

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
Π.Μ.Σ. «ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΑΝΤΕΛΗ

Χάονες

Η ιστορία ενός ηπειρωτικού έθνους

Τόμος Α΄: Κείμενο

Εξεταστική Επιτροπή
Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Καθηγήτρια, Κατερίνη Λιάμπη
Καθηγητής, Νικόλαος Κατσικούδης
Επίκουρος Καθηγητής, Ηλίας Κουλακιώτης

Ιωάννινα 2020

ΧΑΟΝΕΣ
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΝΟΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΑΝΤΕΛΗ

Μεταπτυχιακή Εργασία υποβληθείσα για την
εκπλήρωση των προϋποθέσεων απονομής
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

2020

© (Βασιλική Χαντέλη)

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Γεωγραφικός και γεωφυσικός προσδιορισμός της Χαονίας	
1.1. Τα γεωγραφικά όρια και η ιστορική τους μεταβολή.....	10
1.2. Οι οροσειρές και οι ποταμοί της χαονικής επικράτειας.....	15
1.3. Κλίμα και προϊόντα.....	21
1.4. Η Κτηνοτροφία και η μυθική της προβολή.....	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Φυλετική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση	
2.1. Οι βασικές αρχές ενός έθνους-κράτους.....	37
2.2. Γενεαλογικοί μύθοι.....	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Το έθνος-κράτος των Χαόνων και η ιστορική του επισκόπηση	
3.1. Εθνική επικράτεια και ανεξάρτητη πολιτική υπόσταση.....	47
3.2. Κρατική αναδιοργάνωση και νομισματική παραγωγή.....	67
3.3. Ηπειρωτική Συμμαχία.....	73
3.4. Το Κοινόν των Ηπειρωτών.....	78
3.5. Φοινίκη.....	88
3.6. Αντιγόχεια.....	97
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Οι φυλές των Χαόνων και τα περίοικα έθνη	
4.1. Δέξαροι.....	100
4.2. Φαίακες και Βαλαιίτες.....	104
4.2.1. Βαιάκη - Βαλάκη - Βυλλιακή ή Βαλαιακή.....	109
4.3. Βυλλίονες.....	119
4.3.1. Βυλλίονες - Βουλινοί - Υλλινοί/Υλλοί και Υλλείς.....	133
4.3.2. Βυλλιακή - Βύλλις - Νίκαια.....	137
4.3.3. Gradisht - Klos.....	143
4.4. Άβαντες - Άμαντες.....	147
4.4.1. Θρόνιο.....	158
4.4.2. Αμαντία.....	162
4.4.2. Ολύμπη.....	180
4.4.3. Ωρικός.....	187
4.5. Φυλές και τοπωνύμια των Κεραυνίων	
4.5.1. Αργυρίνοι.....	200
4.5.2. Ναπαίοι.....	201
4.5.3. Μύλακες.....	201
4.5.4. Νεσταίοι.....	203
4.5.5. Ο ορμίσκος του Πελεκητού.....	204
4.5.6. Ο όρμος των Γραμμάτων.....	205

4.5.7. Καρία - Κάστιδα - Αθαμανία - Ηδωνία	209
4.5.8. Κάρεις - Κεραΐνες - Χεμάριοι - Κεμάριοι	212
4.5.9. Χίμαιρα/ Χιμάρα - Πάνορμος - Παλαίστη	214
4.6. Κεστρινοί - Χαύνοι - Ελινοί - Καμμανοί.....	218
4.6.1. Τροία - Ίλιον - Πέργαμος.....	223
4.6.2. Βουθρωτός	230
4.7. Το Κοινόν των Πρασαίβων	251
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	 263
 ΠΗΓΕΣ	 266
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	 269
 ΠΙΝΑΚΕΣ	 Τόμος Β΄
Χάρτες	
Εικόνες	

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία με τον τίτλο «Χάονες: η ιστορία ενός ηπειρωτικού έθνους» εκπονήθηκε ως διπλωματική στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», με κατεύθυνση την Αρχαία Ελληνική και Ρωμαϊκή Ιστορία. Η επιλογή του θέματος έγινε κατόπιν συζητήσεως με την επιβλέπουσα καθηγήτρια και υπαγορεύτηκε αφενός από την ιδιαίτερη καταγωγή της γραφούσης, που ενστάλαξε τη διακαή επιθυμία ενασχόλησης με την αρχαία Ήπειρο και αφετέρου από την απουσία σχετικής μελέτης και τη γεωγραφική ιδιομορφία, αρχαία και σύγχρονη, της επικράτειας των Χαόνων, που καθιστά τη φυλετική τους ταυτότητα εξαιρετικά αμφιλεγόμενη και την ιστορία τους τη λιγότερο γνωστή και διερευνημένη μεταξύ των ηπειρωτικών εθνών.

Θα ήθελα να εκφράσω την απεριόριστη ευγνωμοσύνη μου πρωτίστως στην καθηγήτρια και επόπτριά μου, κ. Αικατερίνη Λιάμπη, η οποία από την αρχή των ακαδημαϊκών μου σπουδών με περιέβαλλε με στοργή και εμπιστοσύνη, παρέχοντάς μου κάθε είδους στήριξη και συνεχή παρότρυνση σε κάθε μου βήμα. Ευχαριστώ ακόμη θερμά τον καθηγητή Ιστορίας της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Τέχνης, κ. Νικόλαο Κατσικούδη, για την πρόθυμη συμμετοχή του στην εξεταστική επιτροπή. Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω από καρδιάς το έτερο μέλος της εξεταστικής επιτροπής, κ. Ηλία Κουλακιώτη, όπως και τον καθηγητή μου, κ. Ιωάννη Τζαμτζή, δίχως την επιστημονική καθοδήγηση και την ηθική ενθάρρυνση των οποίων δεν θα ήταν εφικτή η διεκπεραίωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Οφείλω, επίσης, πολλά σε όλους τους καθηγητές και τις καθηγήτριές μου στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, που επέδρασαν καταλυτικά στη διεύρυνση των πνευματικών μου οριζόντων και στην προσωπική μου ανάπτυξη, εμφυσώντας μου την αξία της επιστημονικής γνώσης του παρελθόντος και την αγάπη μου για την αρχαιολογική και ιστορική έρευνα, αποτελώντας για μένα πρότυπα εκπαιδευτικών, επιστημόνων, αλλά και ανθρώπων.

Για τη συγκέντρωση του υλικού οφείλω θερμές ευχαριστίες στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στην Εφορεία Αρχαιοτήτων και το Μουσείο Ιωαννίνων και κυρίως στις αρχαιολόγους, κ. Ιουλία Κατσαδήμα, κ. Βασιλική Γιαννάκη και κ. Θάλεια Κύρκου, οι οποίες ανταποκρίθηκαν πρόθυμα και βοήθησαν την έρευνά μου. Πολύτιμη ήταν για μένα η έμπρακτη αρωγή της συμφοιτήτριας και φίλης μου, Ιωάννας Ντούσκου, που πραγματοποίησε για χάρη μου ταξίδια στην Αλβανία και μου παρείχε σημαντική διευκόλυνση κατά τη συλλογή της βιβλιογραφίας. Ευχαριστώ, επίσης, τη συμφοιτήτρια και φίλη μου, Αλεξάνδρα Κακάβα, που μου προσέφερε κάθε είδους βοήθεια για τη διεκπεραίωση του τρέχοντος προγράμματος σπουδών. Θα ήθελα ακόμη να αποδώσω τις θερμότερες ευχαριστίες μου στους προπτυχιακούς συμφοιτητές και φίλους μου, με τους οποίους μοιράστηκα τα ενδιαφέροντα, τα άγχη και τις ανησυχίες μου, καθώς και πολύτιμες στιγμές χαράς και γέλιου, που θα μείνουν ανεξίτηλες στη μνήμη μου. Είμαι ακόμη ευγνώμων στους μεταπτυχιακούς συμφοιτητές μου και ιδιαίτερα στους, Μάριο Χειμαριό, Θεοφάνη Ξάνθη και Βασίλη Σοφιά, χωρίς τους οποίους η πορεία αυτού του κύκλου σπουδών δεν θα ήταν το ίδιο επικοινωνιακή και ευχάριστη.

Τέλος, οφείλω το μεγαλύτερο ευχαριστώ στους γονείς μου, Δήμητρα Μαγιάννη και Βασίλειο Χαντέλη, για τις ανεκτίμητες θυσίες και τους κόπους, που έχουν καταβάλει

για την πρόοδό μου, για την υπομονή, την κατανόηση, την ηθική και συναισθηματική συμπαράσταση, που μου προσφέρουν ακατάπαυστα. Οφείλω, επίσης, πολλά στον αδερφό μου, Αρίστιππο, που αποτελεί τον πιο πολύτιμο συμπαραστάτη στη ζωή και σε κάθε μου εγχείρημα. Είμαι ακόμη ευγνώμων στον ξάδερφό μου, Χρήστο Μαγιάννη, για τις παραινέσεις και την αμέριστη στήριξή του, κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Αφιερώνω αυτή την εργασία στη μνήμη της γιαγιάς μου, Αικατερίνης Μαγιάννη.

Ιωάννινα 2020

Εισαγωγή

Η Ήπειρος καλύπτει το βορειοδυτικό τμήμα της ελληνικής επικράτειας και αποτελεί μία αρχέγονη, αδιάσπαστη και θεμελιώδη γεωφυσική, πολιτισμική και ιστορική οντότητα, που παρέμεινε διακριτή και διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στη μακράιωνη πορεία της χώρας, συνθέτοντας την ενιαία, αλλά και πολυσχιδή ταυτότητά της. Η ηπειρωτική περιφέρεια συνορεύει στα βόρεια με την Αλβανία και νότια εκτείνεται έως τον Αμβρακικό Κόλπο και τη Στερεά Ελλάδα. Στα δυτικά βρέχεται από το Ιόνιο Πέλαγος και ανατολικά ορίζεται από την οροσειρά της Πίνδου, που τη διαχωρίζει από τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία.

Κατά την αρχαιότητα η γεωγραφική της έκταση ήταν αρκετά ευρύτερη, αν και τα παρελθόντα εθνικά σύνορα ήταν ιδιαίτερα ρευστά και μεταβάλλονταν ανάλογα με τις εκάστοτε κλιματικές, οικονομικές, πολιτικές και πολεμικές συνθήκες. Το βορειότερο σύνορο της Ηπείρου, που αναφέρεται στις αρχαίες πηγές, είναι η Εγνατία Οδός, κοντά στον ποταμό Σκούμπιν (Shkumbin), λίγο πριν το σημερινό Ελμπασάν (Elbasan)¹. Στα βορειοανατολικά τα ηπειρωτικά έθνη εκτεινόταν έως τη σημερινή περιφέρεια του Αργυροκάστρου (Gjirokastër)² και ενίοτε έως και την πεδιάδα της Κορυτσάς (Κορçë)³. Το φυσικό ανατολικό όριο των Ηπειρωτών με τα άλλα ελληνικά έθνη ήταν η οροσειρά της Πίνδου και οι ποταμοί, που πηγάζουν από τα όρη της, ο Αλιάκμονας για την Άνω Μακεδονία «*ὀρίζει...Αλιάκμων δὲ τὴν ἄνω, καὶ ἔτι τοὺς Ἡπειρώτας*» (Στράβ. 7 fr. 12) και οι πηγές του Πηνειού για τη Θεσσαλία⁴ «*τὴν Πίνδον Αἰθικές τε καὶ τοῦ Πηνειοῦ πηγαί, ὧν ἀμφισβητοῦσι Τυμφαῖοί τε καὶ οἱ ὑπὸ τῆ Πίνδῳ Θετταλοί*» (Στράβ. 7.7.9). Η νοτιότερη ηπειρωτική φυλή ήταν οι Αμφίλοχοι, που βρίσκονταν στα ανατολικά του Αμβρακικού Κόλπου και γειτνίαζαν με τους Ακαρνάνες «*Ἡπειρῶται δ' εἰσὶ καὶ Ἀμφίλοχοι... Ἀκαρνᾶνες μὲν τὸ πρὸς ἑσπέραν μέρος ἔχοντες τοῦ ποταμοῦ μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου τοῦ κατὰ Ἀμφιλόχους*» (Στράβ. 7.7.8-10.2.1.).

Η «Ἄπειρος» αποτελούσε ένα ιδιαίζον και συμπαγές έθνος-κράτος, με πλήθος φυλετικών υποδιαίρεσεων στο εσωτερικό της, αλλά ενιαία εθνική ταυτότητα και συνείδηση, που επέτρεψαν τη μετέπειτα εξέλιξή της σε πρότυπο ομοσπονδιακής οργάνωσης. Τα κυριότερα ηπειρωτικά έθνη ήταν οι Χάονες, οι Θεσπρωτοί, οι Μολοσσοί και οι Κασσωπαίοι, που περιέκλειαν στους κόλπους τους τις ελάχιστονες φυλετικές ομάδες. Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η έρευνα και η παρουσίαση της ιστορίας του έθνους των Χαόνων, μέσω της επιμέρους εξέτασης των γεωγραφικών, γεωφυσικών, κλιματικών, οικονομικών και φυλετικών παραγόντων, που επέδρασαν καταλυτικά και συνετέλεσαν στη διαμόρφωση της κοινωνικής, πολιτισμικής και πολιτικής του ταυτότητας, η οποία κατηύθυνε με τη σειρά της την ιστορική του πορεία μέσα στο χρόνο.

Ελλείψει, όμως, επαρκών πρωτογενών πηγών, ελάχιστα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν με βεβαιότητα για την κοινωνική και πολιτική οργάνωση του πιο

¹ Στράβ. 7.7.4· 7.7.8· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 226.

² Ευαγγελίδης 1947, 16.

³ Hammond 1982b, 266.

⁴ Hammond 1967, 460.

ακριτικού ηπειρωτικού έθνους του ελλαδικού χώρου. Συνεπώς, για την ανασύσταση των ανωτέρω δομών και της ιστορίας της Χαονίας είναι ενίοτε, στην παρούσα μελέτη, επιτακτική η επιμέρους έκθεση και εξέταση της πολιτικής οργάνωσης και των άλλων εθνών της Ηπείρου, καθώς και παράλληλες αναφορές στα ομηρικά έπη, που αποτελούν την αρχαιότερη ελληνική γραμματεία, όπου αποτυπώνονται λυρικά και αναδύονται έμμεσα όλες οι προγονικές δομές και αξίες, στις οποίες τα ηπειρωτικά έθνη παρέμειναν προσηλωμένα για μεγάλο χρονικό διάστημα⁵. Ιδιαίτερα χρήσιμη και διαφωτιστική για τη μελέτη ενός μεθοριακού και ταυτόχρονα παράλιου ελληνικού έθνους είναι η Οδύσεια, καθώς αποτελεί την εποποιία μιας περιπετειώδους θαλάσσιας περιπλάνησης, ένα μυθολογικό αμάλγαμα διαφορετικών εποχών, που αντανακλά, με λανθάνοντα τρόπο, τις εμπειρίες των ναυτικών πληθυσμών και την οπτική των πρώτων Ελλήνων θαλασσοπόρων⁶, που, μεταξύ άλλων, βρέθηκαν και στη Χαονία (Ευβοείς, Λοκροί, Κορίνθιοι).

Πρέπει ακόμη να επισημανθεί ότι η εργασία αυτή αποτελεί μία πρώτη προσέγγιση του θέματος, που επικεντρώνεται στον καθορισμό της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας των Χαόνων, για τον οποίο είναι απαραίτητος και ο αντίστοιχος προσδιορισμός των γνωστών φυλετικών και πολιτικών πυρήνων, που επιχωρίαζαν στην εδαφική τους επικράτεια. Ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί, λοιπόν, στις σχετικές αρχαίες πηγές, ενώ από τα πορίσματα των ανασκαφών αναφέρονται ορισμένα, που επιβεβαιώνουν, συμπληρώνουν ή ανασκευάζουν τα διασωθέντα γραμματειακά στοιχεία ή προσφέρουν κάποιες περαιτέρω πληροφορίες για τη σφαιρική θέαση του ζητήματος και την αναγνώριση της ομοιομορφίας και της ιδιομορφίας, που χαρακτήριζε ένα ηπειρωτικό έθνος στις παρυφές του ελληνικού κόσμου.

⁵ Meyer 2013, 115-116.

⁶ Για τη σύνδεση της Οδύσειας με τις περιπέτειες των Ελλήνων θαλασσοπόρων της πρωτοϊστορικής περιόδου, βλ. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 43, 49-54· Braccési-Rossignoli 2001, 23-33· Βικέλα 2010, 52· Braccési 2014, 13-14, 18.

Κεφάλαιο 1 Γεωγραφικός και γεωφυσικός προσδιορισμός της Χαονίας

1.1. Τα γεωγραφικά όρια και η ιστορική τους μεταβολή

Τα εθνικά όρια μιας φυλετικά δομημένης κοινωνίας είναι ιδιάζοντα, ιδιαίτερα ρευστά και ευμετάβλητα, όπως συνάγεται από τις αντιφάσεις, που ανευρίσκονται στην αρχαία γραμματεία και εγείρουν ζητήματα φυλετικής ταυτότητας, κυρίως στις μεθόριες περιοχές, ανάμεσα σε δύο ευρύτερες και διαφορετικές εθνικές ομάδες. Σε πρωιμότερες περιόδους τα σύνορα ήταν διαμορφωμένα με βάση τη γεωμορφολογία κάθε περιοχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ όμορων, αλλά αλλότριων εθνών υπήρχαν δυσυπέβλητοι φυσικοί φραγμοί, όπως υψηλές και ογκώδεις οροσειρές ή επιμήκη και ορμητικά ποτάμια. Η ίδια φυσική διαίρεση φαίνεται να καθόριζε και την πληθυσμιακή κατανομή στο εσωτερικό ενός έθνους-κράτους, με τα ελάσσονα φύλα να διαφοροποιούνται μεταξύ τους από ένα ηπιότερο γεωφυσικό ανάγλυφο, όπως είναι τα χαμηλότερα βουνά, οι λόφοι, τα διαβατά ποτάμια και οι παραπόταμοι. Κατά κανόνα κάθε έθνος είχε υπό τον έλεγχο του τον κυριότερο και συχνά πλωτό ποταμό του εδάφους του, ενώ κάθε φύλο συνδεόταν με μία μικρή κοιλάδα⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι οικισμοί, ακόμη και ολόκληρες περιοχές ή θάλασσες είχαν την ίδια ονομασία με τον διαρρέοντα ποταμό⁸, που αποτελούσε τη βασικότερη πηγή ζωής και επικοινωνίας κάθε πρωτόγονης και απομονωμένης κοινότητας.

Η Χαονία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, με τη δυσχέρεια του καθορισμού συνόρων να αυξάνεται, λόγω της ακριτικής και παραμεθόριας θέσης της, της οργάνωσης του πληθυσμού κατά έθνη, της διαβίωσής του σε ατείχιστες κώμες ή καταυλισμούς και του νομαδικού ή ημινομαδικού χαρακτήρα της κτηνοτροφικής οικονομίας, από την οποία εξαρτώνταν οι κάτοικοι της ορεινής ενδοχώρας. Οι αντικρουόμενες πληροφορίες της αρχαίας γραμματείας οφείλονται τόσο στην έλλειψη άμεσης και εμπειριστατωμένης γνώσης «*παρακούσματα έστι λαοδογματικά*» (Στράβ. 7.5.9.), στον αποσπασματικό χαρακτήρα, την αρκετά μεταγενέστερη ή έστω διαφορετική χρονολόγηση των πηγών, όσο και στη νοτιότερη καταγωγή, τον αθηνοκεντρικό, πολιτισμικό και πολιτικό, προσανατολισμό ορισμένων αρχαίων συγγραφέων, οι οποίοι έθεταν διαφορετικά σύνορα και ενίοτε προέβαιναν σε χαρακτηρισμούς «*Χαόνων και άλλων τινῶν τῶν πλησιοχώρων βαρβάρων*» (Θουκ. 2.68.9⁹)¹⁰, που επέτειναν ακόμη περισσότερο τη σύγχυση των νεότερων ερευνητών, λόγω της αποξένωσής τους από το σύγχρονό τους πλαίσιο και την επικρατούσα συνθήκη: «*Βάρβαρος, οὐκ ἐπὶ ἔθλους, ἀλλ' ἐπὶ φωνῆς ἐλαμβάνετο...εἴρηται παρὰ τοῖς*

⁷ Για την τοπογραφία και τη γεωγραφική κατανομή των ηπειρωτικών εθνών βλ. Ευαγγελίδης 1919, 11-51.

⁸ Παραδίδεται γραμματειακά ότι ακόμη και η Αδριατική έλαβε την ονομασία της από έναν ποταμό, που εξέβαλλε σε αυτή «*τὸν Ἀδρίαν δὲ ποταμὸν ἐπώνυμον γεγονέναι*» (Στράβ. 7.5.9).

⁹ Για παράδειγμα, ο Θουκυδίδης δεν είχε ταξιδέψει ποτέ βορείως των Δελφών και όλες οι πληροφορίες, που παραθέτει για τα ηπειρωτικά έθνη, πρέπει να προήλθαν από τους στρατιώτες, κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, βλ. Cabanes 1987c, 20.

¹⁰ Εκστ., *FGrH* 1 F 119· Θουκ. 2.68.5· 2.80.5-9· 3.112.17· Έφορος, *FGrH* 70 F 143· Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 33· Ψευδο-Σκύμνος 444-445· Στράβ. 7.7.1· Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 4.7.23· Διον. Καλλιβ., *Αναγρ. Ελ.* 1.24· 1.31-36.

νεωτέροις ἔθνικῶς» (Στέφ. Βυζ. λ. *Βάρβαρος*). Επίσης, είναι εύλογο ότι τα σύνορα ενός έθνους παραλλάσσονταν συγκυριακά κατά τη μακράιωνη πορεία του και περιορίζονταν ή προεκτεινόταν κατά καιρούς, μέσω της πολεμικής ή της ειρηνικής και διπλωματικής οδού «διὰ γὰρ τὴν ἐπιφάνειάν τε καὶ τὴν ἐπικράτειαν τῶν Θετταλῶν καὶ τῶν Μακεδόνων οἱ πλησιάζοντες αὐτοῖς μάλιστα τῶν Ἡπειρωτῶν» (Στράβ. 9.5.11), με την όποια ισχύουσα κατάσταση να είναι αναπόφευκτα και νομοτελειακά προορισμένη να ανατραπεί και πάλι «ἐπικρατούντων αἰεί τινων» (Στράβ. 7.7.8.)¹¹. Με την απουσία, όμως, επαρκών πρωτογενών πηγών, η αέναη αυτή μεταβολή των συνθηκών δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο τον ακριβή εδαφικό, εθνικό και ιστορικό προσδιορισμό ενός αρχαίου έθνους.

Στο πλαίσιο της παρούσας γενικής αναφοράς στα σύνορα της Χαονίας επιχειρείται μία πρώτη, επιγραμματική έκθεση των ορίων και μία σύντομη ιστορική επισκόπηση.

Η Χαονία αποτελούσε τη βορειοδυτική παράκτια ζώνη της αρχαίας Ηπείρου και το ακροτελεύτιο σύνορο του ελληνισμού έναντι των ιλλυρικών φύλων «Μετὰ δὲ Ἰλλυριοῦς Χάονες» (Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 28).

Το ανώτερο ηπειρωτικό όριο, που παραδίδεται από τις αρχαίες πηγές, είναι η Εγνατία Οδός, στο σημείο, όπου ενώνονται οι οδικοί άξονες της Επιδάμνου και της Απολλωνίας, δηλαδή κοντά στον ποταμό Σκούμπιν (Shkumbin), τον αρχαίο Γενούσο «ταύτην δὴ τὴν ὁδὸν ἐκ τῶν περὶ τὴν Ἐπίδαμνον καὶ τὴν Απολλωνίαν τόπων ἰοῦσιν ἐν δεξιᾷ μὲν ἐστὶ τὰ Ἡπειρωτικὰ ἔθνη... ἐν ἀριστερᾷ δὲ τὰ ὄρη τὰ τῶν Ἰλλυριῶν...καὶ τὰ ἔθνη τὰ παροικοῦντα» (Στράβ. 7.7.4)¹². Ωστόσο, ο Στράβων σε άλλα χωρία του έργου του παραδίδει ως νοτιότερο σύνορο των ιλλυρικών εθνών τα Κεραυνία Όρη, από τα οποία ξεκινούσε η Χαονία «Κεραυνίων ὀρῶν προὔβημεν ἔξω τῆς Ἰλλυρικῆς πιπτόντων ὀρεινῆς» (7.6.1), «τὰ Ἰλλυρικὰ ἔθνη...μέχρι τῶν Κεραυνίων» (7.7.8), «Χάονες μὲν οὖν καὶ Θεσπρωτοὶ καὶ μετὰ τούτους ἐφεξῆς Κασσωπαῖοι...τὴν ἀπὸ τῶν Κεραυνίων ὀρῶν μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου παραλίαν νέμονται» (Στράβ. 7.7.5)¹³. Ο γεωγράφος βασίστηκε ως επί το πλείστον σε παλαιότερες πηγές για τη συγγραφή των γεωγραφικών του¹⁴, με αποτέλεσμα το έργο του να απηχεί συχνά διαφορετικές εποχές και αντιλήψεις. Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι ο ποταμός Γενούσος οριοθετούσε τα καθαυτό ιλλυρικά έθνη από μία αρκετά πρωιμότερη περίοδο¹⁵.

Κατά την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού η περιοχή νότια του Γενούσου παρουσίαζε μία χαρακτηριστική ομοιογένεια με την υπόλοιπη Ἡπειρο, τη Μακεδονία και τη νοτιότερη Ελλάδα, κυρίως λόγω της διάδοσης του ταφικού τύμβου και της αμαυρόχρωμης γραπτής κεραμικής, ΒΔ τύπου (IV), που ονομάζεται συμβατικά, κεραμική Μπουμπούστι-Τρεν ή Δεβόλη¹⁶. Το βορειότερο όριο διάδοσής της είναι ο ποταμός Γενούσος και το ανατολικότερο, η ανατολική όχθη του Αξιού. Η κεραμική αυτή έχει βρεθεί στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, στην Άρτα, την Αιτωλία, τη

¹¹ Για την προσάρτηση ηπειρωτικών φυλών στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία βλ. Hammond 1967, 479.

¹² Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 226.

¹³ Στο σημείο αυτό ο γεωγράφος χρησιμοποίησε τον ιστορικό του 4^{ου} αι. π.Χ. Θεόπομπο (*FGrH* 115 F 382).

¹⁴ Στράβ. 1.1.1· 8.1.1.

¹⁵ Ευαγγελίδης 1947, 9· Dakaris 1985, 120-131· Δάκαρης 1997, 111-113· Proeva 2006, 566-567.

¹⁶ Andrea 1976, 141-142· Βοκοτοπούλου 1982, 92-94· Ντούζουγλη 1996, 22-23· Δάκαρης 1997, 114-117· Ζάχος 1997, 158· Ανδρέου 2000, 10.

Θεσσαλία, τη Φθιώτιδα (Λιανοκλάδι), τη Μακεδονία, τη νότια Αλβανία (κοιλιάδα του Δρίνου, του Δεβόλη και πεδιάδα της Κορυτσάς), καθώς και στην Απουλία της νοτίου Ιταλίας. Έχει υποστηριχθεί ότι η καταγωγή της ανέρχεται στη μεσοελλαδική περίοδο και ότι αποτελεί συνέχεια της μυκηναϊκής, ενώ σχετίζεται άμεσα με τις μετακινήσεις πληθυσμών από βορρά προς νότο¹⁷.

Κατά τα τέλη της YEX (1200-1100 π.Χ.), όμως, φαίνεται ότι έλαβαν χώρα μετακινήσεις και προοδευτικές διεισδύσεις βορειότερων φύλων, με αποτέλεσμα να σχηματιστεί μία μεικτή φυλετική ζώνη από τον Γενούσο έως τις εκβολές του ποταμού Αώου¹⁸. Στο παράκτιο αυτό τμήμα από τα Κεραύνια Όρη έως λίγο βορειότερα της Επιδάμνου εγκαταστάθηκαν έκτοτε, οι Βυλλίονες, οι Ταυλάντιοι, οι Παρθίνοι και οι Βρύγοι. Σύμφωνα με τον Στράβωνα, τα φύλα αυτά ήταν αναμειγμένα και δίγλωσσα, φαινόμενο συχνό στις μεθόριες περιοχές, ανάμεσα σε ετερογενείς εθνικές ομάδες *«ἀναμείκται δὲ τούτοις τὰ Ἰλλυρικὰ ἔθνη τὰ πρὸς τῷ νοτίῳ μέρει τῆς ὄρεινῆς καὶ τὰ ὑπὲρ τοῦ Ἰονίου κόλπου: τῆς γὰρ Ἐπιδάμνου καὶ τῆς Ἀπολλωνίας μέχρι τῶν Κεραυνίων ὑπεροικοῦσι Βυλλιόνες τε καὶ Ταυλάντιοι καὶ Παρθῖνοι καὶ Βρυῖοι... ἔνιοι δὲ καὶ δίγλωττοὶ εἰσι»* (7.7.8).

Οι Βρύγοι/Βρύγες αναφέρονται στις πηγές είτε κοντά στις Λιβυρνίδες νήσους (Απολ., *Αργον.* 4.330, Ψευδο-Σκύμνος 434) είτε λίγο βορειότερα της Επιδάμνου (Στράβ. 7.7.8) ή κάπου αόριστα ανάμεσα στη λίμνη Λυχνίτιδα και την Απολλωνία (Ψευδο-Σκύμνος 437-439), ενώ χαρακτηρίζονται άλλοτε ως φρυγικό ή θρακικό έθνος *«Βρίγες, ἔθνος Θρακικόν. Ἡρόδοτος ἐβδόμη 'οἱ δὲ Φρύγες, ὡς Μακεδόνες λέγουσι, καλέονται Βρίγες'»* (Στέφ. Βυζ. λ. *Βρίγες*) και άλλοτε ως Μακεδονικό *«Βρύξ, τὸ ἔθνος, καὶ Βρυῖοι... εἰσὶ δὲ Μακεδονικὸν ἔθνος προσεχὲς Ἰλλυριοῖς»* (Στέφ. Βυζ. λ. *Βρύξ*)¹⁹.

Οι Παρθίνοι ήταν εγκατεστημένοι στην άνω και μέση κοιλιάδα του ποταμού Γενούσου²⁰. Οι Ιλλυριοί Ταυλάντιοι (Χελιδόνιοι)²¹ κατοικούσαν στην ενδοχώρα της Επιδάμνου, στην περιοχή των σημερινών Τιράνων και νέμονταν κυρίως τις εύφορες παραλιακές πεδιάδες ανάμεσα στον ποταμό Ματ (Mat) και τον Έρζεν (Erzen)²² *«Ταυλαντίων δέ ἐστὶ τὸ Ἰλλυρικὸν ἔθνος, ἐν ᾧ ἡ Ἐπίδαμνος ἐστὶ, καὶ ποταμὸς παρὰ τὴν πόλιν παραρρεῖ, ᾧ ὄνομα Πάλαμνος»* (Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 26). Στο εσωτερικό τους ήταν εγκατεστημένοι οι Εγγελείς. Οι Βυλλίονες επιχωρίαζαν στα νοτιοανατολικά της Απολλωνίας, στην πλούσια πεδιάδα της Μουζακιάς (Myzeqe)²³.

Ο χρόνος μετατόπισης των καθαυτό ηπειρωτικών ορίων νότια του Κόλπου του Αυλώνα δεν είναι ξεκάθαρος, αλλά έχει υποστηριχθεί ότι έως τον 5^ο αι. π.Χ. το βόρειο όριο της Χαονίας ήταν οι εκβολές του Αώου²⁴, ενώ το βορειοδυτικό έφτανε ακόμη και ως την πλούσια περιοχή των λιμνών (Λυχνίτιδα και Μαλίκη). Ο συγγραφέας του 6^{ου} αι. π.Χ., Εκαταίος ο Μιλήσιος, παραδίδει ότι η χαονική φυλή των

¹⁷ Η κεραμική αυτή έγινε πρώτη φορά γνωστή από τις ανασκαφές του W. A. Heurtley στο Μπουμπουστι (σημερινή Πλατανιά) στα νότια της Καστοριάς, βλ. Heurtley 1926-27, 158-194· του ιδίου 1939, 99-102· Dakaris 1985, 120-131.

¹⁸ Dakaris 1985, 105, 125, 129.

¹⁹ Hammond 1967, 460, 466-467, 515.

²⁰ Wilkes 1992, 93.

²¹ Walker-Wilkes 2010, 202· Matijašić 2011, 297-298.

²² Wilkes 1992, 93.

²³ Ευαγγελίδης 1947, 24· Hammond 1967, 467· Wilkes 1992, 97.

²⁴ Ευαγγελίδης 1947, 16· Wilkes 1992, 97-97.

Δεξάρων κατοικούσε κάτω από το όρος Άμυρον και βρισκόταν κοντά στους Εγγελέους «Δέξαροι, ἔθνος Χαόνων τοῖς Ἐγγελέαις προσεχεῖς· Ἐκαταῖος Εὐρώπῃ, ὑπὸ Ἄμυρον ὄρος οἰκοῦν» (FGrH I F 103)²⁵. Οι Εγγελεῖς/Εγγέλιοι²⁶ ή Εγγελάνες²⁷/Εγγελάνες²⁸ ήταν εγκατεστημένοι στη νοτιοανατολική Ιλλυρία, πιθανότατα στα βόρεια της λίμνης Λυχνίτιδος, στην κοιλάδα του άνω Μέλανος Δρίνου (Drilon/Drim/Black Drin)²⁹. Ο Hammond υποστήριξε ότι το όρος Άμυρον ταυτίζεται με τον σημερινό Τόμορο ή Τομόρρι (Tomorr), βόρεια του σημερινού Μπεράτι (Berat)³⁰. Στην ίδια περίπου περιοχή επιχωρίαζαν στα κατοπινά χρόνια οι Δασσαρήτες, γεγονός που οδήγησε εν πολλοίς στη σύλληψη του εθνωμμίου ως μεταγενέστερη μορφή αυτού των Δεξάρων και στην ταύτιση των δύο φύλων³¹ «κατελάβετο δὲ τῆς μὲν Δασσαρήτιδος Κρεώνιον καὶ Γεροῦντα, τῶν δὲ περὶ τὴν Λυχνιδίαν λίμνην Ἐγγελᾶνας» (Πολ. 5.108.8).

Κατά την άποψη αυτή οι Δέξαροι ήταν το βορειότερο φύλο του χαονικού έθνους, τα όρια του οποίου εκτεινόταν, τουλάχιστον κατά το β' μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ., έως και το βουνό Τόμορος, ανατολικά της πόλης Μπεράτι, ανάμεσα στον ποταμό Δεβόλη (Devoll) και τον Άψο (Osum), στα νοτιοανατολικά και νότια της λίμνης Λυχνίτιδος (Αχρίδα, Οχρίδα). Ωστόσο, φαίνεται ότι στους επόμενους αιώνες και ιδιαίτερα στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., οι Χάονες απώλεσαν την κυριαρχία στην περιοχή των εκβολών του Αώου (Vjosë) και περιορίστηκαν νοτιότερα.

Τον 4^ο αι. π.Χ. ο Θεόπομπος ο Χίος παραδίδει ως βορειότερο όριο της Χαονίας τα Κεραύνια όρη, «Χάονες μὲν οὖν... τὴν ἀπὸ τῶν Κεραυνίων ὀρῶν... παραλίαν νέμονται» (FGrH 115 F 382), τα οποία ο Ψευδο-Σκύλαξ αναφέρει ως αρχή της Ηπείρου «κατὰ ταῦτά ἐστι τὰ Κεραύνια ὄρη ἐν τῇ Ἠπείρῳ» (Περίπλ. 26). Ο Στράβων, όπως προειπώθηκε, διατυπώνει την ίδια άποψη³², ακολουθώντας παλαιότερους συγγραφείς, όπως και ο Πλίνιος «epiros in universum appellata a cerauniis incipit montibus. in ea primi chaones, a quibus chaonia» (Φυσ. Ιστ. 4.1-2). Ο Πλούταρχος χαρακτηρίζει την οροσειρά των Κεραυνίων ως το ένα άκρο της Ελλάδας «ὑπὲρ τὰ Κεραύνια ὄρη... ἐκπεσεῖν τῆς Ἑλλάδος» (Φωκίων 29.4), ενώ ο Διονύσιος ο Περιηγητής προσδιορίζει το όριο με βάση τον Ωρικό, στα νότια του Κόλπου του Αυλώνα «Ὁρικήν θ' ὑπὲρ αἴαν, ἐρείδεται Ἑλλάδος ἀρχή» (Οικ. Περιήγ. 399). Ο γεωγράφος Κλαύδιος Πτολεμαίος ξεκινά, επίσης, την περιγραφή των ηπειρωτικών παραλίων και της Χαονίας από τα Ακροκεραύνια όρη (Γεωγρ. Υφήγ. 3.14.1-2), τα οποία ο Δίων Κάσσιος χαρακτηρίζει ως παρυφή της Ηπείρου «τὰ ἄκρα τὰ Κεραύνια ὀνομασμένα: ἔστι δὲ ἔσχατα τῆς Ἠπείρου, πρὸς τῷ στόματι τοῦ Ἰονίου κόλπου» (41.44.3). Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ταύτιση του βορείου ορίου της Χαονίας με την αρχή του Ιονίου Πελάγους «τὸ δὲ στόμα τοῦ Ἰονίου κόλπου ἐστὶν ἀπὸ Κεραυνίων

²⁵ Στέφ. Βυζ. λ. Δέξαροι.

²⁶ Στέφ. Βυζ. λ. Ἐγγελεῖς· Hammond 1967, 439.

²⁷ Πολ. 5.108.8· Ευαγγελίδης 1947, 19· Hammond 1967, 382, 606, 703.

²⁸ Στέφ. Βυζ. λ. Ἐγγελᾶνες· Proeva 2006, 562.

²⁹ Hammond 1967, 467· του ίδιου 1982, 265· Wilkes 1992, 93, 99· Hammond 2005, 423, 426-427· Proeva 2006, 566.

³⁰ Hammond 1967, 467.

³¹ Hammond 1972, 94· του ίδιου 1982, 265· του ίδιου 2005, 423.

³² Στράβ. 7.6.1· 7.7.5· 7.7.8.

ὄρων» (Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 27). Πρόκειται βέβαια για ένα συμβατικό ορισμό της θάλασσας, που θα μπορούσε, όμως, να υποκρύπτει κάποια ιδιαίτερη συσχέτιση και να επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες³³.

Τα ανατολικά και νότια όρια της Χαονίας είναι λιγότερο συγκεκριμένα, αλλά εξίσου μεταβλητά και εξαρτώμενα από πλήθος παραγόντων, όπως οι εποχιακές μετακινήσεις των νομαδικών ή ημινομαδικών πληθυσμών και οι εσωτερικές ανακατατάξεις δυνάμεων, που είχαν κατά βάση πολιτικό χαρακτήρα και συνδέονταν συχνά με τα συμφέροντα των νοτιότερων Ελλήνων (Κόρινθος, Αθηναϊκή Συμμαχία) ή των ελληνικών όμορων εθνών (Θεσσαλοί, Μακεδόνες) και τις συναφθείσες συμμαχίες των Ηπειρωτών.

Στα βορειοανατολικά οι Χάονες συνόρευαν με τους Ατιντάνες, των οποίων, όμως, η θέση είναι, επίσης, υπό αμφισβήτηση³⁴. Στα ανατολικά γειτνίαζαν με τους Παραναίους, που κατείχαν την κοιλάδα στη δεξιά όχθη του Αώου, τη λεκάνη της σημερινής Πρεμετής (Përmet), μεταξύ των Στενών της Κλεισούρας (Këlcyrë) και του Σαραντάπορου, κοντά στην Κόνιτσα³⁵ ή ίσως μόνο το νότιο τμήμα του άνω Αώου³⁶ (χάρτ. 1). Το φυσικό όριο της Χαονίας με τα ανωτέρω φύλα, τα οποία υπάγονταν κατά καιρούς σε διαφορετικά έθνη, ήταν ο άνω και μέσος ρους του Αώου, στη δυτική όχθη του οποίου ήταν εγκατεστημένες οι χαονικές φυλές. Στα νοτιοανατολικά οι Χάονες γειτνίαζαν με τους Μολοσσούς, οι οποίοι κατείχαν το σημερινό λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και στα νότια με τους Θεσπρωτούς.

Έχει υποστηριχθεί ότι από τον 12^ο ή 11^ο αι. έως τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. η περιοχή της Κεστρίνης (σημερινοί Φιλιάτες) ανήκε στη Χαονία, βάσει της μαρτυρίας του Θουκυδίδη ότι ο ποταμός Θύαμις (Καλαμάς) ήταν το φυσικό βόρειο σύνορο της Θεσπρωτίας «*ῥεῖ δὲ καὶ Θύαμις ποταμός, ὀρίζων τὴν Θεσπρωτίδα καὶ Κεστρίνην*» (1.46.4), αλλά και λόγω των περιφημών, κατά την αρχαιότητα, χαονικών βοδιών της περιοχής «*Κεστρινικοὶ βόες· οἱ ἐν Χαονία. ἡ γὰρ Χαονία πρότερον Κεστρίνη προσηγορεύετο· ἔστι δὲ μοῖρα τῆς Ἠπείρου διάφορος ἔχουσα βοῶς*» (Ησύχ. λ. *Κεστρινικοὶ βόες*)³⁷. Μετά το 429 π.Χ., όμως και την αποτυχία της εκστρατείας εναντίον της Στράτου, φαίνεται ότι το χαονικό έθνος αποδυναμώθηκε και η επικράτειά του συρρικνώθηκε τόσο στον βορρά, όσο και στον νότο, όπου η Κεστρίνη περιήλθε στους Θεσπρωτούς και κατόπιν στη σφαίρα επιρροής των Μολοσσών. Σύμφωνα με τον Δάκαρη, στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. οι Θεσπρωτοὶ είχαν υπό την κυριαρχία τους τα εδάφη μεταξύ του ποταμού Καλαμά και του Πάβλα, ενώ οι Μολοσσοὶ είχαν προσαρτήσει βαθμιαία τα παράλια από τον Πάβλα έως τον Βουθρωτό, όπως υποδεικνύει, κατά τον ίδιο, η επέκταση των μολοσσικών μύθων και των τρωικών τοπωνυμίων στην περιοχή³⁸. Μία τέτοια μολοσσική διείσδυση στην Κεστρίνη δεν θα είχε, όμως, τον χαρακτήρα κατάληψης εδαφών, αλλά ίσως μιας σταδιακής, οικειοθελούς προσχώρησης κάποιων χαονικών ή θεσπρωτικών φύλων στο

³³ Βλ. παρακάτω.

³⁴ Για τη θέση των Ατιντάνων βλ. Ευαγγελίδης 1947, 16· Hammond 1989a, 15-18, 23· Hatzopoulos 1993, 185-189· Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1999, 72· Ceka 2009, 20-22.

³⁵ Cabanes 1984, 28.

³⁶ Hatzopoulos 1993, 187-188.

³⁷ Hammond 1967, 480.

³⁸ Δάκαρης 1964, 36-42· του ίδιου 1972, 4-5.

Κοινόν των Μολοσσών, όπως καταδεικνύουν τα μη μολοσσικά εθνικά ονόματα στις επιγραφικές μαρτυρίες του Κοινού³⁹.

Στη νότια Χαονία βρισκόταν, επίσης, η κερκυραϊκή περαιά, μία τειχισμένη βάση των Κερκυραίων στην απέναντι ηπειρωτική ακτή, όπου κατέφυγαν οι ολιγαρχικοί του νησιού το 427 π.Χ. (Θουκ. 3.85.2). Η θέση ταυτίζεται είτε με τη χερσόνησο του Εξαμιλίου (Ksamil) στον Βουθρωτό⁴⁰, είτε με τις εκβολές του Καλαμά⁴¹. Ωστόσο, η περιοχή του Βουθρωτού ίσως βρισκόταν ήδη από την αρχαϊκή και κλασική περίοδο υπό τον έλεγχο των Κερκυραίων⁴². Στην ελληνιστική εποχή το χαονικό έθνος ανασυγκροτείται και οργανώνεται κυρίως γύρω από δύο κοιλάδες και τα αστικά τους κέντρα. Η δυτική είναι η πεδιάδα του Δελβίνου, που διαρρέεται από τον ποταμό Μπιστρίτσα, έχει πρωτεύουσα τη Φοινίκη (Finik) και διαθέτει έξοδο προς τη θάλασσα και επίνειο, το λιμάνι του Βουθρωτού και μετέπειτα αυτό του Ογχησμού (Αγ. Σαράντα, Sarandë). Η ανατολική είναι η πεδιάδα της Δρόπολης ή λεκάνη του Αργυροκάστρου, που ορίζεται από την κοιλάδα του Δρίνου έως τη συμβολή του με τον Αώο, κοντά στο Τεπελένι και έχει ως κέντρο της, την πόλη της Αντιγόνειας (Jerma)⁴³. Κατά τα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. το χαονικό έθνος προσχώρησε στην Ηπειρωτική Συμμαχία ή Άπειρο⁴⁴ και έγινε πλέον μέλος ενός διευρυμένου ομοσπονδιακού κράτους, του οποίου θεμελιώδη προνόμια ήταν, μεταξύ άλλων, τα δικαιώματα της «πολιτείας», της «ασυλίας», της «ασφάλειας», της «εγκτήσεως» και της «επιγαμίας»⁴⁵, στα οποία μετείχαν έκτοτε από κοινού και ισότιμα όλα τα ηπειρωτικά φύλα, γεγονός που θα μετέβαλε άρδην, θεωρητικά και πρακτικά, την έννοια των συνόρων.

1.2. Οι οροσειρές και οι ποταμοί της χαονικής επικράτειας

Στην ευρύτερη περιοχή της Χαονίας υπάρχουν τρία κύρια, ογκώδη και επιμήκη ασβεστολιθικά συμπλέγματα, με πλήθος κορυφών, μεγάλου ύψους, που στην πλειονότητά τους ξεπερνούν τα 1500 μ., ακόμη και τα 2000 μ.⁴⁶. Οι οροσειρές αυτές περιβάλλονται και διαχωρίζονται μεταξύ τους από εκτενείς ζώνες φλύσχη.

Η πρώτη και δυτικότερη οροσειρά βρίσκεται στην περιφέρεια του Αυλώνα και περιλαμβάνει τα βουνά της χερσονήσου Καραμπουρούν (Mali i Karaburunit) ή του καναλιού (Rreza e Kanalit)⁴⁷, που ταυτίζονται με τα αρχαία Ακροκεραύνια. Η υψηλότερη κορυφή των Ακροκεραυνίων είναι ο Άγιος Βασίλειος (Maja e Koretës), με ύψος 826 μ., περίπου στο μέσο της Χερσονήσου, 37 χλμ. από το Ακρωτήριο Γλώσσα ή Linguetta (Kepi i Gjuhëzës). Τα Ακροκεραύνια ορίζονται στον νότο από το Πέρασμα ή Στενό Λογαρά (Qafa e Llogarasë), που έχει ύψος 1027 μ. (χάρτ. 4).

³⁹ SEG 15.384· Hammond 1967, 525-527· Cabanes 1976, 534-535·

⁴⁰ Hammond 1967, 499-500, 552.

⁴¹ Δάκαρης 1972, 34-35.

⁴² Hammond 1967, 552· Hernandez 2017, 212-213.

⁴³ Cabanes 1984, 28.

⁴⁴ Διον. Αλικ. 20.1· Πλούτ., Πυρ. 28.1.

⁴⁵ Larsen 1968, xix-xx.

⁴⁶ Cabanes 1990, 201.

⁴⁷ Quantin 2017, 98.

Από τη χαράδρα του Λογαρά ξεκινά συμβατικά το ορεινό σύμπλεγμα των αρχαίων Κεραυνίων, που εκτείνεται προς βορρά και νότο και καταλαμβάνει έκταση σχεδόν 100 χλμ., από τα ανατολικά του Κόλπου του Αυλώνα έως τον Κόλπο των Αγίων Σαράντα. Το βορειοανατολικό τμήμα της οροσειράς εκτείνεται βόρεια περίπου ως την αρχαία πόλη των Κανίνων (Kaninë)⁴⁸, ανατολικά του κόλπου, όπου σήμερα τα όρη ονομάζονται Λαγκαρά ή Λουνγκαρές (Mali i Lungarës, 1182 μ.). Η νότια προέκταση του συμπλέγματος περιέχει τα βουνά της Χιμάρας ή Τσίκα (Mali i Çikës), που υψώνονται κατά μήκος της ακτής και αποτελούν τον κυρίως όγκο των αρχαίων Κεραυνίων ή αλλιώς της θαλάσσιας αλυσίδας (Vargu Detar). Οι υψηλότερες κορυφές της οροσειράς είναι η Maja e Çikës (2045 μ.), σε απόσταση δέκα μέτρων από το Στενό Λογαρά και η Maja e Qorçës (2018 μ.) (χάρτ. 2, 4). Ο Κόλπος του Αυλώνα (Gjiri i Vlorës) περικλείεται δυτικά και ανατολικά από τη διχαλωτή αυτή βόρεια προέκταση των Κεραυνίων, το ύψος των οποίων ακολουθεί στα νότια φθίνουσα πορεία και βυθίζεται στη θάλασσα, λίγο μετά το Μπόρσι (Borshi), για να αναδυθεί εκ νέου βορείως των Αγίων Σαράντα και να χαθεί σταδιακά μετά τη χερσόνησο της λίμνης Βιβάρι στον Βουθρωτό⁴⁹.

Η δεύτερη οροσειρά βρίσκεται στην περιφέρεια του Αργυροκάστρου, ανάμεσα στον ποταμό Σούσιτσα και τον Δρίνο, όπου δεσπόζουν από βορρά προς νότο, το βουνό Kulth (1908 μ.), τα όρη Γκρίμπα (Mali i Gribës), στην περιοχή του Τεπελενίου, με υψηλότερη κορυφή την Κεντρέβιτσα (Maja e Këndrevicës, π. 2121 μ.), τα όρη του Κουρβελέσι (Mali i Kurveleshit) ή της Λιαπουριάς (Labëria), ανάμεσα στη Χιμάρα και τα Στενά του Δρίνου⁵⁰, τα βουνά Λούτσε (Mali i Lucës, π. 1834 μ.), τα όρη Πλατοβουνίου (Mali i Gjerë), βορείως του Δελβίνου, με υψηλότερο σημείο τη Maja e Frashërit (1800μ.) και τα όρη Τσαμαντά, με υψηλότερη κορυφή τη Μουργκάνα (Maja e Murganës, 1806 μ.)⁵¹.

Το τρίτο ορεινό σύμπλεγμα υψώνεται μεταξύ του ποταμού Δρίνου και του άνω ρου του Αώου (χάρτ. 2, 4). Αποτελείται από δύο παράλληλες οροσειρές, που διαχωρίζονται μεταξύ τους από τον παραπόταμο του Αώου, Ζαγορίσα και την ομώνυμη κοιλάδα και εκτείνονται από τα βορειοδυτικά του Τεπελενίου έως την Πωγωνιανή και τα ελληνοαλβανικά σύνορα. Η δυτική ανήκει στον νομό Αργυροκάστρου και περιλαμβάνει κυρίως, από βορρά προς νότο, τα όρη Σεντέλι (Shëndelli, 1802 μ.), Λοφίζ (Llofiz) ή Golik (Mali i Golikut), με ύψος π. 1723 μ., τη Λουντζουριά, Λουντζερία ή Λουτζερίτσα (Lunxhëri, 2155 μ.), το Μπουρέτο (Bureto, 1763 μ.) και τον Μακρύκαμπο ή Μπόζοβο (Mali i Makrikambos, 1670 μ.). Η ανατολική οροσειρά υπάγεται στην Πρεμετή και αποτελείται από την Τρεμπεσίνα (Trebeshinë, 1923 μ.), το Δεμπέλι ή Ντεμπέλ (Dhëmbel, 2080 μ.) και τη Νεμέρτσικα (Nemërçkë) ή Δούσκο ή Μερόπη, με υψηλότερη κορυφή τη Maja e Papingut (π. 2485 μ.)⁵². Βόρεια της Τρεμπεσίνας και μέσα σε μία εκτεταμένη ζώνη φλύσχη υψώνεται

⁴⁸ Αραβαντινός 1984, 18· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 231.

⁴⁹ Hammond 1967, 8-9.

⁵⁰ Hammond 1997a, 20.

⁵¹ Hammond 1967, 9.

⁵² Θεσπρωτός-Ψαλίδας 1964, 11· Hammond 1966b, 41· του ίδιου 1967, 10-11· του ίδιου 1997, 12. Ο Leake ταύτισε την Τρεμπεσίνα με τον αρχαίο Μέροπο ή Αέροπο και τη βόρεια απόληξη της Νεμέρτσικα, δηλαδή το Δεμπέλι με τον αρχαίο Άσναο, ορωνύμια, που παραδίδονται από τον Λίβιο,

σαν ασβεστολιθική νησίδα το όρος Τόμορος ή Τομόρρι (Mali i Tomorrit), πάνω από το Μπεράτι, στα νοτιοδυτικά της λίμνης Αχρίδας, με ύψος, που ξεπερνά τα 2400 μ.⁵³, Çuka e Partizanit (π. 2418 μ.).

Κατά την αρχαιότητα, οι πλαγιές των οροσειρών αυτών καλύπτονταν από πυκνά δάση, που συγκρατούσαν τα κατακρημνίσματα των νεφών και παρείχαν άφθονη ξυλεία, ενώ τα οροπέδιά τους λειτουργούσαν ως εξαιρετικά θερινά βοσκοτόπια, από τα μέσα της άνοιξης έως τις αρχές ή τα μέσα του φθινοπώρου. Επίσης, τα υψηλότερα ορεινά συμπλέγματα, όπως η Νεμέρτσικα διέθεταν εκτενή αλπικά λιβάδια, στα οποία, λόγω του υψόμετρου, δεν ευδοκίμουν τα δέντρα και η πλούσια χλωρίδα, αλλά μία μορφή βλάστησης, που ήταν κατάλληλη για βοσκή και μπορούσε να θρέψει μεγάλο αριθμό αιγοπροβάτων κατά τους θερινούς μήνες⁵⁴. Οι εκτάσεις του φλύσχη περιέχουν, επίσης, άφθονα νερά και είναι πλούσιες σε ξυλεία και βοσκοτόπια. Στη βορειοδυτική Ήπειρο οι πιο εκτεταμένες ζώνες φλύσχη βρίσκονται κατά μήκος του ποταμού Σιουσίτσα, του κάτω ρου του Αώου και του Καλαμά⁵⁵.

Από τα πολυάριθμα βουνά της βορείου Ηπείρου αναβλύζουν ορμητικά υδάτινα ρεύματα, διανοίγοντας ρήγματα στα ασβεστολιθικά πετρώματα και σχηματίζοντας εξαιρετικά βαθιές και απότομες χαράδρες, οι κυριότερες από τις οποίες είναι τα Στενά του Αώου, του Δρίνου, του Σούχα και του Καρδικιού. Τα μικρότερα ποτάμια συστήματα, που δεν έχουν την ίδια διαβρωτική ισχύ, ακολουθούν την πορεία των πεδιάδων και συμβάλλουν με τους κυρίως υδάτινους όγκους, δημιουργώντας και ενισχύοντας τους άκρως μεγάλους και επιμήκεις ποταμούς.

Οι κυριότεροι ποταμοί της ευρύτερης περιοχής είναι, από βορρά προς νότο, ο Σεμάν (Seman), ο Αώος (Vjose) και ο Καλαμάς, που επιτελούσαν ένα διττό και αντιφατικό ρόλο. Λειτουργούσαν τόσο ως φυσικοί φραγμοί, καθώς ήταν προσπελάσιμοι αποκλειστικά κατά τους θερινούς μήνες και σε ορισμένα μόνο σημεία⁵⁶, όσο και ως δίοδοι επικοινωνίας, μέσω των κοιλάδων τους, αλλά και του υδάτινου μεγέθους τους, που τα καθιστούσε ως ένα σημείο πλωτά κατά την αρχαιότητα (χάρτ. 1, 3, 4).

Ο Σεμάν/Σεμάνι ή Σεμένης (242 χλμ.) δημιουργείται από δύο κύριους παραποτάμους, τον Δεβόλη στον βορρά και τον Άψο/Όσουμ στον νότο και εκβάλλει, μέσω του νομού Φίερι, στην Αδριατική⁵⁷. Ο Δεβόλης (Devoll) πηγάζει από τις

κατά τα γεγονότα του Β' Μακεδονικού Πολέμου, που έλαβαν χώρα στα Στενά του Αώου "is inter montes, quorum alterum Meropum, alterum Asnaum incolae vocant" (32.5.11), βλ. του ιδίου 1967, 389. Ωστόσο, ο Hammond θεωρεί ότι επρόκειτο για το δυτικό ορεινό σύμπλεγμα των Στενών και της κοιλάδας της Ζαγοριάς και ότι το όρος Μέροπος, όπου στρατοπέδευσε ο Φίλιππος Ε', είναι το Σεντέλι, ενώ ο Άσναος, όπου τοποθέτησε τις δυνάμεις ο στρατηγός του, Αθηναγόρας, είναι το Golik, ανατολικά της οχυρής θέσης Lekel της Δρόπολης, περιοχή, που εκείνη την εποχή ανήκε στη Χαονία, βλ. του ιδίου 1966b, 49-54.

⁵³ Cabanes 1990, 201.

⁵⁴ Hammond 1997a, 24.

⁵⁵ Hammond 1997a, 24.

⁵⁶ Hammond 1967, 16· του ιδίου 1997, 12.

⁵⁷ Η αρχαία ονομασία του Σεμάνι είναι Άψος (Καίσι., *Εμφ. Πόλ.* 3.13· Στράβ. 7.5.8· Λιβ. 31.27.1· Λουκ., *Φαρσ.* 5.462-464), ενώ ο Δεβόλης καλείτο Εορδαϊκός (Αρρ., *Ανάβ.* 1.5). Πιθανότατα, όμως, ο Σεμάν να αποκαλείτο κατά την αρχαιότητα και Κράθις (Λουκ., *Αλεξ.* 1021), από το ρήμα «κραθῆναι - κεράννυμι», δηλαδή αναμεμιγμένος, ακριβώς διότι αποτελείται από δύο μεγάλους παραποτάμους, βλ.

οροσειρές του Γράμμου και του Μοράβα, στα νότια της Κορυτσάς, ενώ στα βόρεια της σχημάτιζε τη λίμνη Σόβιανη⁵⁸ ή Μαλίκη (Maliq: λίμνη των βουνών), που αποτελούσε ενιαίο υγρότοπο με την Αχρίδα και τις Πρέσπες, αλλά έχει πλέον αποξηραθεί. Παραπόταμος του Δεβόλη είναι ο Τομορίτσα (Lumi i Tomoricës), που ρέει στα ανατολικά του ομώνυμου όρους και συμβάλλει με τον κυρίως όγκο λίγο πριν το Γκραμς (Gramsh).

Ο νότιος παραπόταμος του Σεμάν, ο Άψος/Όσουμ (Osum) ή Βερατινός/Μπερατινός ή Εργέντης⁵⁹ πηγάζει κυρίως από τα νοτιοδυτικά της Κορυτσάς, κοντά στο χωριό Βυθκούκι (Vithkuq). Δέχεται τα νερά της Κολόνιας (Kolonjë)⁶⁰ από τον Γράμμο, στα βορειοδυτικά της Καστοριάς, χωρίζει στη μέση τον νομό Σκραπάρι, διασχίζει το Μπεράτι και συμβάλλει με τον Δεβόλη κοντά στην πόλη Κουτσόβα (Κυζονέ), στα βορειοδυτικά του Μπερατίου.

Ο Αώος ή Βωούσα/Βιώσα (260 χλμ.) πηγάζει από τα βουνά του Μετσόβου και των Γρεβενών, κοντά στο χωριό Βωβούσα⁶¹. Εισέρχεται στην Πρεμετή και κατευθύνεται βόρεια, διανοίγοντας, ανάμεσα στις οροσειρές Τρεμπεσίνα και Δεμπέλι, ένα βαθύ φαράγγι, που ονομάζεται Στενό της Κλεισούρας (Gryka e Këlcyrës). Από την Κλεισούρα ξεκινούν τα περίφημα Στενά του Αώου, από τα οποία ο ποταμός ρέει δυτικά κατά μήκος των οροσειρών, Τρεμπεσίνα και Σεντέλι στον βορρά, Δεμπέλι και Νεμέρτσικα στον νότο, έως το άνοιγμα στο ύψος του χωριού Dragot (χάρτ. 11)⁶². Από το σημείο αυτό ο ποταμός συνεχίζει βορειοδυτικά, ρέει στα ανατολικά του Τεπελενίου και έπειτα της Σελενίτσα (Selenicë) και εκβάλλει στην Αδριατική, στα

Holzinger 1895, 314-315 στ. 1021· Mooney 1921, 108-109 στ. 1021· Ευαγγελίδης 1947, 9· Και παρακάτω βλ. για Μύλακες.

⁵⁸ Ευαγγελίδης 1919, 20· Θεσπρωτός-Ψαλίδας 1954, 16.

⁵⁹ Αραβαντινός 1984, 24, 77.

⁶⁰ Ευαγγελίδης 1919, 20.

⁶¹ Οι πηγές παραθέτουν διάφορες ονομασίες για τον ποταμό. Ως Αώος παραδίδεται από τον Πολύβιο (5.110.1· 24.16.3), τον Στράβωνα (7.5.8), τον Λίβιο (32.5.10· 32.10.2· 32.13.10), τον Πλούταρχο (*Καίσαρ* 38) και τον Πausανία (4.34.3). Στον Εκαταίο, όμως, αποκαλείτο Αίας (*FGrH* 1 F 102), όπως και στον Ψευδο-Σκύλακα (*Περίπλ.* 26), υδρωνύμιο, που υιοθετήθηκε μεταγενέστερα και από Ρωμαίους συγγραφείς (Οβίδ., *Μεταμ.* 1.580· Πομπώνιος Μέλα 2.3· Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 3.23.145· Λουκ., *Φαρσ.* 6.361). Επίσης, στον Στέφανο Βυζάντιο αναφέρεται ότι οι Παραναίοι μετονομάστηκαν από τον Αών ποταμό, ο οποίος έχει ταυτιστεί και πάλι με τον Αώο (*Εθν. λ. Παραναίοι*). Ωστόσο, Αώος σημαίνει ξηρός (Liddell - Scott 2007, λ. *αῶος*), μία ονομασία, που παραπέμπει και στον παραπόταμο του Δρίνου, τον Ξεριά. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, οι Αινιάνες, που ήταν εγκατεστημένοι στο θεσσαλικό Δώτιον πεδίο, εκδιώχθηκαν από τους Λαπίθες στην Αιθικία και έπειτα μετοίκησαν στη Μολοσσία, γύρω από τον ποταμό *Άρασαν*, από τον οποίο ονομάστηκαν *Παραοῖαι* (*Ελλ. Αίτια* 13). Βάσει του ανωτέρω λήμματος του Στέφανου Βυζάντιου, το όνομα θεωρήθηκε παραφθαρμένο και διορθώθηκε εκ νέου σε *Αῶαν* και το εθωνύμιο σε *Παραναίοι* (W. Xylander). Στον Δίωνα Κάσσιο ο ίδιος ποταμός καταγράφεται ως *Άνας* (41.45.2). Παραδίδεται ακόμη από μία λατινική επιγραφή (*CIL* III 600), αλλά και από τον Προκόπιο (*Περί Κτισμάτων* σ. 278), το υδρωνύμιο *Αργύας*, που κατά μία άποψη χαρακτηρίζει και πάλι τον Αώο, βλ. Hammond 1967, 375, 227, 698-699, ο οποίος θεωρεί ότι οι ποικίλες ονομασίες του ποταμού μπορεί να οφείλονται στην παρουσία διαφορετικών πληθυσμών στην περιοχή, Ελλήνων, Ιλλυριών, Ρωμαίων. Ωστόσο, για άλλους μελετητές ο Αργύας είναι ο παραπόταμος του Αώου, Σιουσίτσα ή αυτός του Σεμάνι, ο Gjanica/Gjanicë (χάρτ. 14), βλ. αντίστοιχα Tomaschek 1895, 799· Patsch 1904, 115, αλλά και παρακάτω.

⁶² Τα Στενά του Αώου περιγράφονται από τον Πλούταρχο, ο οποίος τα παρομοιάζει με το φαράγγι, που σχηματίζει ο Πηνειός στα θεσσαλικά Τέμπη, αλλά χωρίς την πλούσια χλωρίδα και πανίδα (*Φλαμινίος* 3.4-5). Ωστόσο, το όνομα του ποταμού παραδίδεται παραφθαρμένο, καθώς αναγράφεται ως Άψος, ενώ πρόκειται αδιαμφισβήτητα για τον Αώο «*ἀντιστρατοπεδεύοντα τῷ Φιλίπῳ τὰς περὶ τὸν Ἄψον ποταμὸν ἐμβολὰς καὶ τὰ Στενὰ φυλάττοντι*» (3.4), βλ. Hammond 1966b, 45-54· του ίδιου 1971, 114-115.

νότια της Απολλωνιάς⁶³, περίπου 132 χλμ. βορείως του Αυλώνα (χάρτ. 1, 4)⁶⁴. Οι κυριότεροι παραπόταμοι του Αώου είναι ο Ζαγορίσα, ο Σούσιτσα, ο Δρίνος, ο Σαραντάπορος και ο Βοϊδομάτης.

Ο Ζαγορίσα (Zagorisë) ρέει παράλληλα ανάμεσα στις οροσειρές Σεντέλι-Λουντζερία στα δυτικά και Τρεμπεσίνα-Νεμέρτσικα στα ανατολικά, σχηματίζοντας την πεδιάδα και την περιοχή της Ζαγοριάς⁶⁵. Ο Σούσιτσα/ Σιουσίτσα (Shushicë) ή ποταμός του Αυλώνα (Lumi i Vlorës ή Vlorë) πηγάζει από τα βουνά του Κουρβελεσιού ή της Λιαπουριάς, κοντά στο χωριό Κούτσι (Κυς)⁶⁶, ακολουθεί βόρεια πορεία και ενώνεται με τον Αώο βορειοδυτικά της Σελενίτσα, κοντά στο χωριό Armen, στα βορειοανατολικά του Αυλώνα⁶⁷.

Ο Δρίνος (Drino)/ Δρίλων ή ποταμός της Δρόπολης⁶⁸ έχει τις πηγές του στο Δολό Πωγωνίου, περνάει από το Δελβινάκι, εισέρχεται στο αλβανικό έδαφος, ρέει βορειοδυτικά, περνώντας από το Αργυροκάστρο, σχηματίζει τα Στενά του Δρίνου, στο ύψος του χωριού Lekël και εκβάλλει στον Αώο, λίγο πριν το Τεπελένι (χάρτ. 1, 4)⁶⁹.

Βορείως της πόλης του Αργυροκάστρου, κοντά στο Παλαιόκαστρο (Palokastër) ο Δρίνος δέχεται από δυτικά τα ύδατα του παραποτάμου Γαρδίκι ή Καρδίκι (Kardhiqit), που πηγάζει, επίσης, από τα βουνά της Λιαπουριάς (χάρτ. 1). Από τη Λουντζερία πηγάζει ο Σούχας (Lumi i Suhës), ο οποίος ρέει βόρεια από το Λιμπόχοβο (Libohonë), μέσα από μία εξαιρετικά απόκρημη χαράδρα και χύνεται στον Δρίνο από ανατολικά, στο ύψος του Αργυροκάστρου (χάρτ. 1, 4)⁷⁰. Άλλοι παραπόταμοι του Δρίνου είναι ο Γυφτοπόταμος και ο Ξεριάς (Kseria)⁷¹. Ο Ξεριάς πηγάζει από τα Όρη Τσαμαντά και βρίσκεται σε κομβικό σημείο για το πέρασμα από την κοιλάδα του Δρίνου σε αυτή του μέσου Καλαμά. Τέλος, ο Σαραντάπορος έχει τις πηγές του στην ανατολική πλευρά του Γράμμου και συμβάλλει με τον Αώο κοντά στη Μέρτζιανη και τα ελληνοαλβανικά σύνορα, ενώ ο Βοϊδομάτης αναβλύζει από το χωριό Βίκος, δέχεται τα ύδατα της Τύμφης και ενώνεται με τον Αώο κοντά στην Κόνιτσα⁷².

⁶³ Θεσπρωτός-Ψαλίδας 1964, 4· Hammond 1997a, 12.

⁶⁴ Θεσπρωτός-Ψαλίδας 1954, 56.

⁶⁵ Ευαγγελίδης 1919, 20· Θεσπρωτός-Ψαλίδας 1954, 56, 64-65.

⁶⁶ Αραβαντινός 1984, 23.

⁶⁷ Ο Σιουσίτσα έχει ταυτιστεί με τον αρχαίο Πολύανθο ή Πολυάνθη της Αβαντίδας, τον οποίο αναφέρει ο Λυκόφρονας (Αλεξ. 1046) και ο Στέφανος Βυζάντιος (Εθν. λ. Χαονία) ως ποταμό της Χαονίας. Βλ. Isambert 1973, 860· Hammond 1967, 523 και σημ. 2.

⁶⁸ Αραβαντινός 1984, 23.

⁶⁹ Στις πηγές αναφέρονται τα Στενά κοντά στην Αντιγόνη «διὰ τῶν παρ' Αντιγόνηαν στενῶν» (Πολ. 2.5.6), “ *in Chaoniam per Epirum ad occupandas quae ad Antigoneam fauces sunt —Stena vocant Graeci—*” (Λιβ. 32.5.9), κατά την επέλαση του Σκερδιλαΐδα από την Ιλλυρία στη Χαονία το 230 π.Χ. και την προαναφερθείσα στρατοπέδευση εκεί του Μακεδόνα στρατηγού Αθηναγόρα, κατά τον Β΄ Μακεδονικό Πόλεμο αντίστοιχα. Πρόκειται για την κοιλάδα, που σχηματίζει ο Δρίνος, περίπου 5 χλμ. νοτίως του Τεπελενίου. Όλη η περιοχή, όπως και τα Στενά, φαίνεται ότι πήραν την ονομασία τους από την Αντιγόνη, η οποία ήταν το κυρίαρχο κέντρο της κοιλάδας και κατά την εποχή των ανωτέρω γεγονότων πρέπει να υπαγόταν στον έλεγχο των Χαόνων, βλ. Hammond 1966b, 45-54· του ίδιου 1971, 114-115.

⁷⁰ Θεσπρωτός-Ψαλίδας 1954, 56.

⁷¹ Hammond 1967, 200-201· Hammond 1997a, 12.

⁷² Θεσπρωτός-Ψαλίδας 1964, 57.

Από τα Κεραύνια Όρη πηγάζει και ο ελάσσων ποταμός των Δουκάτων (Dukat), που σχηματίζει την ομώνυμη κοιλάδα και εκβάλλει στον Κόλπο του Αυλώνα, πολύ κοντά στον Ωρικό (χάρτ. 3, 4). Η δελταϊκή του απόθεση δημιουργεί μία εύφορη, αλλά και ελώδη πεδιάδα, στην άκρη της οποίας υπάρχει η λιμνοθάλασσα Πασαλιμάνι (Pasha Liman)⁷³. Η σημερινή ονομασία του ποταμού είναι Izvor και έχει αναγνωρισθεί ως ο αρχαίος Κελυδνός, που αναφέρει ο Κλαύδιος Πτολεμαίος στα Ιόνια παράλια (*Γεωγρ. Υφήγ.* 3.13.2 και 5)⁷⁴.

Οι νότιοι ποταμοί της Χαονίας είναι ο Καλάσας, ο Μπιστρίτσα και ο Πάβλα. Είναι μικροί σε έκταση, αλλά ιδιαίτερα σημαντικοί, καθώς είναι ανεξάρτητοι και χύνονται απευθείας στη θάλασσα, παρέχοντας διέξοδο από την ορεινή ενδοχώρα, ενώ σχηματίζουν εξαιρετικά εύφορες πεδιάδες⁷⁵.

Ο Καλάσας (Kalasë) ή Καλεσιώτικος⁷⁶ αναβλύζει από τα όρη της Λιαπουριάς, μέσω του κυρίου παραποτάμου του, Tatzat, κατευθύνεται νότια και ρέει δυτικά της Φοινίκης, στο μέσο της πεδιάδας του Βούργου (Vurg)⁷⁷, που ονομάστηκε έτσι, λόγω του ελώδους εδάφους⁷⁸. Ο Μπιστρίτσα ή Βίστριτσα/Βιστρίτσα (Bistricë) πηγάζει από την οροσειρά Gjërë, ρέει δυτικά, περνάει μέσα από το χωριό του Μεσοποτάμου (Mesopotam) και νοτιοδυτικά της Φοινίκης (Finiq)⁷⁹ και καταλήγει με τον Καλάσα στον Κόλπο των Αγίων Σαράντα. Ο Πάβλα ή Παύλα (Pavllë) αναβλύζει από τα Όρη Τσαμαντά, κοντά στον Αμπελώνα Θεσπρωτίας, ρέει βόρεια στην Αλβανία και έπειτα δυτικά, για να εκβάλλει νοτίως του Βουθρωτού στο Ιόνιο Πέλαγος (χάρτ. 1, 2, 4, 17)⁸⁰. Κατά την αρχαιότητα και οι τρεις ποταμοί εξέβαλλαν στη λίμνη του Βουθρωτού (Vivarì, βλ. χάρτ. 19)⁸¹.

Ο Καλαμάς (115 χλμ.) είναι ο μεγαλύτερος σε μήκος ποταμός της σημερινής Ηπείρου και έλαβε την τωρινή του ονομασία από την πληθώρα των καλάμων, που φύονται στις πηγές του⁸². Εκρέει κυρίως από τα Δολιανά, αλλά και τη Νεμέρτσικα, μέσω του παραποτάμου του, Γορμού. Ο Γορμός ρέει νότια κατά μήκος του Πωγωνίου, από το Ωραιόκαστρο (παλαιό Λαχανόκαστρο)⁸³ μέχρι τον Παρακάλαμο και κοντά στη λίμνη Ζαραβίνα (Tseravina) συμβάλλει με τον κυρίως υδάτινο όγκο, ο οποίος στα νότια του όρους Κασιδιάρη (Σιούτιστα) εισέρχεται στη Θεσπρωτία και εκβάλλει νότια της Σαγιάδας στο Ιόνιο Πέλαγος⁸⁴. Μεταξύ του Καλαμά και του

⁷³ Hammond 1967, 126-127.

⁷⁴ Hammond 1967, 520. Ωστόσο, η ταύτιση αυτή δεν βρίσκει σύμφωνους όλους τους μελετητές, βλ. Bereti *et al.* 2013, 96.

⁷⁵ Hammond 1997a, 12.

⁷⁶ Ευαγγελίδης 1919, 18.

⁷⁷ Hammond 1997a, 21-22.

⁷⁸ Ευαγγελίδης 1919, 18.

⁷⁹ Θεσπρωτός-Ψαλίδας 1964, 82-83.

⁸⁰ Ο Βιργίλιος αναφέρει πλησίον του Βουθρωτού δύο ποταμούς, τον Σιμόεντα και τον Ξάνθο, ομώνυμων των υδάτινων ροών της μυθικής Τροίας (*Αιν.* 3.302, 350). Στον Στέφανο Βυζάντιο, όμως, παραδίδεται ένας ακόμη ποταμός στη χαονική Κεστρίνη, που έφερε την ονομασία Κάδμος (*Εθν. λ. Καμμανία*).

⁸¹ Αραβαντινός 1984, 22.

⁸² Αραβαντινός 1984, 21. Το αρχαίο όνομα του ποταμού είναι Θύαμις (Θουκ. 1.46.4· Στράβ. 7.7.5· Πaus. 1.11.2).

⁸³ Funke-Moustakis-Hochschulz 2004, 341.

⁸⁴ Θεσπρωτός-Ψαλίδας 1964, 55.

Πάβλα εκτείνεται η εύφορη παραλιακή πεδιάδα της Κονίσπολης (Konispol), που κατά την αρχαιότητα καλείτο Κεστρίνη.

1.3. Κλίμα και προϊόντα

Η περιοχή χαρακτηρίζεται από την κλιματική διαφοροποίηση, που υπαγορεύεται από τη γειτνίαση με τη θάλασσα, την απόσταση κάθε τμήματος από αυτή και τη μεσολάβηση ή μη ορεινών όγκων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα παράλια μέρη, από τον Αυλώνα και τη Χειμάρρα έως τον Βουθρωτό και την Κονίσπολη, απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματα του μεσογειακού κλίματος, το οποίο φτάνει στα νότια πιο εσωτερικά έως τις πεδιάδες του Δελβίνου, του Δρίνου και του Κάτω Καλαμά. Ωστόσο, στα βόρεια, στο εσωτερικό των Κεραυνίων και νότια, μετά το δεύτερο ορεινό σύμπλεγμα (Gribë-Gjerë), το κλίμα καθίσταται ηπειρωτικό, με αποτέλεσμα οι πεδιάδες του Σιουσίτσα και του Άνω Καλαμά να ανήκουν σε μία ψυχρότερη κλιματική ζώνη, όπως και κάθε άλλο τμήμα της ηπειρωτικής ενδοχώρας. Οι εναλλαγές του κλίματος ακολουθούν, λοιπόν, τον ΒΔ-ΝΑ προσανατολισμό της δεύτερης οροσειράς, ενώ οι περαιτέρω διακυμάνσεις εξαρτώνται από το υψόμετρο⁸⁵.

Οι βροχοπτώσεις ήταν άφθονες κατά τους χειμερινούς μήνες και σφοδρές κατά τους θερινούς, όπως υποδεικνύει και η αρχαιότατη ονομασία της οροσειράς των Κεραυνίων, από τις κορυφές της οποίας δεν έλειπαν σχεδόν ποτέ τα χιόνια «*τὰ Κεραύνια ὄρη, οὕτω καλούμενα διὰ τὸ συχνούς ἐκεῖ πίπτειν κεραυνούς*» (Ευστ., *Υπομν. εις Διον. Περ.* 389). Ο υψηλός, εκτενής και απόκρημνος χαρακτήρας της λειτουργούσε ως πεδίο παρεμπόδισης των δυτικών θαλασσίων ανέμων, η ανύψωση των οποίων εκδηλωνόταν στις κορυφές της και τη γύρω περιοχή με ακραία καιρικά φαινόμενα «*tempestate...circa montes Ceraunios*» (Σουητ., *Αύγ.* 17.3). Η διάβρωση του εδάφους είναι, λοιπόν, μεγαλύτερη στην Ήπειρο και καθώς οι βροχές προέρχονται από τα δυτικά επηρεάζουν περισσότερο τις δυτικές κλιτύες των οροσειρών. Τα ποτάμια πλημμύριζαν συχνά τον χειμώνα, παρασύροντας ακόμη και γέφυρες, όπως αναφέρουν οι περιηγητές για τον Δρίνο⁸⁶, ενώ το καλοκαίρι εξακολουθούσαν να διαθέτουν πλούσια ύδατα και να είναι διαβατά μόνο τον Ιούλιο ή Αύγουστο, σε συγκεκριμένα σημεία και κάτω από ευνοϊκές καιρικές συνθήκες⁸⁷. Η ίδια η πρωτεύουσα των Χαόνων, η Φοινίκη, ήταν χτισμένη δίπλα σε έναν αδιάβατο ποταμό, τον σημερινό Βιστρίτσα, ίσως τον αρχαίο Σιμόεντα⁸⁸, προφανώς και για

⁸⁵ Hammond 1967, 16-17. Η πρωιμότερη μαρτυρία για τη βαρύτητα του χειμώνα στο εσωτερικό της Ηπείρου προέρχεται από την Ιλιάδα, στην οποία η Δωδώνη αποκαλείται «δυσχείμερη», τόσο κατά την περιγραφή των φύλων, που κατοικούσαν στη γύρω περιοχή (Β 750), όσο και στην προσευχή του Αχιλλέα προς τον Δωδωναίο Δία (Π 233-234). Η διπλή και άρα εμφιατική αυτή αναφορά καταδεικνύει εναργώς το οξύ ψύχος, που επικρατούσε στην ηπειρωτική ενδοχώρα, ιδιαίτερα για τους Έλληνες νοτιότερων ή παράλιων περιοχών, όπως ο Αχιλλέας, που κατοικούσε στην πεδιάδα του Μαλιακού Κόλπου. Ωστόσο, στο πλαίσιο του κτηνοτροφικού χαρακτήρα της περιοχής, το επίθετο «δυσχείμερος», θα μπορούσε να αναφέρεται προπαντός σε βαριές κλιματικές συνθήκες για τα ζώα και όχι για τους ανθρώπους, με την έννοια ότι η Δωδώνη ήταν ένας ακατάλληλος τόπος για τη διαχείριση των κοπαδιών. Βλ. Hammond 1967, 39, 371-372· Χαρίσης 2014, 24-26.

⁸⁶ Leake 1967, 57· Hammond 1967, 218.

⁸⁷ Hammond 1967, 16-17· Hammond 1997a, 23.

⁸⁸ Βιργ., *Αιν.* 3.302· Αραβαντινός 1984, 20, 22, 77.

λόγους ασφαλείας «*παραγενόμενοι δὲ πρὸς τὴν Φοινίκην...ρέοντα ποταμὸν ἐστρατοπέδευσαν, τῆς ἐπ’ αὐτῷ γεφύρας ἀνασπάσαντες τὰς σανίδας ἀσφαλείας χάριν*» (Πολ. 2.5.5).

Στην Ἡπειρο, ἰδίως σε σύγκριση με την ξηρασία της Αττικής ἢ των νησιῶν του Αἰγαίου, οἱ ἀφθονες βροχοπτώσεις εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία καταπράσινων τοπίων, εκτενέστατων δασικῶν εκτάσεων καὶ λιβαδιῶν⁸⁹. Ἡ περιοχὴ διέθετε, λοιπόν, ἐξαιρετικά, πυκνὰ δάση, ἀλλὰ πλέον οἱ κατακρημνίσεις, ἡ εκτεταμένη υλοτομία καὶ βοσκή των κοπαδιῶν ἔχουν ἐπιφέρει μεγάλη διάβρωση καὶ ἔχουν ἀλλοιώσει κατὰ πολὺ τὴν πλούσια βλάστηση του παρελθόντος. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὰ δάση ἀποτελοῦσαν πόλο ἐλξης γιὰ τὶς ναυτικὲς δυνάμεις, που χρειαζόνταν ξυλεία γιὰ τὴ ναυπήγηση πλοίων. Δὲν ἀποτελεῖ ἐκπληξη, λοιπόν, που ἡ Χαονία συνδέεται ἰδιαίτερα, ὅπως θὰ καταδειχθεῖ παρακάτω, με τοὺς κυριότερους, μυθικοὺς καὶ μὴ, ναυτικούς πληθυσμοὺς τῆς προϊστορικής καὶ ἱστορικής εποχῆς, τοὺς Ἀργοναυτές, τοὺς Φοίνικες, τοὺς Εὐβοεῖς, τοὺς Κορινθίους, τοὺς Κερκυραίους καὶ τοὺς Ἀθηναίους.

Στὴν περιοχὴ φύονται διάφορα εἶδη πεύκης, ἐλάτου, οξιάς, βελανιδιάς⁹⁰, καστανιάς, κυρίως ἀγρίας, ἀλλὰ καὶ πολυάριθμα ἄλλα φυτὰ καὶ θαμνώδη εἶδη. Το ἥπιο κλίμα των παράκτιων ἐδαφῶν εἶναι ἰδανικὸ γιὰ τὴν ελαιοκομία, που εὐδοκιμεῖ ἰδιαίτερα στα ἐδάφη του Αὐλώνα, τῆς Χειμάρρας καὶ του Βουθρωτού⁹¹. Ελαιόδεντρα φύονται ἰδιαίτερα στὴ Χειμάρρα καὶ πιο ἐσωτερικά, στὴν κοιλάδα του Δρίνου καὶ συγκεκριμένα στο Λιμπόχοβο (Libohonë) καὶ τὴ Νεπράβιστα (Nepravishtë)⁹², γεγονός που οδήγησε τὸν Hammond στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀρχαία πόλη του Ελαιούντος βρισκόταν κάπου ἐκεῖ «*πόλεις δὲ εἰσι τῆς Ἡπέρου μεσόγειοι. Χαόνων...Ἐλαιοῦς*» (Κλ. Πτολ., *Γεωγρ. Υφήγ.* 3.14.7)⁹³. Στὴ Χειμάρρα καὶ σε ἄλλες παράλιες περιοχὲς καλλιεργούνται, ἐπίσης, ἐσπεριδοειδή, τὰ ὁποῖα, ὁμως, ἀπειλοῦνται ἀπὸ τοὺς ψυχροὺς ἀνέμους, που πνέουν ἀπὸ τὶς ψηλὲς καὶ πολυάριθμες βουνοκορφές.

Ευρέως διαδεδομένα εἶναι τὰ ὀπωροφόρα δέντρα, μηλιές, συκίες, ἀγλαδιές, κερασιές, μουριές κλπ., που γενικά ἀντέχουν καὶ σε χαμηλότερες θερμοκρασίες⁹⁴. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀναλύσεις γύρης ὑπέδειξαν πως ἡ καστανιά καὶ ἡ καρυδιά καλλιεργούνταν στὴ βόρεια Ελλάδα ἤδη ἀπὸ τὴ 2^η χιλιετία π.Χ.⁹⁵. Ἡ τσικουδιά ἢ ἀγριοφυστικιά, ἓνα δέντρο με θρεπτικὴ, ἀλλὰ καὶ πολλαπλὴ χρηστικὴ ἀξία, καθὼς εἶναι πλούσιο σε ρητίνη, φυόταν ἰδιαίτερα στὴν περιφέρεια του Ὠρικού, γεγονός που ὠθήσε τὸν Βιργίλιο νὰ προσδώσει τὴν ὀνομασία του στὴν περιοχὴ καὶ νὰ τὴ χαρακτηρίσει Ὠρικία Τερέβινθο “*Oricia terebintho*” (Αἰν. 10.136), μίᾳ ἐκφραση, που ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ποιητὴς Προπέρτιος (3.7.49). Ὁ Σέρβιος, σχολιάζοντας τὸ ἔργο του Βιργιλίου, περιγράφει εκτενέστερα τὸ ἐν λόγω εἶδος, που εἶχε μαῦρο ξύλο καὶ φύλλα σε μορφή πύξου “*Oricos civitas est Epiri, iuxta quam nascitur terebinthus, nigrum lignum habens, folia in buxi speciem. Retulit autem comparisonem ad*

⁸⁹ Cabanes 1990, 202.

⁹⁰ Parke 1967, 30.

⁹¹ Hammond 1967, 124, 127.

⁹² Hammond 1967, 31, 207.

⁹³ Εὐαγγελίδης 1919, 38· Hammond 1967, 207-208, 700.

⁹⁴ Hammond 1967, 18-19.

⁹⁵ Halstead 1996, 69.

candidum vultum, qui erat nigris crinibus cinctus” (Σέρβ., Σχόλ. εις Βιργ. Αιν. 10.136). Η πλούσια βλάστηση του Ωρικού περιελάμβανε, όμως και τον πυξό (στα αρχαία η πύξος), που αναφέρεται από τον Νικάνδρο τον Κολοφώνιο ως εξαιρετικά ωφέλιμο για το τρομερό δάγκωμα της οχιάς «πύξου δὲ χροίῃ προσαλίγκιος Ὠρικόιο. Τὴν ἤτοι ἔχιός τε καὶ αἰνοπλήγος ἐχίδνης ἀγρεύσεις ὄφελος περιώσιον» (Θηρ. 516-518).

Στην ευρύτερη ζώνη του Αυλώνα ευδοκίμωσε κυρίως η ἡμερη βελανιδιά (*Quercus macrolepis*), ένα ημιαειθαλές είδος, που ἔχανε τα φύλλα του στα τέλη του χειμώνα ή στις αρχές της άνοιξης και διέθετε πολύ βαθιές ρίζες. Οι καρποί της είχαν μεγάλη οικονομική αξία, διότι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως ανθρώπινη και ζωική τροφή, ενώ αποτελούσαν χρωστική ουσία στη βυρσοδεψία και εν γένει απαραίτητο υλικό για την κατεργασία των δερμάτων, λόγω της τανίνης, που περιείχαν. Το εμπόριο των εν λόγω βελανιδιών ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στις αρχές του 18^{ου} αιώνα και βασικότερο λιμάνι εξαγωγής ήταν ο Αυλώνας (*Valona, Vlorë*), γεγονός που οδήγησε στην άλλη ονομασία του είδους, *Valonia oak*, που αποτελούσε και τον εμπορικό όρο του προϊόντος. Είναι, λοιπόν, πιθανό η μεταγενέστερη ονομασία του λιμανιού και της περιοχής να προήλθε από την αρχαιοελληνική λέξη για το βελανίδι (βάλανος), ενώ το συγκεκριμένο είδος βελανιδιάς θα μπορούσε κάλλιστα να είναι το ιερό δέντρο της Δωδώνης, στις βαθιές ρίζες του οποίου κατοικούσε, κατά τις παραδόσεις, ο Δίας «ναῖον δ’ ἐν πυθμένι φηγοῦ» (Ησίοδ., *fr.* 134)⁹⁶.

Πολύτιμα μέταλλα δεν ἔχουν εντοπιστεί στην Ἡπειρο ή τη νότια Αλβανία⁹⁷. Η αρχαία γραμματεία παρέχει, όμως, κάποιες ενδείξεις για την ύπαρξη μεταλλείων αργύρου στην ευρύτερη περιοχή της Χαονίας. Πρόκειται κυρίως για τη μαρτυρία του Στράβωνα περί των μεταλλείων του Δαμαστίου «τὰ ἀργυρεῖα τὰ ἐν Δαμαστίῳ» (7.7.8), μία τοποθεσία από τις πιο αμφιλεγόμενες της ιστορίας⁹⁸, όπως και το χωρίο, που την αναφέρει⁹⁹. Παρόλο που η θέση του παραμένει άγνωστη, είναι αναμφισβήτητη η ύπαρξη και η μεγάλη σημασία του, που αποδεικνύονται από τα πολυάριθμα νομίσματα του 4^{ου} αι. π.Χ. με την επιγραφή «ΔΑΜΑΣΤΙΝΩΝ» και την ευρεία τους διάδοση (εικ. 2)¹⁰⁰. Επίσης, στις ισχνές ενδείξεις για κοιτάσματα αργύρου στη Χαονία ανήκει και το εθνώνυμο της χαονικής φυλής των Αργυρίνων (Στέφ. Βυζ. *λ. Ἀργυρῖνοι*), όπως ίσως και το σημερινό τοπωνύμιο του Αργυροκάστρου¹⁰¹.

Στη χερσόνησο Καραμπουρούν λειτουργούσε κατά την αρχαιότητα λατομείο για την εκμετάλλευση του λευκού, σκληρού ασβεστολίθου των Ακροκεραυνίων, που χρησιμοποιείτο τόσο στη γλυπτική όσο και στην αρχιτεκτονική της ευρύτερης

⁹⁶ Βλ. Parke 1967, 30-31.

⁹⁷ Hammond 1997a, 26.

⁹⁸ Για το Δαμάστιον και τις διατυπωμένες υποθέσεις των ερευνητών για την τοποθεσία του βλ. Ujes 2002, 107-111. Έχουν προταθεί περίπου 30 πιθανές θέσεις, ενώ πρόσφατα μία εμπειριστατωμένη μελέτη τοποθέτησε το Δαμάστιον στην περιοχή της Λισσού, σημερινή Λέζα (*Lezhë*) της βόρειας Αλβανίας, βλ. Schwarz 2010, 7-51.

⁹⁹ May 1939, 20-28· Hammond 1967, 466-467· Ujes-Morgan 2011, 487-489· Schwarz 2010, 9-26.

¹⁰⁰ Ujes-Morgan 2011, 488· της ίδιας 2018, 23-24· Schwarz 2010, 41-49, η οποία, μάλιστα, τοποθετεί την αρχή της νομισματοκοπίας, όχι στο 405-395 π.Χ., αλλά ήδη στο 430-425 π.Χ.

¹⁰¹ Σεμιτέλος 1854, 59, 65· Philippson 1958, 2051-2052· Leake 1967, 78.

περιοχής, όπως στην Απολλωνία και τον Ωρικό¹⁰². Ο Hammond αναφέρει ένα ακόμη λατομείο στο εσωτερικό των Κανίνων, καθώς και την ύπαρξη αγαλμάτων και βάσεων από το ντόπιο αυτό υλικό στη συλλογή αρχαιοτήτων του Αυλώνα¹⁰³.

Κοιτάσματα λιγνίτη έχουν βρεθεί στο Τεπελένι και τις Δουκάτες, πετρέλαιο στο Κουρβελέσι, τη Σελενίτσα (Selenicë) του Αυλώνα και τη γύρω περιοχή, όπου υπάρχει και ορυκτή πίσσα ή άσφαλτος (χάρτ. 14)¹⁰⁴. Συγκεκριμένα, τα μεταλλεία της ασφάλτου αποτελούσαν μία από τις κυριότερες πλουτοπαραγωγικές πηγές της περιοχής και πιθανότατα υπήρξαν, κατά την αρχαιότητα, βασική αιτία αποικισμού και έπειτα συγκρούσεων για την κυριότητα και την εκμετάλλευσή τους.

Ο Στράβων αναφέρει ότι στην επικράτεια της Απολλωνίας, στο μέρος, όπου βρισκόταν το περίφημο Νυμφαίο, υπήρχε ένας βράχος, από τον οποίο αναδύοταν συνεχώς φωτιά. Κάτω απ' αυτόν βρίσκονταν πηγές με χλιαρό νερό και άσφαλτο, η οποία δημιουργείται και ρευστοποιείται από την καύση της γης, που την περιείχε, σε μορφή σβώλων «*ἐν δὲ τῇ χώρᾳ τῶν Απολλωνιατῶν καλεῖται τι νυμφαῖον: πέτρα δ' ἐστὶ πῦρ ἀναδιδούσα, ὑπ' αὐτῇ δὲ κρῆναι ῥέουσι χλιαροῦ καὶ ἀσφάλτου, καιομένης, ὡς εἰκός, τῆς βώλου τῆς ἀσφαλτίτιδος*» (7.5.8)¹⁰⁵. Επίσης, κατά τις πληροφορίες του Ποσειδώνιου, τις οποίες χρησιμοποιεί ο γεωγράφος, υπήρχαν και μεταλλεία ασφάλτου σε έναν παρακείμενο λόφο, ενώ το εξορυχθέν υλικό αναπληρώνονταν συνεχώς, μέσω ρίψης χώματος στα κενά της γης, που με την πάροδο του χρόνου μετατρέποταν εκ νέου σε άσφαλτο «*μέταλλον δ' αὐτῆς ἔστι πλησίον ἐπὶ λόφου: τὸ δὲ τμηθὲν ἐκπληροῦται πάλιν τῷ χρόνῳ, τῆς ἐγγωννυμένης εἰς τὰ ὀρύγματα γῆς μεταβαλλούσης εἰς ἄσφαλτον, ὡς φησι Ποσειδώνιος*» (Στράβ. 7.5.8).

Η άσβεστη αυτή φλόγα και τα ίδια κοιτάσματα αναφέρονται και στο *Περὶ Θαυμασίων Ακουσμάτων* του Ψευδο-Αριστοτέλη. Στο εν λόγω έργο τα ορυκτά αυτά χαρακτηρίζονται παρόμοια με τα αντίστοιχα της Μακεδονίας, αλλά περιγράφονται σκουρότερα και πυκνότερα «*Ἐν δὲ Ἀπολλωνία τῇ πλησίον κειμένη τῆς τῶν Ἀτλαντίων (Ταυλαντίων) χώρας φασὶ γίνεσθαι ἄσφαλτον ὀρυκτὴν καὶ πίσσαν, τὸν αὐτὸν τρόπον ἐκ τῆς γῆς ἀναπηδῶσαν τοῖς ὕδασιν, οὐδὲν διαφέρουσιν τῆς Μακεδονικῆς, μελαντέραν δὲ καὶ παχύτεραν πεφυκέναι ἐκείνης. οὐ πόρρω δὲ τούτου τοῦ χωρίου πῦρ ἐστὶ καιόμενον πάντα τὸν χρόνον, ὡς φασὶν οἱ κατοικοῦντες περὶ τὴν χώραν ἐκείνην. ὁ δὲ καιόμενος τόπος ἐστὶν οὐ πολὺς, ὡς ἔοικεν, ἀλλ' ὅσον μάλιστα πεντακλίνου τὸ μέγεθος*». Ο συγγραφέας προσθέτει ακόμη ότι εκεί αναδύονταν οσμές από θειάφι, ενώ αξιοθαύμαστο θεωρεί το γεγονός ότι τόσο κοντά στη φωτιά φύονταν πλούσια χορτάρια και μεγάλα δένδρα «*ὄζει δὲ θεῖου καὶ στυπτηρίας, καὶ πέφυκε περὶ αὐτὸν πόα τε βαθεῖα, ὃ καὶ θαυμάσειεν ἂν τις μάλιστα, καὶ δένδρα μεγάλα, οὐκ ἀπέχοντα τοῦ πυρὸς πήχεις τέσσαρας*» (842b.127).

Κατά την αρχαιότητα, λοιπόν, η ορυκτή πίσσα ή άσφαλτος της Απολλωνίας, που καλεῖτο και «πιττάσφαλτος»¹⁰⁶, λόγω της αναμειγμένης οσμής, που ανέδυε, αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα προϊόντα της βορείου Ηπείρου. Πρόκειται για

¹⁰² Quantin 2017, 98-99.

¹⁰³ Hammond 1967, 131.

¹⁰⁴ Hammond 1997a, 26.

¹⁰⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1988/89, 22.

¹⁰⁶ Διοσκ., *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* 1.73· Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 24.41· Αἰλ., *Ποικίλη Ιστορ.* 13.16.1.

ένα ισχυρό συνδετικό υλικό (Ηρόδ. 1.179.2), απαραίτητο για τη ναυπήγηση πλοίων, αλλά και πολλαπλώς ωφέλιμο, χρήσιμο ακόμη και για φαρμακευτικές παρασκευές, με θεραπευτικές ιδιότητες, τόσο για τον άνθρωπο, όσο και για τα ζώα: «καλεῖται δέ τις καὶ πιττάσφαλτος, γενωμένη ἐν Ἀπολλωνία, ἣτις ἐκ τῶν Κεραυνίων ὀρῶν συγκαταφέρεται τῇ τοῦ ποταμοῦ ρύμῃ καὶ ἐκβράσσεται εἰς τὰς ἡμόνας βωλοειδῶς συμπεπηγυῖα, ὄζουσα πίσσης μεμειγμένης ἀσφάλτῳ» (Διοσκ., *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* 1.73), “*est et pissasphaltos, mixta bitumini pice naturaliter ex Apolloniatarum agro...praecipuum ad scabiem pecorum remedium aut si fetus mammae laeserit. (nativum) optimum ex eo, quod, cum fervet, innatat*¹⁰⁷” (Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 24.41). Η ἀσφαλτος εξαγόταν, ὅπως και η ξυλεία, μέσω της Απολλωνίας¹⁰⁸.

Οι λίμνες της ευρύτερης περιοχής, η Αχρίδα (αρχαία Λυχνίτης, σημερινή Ohrid), η Μεγάλη και η Μικρή Πρέσπα, και η, πλέον τεχνητά αποξηραμένη, Μαλίκη (Maliq) ήταν πλούσιες σε υδρόβιους οργανισμούς, φυτά, πτηνά, ψάρια και χέλια (ἐγγέλεις ἢ ἐγγέλυες). Στον Αυλώνα η λιμνοθάλασσα της Ἄρτας (Nartë) περιέχει ἀφθονα υδρόβια εἶδη, διαθέτει εκτεταμένες αλυκές και στο παρελθόν εξαγόταν ἀπὸ ἐκεῖ ἀλάτι, παστά ψάρια και αυγοτάραχο, ὅπως πιθανόν και κατὰ την αρχαιότητα. Η λιμνοθάλασσα του Πασαλιμάνι ήταν, ἐπίσης, ἕνας πλούσιος ἰχθυότοπος, ἐνῶ η επικράτειά της ήταν γεμάτη με ἀγρία εἶδη ζώων¹⁰⁹. Πηγές αλατιού υπάρχουν στον Βουθρωτό και την κοντινὴ του θέση Κάλυβο (Kalivo)¹¹⁰, γεγονός που ἴσως φανερώνει ὅτι η λίμνη ήταν ἀρκετὰ ευρύτερη στην αρχαιότητα και ἐφτανε στο εσωτερικό τουλάχιστον ἕως τη δευτέρα αὐτὴ τοποθεσία. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ αλυκές του Βουθρωτοῦ προμήθευαν μέχρι πρόσφατα με ἀλάτι και παστά ψάρια την Κέρκυρα και το εσωτερικό της Ηπείρου¹¹¹.

Ο Αριστοτέλης και ο Πλίνιος αναφέρουν μία πηγὴ αλατιού στη Χαονία, η οποία ἀπέδιδε, με τεχνητὴ ἐξάτμιση, ἕνα ἀλάτι διαφορετικό. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Μετεωρ.* 359a), η πηγὴ χυνόταν σε ἕναν κοντινὸ ποταμὸ, που εἶχε γλυκὸ νερό και καθόλου ψάρια «ἐν τε γὰρ τῇ Χαονία κρήνη τίς ἐστὶν ὕδατος πλατυτέρου, ἀπορρεῖ δ' αὕτη εἰς ποταμὸν πλησίον γλυκὸν μὲν, ἰχθῦς δ' οὐκ ἔχοντα». Η μυθολογικὴ ἐξήγηση των ντόπιων για το φαινόμενο αὐτὸ ἀφορούσε στο πέρασμα του Ηρακλή, μετὰ την ἀρπαγὴ των βοδιῶν του Γηρυόνη. Ο ἥρωας ἔδωσε στους Χάονες την ἐπιλογή και ἐκεῖνοι προτίμησαν το ἀλάτι ἀντὶ για τα ψάρια, το οποίο ἐκτοτε θα ἐπαιρναν ἀπὸ την ἐν λόγω κρήνη «εἴλοντο γὰρ δὴ, ὡς οἱ ἐκεῖ μυθολογοῦσιν, ἐξουσίας δοθείσης ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους, ὅτ' ἦλθεν ἄγων ἐκ τῆς Ἐρυθραίας τὰς βοῦς, ἅλας ἀντὶ τῶν ἰχθύων, οἱ γίνονται αὐτοῖς ἐκ τῆς κρήνης».

Κατὰ την περιγραφὴ του φιλοσόφου, πρώτα συνέλεγαν το νερό, ἐβραζαν ἕνα μέρος του και ἀφού το ἀφήναν να κρυώσει, ἐξατμιζόταν η υγρασία μαζί με τη θερμότητα και ἀφηνε κόκκους αλατιού, μαλακοὺς και λεπτοὺς σαν χιόνι, με λιγότερο ἐντονη γεύση και ὄχι τόσο λευκοὺς, που, ὅταν προστίθεντο σε ἐλεύθερη ποσότητα,

¹⁰⁷ «...ειδικὸ φάρμακο για τη φαγούρα ἀπὸ ψώρα στα βοοειδή και για τους τραυματισμένους μαστοὺς ἀπὸ τον θηλασμό. Το καλύτερο εἶναι αὐτό, που ἐπιπλέει μετὰ τον βρασμό».

¹⁰⁸ Hammond 1997b, 52.

¹⁰⁹ Hammond 1967, 130-132.

¹¹⁰ Hammond 1967, 19.

¹¹¹ Hammond 1967, 110-111.

προσέδιδαν μία γλυκύτητα «τούτου γὰρ τοῦ ὕδατος ἀφέψοντές τι μέρος τιθέασι, καὶ γίνγεται ψυχθέν, ὅταν ἀπαμίση τὸ ὑγρὸν ἅμα τῷ θερμῷ, ἄλλες, οὐ χονδροὶ ἀλλὰ χαῖνοι καὶ λεπτοὶ ὥσπερ χιών. εἰσὶν τε τὴν τε δύναμιν ἀσθενέστεροι τῶν ἄλλων καὶ πλείους ἠδύνουσιν ἐμβληθέντες, καὶ τὴν χροιάν οὐχ ὁμοίως λευκοί». Την ίδια πηγή, διαδικασία και διαφορετικότητα του αλατιού κατέγραψε και ο Πλίνιος “*in Chaonia excocunt aquam e fonte refrigerandoque salem faciunt inertem nec candidum*” (Φυσ. Ιστ. 31, 82). Κατὰ πάσα πιθανότητα, λοιπόν, πρόκειται για τις πηγές στην περιοχή του Βουθρωτού¹¹². Στον τελευταίο, πάντως, φαίνεται ότι υπήρχε λατρεία και εορτή προς τιμήν του Ηρακλή¹¹³, γεγονός που ενισχύει περαιτέρω την ταύτιση αυτή.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η σύνδεση του μύθου του αλατιού με τα βόδια του Γηρυόνη, που αποτελεί προπαντός μία ποιμενική διήγηση, δεν είναι τυχαία. Το αλάτι είναι ένα απαραίτητο προϊόν για μία κτηνοτροφική κοινωνία, αφού χρησιμοποιείται για τη διατήρηση του κρέατος, την παρασκευή του τυριού, καθώς και την ίδια την υγεία των ζώων¹¹⁴. Είναι αδιαμφισβήτητο, λοιπόν, ότι τα ηπειρωτικά έθνη γνώριζαν πολύ καλά τις ιδιότητές του και φρόντιζαν να το παράγουν ή να το προμηθεύονται από τις πλησιέστερες αλατοφόρες πηγές¹¹⁵.

Η περιοχή είναι γεμάτη από θηράματα, άγρια ζώα, ερπετά και πτηνά¹¹⁶. Κατά το απώτερο παρελθόν μαρτυρούνται στα δάση ακόμα και λεοπαρδάλεις, πάνθηρες και βόνασοι¹¹⁷. Ένας μύθος του 1^{ου} αι. π.Χ., που δεν αποκλείεται, όμως, να μεταφέρει σκηνές από την πραγματική ζωή στη Χαονία των προκλασικών χρόνων¹¹⁸, αναφέρει το βασιλικό κυνήγι μιας λεοπαρδαλής στα πυκνά ηπειρωτικά δάση «*Παρά δὲ Χάοσι... ὁ τοῦ βασιλέως υἱὸς Κίχυρος πάρδαλιν διώκων, ἧς συνελαθείσης εἰς ἐκεῖνον τὸν δρυμὸν ἀφήσιν ἐπ’ αὐτὴν τὸν ἄκοντα*» (Παρθ. Νικ., *Ερωτ. Παθήμ.* 32.4).

Τα εδάφη της Ηπείρου διαθέτουν γενικότερα λιγότερες εκτάσεις για την καλλιέργεια δημητριακών και έχουν αρκετά φτωχή απόδοση ανά στρέμμα, σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας «*μάλιστα δὲ τῆς γῆς ἡ ἀρίστη... ἢ τε νῦν Θεσσαλία καλουμένη καὶ Βοιωτία Πελοποννήσου τε τὰ πολλὰ*» (Θουκ. 1.2.3)¹¹⁹. Το βραχώδες έδαφος και η έλλειψη εκτεταμένης καλλιεργήσιμης γης καταδεικνύονται από τους αρχαίους συγγραφείς, όπως ο Στράβων, που χαρακτήρισε την Ήπειρο «*τραχεῖα καὶ ὀρῶν πλήρης*» (7.7.9), σε αντίθεση με τις όμορες περιοχές, όπως η Ιλλυρία, η οποία βορείως του Αώου καλυπτόταν από την ευρύτατη και εύφορη πεδιάδα της Μουζακιάς, με αποτέλεσμα, μέρος τουλάχιστον του ιλλυρικού πληθυσμού, να

¹¹² Hammond 1967, 40.

¹¹³ Τζουβάρα-Σούλη 2000, 129.

¹¹⁴ Quantin 1999, 62 σημ. 4.

¹¹⁵ Τα δεδομένα αυτά έρχονται σε αντίθεση με τη μαρτυρία του Πausανία (1.12.5), πως η πλειονότητα των Ηπειρωτών, ακόμη και μετά τον Τρωικό Πόλεμο, δεν ήξερε τίποτα για τη θάλασσα και τη χρήση του αλατιού. Ο περιηγητής βασίστηκε, όμως, στην ομηρική διήγηση, στην οποία ο Τειρεσίας, μετά τον φόνο των μνηστήρων, προτρέπει τον Οδυσσέα να θυσιάσει στον Ποσειδώνα της Ηπείρου, του οποίου τονίζεται εδώ η χθόνια διάσταση και μέσω αποδέσμευσης του τόπου λατρείας του από κάθε θαλάσσιο στοιχείο (Οδ. λ 121-125, ψ 269-272). Για τον σχολιασμό των χωρίων και την ερμηνεία βλ. Δάκαρης 1986, 163-164· Τζουβάρα-Σούλη 1999, 457-458, 466· Quantin 1999, 62· Και παρακάτω.

¹¹⁶ Βλ. Hammond 1967, 22.

¹¹⁷ Hammond 1997a, 25.

¹¹⁸ Müller 1925, 111.

¹¹⁹ Βλ. Hammond 1967, 19-22.

αναφέρεται ενίοτε στις πηγές ως γεωργικό «*Illyrios, impigros cultores*» (Λίβ. 45.30.5).

Παρόλα αυτά, η ηπειρωτική επικράτεια αποτέλεσε πολλάκις κατά το παρελθόν πηγή προμήθειας δημητριακών. Το 330 π.Χ. η βασίλισσα Κλεοπάτρα, ανιψιά και σύζυγος του Αλεξάνδρου Α΄ Μολοσσού, παρείχε στην Κόρινθο σιτηρά, μέσω της Λευκάδας «*ἐκ τῆς Ἠπείρου παρὰ Κλεοπάτρας εἰς Λευκάδα ἐσιτήγει καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κόρινθον*» (Λυκ., *Κατὰ Λεωκρ.* 26)¹²⁰. Το 169 π.Χ. η περιοχή είχε τη δυνατότητα να προμηθεύσει τις ρωμαϊκές λεγεώνες με 20.000 μοδίους σιτάρι και 10.000 μοδίους κριθάρι “*ab Epirotis viginti milia modium tritici, decem hordei sumpsisse, ut pro eo frumento pecunia Romae legatis eorum curaretur*” (Λίβ. 44.16.2). Κατά την εκστρατεία του Ιουλίου Καίσαρα στο Δυρράχιο, η Ἡπειρος κατέστη βάση ανεφοδιασμού, με την εγκατάσταση σιταποθηκών και δικτύου μεταφοράς δημητριακών από τις όμορες περιοχές¹²¹ “*in Epirum rei frumentariae causa...legatos misit, quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit vecturasque frumenti finitimis civitatibus discipisit*” (Καίς., *Εμφ. Πολ.* 3.42.3). Επίσης, στο έργο *Gesta Francorum*, όπου περιγράφονται τα γεγονότα της πρώτης σταυροφορίας, η κοιλάδα του Δρίνου, ένα αλλοτινά ζωτικό και αναπόσπαστο μέρος της Χαονίας, αναφέρεται ως μία πλούσια περιοχή σε σιτηρά και τρόφιμα¹²².

Τα πιο εύφορα εδάφη βρίσκονταν αναμφίβολα στην περιοχή των Χαόνων, των Θεσπρωτών και των Κασσωπαίων, που κατείχαν την παράκτια ζώνη της Ηπείρου «*Χάονες μὲν οὖν καὶ Θεσπρωτοὶ καὶ μετὰ τούτους ἐφεξῆς Κασσωπαῖοι (καὶ οὗτοι δ’ εἰσὶ Θεσπρωτοὶ) τὴν ἀπὸ τῶν Κεραυνίων ὀρῶν μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου παραλίαν νέμονται χώραν εὐδαίμονα ἔχοντες*» (Θεόπ. *FGrH* 115 F 382/ Στράβ. 7.7.5). Οι ηπειρωτικές, βέβαια, αυτές εκτάσεις, κατακερματισμένες από τις υψηλές οροσειρές, μπορεί γενικά να μην ήταν τόσο πλούσιες γεωργικά ή κατάλληλες για όλες τις καλλιέργειες, όσο άλλες του ελλαδικού χώρου, αλλά η περιοχή διέθετε επάρκεια σιτηρών και άλλων αγαθών, με εξαίρεση φυσικά περιόδους ξηρασίας και καταστροφών. Η παράλια, όμως και κομβική τους θέση προσέφερε τη δυνατότητα άμεσης κάλυψης των ελλείψεων, μέσω του εμπορίου¹²³. Επίσης, δεν χωρεί αμφιβολία ότι τα ανωτέρω έθνη θα προέβαιναν σε συμφωνίες με τους μεσόγειους πληθυσμούς, όπως τους Μολοσσούς, για την εκμετάλλευση της γης και την ανταλλαγή των προϊόντων, όπως και για τις εποχιακές μετακινήσεις των κοπαδιών από τα χειμαδιά στα θερινά βοσκοτόπια και αντίστροφα.

¹²⁰ Hammond 1980b, 474.

¹²¹ Hammond 1967, 42.

¹²² Hammond 1967, 42 σημ. 1.

¹²³ Ο περιηγητής του 19ου αιώνα, Edward Leake, αναφέρει ότι από το λιμάνι των Αγ. Σαράντα (Ογχησμός) εξάγονταν στην Κέρκυρα, σιτηρά, ψάρια, φρέσκα και παστά, βοοειδή και ξυλεία, ενώ εισάγονταν πορτοκάλια, λεμόνια, σύκα, ρύζι, ελαιόλαδο και κρασί: Leake 1967, 8. Το περιεχόμενο των εισαγωγών και εξαγωγών του πρόσφατου παρελθόντος πρέπει να αντιστοιχεί πλήρως σε αυτό της αρχαιότητας και καταδεικνύει σαφέστατα το πλεόνασμα της παραγωγής και τις ελλείψεις της, που, στις αρχαϊκές κοινωνίες, υπαγορεύονταν απόλυτα και αναπόφευκτα από τη γεωμορφολογία και το κλίμα της περιοχής. Βλ. και Hammond 1967, 41 σημ. 5, 42· του ιδίου 1982, 270.

1.4. Η Κτηνοτροφία και η μυθική της προβολή

Οι συνθήκες είναι ιδανικές για τη μεγάλης κλίμακας κτηνοτροφία. Οι αρχαίοι, Έλληνες και Ρωμαίοι, συγγραφείς εξύμνησαν στα έργα τους τα πλούσια λιβάδια της Ηπείρου «ἔστι τις Ἐλλοπίη, πολυλήιος ἢ δ' εὐλείμων» (Ησίοδ. *fr.* 240/Στράβ. 7.7.10) και τα μεγάλα, καλοθρεμμένα κοπάδια της “*quanto maiores herbida tauros...Epiros*” (Οβίδ., *Μεταμ.* 282-283)¹²⁴. Η κτηνοτροφία επέτασσε, όμως, και τον νομαδικό ή ημινομαδικό βίο, μέρους τουλάχιστον του πληθυσμού. Εποχιακές μετακινήσεις γίνονταν κατά τη διάρκεια του έτους από τα θέρετρα των οροσειρών στα χειμαδιά των πεδιάδων, τον Σεπτέμβριο ή Οκτώβριο και αντιστρόφως τον Απρίλιο ή Μάιο¹²⁵.

Δεν είναι, όμως, γνωστός ο ακριβής χαρακτήρας της αρχαίας ηπειρωτικής κτηνοτροφίας και ως ποιο βαθμό ακολουθείτο ο νομαδικός ή ημινομαδικός βίος. Ελλείψει πληροφοριών για την αρχαιότητα και με σκοπό την όσο το δυνατόν πλησιέστερη προσέγγιση του θέματος χρησιμοποιούνται σήμερα, με πολλές επιφυλάξεις, τα παραδείγματα των πιο πρόσφατων κτηνοτροφικών ομάδων της Πίνδου, των Σαρακατσάνων και των Βλάχων. Οι πρώτοι ανήκαν στην κατηγορία των ειδικευμένων κτηνοτρόφων, ενώ οι δεύτεροι ασκούσαν μία μικτή κτηνοτροφία¹²⁶. Ωστόσο, δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελετητών για ποιο από τα ανωτέρω είδη εφαρμοζόταν, κατά το μάλλον ή ήττον, στην αρχαία Ήπειρο, ενώ εξίσου πιθανή είναι και η άσκηση της μικτής γεωργοκτηνοτροφίας, που βρίσκεται πλησιέστερα στο πρότυπο της νεολιθικής οικονομίας και αφορά έως και σήμερα τους μόνιμους πληθυσμούς χωριών¹²⁷. Είναι, όμως, πιθανή η συνύπαρξη των δύο ή ακόμη και των

¹²⁴ Ο Αριστοτέλης επισήμανε τη μεγάλη ποσότητα γάλακτος, που απέδιδαν οι ηπειρωτικές αγελάδες, καθώς και το ευμέγεθες των βοδιών, των προβάτων, των σκύλων και των άλλων τετράποδων, εκτός του όνου, λόγω των εξαισιων βοσκοτόπων, που διέθετε η επικράτεια καθ' όλη τη διάρκεια του έτους (*Περί ζώων ιστοριών* 3.21.522b). Βλ. και Σαδικάκης 1964, 112· Δάκαρης 1972, 26.

¹²⁵ Σύμφωνα με τα πρόσφατα παραδείγματα νομάδων της Πίνδου, οι μετακινήσεις σηματοδοτούνταν από συγκεκριμένες μέρες του ημερολογίου, εορτή του Αγ. Γεωργίου (23 Απριλίου) και του Αγ. Δημητρίου (26 Οκτωβρίου). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάτι ανάλογο θα συνέβαινε και στην αρχαιότητα και ίσως η εορτή των Ναίων της Δωδώνης να είχε αυτή την προέλευση και έναν αρχικό ανάλογο συμβολισμό, καθώς τελείτο τον μήνα Απελλαίο, δηλαδή κατά τα τέλη Σεπτεμβρίου ή αρχές Οκτωβρίου. Πιθανότατα περιέβαλλε τελετουργικά και άρα αποτροπαϊκά για κάθε κακό την αναχώρηση των βοσκών για τις πεδιάδες και την απομάκρυνση από τις, ενδεχομένως μόνιμες, ορεινές εστίες τους. Βλ. Hammond 1982a, 621· Cabanes 1990, 202· Ντούζουγλη 1996, 16· Ζάχος 1997, 165· Quantin 1999, 91 σημ. 145.

¹²⁶ Οι Σαρακατσάνοι ήταν νομάδες βοσκοί, που μετακινούντο εποχιακά, με τα αιγοπρόβατα και όλη την οικογένειά τους, από τα βουνά στις πεδιάδες, χωρίς να κατέχουν δικά τους εδάφη, αλλά νοικιάζοντας βοσκοτόπια και καταλύοντας προσωρινά σε καταυλισμούς, κατασκευάζοντας πρόχειρες καλύβες. Οι Βλάχοι ήταν μεταβατικοί ή ημινομάδες κτηνοτρόφοι, καθώς ζούσαν σε μόνιμα ορεινά χωριά, έχοντας δικά τους βοσκοτόπια και εδάφη, τα οποία υλοτομούσαν και ανανέωναν οι ίδιοι. Τον χειμώνα οι άνδρες κατέβαιναν με τα κοπάδια στις πεδιάδες, σε ιδιόκτητα λιβάδια ή άλλα, που νοίκιαζαν, ενώ οι οικογένειές τους παρέμεναν στις μόνιμες ορεινές εγκαταστάσεις, όπου επιδίδονταν σε βιοτεχνικές δραστηριότητες και σε μία μικρή γεωργική παραγωγή, όπου βέβαια το κλίμα και η σύσταση του εδάφους το επέτρεπε και για ορισμένες καλλιέργειες. Βλ. Halstead 1996, 64-65· Ντούζουγλη 1996, 13-16 και σημ. 17· Ζάχος 1997, 163· Hammond 1997a, 24.

¹²⁷ Πρόκειται για μικρής κλίμακας γεωργία και κτηνοτροφία, βάσει της οποίας καλλιεργούνται στις μόνιμες εγκαταστάσεις διάφορα δημητριακά, όσπρια και οπωροφόρα δέντρα και ταυτόχρονα εκτρέφεται περιορισμένος αριθμός ζώων, αιγοπροβάτων, αγελάδων και χοίρων, για τη βοήθεια στο όργωμα και την εξασφάλιση των βασικών προϊόντων, γάλα, κρέας, τυρί και μαλλί. Η κατηγορία αυτή δεν περιέχει καμία νομαδική ή ημινομαδική πρακτική. Βλ. Halstead 1996, 65-68. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι ένας από τους μακροβιότερους και άρα σημαντικότερους ορεινούς οικισμούς,

τριών ειδών κτηνοτροφίας, που υπαγορεύονταν από τις γεωμορφολογικές και κλιματικές συνθήκες της εκάστοτε, μόνιμης ή μη, εγκατάστασης καθενός από τα ηπειρωτικά φύλα.

Σύμφωνα με τη Ντούζουγλη, στα λιγότερο ορεινά εδάφη της Ηπείρου, όπου υπήρχαν πλούσια λιβάδια για τη βοσκή μικτών κοπαδιών, καθώς και μικρές γεωργικές εκτάσεις, δημιουργείτο κατά την αρχαιότητα ένας κεντρικός πεδινός οικισμός. Ο οικισμός αυτός διέθετε σε διάφορα σημεία περιφερειακές εγκαταστάσεις, ακόμη και διαφορετικού υψομέτρου, που θα απείχαν από το κέντρο έως 20 χλμ., έτσι ώστε οι μετακινήσεις και η επιστροφή να γίνονταν μέσα σε μία μέρα. Μία τέτοια εγκατάσταση κατατάσσεται στο ανωτέρω πρότυπο της μικτής γεωργοκτηνοτροφίας. Αντίθετα, οι αρχαίοι κάτοικοι πιο ορεινών κοινοτήτων ή περιοχών, που δεν συνδύαζαν τα ανωτέρω πλεονεκτήματα, ήταν αναγκασμένοι να ξεκινούν από τους μόνιμους θερινούς ή χειμερινούς οικισμούς τους και να μετακινούνται εποχιακά με τα αιγοπρόβατά τους, διανύοντας μεγάλες αποστάσεις, κατά το πρότυπο των Βλάχων. Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτοί οι ημινομάδες κτηνοτρόφοι αποτελέσαν από την προϊστορική περίοδο τους κυριότερους φορείς πολιτιστικών εξελίξεων, διάχυσης ιδεών, τεχνογνωσίας και τέχνηρων, εκατέρωθεν της Πίνδου και μεταξύ των όμορων εθνών¹²⁸.

Συνεπώς, το πρότυπο των αεικίνητων νομάδων Σαρακατσάνων φαίνεται να απομακρύνεται αρκετά ως υπόθεση, τουλάχιστον, όσον αφορά μία γενικευμένη πρακτική. Θα μπορούσε, όμως, να συνδέεται με κάποια από τα, πραγματικά πολυάριθμα, φύλα της βορειότερης Ελλάδας, που δεν είχαν οργανωθεί σε μόνιμους οικισμούς και έτσι μπόρεσαν να μετακινηθούν ή να απορροφηθούν πιο εύκολα από όμορους λαούς. Πιθανότατα κατ' αυτόν τον τρόπο να μπορεί να εξηγηθεί η σύγχυση, που επικρατεί στις αρχαίες πηγές για την κατάταξη κάποιων φύλων, που εντοπίζονται κατά καιρούς σε διαφορετικά εθνικά και γεωγραφικά σύνολα, όπως είναι οι Εγγελείς, που άλλοτε αναφέρονται στα βόρεια της λίμνης Λυχνίτιδος (Εκατ. *FGrH* 1 F 103) και άλλοτε βορείως των Ταυλαντίων (Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 25), ή και οι Αυταριάτες, που αποτελούν ένα ιλλυρικό έθνος (Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 24)¹²⁹, αλλά χαρακτηρίζονται στον Στέφανο Βυζάντιο και ως Θεσπρωτοί (*λ. Αύταριᾶται*)¹³⁰. Ως νομάδες φέρονται και οι Θεσσαλοί Περραιβοί «αὐτοὶ δὲ Περραιβοὶ μετανάσται τινές» (Στράβ. 1.3.21) και είναι χαρακτηριστικό ότι στις πηγές καταγράφονται ακόμη και ως Ιλλυριοί «*Ἰλλυριῶν δὲ παῖδας Ἐγγέλεα καὶ Αὐταριέα καὶ Δάρδανον καὶ Μαῖδον καὶ*

που έχουν ανασκαφεί, είναι η μολοσσική Βίτσα του δυτικού Ζαγορίου, που βρίσκεται σε υψόμετρο 1030μ. και κατοικήθηκε ανελλιπώς από τον 9ο έως τον 4ο αι. π.Χ. Η ορεινή της θέση οδήγησε την ανασκαφέα, Ι. Βοκοτοπούλου, στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για μία θερινή εγκατάσταση νομάδων κτηνοτρόφων, άποψη την οποία υιοθέτησε και ο Hammond. Ωστόσο, κατά τον Halstead, η θέση της σε μία από τις περιορισμένες ζώνες φλύσχη, η διάβρωση του οποίου δημιουργεί καλλιεργήσιμα εδάφη, καθώς και η ύπαρξη των αειθαλών πουρναριών, της βασικότερης χειμερινής τροφής των κοπαδιών, μπορεί να υποστηρίξει την υπόθεση ότι η Βίτσα ήταν μία μόνιμη εγκατάσταση μικτής γεωργοκτηνοτροφίας. Η Ντούζουγλη θεωρεί, επίσης, ότι ο οικισμός αποτελούσε μία μόνιμη εγκατάσταση, αλλά μικτών κτηνοτρόφων, κατά το πρότυπο των Βλάχων. Βλ. Βοκοτοπούλου 1982, 89· Hammond 1982a, 638· Halstead 1996, 66-67· Ντούζουγλη 1996, 16 και σημ. 17.

¹²⁸ Ντούζουγλη 1996, 15-16.

¹²⁹ Wilkes 1992, 92, 96. Οι Αυταριάτες επιχωρίαζαν στη σημερινή Βοσνία, βλ. Šašel Kos 2004, 503.

¹³⁰ Hammond 1989a, 11.

Ταύλαντα καὶ Περραιβὸν γενέσθαι... ὄθεν εἰσὶ Ταυλάντιοί τε καὶ Περραιβοὶ» (Απ., *Ιλλυρ.* 1.2)¹³¹.

Σε νομαδικό βίο έχει, επίσης, αποδοθεί, κατά μία άποψη και ο εξαιρετικά αμφιλεγόμενος γεωγραφικός και εθνικός προσδιορισμός των Ατιντάνων, που μαρτυρούνται στις πηγές και ως Ατιντανοί και ενίοτε ταυτίζονται ακόμη και με τους Τυντενούς ή τους Αντανούς της Μακεδονίας¹³². Στην αρχαία και νεότερη γραμματεία φέρονται ως Ηπειρώτες, Μακεδόνες, αλλά και Ιλλυριοί, ενώ για τη γεωγραφική τους τοποθέτηση έχει προταθεί η κοιλάδα του Δρίνου ή οι λόφοι της δεξιάς όχθης του Αώου, βορείως του Τεπελενίου ή η περιοχή Çermenikë, βορείως του Ελμπασάν ή ακόμη και το κέντρο της Ηπείρου, νοτίως της Χαονίας¹³³. Στην άποψη αυτή περί ορεσίβιων και νομάδων Ατιντάνων συνηγορεί το γεγονός ότι δεν έχουν βρεθεί αρχαιολογικά κατάλοιπα, που να ταυτίζουν μία πόλη ή θέση με τους Ατιντάνες, καθώς και επιγραφές, που να αναφέρουν θεσμούς, τοπικά όργανα, ιερά και αναθήματα, που θα υποδείκνυαν μόνιμη εγκατάσταση και προοδευμένη οικιστική, πολιτική και πολιτιστική οργάνωση.

Παρόλα αυτά, για την προϊστορική και ιστορική Ήπειρο φαίνεται, ίσως με μεμονωμένες εξαιρέσεις, πιθανότερη η ύπαρξη μόνιμων εγκαταστάσεων και η παράλληλη άσκηση των δύο ανωτέρω τύπων, της μικτής κτηνοτροφίας και της μικτής γεωργοκτηνοτροφίας¹³⁴. Με τον τρόπο αυτό μπορούσε αφενός να εξασφαλιστεί η αυτάρκεια σε επίπεδο κοινότητας και αφετέρου να αντισταθμιστούν καταστροφές από απρόβλεπτους παράγοντες, όπως ξηρασία, παγωνιά, καταιγίδες, πλημμύρες, ασθένειες φυτών ή απώλειες κοπαδιών από κλοπή, αρρώστιες ή από άγρια ζώα. Το δεύτερο οικονομικό πρότυπο θα μπορούσαν να ακολουθούν τα φύλα, που ήταν εγκατεστημένα σε εύφορες εκτάσεις¹³⁵, ενώ όσα βρίσκονταν σε πιο ορεινές ή

¹³¹ Ο Χ. Χαρίσης, βάσει της ανάλυσης του χωρίου της Ιλιάδας, που αναφέρεται στους Περραιβούς (Β 2.748-755), υποστηρίζει την ιδιότητα των τελευταίων ως νομάδων κτηνοτρόφων και γενικεύει την εκτίμησή του, καταλήγοντας στην άσκηση μεταναστευτικής κτηνοτροφίας στην Ήπειρο, τουλάχιστον για την προϊστορική εποχή. Σύμφωνα με τη μελέτη του, οι Περραιβοί περνούσαν το καλοκαίρι σε σκηνές γύρω από τη Δωδώνη, αλλά ξεχειμώνιαζαν στην πεδιάδα της Θεσσαλίας, όπου φαίνεται ότι τους βρήκε και η αναγγελία επιστράτευσης για τον Τρωικό Πόλεμο, μεταξύ Οκτωβρίου και Νοεμβρίου. Βλ. του ιδίου 2014, 1-33.

¹³² Βλ. Κ. Χρήστου, *Άρωμοῖνοι*, Θεσσαλονίκη 1996· Ευαγγελίδης 2004, 80.

¹³³ Ευαγγελίδης 1947, 16· Lénêque 1957, 186-187· Papazoglou 1986, 444 σημ. 27, 445· Hammond 1989a, 15-18, 23· Wilkes 1992, 97· Hatzopoulos 1993, 185-189· Καραμήτρου-Μεντεσιδη 1999, 72· Ceka 2009, 20-22.

¹³⁴ Η άποψη αυτή υιοθετείται από τον Quantin, ενώ και ο Cabanes θεωρεί πιο πιθανή την ύπαρξη μόνιμων ορεινών οικισμών, διότι οι πεδινοί θα ήταν ιδιαίτερα εκτεθειμένοι και επισφαλείς. Βλ. Cabanes 1990, 202· Quantin 1999, 90.

¹³⁵ Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για την περιοχή της Δωδώνης, η οποία περιγράφεται ως ένα μέρος με σιτοφόρα χωράφια και καλά λιβάδια «έστι τις Έλλοπή πολυλήιος ήδ' εύλείμων», πλούσια σε αιγοπρόβατα και στριφόποδα βόδια «άφνειή μήλοισι καὶ εἰλιπόδεσσι βόεσσιν», όπου κατοικούσαν άνθρωποι με πολλά πρόβατα και βόδια, πολλοί, αμέτρητοι, φύλα θνητών ανθρώπων «έν δ' άνδρες ναίουσι πολύρρηγες πολυβοῦται πολλοὶ άπειρέσιοι φύλα θνητῶν άνθρώπων» (Ησιόδ. fr. 240, *Fragmenta Hesiodica*, Merkelbach - West, Oxford ή fr. 97 Loeb). Η ευρύτερη περιοχή της Δωδώνης συνδύαζε, λοιπόν, τη γεωργία με την κτηνοτροφία μικτών κοπαδιών, τα οποία ήταν υπό την κατοχή και φροντίδα πολλών μικρών φύλων, που συναποτελούσαν τη φυλετική ομάδα των Ελλόπων, η οποία με τη σειρά της, αρχικά τουλάχιστον, ανήκε στους Θεσπρωτούς.

λιγότερο προνομιούχες περιοχές θα επιδίδονταν και σε ημινομαδικό βίο, κατά το παράδειγμα των Βλάχων¹³⁶.

Ειδικότερα για τη Χαονία, λείπουν τα στοιχεία για την εξακρίβωση του είδους κτηνοτροφίας, που ακολουθούσαν οι κάτοικοί της. Εύστοχα έχει ειπωθεί, όμως, ότι δεν υπάρχει καμία αρχαιολογική ή γραμματειακή ένδειξη, που να υπονοεί έστω ότι οι Χάονες στο σύνολό τους ήταν νομάδες κτηνοτρόφοι¹³⁷. Στις πηγές περιγράφονται ως κάτοικοι διασκορπισμένων, ατείχιστων, αλλά, κατά πάσα πιθανότητα, μόνιμων χωριών «οἰκοῦσι δὲ κατὰ κόμας οἱ Χάονες» (Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 28). Εξάλλου, ως έθνος των παραλίων είχε υπό τον έλεγχο του εξαιρετικά εύφορες εκτάσεις και χειμερινά βοσκοτόπια «Χάονες... παραλίαν νέμονται χώραν εύδαιμόνα έχοντες» (Θεόπ. *FGrH* 115 F 382/ Στράβ. 7.7.5).

Δεν είναι, επίσης, τυχαία η συχνή αναφορά στα θαυμάσια βόδια της Χαονίας, καθώς πρόκειται για ζώα, που δεν ενδείκνυνται για τη μετακίνησή τους σε μεγάλες αποστάσεις, γεγονός που ενισχύει την άποψη για ύπαρξη μόνιμων οικισμών, στους οποίους εκτρέφονταν βοοειδή, που θα χρησίμευαν και για την καλλιέργεια των εδαφών. Είναι, εξάλλου, χαρακτηριστικό ότι συχνά στους ιδρυτικούς μύθους ένας ήρωας ακολουθεί μία αγελάδα, για να τον οδηγήσει εκεί, όπου θα εγκατασταθεί μόνιμα και θα ιδρύσει μία πόλη, όπως στην περίπτωση του Κάδμου και της Θήβας (Απολλόδ., *Βιβλ.* 3.4), του Ίλου και της Τροίας (Απολλόδ., *Βιβλ.* 3.12.3), του Αινεία και της Αίνειας (Αἴνος, Κόνων *FGrH* 26 F 46) του Ελένου και του Βουθρωτού (Τεύκρος *FGrH* 274 F 1). Πρόκειται για έναν κοινό τόπο στις μυθικές παραδόσεις, που καταδεικνύει σαφέστατα, μεταξύ άλλων, τη σύνδεση του βοδιού με τη μόνιμη εγκατάσταση και τη γεωργία. Ασφαλώς, δεν είναι σύμπτωση και η επιλογή του θηλυκού γένους, μιας αγελάδας και στις τέσσερις ανωτέρω περιπτώσεις, για την υπόδειξη του καταλληλότερου μέρους μόνιμης εγκατάστασης, που αποτελεί κατεξοχήν πεδίο δραστηριότητας των γυναικών και είχε ως συνέπεια το φύλο τους να ταυτιστεί με την οικιστική εδραίωση και τα πλεονεκτήματα, που προσέφερε η μονιμότητά της¹³⁸.

Τα πιο ξακουστά, λοιπόν και θαυμάσια βοοειδή της αρχαιότητας ήταν εκείνα της Χαονίας, που αποτελούσαν συχνά μέτρο σύγκρισης για την ποιότητα των υπολοίπων και χαρακτηρίζονταν «λαρινά», δηλαδή μεγάλα και παχουλά¹³⁹ «έν δὲ τῇ Χαονία φασί

¹³⁶ Η ύπαρξη της ημινομαδικής αυτής πρακτικής υποστηρίζεται και από ένα χωρίο του Αρριανού, όπου ο Αλέξανδρος Γ' εκθέτει στους Μακεδόνες τις ευεργεσίες του πατέρα του προς τα φύλα της Άνω Μακεδονίας, τους περιπλανώμενους, «πλανήτας», βοσκούς λίγων προβάτων (*Ανάβ.* 7.9.2). Η αναφορά σε μικρό αριθμό ζώων στα ορεινά, όπου ζούσαν οι Μακεδόνες, πριν ο Φίλιππος τούς εγκαταστήσει στις πεδιάδες, παραπέμπει όχι σε μία ειδικευμένη και εκτεταμένη κτηνοτροφία, αλλά περισσότερο στο είδος της μικτής κτηνοτροφίας. Αν η μαρτυρία του Αρριανού εκληφθεί ως αξιόπιστη και γενικευθεί, μπορεί να υποθεθεί ότι αφορούσε την επικρατούσα κατάσταση σε όλες τις ορεινές και φυλετικά οργανωμένες περιοχές της βορείου Ελλάδας, τουλάχιστον έως το α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

¹³⁷ Bogdani 2012, 362.

¹³⁸ Βέβαια, η αγελάδα αποτελούσε και ένα ιερό ζώο, αρχέγονο σύμβολο της Μεγάλης θεάς της φύσης και της γονιμότητας, που αργότερα συνδέθηκε και με την Ευρώπη, την Ιώ, την Ήρα, την Αμφιτρίτη κλπ. Βλ. και Χαντέλη (υπό δημοσίευση).

¹³⁹ «Λαρινοὶ βόες· εύτραφεῖς» (Ησύχ.), «λέγονται γάρ τινες λαρινοὶ βόες οἱ λιπαροὶ ἢ μεγάλοι» (Σχόλ., *Αριστοφ. Όρν.* 465). Το επίθετο προέρχεται από το ρήμα «λαρινεύω», που σημαίνει σιτεύω (Αθ., *Δειπνοσ.* 9.18) ή από το «λαρός», που δηλώνει το γλυκό και εύγευστο ή ακόμη από το «ρίς-ρίνός» και σχετίζεται με τα μεγάλα ρουθούνια των εν λόγω ζώων (Σχόλ., *Αριστοφ. Είρ.* 925).

τοιούτους εἶναι βοῦς, οὓς καὶ Κεστρινούς καλοῦσιν. ἢ οἱ μεγάλοι καὶ εὐτραφεῖς, ἀπὸ Λαρίνου βουκόλου»¹⁴⁰. Σύμφωνα με τη μία εκδοχή, ἔλαβαν την ονομασία τους ἀπὸ τον Ηπειρωτὴ βοσκὸ Λαρίνο, που εἶχε σωματότυπο ψηλὸ καὶ εὐσωμο, ἀνάλογο με αὐτὸν του κοπαδιοῦ του «ἀπὸ Λαρινοῦ τινος βοσκοῦ εὐμεγέθους» (Σχόλ., *Αριστοφ. Ὀρν.* 465)¹⁴¹. Κατὰ μία ἄλλη ἐρμηνεία, ο χαρακτηρισμὸς οφείλεται στην ονομασία μίας ηπειρωτικῆς κώμης, που λεγόταν Λαρίνη «σώφρων βόες δὲ λαρινεύονται ἢ ἀπὸ τινος κώμης Ἡπειρωτικῆς Λαρίνης» (Αθ., *Δειπνοσ.* 9.18). Ο σχολιαστὴς του Αριστοφάνη, ὁμως, ονομάζει την κώμη αὐτή, Λάρισα καὶ την τοποθετεῖ στη Θεσπρωτία «ὡς ἐν Λαρίσση μεγάλων βοῶν γενομένων· ἔστιν δὲ πόλις Θεσπρωτίας» (Σχόλ., *Ὀρν.* 465)¹⁴². Στις ἐπιγραφές μαρτυρεῖται πράγματι μία θεσπρωτικὴ τοποθεσία με αὐτὸ το ὄνομα «Θρεσπωτῶν (sic) οἶδε· Δόκιμος Λαρισαῖος»¹⁴³, που, δεδομένων των ἀνωτέρω στοιχείων καὶ της σύνδεσης με τα βοοειδή, εἶναι πιθανὸ νὰ βρισκόταν στη μεθόρια περιοχή Θεσπρωτῶν καὶ Χαόνων, δηλαδή στην Κεστρίνη. Κατὰ την ἀποψη του Σεμιτέλου, Λαρίνη εἶναι ἡ Λάρισα στην ηπειρωτικὴ διάλεκτο¹⁴⁴.

Οι ἀρχαῖοι ἐπεξηγοῦσαν την ἐξαιρετικὴ ποιότητα των βοδιῶν της Χαονίας, ἀνάγοντας την καταγωγή τους στο μυθικὸ κοπάδι του Γηρυόνη «μέγιστος δὲ ἦν ἄρα βοῶν οὗτος καὶ ὑπὲρ τοὺς Χάονας, οὔσπερ οὖν καὶ λαρινοὺς καλοῦσι Θεσπρωτοὶ τε καὶ Ἡπειρωταὶ τῆς σπορᾶς τῆς τῶν Γηρυόνου βοῶν γενεαλογοῦντες αὐτούς» (Αιλ., *Περὶ ζῶων ιδιότητος* 12.11). Σύμφωνα με τον μῦθο, ο βασιλιάς των Μυκηθῶν, Εὐρυσθέας, πρόσταξε τον Ηρακλῆ νὰ φέρει τα βόδια του τρισώματου Γηρυόνη ἀπὸ τη μακρινὴ Ερύθεια της Δύσης¹⁴⁵, ἡ ὁποία ταυτίζεται, σε ορισμένους συγγραφείς, με τη Γάδειρα της Ἰβηρίας (Cádiz)¹⁴⁶ «Εὐρυσθέως δὲ προστάξαντος ἄθλον δέκατον τὰς Γηρυόνου βοῦς ἀγαγεῖν, ἃς νέμεσθαι συνέβαινε τῆς Ἰβηρίας ἐν τοῖς πρὸς τὸν ὠκεανὸν κεκλιμένοις μέρεσιν» (Διόδ. Σικ. 4.17.1). Μετὰ την ἀρπαγὴ τους, ο Ηρακλῆς τα ἔφερε στα παράλια του Ἰονίου, ὅπου ἡ Ἥρα ἔστειλε τον οἰστρο καὶ τα διασκόρπισε¹⁴⁷.

Ἄλλες παραλλαγές του μῦθου, ὁμως, δὲν τοποθετοῦν την Ερύθεια στην Ἰβηρία, ἀλλὰ στη δυτικὴ Ἡπειρο. Ο Ἐκαταῖος παραδίδει ὅτι ο Γηρυόνης ἦταν βασιλιάς της περιοχῆς της Ἀμβρακίας καὶ των Ἀμφιλόχων «Ἐκαταῖος ὁ λογοποιὸς λέγει...τῆς ἠπείρου τῆς περὶ Ἀμβρακίαν τε καὶ Ἀμφιλόχους βασιλέα γενέσθαι Γηρυόνην καὶ ἐκ τῆς ἠπείρου ταύτης ἀπελάσαι Ἡρακλέα τὰς βοῦς» (FGrH I F 26/ App., *Ἀνάβ.* 2.16.5), ἐνῶ ο Ψευδο-Σκύλαξ ὅτι ἡ Ερύθεια βρισκόταν στη Χαονία «Ἄπασιν ὄμοροι ἐν μεσογείᾳ Ἄτιντᾶνες ὑπὲρ τῆς Ὠρικίας καὶ Καρίας μέχρι Ἰδωνίας. [Ἐν τῇ Κάστιδι χώρα εἶναι

¹⁴⁰ Σούδα λ. *λαρινοὶ βόες*. Σχόλ., *Αριστοφ. Εἰρ.* 925.

¹⁴¹ Γενικά ἡ εὐρωστὴ σωματικὴ διάπλαση θεωρεῖτο ἴδιον των βοσκῶν, λόγω της σκληρῆς διαβίωσης στο ἀνοικτὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ των καθημερινῶν κινδύνων, που αὐτὴ συνεπάγετο «νομεῖς εἰσι καὶ ζῶσιν ἀπὸ βοσκημάτων καὶ τὰ πρὸς τὰς πολεμικὰς πράξεις μάλισθ' οὔτοι γυμνασμένοι τὰς ἔξεις καὶ χρήσιμοι τὰ σώματα καὶ δυνάμενοι θυραυλεῖν» (Αρ., *Πολ.* 1319a.20).

¹⁴² Το τοπωνύμιο Λάρισα εἶναι συχνὸ καὶ ευρύτατα διαδεδομένο, ἀκόμη καὶ ἐκτὸς του ἐλλαδικοῦ χώρου, ἐνῶ φαίνεται νὰ σχετίζεται ἀρρηκτα με τους Πελασγοὺς, με τους ὁποίους συνδέονται τα ἔθνη της Ἡπείρου καὶ ἡ Δωδώνη. Βλ. Ομ., *Ἰλ.* B 681, 840-842, Π 233-234· Αισχ., *Ἰκέτ.* 250-259· Ἡρόδ. 2.52· Στράβ. 5.2.4· Στέφ. Βυζ. λ. *Λάρισαι πόλεις*.

¹⁴³ SGDI 1351· SEG 54.574· Cabanes 1976, 580-581 αρ. 55.

¹⁴⁴ Σεμιτέλος 1854, 66.

¹⁴⁵ Ἡ πιο πρῶμη ἀναφορὰ στη μυθικὴ Ερύθεια: Ἡσιόδ., *Θεογ.* 289-294.

¹⁴⁶ Ἡρόδ. 4.8· Ψευδο-Απολ. 2.5.10.

¹⁴⁷ Για τις παραλλαγές μετὰ την ἀφίξη των βοδιῶν στα παράλια του Ἰονίου καὶ την Ἡπειρο βλ. Ψευδο-Απολ. 2.5.10· Σχόλ. εἰς *Αριστ. Εἰρ.* 925· Σούδα λ. *λαρινοὶ βόες*.

λέγεται πεδίων, ὄνομα Ἐρύθεια. Ἐνταῦθα ὁ Γηρυόνης λέγεται ἦκειν, καὶ τοὺς βοῦς βουκολεῖν.] Κατὰ ταῦτά ἐστι τὰ Κεραῦνια ὄρη ἐν τῇ Ἠπειρῷ» (Περίπλ. 26). Το τελευταίο αυτό χωρίο, ὁμως, θεωρεῖται ἐν πολλοῖς παρεφθαρμένο καὶ ἔχει υποστῆ διαφορετικές συμπληρώσεις ἀπὸ τοὺς ἐκάστοτε ἐρευνητές καὶ ἐκδότες¹⁴⁸.

Ὁ C. Müller ἀντικατέστησε τὸ «Κάστιδι» με τὸ «Κέστριδι», καθὼς θεώρησε ὅτι ἡ ἐν λόγῳ περιοχή ἦταν ἡ Κεστρίνη «Ἐν τῇ Κέστριδι χώραί εἶναι λέγεται πεδίων, ὄνομα Ἐρύθεια»¹⁴⁹. Ἡ διόρθωση αὐτὴ συμφωνεῖ πλήρως με τὶς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων γιὰ τὰ λαρινὰ βόδια τῆς Χαονίας, ποὺ, ὅπως προειπώθηκε, ὀνομάζονταν καὶ κεστρινὰ ἢ κεστρινικά¹⁵⁰. Παρόλα αὐτά, ἡ ἀντικατάσταση αὐτὴ τοῦ τοπωνυμίου εἶναι ἡ λιγότερο εὐλογη, διότι ἡ ἐν λόγῳ πληροφορία, εἴτε ἔχει προστεθεῖ ἐκ τῶν υστέρων ἀπὸ κάποιον ἀρχαῖο σχολιαστή¹⁵¹ εἴτε ἀποτελεῖ παρέκβαση τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, παρεμβάλλεται ἀκριβῶς στὴν περιγραφή γιὰ τὴν περιοχή ἀνάμεσα στὴν Ὠρικία, τὴν Ἀμαντία καὶ τὰ Κεραῦνια Ὄρη, ἐνῶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ, ποὺ ἐπονται ἡ Χαονία καὶ ἡ Θεσπρωτία θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ τοποθετηθεῖ ἐκεῖ, ἐφόσον ἀφορούσε τὰ ἐδάφη μετὰξὺ Θυάμιδος καὶ Πάβλα.

Ὁ Hammond ἀποδέχεται τὴν ὀρθότητα τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου καὶ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τοπωνυμίου καὶ τῆς πεδιάδας τῆς Κάστιδος ἢ Κάστιδας, τὴν ὁποία ταυτίζει με αὐτὴ τῶν Δουκάτων, κοντὰ στὸν Ὠρικό, ὅπου καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ ἐβόσκαν πλήθος αἰγοπροβάτων¹⁵². Εἶναι πολὺ πιθανόν, λοιπόν, τὸ συγκεκριμένο χωρίο τοῦ Ψευδο-Σκύλακα νὰ ἀφορᾷ μιὰ πλούσια πεδιάδα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κόλπου τοῦ Αὐλώνα, ἡ ὁποία ἦταν ξακουστὴ γιὰ τὰ θαυμάσια κοπάδια, ποὺ ἐξέτρεφε¹⁵³. Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ μεταγενέστερη καὶ ἐπικρατούσα ἐκδοχὴ, ποὺ ὁ Ηρακλῆς ταξιδεῦει στὴν Ἰβηρία, γιὰ νὰ φτάσει στὴν Ἐρύθεια, ξαποσταίνει σὲ ἓνα βουνό, ποὺ καλεῖτο Ἄβας «τὸν Ὠκεανὸν διεπέρασε. καὶ παραγενόμενος εἰς Ἐρύθειαν ἐν ὄρει Ἄβαντι αὐλίζεται» (Ψευδο-Απολλόδωρος 2.5.10). Ἡ ὀνομασία αὐτὴ παραπέμπει στὸν ὀμώνυμο γενάρχη καὶ βασιλιά τῶν Εὐβοέων Ἀβάντων, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὶς πηγές, ἀποίκισαν τὰ βόρεια χαονικὰ ἐδάφη μετὰ τὸν Τρωικὸ πόλεμο (Παυσ. 5.22.4) καὶ εἶναι ἀξίον προσοχῆς ὅτι στὰ *Ἀργοναυτικά* τοῦ Ἀπολλωνίου τὰ Κεραῦνια ἀποκαλοῦνται ὄρη τῶν Ἀβάντων «Κεραῦνια μέλλον Ἀβάντων οὔρεα, Νεσταίους τε καὶ Ὠρικὸν εἰσαφικέσθαι» (στ. 1214-1215)¹⁵⁴.

¹⁴⁸ Hammond 1967, 512.

¹⁴⁹ Βλ. καὶ Τζουβάρα-Σούλη 2000, 125, σῆμ. 84.

¹⁵⁰ Ησύχ. λ. *Κεστρινικοὶ βόες*: Σούδα λ. *λαρινοὶ βόες*.

¹⁵¹ Hammond 1967, 512.

¹⁵² Hammond 1967, 523 καὶ σῆμ. 1. Ἐπίσης, θεωρεῖ ὅτι στὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἀλατοφόρα πηγὴ τῆς Χαονίας, ὁ τρόπος διατύπωσης τοῦ κειμένου υπονοεῖ πὺς ὁ Ηρακλῆς μετέφερε τὰ βόδια διὰ ξηρὰς, πιθανότατα ἀπὸ τὸν Βορρὰ στὸν Βουθρωτό «ἐξουσίας δοθείσης ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους, ὅτ' ἦλθεν ἄγων ἐκ τῆς Ἐρυθείας τὰς βοῦς» (Μετεωρ. 359a).

¹⁵³ Ἀκόμη καὶ ἡ παράδοση, ποὺ ἀναφέρει ὅτι ἡ Ἐρύθεια ἦταν νησί, συμφωνεῖ ἀπόλυτα με τὴν πανάρχαια μορφή τοῦ Ὠρικοῦ, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸν Πλίνιο “*Oricum insulae esse desierunt*” (Φυσ. Ἰστ. 2.91.204). Κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ ἱστορικοῦ, ὁ Ὠρικός ἀνήκει στὸς τόπους, ποὺ ἔπαψαν νὰ εἶναι νησιά, γεγονὸς ποὺ δὲν ἀποκλείεται γιὰ τὴ συγκεκριμένη τοποθεσία, βλ. Hammond 1967, 472. Ὡστόσο, θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἀφορᾷ κάποια παλαιὰ παράδοση, ποὺ συσχέτιζε ὄντως τὸ μέρος με τὸ μυθικὸ νησί καὶ τὴν ὁποία ὁ Ῥωμαῖος συγγραφέας εἶχε ὑπόψη τοῦ.

¹⁵⁴ Ἡ ἐπικράτεια τοῦ Ὠρικοῦ φαίνεται ὅτι εἶχε ἐντονα κτηνοτροφικὸ, ἀλλὰ καὶ χθόνιον χαρακτῆρα, ὅπως ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ λατρείας τῆς Ἐκάτης καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα Νομίου, προστάτη τῶν κοπιδίων, ποὺ ἦταν καθιερωμένη σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια τῆς Ἀπολλωνίας, ὅπου ἐβόσκει τὸ ἱερὸ κοπάδι τοῦ Ἥλιου. Ὁ Ἥλιος διαδραμάτιζε σημαίνοντα ρόλο στὸν μῦθο τοῦ Γηρυόνη, καθὼς με τὸ χρυσὸ τοῦ

Επίσης, το τοπωνύμιο «Ερύθεια» σημαίνει κόκκινη χώρα και η θέση της κάπου προς τα δυτικά συνδέεται με την πεποίθηση των αρχαίων ότι εκεί, όπου έδυε ο ήλιος, βρισκόταν η άκρη του υπαρκτού κόσμου και το βασίλειο του Άδη¹⁵⁵. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που ως πεδίο του μύθου ορίστηκαν αρχικά τα ηπειρωτικά παράλια, τα οποία φιλοξενούσαν το Νεκριομαντείο του Αχέροντα και άρα την είσοδο στον Κάτω Κόσμο¹⁵⁶. Φαίνεται, όμως, ότι οι αρχαίοι τοποθετούσαν συχνά τη χώρα των νεκρών όχι μόνο στα δυτικά, αλλά πιο συγκεκριμένα στα βορειοδυτικά, ενώ τη συνέδεαν με τη θάλασσα και με τους μεγάλους ποταμούς, που χύνονταν σε αυτή, εν είδει μάλλον υδάτινων περασμάτων από τον ένα κόσμο στον άλλον¹⁵⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το νησί των Μακάρων, που κατά μία εκδοχή, ίσως την πρωιμότερη, βρισκόταν στο βόρειο Ιόνιο ή την Αδριατική¹⁵⁸.

Εξαιρετικά ενδιαφέρονσα είναι ακόμη η αναφορά για το χρώμα του κοπαδιού, που προδίδει εξίσου τη χθόνια προέλευσή του. Τα βόδια περιγράφονται ως κοκκινότριχα και σχετίζονται εκ νέου με την Ερύθεια, το κατακόκκινο χρώμα της δύσης και το αίμα, που παραπέμπει στον κόσμο των νεκρών και στη θυσιαστική λατρεία. Συγκεκριμένα, το χρώμα τους αναφέρεται στις πηγές ως βαθυκόκκινο «είχε δὲ φοινικᾶς βόας» (Απολλόδ., Βιβλ. 2.5.10), αντίστοιχο με αυτό του αίματος, μία λεπτομέρεια, που ίσως παρουσιάζει, επίσης, μία συσχέτιση με τη Χαονία, της οποίας πρωτεύουσα ήταν η Φοινίκη¹⁵⁹. Βέβαια, η σύνδεση ενός εύφορου, γεωργικά και

κύπελλο ο Ηρακλής κατόρθωσε να περάσει τον Ωκεανό και να φτάσει στην Ερύθεια (Απολλόδ., Βιβλ. 2.5.10). Βλ. Quantin 2017, 94· Και παρακάτω.

¹⁵⁵ Το κόκκινο χρώμα αποτελούσε για τους αρχαίους ένδειξη ύπαρξης εισόδου στον Κάτω Κόσμο και άρα το όνομα του νησιού συμβολίζει τη χώρα των νεκρών, βλ. Αναστασίου 1986, 63.

¹⁵⁶ Το γεγονός αυτό αποτελεί μία ακόμη ένδειξη της παλαιότητας του μύθου, ενώ η μετατόπιση του άθλου σε πιο μακρινούς τόπους έγινε σε κατοπινές περιόδους, οπότε, με τη διεύρυνση των ελληνικών οριζόντων, η άκρη της Δύσης ορίστηκε στην Ιβηρία και τις Ηράκλειες Στήλες, των οποίων η ονομασία καταδεικνύει σαφέστατα τη σύνδεση του συγκεκριμένου ήρωα με τις παρυφές του κόσμου.

¹⁵⁷ Βλ. Wagenvoort 1971, 118-125.

¹⁵⁸ Πρόκειται για πεποιθήσεις, που, σύμφωνα με μία θεωρία, έχουν τις ρίζες τους στην Ανατολία και σχετίζονται ιδιαίτερα με το τοπωνύμιο της Δαρδανίας, που μαρτυρείται κυρίως στη βορειοδυτική Μ. Ασία (Τρωάδα). Στο πλαίσιο αυτής της άποψης, η λέξη «Δάρδανου» δεν αποτελούσε αρχικά ένα εθνωνύμιο, αλλά έναν πελασγικό χαρακτηρισμό για τις ψυχές των νεκρών, γεγονός που συνάγεται από τη σημασία της λέξης «δάρδα» ως μέλισσας στον Ησύχιο, καθώς και από μία δοξασία, που σχετίζει τις ψυχές των νεκρών ή προγόνων με τις μέλισσες και η οποία επιβιώνει ακόμη και σήμερα σε χώρες των Βαλκανίων, βλ. Elderkin 1939, 206-213· Wagenvoort 1971, 120-123. Κατά την άποψη αυτή ο χαρακτηρισμός του Ωρικού ως δαρδανικού τόπου από τον Λουκανό “*tunc qui Dardaniam tenet Oricon*” (Φαρσ. 3.187) θα μπορούσε κάλλιστα να αφορά τόσο τους τρωικούς μύθους της περιοχής, που θα παρουσιαστούν παρακάτω, όσο και τον χθόνιο χαρακτήρα της τοποθεσίας αυτής, που βρίσκεται στα ΒΔ της Ελλάδας, στα παράλια του βορείου Ιονίου. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, ως Δαρδανία χαρακτηριζόταν αρχικά ένας τόπος ιερός και απαραβίαστος, που ήταν αφιερωμένος στους νεκρούς και δεν κατοικείτο. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου, την άθοδο και τις μετακινήσεις φύλων ή τη μεταβολή των αντιλήψεων, η πανάρχαια χρήση των περιοχών αυτών λησμονήθηκε, με αποτέλεσμα να κατοικηθούν από πληθυσμούς, πιθανότατα και να αποικισθούν από ομάδες, που δεν γνώριζαν την πρότερη λειτουργία τους, βλ. Wagenvoort 1971, 121, 137, 145-150. Θα μπορούσε, λοιπόν, να υποθεθεί ότι και η επικράτεια της Χαονίας, κυρίως τα παράλια της, με τους διάσπαρτους προϊστορικούς τύμβους, που ήταν υπερυψωμένοι, πασιφανείς και τηλεφανείς, ίσως είχε κάποτε έναν αντίστοιχο, απaráβατο, ήρω και χθόνιο χαρακτήρα. Για τους τύμβους βλ. Οικονομίδης - Παπαγιάννης - Τσώνος 2018, 26-27.

¹⁵⁹ Στη Μέση Νεολιθική εμφανίζονται στην Αλβανία (Dunavec I - II της Κορυτσάς, Cakran του Φιέρι) οι πρώτες υλικές ενδείξεις άσκησης λατρείας, μέσω της ανεύρεσης ρυτών ιδιαίτερου σχήματος, που άλλοτε απεικόνιζαν γυναικείο σώμα και άλλοτε αναπαριστούσαν θηλυκά ζώα και μεταξύ αυτών αγελάδες. Η ολική ή μερική κάλυψη της επιφάνειάς τους με ερυθρό χρώμα συνδέεται πιθανότατα με το

κτηνοτροφικά, τόπου με τον Κάτω Κόσμο αποτελεί κοινό τόπο στις αντιλήψεις των αρχαίων «ὦν Αἰδωνεύς· τοῦτο περὶ τῆς σήψεως τῶν σπερμάτων λέγει ὅτι ἐὰν μὴ κάτω ἀποθάνῃ, ἄνω οὐ ζωογονεῖται» (Σχόλ. εις *Ησιόδ. Θεογ.* 913).

Εἶναι, τέλος, αξιοσημείωτη μία αναθηματική επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων, που φαίνεται ότι προερχόταν από την εκκλησία του Αγ. Γεωργίου στη Λεσνίτσα ή Λεσνίτσα (Leshnicë) του δήμου Φοινίκης και μεταφέρθηκε έπειτα στους Αγ. Σαράντα¹⁶⁰:

Δημ[ου]
ἐπιμελη[τευ]-
σαμένης Νίκ[ης]
τῆς εἰρήας
Ἀρτέμιδι Ἰβερία τὸ βασί-
λεον Νηρεὺς δῶρον.

Πρόκειται για μία αφιέρωση στην Αρτέμιδα Ιβερία, που αποτελεί τη μεταγραφή του λατινικού τοπωνυμίου της Ιβηρίας (Iberia)¹⁶¹. Η περίεργη αυτή επίκληση της θεάς θα μπορούσε να συνδεθεί, με τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία, μόνο με τον μύθο του Γηρυόνη και την ιβηρική Ερύθεια. Αν και αρκετά μεταγενέστερη, η επιγραφή ενισχύει την άποψη ότι οι αρχαίοι είχαν ταυτίσει τη μυθική τοποθεσία με μία ή περισσότερες περιοχές της Χαονίας, γεγονός που θα πρέπει να επιβίωσε στις εγχώριες παραδόσεις για αρκετούς αιώνες. Πιθανότατα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους κάποιο τμήμα της Κεστρίνης ή των παρακείμενων εδαφών να μετονομάστηκε σε Ιβηρία¹⁶², ως απόρροια των προγενέστερων και διατηρημένων μύθων, στους οποίους αρέσκονταν οι αρχαίοι να ανάγουν και να τροφοδοτούν, με κάθε ευκαιρία, την υπόστασή τους.

Όλα τα ανωτέρω στοιχεία της λατρείας και της μυθολογίας συσχετίζονται έντεχνα και αιγιματικά με την οικονομία της περιοχής, της οποίας ο πυρήνας ήταν η κτηνοτροφία. Εἶναι, λοιπόν, εξίσου πιθανό η μυθική Ερύθεια και το βασίλειο του Γηρυόνη να τοποθετεῖτο αρχικά στη βόρεια Χαονία και ειδικότερα στην επικράτεια του Ωρικού, στη σημερινή πεδιάδα των Δουκάτων, που ίσως πράγματι ονομαζόταν κατά την αρχαιότητα, πεδιάδα της Κάστιδος/Κάστιδας, και η οποία βρισκόταν πολύ κοντά στον «Ωκεανό», στο εσωτερικό του κόλπου του Αυλώνα ή «μυχού» του Ιονίου. Εκεί υπήρχαν τα πιο θαυμάσια βοσκοτόπια, αλλά παράλληλα και τα βορειοδυτικά και πιο ακριτικά του ελληνικού κόσμου, με ενδεχόμενο χθόνιο συμβολισμό, που είτε τροφοδότησαν αρχικά τον μύθο ή θεωρήθηκαν κάποια στιγμή

αίμα, που σχετίζεται με τη γέννηση, αλλά και τον θάνατο και την ανακύκλωση της ζωής, καθώς αποτελεί ένα από τα κυριότερα σύμβολα της γονιμότητας ως η μόνη φυσική και καθολική προϋπόθεση, που καθιστά κάθε θηλυκό σώμα ικανό να τεκνοποιήσει. Βλ. Korcuti 2001, 104· Mlekuž 2007, 268-275. Ενδεχομένως, λοιπόν, αυτές οι δοξασίες να είχαν επιβιώσει με λανθάνοντα τρόπο σε επιμέρους στοιχεία των μύθων, οι οποίοι δεν αποκλείεται να αναβίωναν ή να συνδέονταν κατά καιρούς με διαφορετικό τόπο, λόγω της τυχαίας ανεύρεσης τέτοιων ειδωλίων από τους μεταγενέστερους.

¹⁶⁰ SEG 24.469· Ρωμαίος 1917, 54· Hammond 1967, 742 αρ. 45, 794 εικ. 34· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 35-36.

¹⁶¹ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 35.

¹⁶² Τζουβάρα-Σούλη 1979, 36.

εκ των υστέρων ως τα πιο κατάλληλα για την τοποθέτησή του. Οι παραδόσεις αυτές, λοιπόν, δείχνουν τη μεγάλη οικονομική και συμβολική αξία της περιοχής ως τόπου με εξαιρετικό φυσικό πλούτο, που αποτελούσε, όμως, την παρυφή της Ελλάδας και σηματοδοτούσε το όριο του οικείου και άρα υπαρκτού με το άγνωστο και αλλότριο, άρα το μυθικό και μεταφυσικό πεδίο.

Η Χαονία ήταν, λοιπόν, μία περιοχή, ταυτισμένη με τον ποιμενικό της βίο, όπως αποδεικνύουν και τα νομίσματα του έθνους, που θα παρουσιαστούν παρακάτω. Ο κτηνοτροφικός χαρακτήρας της περιοχής προβλήθηκε ιδιαίτερα τη ρωμαϊκή εποχή. Στα *Γεωργικά*, ένα ποίημα περιγραφής και εξιδανίκευσης της αγροτικής ζωής, ο Βιργίλιος εξαιρεί τα αγαθά της γεωργίας, αντιδιαστέλλοντας το κατεξοχήν ποιμενικό πρότυπο, τη Χαονία. Στην αρχή μάλιστα του έργου αναφέρει ότι τα δώρα του Διονύσου και της Δήμητρας αντικατέστησαν τα χαονικά βελανίδια με το παχύ στάχυ και ανακάτεψαν το κύπελλο του Αχελώου με το σταφύλι “*Liber et alma Ceres, vestro si munere tellus Chaoniam pingui glandem mutavit arista, poculaque inventis Acheloia miscuit unvis*” (Βιργ., *Γεωργ.* 1.7-9).

Στους Ρωμαίους ποιητές ο όρος χαονικός ταυτίστηκε με το ηπειρωτικός¹⁶³ και η Χαονία εξυμνήθηκε από τους συγγραφείς ως πρότυπο βουκολικής ζωής, κατά παρόμοιο τρόπο με την Αρκαδία. Έκτοτε σύμβολα της περιοχής ήταν αναμφίβολα οι καρποί και το δέντρο της βελανιδιάς¹⁶⁴, που αντιπροσώπευαν τόσο την κτηνοτροφική τους χρήση όσο και τη λατρευτική τους σημασία, μέσω της προφητικής δωδωναίας φηγού¹⁶⁵ “*ingens fraxinus Herculeaeque arbor umbrosa coronae Chaoniique patris glandes*” (Βιργ., *Γεωργ.* 2.65-67)¹⁶⁶, “*Thesproti Dryopesque ruunt, quercusque silentis Chaonio ueteres liquerunt uertice Selloe*” (Λουκ., *Φαρσ.* 3.179-180)¹⁶⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι τη ρωμαϊκή εποχή πλούσιοι Ρωμαίοι επιχειρηματίες εγκαταστάθηκαν στη Χαονία, όπου ίδρυσαν μεγαλοπρεπείς επαύλεις και αγροτικές μονάδες, επιδιόμενοι συστηματικά σε γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Το πιο επιφανές παράδειγμα είναι ο Τίτος Πομπώνιος Αττικός, ο οποίος ανήγειρε κοντά στον Βουθρωτό το Αμαλθείον¹⁶⁸ ή Αμαλθεία¹⁶⁹ και εξέτρεφε άλογα και 120

¹⁶³ Οβίδ., *Μεταμ.* 10.90· Οβίδ., *Ερωτ. τέχνη* 2.15· Βιργ., *Εκλ.* 9.13· Βαλ. Φλάκ., *Αργον.* 1.302-303· 8.461· Στάτ., *Θηβ.* 6.99.

¹⁶⁴ Η βελανιδιά ήταν το κατεξοχήν δέντρο των ηπειρωτικών δρυμών και άρα αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τη ζωή των κατοίκων, καθώς οι καρποί της προορίζονταν για τη θρέψη των κοπαδιών, αλλά σε πρώιμες περιόδους χρησιμοποιούνταν και για προσωπική κατανάλωση «*Ιερά δὲ κατὰ τὸν γεωγράφον δρυὲς τιμᾶται ἐν Δωδώνῃ, ἀρχαιότατον ὑπολειφθεῖσα φυτὸν καὶ πρῶτον τροφήν ἀνθρώποις παρασχόν*» (Ευστ., *Σχόλ. Όμ. Οδ.* ξ 327). Τα βελανίδια έχουν μεγάλη θρεπτική αξία και η βρώση τους επιβίωνε ιδιαίτερα στην Αρκαδία «*πολλοὶ ἐν Ἀρκαδίᾳ βαλανηφάγοι ἄνδρες ἔασιν*» (Διόδ. Σικ. 9.36). Σύμφωνα με τις παραδόσεις, η κατανάλωση των καρπών της φηγού εισήχθη από τον Πελασγό «*ὁ Πελασγός: ὁ δὲ τὸν καρπὸν τῶν δρυῶν οὗτι που πασῶν, ἀλλὰ τὰς βαλάνους τῆς φηγού τροφήν ἐξεῦρεν εἶναι*» (Στράβ. 8.1.5-6).

¹⁶⁵ Για τους τρόπους μαντείας στη Δωδώνη βλ. Κατσαδήμα 2008, 160-162· Piccinini 2013, 63-75· Χαρίσης 2017, 374-379.

¹⁶⁶ «Η μεγάλη μελιά (φράζο) και το σκιερό δέντρο, που στέφει τον Ηρακλή και τα βελανίδια του χαονικού Δία».

¹⁶⁷ «Οι Θεσπρωτοί και οι Δρύοπες σπεύδουν και οι παλαιοί Σελλοί εγκαταλείπουν τη σιωπηλή βελανιδιά της χαονικής κορυφής».

¹⁶⁸ Κικ., *Επιστ. Αττ.* 1.16.15, 18.

¹⁶⁹ Κικ., *Επιστ. Αττ.* 1.13.1· 2.1.2.

αγέλες βοδιών “*Numerum gregum alius facit alium...Atticus centum viginti habet*” (Varro, *De Re Rustica* 2.5.18)¹⁷⁰.

Παρόλα αυτά, απ’ όλα όσα έχουν αναφερθεί, καθίσταται έκδηλο ότι η αντίθεση μεταξύ γεωργικών και κτηνοτροφικών πληθυσμών είναι στην πραγματικότητα ιδιαίτερα λεπτή και εν μέρει εντελώς πλασματική. Ερείδεται σε αντιλήψεις και προκαταλήψεις των νοτιότερων Ελλήνων, που ήταν πολιτικά και πολιτιστικά οργανωμένοι με βάση τη μόνιμη, οχυρωμένη εγκατάσταση και τον χαρακτήρα των πόλεων-κρατών. Η Ήπειρος και η κοινωνία της ήταν εν γένει αγροτική, με την ευρεία χρήση του όρου και οι κάτοικοι ασκούσαν εξίσου διάφορα είδη οικονομίας, που συμπλήρωναν το ένα το άλλο, με σκοπό την επίτευξη της αυτάρκειας, ανάλογα, βέβαια, πάντα με τις γεωφυσικές συνθήκες κάθε περιοχής. Το ορεινό φυσικό περιβάλλον και ο επακόλουθος ιδιάζων χαρακτήρας της οικονομίας οδήγησαν στη διατήρηση της κατοίκησης σε ανοιχτές κώμες, αντί της κοινωνικής οργάνωσης στο περιορισμένο και αδιαπέραστο πλαίσιο της πόλης-κράτους και αποτέλεσαν τους κυριότερους λόγους διατήρησης των προγονικών, φυλετικών δεσμών¹⁷¹.

Κεφάλαιο 2

Φυλετική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση

2.1. Οι βασικές αρχές ενός έθνους-κράτους

Ο πυρήνας κάθε φυλετικής συγγένειας και οι απαρχές της ήταν η πρώτη κοινωνία του ανθρώπου, ο «οίκος», με τον όρο να περιλαμβάνει τόσο τα φυσικά μέλη μιας οικογένειας, όσο και την κατοικία και τα περιουσιακά της στοιχεία¹⁷². Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η επέκταση της οικογένειας οδήγησε στον σχηματισμό της κώμης, που μπορούσε να εξυπηρετήσει υπερκαθημερινές ανάγκες «*ή δ’ ἐκ πλειόνων οἰκιῶν κοινωνία πρώτη χρήσεως ἔνεκεν μὴ ἑφημέρου κώμη. μάλιστα δὲ κατὰ φύσιν ἔοικεν ἡ κώμη ἀποικία οἰκίας εἶναι, οὗς καλοῦσιν τινες ὁμογάλακτας, παῖδάς τε καὶ παίδων παῖδας*» (Πολ. 1.1252b). Κατά την έκφραση του φιλοσόφου, η κώμη αποτελεί την «αποικία της οικίας» και τα μέλη της τους «ομογάλακτες», ένας χαρακτηρισμός, που είτε αφορά το μητρικό γάλα και παραπέμπει σε μία, πρωταρχική ίσως, «μητρογονική» σύλληψη της συγγενείας ή πιθανόν συνδέει τις πρώτες αυτές κοινωνίες με την κτηνοτροφία και αναφέρεται στο γάλα των ζώων, στην κοινή παραγωγή και κατανάλωση του οποίου συμμετείχαν όλα τα μέλη, που αποτελούσαν μία πρώτη «κοινότητα», όπου τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις ήταν αμοιβαία¹⁷³. Ωστόσο, ο όρος «κώμη» αφορά ίσως περισσότερο την οικιστική οργάνωση και το

¹⁷⁰ Σαδικάκης 1964, 112-114· Δάκαρης 1972, 26-27.

¹⁷¹ Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι και η διαπίστωση ότι την Εποχή του Σιδήρου το σύστημα των πόλεων-κρατών αναπτύχθηκε κυρίως σε γεωγραφικές ενότητες, οι οποίες υπάγονταν, κατά την προηγούμενη περίοδο, αυτή του Χαλκού, στη συγκεντρωτική διοίκηση των μυκηναϊκών ανακτόρων. Η προϊστορική αυτή διαφοροποίηση σε ανακτορικές και μη ανακτορικές περιοχές φαίνεται, λοιπόν, ότι διατηρήθηκε, επανεμφανίστηκε έκδηλα στους αρχαϊκούς χρόνους και συνεχίστηκε έως και τους κλασικούς, με τη μορφή, όμως, της διάκρισης σε πόλεις-κράτη και έθνη-κράτη, βλ. Papadopoulos 2016, 451-452.

¹⁷² Derks 1995, 29.

¹⁷³ Derks 1995, 37-40.

έδαφος, που καταλαμβάνουν οι απόγονοι μιας αρχικής οικογένειας, οι οποίοι προσδιορίζονται ακριβέστερα και παράλληλα διακρίνονται με τους όρους «γένος» και «φρατρία»¹⁷⁴.

Η ανάπτυξη των ανωτέρω σχηματισμών οδήγησε σταδιακά στη συγκρότηση του «φύλου», μιας εκτεταμένης ομάδας ανθρώπων, που συνδεόταν με δεσμούς αίματος και κοινής καταγωγής, στοιχεία που εκδηλώνονταν πρακτικά και παράλληλα ανανεώνονταν, μέσω της τιμής των προγόνων, της συμμετοχής σε κοινές λατρείες και εορτές, της αλληλεγγύης στις καθημερινές υποθέσεις, έκτακτες ανάγκες ή κινδύνους και της συνεργασίας στον πόλεμο. Η φυλετική αυτή οργάνωση ανέδειξε τον θεσμό της βασιλείας, που αποτελεί τη φυσική εξέλιξη της αρχής, που ασκούσε ο πρεσβύτερος άρρην στα πλαίσια της οικογένειας «διὸ καὶ τὸ πρῶτον ἐβασιλεύοντο αἱ πόλεις, καὶ νῦν ἔτι τὰ ἔθνη: ἐκ βασιλευομένων γὰρ συνῆλθον: πᾶσα γὰρ οἰκία βασιλεύεται ὑπὸ τοῦ πρεσβυτάτου, ὥστε καὶ αἱ ἀποικίαι, διὰ τὴν συγγένειαν» (Αριστ., Πολ. 1.1252b). Ο μεγαλύτερος σε ηλικία είχε πάντα τα πρωτεία ως ο πλησιέστερος στον φυσικό πρόγονο του οίκου, ενώ σε επίπεδο φυλής, κοινότητας ή βασιλικής δυναστείας, στον θεϊκό ή ηρωικό προκάτοχο. Η καταγωγή οριζόταν, λοιπόν, πάντα κατά σειρά αρρενογονίας και τηρείτο διαχρονικά και απαρέγκλιτα η εξεύρεση, πρωθύστερη κατά βάση, της αρχέγονης προέλευσής της. Πρόκειται για μία τάση που εκφράστηκε επίσης στις μυθικές παραδόσεις, με την επινόηση ενός επώνυμου ήρωα ή βασιλιά, ομώνυμου του φύλου ή έθνους, όπως, στην παρούσα μελέτη, ο Κεστρίνος ως γενάρχη των Κεστρινών, ο Πέργαμος των Περγαμίων (Παυσ. 1.11.1)¹⁷⁵, ακόμη και ο Χάων των Χαόνων (Βιργ., Αιν. 3.334-335)¹⁷⁶. Η Ήπειρος αποτελείτο από πολυάριθμες, ελάσσονες και μείζονες, φυλές, που υπολογίζονται σε εκατοντάδες¹⁷⁷ «πρότερον μὲν οὖν καίπερ μικρῶν καὶ πολλῶν καὶ ἀδόξων ὄντων τῶν ἐθνῶν» (Στράβ. 7.7.3).

Πολυάριθμα φύλα συγκροτούσαν το «έθνος», με τον όρο να ενέχει, επίσης, διάφορες διαβαθμίσεις και να βασίζεται εξ ορισμού σε πιο γενικά, κοινά χαρακτηριστικά, όπως γλώσσα ή διάλεκτο, λατρεία, ήθη και έθιμα, κοινό σύστημα ιδεών και συμβόλων, καθώς ερείδετο ως ένα βαθμό επί της «συγγενείας», αλλά μακρινής ή και πλασματικής και η σύστασή του μπορούσε να παραλλαχθεί, λόγω συνθηκών και διαφορών ειδών ανακατατάξεων. Ως έθνος ορίζεται, λοιπόν, κατά βάση, μία γεωγραφική, πολιτική και πολιτιστική ενότητα¹⁷⁸. Τα κυριότερα έθνη της Ηπείρου ήταν οι Χάονες, οι Θεσπρωτοί, οι Μολοσσοί και οι Κασσωπαίοι, αν και οι τελευταίοι ανήκαν αρχικά στη θεσπρωτική ομάδα και αποσπάστηκαν κατά μία όψιμη περίοδο, ίσως στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁷⁹ «Χάονες μὲν οὖν καὶ Θεσπρωτοὶ καὶ μετὰ τούτους ἐφεξῆς Κασσωπαῖοι (καὶ οὗτοι δ' εἰσὶ Θεσπρωτοὶ) τὴν ἀπὸ τῶν Κεραυνίων ὄρων μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου παραλίαν νέμονται» (Θεόπ. FGtH 115 F 382/ Στράβ. 7.7.5).

¹⁷⁴ Για τους όρους αυτούς βλ. Glotz 2010, 12-17.

¹⁷⁵ Δάκαρης 1964, 22· Kosmetatou 1995, 133-138· Hammond 2000, 352.

¹⁷⁶ Δάκαρης 1964, 155.

¹⁷⁷ Hammond 2000, 350.

¹⁷⁸ Hall 2015, 31.

¹⁷⁹ Δάκαρης 1972, 82.

Σε ένα αρκετά εκτεταμένο έθνος, λοιπόν, η «συγγένεια» δεν αφορούσε δεσμούς αίματος, αλλά την πίστη των ίδιων των μελών σε κάποια κοινή καταγωγή ή προέλευση, που αντλείτο, βέβαια, εσωτερικά, από την αίσθηση του «συνανήκειν», βάσει της γεωγραφικής εγγύτητας και της όμοιας ιδιοσυγκρασίας, αλλά επικυρωνόταν και εξωτερικά με την επινόηση, κυρίως φανταστικών, γενεαλογικών δεσμών με το παρελθόν, κατεξοχήν ηρωικό και τους ένδοξους προγόνους, που νομιμοποιούσαν την μετέπειτα κοινή πορεία του έθνους και τις αξιώσεις του επί των γαιών και των προνομίων τους, διακρίνοντάς το παράλληλα από άλλες φυλετικές ενότητες. Συνεπώς, όσον αφορά τον εθνικό προσδιορισμό ίσως μεγαλύτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στον εδαφικό παράγοντα, από τον οποίο απορρέουν όλα τα υπόλοιπα ιδιάζοντα στοιχεία. Ένα έθνος μπορεί να καθοριστεί προπαντός ως μία ευρύτερη ομάδα ανθρώπων, που ζει μαζί, μοιράζεται ένα κοινό και εκτεταμένο έδαφος¹⁸⁰, με τους φυσικούς πόρους και τα πλεονεκτήματά του, για την αξιοποίηση και προστασία των οποίων συνεργάζεται, με σκοπό την επιβίωση και έπειτα την ευημερία, ενώ υπάγεται και σε μία κοινή, κεντρική εξουσία, αρχικά, όπως προειπώθηκε, σε ένα βασιλικό καθεστώς.

Στο πλαίσιο αυτό, όπου το έδαφος είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την έννοια του έθνους, γίνεται απολύτως κατανοητό, γιατί τα ελάσσονα ηπειρωτικά φύλα εναλλάσσουν στις πηγές εθνική ταυτότητα και χαρακτηρίζονται άλλοτε ως Μολοσσοί και άλλοτε ως Θεσπρωτοί ή Χάονες, ακόμη και Μακεδόνες, Θεσσαλοί ή Ίλλυριοί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση των Δωδωναίων, που αρχικά μνημονεύονται ως Θεσπρωτοί, αλλά στη συνέχεια αναγράφονται στις επιγραφές ως Μολοσσοί (SGDI 1351)¹⁸¹, μετά την επικράτηση των τελευταίων στην περιοχή της Δωδώνης τον 4^ο αι. π.Χ. ή των Ομφάλων, που ήταν, επίσης, μέλη της θεσπρωτικής ή χαονικής ομοφυλίας, αλλά έπειτα μαρτυρούνται επιγραφικά ως Μολοσσοί (SGDI 1347)¹⁸². Δεν πρόκειται, λοιπόν, για κάποια αλλαγή στη σύσταση των φυλών, ούτε για εξασθένηση των δεσμών τους, απλώς για προσχώρηση του εδάφους τους στον έλεγχο ενός άλλου έθνους, που συνεπάγετο και την πολιτική ένταξή τους, με την έννοια της εξάρτησης του μέρους από το όλον, ίδιων της ομοσπονδιακής οργάνωσης των εθνών-κρατών.

Στην αναπόσπαστη αυτή σχέση, εδάφους-έθνους, οφείλονται και εθνικά ονόματα, που ήταν καθαρά γεωγραφικά και προέρχονταν από τον κυριότερο ποταμό ή βουνό του εδάφους, όπου κατοικούσε και ήλεγχε το έθνος, όπως αυτό των Τυμφαίων από το όρος Τύμφη, των Βοιωτών από το Βόιον κλπ.¹⁸³. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα συνήθη πρακτική, που καταδεικνύει σαφέστατα την εξάρτηση του ανθρώπου από το περιβάλλον του και την επιβολή του τελευταίου στον καθορισμό της ζωής και της οικονομίας, της εγκατάστασης και της οριοθέτησής της.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αώος, ο μεγαλύτερος ποταμός της αρχαίας Ηπείρου διέτρεχε πολλά εδάφη και ως απροσπέλαστος καθόριζε και την κατανομή των φυλών στον φυσικό χώρο. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην ανάδυση σχετικών εθνονυμίων,

¹⁸⁰ Βλ. Hammond 2000, 345.

¹⁸¹ SEG 54.574· Cabanes 1976, 580 αρ. 55.

¹⁸² Δάκαρης 1957, 95-96.

¹⁸³ Βλ. Ευαγγελίδης 1962, 15, 46· Hammond 2000, 352.

όπως αυτό των Παραναίων, που δήλωνε τον πληθυσμό, αποτελούμενο ασφαλώς από μικρότερα φύλα, που κατοικούσε στις όχθες του «*Παραναῖοι, ἔθνος Θεσπρωτικόν... καλοῦνται δὲ ἀπὸ τοῦ παρὰ τὸν Αὖρον ποταμὸν οἰκεῖσθαι*» (Ριανός, *FGrH* 265 F 19)¹⁸⁴ ή αυτό των Περραιβών, που ίσως χαρακτήριζε τη φυλετική εκείνη ομάδα, που βρισκόταν πέρα από το εν λόγω υδάτινο όριο¹⁸⁵. Ενδεχομένως, λοιπόν, ο Αώος ως ο κυριότερος ποταμός της χαονικής επικράτειας να παρείχε και στους Χάονες το εθνωνύμιό τους «*Χῶν, Χωνός, ὄνομα ποταμοῦ, ἐξ οὗ καὶ ἡ Ἥπειρος Χωνία παρὰ Ἡροδότῳ*» (Θεόγν., *Κανόνες* 794, *Anecd. Graec. Ochoi. II*)¹⁸⁶. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα ελκυστική θεωρία, αν ληφθεί υπόψη ότι τα τοπωνύμια, τα ορωνύμια και τα υδρωνύμια είναι δυνατόν να διατηρηθούν για ολόκληρες χιλιετίες, με αποτέλεσμα ορισμένα να προηγούνταν της μόνιμης εγκατάστασης ή ακόμη και της άφιξης των ελληνικών φυλών, όπως καταδεικνύεται και από την επιβίωση προελληνικών ονομασιών (Πίνδος, Θύαμις, Άμυρον, Κελυδνός, Κίχυρος)¹⁸⁷, ίσως από τη Νεολιθική Εποχή¹⁸⁸ και σίγουρα από την Εποχή του Χαλκού¹⁸⁹, γεγονός που αποτελεί έναν από τους πιο αξιόπιστους μάρτυρες μετακινήσεων, αφίξεων και διεισδύσεων του απώτερου παρελθόντος.

Η έννοια του «έθνους» είναι, επίσης, πολυεπίπεδη και μπορεί να ειπωθεί ότι και οι τρεις μείζονες εθνικές ομάδες της Ηπείρου ανήκαν σε ένα ευρύτερο «ηπειρωτικό έθνος», που διακρίνεται, κυρίως, βάσει της μακραίωνης κοινής παραμονής και μετακίνησης σε έναν εν γένει όμοιο, γεωφυσικά και κλιματικά, τόπο, που συνεπάγεται αφενός την ανάπτυξη παρεμφερών βιολογικών χαρακτηριστικών, εύρωστη σωματική διάπλαση και σκληραγώγηση, λόγω του ορεινού τοπίου και της ημινομαδικής πρακτικής και αφετέρου την εμφάνιση κοινών στοιχείων συμπεριφοράς και αντιδράσεων, καθώς και ενιαίας πολιτιστικής φυσιογνωμίας, στην οποία ανήκει η πανηπειρωτική δωδωναία λατρεία, η αναπαραγωγή και κατανόηση των ίδιων συμβόλων, που εκδηλώνεται και με την απεικόνιση όμοιων τύπων στα νομίσματα, οι κοινοί πολιτικοί θεσμοί και αξιωματούχοι (*Κοινόν*, προστάτης) και η τοπική διάλεκτος, η ΒΔ δωρική¹⁹⁰. Χαρακτηριστικό είναι ότι η πολιτιστική αυτή ταυτότητα αφορούσε εν μέρει και τα υπόλοιπα, όμορα και φυλετικά οργανωμένα κράτη, προφανώς λόγω του παρόμοιου γεωφυσικού αναγλύφου και της συνακόλουθης αναπτυχθείσας οικονομίας. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Στράβωνα ότι όλα τα φύλα της βορείου Ελλάδας, από τη Μακεδονία ως την Κέρκυρα, είχαν ως επί το πλείστον παρόμοια διάλεκτο, ενδυμασία και κόμμωση «*ἐνιοι δὲ καὶ σύμπασαν τὴν μέχρι Κορκύρας Μακεδονίαν προσαγορεύουσιν, αἰτιολογοῦντες ἅμα ὅτι καὶ κουρᾶ καὶ διαλέκτῳ καὶ χλαμῦδι καὶ ἄλλοις τοιοῦτοις χρῶνται παραπλησίως*» (7.7.8).

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η οπλοφορία σε καθημερινή βάση, ένα βαρβαρικό χαρακτηριστικό που, κατά τον Θουκυδίδη, επικρατούσε παλαιότερα σε όλη την

¹⁸⁴ Στέφ. Βυζ. λ. *Παραναῖοι*. Βλ. και Πλούτ., *Ελλ. Αίτια* 13.

¹⁸⁵ Hammond 1967, 373.

¹⁸⁶ Cramer 1963, 131-132.

¹⁸⁷ Δάκαρης 1964, 3-4· του ιδίου 1972, 51.

¹⁸⁸ Για τα προελληνικά τοπωνύμια και τα γλωσσικά κατάλοιπα της διάχυσης του νεολιθικού πολιτισμού βλ. Γιαννόπουλος 2014, 96-112.

¹⁸⁹ Hammond 1967, 373.

¹⁹⁰ Για τη γλώσσα των αρχαίων Ηπειρωτών βλ. Φίλος 2015, 40-53.

Ελλάδα, αλλά στην εποχή του είχε επιβιώσει σε ορισμένες μόνο περιοχές «τό τε σιδηροφορεῖσθαι τούτοις τοῖς ἡπειρώταις ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ληστείας ἐμμεμένηκεν: πᾶσα γὰρ ἢ Ἑλλὰς ἐσιδηροφόρει διὰ τὰς ἀφάρκτους τε οἰκήσεις καὶ οὐκ ἀσφαλεῖς παρ' ἀλλήλους ἐφόδους, καὶ ζυνήθη τὴν δίαίταν μεθ' ὄπλων ἐποιήσαντο ὥσπερ οἱ βάρβαροι. σημεῖον δ' ἐστὶ ταῦτα τῆς Ἑλλάδος ἔτι οὕτω νεμόμενα τῶν ποτὲ καὶ ἐς πάντας ὁμοίων διαιτημάτων» (1.5.3-1.6.2). Χωρίς αμφιβολία η επιβίωση της οπλοφορίας στην Ἡπειρο ήταν, για άλλη μία φορά, απόρροια της μακραίωνης διαβίωσης σε ατείχιστους οικισμούς¹⁹¹, προφανώς για προστασία από μεμονωμένα περιστατικά ληστρον ενεργειών, για αντιμετώπιση ἀγριων ζῶων, κατά τις ποιμενικές απομακρύνσεις, ενδεχομένως και στα πλαίσια της πρακτικῆς του κυνηγιού και λόγω της ὑπαρξης του εθίμου αιματηρῆς αντεκδίκησης (βεντέτα), που αφορούσε κατά καιρούς περιορισμένης κλίμακας ομάδες, ὅπως οικογένειες, φρατρίες ἢ γένη¹⁹².

Δεν ὑπάρχει, ἐπίσης, αμφιβολία ὅτι οἱ ἡπειρωτικὲς εθνικὲς ομάδες ἀνήκαν παράλληλα στο «ελληνικό ἔθνος», σύμφωνα με τον ορισμό του Ηροδότου, που ἀποτελεῖ και τον πρῶτο του εἶδους «Ἑλληνικὸν ἐὸν ὄμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἰδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα» (8.144.2). Συγκεκριμένα για τους Χάονες, η γλώσσα τους, ὅπως θα καταδειχθεῖ παρακάτω, ἦταν η ελληνική, οἱ θεοὶ τους ἀνήκαν ἀποκλειστικά στο ελληνικό πάνθεο, η ἀρχιτεκτονική, η ονοματολογία και η πολιτικὴ τους ορολογία ἦταν ἀναμφισβήτητα ελληνικά, ἐνῶ δυναστείες, φυλετικὲς ομάδες, ἀκόμη και πόλεις της επικράτειας ἀνήγαν την καταγωγή και ἰδρυσή τους στην κοινὴ ομηρικὴ παράδοση¹⁹³, καλλιεργώντας και προβάλλοντας συνειδητὰ δεσμούς αἵματος, μέσω μίας «πνευματικῆς συγγενείας»¹⁹⁴.

2.2. Γενεαλογικοί μῦθοι

Η τελευταία ἀυτὴ τάση ἐκφράστηκε στον ἐλλαδικό χώρο ἰδιαίτερα ἐκδηλα ἀπὸ τον 6^ο αἰ. π.Χ., ὁπότε και ἀναγνωρίζονται διάφορες πληθυσμιακὲς ομάδες, που συνδέονται πλέον με ἓνα ορισμένο ἔδαφος και ἀποκτοῦν ἢ επικυρώνουν την αἴσθηση ἐνότητας, μέσω της μυθοπλασίας¹⁹⁵. Τα ἡπειρωτικὰ ἔθνη δεν ἀποτέλεσαν ἐξαίρεση και ἀναζήτησαν τα προγονικά τους πρότυπα στην ομηρικὴ ἐποποιία. Οἱ Μολοσσοὶ φέρονταν ὡς ἀπόγονοι του Αἰακού, μέσω του Αχιλλέα και του γιου του, Νεοπτολέμου, ἐνῶ οἱ Χάονες, του Δαρδάνου και του Πριάμου, μέσω του Ελένου (Θεόπ. *FGrH* 115 F 355).

Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι ἀκόμη και περιοχὲς ἢ πόλεις της Χαονίας ἀπέδιδαν την ἰδρυσή ἢ την ονομασία τους στους νόστους των ηρώων της Ἰλιάδας. Κατὰ την παράδοση, η Βύλλιδα ἀνηγέρθη ἀπὸ τους Μυρμιδόνες του Νεοπτολέμου (Στέφ. Βυζ. λ. *Βύλλις*), πιθανότατα κατὰ την διὰ ξηρᾶς ἐπιστροφή τους στην πατρίδα, μέσω Μακεδονίας και Κορυθσίας¹⁹⁶, ὁ Ωρικός και το Θρόνιο ἰδρύθηκαν ἀπὸ Εὐβοεῖς Ἀβαντες και Λοκρούς,

¹⁹¹ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 28, 30, 31, 32.

¹⁹² Για τις ὁμοιότητες του εθμικοῦ δικαίου σε χωρίο της Ἰλιάδας με την κτηνοτροφικὴ κοινωνία της Ἀλβανίας του 20^{ου} αἰ. και τη μακραίωνη διατήρηση της βεντέτας βλ. Hammond 1985a, 83-86.

¹⁹³ Χατζόπουλος 1997, 140-142.

¹⁹⁴ Βλ. Hall 2015, 39.

¹⁹⁵ Hall 2015, 41.

¹⁹⁶ Hammond 1967, 383.

που, μετά τον γυρισμό τους από την Τροία, έπλεαν προς τα Κεραύνια (Ψευδο-Σκύμνος 441-443, Πaus. 5.22.4), ο Βουθρωτός ήταν κτίση του Ελένου (Τεύκρος *FGrH* 274 F 1) και ένας λόφος του είχε την ονομασία Τροία (Διον. Αλικ. 1.51.1-2)¹⁹⁷, ο Ογγησμός, το επίνειο της χαονικής Φοινίκης, μετονομάστηκε από το πέρασμα του Αγχίση, πατέρα του Αινεία (Διον. Αλικ. 1.51.2), ακόμη και η Κεστρίνη έλαβε την ονομασία της από τον γιο του Ελένου και της Ανδρομάχης (Πaus. 1.11.1· 2.23.6), ενώ η περιοχή διέθετε μία πόλη Περγαμίδα (Βαρ., *Re Rustica* 2.2.1) και μία ακόμη Τροία (Στέφ. Βυζ. λ. *Τροία*). Οι τρωικές αυτές παραδόσεις θεωρούνται εν πολλοίς επινοήσεις ύστερων χρόνων, της εποχής του Αλκέτα ή ακόμη και του Πύρρου¹⁹⁸, αλλά χωρίς να αμφισβητούνται και οι μεταγενέστερες προσθήκες και παραλλαγές, που φτάνουν έως τα ρωμαϊκά χρόνια¹⁹⁹, φαίνεται ότι ο πυρήνας της μυθικής γενεαλογίας των Μολοσσών και των Χαόνων ήταν ήδη παγιωμένος τον 6^ο αι. π.Χ. και οι ρίζες του είναι δυνατόν να αναχθούν ακόμη και στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁰.

Οι Θεσπρωτοί ήταν το πρώτο από τα ηπειρωτικά έθνη, που είχε την επικυριαρχία ολόκληρης της Ηπείρου, τουλάχιστον από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως τον 8^ο ή 7^ο αι. π.Χ. και φαίνεται ότι η επικράτειά τους εκτεινόταν αρχικά στο εσωτερικό έως τη Θεσσαλία²⁰¹. Ενδεχομένως στο γεγονός αυτό να οφείλονται παράδοξες, αποσπασματικές αναφορές φυλών, εθνών ή περιοχών ως θεσπρωτικών, παρόλο που βρίσκονται στην ηπειρωτική ενδοχώρα «*Παραναῖοι, ἔθνος Θεσπρωτικόν...*» (Ριανός, *FGrH* 265 F 19), «*ἐπεὶ καὶ Ἀώω τῶ διὰ τῆς Θεσπρωτίδος ῥέοντι ἠπείρου*» (Πaus. 3.34.3)²⁰². Είναι, λοιπόν, πιθανό και οι Χάονες να ανήκαν αρχικά στην επικυριαρχία τους, άποψη που υποστηρίζεται και από το λήμμα του Στέφανου Βυζάντιου «*Χαῶνοι, ἔθνος Θεσπρωτικόν*» (λ. *Χαῶνοι*), αν φυσικά το ανωτέρω εθνώνυμο είναι ένας αλλοιωμένος τύπος αυτού των Χαόνων²⁰³.

Οι Θεσπρωτοί διέθεταν, τουλάχιστον από την Γεωμετρική Εποχή, τα απαραίτητα ιδεολογικά ερείσματα για τον έλεγχο των ηπειρωτικών εδαφών, των άλλων εθνών και της Δωδώνης, χάρη στην Οδύσεια, όπου είναι το μόνο ηπειρωτικό έθνος, που κατονομάζεται και συνδέεται ιδιαίτερα, μέσω του Οδυσσέα, με τα παράλια και το Ιόνιο²⁰⁴. Ωστόσο και σε ένα ακόμη έπος, την *Τηλεγονία* του Κυρηναίου Ευγάμμωνος (6^{ος} αι. π.Χ.), το θεσπρωτικό έθνος κατέχει εξέχουσα θέση, με την εφεύρεση δεσμών συγγενείας μεταξύ του δυναστικού του οίκου και του Οδυσσέα, μέσω της επιγαμίας

¹⁹⁷ Σέρβ., *Σχόλ. εις Βιργ. Αιν.* 3.349.

¹⁹⁸ Βλ. Δάκαρης 1964, 22, 36-42, 102-103, 115-132, 143-153, 166.

¹⁹⁹ Βλ. Δάκαρης 1964, 153-156, 164-165.

²⁰⁰ Οι Μολοσσοί μνημονεύονται πρώτη φορά στους «*Νόστους*» του Αγίου, ένα μη σωζόμενο έπος του 8^{ου} αι. π.Χ., όπου και ο πυρήνας της μυθολογικής τους παράδοσης, που φέρει τον Νεοπτόλεμο να επιστρέφει από την Τροία, μαζί με τον Έλενο, διά ξηράς και μέσω Μακεδονίας ή Θεσσαλίας να φτάνει στην Ήπειρο. Οι εκδοχές, που θέτουν τον ήρωα να έρχεται από τη θάλασσα και τα παράλια του Ιονίου είναι μεταγενέστερες και χρονολογούνται από την εποχή του Πινδάρου (*Νεμ.* 7, 487-481 π.Χ.) και εξής, βλ. Δάκαρης 1964, 9, 14-19, 27-29, 42-44, 48-49.

²⁰¹ Δάκαρης 1972, 3, 82.

²⁰² Ο Ριανός ο Κρης, ποιητής και γραμματικός του 3^{ου} αι. π.Χ. χαρακτηρίζει εν γένει τα ηπειρωτικά φύλα ως θεσπρωτικά, πιθανότατα επηρεασμένος από την ομηρική παράδοση, όπου μόνο οι Θεσπρωτοί αναφέρονται, βλ. Δάκαρης 1957, 107· Cabanes 1976, 123.

²⁰³ Βλ. Δάκαρης 1957, 98· του ιδίου 1964, 24.

²⁰⁴ Ομ., *Οδ.* ξ 315-16, 335· π 65, 427· ρ 526· τ 271, 287, 293.

του ήρωα με τη Θεσπρωτή βασίλισσα Καλλιδική²⁰⁵. Πιθανότατα, λοιπόν, για τον λόγο αυτό και σε αντιδιαστολή προς τους Θεσπρωτούς, οι Μολοσσοί, που βρίσκονταν στην ενδοχώρα, εγγύτερα στη Θεσσαλία, ανήγαν την καταγωγή τους στον Αχιλλέα, έναν Θεσσαλό ήρωα, ο οποίος, όμως, σχετιζόταν, επίσης, με την Ήπειρο και τη Δωδώνη, μέσω της προσευχής του στον δωδωναίο Δία, η οποία καταγράφεται στην Ιλιάδα (Π 233-234)²⁰⁶.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η Δωδώνη ως το αρχαιότερο ιερό των Ελλήνων (Ηρόδ. 2.52.2), που βρισκόταν στο κέντρο μίας ευρύτατης κτηνοτροφικής ζώνης, η οποία εκτεινόταν από την Ήπειρο στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τη σημερινή νότια Αλβανία, θα μπορούσε να είχε αρχικά, μεταξύ άλλων και τον ρόλο του ρυθμιστή και εγγυητή της ελεύθερης και ασφαλούς μετακίνησης των βοσκών και των κοπαδιών τους, σε μία αρχαϊκή περίοδο, όπου το ισχυρότερο μέσο επιβολής και διασφάλισης της όποιας τάξης έπρεπε οπωσδήποτε να απορρέει από τη θεία βούληση, έτσι ώστε να γίνεται καθολικά και αναντίρρητα αποδεκτό²⁰⁷. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που η υπερίσχυση ενός ηπειρωτικού έθνους έναντι των υπολοίπων συνδέεται άμεσα με τον έλεγχο της Δωδώνης, όπως παραδίδει ο Θεόπομπος για τη μεταγενέστερη επικράτηση των Μολοσσών «οἱ καὶ διὰ τὴν συγγένειαν τῶν βασιλέων ἐπὶ πλέον ἠύξθησαν (τῶν γὰρ Αἰακιδῶν ἦσαν), καὶ διὰ τὸ παρὰ τούτοις εἶναι τὸ ἐν Δωδώνῃ μαντεῖον, παλαιὸν τε καὶ ὄνομαστὸν ὄν» (FGrH 115 F 382/ Στράβ. 7.7.5).

Η δύναμη των Θεσπρωτών άρχισε να περιορίζεται από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. και πιθανότατα εκείνη την εποχή οι Μολοσσοί έσπευσαν να επικυρώσουν τη θέση τους στην ανατολική Ήπειρο, πλησίον της Θεσσαλίας, μέσω του Αιακίδη ήρωα²⁰⁸. Στον 7^ο αι. π.Χ., λοιπόν, πρέπει να τοποθετηθεί η αρχή της κυριαρχίας των Χαόνων και άρα η επέκταση του ελέγχου τους στη Δωδώνη, σύμφωνα με τη σειρά διαδοχής, που διασώζει ο Στράβων, χρησιμοποιώντας τον Θεόπομπο «διὰ τὸ ἄρξαι ποτὲ πάσης τῆς Ἠπειρώτιδος πρότερον μὲν Χάονας, ὕστερον δὲ Μολοττούς» (7.7.5/ FGrH 115 F 382). Οι Χάονες ανίχνευσαν, επίσης, την προέλευσή τους στην Ιλιάδα, αλλά πιθανότατα για να νομιμοποιήσουν τις κτήσεις τους έναντι των άλλων εθνών ή ακόμη και των Ελλήνων αποίκων, που έφταναν στα παράλιά τους, επίσης, από τον 8^ο αι. π.Χ., διαφοροποιήθηκαν, διεκδικώντας την καταγωγή τους από τον οίκο του Πριάμου. Η

²⁰⁵ Ψευδο-Απολλόδ., *Επιτ.* 5.7.34-35. Κατά μία άποψη, η σύνδεση αυτή των Θεσπρωτών με τον Οδυσσέα και το Ιόνιο ώθησε μετέπειτα τους Μολοσσούς να επινοήσουν την άφιξη του Νεοπτολέμου στην Ήπειρο διά θαλάσσης, μέσω της Εφύρας, βλ. Lamboley-Castiglioni 2011, 15.

²⁰⁶ Στο χωρίο αυτό ο Δάκαρης διαβλέπει την επιρροή του κράτους της Φθίας έως και τη Δωδώνη. Σύμφωνα με τη θεωρία του, όταν οι Μολοσσοί πέρασαν από τη Μακεδονία στην κεντρική Ήπειρο τον 12^ο αι. π.Χ. βρήκαν εκεί τις παραδόσεις για τον Αχιλλέα, τις οποίες υιοθέτησαν για να κατοχυρώσουν και ιδεολογικά την παρουσία τους, βλ. Δάκαρης 1964, 42-44. Μεταξύ του 12^{ου} - 8^{ου} αι. π.Χ. δεν είχε ακόμη συντελεστεί η διάκριση των φυλών σε ηπειρωτικές και θεσσαλικές και δεν αποκλείεται όλες οι φυλετικές ομάδες εκατέρωθεν της Πίνδου, που είχαν ως ιερό τους τη Δωδώνη, να ονομάζονταν Θεσπρωτοί, γεγονός, που αρμόζει στον γενικό χαρακτήρα του εθνωνομίου και τη σύνδεσή του με το θεϊκό στοιχείο. Για το εθνωνύμιο βλ. De Simone 1985, 54-55· Δάκαρης 1986, 167· De Simone 1993, 52-53.

²⁰⁷ Πρόκειται για μία πανάρχαια λειτουργία των λατρευτικών τόπων, που έχει προταθεί για τα ιερά κορυφής της Μινωικής Κρήτης και για τους Δελφούς, βλ. Χαρίσης 2014, 32. Για την προϊστορική Δωδώνη, βλ. και Κατσαδήμα 2012, 51-54· Κλείτσας 2014, 71-80.

²⁰⁸ Η κάθοδος των Μολοσσών από την Ορεστίδα στα σύνορα των Θεσπρωτών τοποθετείται από κάποιους μελετητές τον 8^ο ή 7^ο αι. π.Χ., βλ. Lamboley-Castiglioni 2011, 14.

άποψη αυτή ερείδεται στην επιλογή του Ελένου ως γενάρχη του έθνους και κατά συνέπεια της βασιλικής του δυναστείας. Ο Έλενος είχε, βέβαια, στον Όμηρο έναν πιο αφανή ρόλο, σε σχέση τουλάχιστον με άλλους ήρωες, αλλά διέθετε όλες τις ιδιότητες, που μπορούσαν να εξυπηρετούσαν τις τρέχουσες επιδιώξεις των Χαόνων. Ήταν γιος βασιλιά και άρα απόγονος μιας αρχέγονης, ηρωικής γενιάς, ήταν γενναίος και ικανός πολεμιστής (Ομ., *Ιλ.* Μ 94, Ν 576-580), αλλά κυρίως ήταν ο καλύτερος μάντης των Τρώων (Ζ 76, Η 44), μία ιδιότητα, που παραπέμπει άμεσα στη Δωδώνη και κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να εξηγήσει τη συγκεκριμένη επιλογή, που κάλυπτε ιδεολογικά τον έλεγχο του μαντείου, που ήταν παραδοσιακά θεσπρωτικό, αλλά συνδεόταν και με τον Αχιλλέα.

Ίχνη της αρχαϊκής κυριαρχίας των Χαόνων στη Δωδώνη και άρα σε όλη την Ήπειρο, πιθανότατα κατά τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ., ανευρίσκονται σε κάποιες γραμματειακές μαρτυρίες, που ανήκουν κυρίως στη μυθική σφαίρα. Στα *Ορφικά Αργοναυτικά* αναφέρεται ότι η Αρηγονίς, αφού παντρεύτηκε τον Άμπυκα, γέννησε τον μάντη των Αργοναυτών, Μόψο τον Λαπίθη, κάτω από τη χαόνια βελανιδιά «*Μόψον Τιταρήθεν, ὃν Ἄμπυκι νυμφευθεῖσα Χαονίην ὑπὸ φηγὸν Ἀρηγονίς ἐξέλόχευσε*» (129-130)²⁰⁹. Η αναφορά στους Χάονες, η μαντική ιδιότητα του Θεσσαλού ήρωα και το είδος του δέντρου καθιστούν βέβαιο ότι πρόκειται για τη δωδωναία φηγό, που εκείνη την εποχή βρισκόταν σε χαονικό έδαφος²¹⁰. Εκτός από τη μαντική ιδιότητα του γενάρχη του έθνους, Ελένου, ένας ακόμη μύθος παρουσιάζει την κόρη ενός βασιλιά των Χαόνων να προφητεύει στο μαντείο, μαζί με τις Πελειάδες «*Φαεννίς δὲ θυγάτηρ βασιλεύσαντος ἀνδρὸς ἐν Χάοσι καὶ αἱ Πέλειαι παρὰ Δωδωναίοις ἐμαντεύσαντο μὲν ἐκ θεοῦ καὶ αἴται, Σίβυλλαι δὲ ὑπὸ ἀνθρώπων οὐκ ἐκλήθησαν*» (Παυσ. 10.12.10). Παρόλο που η γέννηση της Φαεννίδος χρονολογείται από τον ίδιο τον περιηγητή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. «*Ἀντιόχου γὰρ μετὰ τὸ ἀλῶναι Δημήτριον αὐτίκα ἐς τὴν ἀρχὴν καθισταμένου γέγονε Φαεννίς*» (10.12.10), η παράδοση μπορεί να απηχεί και γεγονότα αρκετά αρχαιότερα, καθώς το καθεστώς της βασιλείας είχε ήδη καταρτηθεί στη Χαονία τον 5^ο αι. π.Χ. (Θουκ. 2.80.5)²¹¹. Τέλος, σε ένα απόσπασμα από τις *Χιλιάδες* του αρχαϊζοντος ποιητή του 3^{ου} αι. π.Χ., Ευφορίωνα Χαλκιδέα, αναφέρεται το μαντείο του Χαόνιου Δία «*Εὐφορίων χιλιάσι Ἰηνὸς Χαονίῳ προμάντιες ἠυδάξαντο*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Χαονία*)²¹². Το ευτυχές εύρημα του ίδιου

²⁰⁹ Η Δωδώνη συνδέεται ιδιαίτερα με την Αργοναυτική Εκστρατεία, καθώς, κατά την παράδοση, η Αθηνά είχε τοποθετήσει στην πλώρη της Αργούς ένα κομμάτι ξύλου από τη μαντική δωδωναία φηγό (Απολ., *Αργον.* 1.526-527· 4.582-583) και είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι στα νομίσματα της Ιωλκού, από την οποία έπλευσαν οι Αργοναύτες για την Κολχίδα, απεικονίζεται η πλώρη της Αργούς, με προσαρτημένο το κλαδί της δωδωναίας βελανιδιάς, βλ. Liampi 2005, 29-30.

²¹⁰ Τα *Ορφικά Αργοναυτικά* είναι αγνώστου συγγραφέα και για τη χρονική τους τοποθέτηση είχαν προταθεί αρχικά ιδιαίτερα πρώιμες περίοδοι, ακόμη και η ομηρική ή η προομηρική εποχή. Ωστόσο, παρά την αρχαϊζουσα μορφή του έργου, η χρονολόγησή του τίθεται πλέον στον 4^ο ή 5^ο αι. μ.Χ. Βλ. Vian 1987, 21 (Budé). Παρόλα αυτά, έχει υποστηριχθεί, βάσει των γεωγραφικών στοιχείων, ότι ο πυρήνας του έργου ανάγεται στον 6^ο αι. π.Χ. και περιέχει προσθήκες, που φτάνουν έως τον 4^ο αι. π.Χ. Βλ. Fabre 1972, 269-313, όπου και όλες οι διατυπωμένες απόψεις.

²¹¹ Βέβαια, ίσως πρόκειται αποκλειστικά για επιπόνηση της εποχής του Πύρρου, που αντανακλά τη λατρευτική, αλλά κυρίως την πολιτική παρουσία των Χαόνων στη Δωδώνη, με την ίδρυση της Ηπειρωτικής Συμμαχίας, βλ. παρακάτω στην «*Ηπειρωτική Συμμαχία*».

²¹² Ο Hammond είχε εκλάβει αρχικά το χωρίο ως αναφορά στον θεό των Ακροκεραυνίων και όχι της Δωδώνης, βλ. του ίδιου 1967, 372, 679.

χωρίου σε σπάραγμα παπύρου, όπου διασώζεται και η λέξη «Δωδῶ» (P. Oxy. 2220 fr. 10.)²¹³, επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για το μαντείο του δωδωναίου Δία, που κάποτε βρισκόταν υπό χαονικό έλεγχο.

Η σύνδεση του Ελένου με τη Δωδώνη γίνεται έκδηλη και στον μεταγενέστερο μύθο περιπλάνησης του Αινεία, ο οποίος, αφού έφτασε στον Βουθρωτό κατευθύνθηκε στο ηπειρωτικό μαντείο για να λάβει χρησμό και βρήκε εκεί τους Τρώες του Ελένου (Διον. Αλικ. 1.51.1). Βέβαια, η παρουσία των Τρώων στην Ήπειρο μπορεί να μην ήταν μία *ex nihilo* εφεύρεση των Χαόνων, αλλά να προϋπήρχε στα χαμένα σήμερα έπη των *Νόστων* και στη *Μικρά Ιλιάδα* (Πιας Parva)²¹⁴, γεγονός που θα καθιστούσε τους εν λόγω μύθους ευρέως γνωστούς και κατά συνέπεια θα τους προσέδιδε την απαιτούμενη βαρύτητα και τη δέουσα καθολική αποδοχή.

Μία τέτοια προσέγγιση των ηπειρωτικών γενεαλογιών καταρρίπτει απόλυτα το επιχείρημα ότι οι ομηρικοί μύθοι υιοθετήθηκαν εκ των υστέρων από τα έθνη της Ηπείρου για να ενταχθούν και να νομιμοποιηθούν στον ελληνικό κόσμο²¹⁵. Αντίθετα, από τη στιγμή, που οι εν λόγω παραδόσεις μαρτυρούνται από τη γεωμετρική και την αρχαϊκή περίοδο, είναι ιδιαίτερα πιθανό να αφορούσαν αποκλειστικά, αρχικά τουλάχιστον, τις επιδιώξεις των τριών μεγαλύτερων εθνών εντός της Ηπείρου και την ιδεολογική κατοχύρωση των κτήσεων τους επί των εδαφών, των φυσικών πόρων και ασφαλώς επί της Δωδώνης. Συνεπώς, την ίδια τάση, που ακολούθησε ξεχωριστά όλος ο ελληνικός κόσμος της πρώιμης ιστορικής περιόδου, ασπάστηκε και η Ήπειρος, γεγονός που συνεπάγεται ότι τα ομηρικά και κύκλια έπη θα ήταν γνωστά στην περιοχή ήδη από την περίοδο της κύριας σύνθεσής τους. Η γνωστοποίησή τους θα έγινε, χωρίς αμφιβολία, από τους περιπλανώμενους ραψωδούς, οι οποίοι ταξίδευαν στον ελληνικό κόσμο και απήγγειλαν τα ηρωικά ποιήματα σε όλες τις ελληνόφωνες περιοχές, φυσικά κατά κύριο λόγο, στους πιο προνομιούχους ακροατές κάθε έθνους, δηλαδή στην αυλή των βασιλέων, από την οποία, εξάλλου, απέρρευε κάθε μεγαλεπήβολη διεκδίκηση και ανάγκη επικύρωσής της και κατά συνέπεια διαχεόταν κάθε μυθική γενεαλογία και νομιμοποίηση.

Η διατήρηση του βασιλικού καθεστώτος στους Μολοσσούς και η κραταιά παρουσία των Αιακιδών έως το β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., που εν τέλει αφορούσε, λόγω της σύστασης της ομοσπονδίας, όλα τα ηπειρωτικά έθνη, επέτρεψε και την επιβίωση της αξίας του μύθου ως ενός από τα κυριότερα μέσα καλλιέργειας δεσμών, αλλά και προπαγάνδας²¹⁶. Από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. διαφαίνονται οι προσπάθειες πρωτίστως

²¹³ Lobel *et al.* 1948, 56.

²¹⁴ Lambolley-Castiglioni 2011, 12. Σύμφωνα με τον Δάκαρη, οι παραδόσεις για τον Έλενο πρέπει να ήταν σύγχρονες με τον αρχικό πυρήνα των *Νόστων*, βλ. του ιδίου 1964, 29.

²¹⁵ Διάφοροι μελετητές, όπως ο Nilsson, μίλησαν για οικειοποίηση των ελληνικών μύθων από τους βάρβαρους Ηπειρώτες, μετά τον εξελληνισμό τους, βλ. Ευαγγελίδης 1962, 45· Δάκαρης 1964, 35-36. Ο Ceka υποστήριξε, επίσης, ότι οι μυθικές αυτές παραδόσεις αποτελούν επινοήσεις του μολοσσικού βασιλείου και της περιόδου μεταξύ 4^{ου} - 3^{ου} αι. π.Χ., οπότε και οι τοπικοί βασιλείς θέλησαν να διεκδικήσουν την καταγωγή τους από τους ομηρικούς ήρωες, διότι οι Έλληνες τους θεωρούσαν «βαρβάρους», βλ. του ιδίου 2002, 20.

²¹⁶ Εξάλλου, τα ηπειρωτικά έθνη παρέμεναν προσηλωμένα στις ηρωικές αξίες για μεγάλο χρονικό διάστημα και σε σχέση με τις νοτιότερες πόλεις-κράτη άργησαν να εξέλθουν από τον ομηρικό βίο, γεγονός που οφείλεται και στη διατήρηση της αρχέγονης βασιλείας στους Μολοσσούς. Στα ανωτέρω οφείλεται και η υιοθέτηση ηρωικών ονομάτων από μέλη του βασιλικού οίκου (Αιακίδης,

ιδεολογικής προσέγγισης των Χαόνων, με την επινόηση μυθικής επιγαμίας και συνεργασίας με τον μολοσσικό βασιλικό οίκο, στα οποία, βέβαια, εκείνη την εποχή ενορχηστρωτής ήταν η Αθήνα, που επιθυμούσε να αποσπάσει διά παντός τα ηπειρωτικά έθνη από την κορινθιακή συμμαχία²¹⁷. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η σύντομη, παροδική, αλλά σημαντική αναφορά του Ελένου στην τραγωδία *Ανδρομάχη* του Ευριπίδη (στ. 1243-1252), που, μεταξύ άλλων, επιβεβαιώνει και την προγενέστερη, αρχαϊκή παρουσία του ήρωα στη γενεαλογία του χαονικού έθνους²¹⁸.

Επιπλέον, η σύνδεση του Νεοπτολέμου με τον Έλενο υπήρχε, όπως προειπώθηκε, ήδη από την εποχή των *Νόστων*, διότι κατά την παράδοση, οι δύο ήρωες επέστρεψαν μαζί από την Τροία, μέσω Μακεδονίας²¹⁹. Άλλες μεταγενέστερες παραλλαγές παρουσιάζουν τον Έλενο ως τον Τρώα, που βοήθησε, ακούσια ή εκούσια, τους Αχαιούς, να αλώσουν την Τροία²²⁰, ενώ σε κάποιες εκδοχές, ο Νεοπτόλεμος φτάνει ασφαλής στην Ήπειρο και εγκαθίσταται, χάρη στους χρησμούς του Ελένου (Παυσ. 1.11.1)²²¹. Συνεπώς, ο γενάρχης των Χαόνων ήταν εγγύτερα στους Αχαιούς από οποιονδήποτε άλλον Τρώα ήρωα. Κατά την παράδοση, οι «υπηρεσίες», που παρείχε στον γιο του Αχιλλέα, τον ανύψωσαν από το καθεστώς του αιχμαλώτου και τον κατέστησαν σύζυγο της Ανδρομάχης και βασιλιά της Χαονίας, κατά παραχώρηση του ίδιου του βασιλιά των Μολοσσών (Ιουστ. 17.3.6). Σε άλλες, όμως, πηγές, ο Έλενος αποκτά τα περισσότερα προνόμια μετά τον θάνατο του Νεοπτολέμου και γίνεται ακόμη και επίτροπος των ανήλικων γιων του, του Μολοσσού, του Πιέλου και του Περγάμου (Παυσ. 1.11.2· 2.23.6). Συνεπώς, η επιλογή του Τρώα μάντη ως μυθικού προγόνου ενός ελληνικού, ηπειρωτικού έθνους δεν ήταν καθόλου παράδοξη και ανάρμοστη, καθώς συμβάδιζε απόλυτα με κάποιες προϋπάρχουσες παραδόσεις και με νέες, που επινοήθηκαν εκ των υστέρων για να τη στηρίξουν.

Είναι, τέλος, χαρακτηριστικό ότι τη ρωμαϊκή περίοδο, ο Έλενος παρουσιάζεται από τον Βιργίλιο ως σκλάβος του Νεοπτολέμου (*Αιν.* 3.329) και τίθεται να λαμβάνει τη Χαονία μόνο μετά τον θάνατο του τελευταίου και να την μετονομάζει από έναν ακόμη Τρώα, γιο του Πριάμου, τον Χάονα, που αποτελεί αποκλειστική εφεύρεση του ποιητή “*Morte Neoptolemi regnorum reddita cessit pars Heleno, qui Chaonios cognomine campos Chaoniamque omnem Troiano a Chaone dixit*” (*Αιν.* 3.333-335). Αυτή η εκδοχή έπεται, βέβαια, των Μακεδονικών Πολέμων, αλλά έχει τις ρίζες της στις προγενέστερες, τουλάχιστον από τον 2^ο αι. π.Χ., προσπάθειες των Ρωμαίων

Νεοπτόλεμος, Πύρρος, Έλενος), αλλά και από τους υπηκόους (Μενέλαος, Έκτωρ). Βλ. Δάκαρης 1964, 35-36.

²¹⁷ Hammond 1967, 59.

²¹⁸ Lambolley - Castiglioni 2011, 10. Για την τραγωδία βλ. Δάκαρης 1964, 68-101.

²¹⁹ Ψευδο-Απολλόδ., *Επιτ.* 6.12. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι ο Τρώας μάντης φέρεται ως ιδρυτής της Ελίμειας, αλλά και ενός Ιλίου στη Μακεδονία (Στέφ. Βυζ. λ. *Έλιμία*, *Ίλιον*).

²²⁰ Σοφοκλ., *Φιλ.* 606-613· Ψευδο-Απολλόδ., *Επιτ.* 5.9-10.

²²¹ Ο Έλενος είχε προφητεύσει το ναυάγιο των πλοίων μετά την αναχώρηση από την Τροία και είχε προειδοποιήσει τον Νεοπτόλεμο να επιστρέψει διά ξηράς. Έπειτα εκείνος από ευγνωμοσύνη του έδωσε ως σύζυγο την Ανδρομάχη, την οποία είχε πάρει αιχμάλωτη μαζί του (Σέρβ., *Σχόλ. εις Βιργ. Αιν.* 3.297). Μία άλλη παράδοση αναφέρει ότι ο Έλενος είχε συμβουλέψει τον Νεοπτόλεμο να εγκατασταθεί, όπου δει οικήματα με σιδερένια θεμέλια, ξύλινους τοίχους και μάλλινη οροφή και εκείνος, βάσει της προφητείας, εγκαταστάθηκε στη λίμνη Παμβώτιδα, δηλαδή σε αυτή που περιείχε πολλούς βοσκότοπους (Ευστ., *Σχόλ. εις Ομ. Οδ.* γ 189). Έχει υποστηριχθεί ότι η παράδοση αυτή προέρχεται από τα Κύκλια Έπη του 7^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Χαρίσης 2014, 19-20 και σημ. 43.

αφενός να προσεταιριστούν τους Χάονες, καθώς και οι ίδιοι διεκδικούσαν την καταγωγή τους από τους Τρώες και αφετέρου να τους αποκόψουν και ιδεολογικά από τους Μολοσσούς και κατά συνέπεια τη φιλομακεδονική παράταξη²²².

Από τα παραπάνω καθίσταται, λοιπόν, έκδηλη η σπουδαιότητα του μύθου και η αντανάκλαση σε αυτόν όλων των ιστορικών εξελίξεων, καθώς και των προσωπικών ή συλλογικών κινήτρων. Όσον αφορά στις απαρχές της ηπειρωτικής μυθοπλασίας, πρόκειται για μία συνειδητή τακτική κατοχύρωσης, σε μία εποχή, που πράγματι τα έπη ήταν γνωστά και θεμελιώδη για όλους τους Έλληνες. Ωστόσο, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι, ιδιαίτερα σε τόσο αρχαίους χρόνους, οπότε και ο μύθος συγγεόταν με πραγματικά γεγονότα, ενέχοντας πάντα έναν πυρήνα ιστορικής αλήθειας, οι πληροφορίες, που παρείχε δεν ήταν αποκλειστικά πλασματικές και προπαγανδιστικές. Αφορούσαν εξίσου παλαιές παραδόσεις, μνήμες, που σαφώς είχαν επιβιώσει προφορικά, ακόμη και για αιώνες, αλλοιωμένες και παραλλαγμένες, βέβαια, για να αποκρυσταλλωθούν ως «ηρωικά» κατορθώματα μιας μακρινής και άρα εξιδανικευμένης εποχής. Περιείχαν, όμως, και σύγχρονα γεγονότα, αντιλήψεις, συνθήκες, ονόματα και τοπωνύμια, συγκεκριμένα, βέβαια, με το μανδύα της αοριστίας και του υπερφυσικού, για να καταστούν ελκυστικά, συμβολικά, επιδεχόμενα διαφορετικές ερμηνείες και άρα απολύτως διαχρονικά. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται κατανοητό πως οι Άβαντες της Ιλιάδας συνδέθηκαν με τους Άβαντες της Ηπείρου, ίσως εκ των υστέρων, λόγω συνωνυμίας, αλλά και η αντίθετη περίπτωση, που θα μπορούσε να αντιπροσωπεύεται από μία πιθανή συσχέτιση της Βαιάκης, μιας πόλης της Χαονίας, που αναφέρεται από τον Εκαταίο τον 6^ο αι. π.Χ., με τους Φαίακες του έπους (Φαίακη-Βαιάκη)²²³.

Κεφάλαιο 3

Το έθνος-κράτος των Χάωνων και η ιστορική του επισκόπηση

3.1. Εθνική επικράτεια και ανεξάρτητη πολιτική οργάνωση

Οι Χάονες θεωρούνται εν πολλοίς ένα πελασγικό φύλο²²⁴ και άρα ίσως ένα από τα αρχαιότερα της περιοχής, ακόμη και αυτόχθον²²⁵. Ο Στέφανος Βυζάντιος διέσωσε ένα χωρίο, στο οποίο η Χαονία αποκαλείτο *Πελασγίδα «Ἀλέξανδρος ὁ Ἐφέσιος ἐν Ἀσία*

²²² Βλ. Δάκαρης 1964, 154-156.

²²³ Shewan 1918, 329· Δάκαρης 1957, 93 σημ. 11· Ευαγγελίδης 1962, 22 σημ. 42· Griffith 2001, 222.

²²⁴ Büchner 1899, 2111.

²²⁵ Η έννοια της αυτοχθονίας ήταν θεμελιώδης στην αρχαιοελληνική σκέψη και παρείχε ιδεολογική στήριξη και νομοποίηση σε κάθε είδους αξίωση, που πρόβαλλε το έθνος, η δυναστεία το πολιτικό σώμα ή η εκάστοτε πληθυσμιακή ομάδα, που την επικαλείτο. Ο όρος «πελασγικός» χρησιμοποιείται από τους νεότερους μελετητές, αλλά και τους αρχαίους, για να χαρακτηρίσει εν γένει ένα φύλο, έθνος ή τοπωνύμιο, που ανήκει στο προελληνικό υπόστρωμα ή στο απώτερο παρελθόν και άρα εμπεριέχει και την έννοια της αυτοχθονίας «*Ἡσίδοσ δὲ τὸν Πελασγὸν αὐτόχθονά φησιν εἶναι*» (Ψευδο-Απολλόδ. 2.1.1). Είναι ακόμη αξιοσημείωτο ότι τον προηγούμενο αιώνα είχε αναπτυχθεί η λεγόμενη «πανύληρική» θεωρία, κατά την οποία ο όρος «πελασγικός» είχε αντικατασταθεί από το «ιλλυρικός» και ο τελευταίος προσδιόριζε όλα τα πανάρχαια εθνώνυμια και τοπωνύμια της Ηπείρου, ακόμη και αυτό της Δωδώνης, βλ. Bonfante 1941, 1-20· του ίδιου 1946, 251-262. Ωστόσο, η θεωρία αυτή έχει πλέον εγκαταλειφθεί, βλ. De Simone 1985, 45-46· Šašel Kos 1993, 126-127.

καὶ Λιβύη 'οἱ δὲ κάτω Πελασγίδα Χαονίην'» (Εθν. λ. Χαονία)²²⁶. Δεν είναι, όμως, γνωστή η ετυμολογική προέλευση του εθωνυμίου²²⁷. Οι Χάονες, όπως προειπώθηκε, δεν μαρτυρούνται, άμεσα τουλάχιστον²²⁸, στα ομηρικά έπη, σε αντίθεση με τους Θεσπρωτούς. Το εθωνύμιο, όμως, των τελευταίων, που αφορά γενικά έναν πληθυσμό, που συνδέεται με το πανάρχαιο ηπειρωτικό μαντείο²²⁹, αφήνει περιθώρια για την ύπαρξη στο εσωτερικό του πολλών φυλετικών ομάδων, ακόμη και αυτής των Χαόνων, ιδίως, όπως εκτέθηκε παραπάνω, αν γίνει αποδεκτή η άποψη του Δάκαρη για την ταύτιση Χαόνων και Χαύνων «Χαῦνοι, ἔθνος Θεσπρωτικόν» (Στέφ. Βυζ. λ. Χαῦνοι)²³⁰.

Ο Σεμιτέλος, όμως, τον 19^ο αιώνα είχε διατυπώσει την άποψη ότι οι Χάονες ταυτίζονται με τους Βοιωτούς Άονες²³¹ και τους Ιάονες (Ιωνες), από τους οποίους μετονομάστηκε και το Ιόνιο Πέλαγος²³². Η σύνδεση αυτή στηρίχτηκε τόσο στην ομοιότητα των εθωνυμίων, όσο και στην ύπαρξη κοινών τοπωνυμίων μεταξύ Βοιωτίας και Χαονίας, καθώς στην πρώτη υπήρχαν οι Άονες, η πόλη Ογχηστός, το

²²⁶ Σύμφωνα με τον Αισχύλο, ο Πελασγός, που ήταν γιος του Παλαίχθονος, δηλαδή του αυτόχθονος ή του παλαιού κατόχου της γης, βασιλεύε στα πατροπαράδοτα εδάφη, που εκτείνονταν από τον ποταμό Στρυμόνα της Μακεδονίας έως την Πίνδο, τη Δωδώνη και τα παράλια του Ιονίου (Ικέτ. 250-259). Οι Πελασγοί φέρονται στις πηγές ως μία αρχαιότατη εθνική ομάδα, που πρέπει να περιελάμβανε πολυάριθμες φυλές, διότι μαρτυρούνται ευρύτατα διασκορπισμένοι από την Ανατολία έως την Ιταλία. Επίσης, είναι άρρηκτα συνυφασμένοι με τη Δωδώνη, ήδη από την Ιλιάδα «Ζεῦ ἄνα Δωδωναίε Πελασγικέ» (Π 233), καθώς και με την ίδια την ίδρυση του ηπειρωτικού μαντείου (Ψευδο-Σκύμνος 449-450· Στράβ. 7.7.10), ενώ ο ομώνυμος ήρωας, ο Πελασγός, συνδέεται με τους καρπούς της βελανιδιάς («τὰς βάλανους τῆς φηγοῦ τροφήν ἐξεῦρεν εἶναι» Πaus. 8.1.6), αλλά και γενικά με τη βλάστηση (γιος του ήταν ο Χλωρός· Στέφ. Βυζ. λ. Αίμονία) και τη θεά Δήμητρα (Πaus. 1.14.2). Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι, κατά την αρχαία παράδοση, ο Δίας ονομάστηκε Δωδωναίος, επειδή προσέφερε τα αγαθά και Πελασγικός, διότι ήταν κοντά στη γη (πέλας - γη), μία σαφέστατη μνεία στον χθόνιο χαρακτήρα της δωδωναίας λατρείας «Ἀπολλόδωρος δὲ ἐν α' περὶ θεῶν τὸν Δωδωναῖον οὕτως ἐτυμολογεῖ 'καθὰπερ οἱ τὸν Δία Δωδωναῖον μὲν καλοῦντες ὅτι δίδωσιν ἡμῖν τὰ ἀγαθὰ, Πελασγικὸν δὲ ὅτι τῆς γῆς πέλας ἐστίν'» (Στέφ. Βυζ. λ. Δωδώνη). Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η ερμηνεία ότι Δωδώνη είναι η γη, καθώς δίνει τα πάντα «Δωδώνην τὴν γῆν, παρόσον πάντα δίδωσιν» (Σχόλ., Όμ. Ιλ. Π 233). Όλα τα παραπάνω υποδεικνύουν ότι οι Πελασγοί σχετίζονται με την εισαγωγή και τη διάχυση της λατρείας της γης, η οποία παραπέμπει άμεσα στην αγροτική οικονομία. Ο Σακελλαρίου, βάσει και της ετυμολόγησης του εθωνυμίου από τις ινδοευρωπαϊκές ρίζες, «bhel-osgho», που σημαίνει ανθισμένο κλαδί, διατύπωσε την άποψη ότι ο Πελασγός, πριν καταστεί ήρωας, ήταν «η προσωποποίηση ενός βλαστικού πνεύματος» και οι Πελασγοί ήταν «οι άνθρωποι, που απένεμαν λατρεία σ' αυτό το πνεύμα και πίστευαν ότι υπήρχαν χάρη σε αυτό». Κατά τον ίδιο, οι τελευταίοι είχαν περάσει και εγκατασταθεί στον ελλαδικό χώρο, πριν την άφιξη των Ελλήνων, από τους οποίους εν τέλει αφομοιώθηκαν, βλ. του ίδιου 1970, 358-360. Για την ταύτιση των Πελασγών με τους φορείς του νεολιθικού πολιτισμού, που κατέφθαναν από την Ανατολία στην Ελλάδα, σε διαδοχικά και βαθμιαία κύματα από την 7^η χιλιετία και εξής, βλ. Cosmopoulos 1999, 251-254· Γιαννόπουλος 2014, 108-112.

²²⁷ De Simone 1985, 66.

²²⁸ Βλ. παρακάτω «Φαίαικες και Βαλαιίτες», καθώς και για τη λατρεία του χθόνιου Ποσειδώνα στην ηπειρωτική μεθόριο.

²²⁹ «Θεσπρωτοί» είναι οι προορισμένοι να ερμηνεύουν τη θεία βούληση, βλ. παραπάνω και De Simone 1985, 54-55· Δάκαρης 1986, 167· De Simone 1993, 52-53.

²³⁰ Δάκαρης 1957, 98.

²³¹ Οι Άονες θεωρούνται ένα προελληνικό φύλο, που επιχωρίαζε στη Βοιωτία «Άονες, ἔθνος Βοιωτίας, ἀφ' ὧν ἡ Άονία. καὶ Άων τὸ ἐθνικόν, καὶ Άόνιος καὶ Άονία» (Στέφ. Βυζ. λ. Άονες), βλ. Ευαγγελίδης 2004, 67-68. Στις πηγές παρουσιάζονται άλλοτε ως ἐπιήλυδες, που κατέφθασαν από το Σούνιο (Στράβ. 9.2.3) και άλλοτε ως αυτόχθονες, που μετά την άφιξη των Φοινίκων του Κάδμου αφομοιώθηκαν από αυτούς (Πaus. 9.5.1-2).

²³² Σεμιτέλος 1854, 35-37. Για τα στοιχεία, που υποδεικνύουν πανάρχαιους και στενούς δεσμούς μεταξύ Ηπειρωτών και Βοιωτών βλ. Σακελλαρίου 1970, 361· Roesch 1987, 179-183 και στην παρούσα μελέτη σποραδικά. Για την ονομασία του Ιονίου, βλ. Χαντέλη (υπό δημοσίευση).

όρος Φοινίκιον και η πόλη Φοινίκης (παλαιά Μεδεών) «Μεδεών δ' ὁ μὲν Φωκικός... ὁ δὲ Βοιωτικός ἀπ' ἐκείνου κέκληται, πλησίον δ' ἐστὶν Ὀγγηστοῦ ὑπὸ τῷ Φοινικίῳ ὄρει, ἀφ' οὗ καὶ μετωνόμασται Φοινίκης» (Στράβ. 9.2.26) και στη δεύτερη, οι Χάονες, ο Ογγησμός και η Φοινίκη. Στις ομοιότητες συγκαταλέγονται ἀκόμη ἀπὸ τον ἴδιο, ο ποταμός Κάδμος της Ηπείρου, το φύλο των Καμμανών - Καδμανών και η κοινή λατρεία του Ποσειδώνα²³³. Σύμφωνα με τον μελετητή, οι Φοινίκες μετανάστευσαν στη Βοιωτία, ὄχι ἀπὸ τη σημιτική, ἀλλὰ ἀπὸ την ηπειρωτική Φοινίκη, ὑπόθεση, που ενισχύεται ἀπὸ την παράδοση ὅτι ο Κάδμος πολέμησε τους Ιλλυριούς και βασίλευσε στους Εγγελεῖς (Ψευδο-Απολλόδ. 3.5.4), δηλαδή στους λαούς, που βρίσκονταν στα σύνορα των Χαόνων «Δέξαροι, ἔθνος Χαόνων τοῖς Ἐγγελέαις προσεχεῖς» (Εκατ. FGrH I F 103)²³⁴.

Ὡστόσο, ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τους ερευνητές και η πιθανή σύνδεση των Χαόνων με τους Χώνες Οἰνωτρούς της ἰταλικῆς Σίρεως ἢ Σιρίτιδος (σημερινό Sinno)²³⁵ «καὶ τὸ τῆς Ἰταλίας καὶ τὸ τῶν Οἰνωτρῶν μέχρι τῆς Μεταποντίνης καὶ τῆς Σειρίτιδος· οἰκῆσαι γὰρ τοὺς τόπους τούτους Χῶνας, Οἰνωτρικὸν ἔθνος κατακοσμούμενον, καὶ τὴν γῆν ὀνομάσαι Χῶνην» (Στράβ. 6.1.4)²³⁶. Σύμφωνα με την παράδοση, το ἔθνος αὐτὸ μετονομάστηκε ἀπὸ το πέρασμα του Ηρακλή, ο οποίος ἀποκαλεῖτο Χων στη διάλεκτο των Αἰγυπτίων «Χῶνες, ἔθνος Ἰταλικόν. τὸν Ἡρακλῆν φασὶ κατὰ τὴν Αἰγυπτίων διάλεκτον Χῶνα λέγεσθαι. παραγενέσθαι δε εἰς Ἰταλίαν, καὶ ἀπ' αὐτοῦ Χῶνας ὀνομασθῆναι τὸ ἔθνος» (Ετυμ. Μέγα λ. Χῶνες). Στο πλαίσιο αὐτὸ, εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα η πληροφορία του Ηροδότου, ὅτι για να μάθει κανεῖς περισσότερα για τη λατρεία του Αἰγύπτιου Ηρακλή, ἔπρεπε να ταξιδέψει στην Τύρο της Φοινίκης,

²³³ Για τη λατρεία του Ποσειδώνα στη Χαονία και το φύλο των Καμμανών, βλ. παρακάτω.

²³⁴ Σεμιτέλος 1854, 37. Την ἴδια ἀποψη ὑποστήριξε και ο Σακελλαρίου, ὅτι η Φοινίκη του Κάδμου δεν ἦταν η σημιτική του Λιβάνου, ἀλλὰ η χαονική και ὅτι ἀπὸ αὐτὴ ὁρμήθηκαν οι Καδμείοι Φοινίκες, ἕνας ἰνδοευρωπαϊκός λαός, για τη Βοιωτία, κατὰ τη μετάβαση ἀπὸ τη μεσοελλαδική στην υστεροελλαδική περίοδο. Στο ἴδιο πλαίσιο ἐνέταξε και την παρουσία του φύλου των Φοινατῶν στην Ἡπειρο, που εἶχε την ἴδια ρίζα (Φοιν-), τους οποίους και θεώρησε ως πιθανούς ἀπογόνους των Ηπειρωτῶν Φοινίκων, βλ. του ἴδιου 1970, 361. Πρέπει ἀκόμη να σημειωθεῖ ὅτι, κατὰ μία ἄλλη παράδοση, η Ἡπειρος ἦταν ἐγγονή του Κάδμου και ἔχασε τη ζωὴ της στην περιοχή, ὅπου κυνηγοῦσε ο γιος του βασιλιά των Χαόνων, Κίχυρος (Παρθ., *Περὶ ἐρωτ. παθ.* 32.5), βλ. παρακάτω.

²³⁵ Dakaris 1985, 126· De Simone 1985, 70. Οι Χῶνες της Ἰταλίας ἐπιχωρίαζαν στον Κόλπο του Τάραντα και ἀνήκαν, ἐπίσης, στους Πελασγούς, ἐνὸς διεκδικούσαν και τρωική καταγωγή. Συγκεκριμένα, η πόλη Σίρις ἢ Σιρίτις, πλησίον ἐνός ποταμοῦ (Sinni), που ἐξεβαλλε στον Κόλπο, ἦταν, κατὰ την παράδοση, ἀποικία των Τρώων, που την ἔκτισαν, κατ' εἰκόνα της πατρίδας τους «ἐνθα μύρεται Σίνις, ἄρδων βαθεῖαν Χαονίας παγκληρίαν. πόλιν δ' ὁμοίαν Ἰλίῳ» (Λυκ., *Αλεξ.* 982-984). Η πόλη κατελήφθη ἐπειτα ἀπὸ τους Ἴωνες της Κολοφώνας, οι οποίοι με τη σειρά τους ἐκδιώχθηκαν ἀπὸ τις ὁμορες ἀχαϊκές ἀποικίες, το Μεταπόντιο, τη Σύβαρη και τον Κρότωνα (Στράβ. 6.1.14-15). Για τις σχέσεις της Ηπείρου με την Κάτω Ἰταλία και Σικελία, βλ. και Τζουβάρια-Σούλη 1991, 151-185· της ἰδίας 1992, 91-119.

²³⁶ Αξίζει να σημειωθεῖ ὅτι μία παραπλήσια λέξη στον Ησύχιο δῆλωνε το βουνὸ ἢ τον ψηλὸ λόφο «χῶνος· βουνός» (λ. χῶνος) και εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στην Αργολίδα ὑπῆρχε ἕνα βουνὸ, με το ὄνομα Χάον «ὀλίγον δὲ ἀπωτέρω ἐν δεξιᾷ τῆς ὁδοῦ Χάον ἐστὶν ὄρος ὀνομαζόμενον» (Παυσ. 2.24.6). Ἴσως, ὁμως, το ἐν λόγω ὄροσ να προερχόταν ἀπὸ το ρῆμα «χαίνω» και να ἀνταποκρινόταν στην ἐννοια του χάσματος ἢ του ἀνοίγματος, καθὼς, σύμφωνα με τον Leake, στους πρόποδες του ὑπῆρχε ἕνα ψηλὸ σπήλαιο, που ἐμοιαζε με γοτθική ἀψίδα, βλ. του ἴδιου 1968, 340. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ο Αριστοφάνης στους *Ἰπτεῖς* (στ. 78) συσχετίζει, με περιπαιχτική διάθεση και λόγω της ηχητικῆς τους ομοιότητας, το ἐθνωνύμιο των Χαόνων με το ρῆμα «χάσκω» ἢ «χαίνω», ἐνὸς στους *Αχαρνεῖς* (στ. 604, 613), με το «χάος», ὑπονοώντας την κατάσταση, που ἐπικρατοῦσε στην ἀθηναϊκή ἐξωτερική πολιτική, ἀλλὰ και την «ἀποχάυνωση» των πολιτικῶν, βλ. Reckford 1987, 167· Tribulato 2013, 172-177, 175 σημ. 41· και παρακάτω για τους Κεστρινούς και Χαύνους.

γεγονός που πιθανότατα υποδηλώνει ότι η εν λόγω λατρεία στην Αίγυπτο ήταν φοινικικής εισαγωγής ή επίδρασης «καὶ θέλων δὲ τούτων πέρι σαφές τι εἰδέναι ἐξ ὧν οἶόν τε ἦν, ἔπλευσα καὶ ἐς Τύρον τῆς Φοινίκης, πυνθανόμενος αὐτόθι εἶναι ἱρὸν Ἡρακλέος ἄγιον» (2.44.1).

Στον Ησύχιο αναφέρεται, επίσης, ότι από το εθνωύμιο των Χώνων είχε μετονομαστεί κάποτε όλη η Ιταλία «Χωνήν· τὴν Ἰταλίαν οὕτως πάλαι ἔλεγον, ὡς φησιν Ἀντίοχος ὁ Ξενόφα... ἐν τῷ περὶ Ἰταλίας» (λ. Χωνήν). Η παράδοση αυτή παραπέμπει αβίαστα στην προαναφερθείσα μαρτυρία ότι και η Ἡπειρος κάποτε ονομαζόταν Χωνία από τον ποταμό Χώνα, που ταυτίζεται με τον Αώο «Χῶν, Χωνός, ὄνομα ποταμοῦ, ἐξ οὗ καὶ ἡ Ἡπειρος Χωνία παρὰ Ἡροδότῳ» (Θεόγν., Κανόνες 794)²³⁷. Αν υποτεθεί ότι το ανωτέρω στοιχείο ενέχει έναν ιστορικό πυρήνα, ίσως μία άλλη, πρώιμη και μη ελληνική ονομασία του Αώου, να ήταν πράγματι Χων και να οφειλόταν στους θαλασσοπόρους και εμπόρους, που ήταν διαφόρων εθνικοτήτων και έπλεαν στο Ιόνιο και τα χαιονικά παράλια, χρησιμοποιώντας ως δίοδο με την ενδοχώρα τον μεγάλο αυτό και πλωτό ποταμό της περιοχής²³⁸. Στο πλαίσιο αυτό, δεν αποκλείεται μία από τις βόρειες και ακριτικές φυλετικές ομάδες των Θεσπρωτών να υιοθέτησε το υδρωνύμιο για να κατοχυρώσει τα εδάφη της, σε μία εποχή, που κατέστη αναγκαίος ο διακριτός αυτοπροσδιορισμός της, είτε λόγω της άφιξης αποίκων είτε λόγω κάποιων βαρβαρικών διεισδύσεων ή εσωτερικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών, ανακατατάξεων²³⁹.

Το χαιονικό έθνος υπόκειτο αρχικά, όπως εκτέθηκε παραπάνω, στο καθεστώς μιας κληρονομικής βασιλείας, ομηρικού τύπου. Η περίοδος επέκτασης και μέγιστης ακμής

²³⁷ Cramer 1963, 131-132.

²³⁸ Φοίνικες-Χαναανίοι μαρτυρούνται, πάντως, στο Ιόνιο, ακόμη και στην Οδύσσεια, βλ. Dakaris 1985, 116.

²³⁹ Από τον 8ο αι. π.Χ., ίσως και λίγο νωρίτερα, οπότε και λαμβάνουν τέλος οι βαρβαρικές διεισδύσεις και εκτεταμένες μετακινήσεις στον ελλαδικό χώρο, οι κυριότερες φυλές αρχίζουν να συνδέονται, όπως προαναφέρθηκε, με συγκεκριμένο έδαφος και βάσει αυτού να αποκτούν μεγαλύτερη αίσθηση ενότητας και ανάγκη συνεργασίας στον οικονομικό και πολιτικό τομέα, γεγονός που οδήγησε σταδιακά λίγο αργότερα στην ανάδυση των πόλεων-κρατών και των εθνών-κρατών. Παράλληλα είναι η εποχή της έναρξης του δεύτερου ελληνικού αποικισμού, που προσέδωσε μεγάλη ώθηση τόσο στην οικονομία, το εμπόριο και τη μεταφορά καθημερινών και πολύτιμων αγαθών, όσο και στη διάχυση αντιλήψεων, ιδεών, λατρευτικών πεποιθήσεων και μύθων. Τα χαιονικά παράλια ήταν, χωρίς αμφιβολία, κομβικά για το πέρασμα στον βορρά, τη Δύση, αλλά και την Ανατολή, μέσω των ποτάμιων κοιλάδων του Αώου, ο οποίος ίσως να αποκαλείτο αρχικά Χων και οι Χάονες να υιοθέτησαν το υδρωνύμιο του κυριότερου ποταμού, που διέρρευε και οριοθετούσε τα εδάφη τους. Πρέπει, ακόμη, να σημειωθεί ότι ο Ηρακλής, που συνδέεται με τα εδάφη των Χώνων ίσως να ταυτίζεται και με τον φοινικικό ήρωα Melqart / Melkart της Τύρου (πρβ. Μελικέρτης και μύθος Ινούς και Αθάμαντα, βλ και παρακάτω), ο οποίος ήταν και πρωτοπόρος της θαλασσοπορίας στη Δύση. Έχει υποστηριχθεί ότι ο μύθος του Γηρυνή, που συνδέεται άρρηκτα με τη Χαονία, αλλά και με την πλούσια σε κοιτάσματα αργύρου ιβηρική Γάδειρα, απηχεί ή εμπεριέχει και τις δυτικές, φοινικικές αναζητήσεις για εξεύρεση μεταλλευμάτων (Μπορεί ακόμη και τα βόδια του μύθου να συμβόλιζαν τα τάλαντα, που είχαν σχήμα δέρματος βοδιού). Χωρίς αμφιβολία, πέρα από τους Ευβοείς και οι Κορινθιοί είχαν στενές σχέσεις με τους Φοίνικες του Λιβάνου (βλ. και παρακάτω) και ίσως γι' αυτό το βασίλειο του Γηρυνή να τοποθετήθηκε κάποτε, όπως εκτέθηκε παραπάνω, στην περιοχή της Αμβρακίας, που ήταν κορινθιακή αποικία. Για τον Κάδμο και τον Ηρακλή ως ήρωες των μυκηναϊκών και φοινικικών εξερευνήσεων και των μεταλλείων, βλ. Domić-Kunić 2006, 81-107. Είναι, εξάλλου, χαρακτηριστικό ότι τα κυριότερα λιμάνια για το εμπόριο των Βαλκανίων και της Αδριατικής είναι ο Κόλπος του Αυλώνα, το Δυρράχιο και ο Κόλπος του Δρίνου, τα οποία στις πηγές είτε συνδέονται με τον Ηρακλή και την Ερύθεια είτε με τον Κάδμο και την Αρμονία, βλ. και Šašel-Kos 1993, 113-130.

των Χαόνων τοποθετείται στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. και πρέπει να διήρκησε έως και τον 5^ο αι. π.Χ.²⁴⁰. Την περίοδο αυτή φαίνεται ότι η κυριαρχία τους εκτεινόταν στον βορρά έως τις εκβολές του Αώου και στα ανατολικά έως και την πεδιάδα της Κορυτσάς, όπως υποδεικνύουν, κατά τον Hammond, τα ευρήματα στον τύμβο II της θέσης Κούτσι (Κυζί Ζι), τα οποία, σε αντίθεση με τον τύμβο I της ιλλυρικής φάσης, ανήκαν σε μία νέα ηγεμονική ομάδα, που ενταφιάστηκε στην περιοχή μετά το 650 π.Χ.²⁴¹.

Σύμφωνα με τον Θεόπομπο, οι Χάονες βασίλευαν αρχικά σε όλη την Ήπειρο και άρα η επικράτειά τους περιελάμβανε στον νότο και τη Θεσπρωτία *«τούτων δ' ἐνδοξότατα Χάονες καὶ Μολοττοὶ διὰ τὸ ἄρξαι ποτὲ πάσης τῆς Ἠπειρώτιδος πρότερον μὲν Χάονας, ὕστερον δὲ Μολοττούς»* και αναμφισβήτητα τη Δωδώνη, της οποίας ο έλεγχος σηματοδοτούσε ουσιαστικά οποιαδήποτε φυλετική και πολιτική επικράτηση *«καὶ διὰ τὸ παρὰ τούτοις εἶναι τὸ ἐν Δωδώνῃ μαντεῖον, παλαιὸν τε καὶ ὀνομαστὸν ὄν»* (FGrH 115 F 382/ Στράβ. 7.7.5). Ίχνη της κυριαρχίας των Χαόνων σε θεσπρωτικά εδάφη και τουλάχιστον έως την Εφύρα (Κίχυρος) ανευρίσκονται στο έργο *Περὶ ἐρωτικῶν παθημάτων*, που συνέγραψε ο Παρθένιος ο Νικαεύς τον 1^ο αι. π.Χ.

Σύμφωνα με τον μύθο, κάποτε στη Χαονία ένας νέος ερωτεύθηκε μία κοπέλα, με το όνομα Ανθίπη και αφού χρησιμοποίησε όλα τα μέσα για να την πείσει να ενωθεί μαζί του, εκείνη δεν έμεινε ασυγκίνητη και οι δυο τους, κρυφά από τους γονεῖς τους, εκπλήρωσαν την επιθυμία τους *«παρὰ δὲ Χάοσι μειρακίσκος τις τῶν πάνυ δοκίμων Ἀνθίπης ἠράσθη. ταύτην ὑπελθὼν πάσῃ μηχανῇ πείθει αὐτῷ συμμιγῆναι· ἡ δὲ ἄρα καὶ αὐτὴ οὐκ ἐκτὸς ἦν τοῦ πρὸς τὸν παῖδα πόθου· καὶ ἐκ τοῦδε λανθάνοντες τοὺς αὐτῶν γονεῖς ἐξεπίπλασαν τὴν ἐπιθυμίαν»*. Κάποια στιγμή, όμως, έλαβε χώρα στους Χάονες μία δημόσια εορτή και κατά τη διάρκειά της, το νεαρό ζευγάρι ξεγλίστρησε και πήγε σε έναν δρυμό *«έορτῆς δὲ ποτε τοῖς Χάοσι δημοτελοῦς ἀγομένης καὶ πάντων εὐωχομένων, ἀποσκεδασθέντες εἰς τινὰ δρυμὸν κατειλήθησαν»*.

Έτυχε τότε ο γιος του βασιλιά των Χαόνων, Κίχυρος, να κυνηγάει μία λεοπάρδαλη στην περιοχή, την οποία και στρίμωξε σε εκείνον τον δρυμό και έριξε το ακόντιο, αλλά αστόχησε και πέτυχε την κοπέλα *«έτυχε δὲ ἄρα ὁ τοῦ βασιλέως υἱὸς Κίχυρος πάρδαλιν διώκων, ἧς συνελαθείσης εἰς ἐκεῖνον τὸν δρυμὸν ἀφήσιν ἐπ' αὐτὴν τὸν ἄκοντα. καὶ τῆς μὲν ἀμαρτάνει, τυγχάνει δὲ τῆς παιδός»*. Νόμιζε, όμως, ότι χτύπησε το ζώο και πλησίασε με το ἄλογο, αλλά, όταν είδε τον νεαρό να έχει το χέρι του στο τραύμα της, έχασε τις αισθήσεις του, γλίστρησε από το ἄλογο και έπεσε σε ένα απόκρημνο και βραχώδη τόπο *«ὕπολαβὼν δὲ τὸ θηρίον καταβεβληκέναι ἐγγυτέρω τὸν ἵππον προσελαύνει· καὶ καταμαθὼν τὸ μαιράκιον ἐπὶ τοῦ τραύματος τῆς παιδὸς ἔχον τὸ χεῖρε ἐκτὸς τε φρενῶν ἐγένετο καὶ περιδινηθεὶς ἀπολισθάνει τοῦ ἵππου εἰς χωρίον ἀπόκρημνον καὶ πετρῶδες»*. Μετά το περιστατικό, οι Χάονες, για να τιμήσουν τον βασιλιά τους, περιέβαλαν τον τόπο, όπου έχασε τη ζωή του, με τείχη και οργάνωσαν πόλη, που την αποκάλεσαν Κίχυρο *«ἐνθα δὴ ὁ μὲν ἐτεθνήκει, οἱ δὲ Χάονες, τιμῶντες*

²⁴⁰ Hammond 1997c, 56· Cabanes 2007b, 229-230.

²⁴¹ Hammond 1982b, 263· του ίδιου 1997, 56. Κατά τον Hammond, η χαονική επικράτεια έφτανε στα ανατολικά έως τη ζώνη των πρασινολίθων, από τον Γράμμο μέχρι τη ΝΔ πλευρά της περιοχής των λιμνών, κοντά στη Μοσχόπολη (Voskorojě).

τὸν βασιλέα, κατὰ τὸν αὐτὸν τόπον τείχη περιεβάλλοντο καὶ τὴν πόλιν ἐκάλεσαν Κίχυρον» (Παρθ. Νικ., *Ερωτ. Παθήμ.* 32).

Ἡ παράδοση αὐτή εἶναι αρκετά ὀψιμη, ἀλλὰ ἡ εποχή στην οποία αναφέρεται εἶναι ἀρχαϊκή, καθὼς ἡ βασιλεία δὲν εἶχε ἀκόμη καταργηθεῖ στη Χαονία καὶ τόσο ἀγρία ζῶα, ὅπως οἱ λεοπαρδάλεις, ἀν ὄντως υπήρχαν, εἶχαν εξαφανιστεῖ ἀπὸ τα ηπειρωτικά δάση τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχή «τὸ τῶν ἐλεφάντων καὶ λεόντων καὶ παρδάλεων πλήθος... ὧν κατὰ μὲν τὴν Εὐρώπην τὸ παράπαν οὐδὲν ἐστίν, ἡ δὲ Λιβύη πλήρης ἐστὶ τῶν προειρημένων» (Πολ. 12.3.5). Ἀν πράγματι, λοιπόν, ὁ ἀνωτέρω μῦθος ἐνέχει ἕναν ἱστορικὸ πυρήνα, που ἀνάγεται στους ἀρχαίους χρόνους, ὁπότε καὶ οἱ Χάονες ἦταν τὸ ἰσχυρότερο ηπειρωτικὸ ἔθνος, ἀποκαλύπτεται ὅτι ἡ κυριαρχία τους ἐκτεινόταν τουλάχιστον ἕως τὴ θεσπρωτικὴ Εφύρα, ἐνῶ ἡ ἐξάπλωσή τους ἦταν ἀρρηκτα συνδεδεμένη με τὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τῆς βασιλικῆς τους δυναστείας, ἡ ὁποία για τις εδαφικὲς τῆς ἀξιώσεις καλλιεργούσε, κατὰ τὴ συνήθη πρακτικὴ, τους ἀνάλογους μύθους²⁴².

Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία για τὴν πολιτικὴν οργάνωση τοῦ ἔθνους προέρχεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη καὶ χρονολογεῖται τὸ 429 π.Χ., ὁπότε καὶ οἱ Χάονες ἦταν ἀκόμη κραταίοι στρατιωτικά στο ἐσωτερικὸ τῆς Ηπείρου, ἀλλὰ εἶχαν καταλύσει τὴ βασιλεία «βάρβαροι δὲ Χάονες χίλιοι ἀβασίλευτοι, ὧν ἡγοῦντο ἐπετησίῳ προστατεία ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ γένους Φώτιος καὶ Νικάνωρ» (2.80.5). Συνεπῶς, τὸ β' μισό τοῦ 5^{ου} αἰ. π.Χ. τὸ ἔθνος ἡγοῦνταν δύο ετήσιοι προστάτες, με τὸν τίτλο να εἶναι ἀπολύτως ἐλληνικός καὶ ἐξίσου ηπειρωτικός καὶ να δηλώνει, κατὰ μίαν ἀποψη, τους υπερασπιστὲς τοῦ λαοῦ, ὅπως καὶ στις Συρακούσες²⁴³. Ἐνίστε, ὁμως, τὸ ἀξίωμα ἀνευρίσκεται στις πηγές καὶ με τὴ σημασία τοῦ ἀντιβασιλέα²⁴⁴. Ἡ ἐκφραση «ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ γένους», που χρησιμοποιεῖ ὁ ἱστορικός, εἶναι πιο διαφωτιστικὴ καὶ υποδηλώνει ὅτι οἱ ἐνιαῦσοι αὐτοὶ ἀρχόντες προέρχονταν ἀπὸ τὸν βασιλικὸ οἶκο καὶ ἄρα ἡ μοναρχία εἶχε προσφάτως καταργηθεῖ²⁴⁵.

Σύμφωνα με τὸν Larsen, ὁ θεσμός τῆς «προστατείας» προϋπήρχε καὶ ἦταν ἀρκετά ἀρχαίος, με τους προστάτες να εἶχαν ἀρχικά τὸν ρόλο τῶν ἀξιωματούχων στο πλευρὸ τοῦ βασιλιά, τὸν ὁποῖο καὶ ἀντικατέστησαν ἐπεὶτα πλήρως²⁴⁶. Θα μπορούσε, λοιπόν, καὶ στη Χαονία ἡ πτώση τῆς βασιλείας να ἀκολουθήσει τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὴν υπόλοιπη Ἑλλάδα διαδοχὴ τῶν πολιτευμάτων, κατὰ τὴν ὁποία μίαν ἀριστοκρατία, που ἀρχικά πλαισιῶνε τὸν βασιλιά, υπέσκαψε τὴ θέση του καὶ ἀνῆλθε ἡ ἴδια στὴν ἐξουσία. Πάντως, τὴν ἴδια ἐποχή, οἱ Θεσπρωτοὶ εἶχαν, ἐπίσης, ἀπωλέσει τὴ μοναρχία «ξυνεστρατεύοντο δὲ μετὰ Χαόνων καὶ Θεσπρωτοὶ ἀβασίλευτοι» (Θουκ. 2.80.5) καὶ ἴσως ἦταν αὐτὲς οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις στα ὅμορα ἔθνη, που ὠθησαν τὸν βασιλικὸ

²⁴² Σύμφωνα με τὸν Hammond, οἱ Μολοσσοὶ ἦταν καὶ τὸν 6^ο αἰ. π.Χ. ἀκόμη ἐγκατεστημένοι στα ἀνατολικά του ἄνω ρου τοῦ Αἰλιάκμονα, βάσει τῶν πληροφοριῶν τοῦ Ἐκαταίου καὶ τοῦ Στράβωνα, που παραδίδουν ὅτι στα τέλη τοῦ αἰῶνα, οἱ Ὀρέστες, οἱ Λυγκηστὲς, οἱ Εὐλιμῶτες καὶ οἱ Πελαγόνες ἦταν ηπειρωτικά καὶ ἄρα μολοσσικά φύλα. Κατὰ τὸ ἴδιο, ἡ ἐπέκταση τῶν Μολοσσῶν πρὸς νότο ἐγένε κυρίως σε βάρους τῶν θεσπρωτικῶν φυλῶν καὶ ὄχι τῶν καθεαυτὸ χαονικῶν, καθὼς μαρτυρίες, ὅπως ἡ κατάταξη τῶν Παραναίων στους Θεσπρωτοὺς ἀπὸ τὸν Ριανό (*FGrH* 265 F 19) ἀνάγονται σε αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν πρόωμη περίοδο, πρὶν τὴ μολοσσικὴ ἐξάπλωση, βλ. τοῦ ἰδίου 1997, 56.

²⁴³ Cabanes 2007b, 231· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 68.

²⁴⁴ Βλ. Anson 1992, 38-43· Cabanes 2007b, 231· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 68.

²⁴⁵ Δάκαρης 1964, 53 καὶ σημ. 2· Cabanes 1981, 84.

²⁴⁶ Larsen 1945, 74.

οίκο των Μολοσσών να στείλει στην Αθήνα τον Θαρύπα, για να εκπαιδευθεί πιθανώς, μεταξύ άλλων, και σε εναλλακτικές και ελαστικότερες μορφές διακυβέρνησης, που θα επέτρεπαν τη διατήρηση του καθεστώτος²⁴⁷. Αυτή ακριβώς η δημοκρατικότερη και λιγότερο δεσποτική διακυβέρνηση, που δεν προκαλούσε τον φθόνο των υπηκόων ήταν, κατά τον Αριστοτέλη, η αιτία μακροήμερευσης της βασιλικής δυναστείας των Μολοσσών «ἐπὶ τὸ μετριώτερον. ὅσω γὰρ ἂν ἐλαττόνων ᾧσι κύριοι, πλείω χρόνον ἀναγκαῖον μένειν πᾶσαν τὴν ἀρχήν: αὐτοὶ τε γὰρ ἦττον γίνονται δεσποτικοὶ καὶ τοῖς ἤθεσιν ἴσοι μᾶλλον, καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχομένων φθονοῦνται ἦττον. διὰ γὰρ τοῦτο καὶ ἡ περὶ Μολοττοὺς πολὺν χρόνον βασιλεία διέμεινεν» (Αριστ., Πολ. 5.1313a).

Ο Hammond συσχετίζει, επίσης, τον θεσμό της «προστασίας» με το βασιλικό καθεστώς, παραθέτοντας παραδείγματα από τον μακεδονικό οίκο και κυρίως την ιδιότητα του Κρατερού ως προστάτη της βασιλείας του Αρριδαίου (Δέξιππος *FGrH* 100 F 8.3)²⁴⁸. Ο ιστορικός υποστήριξε ότι πριν τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η «προστασία» της βασιλείας ασκείτο από την Ολυμπιάδα, η οποία ήταν υπεύθυνη για την τροφοδοσία, τη λατρεία, την αφιέρωση των λαφύρων και την ασφάλεια²⁴⁹. Κατά τον ίδιο τρόπο, στη Μολοσσία, η Κλεοπάτρα, μετά την αναχώρηση του συζύγου της, Αλεξάνδρου Α΄, για την Ιταλία και τον θάνατό του, φέρεται επιφορτισμένη με ιερατικά καθήκοντα, ως θεαροδόκος στον κατάλογο του Άργου²⁵⁰, αλλά και με τις εισαγωγές και εξαγωγές σιτηρών (Λυκ., *Κατά Λεωκρ.* 26)²⁵¹. Όλα τα παραπάνω υπόκεινται, κατά τον Hammond, στα καθήκοντα του προστάτη, ο οποίος εξάλλου έπεται του βασιλιά στις μολοσσικές επιγραφές²⁵².

Συνεπώς, αν το αξίωμα ήταν πράγματι αρχαιότατο και άρρηκτα συνυφασμένο με τη βασιλεία, ίσως έτσι επεξηγείται η παρουσία δύο προστατών στη Χαονία, με την εισαγωγή του δεύτερου να γίνεται για την αντικατάσταση του βασιλιά. Ενδεχομένως, μετά από αυτές τις εξελίξεις, ο Θαρύπας να απέσπασε ο ίδιος τον θεσμό από τη βασιλική υπηρεσία και τοποθέτησε τον αξιωματούχο στην προεδρία μιας λαϊκής συνέλευσης, δηλαδή του *Κοινού*, που αποτελούσε, κατά μία άποψη, επίσης, εισαγωγή

²⁴⁷ Εξάλλου, η Αθήνα των τελών του 5ου αι. π.Χ. δεν είχε μακρά πείρα μόνο στο δημοκρατικό πολίτευμα και τις ετήσιες αρχές, αλλά και στην ομοσπονδιακή οργάνωση, λόγω της Αθηναϊκής Συμμαχίας (478/7 π.Χ.), της οποίας ακόμη και η τελική αποτυχία, λόγω δεσποτικής αντιμετώπισης των μελών, θα είχε εμποτίσει βιωματικά την αθηναϊκή πολιτική σκέψη, θεωρητικά τουλάχιστον, με τα απαραίτητα μηνύματα περί σεβασμού της αυτονομίας και χαλαρής επικυριαρχίας, που απαιτούσε η δομή ενός ομοσπονδιακού ή έστω συμμαχικού οργανισμού.

²⁴⁸ Hammond 1985b, 156-157. Όσο ο Φίλιππος Γ΄ βρισκόταν στην Ασία, ο Αντίπατρος ασκούσε το αξίωμα του στρατηγού στη Μακεδονία και ο Κρατερός του προστάτη, δύο αρχές, που ανευρίσκονται αυτούσιες στην Ήπειρο, την περίοδο του αβασίλευτου Κοινού. Προφανώς, ο πρώτος είχε στρατιωτικά καθήκοντα, ενώ ο δεύτερος πολιτικά, στα οποία συγκαταλέγονταν και τα ιερατικά. Κατά τον Hammond, ο Κρατερός ήταν ο αντιπρόσωπος της φυσικής παρουσίας του βασιλιά και φρόντιζε για τη διατήρηση της βασιλείας στο εσωτερικό του κράτους. Στις αρμοδιότητες, λοιπόν, του προστάτη φαίνεται ότι συγκαταλέγονταν οι θυσίες προς τιμήν των θεών, η διαχείριση των βασιλικών κτήσεων, όπως το νομισματοκοπείο στην Πέλλα, τα ορυχεία αργύρου και χρυσού, οι δασώδεις ζώνες, με την ξυλεία, οι εκτάσεις του κυνηγιού, αλλά και η είσπραξη των φόρων και η εκταμίευση ποσών για τη χρηματοδότηση διαφόρων έργων και επιχειρήσεων.

²⁴⁹ Hammond 1985b, 158.

²⁵⁰ Charneux 1966, 157.

²⁵¹ Hammond 1980b, 474.

²⁵² Hammond 1985b, 156.

του ίδιου και εντασσόταν στις δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις του, «νόμοις φιλανθρώποις» (Πλούτ., *Πυρ.* 1.3), “*Primus itaque leges et senatum annuosque magistratus et rei publicae formam conposuit*” (Ιουστίνος 17.3.12)²⁵³. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, ο Θαρύπας κατέστησε το καθεστώς πιο μετριοπαθές, διατηρώντας αναλλοίωτη για τον ίδιο τη στρατιωτική ηγεσία και την εξωτερική πολιτική, αλλά ορίζοντας για την άσκηση της εσωτερικής διοίκησης έναν ανώτατο άρχοντα, που εκλεγόταν κάθε χρόνο από το *Κοινόν*. Παρόλα αυτά, η ανώτατη διακυβέρνηση συνέχιζε να ανήκει στον βασιλιά, όπως υποδεικνύει η αναγραφή του στην αρχή όλων των ψηφισμάτων πάνω από τον προστάτη και από όλα τα θεσμικά όργανα του κράτους.

Ωστόσο, στο απόσπασμα του Θουκυδίδη για τους Χάονες, που είναι αρχαιότερο των ανωτέρω γεγονότων, δεν γίνεται κάποια αναφορά σε *Κοινόν* ή σε κάποιο άλλο πολιτικό σχήμα, με τη μορφή ίσως των αρχηγών ή των εκπροσώπων των φυλών, που συναποτελούσαν το χαονικό έθνος. Επίσης, ο ιστορικός δεν αναφέρει αν το αξίωμα του προστάτη ήταν αιρετό, ένα στοιχείο, που θα υποδήλωνε την ύπαρξη μιας λαϊκής ή διαφυλετικής συνέλευσης, που θα προχωρούσε σε ψηφοφορία, ή αν γινόταν μέσω ανάδειξης των προσώπων από την ίδια αυτή κλειστή ομάδα, που παρείχε και τους αξιωματούχους. Πάντως το γεγονός ότι πρόκειται ήδη για μία ετήσια αρχή καταδεικνύει ότι θα είχε οριστεί ένα πολιτικό σώμα, από το οποίο αντλούνταν κάθε χρόνο τα μέλη για τη διαδοχή. Σύμφωνα με τον Cabanes, πρέπει να υπήρχε ήδη μία λαϊκή συνέλευση (*εκκλησία*), της οποίας ο ρόλος ίσως ήταν η προπαρασκευή των θεμάτων, που ετίθεντο προς απόφαση σε κάποιο Συμβούλιο, αν και για μία τόσο πρόωμη εποχή, τα στοιχεία είναι πενιχρά ακόμη και για υποθέσεις²⁵⁴.

Κατά πάσα πιθανότητα, η αποτίναξη του βασιλικού καθεστώτος από τους Χάονες και τους Θεσπρωτούς οφείλεται τόσο στην παράλια θέση τους, που τα καθιστούσε εν γένει πιο ανοιχτά και επιρρεπή στις εξωτερικές επιδράσεις όσο και στην εγγύτητά τους με τις ελληνικές αποικίες και την Κέρκυρα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι την ίδια εποχή τα έθνη της ενδοχώρας, οι Μολοσσοί, οι Ατιντάνες, οι Παραναίοι και οι Ορέστες εξακολουθούσαν να διοικούνται από τις αρχέγονες βασιλικές τους δυναστείες (Θουκ. 2.80.6). Οι Χάονες υιοθέτησαν, λοιπόν, ένα ενδιάμεσο καθεστώς, στο οποίο η ανώτερη αρχή είχε ανατεθεί σε δύο ετήσιους αξιωματούχους, προφανώς με πολιτικά και στρατιωτικά καθήκοντα, αλλά για να μη διαρραγεί εντελώς η σύνδεση με το πρόσφατο παρελθόν, αυτοί επιλέγονταν ακόμη από τους κόλπους του ηγεμονικού οίκου²⁵⁵.

Η κατάργηση, όμως, της χαονικής βασιλείας ίσως είχε, πέρα από τις εξωτερικές επιδράσεις και μία ακόμη αιτία. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το βασιλικό καθεστώς ήταν άρρηκτα συνυφασμένο με την ευεργεσία και καθώς αποτελούσε ένα κατεξοχήν

²⁵³ Δεν είναι γνωστή η περίοδος σύστασης του πρώτου Κοινού, αλλά ο Δάκαρης υποστήριξε ότι πιθανότατα ανήκε κι αυτό στους θεσμούς, που εισήγαγε ο Θαρύπας, βλ. του ίδιου 1957, 109 σημ. 1.

²⁵⁴ Cabanes 2007b, 231· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 68.

²⁵⁵ Βλ. Cabanes 1980, 337-338· του ίδιου 1981, 85. Σύμφωνα με την Carusi, η κατάργηση της βασιλείας στα δύο παράλια έθνη, στους Χάονες και τους Θεσπρωτούς, πρέπει να σχετίζεται άμεσα με την ύπαρξη της κερκυραϊκής περαίας στην περιοχή της Κεστρίνης, η οποία επηρέασε τα έθνη όχι μόνο στον οικονομικο-εμπορικό τομέα, αλλά και στον πολιτικό-θεσμικό. Κατά την ίδια, στο χωρίο του Θουκυδίδη, που αναφέρεται στη διπλή ετήσια προστασία, διαφαίνεται ότι το χαονικό έθνος μπορεί να εκληφθεί ως μία ομάδα αριστοκρατικών οικογενειών, από τις οποίες μία κατοχύρωσε την εξουσία της και τα μέλη της αναλάμβαναν την ηγεσία εκ περιτροπής, βλ. της ίδιας 2011, 106.

κατακτητικό πολίτευμα, επιβίωνε όσο οι βασιλείς προχωρούσαν σε προσαρτήσεις και αναδύονταν νικηφόροι από πολέμους και εξωτερικές απειλές, παρέχοντας στους υπηκόους πρωτίστως ασφάλεια και έπειτα υλική ευημερία, όπως στην περίπτωση των Λακεδαιμονίων, των Μακεδόνων και των Μολοσσών «κατ' άξίαν γάρ έστιν, ή κατ' ίδιαν άρετήν ή κατὰ γένος, ή κατ' εύεργεσίας, ή κατὰ ταυτά τε και δύναμιν. άπαντες γάρ εύεργετήσαντες ή δυνάμενοι τὰς πόλεις ή τὰ έθνη εύεργετεϊν έτύγχανον τής τιμής ταύτης... ή κτίσαντες ή κτησάμενοι χώραν, ώσπερ οί Λακεδαιμονίων βασιλείς και Μακεδόνων και Μολοττων» (Πολ. 5.1310b).

Στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., όμως, οι Ιλλυριοί Ταυλάντιοι κατέλαβαν το νότιο τμήμα της πεδιάδας της Μαλακάστρας και οι Απολλωνιάτες, μετά την ήττα του Θρονίου, προσήρτησαν την περιοχή του Νυμφαίου και τα μεταλλεία της ασφάλτου, επεκτείνοντας τον έλεγχο τους έως και τον Ωρικό (Ηρόδ. 9.93.1)²⁵⁶. Η Κέρκυρα είχε, επίσης, προσαρτήσει μεγάλο μέρος των ηπειρωτικών παραλίων, από τον Βουθρωτό ίσως έως τη χερσόνησο της Λυγιάς, βορείως της Ηγουμενίτσας, μία έκταση, που ανταποκρίνεται σε αυτή της αρχαίας Κεστρίνης, της οποίας ο επώνυμος ήρωας ήταν, κατά την παράδοση, γιος του Ελένου και άρα συνδεόταν με τους Χάονες «και τήν Κεστρίνην καλουμένην από Κεστρίνου του Έλένου λαβεϊν τὸ ὄνομα» (Παυσ. 2.23.6)²⁵⁷. Ο Θουκυδίδης, μάλιστα, παραδίδει ότι τον 5^ο αι. π.Χ. ο ποταμός Θύαμις (Καλαμάς) ήταν το όριο μεταξύ Θεσπρωτίας και Κεστρίνης «ρέϊ δὲ και Θύαμις ποταμός, ὀρίζων τήν Θεσπρωτίδα και Κεστρίνην» (1.46.4) και όχι μεταξύ Θεσπρωτίας και Χαονίας, διατύπωση, που συνηγορεί υπέρ της απόσπασής της από τα έθνη και πιθανότατα της προσάρτησης ενός μεγάλου μέρους της από τους Κερκυραίους. Επίσης, οι τελευταίοι με ορμητήριο τα οχυρά στα κεστρινικά παράλια, φαίνεται ότι διενεργούσαν ληστρικές επιδρομές στα χαονικά εδάφη για την αρπαγή αγαθών, αλλά και δούλων, τους οποίους και χρησιμοποιούσαν στον στόλο τους ως ερέτες²⁵⁸.

²⁵⁶ Βλ. παρακάτω.

²⁵⁷ Η Κεστρίνη εκτεινόταν μεταξύ του ποταμού Πάβλα και του Καλαμά. Η κερκυραϊκή περαιά στην Ήπειρο γίνεται γνωστή από τον Θουκυδίδη και τον Διόδωρο. Τον 5^ο αι. π.Χ. το νησί ταλανιζόταν από την εμφύλια διαμάχη δημοκρατικών και ολιγαρχικών και η κατάσταση επιδεινώθηκε μετά το 435 π.Χ., οπότε Κερκυραίοι και Κορίνθιοι ενεπλάκησαν στην αντίστοιχη εμφύλια σύγκρουση της Επιδάμνου, γεγονός που αποτέλεσε και μία από τις αφορμές για το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού Πολέμου. Το 427 π.Χ. ξέσπασε ο εμφύλιος στην Κέρκυρα και τον Αύγουστο του ίδιου έτους, μετά από σφαγές, μία ομάδα πεντακοσίων ολιγαρχικών κατέφυγε στα οχυρά της απέναντι ακτής, ανακόπτοντας τον ανεφοδιασμό του νησιού «ύστερον δὲ οί φεύγοντες τῶν Κερκυραίων (διεσώθησαν γάρ αυτών ές πεντακοσίους) τείχη τε λαβόντες, ἃ ήν εν τή ήπειρω, εκράτουν τής πέραν οίκειας γής» (Θουκ. 3.85.2). Οι ολιγαρχικοί επέστρεψαν έπειτα στην Κέρκυρα και οχυρώθηκαν στο ὄρος Ιστώνη, το οποίο και κρατούσαν για δύο χρόνια, αλλά εν τέλει παραδόθηκαν στους Αθηναίους και σφαγιαστήκαν από τους αντιπάλους τους. Ο Διόδωρος εξιστορεί έναν ακόμη εμφύλιο, μεταξύ των υποστηρικτών των Λακεδαιμονίων και αυτών των Αθηναίων, που οδήγησε τελικά στην ολοκληρωτική καταστροφή του νησιού το 410 π.Χ. Κατά τη διάρκεια του εξορίστηκαν και πάλι πολλοί ολιγαρχικοί, οι οποίοι πέρασαν εκ νέου στη νησιωτική περαιά «οί μὲν οὖν εκπεσόντες εκ τής πατρίδος εις τήν καταντίον ήπειρον έφυγον» (Διοδ. Σικ. 13.48.8). Με την επάνοδό τους ακολούθησαν άλλες σφαγές, ώσπου οι επιζήσαντες και από τις δύο παρατάξεις συνθηκολόγησαν, τερματίζοντας τον εμφύλιο και λαμβάνοντας την απόφαση να διατηρούν στάση ουδετερότητας στην εξωτερική πολιτική. Οι εμφύλιες αυτές συγκρούσεις ήταν τόσο ολέθριες για την Κέρκυρα, που δεν μπόρεσε ποτέ ξανά να ανακτήσει την πρότερη ακτινοβολία της. Ο Hammond τοποθέτησε τα οχυρά της απέναντι ακτής, στα οποία κατέφυγαν οι ολιγαρχικοί, στη χερσόνησο του Εξαμιλίου, στην περιοχή του Βουθρωτού, βλ. του ίδιου 1967, 499-500, 552. Αντίθετα, ο Δάκαρης στις εκβολές του Καλαμά, βλ. του ίδιου 1972, 34-35.

²⁵⁸ Hammond 1997b, 51.

Η εδαφική αυτή συρρίκνωση θα προκάλεσε μεγάλη δυσαρέσκεια και οι αναταραχές θα είχαν αναμφισβήτητα τον ανάλογο πολιτικό αντίκτυπο στη Χαονία, η οποία έβλεπε ότι τα εδάφη της μειώνονταν κυρίως από τα όμορα ελληνικά κράτη, που ήταν αβασίλευτα²⁵⁹. Η έχθρα, λοιπόν, που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στη Χαονία και την Κέρκυρα, όπως και οι εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με την Κόρινθο, ώθησαν τα έθνη της Ηπείρου να λάβουν μέρος στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, στο πλευρό της Σπάρτης²⁶⁰. Οι περιγραφές του Θουκυδίδη είναι διαφωτιστικές για την πολιτική και στρατιωτική οργάνωση των ηπειρωτικών εθνών, καθώς και για τις εξελίξεις, που ακολούθησαν.

Το καλοκαίρι του 430 π.Χ. οι Αμβρακιώτες, με τη βοήθεια των Χαόνων, οργάνωσαν εκστρατεία εναντίον του Αμφιλοχικού Άργους. Κατάφεραν να κυριέψουν την ύπαιθρο, αλλά απέτυχαν να καταλάβουν το Άργος και έτσι οι στρατιώτες διαλύθηκαν, με βάση τη φυλετική τους κατάταξη και επέστρεψαν στις εστίες τους «οἱ δὲ Ἀμβρακιῶται τὴν μὲν ἔχθραν ἐς τοὺς Ἀργεῖους ἀπὸ τοῦ ἀνδραποδισμοῦ σφῶν αὐτῶν πρῶτον ἐποίησαντο, ὕστερον δὲ ἐν τῷ πολέμῳ τήνδε τὴν στρατείαν ποιοῦνται αὐτῶν τε καὶ Χαόνων καὶ ἄλλων τινῶν τῶν πλησιοχώρων βαρβάρων: ἐλθόντες τε πρὸς τὸ Ἄργος τῆς μὲν χώρας ἐκράτουν, τὴν δὲ πόλιν ὡς οὐκ ἐδύναντο ἐλεῖν προσβαλόντες, ἀπεχώρησαν ἐπ' οἴκου καὶ διελύθησαν κατὰ ἔθνη. τοσαῦτα μὲν ἐν τῷ θέρει ἐγένετο» (Θουκ. 2.68.9). Το γεγονός ότι οι Αμβρακιώτες οργάνωσαν την επιχείρηση με τους Χάονες, στην στρατιωτική ηγεσία των οποίων φέρεται να υπάγονταν και οι άλλες ηπειρωτικές φυλές, αποτελεί μία ακόμη ένδειξη ότι στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. το

²⁵⁹ Ενδεχομένως, λοιπόν, η συνεχής επιθετικότητα, οι ληστρικές ενέργειες των Κερκυραίων και η προσάρτηση της μεθόριας ζώνης μεταξύ των κατεξοχῆν χαονικών και θεσπρωτικών εδαφών, που ίσως είχαν και πρωιμότερα ως όριο τον Θύαμιν, να ήταν μία από τις βασικές αιτίες της ταυτόχρονης κατάργησης, πιθανώς γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., των βασιλικών δυναστειών των Χαόνων και των Θεσπρωτών, οι οποίες δεν κατάφεραν να υπερασπιστούν τα εδάφη τους και να προστατεύσουν τους υπηκόους τους. Εξάλλου, το ίδιο συνέβη δύο αιώνες αργότερα με τη μολοσσική δυναστεία, η οποία μετά τον θάνατο όλων των κραταιών προσωπικοτήτων της, αδυνατούσε να διατηρήσει τις αρκετά διευρυμένες κτήσεις της και να απαλλάξει τους Χάονες από την απειλή των Ιλλυριών και έτσι φαίνεται ότι οι πρώτοι είχαν μία πιο ενεργή ανάμιξη στην ανατροπή του βασιλικού καθεστώτος. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που η βασιλεία καταργήθηκε στη Χαονία τον 5^ο αι. π.Χ., μετά τη μεγάλη εδαφική εξάπλωση του 7^{ου} - 6^{ου} αι. π.Χ., καθώς το ίδιο συνέβη με τους Αιακίδες, μετά τη δημιουργία της Μεγάλης Ηπείρου από τον Πύρρο.

²⁶⁰ Κατά την Caruso, εύλογα συνάγεται ότι οι Χάονες, που πλήττονταν περισσότερο, θέλησαν να ενισχύσουν τους Κορινθίους, έτσι ώστε να εξασφαλίσουν λιγότερες παρεμβολές στην επικράτειά τους. Ωστόσο, δεν πρέπει να θεωρείται ότι επικρατούσε μία μόνιμη εχθρότητα, καθώς οι σχέσεις αποικιών, μητροπόλεων και γηγενών πληθυσμών ήταν πολύπλοκες και συνεχώς μεταβαλλόμενες. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, ότι οι Κερκυραίοι είχαν τη δυνατότητα να κινητοποιήσουν τους Ηπειρώτες ως μισθοφόρους, για να τους συνδράμουν στρατιωτικά. Ο Θουκυδίδης παραδίδει ότι, κατά τις εμφύλιες συγκρούσεις στο νησί, οι δημοκρατικοί είχαν καταφέρει να προσεταιριστούν την πλειονότητα των δούλων, με αντάλλαγμα την ελευθερία, ενώ οι ολιγαρχικοί είχαν καλέσει για ενίσχυση οκτακόσιους επικούρους από την απέναντι στεριά «τοὺς δούλους παρακαλοῦντές τε καὶ ἐλευθερίαν ὑπισχνούμενοι: καὶ τῷ μὲν δήμῳ τῶν οἰκετῶν τὸ πλῆθος παρεγένετο ζύμμαχον, τοῖς δ' ἑτέροις ἐκ τῆς ἡπείρου ἐπίκουροι ὀκτακόσιοι» (3.73.1), «καὶ οἱ μὲν παυσάμενοι τῆς μάχης ὡς ἑκάτεροι ἡσυχάσαντες τὴν νύκτα ἐν φυλακῇ ἦσαν... καὶ τῶν ἐπικούρων οἱ πολλοὶ ἐς τὴν ἡπείρου λαθόντες διεκομίσθησαν» (3.74.3). Επίσης, οι ίδιοι αυτοὶ ολιγαρχικοί, που πέρασαν στην ηπειρωτική περσία, επέστρεψαν στο νησί και πάλι με ένα σώμα μισθοφόρων, που, χωρίς αμφιβολία, αποτελεῖτο από Ηπειρώτες, ακόμη και Χάονες «ὕστερον χρόνῳ πλοῖα καὶ ἐπικούρους παρασκευασάμενοι διέβησαν ἐς τὴν νῆσον» (3.85.3), βλ. Caruso 2011, 105-106.

χαονικό έθνος ήταν ακόμη κυρίαρχο στην Ήπειρο και ίσως ήλεγχε τα θεσπρωτικά εδάφη έως και την αποικιακή επικράτεια της Αμβρακίας.

Το καλοκαίρι του 429 π.Χ. οι Αμβρακιώτες και οι Χάονες, επιθυμώντας να υποτάξουν την Ακαρνανία και να την αποσπάσουν από την αθηναϊκή συμμαχία, έπεισαν τους Λακεδαιμονίους να ετοιμάσουν στόλο και να στείλουν χίλιους οπλίτες για μία συντονισμένη επιχείρηση *«τοῦ δ' αὐτοῦ θέρους, οὐ πολλῶ ὕστερον τούτων, Ἀμπρακιῶται καὶ Χάονες βουλόμενοι Ἀκαρνανίαν τὴν πᾶσαν καταστρέψασθαι καὶ Ἀθηναίων ἀποστῆσαι πείθουσι Λακεδαιμονίους ναυτικόν τε παρασκευάσασθαι ἐκ τῆς ζυμμαχίδος καὶ ὀπλίτας χίλιους πέμψαι ἐπ' Ἀκαρνανίαν»* (Θουκ. 2.80.1). Επικεφαλής των οπλιτών τέθηκε ο Κνήμος, ο οποίος είχε μαζί του τους Αμβρακιώτες, τους Λευκαδίους, τους Ανακτορίους και χίλιους Πελοποννησίους. Ακολούθησαν χίλιοι Χάονες, με τους οποίους συστρατεύονταν, όπως προειπώθηκε και οι αβασίλευτοι Θεσπρωτοί *«καὶ αὐτῶ παρήσαν Ἑλλήνων μὲν Ἀμπρακιῶται καὶ Λευκάδιοι καὶ Ἀνακτόριοι καὶ οὗς αὐτὸς ἔχων ἦλθε χίλιοι Πελοποννησίων, βάρβαροι δὲ Χάονες χίλιοι ἀβασίλευτοι, ὧν ἠγοῦντο ἐπετησίῳ προστατεία ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ γένους Φώτιος καὶ Νικάνωρ. ζυνεστρατεύοντο δὲ μετὰ Χαόνων καὶ Θεσπρωτοὶ ἀβασίλευτοι»* (2.80.5).

Οι Μολοσσοί και οι Ατιντάνες είχαν αρχηγό τον Σαβύλινθο, που ήταν επίτροπος του βασιλιά Θαρύπα, καθώς ήταν ακόμη παιδί και οι Παραναῖοι ηγούνταν από τον βασιλιά τους, Όροϊδο, ο οποίος είχε υπό τις διαταγές του και χίλιους Ορέστες, με την άδεια του δικού τους βασιλιά, Αντιόχου *«Μολοσσὸς δὲ ἦγε καὶ Ἀτιντᾶνας Σαβύλινθος ἐπίτροπος ὧν Θάρυπος τοῦ βασιλέως ἔτι παιδὸς ὄντος, καὶ Παραναίους Ὅροϊδος βασιλεύων. Ὅρέσται δὲ χίλιοι, ὧν ἐβασίλευεν Ἀντιόχος, μετὰ Παραναίων ζυνεστρατεύοντο Ὅροίδῳ Ἀντιόχου ἐπιτρέψαντος»* (2.80.6).

Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ο Κνήμος ξεκίνησε με τον στρατό και αφού λεηλάτησαν τη Λιμναία, έφτασαν στη Στράτο, τη μεγαλύτερη πόλη της Ακαρνανίας, με την πεποίθηση ότι αν την κυρίευαν πρώτη, οι υπόλοιπες πόλεις θα προσχωρούσαν πιο εύκολα *«τούτῳ τῶ στρατῶ ἐπορεύετο Κνήμος οὐ περιμείνας τὸ ἀπὸ Κορίνθου ναυτικόν, καὶ διὰ τῆς Ἀργείας ἰόντες Λιμναίαν, κώμην ἀτείχιστον, ἐπόρθησαν. ἀφικνοῦνται τε ἐπὶ Στράτον, πόλιν μεγίστην τῆς Ἀκαρνανίας, νομίζοντες, εἰ ταύτην πρώτην λάβοιεν, ῥαδίως σφίσι τᾶλλα προσχωρήσειν»* (2.80.8). Οι Πελοποννήσιοι και οι Σύμμαχοί τους σχημάτισαν τρεις φάλαγγες και βάδισαν εναντίον της Στράτου, με σκοπό να στήσουν το στρατόπεδό τους κοντά στην πόλη, την οποία αν δεν κατάφερναν να πείσουν να παραδοθεί, θα την κυρίευαν με έφοδο στο τείχος *«οἱ δὲ Πελοποννήσιοι καὶ οἱ ζύμμαχοι τρία τέλη ποιήσαντες σφῶν αὐτῶν ἐχώρουν πρὸς τὴν τῶν Στρατίων πόλιν, ὅπως ἐγγὺς στρατοπεδευσάμενοι, εἰ μὴ λόγοις πείθοιεν, ἔργῳ πειρῶντο τοῦ τείχους»* (2.81.2). Στη μέση βάδιζαν οι Χάονες και οι άλλοι «βάρβαροι», στα δεξιά, οι Λευκάδιοι, οι Ανακτόριοι και όσοι ήταν μαζί τους και στα αριστερά, ο Κνήμος με τους Πελοποννησίους και τους Αμβρακιώτες. Οι τρεις φάλαγγες είχαν μεγάλη απόσταση μεταξύ τους και ορισμένες φορές ούτε καν έβλεπαν η μία την άλλη *«καὶ μέσον μὲν ἔχοντες προσῆσαν Χάονες καὶ οἱ ἄλλοι βάρβαροι, ἐκ δεξιᾶς δ' αὐτῶν Λευκάδιοι καὶ Ἀνακτόριοι καὶ οἱ μετὰ τούτων, ἐν ἀριστερᾷ δὲ Κνήμος καὶ οἱ Πελοποννήσιοι καὶ Ἀμπρακιῶται: διεῖχον δὲ πολὺ ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἔστιν ὅτε οὐδὲ ἐωρῶντο»* (2.81.3).

Κατά τις περιγραφές του ιστορικού, οι Έλληνες βιάζονταν με τάξη και προφυλακές, μέχρι να βρουν το κατάλληλο μέρος, όπου και στρατοπέδευαν *«καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες τεταγμένοι τε προσῆσαν καὶ διὰ φυλακῆς ἔχοντες, ἕως ἐστρατοπεδεύσαντο ἐν ἐπιτηδείῳ»*. Αντίθετα, οι Χάονες, που είχαν μεγάλη αυτοπεποίθηση και ήξεραν ότι οι άλλοι Ηπειρώτες τους θεωρούσαν σπουδαίους πολεμιστές, δεν σταμάτησαν για να στήσουν στρατόπεδο, αλλά προχώρησαν βιαστικά με τους άλλους «βαρβάρους», πιστεύοντας ότι θα κυριεύαν την πόλη με μία έφοδο και θα είχαν αυτοί όλη τη δόξα *«οἱ δὲ Χάονες σφίσι τε αὐτοῖς πιστεύοντες καὶ ἀξιούμενοι ὑπὸ τῶν ἐκείνη ἡπειρωτῶν μαχιμώτατοι εἶναι οὔτε ἐπέσχον τὸ στρατόπεδον καταλαβεῖν, χωρήσαντές τε ῥύμη μετὰ τῶν ἄλλων βαρβάρων ἐνόμισαν αὐτοβοεῖ ἂν τὴν πόλιν ἐλεῖν καὶ αὐτῶν τὸ ἔργον γενέσθαι»* (2.81.4).

Οι κάτοικοι, όμως, της Στράτου έστησαν ενέδρες γύρω από την πόλη και όταν πλησίασε ο εχθρός, επιτέθηκαν απ' αυτές και έκαναν ταυτόχρονα ομαδική έξοδο *«γνόντες δ' αὐτοὺς οἱ Στράτιοι ἔτι προσιόντας καὶ ἠγησάμενοι, μεμονωμένων εἰ κρατήσειαν, οὐκ ἂν ἔτι σφίσι τοὺς Ἕλληνας ὁμοίως προσελθεῖν, προλοχίζουσι δὴ τὰ περὶ τὴν πόλιν ἐνέδραις, καὶ ἐπειδὴ ἐγγὺς ἦσαν, ἕκ τε τῆς πόλεως ὁμόσε χωρήσαντες καὶ ἐκ τῶν ἐνεδρῶν προσπίπτουσι»* (2.81.5). Οι Χάονες πανικοβλήθηκαν και πολλοί σκοτώθηκαν, ενώ οι άλλοι Ηπειρώτες, βλέποντάς τους να υποχωρούν, τράπηκαν, επίσης, σε φυγή *«καὶ ἐς φόβον καταστάντων διαφθείρονταί τε πολλοὶ τῶν Χαόνων, καὶ οἱ ἄλλοι βάρβαροι ὡς εἶδον αὐτοὺς ἐνδόντας, οὐκέτι ὑπέμειναν, ἀλλ' ἐς φυγὴν κατέστησαν»* (2.81.6).

Τα δύο άλλα στρατόπεδα δεν είχαν αντιληφθεῖ το παραμικρό, διότι οι Χάονες είχαν προχωρήσει πολύ και όταν έφτασαν, μετά τη φυγή, ενώθηκαν όλοι σε ένα στρατόπεδο, μένοντας άπραγοι για την υπόλοιπη μέρα. Οι Στράτιοι δεν έκαναν επίθεση, καθώς περίμεναν τον υπόλοιπο στρατό από την Ακαρνανία, αλλά τους χτυπούσαν με σφεντονόπετρες, διότι οι Ακαρνάνες ήταν άριστοι στη σφεντόνα, προκαλώντας τους μεγάλη σύγχυση, γιατί δεν μπορούσαν να μετακινηθούν μέσα στο στρατόπεδο, χωρίς τις πανοπλίες τους *«τῶν δὲ Ἑλληνικῶν στρατοπέδων οὐδέτερον ἦσθετο τῆς μάχης διὰ τὸ πολὺ προελθεῖν αὐτοὺς καὶ στρατόπεδον οἰηθῆναι καταληψομένους ἐπέιγεσθαι. ἐπεὶ δ' ἐνέκειντο φεύγοντες οἱ βάρβαροι, ἀνελάμβανόν τε αὐτοὺς καὶ ζυναγαγόντες τὰ στρατόπεδα ἡσύχαζον αὐτοῦ τὴν ἡμέραν, ἐς χειρας μὲν οὐκ ἰόντων σφίσι τῶν Στρατίων διὰ τὸ μήπω τοὺς ἄλλους Αἰακῶνας ζυμβεβοηθηκέναι, ἄπωθεν δὲ σφενδονώντων καὶ ἐς ἀπορίαν καθιστάντων: οὐ γὰρ ἦν ἄνευ ὄπλων κινήθηναι. δοκοῦσι δὲ οἱ Αἰακῶνες κράτιστοι εἶναι τοῦτο ποιεῖν»* (2.81.7-8).

Όταν νύχτωσε, ο Κνήμος πήρε τον στρατό και αποχώρησε γρήγορα, με κατεύθυνση τον ποταμό Άναπο και την επόμενη μέρα, αφού ζήτησε ανακωχή, περισυνέλεξε τους νεκρούς. Ζήτησε έπειτα καταφύγιο από τους κατοίκους των Οινιάδων, που ήταν με το πλευρό των Πελοποννησίων, πριν φτάσουν οι ενισχύσεις από την υπόλοιπη Ακαρνανία. Από εκεί ο στρατός διαλύθηκε και επέστρεψαν όλοι στην πατρίδα τους, ενώ οι Στράτιοι έστησαν τρόπαιο για τη νίκη τους επί των «βαρβάρων», *«ἐπειδὴ δὲ νύξ ἐγένετο, ἀναχωρήσας ὁ Κνήμος τῇ στρατιᾷ κατὰ τάχος ἐπὶ τὸν Ἄναπον ποταμόν, ὃς ἀπέχει σταδίους ὀγδοήκοντα Στράτου, τοὺς τε νεκροὺς κομίζεται τῇ ὑστεραίᾳ ὑποσπόνδους, καὶ Οἰνιαδῶν ζυμπαραγενομένων κατὰ φιλίαν*

ἀναχωρεῖ παρ' αὐτοὺς πρὶν τὴν ζυμβοήθειαν ἔλθεῖν. κάκειθεν ἐπ' οἴκου ἀπῆλθον ἕκαστοι. οἱ δὲ Στράτιοι τροπαῖον ἔστησαν τῆς μάχης τῆς πρὸς τοὺς βαρβάρους» (2.82).

Στη θουκυδίδια διήγηση διαφαίνεται, λοιπόν, η γενναία ορμητικότητα των εθνών, αλλά και η παντελής απουσία εκπαίδευσης, με βάση τον σχηματισμό της οπλιτικής φάλαγγας. Οι Ηπειρώτες ήταν καλοί ακοντιστές, ελαφρά οπλισμένοι και μάχονταν κυρίως ως ακροβολιστές, σε σκόρπια διάταξη²⁶¹. Ωστόσο, για τους σύγχρονους νοτιότερους Έλληνες, που είχαν εγκαταλείψει την μαχητική αυτή τακτική από τον 7^ο αι. π.Χ., δρούσαν ως ασύνταχτος όχλος κι αυτός είναι ένας ακόμη λόγος, που χαρακτηρίζονται «βάρβαροι» από τον Θουκυδίδη. Σύμφωνα, πάντως, με τα παραπάνω, μέχρι αυτή την περίοδο, οι Χάονες ήταν το πιο αξιόμαχο τμήμα του ηπειρωτικού πολεμικού δυναμικού.

Η αποτυχία αυτής της εκστρατείας φαίνεται, όμως, ότι υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τις ανακατατάξεις, που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό της Ηπείρου στα τέλη του 5^{ου} με αρχές 4^{ου} αι. π.Χ. Η Χαονία έχασε ένα σημαντικό μέρος του μαχητικού δυναμικού της, αλλά κυρίως επλήγη ανεπανόρθωτα το γόητρό της ως κυρίαρχης πολεμικής δύναμης, που εγγυάτο την προστασία, καθώς ιδίως σε ένα έθνος-κράτος, προσηλωμένο στις πατροπαράδοτες ηρωικές αξίες, η πολεμική υπεροχή ταυτιζόταν απολύτως με το πολιτικό κύρος και την επικυριαρχία. Πιθανότατα, λοιπόν, μετά την πανωλεθρία, το χαονικό έθνος να έχασε τον έλεγχο της Θεσπρωτίας και ίσως αυτή την περίοδο ανεξαρτητοποιήθηκε και η Κασσωπαία²⁶². Κατά μία άποψη, οι Θεσπρωτοί προσήρτησαν τότε την Κεστρίνη²⁶³, βορείως του Θυάμιδος και εκ νέου τη Δωδώνη²⁶⁴.

Ωστόσο, είναι εξίσου πιθανό οι Μολοσσοί, που διοικούνταν ακόμη από μια κραταιή και επεκτατική δυναστεία, να εκμεταλλεύτηκαν άμεσα την αποδυνάμωση των Χαόνων και να έθεσαν τάχιστα υπό τον έλεγχό τους το μαντείο. Η υπόθεση αυτή ταιριάζει απόλυτα με τα λεγόμενα του Θεόπομπου, ότι πρώτα στην Ήπειρο κυριαρχούσαν οι Χάονες και έπειτα οι Μολοσσοί και οι τελευταίοι επεκτάθηκαν, λόγω των βασιλέων τους και του γεγονότος ότι η Δωδώνη βρισκόταν στα δικά τους εδάφη «πρότερον μὲν Χάονας, ὕστερον δὲ Μολοττοῦς, οἱ καὶ διὰ τὴν συγγένειαν τῶν βασιλέων ἐπὶ πλέον ἠϋξήθησαν (τῶν γὰρ Αἰακιδῶν ἦσαν), καὶ διὰ τὸ παρὰ τούτοις εἶναι

²⁶¹ Hammond 1997c, 58.

²⁶² Δάκαρης 1972, 82. Ίσως, όμως, οι Θεσπρωτοί να ήταν ανεξάρτητοι από το α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. ή μετά την κατάργηση της χαονικής βασιλείας, κάπου στα μέσα του αιώνα.

²⁶³ Hammond 1980a, 11, 13.

²⁶⁴ Το ηπειρωτικό ιερό αποκαλείται το 410 π.Χ. θεσπρωτικό «Θεσπρωτῶν οὔδας... σεμνὰ Δωδώνης βάρθρα;» (Eur., Φοιν. 982-983), αλλά το ίδιο και την εποχή του Πινδάρου «ἡ Δωδώνη τοίνυν τὸ μὲν παλαιὸν ὑπὸ Θεσπρωτοῖς ἦν... καὶ οἱ τραγικοὶ δὲ καὶ Πίνδαρος Θεσπρωτίδα εἰρήκασιν τὴν Δωδώνην: ὕστερον δὲ ὑπὸ Μολοττοῖς ἐγένετο» (Στράβ. 7.7.11). Συνεπώς, η Δωδώνη είτε ήταν στη σφαίρα επιρροῆς των Χαόνων μόνο κατά τον 7ο - 6ο αι. π.Χ., είτε και έως τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., αλλά στην περίπτωση αυτή ο χαρακτηρισμός της ως θεσπρωτικής θα οφειλόταν στην πανάρχαια και γι' αυτό απολύτως σεβαστή ταυτότητά της, όπως διατηρείτο και προβαλλόταν εσαεί στο ομηρικό έπος. Ενδεχομένως, όμως, και υπό τον έλεγχο των Χαόνων, οι ιερείς να συνέχιζαν να προέρχονται από τους Θεσπρωτούς, σύμφωνα με τα πατροπαράδοτα ήθη και με δεδομένο ότι και το ίδιο το εθνωνύμιό τους ήταν άρρηκτα συνυφασμένο, όπως προειπώθηκε, με το θεϊκό στοιχείο.

τὸ ἐν Δωδώνῃ μαντεῖον, παλαιὸν τε καὶ ὄνομαστὸν ὄν» (FGrH 115 F 382/ Στράβ. 7.7.5)²⁶⁵.

Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος και τα γεγονότα που ακολούθησαν έθεσαν τέλος και στην κερκυραϊκή περαία, στα τέλη του 5^{ου} ή αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁶⁶. Αν πράγματι η Κεστρίνη είχε καταληφθεί από τους Κερκυραίους και ήταν ανεξάρτητη από τα ηπειρωτικά έθνη την προηγούμενη περίοδο (Θουκ. 1.46.4)²⁶⁷, δεν είναι ξεκάθαρο, αν η περιοχή βορείως του Θυάμιδος πέρασε έπειτα στους Χάονες ή στους Θεσπρωτούς και μέσω των τελευταίων ακόμη και στους Μολοσσούς²⁶⁸. Δεδομένου ότι οι μεταγενέστεροι τρωικοί, γενεαλογικοί μύθοι ήταν μέρος της μολοσσικής προπαγάνδας, η οποία απέρρεε από τη βασιλική δυναστεία, τη μόνη διατηρηθείσα στην Ήπειρο, που μπορούσε να διεκδικήσει και να εισαγάγει νέες προγονικές, ηρωικές αξιώσεις, ο Δάκαρης πρότεινε ότι η παράδοση για την καταγωγή του Κεστρίνου επινοήθηκε στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., επί Αλκέτα (385-370 π.Χ.), λόγω της μολοσσικής διείσδυσης στην περιοχή²⁶⁹.

Αν γίνει, όμως, αποδεκτή η επινόηση του μύθου στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., τότε η Κεστρίνη θα πρέπει να περιήλθε στο χαονικό έθνος, αφού ο επώνυμος ήρωάς της ήταν, όπως προειπώθηκε, ένας γνήσιος Τρώας, γιος του Ελένου και της Ανδρομάχης (Παυσ. 2.23.6) και όχι απόγονος του Νεοπτολέμου. Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, η γενεαλογία αυτή δεν εισήχθη ωρίτερα από τα τέλη του 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., οπότε και εγκαινιάζεται η ολοκληρωτική σύμπραξη των Μολοσσών και των Χαόνων, με τη

²⁶⁵ Την περίοδο αυτή, στα τέλη του 5^{ου} - αρχές 4^{ου} αι. π.Χ., τοποθετείται και η μεταβολή από το φυλετικό κράτος των Μολοσσών στο ομοσπονδιακό πια Κοινόν των Μολοσσών, με την ενσωμάτωση θεσπρωτικών φυλών και την επέκταση του μολοσσικού ελέγχου στην περιοχή της Δωδώνης, βλ. Πλιάκου 2007, 47-49. Για τον έλεγχο του μαντείου από τους Μολοσσούς στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. και Meyer 2013, 114-117, αν και η τελευταία εκφράζει την άποψη ότι ίσως επί Θαρύπα δημιουργήθηκε ένα είδος αμφικτιονίας, με κέντρο τη Δωδώνη.

²⁶⁶ Cabanes 2007b, 230· Carousi 2011, 101· Για το ιστορικό πλαίσιο βλ. και Κατσαδήμα 2017, 504-506.

²⁶⁷ Beaumont 1952, 64· Δάκαρης 1964, 40 σημ. 1· Hammond 1980a, 13.

²⁶⁸ Στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. οι θεσπρωτικές φυλές άρχισαν να προσχωρούν στο Κοινόν των Μολοσσών και πιθανότατα την ίδια αυτή περίοδο οργανώνεται και το Κοινόν των Θεσπρωτών, κατ' απομίμηση του πρώτου, βλ. Λάζαρη 2012, 103.

²⁶⁹ Σύμφωνα με τον ίδιο, η Κεστρίνη ανήκε αρχικά στους Θεσπρωτούς, αλλά την περίοδο υπεροχής των Χαόνων περιήλθε σε αυτούς, μέχρι την αποδυνάμωσή τους, οπότε και ενσωματώθηκε εκ νέου στη θεσπρωτική επικράτεια. Στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., όμως, επί Αλκέτα, η Κεστρίνη τέθηκε υπό τον έλεγχο των Μολοσσών, άποψη την οποία ο Δάκαρης βάσισε τόσο στην ταύτιση των Κεστρινών με το χαονικό ή θεσπρωτικό φύλο των Ομφάλων, το οποίο το 370-368 π.Χ. μαρτυρείται ως μέλος του Κοινού των Μολοσσών (SEG 15.384), όσο και στο γεγονός ότι το 373 π.Χ. ο Αλκέτας περαίωσε από τα ηπειρωτικά παράλια 600 πελταστές, που είχε στείλει η Αθήνα για να συνδράμει την Κέρκυρα και άρα η Κεστρίνη, που βρισκόταν απέναντι από το νησί, πρέπει να ανήκε στο αιακιδικό βασίλειο «ἀκούσαντες δὲ ταῦτα οἱ Ἀθηναῖοι ἐνόμισαν ἰσχυρῶς ἐπιμελητέον εἶναι, καὶ στρατηγὸν πέμπουσι Κτησικλέα εἰς ἑξακοσίους ἔχοντα πελταστάς, Ἀλκέτου δὲ ἐδεήθησαν συνδιαβιβάσαι τούτους» (Ξεν., *Ελλ.* 6.2.10), βλ. του ιδίου 1957, 95-99, 102, 109-110· 1964, 37-38· 40-41 και σημ. 1. Σύμφωνα, πάντως, με άλλους μελετητές, οι Ομφάλεις ανήκαν εξαρχής στη μολοσσική ομοεθνία, καθώς επιχωρίαζαν, όχι στην Κεστρίνη, αλλά στο εσωτερικό, μεταξύ της κοιλάδας του Δρίνου και του Αώου, βλ. Ευαγγελίδης 1956, 12· του ιδίου 1957, 251· Hammond 1967, 531-532, 565-566, 660, 704-705· Larsen 1968, 275, 277· Cabanes 1976, 126-127· Meyer 2013, 50-52, 93-97 χάρτ. 3, 4, 5. Κατά τον Ceka, στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. ο Αλκέτας εισέβαλε στη Χαονία και έθεσε υπό μολοσσικό έλεγχο τα εδάφη της και μεταξύ αυτών, τον Βουθρωτό, τον οποίο συνέδεσε με τους τρωικούς μύθους για να τον αποσπάσει ιδεολογικά από την Κέρκυρα, βλ. του ιδίου 2002, 22-23.

σύσταση της Ηπειρωτικής Συμμαχίας²⁷⁰. Πάντως, μετά την αποδυνάμωση της Κέρκυρας, το μεγαλύτερο μέρος της Κεστρίνης φαίνεται ότι περιήλθε στους Θεσπρωτούς, βάσει της μαρτυρίας του Ψευδο-Σκύλακα, που ανάγεται περίπου στο 380-360 π.Χ.²⁷¹, ότι το νησί αντιστοιχούσε περισσότερο στα εδάφη της Θεσπρωτίας, παρά της Χαονίας «*Ἐπιβάλλει δὲ Κόρκυρα καὶ ἐπὶ τὴν Θεσπρωτίαν πλείον ἢ ἐπὶ τὴν Χαονίαν*» (Περίπλ. 29)²⁷². Ωστόσο, κατά πάσα πιθανότητα, οι Χάονες προσήρτησαν την περιοχή του Βουθρωτού και τα νότια σύνορά τους τέθηκαν τότε στον ποταμό Πάβλα²⁷³.

Την ίδια περίοδο οι Ιλλυριοί, ενοποιημένοι και ενισχυμένοι, υπό τη βασιλική εξουσία του Βαρδύλιος, κατέλαβαν στα ανατολικά την περιοχή των λιμνών και επεκτάθηκαν, επίσης, σε βάρος των Χαόνων²⁷⁴. Από εκεί διενεργούσαν επιδρομές και κατήγαγαν συντριπτικές νίκες επί των Μακεδόνων και των Μολοσσών²⁷⁵. Το 385 π.Χ. εισέβαλαν στην Ήπειρο, υποκινούμενοι από τον εξόριστο Μολοσσό βασιλιά, Αλκέτα, που είχε καταφύγει στην αυλή του Διονυσίου, τυράννου των Συρακουσών. Ο Διονύσιος, εξυπηρετώντας τα δικά του συμφέροντα (Διόδ. Σικ. 15.13.1), συνήψε συμμαχία με τους Ιλλυριούς και τους προμήθευσε με 500 ελληνικές πανοπλίες και 2.000 άνδρες για την επίθεσή τους στην Ήπειρο «*διὸ καὶ πρὸς Ἰλλυριοὺς ἐποίησατο συμμαχίαν δι' Ἀλκέτου τοῦ Μολοττοῦ, ὃς ἐτύγχανε φυγὰς ὦν καὶ διατρίβων ἐν ταῖς Συρακούσαις. τῶν δ' Ἰλλυριῶν ἐχόντων πόλεμον, ἐξαπέστειλεν αὐτοῖς συμμάχους στρατιώτας δισχιλίους καὶ πανοπλίας Ἑλληνικὰς πεντακοσίας. οἱ δ' Ἰλλυριοὶ τὰς μὲν πανοπλίας ἀνέδωκαν τοῖς ἀρίστοις τῶν στρατιωτῶν, τοὺς δὲ στρατιώτας κατέμιζαν τοῖς ἰδίοις στρατιώταις*» (Διόδ. Σικ. 15.13.2).

Κατά την επέλαση, ο ενισχυμένος ιλλυρικός στρατός δεν συνάντησε αρχικά καμία αντίσταση και επιδόθηκε σε δήωση της χώρας έως ότου αναχαιτίστηκε από τους Μολοσσούς, οι οποίοι σε μάχη εκ παρατάξεως έχασαν, κατά τον Διόδωρο, 15.000 άνδρες. Η κατάσταση διεσώθη μόνο μετά την επέμβαση της Σπάρτης, η οποία έστειλε στρατό, που απώθησε τις ιλλυρικές δυνάμεις «*πολλὴν δὲ δύναμιν ἀθροίσαντες ἐνέβαλον εἰς τὴν Ἁπειρον καὶ κατήγον τὸν Ἀλκέταν ἐπὶ τὴν τῶν Μολοττῶν βασιλείαν. οὐδενὸς δ' αὐτοῖς προσέχοντος, τὸ μὲν πρῶτον ἐπόρθησαν τὴν χώραν, μετὰ δὲ ταῦτα τῶν Μολοττῶν ἀντιταπτομένων ἐγένετο μάχη καρτερά, καθ' ἣν νικήσαντες οἱ Ἰλλυριοὶ κατέκοψαν τῶν Μολοττῶν πλείους τῶν μυρίων πεντακισχιλίων. τοιαύτη δὲ συμφορᾶ τῶν Ἁπειρωτῶν περιπεσόντων, Λακεδαιμόνιοι πυθόμενοι τὰ συμβεβηκότα συμμαχίαν ἐξέπεμψαν τοῖς Μολοττοῖς, δι' ἧς τοῦ πολλοῦ θράσους ἔπαυσαν τοὺς βαρβάρους*» (15.13.3).

²⁷⁰ Βλ. παρακάτω.

²⁷¹ Hammond 1967, 455.

²⁷² Hammond 1980a, 10-11.

²⁷³ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 68. Αντίθετα, ο Δάκαρης θεώρησε ότι και ο Βουθρωτός πέρασε στον έλεγχο του Αλκέτα, βάσει των τρωικών παραδόσεων και της πολυγωνικής οχύρωσης της περιόδου, που παραπέμπει σε αυτές της Πασσαρώνας, του Βουχετίου και της Ελάτριας, βλ. Dakaris 1987, 79-80.

²⁷⁴ Hammond 1997a, 59. Κατά τη Šašel Kos, η κατάληψη αυτών των εδαφών από τους Ιλλυριούς έθεσε τέλος στο βασίλειο των Εγγελέων στην περιοχή της Λυχνίτιδας, γεγονός που επέτρεψε έπειτα την πολιτική ανάδυση των Δασσαρητών, βλ. της ίδιας 2004, 500.

²⁷⁵ Hammond 1997d, 59.

Είναι πράγματι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι οι Χάονες δεν είχαν καμία συμμετοχή στα γεγονότα αυτά, καθώς δεν αναφέρονται καθόλου από τις πηγές, παρόλο που αναμφισβήτητα για να καταφέρουν οι Ιλλυριοί να φτάσουν άμεσα στη Μολοσσία έπρεπε να περάσουν από τα χαονικά εδάφη και κυρίως από την πεδιάδα του Δρίνου. Ο Διόδωρος παραθέτει, μάλιστα, emphaticά ότι, κατά την εισβολή τους, δεν τους πρόσεξε κανείς «*ἐνέβαλον εἰς τὴν Ἑπειρον... οὐδενὸς δ' αὐτοῖς προσέχοντος*» και γι' αυτό προχώρησαν σε λεηλασίες. Η απουσία των Χαόνων θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένδειξη της μεγάλης εξασθένισης του έθνους, μετά την εκστρατεία εναντίον της Στράτου και τη συρρίκνωση των εδαφών του από τις γειτονικές δυνάμεις, η οποία ασφαλώς δεν θα έγινε χωρίς περαιτέρω απώλειες. Δεν είναι ξεκάθαρο, λοιπόν, αν πρόκειται για παντελή αδιαφορία ή πίστη σε μία μάταιη αντίσταση ή ακόμη για συνειδητή στάση ουδετερότητας για την αποφυγή πρόκλησης των ισχυρών πλέον όμορων βαρβάρων²⁷⁶. Είναι, επίσης, πιθανό την ίδια περίοδο οι Μολοσσοί να είχαν αποσπάσει από τους Χάονες και την κοιλάδα του Δρίνου, όπως υποδηλώνει η καταγραφή των προαναφερθέντων Ομφάλων²⁷⁷ στις επιγραφές της Δωδώνης του 370-368 π.Χ.²⁷⁸, ένα επιπλέον πλήγμα, που ίσως ώθησε το έθνος να παραμείνει αμέτοχο σε όποιες υποθέσεις και επιθέσεις αφορούσαν τη Μολοσσία²⁷⁹.

Την περίοδο αυτή, λοιπόν, η Ήπειρος βρισκόταν υπό σπαρτιατική επιρροή²⁸⁰, αλλά λίγο αργότερα, το 375 π.Χ., η συμμαχική πολιτική μεταβλήθηκε και πάλι και οι Μολοσσοί προσχώρησαν στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία. Σύμφωνα με τον Ρωμαίο ιστορικό Κορνήλιο Νέπωτα, ο Αθηναίος πολιτικός και στρατιωτικός, Τιμόθεος, κατάφερε να εντάξει στη Συμμαχία τους Ηπειρώτες, τους Αθαμάνες, τους Χάονες και όλες τις φυλές εκείνης της θαλάσσης "*Corcyram sub imperium Atheniensium redegit, sociosque idem adiunxit Epirotas, Athamanas, Chaonas omnesque eas gentes, quae mare illud adiacent*" (Τιμ., 2.1). Ο χαρακτηρισμός «Ηπειρώτες» αφορά εδώ τους Μολοσσούς και άλλα έθνη, που υπάγονταν σ' αυτούς. Για άλλη μία φορά διαφαίνεται, λοιπόν, ότι οι Μολοσσοί είχαν ενσωματώσει στους κόλπους τους και άλλες φυλές, κυρίως θεσπρωτικές, ενώ η Χαονία, αν και αποδυναμωμένη, παρέμενε απολύτως ανεξάρτητη και ιδιαίτερα σημαντική για τους νοτιότερους Έλληνες.

Τα επόμενα χρόνια οι εξελίξεις και η πολιτική εικόνα της Ηείρου συντίθενται από τους καταλόγους των θεαροδόκων των πανελληνίων ιερών. Ο πρώτος είναι αυτός της

²⁷⁶ Cabanes 2007b, 230.

²⁷⁷ Βλ. παραπάνω σημείωση.

²⁷⁸ Ευαγγελίδης 1956, 3· Δάκαρης 1957, 88-89· Hammond 1967, 525· Cabanes 1976, 534-535 αρ. 1· Meyer 2012, 205· της ίδιας 2013, 48.

²⁷⁹ Cabanes 2007b, 230. Μία άλλη άποψη εκφράστηκε από τον Ceka, ότι ο Αλκέτας στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. εισέβαλε στη Χαονία και την έθεσε υπό τον έλεγχό του, μεταδίδοντάς της τις τρωικές παραδόσεις, ενώ η ανεξαρτητοποίησή της από τους Αιακίδες συντελέστηκε μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου Α' Μολοσσού στην Ιταλία, βλ. του ιδίου 2002, 22-23. Ωστόσο, όπως θα καταδειχθεί, οι Χάονες παρουσιάζονται ήδη την εποχή αυτή ανεξάρτητοι στις διασωθείσες πηγές.

²⁸⁰ Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, η φιλοαθηναϊκή πολιτική των Μολοσσών βασιλέων, που ξεκίνησε, όπως προειπώθηκε, με τον Θαρύπα, ήταν και ο λόγος εξορίας του γιου του, Αλκέτα, ίσως και του ίδιου, από την Ήπειρο, μετά το τέλος του Πελοποννησιακού, την κατάρρευση της Αθήνας και την επικράτηση της Σπάρτης, βλ. Δάκαρης 1980a, 24.

Επιδαύρου, που αφορά την πρόσκληση στην εορτή των Ασκληπιείων και χρονολογείται το 360-355 π.Χ.²⁸¹:

Ἄπειρος
Πανδοσία· Διόσζοτος
Κασσώπα· Σκέπας, Ἀριστόδαμος.
Θεσπρωτοί· Πετόας, Σίμακος
Ποιωνός· Ἴαδματος
Κόρκυρα· Μνασαλκίδας, Ἀντιρήδας
Χαονία· Δόροπος
Ἄρτιχία· Σχίδα
Μολοσσοί· Θᾶρυψ
Ἀμβρακία·

Διαφαίνεται, λοιπόν, σ' αυτή την πηγή, ότι ο γεωγραφικός προσδιορισμός της *Ἀπείρου* προσδιόριζε τη συγκεκριμένη περίοδο μόνο το ΝΔ τμήμα της χώρας, διότι διακόπτεται η συνέχεια από τη Θεσπρωτία στη Χαονία και τη Μολοσσία, με την ενδιάμεση καταγραφή της Κέρκυρας²⁸². Αναφέρονται, λοιπόν, με τη σειρά επίσκεψης των θεωρών, η Πανδοσία, πιθανότατα ως εκπρόσωπος των ηλειακών αποικιών, η Κασσώπη, οι Θεσπρωτοί, η Ποιωνός, η Χαονία, η Ἀρτιχία και οι Μολοσσοί, με θεαροδόκο τον βασιλιά τους²⁸³. Είναι ενδιαφέρον ότι το κράτος των Θεσπρωτών και των Μολοσσών καταγράφεται με το εθνικό, ενώ των Χαόνων με το τοπωνύμιο της επικράτειας, ίσως σε αντιδιαστολή με την *Ἄπειρο*. Σύμφωνα με τον Hammond, ο θεαροδόκος Δόροπος θα μπορούσε να είναι ο ενιαύσιος προστάτης των Χαόνων²⁸⁴. Από τις ανωτέρω περιοχές άγνωστες παραμένουν η Ποιωνός και η Ἀρτιχία.

Έχει προταθεί για την πρώτη η διόρθωση σε «Τόρωνος - Τορώνη», μιας και βρίσκεται παραθαλάσσια μεταξύ των Θεσπρωτών και της Κέρκυρας²⁸⁵. Ωστόσο, δεν αποκλείεται να πρόκειται για την ονομασία ενός ακόμη θεαροδόκου ή μάλλον για το εθνικό ενός από αυτούς, του Θεσπρωτού Σιμάκου, όπως το «Πορρωνός» και «Καρτωνός», που μαρτυρούνται στον Βουθρωτό²⁸⁶. Ο Cabanes δεν αποδέχεται καμία από τις ανωτέρω υποθέσεις και υποστηρίζει αφενός ότι η ονομασία δεν είναι αλλοιωμένη και αφετέρου ότι η Ποιωνός ήταν τοποθεσία ή λιμάνι ανάμεσα στη Θεσπρωτία και την Κέρκυρα²⁸⁷.

Ο κατάλογος φέρει μεταξύ της Χαονίας και των Μολοσσών την Ἀρτιχία²⁸⁸, την οποία ο Hammond τοποθέτησε γύρω από το όρος Μουργκάνα και την απέδωσε στους Ηπειρώτες Ατιντάνες, που, κατά τη θεωρία του, επιχωρίαζαν στην περιοχή²⁸⁹. Έχει

²⁸¹ IG IV² 1.95· Hammond 1980a, 10.

²⁸² Hammond 1997d, 62.

²⁸³ Δεν πρόκειται για τον βασιλιά Θαρύπα, αλλά για τον Αρύββα, βλ. Hammond 1980a, 9.

²⁸⁴ Hammond 1980a, 13.

²⁸⁵ Baunack 1895, 56.

²⁸⁶ Hammond 1980a, 11.

²⁸⁷ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 348· Cabanes 1997a, 97· του ίδιου 2007b, 232 και σημ. 37.

²⁸⁸ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 343.

²⁸⁹ Hammond 1980a, 12.

ακόμη υποστηριχθεί η συμπλήρωση σε Ωριχία - Ωρική και η σύνδεσή της με τον ανεξάρτητο Ωρικό²⁹⁰. Ο Cabanes πρότεινε αρχικά τη θέση της στην Παραναία, στη λεκάνη της Πρεμετής²⁹¹. Ωστόσο, το τοπωνύμιο μπορεί να διαβαστεί και ως «Αργιθία», που παραπέμπει στην Αργεθία²⁹² ή *Argitheia* (Λιβ. 38.1.4), την πρωτεύουσα της Αθαμανίας²⁹³. Πρέπει, τέλος, να επισημανθεί ότι πέρα από οποιαδήποτε συμμαχική πολιτική και διπλωματική σχέση, η πρόσκληση των Χαόνων και όλων των ηπειρωτικών εθνών στις πανελλήνιες εορτές, ήδη από το α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., αποτελεί μία αδιάψευστη μαρτυρία της ελληνικής τους ταυτότητας, που, όπως φαίνεται, ήταν αυτονόητη για τους σύγχρονούς τους νοτιότερους Έλληνες, παρά τις όποιες πολιτικές και πολιτιστικές διαφορές²⁹⁴.

Στον επόμενο κατάλογο του Άργους, που χρονολογείται πριν το 330 π.Χ., διαπιστώνεται ότι σε διάστημα περίπου τριάντα ετών, η κατάσταση στο εσωτερικό της Ηπείρου είχε αλλάξει ριζικά²⁹⁵:

- 10 [Άμβρ]α[κία]· [Φ]ορβάδας
 11 [Άπε]ιρος· Κλεοπάτρα
 12 [Φοιν]ίκα· Σατυρῖνος, Πυλάδας, Κάρχαξ
 13 [Κασσώπ]α(?)²⁹⁶· [.]ΙΔΑΣ, Αἰσχρίων Τεύθραντος
 14 [Άπο]λ[λ]ωνία· Δω[.]θεος
 15 [.] N [.] ΝΟΣ
 16 [Κόρκ]υρα· ΝΑΙ [- - - -]

Έχει προηγηθεί η ανάρρηση στον μακεδονικό θρόνο του Φιλίππου Β΄ το 360 π.Χ., ο οποίος απώθησε οριστικά τους Ιλλυριούς και απήλλαξε τα ηπειρωτικά έθνη από τις επιθέσεις, συνάπτοντας και διπλωματικές σχέσεις με τη δυναστεία των Μολοσσών. Το 357 π.Χ. έλαβε ως σύζυγο την Ολυμπιάδα, κόρη του Νεοπτολέμου Β΄ και ανιψιά του Αρύββα. Ωστόσο, σύντομα αναπτύχθηκε αντιπαλότητα με τον Αρύββα και αφού τον νίκησε σε μάχη, μετέφερε τον αδελφό της συζύγου του, Αλέξανδρο Α΄ στη Μακεδονία, για να τον εκπαιδέψει. Τον χειμώνα του 343/2 π.Χ. ο Φίλιππος επέστρεψε με στρατό στην Ήπειρο, εξεδίωξε τον Αρύββα και εγκατέστησε στον θρόνο τον Αλέξανδρο, τον οποίο το 336 π.Χ. πάντρεψε με την κόρη του από την Ολυμπιάδα, Κλεοπάτρα. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η εικόνα ενοποίησης, που φέρει ο ανωτέρω κατάλογος να είναι, εν μέρει τουλάχιστον, αποτέλεσμα των παρεμβάσεων του Μακεδόνα βασιλιά. Από το αρχείο του ιερού απουσιάζει η Πανδοσία, η οποία με το Βουχέτιο και την Ελάτρια, είχαν καταληφθεί το 342 π.Χ. από τον Φίλιππο, που

²⁹⁰ Baunack 1895, 57· Βλ. και παρακάτω.

²⁹¹ Cabanes 1997a, 97.

²⁹² Plassart 1921, 20 στ. 132.

²⁹³ Cabanes 2007b, 233.

²⁹⁴ Dakaris - Christidis - Hochschulz 1993, 59.

²⁹⁵ Charneux 1966, 157. Η επίσκεψη των θεορών του Άργους αφορούσε την αναγγελία των Νεμέων και των Ηραίων του 329 ή 327 π.Χ., βλ. Charneux 1966, 182 σημ. 3· Cabanes 1976, 118, 177.

²⁹⁶ Ο Hammond τοποθέτησε στον κατάλογο κάτω από τη Φοινίκη, την «Κεμάρα», την πρωτεύουσα του φύλου των Καρών, που, κατά τον ίδιο, ανεξαρτητοποιήθηκε, μέσω παρέμβασης του Αντιπάτρου, που ήθελε να αποδυναμώσει τους Χάονες, το μοναδικό ηπειρωτικό έθνος, που δεν ήταν υπό μολοσσικό έλεγχο, βλ. του ιδίου 1980b, 472-473· Και παρακάτω.

έπειτα τις παρέδωσε στο αιακιδικό βασίλειο «τὰς δ' ἐν Κασσωπία τρεῖς πόλεις, Πανδοσίαν καὶ Βούχετα καὶ Ἐλάτειαν, Ἡλείων ἀποικίας, κατακαύσας τὴν χώραν καὶ εἰς τὰς πόλεις βιασάμενος παρέδωκεν Ἀλεξάνδρῳ τῷ κηδεστῇ τῷ ἑαυτοῦ δουλεύειν» (Δημοσθ., *Περὶ Ἀλον.* 32)²⁹⁷.

Ἡ πιο σημαντική, ὁμως, παράλειψη, που ἐγείρει πλήθος υποθέσεων εἶναι αὐτὴ των Θεσπρωτῶν, που ἴσως οφείλεται στὴν ενσωμάτωση τοῦ ἔθνους στὴν καταγραφείσα Ἄπειρο, τῆς ὁποίας ὡς θεαροδόκος παρατίθεται ἡ βασίλισσα Κλεοπάτρα. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὸ οφείλεται στὴν ἰδρυση τῆς Ἡπειρωτικῆς Συμμαχίας, ἥδη ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτή, ἴσως πρὶν τὴν ἀναχώρηση τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μολοσσοῦ γιὰ τὴν Ἰταλία ἢ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας τοῦ ἐκεῖ (334-331 π.Χ.) ἢ ἀκόμη καὶ λίγο μετὰ τὸν θάνατό του, ὁπότε καὶ ἡ Κλεοπάτρα ἀσκούσε μόνη τὴν ἀντιβασιλεία στὴν Ἡπειρο, πρὶν τὴν ἀφίξη καὶ ἐγκατάσταση τῆς μητέρας τῆς, Ολυμπιάδας²⁹⁸. Ὡστόσο, ἡ ἀποσπασματικὴ μορφή τοῦ καταλόγου, ὁ σύντομος καὶ ἀναφορικὸς χαρακτήρας τοῦ καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶναι γνωστὸ κατὰ πόσο θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀξιόπιστος καὶ ἀκριβὴς γιὰ ζητήματα, που ἀπτονται τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς των ἠπειρωτικῶν ἐθνῶν, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων.

Στὴν πραγματικότητα, ἓνα ἄλλο σχῆμα μαρτυρεῖται τὴν ἴδια περίοδο σὲ χάλκινη ἐνεπίγραφη πινακίδα, ἀφιερωμένη στὸν Δία τῆς Δωδώνης²⁹⁹:

Θεὸς τύχα·
Ζεῦ, Δωδώνης μεδέ-
ων· τόδε σοὶ δῶρον πέ-
μψω παρ' ἐμοῦ : Ἀγάθων
Ἐχεφύλου καὶ γενεὰ
πρόξενοι **Μολοσσῶν**
καὶ συμμάχων ἐν τ-
ριάκοντα γενεαῖς
ἐκ Τρωΐας Κασσάν-
δρας γενεά,
Ζακύνθιοι.

Ἀναθέτες ἦταν ὁ Ἀγάθων, γιὸς τοῦ Ἐχεφύλου καὶ ἡ γενιά του ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, πρόξενοι των Μολοσσῶν καὶ των συμμάχων τους, ἀπὸ τριάντα γενιές, με τὴν ἀφετηρία νὰ υπολογίζεται ἀπὸ τὴν Τρωαδίτισσα Κασσάνδρα³⁰⁰. Ἡ ἀνάθεση χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Καραπάνο τὸ 370 π.Χ.³⁰¹, ἀπὸ τὸν Franke, λίγο μετὰ τὸ 334

²⁹⁷ Πρόκειται γιὰ τὶς λεγόμενες «ἠλειακὲς ἀποικίες», που ἰδρυσαν οἱ Ἡλείοι τὸν 8^ο αἰ. π.Χ., στὴ μετέπειτα Κασσωπαία, βλ. Hammond 1967, 477-478, 554· Dakaris 1971, 134 κ.ε., 140 κ.ε. Βέβαια, οἱ ἰδρύσεις αὐτὲς ἀπὸ τοὺς Ἡλείους, ἐπίσης, ἀμφισβητοῦνται, βλ. Klotzsch 1911, 71· Domínguez 2015, 111-143.

²⁹⁸ Βλ. Πλιάκου 2007, 41-42, 49-50, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ στὴν παρούσα ἐργασία, βλ. παρακάτω.

²⁹⁹ Carapanos 1878, 39-40 ἀρ. 1, 196 pl. xxii.

³⁰⁰ Γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτὴ βλ. Δάκαρης 1964, 103.

³⁰¹ Carapanos 1878, 197.

π.Χ.³⁰², αλλά από τον Δάκαρη, στα χρόνια του Πύρρου, 297-272 π.Χ.³⁰³, όπως και από τη Meyer, την πρώτη δεκαετία του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁰⁴. Ο Hammond θεώρησε ότι ο ανωτέρω σχηματισμός, «Μολοσσοί και Σύμμαχοι», ιδρύθηκε το 342 π.Χ., με παρότρυνση του Φιλίππου Β΄, ο οποίος προσέφερε, μάλιστα, όπως εκτέθηκε παραπάνω, ως πρώτους συμμάχους τις ηλειακές αποικίες³⁰⁵. Η ονομασία παραπέμπει κυρίως σε μία στρατιωτική σύμπραξη, στην οποία, οι πρώτοι, που κατονομάζονται αποτελούν πάντα την ηγεμονική δύναμη, κατά παρόμοιο τρόπο με αντίστοιχες ενώσεις της υπόλοιπης Ελλάδας, «Αθηναίοι και σύμμαχοι», «Λακεδαιμόνιοι και σύμμαχοι»³⁰⁶.

Εξάλλου, ο Φίλιππος, μετά την νίκη του στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ., αναβίωσε την Κορινθιακή Συμμαχία, έναν στρατιωτικό συνασπισμό των ελληνικών πόλεων, με προσχηματικό σκοπό την εκστρατεία στην Ασία και την πανελλήνια ανταπόδοση της πρότερης περσικής εισβολής. Αυτή περιελάμβανε διατάξεις περί σεβασμού της αυτονομίας των κρατών-μελών και απαγόρευσης οποιασδήποτε σύγκρουσης μεταξύ τους, αλλά ήταν στην ουσία μία ακόμη ηγεμονεύουσα ενότητα, που δεν περιόριζε την κυρίαρχη δύναμη³⁰⁷. Φαίνεται, λοιπόν, αρκετά πιθανό ο Μακεδόνας βασιλιάς να προώθησε και μία συμμαχική ενοποίηση των ηπειρωτικών εθνών για τον καλύτερο έλεγχό τους, δεδομένου ότι επικεφαλής της θα ήταν ο εγκατεστημένος από τον ίδιο, βασιλιάς της Μολοσσίας, γυναικάδελφος και γαμπρός του, Αλέξανδρος Α΄, για τον οποίο είχε κατακτήσει και τις λεγόμενες ηλειακές αποικίες (*Περί Αλονήσου* 32).

Ο πρόωρος, όμως, θάνατος του Φιλίππου δεν επέτρεψε τη διεκπεραίωση των στόχων του για την Ανατολή, των οποίων, βέβαια, πάνω από άξιος συνεχιστής ήταν ο γιος του από την Ολυμπιάδα. Πιθανώς, λοιπόν, να μην ήταν αρχική φιλοδοξία του ίδιου του Αλεξάνδρου του Μολοσσού μία εκστρατεία στη Δύση, την ίδια περίπου εποχή και δεν αποκλείεται με το διευρυμένο αυτό στρατιωτικό σώμα των μολοσσικών «συμμάχων» να ξεκίνησε για την Κάτω Ιταλία το 334 π.Χ.³⁰⁸. Κατά τον Hammond, ίσως και οι Χάονες να βρίσκονταν μεταξύ αυτών των συμμάχων και να είχαν λάβει μέρος στην προς δυσμάς εκστρατεία³⁰⁹.

Οι Θεσπρωτοί δεν κατονομάζονται, λοιπόν, στο αρχείο του Άργους, διότι πιθανότατα η πλειονότητα των ευρύτερων φυλών τους είχε προσχωρήσει στο Κοινό των Μολοσσών, ενώ ο όρος «Άπειρος» δεν πρέπει να εκληφθεί ως η ονομασία μιας συμμαχικής οντότητας, αλλά ως γεωγραφικός προσδιορισμός, όπως στον

³⁰² Franke 1955, 38.

³⁰³ Δάκαρης 1964, 103 σημ. 4.

³⁰⁴ Η χρονολόγηση αυτή ταυτίζει το σχήμα «Μολοσσοί και Σύμμαχοι» με αυτό των «Συμμάχων των Ηπειρωτών» και δεν οφείλεται στη σύσταση μιας ομοσπονδίας, αλλά στην ακτινοβολία, που έλαβε το μολοσσικό έθνος στα χρόνια του Πύρρου βλ. Meyer 2013, 67, 73-74, 90.

³⁰⁵ Hammond 1967, 534· του ίδιου 1997, 62.

³⁰⁶ Hammond 1967, 560· Cabanes 2007b, 234. Για τις απόψεις πιο αναλυτικά, βλ. Πλιάκου 2007, 42 και σημ. 29.

³⁰⁷ Μέσω αυτής ο Φίλιππος εξασφάλιζε ένα διευρυμένο πολεμικό δυναμικό για τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του, αλλά και την αποφυγή στροφής των πόλεων εναντίον του, βλ. Burselis 2003, 39-41.

³⁰⁸ Hammond 1997d, 62.

³⁰⁹ Hammond 1980b, 473. Ωστόσο, η υπόθεση αυτή αντιβαίνει στο γεγονός ότι ο Αλέξανδρος έπλευσε στον Τάραντα με μία αμελητέα στρατιωτική δύναμη, που υπολογίζεται σε 1500-2000 άνδρες, καθώς το κύριο πολεμικό δυναμικό του παραχωρήθηκε στην Κάτω Ιταλία, βλ. Liampi 2013, 21.

προηγούμενο κατάλογο της Επιδαύρου³¹⁰. Εξάλλου, όπως προειπώθηκε, φαίνεται ότι οι όροι «Ἡπειρος» και «Ἡπειρώτες» προσδιόριζαν το ΝΔ τμήμα της επικράτειας, την Κασσωπαία και τη Θεσπρωτία, τουλάχιστον από τον 5^ο αι. π.Χ. «*Ἀμβρακιῶται καὶ οἱ μετ' αὐτῶν Χάονες καὶ Ἡπειρῶται*» (Ελλάν. *FGrH* 4 F 83), στο οποίο, μόλις εισήλθαν οι θεωροί του Άργους, έγιναν δεκτοί από τη βασίλισσα Κλεοπάτρα, όπως και καταγράφηκε.

Πάντως είναι ξεκάθαρο ότι οι Χάονες βρίσκονταν εκτός της μολοσσικής επικυριαρχίας, καθώς αναφέρονται, μέσω της πρωτεύουσάς τους, της Φοινίκης. Η αναγραφή τριών ονομάτων δίπλα από την πόλη «*[Φοιν]ίκα· Σατυρῖνος, Πυλάδας, Κάρχαξ*» είναι, κατά ορισμένους, προβληματική, όπως και ο όρος «Κάρχαξ» και είτε πρόκειται για τρεις θεαροδόκους είτε η τελευταία ονομασία δηλώνει έναν άλλο τόπο, που επισκέφθηκαν οι θεωροί, χωρίς, όμως, την αναφορά του προσώπου επί της υποδοχής τους³¹¹.

3.2. Κρατική αναδιοργάνωση και νομισματική παραγωγή

Στον εν λόγω κατάλογο, λοιπόν, πέρα από την πιθανή μολοσσική διεύρυνση, μέσω της συμμαχικής ενσωμάτωσης άλλων φύλων, διαφαίνεται και μία οικιστική μεταβολή του έθνους των Χαόνων, που αναμφισβήτητα είχε πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Τα ηπειρωτικά έθνη ζούσαν, όπως έχει επισημανθεί, διασκορπισμένα σε ατείχιστα μικρά χωριά έως περίπου τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. «*οἰκοῦσι δὲ κατὰ κόμας οἱ Χάονες*» (Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 28)³¹². Από το β' μισό του αιώνα, όμως, ξεκινά μία εκτεταμένη αστικοποίηση σε όλη την Ἡπειρο και κυρίως στη Χαονία. Την ίδια εποχή χρονολογείται και ένα χρηστήριο έλασμα από τη Δωδώνη, που αφορά τη μετατόπιση ενός ναού της Αθηνάς Πολιάδος³¹³:

Ἀγαθᾶ τύχα — Αἰτεῖται ἅ πόλις ἅ τῶν Χαόνων
τὸν Δία τὸν Νάον καὶ τὰν Διώναν ἀνελεῖν εἰ λῶι-
ον καὶ ἄμεινον καὶ συμφορότερόν ἐστι τὸν ναὸν

³¹⁰ Cabanes 2007b, 234.

³¹¹ Cabanes 2007b, 233 σημ. 42.

³¹² Ωστόσο, βάσει των αρχαιολογικών ερευνών, η αρχή ανάπτυξης αστικών κέντρων στην Ἡπειρο, εκτός των αποικιών, τοποθετείται μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, στα τέλη του 5^{ου} αι. - αρχές 4^{ου} αι. π.Χ. και περιλάμβανε είτε ακροπόλεις, που σταδιακά επεκτάθηκαν προς τις πλαγιές, είτε εγκαταστάσεις, που οργανώθηκαν από τον συνοικισμό πολλών κωμών. Ως «πόλις», βέβαια, ορίζεται ένας σημαντικός, οχυρωμένος οικισμός, που περιβαλλόταν από τη χώρα και διέθετε δημόσια κτήρια, αγορά, θέατρο, γυμνάσιο, ιερά, αρχείο και πρυτανείο, που ήταν το διοικητικό και πολιτικό κέντρο του κράτους, καθώς και στάδιο, βουλευτήριο, εργαστήρια κλπ. Η πλήρης ανάπτυξη, λοιπόν, των πόλεων έλαβε χώρα στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και κυρίως στον 3^ο αι., χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έπαψαν να υπάρχουν πολυάριθμες κώμες, καθώς και τειχιζόμενες ακροπόλεις σε κομβικά σημεία, οι οποίες, όμως, λειτουργούσαν ως φρουρία ελέγχου και καταφύγια για τον αγροτικό πληθυσμό και τα κοπάδια του, σε περιπτώσεις κινδύνου. Στις πόλεις περιλαμβάνετο και η Δωδώνη, ενώ στη Μολοσσία υπήρχαν η Πασσαρώνα, η Φυλάκη, η Τέκμων και το Ορραον, στη Θεσπρωτία, η Ελέα, τα Γίτανα και η Φανοτή και στην Κασσωπαία, η Κασσώπη, βλ. Dakaris 1987, 71-80· Ανδρέου 1997, 94-104. Η Χαονία διέθετε, επίσης, πόλεις και πολισμάτα, τη Φοινίκη, την Αντιγόνη, τον Βουθρωτό, τον Ωρικό, το Μπόρσι κλπ., όπως και η μεθόρια ζώνη της, τη Βύλλιδα, τη Νίκαια, την Αμαντία, την Ολύμπη, τα Κάνινα, το Τρεπόρτι, το Gurëzezë, το Margëllis κλπ., βλ. παρακάτω.

³¹³ Ευαγγελίδης 1953-54, 100· Dakaris - Christidis - Vokotopoulou 1993, 58.

τὸν τᾶς Ἀθάνας τᾶς Πολιάδος ἀγχωρίζαντας
ποεῖν

Το ερώτημα έχει τοποθετηθεί χρονικά είτε στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³¹⁴ ή μεταξύ του 330-320 π.Χ.³¹⁵ ή στο τέλος του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.³¹⁶. Η χρονολόγηση αυτή ταιριάζει με το ξεκίνημα ίδρυσης αστικών κέντρων στην Ἡπειρο και τη θεωρία του Ευαγγελίδη ότι η «πόλις ἃ τῶν Χαόνων» είναι η πρωτεύουσα του έθνους, η Φοινίκη, με προστάτιδα θεά την Αθηνά Πολιάδα³¹⁷. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Larsen, την εποχή αυτή ο όρος «πόλις» αντιστοιχούσε και στην έννοια του κράτους και ίσως το έλασμα να αναφέρεται εν συνόλω στο χαονικό έθνος και όχι μόνο στην πρωτεύουσά του, γεγονός που σημαίνει ότι ο ναός της θεάς μπορεί να βρισκόταν σε οποιοδήποτε μέρος της επικράτειάς του³¹⁸.

Δεν είναι γνωστό ως ποιο βαθμό η ανάπτυξη πόλεων στην Ἡπειρο ήταν αποτέλεσμα της μακραίωνης αποικιακής παρουσίας και επίδρασης ή της διπλωματικής και συμμαχικής επαφής με την υπόλοιπη Ελλάδα ή της εγγύτητας εξέλιξης, που ανταποκρίθηκε στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και τις νέες ανάγκες. Σύμφωνα με τον Cabanes, η αστική αυτή κίνηση μπορεί να εξηγηθεί κυρίως, μέσω μιας βραδείας, αλλά συνεχούς δημογραφικής αύξησης των πληθυσμών του βορρά³¹⁹. Πράγματι, από το β' μισό του 5^{ου} αι. έως και τον 3^ο αι. π.Χ. παρατηρείται εκτεταμένη πολεμική δραστηριότητα και μία εκπληκτική ορμητικότητα των βόρειων, ελληνικών και μη, εθνών. Το 429 π.Χ. ο Σιτάλκης, βασιλιάς των Θρακών Οδρυσών εισέβαλε στη Μακεδονία, ενώ από το 393 π.Χ. οι Ιλλυριοί του Βαρδύλιος επιδίδονταν ακατάπαυστα σε επιδρομές και επιθέσεις εναντίον των Μακεδόνων, αλλά και των Μολοσσών το 385 π.Χ. και 360 π.Χ., μέχρι, όπως προειπώθηκε, την ανάληψη της εξουσίας από τον Φίλιππο Β'.

Στα επόμενα χρόνια, οι βασιλείς, ο Φίλιππος Β', ο Αλέξανδρος Γ', ο Αλέξανδρος ο Μολοσσός και ο Πύρρος, ήταν ιδιαίτερα ισχυροί και με πλεονάζουσες στρατιωτικές δυνάμεις, έτσι ώστε να στραφούν σε μεγάλοπνοες υπερπόντιες εκστρατείες. Επίσης, παρά τις εξαιρετικά μεγάλες απώλειες, 15.000 Μολοσσοί το 385 π.Χ., 4.000 Μακεδόνες το 360 π.Χ. και 7.000 χιλιάδες Ιλλυριοί τον επόμενο χρόνο, ο δυναμισμός των εθνών αυτών παρέμεινε αμείωτος και οι περιοχές συνέχιζαν να παρέχουν ανεξάντλητο αριθμό στρατιωτών στις κατοπινές επιχειρήσεις³²⁰. Ακόμα κι αν οι ανωτέρω αριθμοί, που παραδίδονται από τις πηγές, είναι κάποιες φορές υπερβολικοί, όπως στην περίπτωση των 15.000 Μολοσσών του Διοδώρου, στους οποίους προφανώς θα περιλαμβάνονταν και άλλες εθνικές ομάδες, καταδεικνύουν την

³¹⁴ Ευαγγελίδης 1953-54, 102· Hammond 1967, 539.

³¹⁵ Hernandez 2017, 243.

³¹⁶ Dakaris - Christidis - Vokotopoulou 1993, 58.

³¹⁷ Ευαγγελίδης 1953-54, 101· Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 348.

³¹⁸ Larsen 1968, 280 σημ. 3. Την άποψή του υιοθέτησαν και άλλοι μελετητές, βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 100· Βάσει αυτής της ερμηνείας, ο Hernandez υποστήριξε ότι ίσως ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος, που ανακαίνισαν οι Χάονες, δεν βρισκόταν στη Φοινίκη, αλλά στον Βουθρωτό, ο οποίος την περίοδο αυτή είχε περάσει στον έλεγχο τους, βλ. παρακάτω.

³¹⁹ Cabanes 1990, 216.

³²⁰ Cabanes 1990, 216.

επιθυμία των σύγχρονων συγγραφέων να δηλώσουν ότι οι χώρες αυτές ήταν τότε φοβερά πυκνοκατοικημένες³²¹.

Διαφαίνεται, λοιπόν, μία δημογραφική αύξηση, που έκανε επιτακτική την υιοθέτηση ενός νέου τρόπου ζωής, διότι η νομαδική ή ημινομαδική οικονομία δεν μπορούσε να θρέψει αδιάκοπα αυξανόμενους πληθυσμούς, ενώ οι συνεχείς επιδρομές και πολεμικές επιχειρήσεις θα κατέστησαν απαγορευτική την εκτεταμένη διαβίωση σε ανοχύρωτες κώμες, καθώς και την εποχιακή κτηνοτροφική μετακίνηση των ανδρών, δηλαδή του πολιτικού και στρατιωτικού σώματος, μακριά από τις εστίες και για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στην ορμητικότητα των βαρβάρων συνετέλεσε, κατά τον Cabanes και το γεγονός ότι ο Διονύσιος ο Πρεσβύτερος, ο τύραννος των Συρακουσών, παραχώρησε το 385 π.Χ. στους Ιλλυριούς 500 ελληνικές πανοπλίες, γεγονός που τους προσέδωσε μία στρατιωτική υπεροχή έναντι των γειτονικών τους πληθυσμών και αύξησε την αυτοπεποίθησή τους. Εν γένει, όμως, η συμμετοχή των ηπειρωτικών εθνών σε συμμαχίες και πολεμικές επιχειρήσεις με την υπόλοιπη Ελλάδα θα επέφερε σταδιακά αλλαγές στον οπλισμό και τη μαχητική τακτική, η οποία σαφέστατα συνεπάγεται νέα στρατιωτική, οικιστική και κοινωνική οργάνωση³²². Επίσης, οι παρεμβάσεις και μεταρρυθμίσεις του Φιλίππου Β΄ στα φύλα της Άνω Μακεδονίας (Ιουστίνος 8.5.7-8· 8.6.1-2)³²³, στην Ιλλυρία, όπου ίδρυσε οχυρά «*φασί Φίλιππον πράττειν... οί δ' ἐν Ἰλλυριοῖς πόλεις τειχίζειν*» (Δημ., *Φιλίπ.* 1.48)³²⁴, ενδεχομένως και στην Ήπειρο, θα είχε αναμφισβήτητα τον ανάλογο αντίκτυπο σε όλα τα όμορα κράτη, που δεν μπορούσαν να μείνουν στάσιμα μπροστά στα νέα δεδομένα³²⁵.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η μεταβολή αυτή των συνθηκών απαίτησε τη στροφή προς τη μόνιμη εγκατάσταση, που εξασφάλιζε καλύτερη άμυνα και την παράλληλη άσκηση διαφόρων ειδών οικονομίας, της γεωργίας, του κτηνοτροφικού, της αλιείας και της κτηνοτροφίας, της τελευταίας, όμως, σε μία πιο περιορισμένη κλίμακα από αυτή της νομαδικής ή ημινομαδικής. Από την εποχή αυτή και ιδιαίτερα στα κατοπινά χρόνια η Ήπειρος εισάγει, αλλά και εξάγει, όπως προαναφέρθηκε, σιτηρά, ενώ συχνά καθίσταται και βάση ανεφοδιασμού για στρατεύματα. Νέα αστικά κέντρα, λοιπόν, δημιουργήθηκαν ή μικρές κώμες συνοικίσθηκαν σε εύφορα εδάφη και σε σημεία διασταύρωσης φυσικών οδών. Η κομβική τους θέση τα καθιστούσε πολυσύχναστα μέρη και για την περαιτέρω εκμετάλλευσή τους ιδρύθηκαν ιερά και αγορές, που προσείλκυαν προσκυνητές και εμπόρους, ενώ για την άσκηση του πολιτικού βίου και τη λήψη των αποφάσεων, που αφορούσαν τη φυλετική κοινότητα, ανηγέρθηκαν δημόσια κτήρια. Συνεπώς, η πόλη κατέστη για τα φύλα της χαονικής επικράτειας θέση αμυντική, διοικητική, οικονομική και θρησκευτική, κέντρο, όμως, μιας

³²¹ Hammond 1997d, 59.

³²² Cabanes 1990, 218.

³²³ Hatzopoulos 2003, 57.

³²⁴ Cabanes 1990, 204.

³²⁵ Οι όποιες, βέβαια, φυσικές, εγγώριες και εγγενείς, εξελίξεις συνέβαιναν στα βασιλευόμενα αυτά έθνη του βορρά μπορούσαν ασφαλώς να αλλάξουν, να επιταχυνθούν ή να επιβραδυνθούν από τις επεμβάσεις ισχυρών ηγεμονικών προσωπικοτήτων, όπως ο Βάρδουλις, ο Φίλιππος Β΄, ο Πύρρος κλπ., βλ. Cabanes 1990, 217-218.

πολιτικής δύναμης, που λειτουργούσε στο πλαίσιο του έθνους και όχι ως μία ανεξάρτητη οντότητα, τύπου-κράτους³²⁶.

Το νέο αυτό οικονομικό και οικιστικό πλαίσιο επέφερε και κοινωνικές αλλαγές, καθώς στηριζόταν εξίσου στην έγγαιο ιδιοκτησία, από τη συσσώρευση της οποίας αναδύθηκαν ως ισχυρότερες κάποιες οικογένειες, που απέκτησαν μία πιστή πελατεία, στην οποία παρείχαν ασφάλεια και η ίδια το στρατιωτικό δυναμικό³²⁷. Πρόκειται για σχέσεις αλληλεγγύης και αλληλεξάρτησης με τους λιγότερο προνομιούχους, αλλά ελεύθερους ανθρώπους, που εθελούσια έθεταν εαυτούς υπό την προστασία των ισχυρότερων, προσφέροντάς τους για αντάλλαγμα την υποστήριξή τους στην άμυνα και την πολιτική ζωή³²⁸. Οι «αριστοκρατικές» αυτές οικογένειες διαδραμάτισαν σημαίνοντα πολιτικό ρόλο τα κατοπινά χρόνια, μετά την κατάργηση της βασιλείας, αναδεικνύοντας προσωπικότητες, όπως οι πολιτικοί, Χάρωψ ο πρεσβύτερος, Χάρωψ ο νεότερος, Αντίνοος, Θεόδοτος κλπ., οι οποίοι στηριζόμενοι στην πελατεία τους, καθόρισαν εν πολλοίς το πολιτικό μέλλον της Ηπείρου, έχοντας αναλάβει τα ανώτερα αξιώματα του κράτους και κυρίως τη *στρατηγία*³²⁹.

Η αναδιοργάνωση της οικονομίας και των οικιστικών δομών δημιούργησε, επίσης, νέες πηγές πλούτου, όπως η βιοτεχνία και ευνόησε περαιτέρω τις ανταλλαγές και τις συναλλαγές, γεγονός που οδήγησε το χαονικό έθνος στην ανάγκη έκδοσης νομίσματος. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που, κατά πάσα πιθανότητα, τον 4^ο αι. π.Χ. οι Χάονες εξέδωσαν τα πρώτα τους νομίσματα, τεκμήρια της οικονομικής τους άνθησης, της εξωστρεφούς, αλλά και ανεξάρτητης ανάπτυξής τους³³⁰. Η ανασκαφική έρευνα στην πρωτεύουσα των Χαόνων έφερε στο φως 800 νομίσματα, εκ των οποίων μόνο είκοσι ανήκαν στο χαονικό έθνος, ένας αριθμός μικρός ποσοτικά, αλλά διόλου αμελητέος επιστημονικά και ιστορικά³³¹.

Τον 4^ο αι. π.Χ., λοιπόν, οι Χάονες εξέδωσαν χάλκινα νομίσματα, που απεικόνιζαν ως εμπροσθότυπο την κεφαλή της Αθηνάς προς τα δεξιά (I), με κορινθιακό κράνος και ως οπισθότυπο το μονόγραμμα των δύο πρώτων γραμμάτων του εθωνυμίου, «ΧΑ[ΟΝΩΝ]», μέσα σε δάφνινο στεφάνι (εικ. 3, 4). Η κοπή αυτή είναι αρκετά κοντά στη μολοσσική νομισματοκοπία ως προς τους τύπους και τη μετρολογία. Σύμφωνα με τη Gjongecaj, πρόκειται για την Αθηνά Πολιάδα, την προστάτιδα του έθνους, της οποίας ναός και λατρεία μαρτυρείται στην πρωτεύουσα, τη Φοινίκη, μέσω του

³²⁶ Cabanes 1990, 217.

³²⁷ Cabanes 1997b, 87.

³²⁸ Cabanes 1997c, 90.

³²⁹ Τεκμήριο της οικονομικής άνθησης, που επέφερε η μόνιμη εγκατάσταση στις πλούσιες, γεωργικά και κτηνοτροφικά, πεδιάδες της Χαονίας είναι οι οχυρωμένες επαύλεις, στο Malathrë, στη Δόβρη (Dobër), στην Κορυφή του Αετού (Çuka e Ajtoit), στο Μετόχι κλπ., που αποτελούσαν κέντρα παραγωγής, αποθήκευσης προϊόντων και (εξοχικής) διαμονής και οικοδομήθηκαν στην επικράτεια του Βουθρωτού και της Φοινίκης ήδη από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. ή αρχές 3ου αι. π.Χ., με μέγιστη ακμή τους την περίοδο του Κοινού των Ηπειρωτών, οπότε και η νομισματική κυκλοφορία υποδεικνύει ότι οι στενές οικονομικές και εμπορικές τους επαφές εκτείνονταν από την Απολλωνία έως την Κέρκυρα και την Αμβρακία. Για τις οχυρωμένες επαύλεις της Χαονίας βλ. και Çondi 2013, 411-419.

³³⁰ Οι ανασκαφές, που διενεργήθηκαν μεταξύ 2000-2007 από την Ιταλό-αλβανική ομάδα στη Φοινίκη και τη γύρω περιοχή έθεσαν τέλος στο κενό, που υπήρχε μέχρι πρόσφατα στην νομισματική ιστορία της Ηπείρου και στην πεποίθηση ότι οι Χάονες, σε αντίθεση με τους Μολοσσούς και τους Θεσπρωτούς, δεν είχαν προβεί σε νομισματική παραγωγή.

³³¹ Gjongecaj 2013, 10.

προαναφερθέντος χρηστηρίου ελάσματος της Δωδώνης «*ἀ πόλις ἀ τῶν Χαόνων... ναὸν τὸν τᾶς Ἀθάνας τᾶς Πολιάδος ἀγχωρίζαντας ποεῖν*»³³².

Μία δεύτερη (II) σύγχρονη έκδοση έφερε στην εμπρόσθια όψη το μονόγραμμα της εκδότριας αρχής «ΧΑ», μέσα σε δάφνινο στεφάνι και στην οπίσθια, αετό πάνω σε κεραυνό (εικ. 5), ενώ η αξία του πρέπει να ήταν η μισή του προηγούμενου, λόγω διαφορών στο βάρος. Μία τρίτη παραγωγή (III), της οποίας βρέθηκε μόνο ένα δείγμα, αναπαριστά ως εμπροσθότυπο την κεφαλή της θεάς Αρτέμιδας προς τα δεξιά, με φαρέτρα στον ώμο και στο πίσω μέρος ιστάμενο αετό προς τα δεξιά, πάνω σε κεραυνό (εικ. 6). Παρά την απουσία του εθνικού, αποδόθηκε στους Χάονες, λόγω της επανάληψης του αετού ως οπισθοτύπου και της εύρεσης του νομίσματος στη Φοινίκη³³³. Μία άλλη κοπή (IV) εισάγει έναν νέο εικονογραφικό τύπο, που απεικονίζει στην εμπρόσθια όψη ταύρο προς τα δεξιά, με το κεφάλι χαμηλωμένο στο ύψος των γονάτων³³⁴ και στην οπίσθια, αετό προς τα δεξιά, πάνω σε κεραυνό και κάτω απ' αυτόν το μονόγραμμα του εθωνυμίου μέσα σε στεφάνι, σε μικρότερη κλίμακα (εικ. 8). Η έκδοση αυτή τοποθετήθηκε από τη Gjongecaj περίπου το 330 π.Χ., βάσει της ομοιότητας της εικονογραφίας με τις κοπές, που ο Franke απέδωσε στην Ηπειρωτική Συμμαχία (εικ. 9)³³⁵. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι η χρονολογία σύστασης της Συμμαχίας είναι ένα μείζον και επισφαλές ζήτημα της σύγχρονης έρευνας, για το οποίο, όμως, πλέον έχουν εκτεθεί σοβαρά στοιχεία, που μετατοπίζουν την ίδρυση χαμηλότερα, στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.³³⁶.

Τα νομίσματα των Χαόνων, λοιπόν, φέρουν κατεξοχήν ηπειρωτικά θέματα, όπως ο αετός, που ανήκει στα σύμβολα του δωδωναίου Δία, αλλά η χάραξη δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Ο ταύρος απουσιάζει από τις εκδόσεις των Μολοσσών, αλλά βρίσκεται σε αυτές της Συμμαχίας και του Κοινού των Ηπειρωτών (εικ. 9, 153)³³⁷. Δεδομένου ότι οι παραστάσεις των δύο όψεων συχνά συνδέονταν μεταξύ τους είναι πιθανό ότι στις χαονικές κοπές, όπου η οπίσθια όψη φέρει τον αετό πάνω σε κεραυνό, η εμπρόσθια με τον ταύρο αντανακλά και πάλι τον δωδωναίο Δία³³⁸. Ωστόσο, ο ταύρος είναι και μία καθαρή αναφορά στην πλούσια κτηνοτροφία της περιοχής, ενώ συνδέεται ιδιαίτερα και με τον θεό Ποσειδώνα, στον οποίο είναι αφιερωμένες αναθηματικές στήλες με την απεικόνιση του ζώου. Πιθανότατα η παρουσία του και στα νομίσματα του έθνους να υποδηλώνει ότι ήταν μία εγγενής και αρχαιότατη λατρεία στη Χαονία και σήμα κατατεθέν της³³⁹.

³³² Gjongecaj 2013, 11.

³³³ Gjongecaj 2013, 12.

³³⁴ Έχει υποστηριχθεί ότι η στάση αυτή του βοδιού, γνωστή από τα ηπειρωτικά τετράδραχμα ως «ταύρος εφορμών», δεν αποτυπώνει το ζώο εξαγριωμένο, έτοιμο να επιτεθεί, αλλά το θύμα της θυσίας να καταρρέει, τη στιγμή, που ο ιερέας έχει τραβήξει το σκοινί, που είχε δέσει στα κέρατά του, πριν του καταφέρει το θανάσιμο πλήγμα, βλ. Gjongecaj - Picard 2005, 56· Gjongecaj 2013, 12-13. Για μία άλλη υπόθεση, βλ. παρακάτω, για την Ηπειρωτική Συμμαχία και τον Βουθρωτό.

³³⁵ Gjongecaj 2013, 12.

³³⁶ Βλ. παρακάτω.

³³⁷ Gjongecaj 2013, 12-13· Liampi 2017, 288.

³³⁸ Gjongecaj 2013, 13.

³³⁹ Gjongecaj 2013, 13-14. Για τη λατρεία του Ποσειδώνα στη Χαονία και την ευρύτερη περιοχή, βλ. παρακάτω.

Είναι, επίσης, εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι σφράγισμα, που βρέθηκε στα Γίτανα της Θεσπρωτίας³⁴⁰, φέρει την ίδια παράσταση του ταύρου, που εφορμά προς τα δεξιά ή αντιστέκεται πριν τη θυσία, ενώ κάτω από το ζώο είναι χαραγμένο το μονόγραμμα «ΧΑ» και πάνω, η λέξη «ΒΟΥΛΑ» (εικ. 12). Συνεπώς, από αυτό το εξαιρετικά σημαντικό σφράγισμα προέρχεται και η μοναδική, μέχρι στιγμής, διασωθείσα καταγραφή της «Βουλής των Χαόνων», στοιχείο που συμπληρώνει τον κατάλογο των θεσμικών οργάνων του έθνους τον 4^ο αι. π.Χ.³⁴¹. Η έδρα του νομισματοκοπείου ήταν η Φοινίκη, ενώ οι ανωτέρω κοπές δεν βρέθηκαν σε θησαυρούς ή σε στρωματογραφικά σύνολα (*context*), γι' αυτό και χρονολογήθηκαν βάσει των τύπων και του σχήματος των νομισμάτων στον 4^ο αι. π.Χ. Η χρονική αυτή τοποθέτηση ταιριάζει και με την αρχή της νομισματοκοπίας των άλλων ηπειρωτικών εθνών. Πάντως, οι εν λόγω εκδόσεις μαρτυρούν αδιαμφισβήτητα την πολιτική και οικονομική αυτονομία του έθνους την περίοδο αυτή.

Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τον Hammond, η Χαονία βρισκόταν τον ίδιο αιώνα στη σφαίρα επιρροής της Μακεδονίας. Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου Α΄ Μολοσσού στην Ιταλία το 331 π.Χ., η Κλεοπάτρα ασκούσε την αντιβασιλεία στην Ήπειρο, ενώ η μητέρα της βρισκόταν στη Μακεδονία, μαζί με τον Αντίπατρο, που είχε ορισθεί από τον Μέγα Αλέξανδρο αντιβασιλέας και επιμελητής του κράτους. Οι σχέσεις μεταξύ του Αντιπάτρου και της Ολυμπιάδας ήταν ιδιαίτερα τεταμένες και η έχθρα κορυφώθηκε γύρω στο 324 π.Χ., οπότε και η βασίλισσα αναχώρησε για τη Μολοσσία «*Ὀλυμπιάς ἐν τοῖς ἐπάνω χρόνοις ἐτύγχανεν εἰς Ἥπειρον πεφευγυῖα διὰ τὴν πρὸς Ἀντίπατρον ἀλλοτριότητα*» (Διόδ. Σικ. 18.49.4)³⁴², ενώ η Κλεοπάτρα πέρασε στη Μακεδονία «*ὄπου καὶ πρὸς Ἀντίπατρον Ὀλυμπιάς καὶ Κλεοπάτρα στασιάσασαι διείλοντο τὴν ἀρχήν, Ὀλυμπιάς μὲν Ἥπειρον, Κλεοπάτρα δὲ Μακεδονίαν παραλαβοῦσα*» (Πλούτ., *Αλέξ.* 68.3)³⁴³. Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου το 323 π.Χ., ο Αντίπατρος αναγνωρίστηκε ως στρατηγός αυτοκράτωρ της Ευρώπης και ο Κρατερός, όπως προαναφέρθηκε, ανέλαβε την *προστασία* της βασιλείας του Αρριδαίου, που ήταν ύψιστο αξίωμα στους Μακεδόνες «*πρώτιστον τιμῆς τέλος παρὰ Μακεδόσι*» (Δεξίππος *FGrH* 100 F 8, 3).

Στο ίδιο χωρίο του Δεξίππου, παραδίδεται ότι ο Αντίπατρος είχε υπό τον έλεγχο του, μεταξύ άλλων, ένα τμήμα της Ηπείρου, όπως και την εποχή του Αλεξάνδρου «*Ἀντίπατρος δὲ ἐπὶ πᾶσι Μακεδόσι καὶ Ἑλλῆσι καὶ Ἰλλυριοῖς καὶ Τριβαλλοῖς καὶ Ἀγριαῖσι καὶ ὅσα τῆς Ἠπείρου ἔξει Αλεξάνδρου στρατηγὸς αὐτοκράτωρ ἐτέτακτο*» (*FGrH* 100 F 8, 3). Ο Αρριανός παραθέτει ότι η επικράτειά του εκτεινόταν πέρα από τη Μακεδονία, στην Ήπειρο, έως τα Κεραύνια «*τὰ δὲ ἐπέκεινα τῆς Θραίκης ὡς ἐπὶ Ἰλλυριοῦς καὶ Τριβαλλοῦς καὶ Ἀγριαῖνας καὶ αὐτὴ Μακεδονία καὶ ἡ Ἥπειρος ὡς ἐπὶ τὰ*

³⁴⁰ Στο Κτήριο Α των Γιτάνων, που ταυτίστηκε με το πρυτανείο, όπου βρισκόταν και το αρχείο της δημόσιας αλληλογραφίας, βρέθηκαν περίπου 3.000 πήλινα σφραγίσματα και πολυάριθμα ακόμη θραύσματα, που φέρουν δημόσια εμβλήματα και προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για πάσης φύσεως θέματα, πολιτικά, στρατιωτικά, οικονομικά, λατρευτικά κλπ. Για όλα αυτά βλ. Πρέκα-Αλεξανδρή 2013, 221-233 και πίν. 22-27.

³⁴¹ Preka-Alexandri - Stoyas 2011, 679· Πρέκα-Αλεξανδρή 2013, 224· Gjongecaj 2013, 12, 15. Στα Γίτανα βρέθηκαν και άλλα σφραγίσματα, που απεικονίζουν ιππέα και ολόκληρο το εθνώνυμο, «ΧΑΟΝΩΝ» (εικ. 13).

³⁴² Πaus. 1.11.3.

³⁴³ Hammond 1980b, 475.

ὄρη τὰ Κεραῦνια ἀνήκουσα καὶ οἱ Ἕλληνες σύμπαντες» (FGrH 156 F 1, 7). Κατά τον Hammond, πρόκειται για ὅλη την ἔκταση της κεραύνιας οροσειράς, δηλαδή ἀπὸ το Ακρωτήριο Γλώσσα ἕως περίπου τους Αγ. Σαράντα ἢ τον Βουθρωτό, γεγονός που σημαίνει ὅτι η Χαονία ἦταν ανεξάρτητη ἀπὸ το μολοσσικὸ βασίλειο την εποχὴ αὐτή, ἀλλὰ ἴσως εἶχε τεθεῖ ὑπὸ μία χαλαρὴ μακεδονικὴ επικυριαρχία ἤδη ἀπὸ τον Μέγα Αλέξανδρο, η οποία διατηρήθηκε ἐπὶ Αντιπάτρου, ἐνῶ η ὑπόλοιπη Ἡπειρος ὑπόκειτο στην ἐξουσία των Αιακιδῶν, της Κλεοπάτρας καὶ της Ολυμπιάδας³⁴⁴.

3.3. Ηπειρωτικὴ Συμμαχία

Διάφορες ἀπόψεις ἔχουν διατυπωθεῖ για την χρονολογία ἰδρύσεως της Ηπειρωτικῆς Συμμαχίας³⁴⁵. Σύμφωνα με τον Hammond, η σύμπτυξη των ηπειρωτικῶν ἐθνῶν σε ἓνα συμμαχικὸ σχῆμα παρακινήθηκε γύρω στο 326 π.Χ. ἀπὸ τον Αντίπατρο, ο οποίος θέλησε κατ' αὐτὸν τον τρόπο να διαφυλάξει τὴ Μακεδονία ἀπὸ τυχόν ἐπεκτατικὲς τάσεις των Μολοσσῶν καὶ ἰδιαίτερα της Ολυμπιάδας³⁴⁶. Το ἔτος 326/5 π.Χ. θεωρήθηκε ἐν γένει ἀπὸ τους μελετητὲς *terminus ante quem* για τὴν ἰδρύση του ὁμοσπονδιακοῦ αὐτοῦ οργανισμοῦ, λόγω της συγγραφῆς της *Πολιτείας των Ηπειρωτῶν* ἀπὸ τον Αριστοτέλη, για τὴν οποία μία μοναδικὴ μνεία διασώζεται στον Στέφανο Βυζάντιο «*Ἀμύνται, ἔθνος Θεσπρωτικόν "μένος πνεύοντες Ἀμύνται". καὶ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ τῶν Ἡπειρωτῶν πολιτεία» (Εθν. λ. Ἀμύνται)*³⁴⁷. Ἐχει προταθεῖ, ὁμως καὶ ὅτι η σύνταξη αὐτοῦ του ἔργου οφείλεται τελικὰ στους μαθητὲς του φιλοσόφου καὶ ὄχι στον ἴδιο τον δάσκαλο, ὑπόθεση, που ἐκτείνει τα χρονικὰ περιθώρια³⁴⁸.

Πράγματι, η χρονολογία ἰδρύσεως της Ηπειρωτικῆς Συμμαχίας καὶ ο χαρακτήρας της εἶναι ἓνα ἐξαιρετικὰ κρίσιμο, ἀλλὰ καὶ ἀκανθῶδες ιστορικὸ ζήτημα, λόγω της ἔλλειψης ἐπαρκῶν πρωτογενῶν πηγῶν. Αντίθετα ἀπὸ τον Hammond, ο Cabanes υποστήριξε ὅτι η Συμμαχία δεν ἀνέκοψε τὴν ἀνάπτυξη του μολοσσικοῦ Κοινοῦ, ἀλλὰ υπῆρξε η μέγιστη ἀκμὴ του, λόγω της σταδιακῆς ἐνσωμάτωσης ὑπὸ τὴν ἐξουσία των Αιακιδῶν ὅλων των ηπειρωτικῶν φύλων, η οποία καὶ συντελέστηκε εἴτε λίγο πρὶν τὴν ἀναχώρηση του Αλεξάνδρου Α' Μολοσσοῦ για τὴν Ἰταλία το 334 π.Χ., εἴτε κατὰ τα πρῶτα χρόνια της ἀντιβασιλείας της Κλεοπάτρας, το 330-328 π.Χ.³⁴⁹. Για τὴν ἐνταξη των Χαόνων πρότεινε τὴν περίοδο βασιλείας του Νεοπτολέμου Β'³⁵⁰ ἢ λίγο

³⁴⁴ Hammond 1980b, 471-472.

³⁴⁵ Το ἀνώτερο χρονικὸ ὄριο, που εἶχε ὀριστεῖ ἦταν το 343/2 π.Χ., ἀπὸ τον Δάκαρη, ο οποίος συνέδεσε τὴν ἰδρύση της με τὴν ὑποταγὴ των ἠλειακῶν ἀποικιῶν ἀπὸ τον Φίλιππο, βλ. του ἴδιου 1980a, 26 σημ. 2· του ἴδιου 1980b, 33. Η πλειονότητα των μελετητῶν τοποθετοῦσε τὴ σύστασή της στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξάνδρου Α' Μολοσσοῦ (342-330 π.Χ.) ἢ μετὰ τον θάνατό του (329-326/5 π.Χ.). Η πρώτη ὑπόθεση στηρίχθηκε καὶ σε ἓνα χάλκινο νόμισμα της Συμμαχίας, που βρέθηκε στην Κασσώπη καὶ χρονολογήθηκε στα χρόνια του Αλεξάνδρου Α', βλ. Οικονομίδου-Καραμεσίνη 1984, 39-42. Για τις ἀπόψεις βλ. καὶ Πλιάκου 2007, 41-41, 49-50. Ὡστόσο, η Λιάμπη ἀναχρονολόγησε τὴν προαναφερθεῖσα νομισματικὴ κοπὴ στα χρόνια του Πύρρου καὶ ὄχι του Αλεξάνδρου Α', βλ. της ἰδίας 2017, 279-291, ἐνῶ καὶ η πρώτη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία του ὁμοσπονδιακοῦ αὐτοῦ σχήματος ἀνάγεται στα τέλη 4^{ου} - ἀρχῆς 3^{ου} αἰ. π.Χ. καὶ ὄχι πρῶττερα, βλ. παρακάτω.

³⁴⁶ Hammond 1967, 560-563.

³⁴⁷ Franke 1955, 30-46, 55-78· του ἴδιου 1961, 116-133· Οικονομίδου-Καραμεσίνη 1984, 42.

³⁴⁸ Cabanes 2007b, 237 καὶ σημ. 65.

³⁴⁹ Cabanes 1997b, 85-86.

³⁵⁰ Cabanes 1976, 183, 357-383.

αργότερα, τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Πύρρου, καθώς το έθνος μαρτυρείται ξεκάθαρα ως μέρος του ηπειρωτικού στρατού στις εκστρατευτικές επιχειρήσεις του στη Δύση από το 280 π.Χ. «ἐπὶ μέσης δὲ τῆς φάλαγγος Θεσπρωτοὺς τε καὶ Χάονας» (Διον. Αλικ. 20.1.2), «συναφεῶς δὲ τῶ τρίτῳ τὸ τέταρτον ἔστησαν κατὰ τοὺς Μολοττοὺς τε καὶ Χάονας καὶ Θεσπρωτοὺς» (20.1.5)³⁵¹, ἀλλὰ και στη Σπάρτη το 272 π.Χ. «ὁ Πύρρος ἐβιάζετο κατὰ στόμα τοῖς ὀπλίταις πρὸς ἀσπίδας πολλὰς τῶν Σπαρτιατῶν ἀντιπαρατεταγμένας... ὁ δὲ παῖς Πτολεμαῖος, ἔχων δισχιλίους Γαλάτας καὶ Χαόνων λογάδας» (Πλούτ., Πυρ. 28.1). Επίσης, η προσχώρησή τους πρέπει να είχε ἤδη συντελεστεί το 296/5 π.Χ., βάσει και της ἀνέγερσης ἀπὸ τον Πύρρο της πόλης της Ἀντιγόνας στην κοιλάδα του Δρίνου, που ἀνήκε στη Χαονία³⁵².

Ἡ πρώτη και μοναδική ἐπιγραφική καταγραφή του νέου ομοσπονδιακού σχήματος, με την επίσημη ονομασία του, χρονολογείται μεταξύ του 317-297 π.Χ., ἐπὶ Νεοπτολέμου Β΄, γιου του Ἀλεξάνδρου Α΄ Μολοσσού³⁵³:

Θεός, τύχ[α· Κ]λεωμάχῳ Ἄτιντᾶνι οἱ σύ-
μμαχοι τῶν Ἄπειρωτᾶν ἔδωκαν ἐ-
ν Ἄπειρῳι ἀτέλειαν ἐ-
πὶ βασιλέος Νεοπτο-
λέμου Ἀλεξάνδρου,
ἐπὶ προστά(τα) Δέρκα Μο-
λοσσῶν καὶ ἐντέλειαν.

Στο χάλκινο αὐτὸ ἔλασμα ἀπὸ τη Δωδώνη μαρτυρεῖται ὅτι ἐπὶ βασιλέως Νεοπτολέμου, γιου του Ἀλεξάνδρου και προστάτη των Μολοσσῶν, Δέρκα, οἱ «σύμμαχοι των Ἡπειρωτῶν» ἀπένειμαν στον Ἀτιντᾶνα Κλεόμαχο το προνόμιο ἀπαλλαγῆς ἀπὸ φόρους (ἀτέλεια) και καταβολῆς μειωμένων τελῶν (ἐντέλεια). Συνεπῶς, ὁ ἐπίσημος τίτλος του νεοσύστατου οργανισμοῦ εἶναι «σύμμαχοι τῶν Ἄπειρωτᾶν», με την ἔννοια των συνασπισμένων Ἡπειρωτῶν³⁵⁴, ἐνῶ για πρώτη φορά παραδίδεται και ὁ ὅρος Ἄπειρος, ὄχι μόνο ως γεωγραφικός προσδιορισμός, ἀλλὰ και ως ονομασία, που υιοθετήθηκε για τη νέα κρατική οντότητα³⁵⁵. Οἱ Ἀτιντᾶνες, λοιπόν, την εποχή αὐτή ἦταν ἐκτὸς της Συμμαχίας, διότι ὅλα τα μέλη ἀπολάμβαναν ἀπὸ κοινού τα ἴδια δικαιώματα, που μπορούσαν να παραχωρήσουν σε ξένους, ὅπως *πολιτεία, ἀτέλεια, ἐντέλεια, ἰσοτέλεια, ἐγκτησιν, ἐπιγαμία* κλπ.

Ὁ Hammond υποστήριξε ὅτι ἐπρόκειτο για μία καθεαυτὸ «συμμαχία», με στρατιωτικό χαρακτήρα, που συστάθηκε για λόγους ἀμυνας και ἐπίθεσης, για τους οποίους τα Ἡπειρωτικά ἔθνη ἀποφάσισαν να τεθῶν ὑπὸ την ἐξουσία των Αἰακιδῶν, σε ταραχώδεις περιόδους πολέμου ἢ ἐκστρατείας, διότι οἱ Μολοσσοὶ διέθεταν τότε τον ἰσχυρότερο στρατό, ἐνῶ η ἐξουσία του βασιλιά ἦταν ἀνέκαθεν στα φυλετικά

³⁵¹ Διον. Αλικ. 20.2.4· Πλούτ., Πυρ. 19.2.

³⁵² Cabanes 2007b, 234-235.

³⁵³ Κατὰ μία ἄλλη ἀπόψη, πρόκειται για ἕναν ἄλλο Ἀλέξανδρο, που ἦταν, ἐπίσης, μέλος της βασιλικῆς δυναστείας των Αἰακιδῶν, βλ. Lénêque 1957, 100, 117-118· Cabanes 1976, 545 αρ. 12.

³⁵⁴ Larsen 1968, 277 σημ. 4.

³⁵⁵ Larsen 1968, 278.

κράτη η πλέον σεβαστή και εν γένει αδιαφιλονίκητη³⁵⁶. Ωστόσο, η ανωτέρω επιγραφή αποδεικνύει ότι τα ηπειρωτικά έθνη, ως συνασπισμένη οντότητα, αποφάσιζαν από κοινού για την απονομή οικονομικών και πολιτικών δικαιωμάτων σε ξένους, εκτός του ομόσπονδου πλαισίου, γεγονός που αναιρεί εντελώς την υπόθεση περί αποκλειστικού στρατιωτικού της ρόλου. Σύμφωνα με τους μελετητές, η φορολογική αυτή απαλλαγή, που απένειμαν οι Ηπειρώτες στον Ατιντάνα Κλεόμαχο, μέλος μιας όμορης φυλής, εκτός της *Άπειρου* την περίοδο αυτή, μπορεί να εξηγηθεί μόνο ως εξαίρεση από τους φόρους επί των εισαγωγών και των εξαγωγών.

Κατά τον Larsen, ο έλεγχος αυτών των τελών από μία ομοσπονδιακή κυβέρνηση ήταν τόσο σπάνιος, που μπορούσε να υπάρχει μόνο σε ένα κράτος με ισχυρή και συγκεντρωτική διοίκηση. Κατέληξε, λοιπόν, ότι η Ηπειρωτική Συμμαχία ήταν μία ομοσπονδία, που ανταποκρινόταν καλύτερα στην έννοια της «συμπολιτείας» και συνδύαζε τη φυλετική οργάνωση με τη συνταγματική μοναρχία, όπως αναδεικνύεται και από τη μαρτυρία του Πλουτάρχου για τους ετήσιους αμφίδρομους όρκους στην Πασσαρώνα, κατά τους οποίους οι βασιλείς δεσμεύονταν να άρχουν κατά τους νόμους και ο λαός να διαφυλάττει το καθεστώς, επίσης, κατά τους νόμους «*εἰώθεισαν οἱ βασιλεῖς ἐν Πασσαρῶνι, χωρίῳ τῆς Μολοττίδος, Ἀρείῳ Δίι: θύσαντες ὀρκωμοτεῖν τοῖς Ἡπειρώταις καὶ ὀρκίζεῖν, αὐτοὶ μὲν ἄρξειν κατὰ τοὺς νόμους, ἐκείνους δὲ τὴν βασιλείαν διαφυλάττειν κατὰ τοὺς νόμους*» (*Πυρ.* 5.2)³⁵⁷. Η άποψη αυτή περί «συμπολιτείας» επιβεβαιώνεται και από την προαναφερθείσα μνεία του Στέφανου Βυζάντιου για την αριστοτελική «*Ἡπειρωτῶν πολιτεία*» (*Εθν. λ. Ἀμύνται*) και όχι συμμαχία³⁵⁸.

Το αξίωμα του προστάτη στο πλαίσιο της βασιλευμένης αυτής ομοσπονδίας διατηρήθηκε ακέραιο και θα αφορούσε κυρίως την εκτελεστική εξουσία. Επίσης, πρέπει να υπήρχε μία *βουλή* και η συνέλευση των ενήλικων μάχιμων ανδρών (εκκλησία), με νομοθετικές και δικαστικές αρμοδιότητες, ενώ ο βασιλιάς ήταν επιφορτισμένος με την εξωτερική πολιτική και με τα στρατιωτικά καθήκοντα, ως ηγεμών του συνασπισμένου ηπειρωτικού στρατού εν καιρώ πολέμου και εκστρατειών, αλλά για την κήρυξη οποιασδήποτε πολεμικής επιχείρησης χρειαζόταν την έγκριση της *εκκλησίας*, αφού πρώτα της εξέθετε τα σχέδιά του³⁵⁹. Ο βασιλιάς θα είχε, επίσης, καθήκοντα αρχιερέα και ανώτατου δικαστή, εκτός από τις κεφαλικές υποθέσεις, που θα εναπόκειντο και πάλι στη δικαιοδοσία της λαϊκής συνέλευσης³⁶⁰. Όλα τα παραπάνω αποδεικνύονται και επιγραφικά, καθώς τα πολιτικά και οικονομικά δικαιώματα απονέμονται σε ξένους από τη Συμμαχία των Ηπειρωτών και όχι από τον βασιλιά, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με τις νομισματικές εκδόσεις, που φέρουν την

³⁵⁶ Hammond 1967, 563.

³⁵⁷ Larsen 1968, 277-278.

³⁵⁸ Cabanes 2007b, 237.

³⁵⁹ Δεν είναι γνωστή η σύνθεση της *εκκλησίας*, δηλαδή αν πράγματι περιελάμβανε όλους τους ενήλικους μάχιμους άνδρες, όπως πιθανότατα θα ίσχυε για τις συνέλευσεις των ελάσσονων Κοινών. Δεδομένου, όμως, ότι η Συμμαχία ήταν πια μία εκτενέστατη ομοσπονδία όλων των ηπειρωτικών εθνών, φαίνεται εύλογο να συνέρχονταν τακτικά και έκτατα μόνο τα πλουσιότερα και πιο επιφανή μέλη ή οι ορισμένοι εκπρόσωποι των φυλών-μελών, βλ. Larsen 1968, 278-279.

³⁶⁰ Franke 1989, 459-461, 463.

επιγραφή «ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ» (εικ. 9)³⁶¹. Οι Αιακίδες, λοιπόν, παρέμεναν βασιλείς μόνο των Μολοσσών και όχι των Ηπειρωτών, αλλά πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στις περιπτώσεις ισχυρότατων ηγεμονικών προσωπικοτήτων, όπως ο Πύρρος³⁶², η μοναρχία εύκολα μπορούσε να γίνει απόλυτη και οι αποφάσεις να λαμβάνονται ή να υπαγορεύονται κυρίως από τον βασιλιά³⁶³. Ο στρατιωτικός ρόλος του μονάρχη στο πλαίσιο της Συμμαχίας ανιχνεύεται ακόμη και στην αντικατάστασή του από το αξίωμα του *στρατηγού*, την επόμενη περίοδο, της δημοκρατίας.

Έχει υποστηριχθεί για τους Χάονες ότι εισήλθαν στη Συμμαχία υπό «ειδικό προνομιακό καθεστώς», διότι και μετά από την κατάργηση της βασιλείας το 232/1 π.Χ.³⁶⁴, εμφανίζονται στο Ηπειρωτικό Κοινόν ξεχωριστά και σε ισότιμη θέση με τους Μολοσσούς³⁶⁵. Πράγματι, στη Φοινίκη βρέθηκε μία επιγραφή σε ασβεστολιθική στήλη, που χρονολογήθηκε στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. και μνημονεύει έναν πρόξενο των Χαόνων³⁶⁶:

Μολώτα
Αισχρίωνος
Κορκουαῖος,
πρόξενος
Χαόνων.

Οι Χάονες, λοιπόν, εξακολουθούσαν να απονέμουν προνόμια σε ξένους, όπως αυτό της προξενίας στον Μολώτα, γιο του Αισχρίωνα από την Κέρκυρα, γεγονός που συνεπάγεται ότι διέθεταν αυτονομία στους κόλπους της ομοσπονδίας και παρά τη βασιλική ηγεμονία³⁶⁷. Η ευνοϊκή μεταχείρισή τους διαφαίνεται και από τους νέους μολοσσικούς μύθους, που, όπως εκτέθηκε παραπάνω, ενέταξαν πιο δυναμικά τον Έλενο στην αιακιδική δυναστεία. Αν, μετά το τέλος της κερκυραϊκής περαιίας, η Κεστρίνη πέρασε στους Θεσπρωτούς και έπειτα στους Μολοσσούς, μπορεί μετά την προσχώρηση των Χαόνων στη Συμμαχία να τους παραχωρήθηκε εκ νέου η περιοχή, ίσως από τον Πύρρο, διότι στις μολοσσικές γενεαλογίες ο επώνυμος γενάρχη της φερόταν ως απόγονος της γενιάς του Πριάμου και όχι του Αχιλλέα «τὰ δὲ ἐς Ἑλενον τὸν Πριάμου δεδήλωκεν ὁ λόγος ἤδη μοι, μετὰ Πύρρου τοῦ Ἀχιλλέως αὐτὸν ἔλθειν ἐς Ἥπειρον καὶ ἐπιτροπεῦσαί τε τοὺς Πύρρου παῖδας συνοικοῦντα Ἀνδρομάχη καὶ τὴν Κεστρίνην καλουμένην ἀπὸ Κεστρίνου τοῦ Ἑλένου λαβεῖν τὸ ὄνομα» (Παυσ. 2.23.6)³⁶⁸.

³⁶¹ Franke 1989, 459· Για τα νομίσματα των Ηπειρωτών βλ. και Λιάμπη 2008, 50-61.

³⁶² Για την ηγεμονική προσωπικότητα του Πύρρου και τις προπαγανδιστικές του κινήσεις, βλ. και Τζουβάρη-Σούλη 1991, 169-185· της ίδιας 1992, 107-119· Κατσικουδής 1997, 255-277.

³⁶³ Larsen 1968, 278.

³⁶⁴ Η περίοδος κατάργησης της βασιλείας των Αιακιδών κυμαίνεται στις μελέτες μεταξύ του 234-230 π.Χ. (234/3, 233/2, 232/1, 231/0 π.Χ.). Συνεπώς, στην παρούσα εργασία αναγράφονται, για το συγκεκριμένο γεγονός, διαφορετικές χρονολογήσεις, ανάλογα με αυτή, που ακολουθεί ο εκάστοτε ερευνητής.

³⁶⁵ Cabanes 1997b, 86.

³⁶⁶ Cabanes 2007b, 237.

³⁶⁷ Cabanes 2007b, 237.

³⁶⁸ Επιπλέον, την ίδια εποχή φαίνεται, μέσω των μύθων, ότι οι Χάονες αποκτούν έντονη παρουσία στη Δωδώνη, διότι μαρτυρείται, όπως προειπώθηκε, στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., η γέννηση της Φαεννίδος,

Η υπόθεση αυτή ταιριάζει απόλυτα με την εισαγωγή του νέου νομισματικού τύπου της Χαονίας, που, κατά την Gjongecaj (ομάδα IV), χρονολογείται περίπου την περίοδο της Ηπειρωτικής Συμμαχίας και φέρει τον ταύρο, σήμα κατατεθέν της Κεστρίνης και του Βουθρωτού (εικ. 8)³⁶⁹. Βέβαια, η ίδια κοπή, αν ανάγεται λίγο πριν τη Συμμαχία, μπορεί να υποδεικνύει ότι οι Χάονες είχαν ήδη υπό την κατοχή τους την Κεστρίνη ή το μεγαλύτερο μέρος της. Σε αυτή την περίπτωση, η αιακιδική δυναστεία επινόησε τον μύθο του ομώνυμου γιου του Ελένου, ο οποίος ήταν, από την Ανδρομάχη, ετεροθαλής αδερφός των γιων του Νεοπτολέμου, έτσι ώστε να πλησιάσει και ιδεολογικά το χαονικό έθνος και με τον ίδιο τρόπο να εντάξει και την κεστρινική περιοχή στο βασίλειο. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που σε αυτή την παράδοση, ο απόγονος του Ελένου και αυτός του Νεοπτολέμου παρουσιάζονται να εξουσιάζουν ξεχωριστά εδάφη, αλλά, με απόλυτη συνεργασία και από κοινού την Ήπειρο «*Ελένου δὲ ὡς ἐτελεύτα Μολοσσῶ τῷ Πύρρου παραδόντος τὴν ἀρχὴν Κεστρίνος μὲν σὺν τοῖς ἐθέλουσιν Ἡπειρωτῶν τὴν ὑπὲρ Θύαμιν ποταμὸν χώραν ἔσχε*» (Παυσ. 1.11.2).

Ο Larsen υποστήριξε ότι η μεταβολή από τη μολοσσική ομοσπονδία, που περιλάμβανε τους Θεσπρωτούς, στην Ηπειρωτική Συμμαχία συντελέστηκε γύρω στο 300 π.Χ., εγγύτερα στην ανωτέρω επιγραφική της καταγραφή, με την ενσωμάτωση των Χαόνων³⁷⁰. Επομένως, μετά την ένταξη του χαονικού έθνους επί Νεοπτολέμου Β', το σχήμα «*Μολοσσοί και σύμμαχοι*» μετατράπηκε σε «*σύμμαχοι τῶν Ἀπειρωτῶν*», γεγονός που εγείρει το ερώτημα, αν ο τίτλος δεν πρέπει να εκληφθεί ως «συνασπισμένοι Ηπειρώτες», αλλά αυτούσιος, με τους «συμμάχους» να είναι οι Χάονες, δεδομένου ότι, όπως προειπώθηκε, συχνά στις πηγές ως «Ηπειρώτες» φέρονταν μόνο οι Μολοσσοί και οι Θεσπρωτοί³⁷¹. Ο Cabanes, αναθεωρώντας, διατύπωσε την άποψη ότι η ενοποίηση της Ηπείρου υπό τη δυναστεία των Αιακιδών έλαβε χώρα επί Νεοπτολέμου Β', μεταξύ 317-297 π.Χ., οπότε και τοποθετείται η απονομή προνομίων στον Ατινάνα Κλεόμαχο³⁷². Αυτή η χρονολογία, στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., επιβεβαιώνεται εν τέλει και από τα νομισματικά δεδομένα³⁷³.

Σύμφωνα με τη Λιάμπη, η κρατική οντότητα με το όνομα Ἄπειρος υιοθέτησε στα νομίσματά της τους κοινούς τύπους των Μολοσσών και των Χαόνων, δηλαδή την κεφαλή της Αθηνάς και τον αετό πάνω σε κεραυνό, αλλά και μεμονωμένα θέματα από τις εκδόσεις τους, από τους Μολοσσούς, τον μολοσσό σκύλο και τον κεραυνό

κόρης ενός ηγεμόνα των Χαόνων, που προφήτευε με τις Πελειάδες στο ηπειρωτικό μαντείο (Παυσ. 10.12.10), ενώ και η επινόηση της παράδοσης, που φέρει τον Αινεία στη Δωδώνη, όπου συναντά τους Τρώες του Ελένου (Διον. Αλικ. 1.51.1), τοποθετείται, κατά τον Δάκαρη, επίσης, στα χρόνια του Πύρρου, βλ. του ιδίου 1964, 102· και παραπάνω, στους «Γενεαλογικούς μύθους».

³⁶⁹ Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, λοιπόν, ότι η στάση του ταύρου στις χαονικές κοπές, δεν είναι αυτή του «εφορμώντα» ή του ζώου, λίγο πριν τη θυσία, αλλά αυτή του «*τρωτού βοός*» από την επίθεση λέοντα, μοτίβο, που έφερε ο αρχαϊκός ναός της χερσονήσου του Εξαμιλίου και ίσως οδήγησε στην ονομασία της κερκυραϊκής αποικίας ως *Βουθρωτού*. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τη στάση του ζώου στα χαονικά και ηπειρωτικά νομίσματα, με το κεφάλι χαμηλωμένο και το πόδι λυγισμένο, όπως απεικονίζεται σε ανάγλυφα και αττικά μελανόμορφα αγγεία (εικ. 10-11, 236), βλ. και παρακάτω για τον Βουθρωτό.

³⁷⁰ Larsen 1968, 277-278.

³⁷¹ Ελλάν. *FGrH* 4 F 83· Κορν. Νέπως, *Τιμ.* 2.1· Hammond 1980a, 18-19.

³⁷² Cabanes 2007b, 236.

³⁷³ Liampi 2017, 286-288.

μέσα σε στεφάνι, ενώ από τους Χάονες, τον εφορμώντα ταύρο, που ήταν, μάλιστα, η πρώτη παράσταση των συμμαχικών κοπών. Επομένως, η *Άπειρος* άντλησε τα εικονογραφικά της θέματα ταυτόχρονα από τους Μολοσσούς και τους Χάονες, γεγονός που εν τέλει αποδεικνύει την κοινή ίδρυση της Συμμαχίας από τα δύο μείζονα ηπειρωτικά έθνη και εξηγεί και την ισότιμη θέση τους στους κόλπους της. Οι νέες εκδόσεις έφεραν πλέον το εθνικό «ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ» και δεν είναι τυχαίο ότι οι ανεξάρτητες κοπές νομίσματος διακόπηκαν στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και για όλη τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ. Συνεπώς, ο ομοσπονδιακός οργανισμός της *Άπείρου* είχε, εκτός από στρατιωτικό και πολιτικό χαρακτήρα και οικονομικό-εμπορικούς σκοπούς³⁷⁴. Οι Ηπειρώτες ενώθηκαν σε μία κρατική, ομοσπονδιακή οντότητα, πριν τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και λίγο πριν τη βασιλεία του Πύρρου και ξεκίνησαν να εκδίδουν νόμισμα, με τύπους, εν μέρει εμπνευσμένους, από τη νομισματοκοπία των δύο κύριων εθνών της Συμμαχίας, των Μολοσσών και των Χαόνων, έτσι ώστε να εξυπηρετηθούν οι τρέχουσες ανάγκες των πολιτών στο εσωτερικό της Ηπείρου³⁷⁵.

3.4. Το Κοινόν των Ηπειρωτών

Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου Β΄ Μολοσσού, γιου του Πύρρου, που είχε καταφέρει να διατηρήσει ακέραιο το βασίλειο του πατέρα του³⁷⁶, το κράτος άρχισε σταδιακά να εξασθενεί, λόγω των πιέσεων των Αιτωλών και των Ιλλυριών. Το αίσθημα ανασφάλειας, που δημιουργήθηκε, οι κοινωνικές αντιθέσεις και οι δολοπλοκίες των Αιτωλών, οδήγησαν σε ένα αντιμοναρχικό κίνημα, στο οποίο δεν αποκλείεται οι Χάονες να είχαν προεξέχοντα ρόλο, λόγω των συνεχών επιθέσεων των Ιλλυριών και της αδυναμίας του αιακιδικού οίκου να ανταποκριθεί και να τις αντιμετωπίσει³⁷⁷. Το 232/1 π.Χ. το τελευταίο μέλος της δυναστείας, που βασιλεύε στην Ήπειρο, η Δηιδάμεια, δολοφονήθηκε στην Αμβρακία, στο ιερό της Αρτέμιδας Ηγεμόνης³⁷⁸. Μετά την κατάργηση του βασιλικού καθεστώτος τα ηπειρωτικά έθνη οργανώθηκαν σε μία δημοκρατική πλέον ομοσπονδιακή οντότητα, που έφερε τον επίσημο τίτλο *Κοινόν των Άπειρωτῶν*³⁷⁹ ή των *Ήπειρωτῶν*, όπως παραδίδεται από τις επιγραφές των τελών του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁸⁰:

Τὸ κοινὸν τῶν Ἑπειρωτῶν

Μίλωνα Σωσάνδρου

Θεσπρωτὸν ἀρετῆς

³⁷⁴ Liampi 2017, 280-289.

³⁷⁵ Liampi 2017, 291. Κατ' αυτόν τον τρόπο αντικρούεται και η άποψη της Meyer, η οποία κατεβάζει την κοπή των μολοσσικών και θεσπρωτικών νομισμάτων στον 3^ο αι. π.Χ., όπως και το σύνολο των επιγραφών του 4^{ου} αι. π.Χ. στον επόμενο, βλ. της ίδιας 2013, 91-135.

³⁷⁶ Cabanes 1976, 19-21, 24, 77-83.

³⁷⁷ Lénèque 1997b, 80.

³⁷⁸ Πολ., *Στρατηγ.* 8.52· Ιουστίνος 28.3.

³⁷⁹ Δάκαρης 1965, 63· Cabanes 1976, 546, αρ. 15.

³⁸⁰ Δάκαρης 1965, 62· Cabanes 1976, 547 αρ. 17. Πρόκειται για τιμητικό ψήφισμα σε βάθρο του ιερού της Δωδώνης, με το οποίο το *Κοινόν των Ηπειρωτών* τιμά με χάλκινο έφιππο ανδριάντα τον Θεσπρωτό Μίλωνα, γιο του Σωσάνδρου, πιθανώς στρατηγό ή ίππαρχο του ηπειρωτικού Κοινού, βλ. Κατσικούδης 2005, 71-75.

ἔνεκεν καὶ εὐνοίας
τῆς εἰς αὐτούς.

Στις πηγές το πολιτικό σώμα ανευρίσκεται, επίσης, ως «*Ἀπειρώται*» ἢ «*ἔθνος τῶν Ἀπειρωτῶν*», ορολογία, που μαρτυρεῖται σε ψήφισμα του 206 π.Χ. ἀπὸ τῆ Μαγνησία του Μαιάνδρου³⁸¹, ἀλλὰ καὶ σε ἐπίσημες πράξεις ἀπὸ τῆ Δωδώνη, που χρονολογούνται, ἐπίσης, στα τέλη του 3^{ου} αἰ. π.Χ.³⁸²:

Τύχη ἀγαθῆ· διαλεγέντος Μυρτίλου Χάονος περὶ προξενίας Καλλιμήλωι Σιμαλίου Βοιωτίωι καὶ ἀπολογιζαμένου διότι εὐνους ὦν διατελεῖ τῶι **ἔθνει τῶν Ἀπειρωτῶν**, ἔδοξε τοῖς Ἀπειρώταις Καλλιμήλων Σιμαλίου Βοιώτιον πρόξενον εἶμεν Ἀπειρωτῶν καὶ αὐτὸν καὶ ἐγγόνους, ὑπάρχειν δὲ αὐτοῖ καὶ πολιτείαν ὅπει κα χρήζη τῆς Ἀπίρου καὶ ἀσφάλειαν καὶ πολέμου καὶ εἰράνας τὰ ἀπὸ Ἀπειρωτῶν καὶ ἀτέλειαν καὶ ἐντέλειαν καὶ τὰ λοιπὰ τίμια καθὼς καὶ τοῖς ἄλλοις προξένοις.

Ἡ ἀπόδοση του ψηφίσματος ἔχει ως εξής: Ἀγαθὴ τύχη. Ἀφού επιχειρηματολόγησε ο Μυρτίλος ο Χάων για τὴν ἀπονομὴ προξενίας στον Καλλιμήλω, γιο του Σιμαλίου ἀπὸ τῆ Βοιωτία, με τὴν αιτιολογία ὅτι εἶναι εὐνοϊκὰ διακείμενος πρὸς τὸ ἔθνος των Ἡπειρωτῶν, ἀποφάσισαν οἱ Ἡπειρώτες νὰ εἶναι ὁ Καλλιμήλω, γιος του Σιμαλίου, ὁ Βοιωτὸς, πρόξενος των Ἡπειρωτῶν καὶ ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἀπόγονοί του καὶ νὰ ἔχει καὶ τὸ δικαίωμα του πολίτη, ὅπου ἐπιθυμεί στὴν Ἡπειρο καὶ ἀτομικὴ ἀσυλία καὶ στὸν πόλεμο καὶ στὴν εἰρήνη σε ὅσα ἀφοροῦν τοὺς Ἡπειρώτες καὶ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ φόρους καὶ καταβολὴ μειωμένων τελῶν καὶ τὰ ὑπόλοιπα προνόμια, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πρόξενοι³⁸³. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ γίνεται γνωστὸ ὅτι τὰ πολιτικὰ δικαιώματα ἴσχυαν σε ὅλη τὴν ὁμοσπονδιακὴ επικράτεια καὶ ἀρα μπορούσαν νὰ μεταφερθοῦν, χωρὶς κανέναν περιορισμό, σε οποιαδήποτε κοινότητα ἐντός, βέβαια, του κρατικῶν πλαισίου τῆς Ἀπίρου³⁸⁴.

Στο δημοκρατικὸ πλέον *Κοινόν* ἡ ἀνώτατη ἀρχὴ ἦταν τὸ ετήσιο ἐπώνυμο ἀξίωμα του στρατηγού, στο ὁποῖο υπήρχε ἡ δυνατότητα ἐπανεκλογῆς του ἴδιου προσώπου γιὰ δευτέρη φορά, χωρὶς νὰ εἶναι, ὁμως, γνωστὸ ἀν ἔπρεπε νὰ μεσολαβήσει κάποιον διάστημα ἀνάμεσα στις δύο θητείες (SGDI 1339):

«Ἀγαθῆ τύχαι.

[Στρ]αταγοῦντος Ἀπειρωτῶν Ἀντινόου Κλαθρι-
[οῦ] τὸ β' γραμματεῦντος δὲ συνέδροις Δοκίμου
τοῦ Κεφαλίνου Τορυδαίου, Γαμιλίου ἐμ Βουνείμαις ἔκτ-
αι ἐφ' ἰκάδι, πρ(οστάτης) Λύσων Εὐρώπιος, ποθόδωμα γραψαμένου Λυσα-
νία τοῦ Νικολάου Καριώπου περὶ προξενίας Γαίωι Δάζου Πολ-

³⁸¹ Kern 1900, 23 αρ. 32.

³⁸² Δάκαρης 1965, 59-60, 1β· Cabanes 1976, 547 αρ. 16. Συνεπῶς, τῆ δημοκρατικὴ περίοδο τὸ «ἔθνος» καθίσταται πρώτη φορά τὸ ἐπίσημο ὄνομα του κράτους των Ἡπειρωτῶν.

³⁸³ Φίλος 2015, 55 αρ. 5.

³⁸⁴ Larsen 1968, xx.

φεννίωι Βρεντεσίνοι καὶ ἀπολογιζομένου τὰν εὔνοϊαν, ἂν ἔχων διατελεῖ ποτὶ τοὺς Ἀπειρώτας...»³⁸⁵.

Οἱ στρατηγοὶ προέρχονταν κατὰ κανόνα, ὅπως προειπώθηκε, ἀπὸ εὐπορες οἰκογένειες, κλειστὲς αριστοκρατίες τῆς γῆς καὶ γιὰ νὰ ἐκλεγοῦν ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὴν υποστήριξη τῆς πλειοψηφίας τοῦ Κοινοῦ, ποῦ ἀποτελοῦσε, ὁμῶς, τὴν «πελατεία» τοῦς³⁸⁶. Ἐπρόκειτο, λοιπόν, συνήθως γιὰ ἰσχυρὲς προσωπικότητες, ποῦ συγκέντρωναν ὅλες τὶς ἐξουσίες, υπαγόρευαν τὶς λαϊκὲς ἀποφάσεις, ὅπως καὶ τὴν ἐκλογή προσώπων ἀφοσιωμένων στὴν πολιτικὴ τοῦς³⁸⁷.

Ἐχει υποστηριχθεῖ ὅτι οἱ στρατηγοὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν ἦταν τρεῖς καὶ ἀντιπροσώπευαν τὰ τρία μείζονα ἠπειρωτικὰ ἔθνη στους κόλπους τῆς ὀμοσπονδίας, τοὺς Μολοσσούς, τοὺς Θεσπρωτοὺς καὶ τοὺς Χάονες³⁸⁸. Ὡστόσο, βάσει τῆς θεωρίας αὐτῆς, ἓνας ἦταν ὁ «ἀρχιστράτηγος», ποῦ ἦταν κάθε φορὰ ὁ ἐπώνυμος καὶ ἐπικεφαλὴς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας καὶ γι' αὐτὸ ἀναγραφόταν μόνος στὶς ἐπίσημες πράξεις³⁸⁹. Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὸ τριμερές σῶμα τῆς στρατηγίας προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸν Λίβιο, ὁ ποῖος ἀναφέρει στὴ Φοινίκη τὸ 205 π.Χ. τρεῖς *πραίτορες*, δηλαδὴ στρατηγούς “*Phoenice urbs est Epiri; ibi prius conlocutus rex cum Aeroipo et Derda et Philippo Epirotarum praetoribus*” (29.12.11)³⁹⁰.

Επίσης, στο προαναφερθέν ψήφισμα τοῦ 206 π.Χ. ἀπὸ τὴ Μαγνησία τοῦ Μαιάνδρου ἀναφέρεται ὁ στρατηγὸς τῶν Ἡπειρωτῶν, Κρίσων καὶ οἱ *συνάρχοντες*, ἐνῶ ἔπεται καὶ ὁ *γραμματέας* «ἀναγράψαι τ[ὸ] ψάφισμα ἐν Δωδώναι ἐν τῶι ἱερῶι τοῦ Διὸς τοῦ Νάου ἐν τῶι βήματι τῶι Ἀθηναίων ἀναθέματι, καὶ ἐπιμεληθῆμεν ὅπως γράψῃ Κρίσωνα τὸν **στραταγὸν** καὶ τοὺς **συνάρχοντας**, τὸ δὲ ἀνάλωμα δόμεν Χαροπίδαν τὸν ἐπικαθιστάμενον **γραμματῆϊ** συνεδρίου» (στ. 34-39)³⁹¹. Οἱ *συνάρχοντες* εἶναι, δίχως ἀμφιβολία, ἐκεῖνοι ποῦ μοιράζονται τὴν *αρχή* με τὸν Κρίσωνα καὶ ἄρα, κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀπόψη, οἱ δύο ἄλλοι στρατηγοὶ τοῦ ἠπειρωτικοῦ Κοινοῦ. Σύμφωνα με τὸν Salmon, ὁ δεῦτερος ἐπώνυμος ἄρχων τῆς ὀμοσπονδίας ἦταν ὁ *γραμματέας*, ἐνῶ ὁ ρόλος τοῦ *προστάτη* παρέμενε περιορισμένος στα τοπικὰ Κοινὰ, καθὼς ἦταν

³⁸⁵ Ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται τὸ 175-170 π.Χ. Πρόκειται γιὰ ἀπονομὴ προξενίας στὸν Γάιο Πολφέννιο, γιο τοῦ Δάξου, ἀπὸ τὸ Βρινδήσιο (Μπρίντζι), λόγω καλῆς θέλησης πρὸς τοὺς Ἡπειρώτες. Δὲν γίνονται γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή οἱ υπηρεσίες, ποῦ παρείχε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ δεδομένης τῆς καταγωγῆς τοῦ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἰταλικὸ λιμάνι, ὅπου ἀποβιβάζονταν οἱ πρέσβεις τῶν Ἡπειρωτῶν, με κατεύθυνση τὴ Ρώμη, ἔχει προταθεῖ ὅτι ἴσως ὁ Γάιος Πολφέννιος ἦταν τὸ πρόσωπο ἐπὶ τῆς υποδοχῆς καὶ καθοδήγησης τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ Κοινοῦ καὶ γι' αὐτὸ ἐχρηζέ τῆς ἀνάλογης τίμησης. Επίσης, ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ διαφαίνεται ἡ ἱεραρχία καὶ τὰ ὄργανα, ποῦ συναποτελοῦσαν τὸ ἀβασίλευτο πλέον ὀμοσπονδιακὸ Κοινόν τῆς Ἡείρου, με τὸν *στρατηγὸ* νὰ προηγείται ὅλων τῶν υπολοίπων καὶ νὰ ἔπεται ὁ *γραμματέας*, ἓνα σῶμα *συνέδρων* καὶ τέλος ὁ *προστάτης*, βλ. καὶ Cabanes 1976, 554-557 ἀρ. 33.

³⁸⁶ Cabanes 1976, 362-363.

³⁸⁷ Βλ. Cabanes 1997b, 86-88.

³⁸⁸ Franke 1961, 145· Δάκαρης 1965, 54· Hammond 1967, 649· Larsen 1968, 279· Salmon 1987, 129-133.

³⁸⁹ Larsen 1968, 279.

³⁹⁰ Larsen 1968, 279 σημ. 3. Κατὰ τὸν Salmon, ἡ σειρά τῶν ὀνομάτων εἶναι ἀλφαβητικὴ καὶ ὄχι ἱεραρχικὴ, βλ. τοῦ ἰδίου 1987, 128-133. Βέβαια, ἡ διατύπωση αὐτὴ ἀφήνει περιθώρια γιὰ διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες καὶ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ Λίβιος ἐνδιαφερόταν κυρίως νὰ δείξει στοὺς Ρωμαίους ἀναγνώστες γενικὰ τὴν ἀνωτερότητα τῆς τάξης τοῦς καὶ ὄχι νὰ ἀποδώσει ἀκριβῶς τὸ πολιτικὸ περιεχόμενο τοῦ ἀξιωματῶς τοῦς.

³⁹¹ Kern 1900, 23 ἀρ. 32· Δάκαρης 1965, 59.

επιφορτισμένος με την εκπροσώπηση των συμφερόντων της φυλετικής του ομάδας έναντι της κεντρικής ομοσπονδιακής εξουσίας³⁹².

Ωστόσο, ο Cabanes υποστήριξε ότι ο ενιαύσιος στρατηγός του Κοινού των Ηπειρωτών ήταν ένας και εκλεγόταν εκ περιτροπής από τα δύο μείζονα και ισότιμα έθνη της ομοσπονδίας, τους Μολοσσούς και τους Χάονες, αλλά δεν υπάρχουν πληροφορίες για τη συχνότητα της εναλλαγής και τυχόν κανόνες, που ακολουθούσε³⁹³. Στην περίπτωση αυτή, οι *συνάρχοντες*, που μοιράζονταν την εξουσία με τον στρατηγό Κρίσωνα ήταν ο προστάτης των Μολοσσών και ο προστάτης των Χαόνων και ίσως οι εκπρόσωποι αυτού του εκτελεστικού σώματος να μεταφράστηκαν από τον Λίβιο γενικά ως *praetores*, για χάρη συντομίας³⁹⁴. Βέβαια, ο Ρωμαίος ιστορικός παραδίδει ένα ακόμη ανώτερο αξίωμα του Κοινού, αναφέροντας στην Ήπειρο και τον ίππαρχο Αλέξανδρο “*habitoque concilio delecti ad eam rem agendam Pausanias praetor et Alexander magister equitum*” (Λίβ. 32.10.2)³⁹⁵. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, οι τρεις πραιτορες του Κοινού να ήταν ο στρατηγός, ο προστάτης και ο ίππαρχος, με τους δύο τελευταίους να αποκαλούνται και *συνάρχοντες*, διότι μοιράζονταν την «αρχή» με τον πρώτο. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ο όρος «συναρχία» ή «συναρχία» χρησιμοποιείται συχνά την ελληνιστική εποχή για να δηλώσει το σύνολο των αξιωματούχων ενός κράτους, όπως στην Αχαΐα, όπου ο Πολύβιος τον χρησιμοποιεί για να χαρακτηρίσει τους άλλους άρχοντες της ομοσπονδίας, στο πλευρό του στρατηγού «*ὁ δὲ στρατηγὸς τῶν Ἀχαιῶν παραλαβὼν τοὺς συνάρχοντας*» (23.16.6)³⁹⁶.

Ο Cabanes βάσισε τη θεωρία του για τη δυαρχία, Χαόνων και Μολοσσών, στο πλαίσιο της ηπειρωτικής ομοσπονδίας και στον κατάλογο των θεαροδόκων των Δελφών, που χρονολογείται είτε μεταξύ του 220-189 π.Χ.³⁹⁷ ή του 220-195 π.Χ.³⁹⁸:

- (31) ἐν Δωδώναι Πανταλέω[ν]
- (35-36) ἐν Ἀπολλωνίαί Λαμίσκος Ἀριστίππου
- (37) ἐν Βύλλιδι Νικοσθένης Κ..ω[νος]
- (43) ἐν Ὠρίκωι Μένων Μεν— —
- (50) ἐν Ἀμβρακίαι Ἀγαθο— —
- (51) ἐν Κασσώπαι Δεινα[— — —]
- (53) ἐμ Φοινίκαι Ἰδμα[τος]
- (54-55) ἐν Κεμάραι Θώραξ Θρασύμαχος Κ— —
- (56) ἐν Ἀβαντίαι Θεᾶς
- (57) ἐν Δυρραχίωι Σα— —

³⁹² Salmon 1987, 132-133.

³⁹³ Cabanes 1997b, 87-88.

³⁹⁴ Cabanes 1976, 362, 368.

³⁹⁵ Δάκαρης 1965, 62-63. Ο ίππαρχος μαρτυρείται, επίσης, στο Κοινό των Βυλλίωνων, μαζί με δύο άλλους αξιωματούχους, τον πρύτανη και τον στρατηγό, καθώς και με ένα σώμα εκπροσώπων, αυτό των δαμοργών, βλ. παρακάτω.

³⁹⁶ Tréheux 1975, 161 και σημ. 33.

³⁹⁷ Plassart 1921, 22-23, IV.

³⁹⁸ Hammond 1980a, 13-14.

Κατά τον ίδιο, η Δωδώνη και η Φοινίκη, που καταγράφονται ανεξάρτητα, αποτελούσαν την περίοδο αυτή τα δύο πολιτικά κέντρα της ομοσπονδίας ως πρωτεύουσες των δύο αντίστοιχων εθνών. Ωστόσο, έχει επισημανθεί το επισφαλές αυτής της προσέγγισης, διότι μεταξύ των δύο πόλεων παρεμβάλλονται αρκετές άλλες και δεν αποκλείεται η συμπλήρωσή τους να έγινε σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα, ενώ και η φύση της πηγής δεν αφήνει πολλά περιθώρια αξιοπιστίας για την ανίχνευση της πολιτικής ζωής στο ηπειρωτικό κράτος³⁹⁹.

Επίσης, ο Λίβιος παραδίδει ότι το φθινόπωρο του 172 π.Χ. η εκκλησία των Ηπειρωτών συνεδρίασε στα Γίτανα, την πρωτεύουσα του Κοινού των Θεσπρωτών “*ad Gitana, Epiri oppidum, decem milia a mari cum escenderent, concilio Epirotarum habito*” (42.38.1)⁴⁰⁰. Φαίνεται εύλογη, λοιπόν, η υπόθεση ότι αν οι Ηπειρώτες συνέρχονταν και στη θεσπρωτική πρωτεύουσα, το αντίστοιχο έθνος θα πρέπει να μετείχε εξίσου με τα άλλα στην εκτελεστική εξουσία⁴⁰¹. Βάσει κι αυτού του στοιχείου, ο Salmon εξέφρασε την άποψη ότι οι Θεσπρωτοί, το ένα από τα κυριότερα έθνη, δεν θα μπορούσαν να είναι παραγκωνισμένοι, από τη στιγμή που το ηπειρωτικό Κοινόν ήταν μία ομοσπονδιακή δημοκρατία, της οποίας το βασικότερο χαρακτηριστικό ήταν η *ισηγορία*, που μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω μιας τοπικής αυτονομίας των μελών και της ισότιμης συμμετοχής τους στην ανάληψη των αξιωμάτων⁴⁰².

Ωστόσο, τα νέα δεδομένα, που εκτέθηκαν παραπάνω, για την προγενέστερη ίδρυση της Ηπειρωτικής Συμμαχίας, που πραγματοποιήθηκε ομού από Χάονες και Μολοσσούς, φαίνεται να επιβεβαιώνει την άποψη του Cabanes, περί μολοσσικής και χαονικής διοίκησης και στο αβασίλευτο ομοσπονδιακό σχήμα. Ο Hammond, βέβαια, είχε εκθέσει την άποψη ότι η καταγραφή της Φοινίκης στον κατάλογο των Δελφών υποδεικνύει πως οι Χάονες δεν ήταν μέλη του Κοινού των Ηπειρωτών τη συγκεκριμένη περίοδο⁴⁰³. Ωστόσο, η υπόθεση αυτή δεν θα μπορούσε να ευσταθεί και το χαονικό έθνος αποτελούσε το έτερο μεγάλο και αναπόσπαστο μέρος της ηπειρωτικής ομοσπονδίας, που απολάμβανε απλώς μία μεγάλη αυτονομία, όπως και τα άλλα μέλη⁴⁰⁴. Άρα, στον κατάλογο δεν είναι ξεκάθαρο, αν οι πόλεις, που κατονομάζονται δεν ανήκαν στο δημοκρατικό ηπειρωτικό Κοινόν, καθώς, βάσει των

³⁹⁹ Salmon 1987, 129.

⁴⁰⁰ Τα Γίτανα (Γκούμανη) έγιναν το πολιτικό κέντρο των Θεσπρωτών, μετά την Ελέα και η ίδρυσή τους ανάγεται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., στα βόρεια της κοίτης του Καλαμά, θέση, που ήλεγχε την έξοδο του πλωτού αυτού ποταμού στη θάλασσα και μαρτυρεί το ενδιαφέρον για το διαμετακομιστικό εμπόριο, βλ. Δάκαρης 1972, 35-36, 108-112. Για την αστική οργάνωση των Θεσπρωτών, βλ. και Λάζαρη 2012, 102-108. Η συνέλευση αυτή του Κοινού των Ηπειρωτών έλαβε χώρα στο θέατρο των Γιτάνων, η ανοικοδόμηση του οποίου τοποθετείται στα μέσα περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. Πρέκα-Αλεξανδρή 2012, 110-115. Γενικά για την αγορά και το θέατρο στην αρχαία Ήπειρο, τη λειτουργία και τη σημασία τους ως κέντρα του δημόσιου και πολιτικού βίου, βλ. Κατσικούδης 2012, 21-48.

⁴⁰¹ Ωστόσο, πιθανότατα ήταν σύνηθες φαινόμενο οι συνελεύσεις σε διαφορετικά κέντρα, όπως και στην περίπτωση της Αιτωλικής Συμπολιτείας, που συνεδρίαζε τόσο στον Θέρμο, όσο και στην Υπάτη. Ο Hammond συνέδεσε την εναλλαγή του τόπου συγκέντρωσης του Κοινού με τις εποχιακές κτηνοτροφικές μετακινήσεις, βλ. του ίδιου 1967, 651-652.

⁴⁰² Salmon 1987, 130-131.

⁴⁰³ Όπως και οι Κάρες, οι Ωρίκιοι, οι Κασσωπαίοι και οι Αμβρακιώτες, βλ. Hammond 1980a, 19· και παρακάτω.

⁴⁰⁴ Cabanes 2007b, 237.

ομοσπονδιακών αρχών, θα μπορούσαν να συμμετέχουν στην εξωτερική πολιτική και την κοινή άμυνα και ταυτόχρονα να είναι αυτεξούσιες στα εσωτερικά τους ζητήματα, από τη στιγμή, μάλιστα, που ακόμα και οι πρωτεύουσες των εθνών, που συνιστούσαν το *Κοινόν*, η Δωδώνη και η Φοινίκη, μνημονεύονται ξεχωριστά.

Είναι απολύτως έκδηλο, πάντως, ότι η καταγραφή των τοπωνυμίων δεν γίνεται με γεωγραφική σειρά. Οι συνθήκες στο εσωτερικό της Ηπείρου έχουν αλλάξει άρδην, σε σύγκριση με τον προηγούμενο κατάλογο του Άργου, του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., στον οποίο υπήρχε η Άπειρος, η Φοινίκη και ίσως η Κασσώπη ή η Κεμάρα και ο Ωρικός⁴⁰⁵. Στο παρόν, όμως, αρχείο των Δελφών αναφέρεται η Δωδώνη, με θεαροδόκο τον Πανταλέοντα, που, κατά τον Hammond, πρέπει να ήταν ο στρατηγός των Ηπειρωτών, η Φοινίκη, η Βύλλιδα, η Αβαντία, ο Ωρικός, ανεξάρτητος ίσως από το 206 π.Χ.⁴⁰⁶, η Κεμάρα (Χίμαιρα / Χιμάρα), η Κασσώπη, που ανεξαρτητοποιήθηκε λίγο μετά το 206 π.Χ.⁴⁰⁷ και η Αμβρακία, επίσης, ανεξάρτητη από το 198 π.Χ (Πολ. 18.10.10)⁴⁰⁸. Κανένας άλλος κατάλογος θεαροδόκων δεν παρουσίαζε μέχρι εκείνη την περίοδο τέτοιο κατακερματισμό. Η πρόσκληση των πόλεων αυτών στις πανελλήνιες εορτές αποδεικνύει ότι ήταν ή έστω θεωρούνταν από τους θεωρούς και τους λοιπούς Έλληνες εξίσου ελληνικά κέντρα. Πιθανότατα, οι ανωτέρω πόλεις να ανήκαν στην Ήπειρο και στο αιακιδικό βασίλειο, τουλάχιστον από την περίοδο του Πύρρου και να ανεξαρτητοποιήθηκαν σταδιακά μετά την πτώση της μοναρχίας το 231/0 π.Χ.⁴⁰⁹.

Ο επόμενος επώνυμος άρχων της ομοσπονδίας φαίνεται ότι ήταν ο *γραμματέας* του *συνεδρίου* ή των *συνέδρων*:

«Ἀγαθαῖ τύχαι.

[Στρ]αταγοῦντος Ἀπειρωτῶν Ἀντινοῦ Κλαθρι-
[οῦ] τὸ β' **γραμματεῦντος δὲ συνεδρῶν** Δοκίμου
τοῦ Κεφαλίνου Τορυδαίου...»⁴¹⁰.

«Ἐπειδὴ Μάγνητες οἱ ἐπὶ Μαιάνδ]ρωι φίλο[ι ὄ]ντες καὶ
οἰκεῖοι [τῶν Ἀπειρωτῶν ψάφισμ]ά τε καὶ πρεσβευτὰς
ἀποστείλαν[τες (σ.1-3)]...

ὅπως γραφῆι Κρίσωνα τὸν **στραταγὸν** καὶ τοὺς **συνάρχον-
τας**, τὸ δὲ ἀνάλωμα δόμεν Χαροπίδαν τὸν ἐπικαθιστάμε-
νον **γραμματῆ{i}** **συνεδρίου** (σ. 37-39)...

[κ]αὶ τοῖς ἄλλοις Ἀπειρώταις, δόμεν δὲ καὶ ἐκέχειρον
[αὐτοῖς Χα]ροπίδαν τὸν [γ]ραμματῆ{i} **τῶν συνεδρ[ῶν]** (σ. 46-48)...)»⁴¹¹.

⁴⁰⁵ Hammond 1980a, 14-19· του ιδίου 1980b, 472-473.

⁴⁰⁶ Kern 1900, 34-35 αρ. 44.

⁴⁰⁷ Kern 1900, 23 αρ. 32.

⁴⁰⁸ Hammond 1980a, 14.

⁴⁰⁹ Βλ. παρακάτω.

⁴¹⁰ Cabanes 1976, 554-557 αρ. 33.

⁴¹¹ Kern 1900, 23 αρ. 32.

Ο γραμματέας φαίνεται να είχε αρμοδιότητες κυρίως αρχειακές και οικονομικές. Ήταν υπεύθυνος για την καταγραφή των αποφάσεων του Κοινού και για τη διευθέτηση δαπανών, όπως η αναγραφή των ψηφισμάτων σε λίθινες στήλες στη Δωδώνη ή η χορήγηση στους πρεσβευτές της Μαγνησίας του Μαιάνδρου ποσού ίσου με αυτό, που δινόταν στους θεωρούς των Πυθίων⁴¹². Το *συνέδριο* ήταν η «βουλή» της ομοσπονδίας, με έδρα το βουλευτήριο της Δωδώνης. Έργο του συνεδρίου πρέπει να ήταν η προετοιμασία των ζητημάτων και των νόμων, που ετίθεντο στην *εκκλησία* για απόφαση και έγκριση, ενώ ήταν και το θεσμικό σώμα, που λειτουργούσε μόνιμα, καθώς ο λαός δεν μπορούσε να παρευρίσκεται συνέχεια σε συνελεύσεις, οι οποίες γίνονταν σε ορισμένα χρονικά διαστήματα, εκτός από έκτακτες συνθήκες⁴¹³.

Στο αβασίλευτο ηπειρωτικό κράτος, ανώτερο, επώνυμο αξίωμα παρέμενε, όμως και αυτό του *προστάτη* τόσο των δύο μειζόνων εθνών, όσων και των τοπικών κοινοτήτων, που απολάμβαναν, μέσω της ομοσπονδιακής οργάνωσης, μία μικρής κλίμακας αυτονομία, για τη διευθέτηση των εσωτερικών και καθημερινών τους υποθέσεων, έχοντας τα δικά τους θεσμικά όργανα⁴¹⁴. Στο Κοινό των Ηπειρωτών ο *προστάτης* των Μολοσσών και ο *προστάτης* των Χαόνων, έπονταν του στρατηγού και εκπροσωπούσαν τα δύο μεγάλα ηπειρωτικά έθνη. Είναι χαρακτηριστικό ότι για αποφάσεις, που λάμβαναν χώρα στη Μολοσσία, αναγραφόταν ο στρατηγός των Ηπειρωτών και ο *προστάτης* των Μολοσσών, ενώ αμφότεροι προσδιορίζονταν περαιτέρω από τα τοπικά εθνικά τους⁴¹⁵:

«Στραταγοῦντος Ἀ[πει]-
ρωτῶν Εὐάλκου Ἀ-
ριαντέος, προστατεύ-
οντος δὲ Μολοσσῶ-
ν Πολυκλείτου Ὀσσονί-
ου, μηνὸς Φοινικαίου, ἀφῆ-
κε ἐλευθέραν, ἀνέφα-
πτον Ἀγαθοκλείαν...».

Αντίθετα, για ψηφίσματα, που εκδίδονταν στη Χαονία, μετά τον στρατηγό των Ηπειρωτών, που αν ήταν Μολοσσός, καταγραφόταν μόνο με το ευρύτερο αυτό εθνικό, ακολουθούσε ο *προστάτης* των Χαόνων, του οποίου η φυλετική προέλευση έχρηζε τότε ακριβέστερης διευκρίνισης⁴¹⁶:

«Ἀγαθαὶ τύχαι· στραταγο[ῦ]ν[τος Ἀ]πειρωτῶν
Εὐάλκου Μολοσσοῦ, προστα[τοῦντ]ος
δὲ Χαόνων Λυκίδα Ἐλιννοῦ, [ιερέο]ς δὲ
Ἀσκλαπιοῦ Σαώτα Πρασαιβοῦ...».

⁴¹² Cabanes 1997b, 88.

⁴¹³ Cabanes 1997b, 89.

⁴¹⁴ Βλ. παρακάτω για το Κοινό των Ατεράργων και τους Περγαμίους.

⁴¹⁵ Cabanes 1976, 589 αρ. 75.

⁴¹⁶ Cabanes - Drini 2007, αρ. 1.

Τα Κοινά των δύο μεγάλων εθνών μπορούσαν να λαμβάνουν τοπικές αποφάσεις, χωρίς την παρέμβαση του στρατηγού, όπως για την ανέγερση του θεάτρου στον Βουθρωτό, όπου καταγραφόταν μόνο ο προστάτης των Χαόνων ή για την ανανέωση φιλίας και προξενίας μεταξύ των ελάσσονων φυλών, των Ατεράργων και των Περγαμίων, στην οποία προΐστατο μόνο ο προστάτης των Μολοσσών⁴¹⁷.

Οι αξιωματούχοι εκλέγονταν από τη συνέλευση των μάχιμων ανδρών, δηλαδή από το Κοινόν, το έθνος ή την εκκλησία των Ηπειρωτών (SGDI 1338)⁴¹⁸, που στις πηγές καταγράφεται και ως δήμος ή *concilium* «είσηγον εἰς τὸν δῆμον οὐδὲν ἦπτον ἅπαντας τοὺς προγεγραμμένους» (Πολ. 32.6.1) “*concilio Epirotarum habito cum magno omnium assensu auditi sunt*” (Λιβ. 42.38.1)⁴¹⁹. Η εκκλησία λάμβανε αποφάσεις για πόλεμο, ειρήνη, στάση ουδετερότητας, συμμαχία, αποστολή πρεσβείας, απονομή πολιτικών δικαιωμάτων και άλλων ανταμοιβών, για οικονομικά και νομοθετικά ζητήματα, καθώς και για δικαστικές υποθέσεις⁴²⁰.

Στα χρόνια του αβασίλευτου Κοινού η Ήπειρος γνώρισε, παρά τη μείωση των εδαφών της, μεγάλη οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική άνθηση, που αποτυπώνεται στη νομισματική παραγωγή, τα μεγαλοπρεπή έργα, την επίδραση, που συνέχιζε να ασκεί στα όμορα κράτη, στις επιγραφές, πολυάριθμες, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, με δημόσια ψηφίσματα, που μαρτυρούν έντονο πολιτικό βίο, σε επίπεδο κοινότητας, αλλά και διευρυμένες διπλωματικές σχέσεις.

Ωστόσο, η δημιουργία ισχυρού ιλλυρικού κράτους υπό τον βασιλέα Άγρωνα και μετά τον θάνατό του η συνέχιση της πολιτικής του από τη γυναίκα του, Τεύτα, απέβη εξαιρετικά επικίνδυνη για τη Χαονία. Οι Ιλλυριοί άρχισαν να εξασκούν συστηματικά την πειρατεία, λεηλατώντας τα παράλια του Ιονίου και τρομοκρατώντας τους παράκτιους πληθυσμούς. Το 230 π.Χ. η Τεύτα κατέλαβε τη Φοινίκη και αφού νίκησε τον ηπειρωτικό στρατό μπροστά από την πόλη, επιδόθηκε σε δήωση της χώρας «οἱ δ' ἔξαποσταλέντες τὴν μὲν πρώτην ἐπιβολὴν ἔσχον ἐπὶ τὴν Ἡλείαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν: ταύτας γὰρ αἰεὶ τὰς χώρας Ἰλλυριοὶ πορθοῦντες διετέλουν... οὐ μὴν ἀλλὰ τότε γενόμενοι τῆς Ἠπείρου κατὰ Φοινίκην προσέσχον ἐπισιτισμοῦ χάριν... οἱ δ' Ἠπειρώται πυθόμενοι τὸ γεγονός ἐβοήθουν πανδημεὶ μετὰ σπουδῆς... ἐπιγενομένης δὲ τῆς ἡμέρας, καὶ παραταξαμένων ἀμφοτέρων πρὸ τῆς πόλεως, συνέβη λειφθῆναι τοὺς Ἠπειρώτας, καὶ πολλοὺς μὲν αὐτῶν πεσεῖν, ἔτι δὲ πλείους ἀλῶναι, τοὺς δὲ λοιποὺς διαφυγεῖν ὡς ἐπ' Ἀτινάνων» (Πολ. 2.5).

⁴¹⁷ Cabanes 1997b, 89.

⁴¹⁸ Cabanes 1976, 553-554 αρ. 32.

⁴¹⁹ Βέβαια, ο Hammond υποστήριξε ότι επρόκειτο για δύο στάδια ομοσπονδιακής οργάνωσης του Κοινού και ότι πρώτα υπήρχε η εκκλησία, με μέλη τους εκπροσώπους των φυλών, η οποία έπειτα αντικαταστάθηκε από το *συνέδριον*, βλ. του ιδίου 1967, 650. Αντίθετα, ο Cabanes υποστηρίζει ότι και τα δύο όργανα λειτουργούσαν ταυτόχρονα, βλ. του ιδίου 1997b, 88-89.

⁴²⁰ Δάκαρης 1965, 54· Cabanes 1997b, 89. Ιδίως για τις κεφαλικές υποθέσεις, η μοναδική απόδειξη, που υπάρχει για ένα είδος ομοσπονδιακού δικαστηρίου προέρχεται από τη Φοινίκη και το συρρικνωμένο Κοινόν, μετά το 167 π.Χ., οπότε και με εισήγηση του Χάροπα καταδικάστηκαν όσοι, κατά τον ίδιο, ανήκαν στη φιλομακεδονική παράταξη «οἱ δὲ πολλοὶ τῶν ἐν τῇ Φοινίκῃ τὰ μὲν διὰ τὸν φόβον, τὰ δὲ καὶ δελεαζόμενοι διὰ τῶν περὶ τὸν Χάροπα κατέκριναν οὐ φωνῆς ἀλλὰ θανάτου πάντας τοὺς προσαγγεληθέντας ὡς ἀλλότρια φρονοῦντας Ῥωμαίων» (Πολ. 32.6), «καὶ πολλοὺς εἰσήγαγεν εἰς τὸν δῆμον, καταϊτιασάμενος φρονεῖν ἀλλότρια Ῥωμαίων. Καὶ πάντων κατέγνωσαν θάνατον» (Διόδ. Σικ. 31.31).

Οι Ηπειρώτες αναγκάστηκαν τότε να στραφούν προς τους εχθρούς τους, Αιτωλούς και να λάβουν στρατιωτική αρωγή από το αιτωλικό και το αχαϊκό Κοινόν. Πέτυχαν έτσι τη σύναψη συνθήκης και την αποχώρηση των Ιλλυριών, οι οποίοι απεκόμισαν λεία και δούλους και δέχτηκαν να αφήσουν τους ελεύθερους έναντι λύτρων «οὔτοι μὲν οὖν τοιούτοις περιπεσόντες ἀτυχήμασι καὶ πάσας ἀπολέσαντες τὰς ἐν αὐτοῖς ἐλπίδας ἐπρέσβευον πρὸς τοὺς Αἰτωλοὺς καὶ τὸ τῶν Ἀχαιῶν ἔθνος, δεόμενοι μεθ' ἱκετηρίας σφίσι βοηθεῖν. οἱ δὲ κατελείψαντες τὰς συμφορὰς αὐτῶν ὑπήκουσαν καὶ μετὰ ταῦτα παραβοηθοῦντες ἦκον εἰς Ἐλίκρανον... οὕτω λεηλατήσαντες τὴν Ἥπειρον ἀνοχὰς ἐποίησαντο πρὸς τοὺς Ἥπειρώτας. ἐν αἷς τὰ μὲν ἐλεύθερα σώματα καὶ τὴν πόλιν ἀπολυτρώσαντες αὐτοῖς, τὰ δὲ δουρικὰ καὶ τὴν λοιπὴν σκευὴν ἀναλαβόντες εἰς τοὺς λέμβους, οἱ μὲν ἀπέπλευσαν» (Πολ. 2.6.).

Οι πειρατικές αυτές ενέργειες των Ιλλυριών, που παρακώλυαν το εμπόριο, έδωσαν την αφορμή στους Ρωμαίους για την εμπλοκή τους στις υποθέσεις των λαών της απέναντι ηπειρωτικής ακτής, που οδήγησε στη δημιουργία σφαίρας επιρροής στην Απολλωνία, την Επίδαμνο και στα εδάφη των Παρθίνων και των Ατιντάνων το 228 π.Χ. Η Ἥπειρος δεν άργησε, λοιπόν, να βρεθεί στο κέντρο των ρωμαιοιλλυρικών και ρωμαιομακεδονικών συγκρούσεων, που οδήγησαν στην διάσπαση της ενότητάς της. Αρχικά, προσχώρησε στην ελληνική Συμμαχία, που είχε αναβιώσει από τον Αντίγονο Δώσωνα το 224/3 π.Χ. και άρα τέθηκε στο πλευρό των Μακεδόνων, επιδιώκοντας, όμως, να διατηρήσει την ουδετερότητά της, για να αποφύγει τις επιδρομές, κάτι, που τελικά δεν ήταν εφικτό⁴²¹. Παρόλα αυτά, οι συνθήκες μεταβλήθηκαν και πάλι, νέες προσωπικότητες αναδείχθηκαν και το 170 π.Χ. η Χαονία υπό τη φιλορωμαϊκή μερίδα, με επικεφαλής τον Χάροπα τον νεότερο, αποσχίστηκε από τους υπόλοιπους Ηπειρώτες, που με εκπροσώπους τους Μολοσσούς πολιτικούς, Αντίνοο, Κέφαλο και Θεόδοτο συντάχθηκαν με τους Μακεδόνες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Χάονες απέφυγαν την καταστροφή, που υπέστησαν οι Μολοσσοί το 168/7 π.Χ. από τον Αιμίλιο Παύλο, ενώ το κράτος τους οργανώθηκε γύρω από την πρωτεύουσα του έθνους και έφερε την ονομασία «κοινόν τῶν Ἥπειρωτῶν τῶν περὶ Φοινίκην», όπως αποκαλύπτεται σε κατάλογο στεφάνων, που απονεμήθηκαν σε κάποιον Κάσσανδρο από την Αλεξάνδρεια της Τρωάδος⁴²².

Σε αυτό το Κοινόν, που περιελάμβανε τότε όλη την Ἥπειρο, προήδρευε ο Χάρωψ ο νεότερος, ο οποίος, με τη βοήθεια των υποστηρικτών του, επιδόθηκε σε εξαιρετικά ειδεχθείς πράξεις εναντίον των συμπατριωτών του, δολοφονίες, βιαιοπραγίες, δημεύσεις περιουσιών, εξορίες, εκβιασμούς για την απόσπαση χρημάτων και καταδίκες, μέσω της εκκλησίας, που συγκαλείτο στη Φοινίκη, η οποία δεν αντιστεκόταν στις ενέργειές του, άλλοτε από φόβο και άλλοτε από απληστία «τὰ δὲ κατὰ τὴν Ἥπειρον ἔτ' ἐν ἀκαταστασίαις ἦν καὶ ταραχαῖς, ὡς κατὰ τοὺς ἐπάνω χρόνους, διὰ τὴν Χάροπος ἀμώτητα καὶ παρανομίαν, ἐξ οὗ συνέβη τελεσθῆναι τὸν πρὸς Περσέα πόλεμον... τότε λαβὼν ὁ Χάρωψ τὴν ἐξουσίαν ὁ βούλοιο πράττειν, οὐκ ἔστι τῶν δεινῶν ὁποῖον οὐκ ἐποίει, τὰ μὲν δι' αὐτοῦ, τὰ δὲ διὰ τῶν φίλων, ἅτε νέος μὲν ὢν αὐτὸς κομιδῇ, συνδεδραμηκότων δὲ πρὸς αὐτὸν τῶν χειρίστων καὶ τῶν εἰκαισιότατων

⁴²¹ Lénêque 1997c, 81.

⁴²² FD III. 1, 218 (Fouilles de Delphes)· Cabanes 1997d, 117· του ίδιου 2007b, 237.

ἀνθρώπων διὰ τὸν ἐκ τῶν ἀλλοτρίων νοσφισμὸν... τοὺς μὲν κατὰ τὴν ἀγορὰν ἀναφανδὸν ἐφόνευσε, τοὺς δ' ἐν ταῖς ἰδίαις οἰκίαις, ἐνίους δ' ἐπὶ τῶν ἀγρῶν καὶ κατὰ τὰς ὁδοὺς ἐπαποστέλλον ἐδολοφόνησε καὶ πάντων τῶν τεθνεώτων ἐξηνδραποδίσαστο τοὺς βίους, ἄλλην ἐπεισῆγε μηχανήν. προέγραφε γὰρ τοὺς εὐκαιροῦντας τοῖς βίοις φυγάδας, οὐ μόνον ἄνδρας ἀλλὰ καὶ γυναῖκας· ἀναταθεῖς δὲ τὸν φόβον τοῦτον ἐχρηματίζειτ' ἀεὶ τοὺς μὲν ἄνδρας δι' ἑαυτοῦ, τὰς δὲ γυναῖκας διὰ τῆς μητρὸς Φιλώτιδος... Ἐπειδὴ δὲ πάντας καὶ πάσας ἐξηργυρίσαντο κατὰ τὸ δυνατόν, εἰσῆγον εἰς τὸν δῆμον οὐδὲν ἦττον ἅπαντας τοὺς προγεγραμμένους. οἱ δὲ πολλοὶ τῶν ἐν τῇ Φοινίκῃ τὰ μὲν διὰ τὸν φόβον, τὰ δὲ καὶ δελεαζόμενοι διὰ τῶν περὶ τὸν Χάροπα κατέκριναν οὐ φυγῆς ἀλλὰ θανάτου πάντας τοὺς προσαγγελθέντας ὡς ἀλλότρια φρονοῦντας Ρωμαίων» (Πολ. 32.5-6).

Μετά την εθνική διάσπαση των Ηπειρωτών, η Χαονία προέβη και σε κοπή νομίσματος⁴²³. Στο διάστημα 170-168 π.Χ. το έθνος εξέδωσε χάλκινο νόμισμα, που έφερε στην εμπρόσθια όψη, μέσα σε στικτό κύκλο, την παράσταση ταύρου να στέκεται προς τα δεξιά, με το μονόγραμμα «ΧΑ» στο επάνω μέρος, ενώ στην οπίσθια, στέλεχος, από το οποίο φύονταν τρία στάχυα καλαμποκιού⁴²⁴ ή σιταριού⁴²⁵, μέσα σε στεφάνι κισσού (εικ. 7). Ο κισσός παραπέμπει άμεσα στη λατρεία του Διονύσου, που από την ελληνιστική εποχή αποκτούσε ολοένα και πιο σημαντική θέση στο ελληνικό πάνθεο, ενώ η απεικόνιση των σταχυών σχετίζεται με τη θεά Δήμητρα, με την οποία, επίσης, συνδεόταν ο Διόνυσος⁴²⁶. Ο ταύρος των εκδόσεων αυτών δεν είναι εφορμών ή σε πασχίζουσα στάση, λίγο πριν τη θυσία, αλλά, σύμφωνα με την Gjongecaj, βαδίζει προς τον βωμό, κατά την τελετουργική πομπή⁴²⁷. Η απεικόνιση των σταχυών μπορεί να συνδέεται με την πλούσια γεωργική παραγωγή και την υψηλή απόδοση σε δημητριακά, που είχε να επιδείξει η Ήπειρος την εποχή αυτή. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 169 π.Χ. ο Χάρωψ ο νεότερος προμήθευσε, όπως προειπώθηκε, τις ρωμαϊκές λεγεώνες με 20.000 μολίους σίτου και 10.000 κριθαριού “*ab Epirotis viginti milia modium tritici, decem hordei sumpsisse*” (Λιβ. 44.16.2)⁴²⁸.

Η νομισματοκοπία αυτή είναι εξεχούσης σημασίας, καθώς επιβεβαιώνει ότι το 170 π.Χ. η Χαονία ανεξαρτητοποιήθηκε και πάλι, πολιτικά και οικονομικά, από την υπόλοιπη Ήπειρο και διέθετε πλήρη αυτονομία. Ωστόσο, η κοπή υπήρξε μικρή και βραχύβια. Έχει υποτεθεί ότι αφορούσε είτε την πληρωμή μέρους των χρεών προς τους στρατιώτες της Χαονίας, οι οποίοι συμμετείχαν στον ρωμαϊκό στρατό το 169 π.Χ., “*Phanotam, Epiri castellum, adortus oppugnare est. auxilia Chaonum*

⁴²³ Ένα νόμισμα, που έφερε ταύρο, με το μονόγραμμα «ΧΑ» και στάχυα στην πίσω όψη, είχε δημοσιευθεί ήδη από το 1884, αλλά είχε αποδοθεί λανθασμένα στην ευβοϊκή Χαλκίδα . Το 1958 στο χωριό Σενίτσα (Senitsa) του Δελβίνου, κοντά στη Φοινίκη, βρέθηκε ένας θησαυρός 24 χάλκινων νομισμάτων από την Ήπειρο, τον Ωρικό, την Απολλωνία, την Κέρκυρα και την Αμβρακία, που περιελάμβανε και την ανωτέρω έκδοση. Οι πρόσφατες ανασκαφές, που διενεργήθηκαν στη Φοινίκη αποκάλυψαν, όπως εκτέθηκε παραπάνω, τη νομισματοκοπία του χαονικού έθνους, που έφερε το ίδιο ακριβώς μονόγραμμα. Υπό το νέο πρίσμα των ανασκαφικών δεδομένων ο θησαυρός της Σενίτσα επέτρεψε την απόδοση μίας ακόμη νομισματικής παραγωγής στους Χάωνες και τη χρονολόγησή της στα χρόνια του Γ' Μακεδονικού Πολέμου, βλ. Gjongecaj - Picard 2005, 51-57· Gjongecaj 2013, 14.

⁴²⁴ Head 1884, 116.

⁴²⁵ Gjongecaj - Picard 2005, 55· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 108· Gjongecaj 2013, 11.

⁴²⁶ Gjongecaj - Picard 2005, 55.

⁴²⁷ Gjongecaj 2013, 12.

⁴²⁸ Cabanes 1997d, 115.

Thesprotorumque praeter Romanum exercitum, ad sex milia hominum, secum adduxit” (Λιβ. 43.21.4)⁴²⁹ είτε την κάλυψη των εσωτερικών, οικονομικών αναγκών, κατά τις επιθέσεις του Περσέα⁴³⁰.

Μετά τη λήξη του πολέμου το 168 π.Χ. τα βοηθητικά στρατεύματα επέστρεψαν στις εστίες τους και έπαυσε η νομισματική αυτή παραγωγή. Ωστόσο, κατά το διάστημα 168-148 π.Χ. κυκλοφορούν νέα νομίσματα, των οποίων, όμως, η εκδίδουσα αρχή δεν είναι πλέον το έθνος των Χαόνων, αλλά η πόλη της Φοινίκης, με τους τύπους να αντιγράφουν την εικονογραφία αυτών του Κοινού των Ηπειρωτών⁴³¹. Η Φοινίκη προχώρησε, λοιπόν, σε περιστασιακή έκδοση δύο χάλκινων υποδιαίρέσεων. Η πρώτη απεικονίζει ως εμπροσθότυπο την αρχαϊστική ταινιοφόρο κεφαλή του Δία προς τα δεξιά, μέσα σε στικτό κύκλο και ως οπισθότυπο την επιγραφή «ΦΟΙΝΙ/ΚΑΙΕΩΝ», με τον κεραυνό ενδιάμεσα (εικ. 15). Η άλλη κοπή φέρει στην εμπρόσθια όψη την προτομή της Αρτέμιδας προς τα δεξιά και στην οπίσθια, την επιδορατίδα της και την επιγραφή της εκδότριας αρχής (εικ. 16)⁴³². Μετά τον θάνατο του Χάροπα το 157/6 π.Χ. οι Ηπειρώτες δεν άργησαν να επανενωθούν, όπως μαρτυρεί επιγραφή του 155 π.Χ., ή λίγο μεταγενέστερη, που αφορά τις αποδοθείσες τιμές σε κάποιον πρόξενο των Δελφών και αναφέρει το «κοινόν των Ηπειρωτών»⁴³³. Μετά την ήττα της Αχαϊκής Συμπολιτείας και την ολοκληρωτική καταστροφή της Κορίνθου το 146 π.Χ. η Ελλάδα κατέστη ρωμαϊκή επαρχία⁴³⁴.

3.5. Φοινίκη

Οι Χάονες την ελληνιστική εποχή οργανώθηκαν, όπως εκτέθηκε και παραπάνω, κυρίως γύρω από δύο εύφορες πεδιάδες, αυτή του Δελβίνου, που διαρρέεται από τον ποταμό Μπιστρίτσα και αυτή της Δρόπολης, γύρω από την κοιλάδα του Δρίνου. Επρόκειτο για δύο γεωγραφικές ενότητες, με κέντρο τη Φοινίκη και την Αντιγόχεια αντίστοιχα, που περιβάλλονταν από οχυρά για την προστασία της αγροτικής περιφέρειας, της χώρας, κατά παρόμοιο τρόπο με την οργάνωση των πόλεων της νοτιότερης Ελλάδας⁴³⁵.

Η Φοινίκη δεσπόζει βορείως του κόλπου του Βουθρωτού «*τοῦ δὲ κατὰ Βουθρωτὸν ἢ Φοινίκην*» (Στράβ. 7.7.5), κοντά στο Δέλβινο, στο μέσο της πεδιάδας του Βούργου, στη συμβολή των ποταμῶν Μπίστριτσα και Καλάσα (εικ. 17). Βρίσκεται πάνω στον ομώνυμο χαμηλό λόφο, ύψους περίπου 280 μ., στα ανατολικά του σημερινού χωριού Finik, που διατηρεί την αρχαία ονομασία (εικ. 18)⁴³⁶. Μαρτυρείται πρώτη φορά

⁴²⁹ Βλ. και Λιβ. 43.23.6.

⁴³⁰ Gjongecaj - Picard 2005, 57· Gjongecaj 2013, 14.

⁴³¹ Gjongecaj - Picard 2005, 58.

⁴³² Λιάμπη 2008, 54-55.

⁴³³ Cabanes 1997d, 117.

⁴³⁴ Cabanes 1997f, 118.

⁴³⁵ Cabanes 1976, 513· του ίδιου 1984, 28-30. Η ίδια οικιστική διάταξη ανευρίσκεται και στον βορρά, στην επικράτεια της Αμαντίας και της Βύλλιδας, βλ. παρακάτω.

⁴³⁶ Ο Leake ήταν ο πρώτος, που πρόσεξε την οχυρή θέση. Στη Φοινίκη οι πρώτες ανασκαφές διενεργήθηκαν μεταξύ του 1926 και 1927 από τον L.M. Ugolini. Ακολούθησαν έπειτα άλλες έρευνες το διάστημα 1980-1981 από τον Dh. Budina, που ανέσκαψε ένα τμήμα του θεάτρου και του αρχαίου νεκροταφείου και στα χρόνια 1989-1991 από τους A. Nanaj και Dh. Çondi, που αποκάλυψαν ένα

γραμματειακά από τον Πολύβιο, κατά την επιδρομή των Ιλλυριών το 230 π.Χ. Ο ιστορικός παραδίδει ότι βρισκόταν δίπλα σε έναν αδιάβατο ποταμό «*παραγενόμενοι δὲ πρὸς τὴν Φοινίκην καὶ προβαλόμενοι τὸν παρὰ τῆ πόλει ῥέοντα ποταμὸν ἐστρατοπέδευσαν, τῆς ἐπ' αὐτῷ γεφύρας ἀνασπάσαντες τὰς σανίδας ἀσφαλείας χάριν*» (2.5.5) και ότι ήταν η πιο ισχυρά οχυρωμένη και πλούσια πόλη της Ηπείρου την περίοδο εκείνη «*ἕκαστοι γὰρ θεωροῦντες τὴν ὀχυρωτάτην ἅμα καὶ δυνατωτάτην πόλιν τῶν ἐν Ἡπείρῳ*» (2.6.8), «*πολὸν γὰρ ἡ Φοινίκη διέφερε τότε τῶν κατὰ τὴν Ἡπειρον πόλεων εὐδαιμονία*» (2.8.4). Η κομβική της θέση αποτυπώνεται και μέσω της καταγραφής της σε δύο οδοιπορικά της ρωμαϊκής περιόδου, στο *Itinerarium Antonini* (324, 4) και στο *Tabula Peutingeriana* (VI, 3)⁴³⁷.

Η οχύρωση της Φοινίκης είχε μήκος 4.700 μ. και περιέκλειε μία επιφάνεια 66 εκταρίων. Διέθετε πύργους και οχτώ πύλες, που οδηγούσαν σε εσωτερικούς διαδρόμους⁴³⁸. Διακρίνονται διάφορες οχυρωματικές φάσεις, του α' και του β' μισού του 4^{ου} αιώνα⁴³⁹, καθώς και των μέσων περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁰. Τα τείχη της Φοινίκης ήταν εντυπωσιακά, διότι οικοδομήθηκαν με τετράγωνους, τραπεζοειδείς και ορθογώνιους ογκόλιθους, διαφόρου μεγέθους και συχνά γιγαντιαίου, τοποθετημένους σε οριζόντια σειρά (εικ. 21-24). Η ανατολική, όμως, πλευρά του λόφου ήταν οχυρωμένη κατά το πολυγωνικό σύστημα τειχοποιίας (εικ. 25). Φαίνεται ότι το αρχαιότερο τμήμα του λόφου ήταν το ανατολικό, όπου έχουν βρεθεί όστρακα αττικής κεραμικής του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴¹ (εικ. 26-27), γεγονός που μαρτυρεί μία κινητικότητα, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο αν είχε αναπτυχθεί ήδη ένας κανονικός οικισμός. Πιθανότατα μία πρόιμη πόλη υπήρχε τον 4^ο αι. π.Χ., αλλά η επέκταση των τειχών προς τα δυτικά έγινε στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., οπότε και αρχίζει η αστική απογειώση της, όπως επιβεβαιώνεται και από τις προαναφερθείσες περιγραφές του Πολύβιου⁴⁴². Η Φοινίκη δεν ήταν οργανωμένη με βάση το ιπποδάμειο σύστημα και δεν διέθετε έναν ορθολογικό πολεοδομικό σχεδιασμό. Αντίθετα, αναπτύχθηκε σε διαμορφωμένα

περίστυλο κτήριο, ένα μέρος του τείχους, του θεάτρου και της νεκρόπολης. Από το 2000 έως το 2006 έλαβαν χώρα εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες από Αλβανούς αρχαιολόγους, με επικεφαλής την Shpresa Gjongecaj, διευθύντρια του Αλβανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου των Τιράνων, σε συνεργασία με την ιταλική αρχαιολογική αποστολή υπό την καθοδήγηση του Sandro De Maria, καθηγητή αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Μπολόνια. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών δημοσιεύθηκαν σε τέσσερις τόμους *Phoinike I* (2002), *Phoinike II* (2004), *Phoinike III* (2005), *Phoinike IV* (2007).

⁴³⁷ Το τελευταίο αποτελεί μεσαιωνικό αντίγραφο ενός αρχαίου χάρτη του οδικού δικτύου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που ανακαλύφθηκε τον 16^ο αιώνα από τον Conrad Peutinger, βλ. χάρτ. 16.

⁴³⁸ Παρόμοιοι ήταν οι διάδρομοι της οχύρωσης της Βύλλιδας, βλ. παρακάτω. Κατά τους μελετητές, η τεχνική τειχοποιίας παραπέμπει σε αυτή του Βουθρωτού, της Κορυφής του Αετού, του Μπόρσι, της Χιμάρας κλπ., βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 102-103, 108.

⁴³⁹ Βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 102-103, 108, οι οποίοι τοποθετούν στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. τον ορισμό ενός ελεύθερου χώρου στα δυτικά (*euchorion*), που υπήρχε παραδοσιακά στις ακροπόλεις και χρησιμοποιείτο ως καταφύγιο για τους αγροτικούς πληθυσμούς των περιχώρων, σε περίπτωση κινδύνου (εικ. 20).

⁴⁴⁰ De Maria 2011, 68.

⁴⁴¹ Δυστυχώς, όμως, πολλά από τα ευρήματα δεν προέρχονται από σίγουρα στρωματογραφικά σύνολα, βλ. De Maria 2011, 70.

⁴⁴² De Maria 2011, 68.

άνδρα στις πλαγιές του λόφου, τα οποία φιλοξένησαν τα δημόσια και ιδιωτικά της οικοδομήματα, που εκτείνονταν στον χώρο σε ελεύθερη διάταξη (εικ. 19-20)⁴⁴³.

Στο ανατολικό τμήμα βρισκόταν η αγορά, όπου ανακαλύφθηκε ένα ιερό των μέσων του 3^{ου} αι. π.Χ., το οποίο ο Ugolini είχε χαρακτηρίσει ως *θησαυρό* και το είχε τοποθετήσει στον 4^ο αι. π.Χ. (εικ. 28-29)⁴⁴⁴. Το μικρό αυτό κτήριο έχει αποκατασταθεί ως δωρικός δίστυλος εν παραστάσι ναός (6 x 6,80 μ.), που μοιάζει με αυτόν της Αφροδίτης στη Δωδώνη (εικ. 30). Επίσης, η ύπαρξή του στο εσωτερικό ενός τετράγωνου τειχισμένου περιβόλου παραπέμπει εκ νέου στο ηπειρωτικό μαντείο και στον ναό του Δία⁴⁴⁵. Δεν είναι γνωστό σε ποια θεότητα ήταν αφιερωμένο το κτήριο, αλλά είναι πιθανό να ανήκε στην Αθηνά Πολιάδα, τον Ποσειδώνα ή την Αρτέμιδα, που αποτελούσαν εξέχουσες λατρείες της Χαονίας και κατ' επέκταση της Φοινίκης.

Το θέατρο της πόλης (εικ. 31), χτισμένο σε ένα από τα πρώτα άνδρα στην ανατολική πλευρά του λόφου, χρονολογείται τις τελευταίες δεκαετίες του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁶, οπότε και η Φοινίκη κατέστη ένα από τα σημαντικότερα κέντρα της Ηπείρου, ενώ στο τέλος του αιώνα διενεργήθηκε η ολική ανακατασκευή του. Ελλείπει άλλων μνημειακών δημόσιων οικοδομημάτων εξάγεται το συμπέρασμα ότι το θέατρο θα λειτουργούσε και ως χώρος πολιτικών συναθροίσεων και λήψης αποφάσεων. Το προσκήνιο είχε πλάτος 3,50 μ. και πρέπει να διέθετε ιωνική πρόσοψη, παρόμοια με αυτή του θεάτρου της Βύλλιδας (εικ. 32). Οι ανασκαφές έφεραν στο φως και το δυτικό ανάλημμα, όπως και την πάροδο, πλάτους περίπου 3 μ. Στην αγορά βρέθηκαν, επίσης, λόγω έλλειψης πηγών στον λόφο, μεγάλες δεξαμενές του 2^{ου} αι. π.Χ. για την συλλογή των υδάτων, που μαρτυρούν την πρότερη ύπαρξη και άλλων δημοσίων κτηρίων, πέρα από το ιερό. Ιδιαίτερα σημαντική είναι και μία μεγάλη, ελληνιστική οικία του 3^{ου} αι. π.Χ., που διαμορφωνόταν γύρω από δύο περίστυλες αυλές, διέθετε όροφο και μία σειρά δωματίων και κατοικείτο έως τον 4^ο αι. μ.Χ. (εικ. 33-34)⁴⁴⁷.

Οι αρχαιότεροι τάφοι της νεκρόπολης, που εκτεινόταν στη δυτική πλευρά του λόφου, ανάγονται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και ήταν κιβωτιόσχημοι (εικ. 35-37). Μέσα σε αυτούς υπάρχουν ταφές σε αμφορείς και άλλα νεκρικά αγγεία, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι βρέθηκαν και οβολοί, που έφεραν οι νεκροί στο στόμα ως ναύλα για τον Χάροντα⁴⁴⁸. Παρατηρείται, επίσης, η παράλληλη χρήση και των δύο ταφικών πρακτικών, του ενταφιασμού και της αποτέφρωσης, καθώς και η ύπαρξη ομαδικών τάφων, που χρησιμοποιούνται από την ελληνιστική έως τη ρωμαϊκή εποχή. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η ανακάλυψη στον τάφο 27 ενός σκελετού υποειδούς, που από τη μελέτη των οστών αναγνωρίστηκε ως μικρός όνος (εικ. 36). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε και νόμισμα της Κέρκυρας του 4^{ου} - 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ σε κατώτερο επίπεδο υπήρχε η παλαιότερη ταφή ενός άνδρα, που έφερε διάδημα, τα

⁴⁴³ Από αυτή την άποψη η Φοινίκη βρίσκεται εγγύτερα πολεοδομικά στον Βουθρωτό και όχι στην Αντιγόνη ή σε άλλες πόλεις της ελληνοαλβανικής μεθορίου.

⁴⁴⁴ Ugolini 1932, 93- 106. Στη θέση είχε χτιστεί μία παλαιοχριστιανική βασιλική.

⁴⁴⁵ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 104.

⁴⁴⁶ Η παλιότερη χρονολόγηση το ανήγε στον 4^ο - 3^ο αι. π.Χ., βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 268-269· Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 348.

⁴⁴⁷ Για τις οικίες και τα κτήρια της Φοινίκης, βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 106-108.

⁴⁴⁸ Βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 108.

τμήματα του οποίου μαρτυρούν ότι αποτελείτο από μία μολύβδινη ράβδο και χάλκινα σύρματα, επιχρυσωμένες πήλινες χάντρες και άλλες χάλκινες διακοσμήσεις.

Ταφές ίππων είναι γνωστές από τη Μεσοελλαδική εποχή, ενώ όνων από πρώιμες περιόδους στην Κρήτη και την Κύπρο. Ωστόσο, στους ελληνιστικούς χρόνους είναι αρκετά σπάνιες και αν θεωρηθούν εύλογες στην περίπτωση του ίππου, ενός επιφανούς ζώου, συμβόλου οικονομικής και στρατιωτικής υπεροχής, η ξεχωριστή ταφή ενός «κατώτερου» είδους μοιάζει παράδοξη, ιδιαίτερα σε μία μνημειακή νεκρόπολη, όπως αυτή της Φοινίκης. Πιθανότατα, το ζώο να είχε ιδιαίτερη συναισθηματική αξία για τον ιδιοκτήτη του, που αποφάσισε να το τοποθετήσει στον τάφο ενός παλαιού προγόνου του ή κάποιου άλλου, του οποίου η μνήμη είχε πια λησμονηθεί. Έχει υποστηριχθεί ακόμη ότι ο όνος συνδεόταν ιδιαίτερα με τη γονιμότητα και με θεούς, όπως ο Πρίαπος, που, μεταξύ άλλων, ήταν και προστάτης των υποζυγίων και των οικόσιτων ζώων ή ο Διώνυσος, που συμβόλιζε και την αναγεννητική δύναμη της φύσης, μία ιδιότητα άρρηκτα συνδεδεμένη με νεκρικές τελετές. Επίσης, το εν λόγω ζώο απολάμβανε μία πιο εξέχουσα θέση στις σημιακές παραδόσεις και την περιοχή της Παλαιστίνης, γεγονός που θα μπορούσε να μαρτυρεί την ανατολική προέλευση είτε του ιδιοκτήτη του είτε διαφόρων πεποιθήσεων και τελετουργιών, που είχαν φτάσει στη Χαονία⁴⁴⁹. Από το β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. εγείρονται και μικροί θαλαμωτοί τάφοι, όπως στην Αμαντία και τη Βύλλιδα, οι οποίοι έχουν αποφέρει πλούσια κτερίσματα, ενδεικτικά της υλικής ευημερίας, που απολάμβανε την εποχή αυτή η πόλη (εικ. 38-39)⁴⁵⁰.

Στην πρωτεύουσα των Χαόνων υπήρχε λατρεία της Αρτέμιδας, όπως φανερώνουν τα νομίσματα και η ανακάλυψη λατρευτικών αγαλμάτων (εικ. 41-45)⁴⁵¹. Εξέχουσα σημασία είχε και η λατρεία του Δία, σύμφωνα και πάλι με τις χάλκινες εκδόσεις της Φοινίκης και λόγω της εύρεσης στην περιοχή μιας μαρμάρινης κεφαλής του θεού, που ανήκε σε λατρευτικό του άγαλμα και φέρει ομοιότητες με τις αργυρές και χάλκινες κοπές της Συμμαχίας και του Κοινού των Ηπειρωτών (εικ. 40)⁴⁵².

Ωστόσο, εξαιρετικά σημαντική θέση, εν γένει στη Χαονία και ειδικά στη Φοινίκη, κατείχε η λατρεία του Ποσειδώνα, όπως αποκαλύπτει και απελευθερωτικό ψήφισμα των τελών του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁵³:

[Αγαθαῖ] τύχα[ι· στρα]-
[ταγοῦ]ντος Ἀπ[ειρω]-
[τᾶν] Μενάνδρο[υ]
[. .]ρκάτου, προσστα-

⁴⁴⁹ De Maria - Curci - Lepore 2005, 154-158.

⁴⁵⁰ Βλ. και παρακάτω.

⁴⁵¹ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 36· της ίδιας 1993, 71· Quantin 2010, 437. Είναι πια γνωστό ότι η Αρτέμιδα είχε μία σημαντική λατρευτική θέση στη Φοινίκη, όπως και σε ένα αγροτικό ιερό στη Δόβρη (Dobër), κοντά στο Vagalat, στην κοιλάδα του Πάβλα, όπου συνδεόταν με τη Δήμητρα. Για τη λατρεία της Αρτέμιδας στη Φοινίκη, βλ. De Maria - Mercuri 2007, 147-171.

⁴⁵² Τζουβάρα-Σούλη 2008, 173-175, εικ. 91.

⁴⁵³ Ugolini 1932, 147-148· Cabanes 1976, 569-573 αρ. 47· Drini 2007-8, 189 εικ. 2a-b· Meyer 2013, 163-164. Η επιγραφή είναι χαραγμένη σε ορθογώνια ασβεστολιθική στήλη, που βρέθηκε σε δεύτερη χρήση, σε βυζαντινό τάφο και αρχικά φαίνεται ότι είχε ανατεθεί σε κάποιο ιερό του Ποσειδώνα στη Φοινίκη.

[τεύοντος Χαόνων]
 [—————] ⁴⁵⁴
 Ἀνέθηκε **ιερόν τῶι Πο-**
τειδᾶνι ἀνέφαπτον
 [Δ]άζον {τὸν} τὸν δοῦ-
 λον Νίκαρχος Νικομά-
 χου Ἀρβαῖος καὶ Νικόμα-
 χος καὶ **Μνασαρέτα**
 καὶ **Παμφίλα** καὶ **Ξενο-**
τίμα κατὰ τὸν νόμον
 μάρτυρες· **τῶν ἀρ-**
χόντων.

Ο Νίκαρχος, γιος του Νικομάχου προέβη σε θρησκευτική απελευθέρωση του δούλου του, Δάζου⁴⁵⁵, με ανάθεση στο ιερό του Ποσειδώνα, καθιστώντας τον «ανέφαπτο». Μάρτυρες της πράξης ήταν ο Αρβαίος, ο Νικόμαχος, η Μνασαρέτα, η Παμφίλα και η Ξενοτίμα⁴⁵⁶. Η ερμηνεία, όμως, αυτή θεωρείται εν πολλοίς μη ορθή, διότι το όνομα του απελευθερωτή έπεται συνήθως των αξιωματούχων και προηγείται της πράξης και του δούλου. Συνεπώς, κάτω από τον προστάτη των Χαόνων, στις σειρές, που έχουν χαθεί, πρέπει να αναγραφόταν ο ιερέας του Ποσειδώνα και να ακολουθούσε το όνομα του απελευθερωτή, με το πατρωνυμικό και το εθνικό του, τα οποία, όμως, δεν διασώθηκαν. Στο πλαίσιο αυτό, ο Νίκαρχος, γιος του Νικομάχου, από τη φυλή των Αρβαίων⁴⁵⁷, είναι ο πρώτος μάρτυρας της πράξης. Ακολουθεί ο Νικόμαχος, που πιθανότατα είναι ο πατέρας του πρώτου μάρτυρα και έπειτα η Μνασαρέτα, η Παμφίλα και η Ξενοτίμα⁴⁵⁸. Η Meyer εμμένει στην αρχική συμπλήρωση και σημασία της επιγραφής, με το επιχείρημα ότι είναι πολύ σπάνιο να παραδίδονται περισσότερες πληροφορίες για έναν μάρτυρα έναντι των άλλων και άρα ο Νίκαρχος, το μοναδικό πρόσωπο με πατρώνυμο, πρέπει να ήταν ο απελευθερωτής⁴⁵⁹.

⁴⁵⁴ Μεσολαβούν 6 σειρές.

⁴⁵⁵ Το όνομα «Δάζος» είναι ιλλυρικό, φαινόμενο σπάνιο, καθώς, κατά τη συνήθη πρακτική, οι δούλοι λάμβαναν το όνομα του κυρίου τους ή άλλα ελληνικά, με βάση όρους από το περιβάλλον και την περιοχή ή την ενασχόλησή τους (π.χ. «Ποιμήν»), βλ. Cabanes 1976, 572, 585 αρ. 68· του ίδιου 1997, 123· Meyer 2013, 138-139· Κατσαδήμα 2016, 78.

⁴⁵⁶ SEG 23.478· Cabanes 1976, 569 αρ. 47· Meyer 2013, 164.

⁴⁵⁷ Η φυλή των Αρβαίων δεν μαρτυρείται πουθενά αλλού. Ωστόσο, στο έργο του Στέφανου Βυζάντιου μνημονεύεται μία πόλη της Ιλλυρίας, με την ονομασία Αρβών «*Αρβών, πόλις Ἰλλυρίας. Πολύβιος δευτέρα. τὸ ἐθνικὸν Ἀρβόνιος καὶ Ἀρβωνίτης, ὡς Ἀντρώνιος καὶ Ἀσκαλωνίτης*» (Εθν. λ. Ἀρβών). Επίσης, ο Πλίνιος αναφέρει ένα νησί της Αδριατικής, στην επικράτεια των Λιβυρνών, που καλείτο Αρβα «*insulae eius sinus eum oppidis praeter supra significatas Absortium, Arba, Crexi...*» (Φυσ. Ιστ. 3.21). Χωρίς αμφιβολία πρόκειται για το ίδιο, που αναφέρει ο Πολύβιος κατά τις ρωμαϊκές επιχειρήσεις στην Ιλλυρία «*τῶν δὲ πολιορκούντων τὴν Ἰσσαν οἱ μὲν ἐν τῇ Φάρῳ διὰ τὸν Δημήτριον ἀβλαβεῖς ἔμειναν, οἱ δ' ἄλλοι πάντες ἔφυγον εἰς τὸν Ἀρβωνα σκεδασθέντες*» (2.11.15). Η συσχέτιση του εθνικού Αρβαίος με την ανωτέρω τοποθεσία είναι πιθανή, αλλά εξίσου ισχυρή και ανεπιβεβαίωτη. Αξιοσημείωτο είναι, πάντως, ότι κατά τον Μεσαίωνα η παράκτια περιοχή μεταξύ του ποταμού Μαρ και του Έρζεν, έως τα Τίρανα, καλείτο Arbën ή Άρβανον, ενώ η τελευταία αυτή ονομασία χαρακτηριζε κάποτε και τη Διαπουριά του Αυλώνα, βλ. Αραβαντινός 1984, 71.

⁴⁵⁸ Cabanes 1976, 571-572.

⁴⁵⁹ Meyer 2013, 164.

Σύμφωνα με αυτή την άποψη, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι ένας άνδρας κάλεσε τρεις γυναίκες για να επικυρώσουν την απόφασή του, γεγονός που αποδεικνύει ότι η παρουσία και συγκατάθεσή τους είχαν την ίδια ακριβώς βαρύτητα με των ανδρών⁴⁶⁰. Ωστόσο, από τη στιγμή, που δεν έχουν διασωθεί έξι ολόκληρες σειρές, δεν μπορεί να παραβλεφθεί η πιθανότητα το όνομα του απελευθερωτή να βρισκόταν σε αυτές, ενώ κάλλιστα θα μπορούσε να επρόκειτο και για γυναίκα, υπόθεση, όμως, που δεν μειώνει καθόλου την αξία της επιπλέον, επίσημης κατοχύρωσης από άλλες τρεις. Επίσης, ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι δύο τελευταίες σειρές της επιγραφής, καθώς αναφέρουν ότι τα ανωτέρω πέντε πρόσωπα δεν ήταν μόνο μάρτυρες της πράξης, αλλά και των αξιωματούχων, «*μάρτυρες τῶν ἀρχόντων*», μία γενική έκφραση, που ανευρίσκεται και στις απελευθερωτικές πράξεις των Δελφών⁴⁶¹.

Μία τέτοια ανάγνωση, που περιλαμβάνει και τις γυναίκες μεταξύ των επίσημων αυτών μελών είναι τόσο αξιοθαύμαστη, που ο Cabanes πρότείνει ότι η στήλη συνεχιζόταν παρακάτω, παραθέτοντας και άλλα ονόματα ανδρών ως μαρτύρων των αρχόντων, τα οποία έχουν σβηστεί ή δεν είχαν αναγραφεί ποτέ⁴⁶², ίσως και να ήταν γνωστά και αυτονόητα κατά κάποιο τρόπο τη δεδομένη αυτή χρονική στιγμή. Αντίθετα, η Meyer υποστηρίζει ότι το κείμενο σταματούσε εκεί και δεν ακολουθούσαν άλλοι μάρτυρες. Υπήρχε, λοιπόν, ναός του Ποσειδώνα στη Φοινίκη, ίσως αυτός, που προαναφέρθηκε, όπου γίνονταν και οι ιερές απελευθερώσεις δούλων, με ανάθεση, όπως και στον Βουθρωτό. Συνεπώς, η λατρεία του θεού είχε δημόσιο χαρακτήρα στην πόλη και ίσως να εναπόκειτο στους αξιωματούχους του Κοινού να ορίσουν τους μάρτυρες των επίσημων πράξεων, όπως των εν λόγω απελευθερώσεων και σ' αυτό να οφείλεται η έκφραση «*κατὰ τὸν νόμον μάρτυρες τῶν ἀρχόντων*»⁴⁶³. Είναι, τέλος, αξιοσημείωτο ότι η μορφή «Ποτειδᾶνι» της επιγραφής είναι η πρωιμότερη του θεωνυμίου, ίσως ένα ακόμη στοιχείο της αρχαιότητας παρουσίας του θεού στη Χαονία⁴⁶⁴.

Όσον αφορά την προέλευση του τοπωνυμίου της χαονικής πρωτεύουσας είχε αρχικά προταθεί ότι σχετιζόταν με τον ναυτικό λαό των Χαναναίων-Φοινίκων, που είχαν αποικία ή σταθμό στην περιοχή. Ο Ugolini, όμως, απέδωσε την ονομασία στο δέντρο του φοίνικα, που φυόταν στην περιοχή, βάσει της απεικόνισης ενός κλάδου του σε νόμισμα, που ήρθε στο φως το 1926 και ο ίδιος το χρονολόγησε μεταξύ 238-168 π.Χ. (εικ. 14)⁴⁶⁵. Ωστόσο, οι εκδόσεις αυτές, που ορισμένες φέρουν ως εμπροσθότυπο την κεφαλή του Δία, ανήκουν στη ρωμαϊκή εποχή και ενώ αρχικά είχαν χρονολογηθεί μεταξύ 168-148 π.Χ.⁴⁶⁶, τελικά αποδόθηκαν στο διάστημα 44-27 π.Χ.⁴⁶⁷. Αντίθετα, ο Ευαγγελίδης θεώρησε ότι το όνομα οφείλεται στον ομώνυμο

⁴⁶⁰ Cabanes 1983, 203.

⁴⁶¹ Cabanes 1976, 570.

⁴⁶² Cabanes 1976, 572.

⁴⁶³ Calligas 1971, 85.

⁴⁶⁴ Quantin 2004, 155 σημ. 13.

⁴⁶⁵ Ugolini 1932, 159 εικ. 94, 219.

⁴⁶⁶ Gjongecaj 2002, 133-135.

⁴⁶⁷ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008· Gjongecaj 2010, 383-384. Για τα νομίσματα της Φοινίκης βλ. Gjongecaj 2002, 133-139· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 108· Gjongecaj 2010, 383-396. Συνεπώς, το κλαδί του Φοίνικα απεικονίστηκε εκ των υστέρων στα νομίσματα ως το *λαλούν σύμβολο* της πόλης και πιθανότατα δεν σχετίζεται με την προέλευση του τοπωνυμίου, δεδομένου και ότι δεν

ήρωα, που επέστρεψε από την Τροία μαζί με τον Νεοπτόλεμο και τον Έλενο «Νεοπτόλεμος δὲ μετὰ ἑπτὰ ἡμέρας πεζῆ εἰς Μολοσσούς ἀπῆλθε μετὰ Ἑλένου, καθ' ὁδοῦ θάψας τὸν Φοῖνικα» (Τζέτζ., Σχόλ. εις Λυκ. Αλεξ. 902)⁴⁶⁸.

Ο Φοῖνικας ἦταν γιος του Αμύντορα ἀπὸ τη Θεσσαλία και παιδαγωγὸς του Αχιλλέα, τον οποίο και συνόδευσε στον Τρωικό Πόλεμο⁴⁶⁹. Κατὰ μία μυθική εκδοχή, τυφλώθηκε ἀπὸ τον πατέρα του, λόγω της εμπλοκής του σε μία επαίσχυντη ερωτική περιπέτεια. Κατέφυγε στον Πηλέα, που, μέσω του Χείρωνα, ἀποκατέστησε την ὄρασή του και ἔπειτα τον ἔχρισε βασιλιά των Δολόπων «συνείπετο δὲ αὐτῷ Φοῖνιξ ὁ Αμύντορος. οὗτος ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐτυφλώθη καταψευσαμένης φθορὰν Φθίας τῆς τοῦ πατρὸς παλλακῆς. Πηλεὺς δὲ αὐτὸν πρὸς Χείρωνα κομίσας, ὑπ' ἐκείνου θεραπευθέντα τὰς ὄψεις βασιλέα κατέστησε Δολόπων» (Απολλόδ., Βιβλ. 3.13.8). Ο Φοῖνικας ἦταν, ἐπίσης, αὐτός, που ονόμασε τον γιο του Αχιλλέα, Νεοπτόλεμο «Ὅμηρος μὲν Νεοπτόλεμον ὄνομα ἐν ἀπάσῃ οἱ τίθεται τῇ ποιήσει: τὰ δὲ Κύπρια ἔφη φησὶν ὑπὸ Λυκομήδους μὲν Πύρρον, Νεοπτόλεμον δὲ ὄνομα ὑπὸ Φοῖνικος αὐτῷ τεθῆναι, ὅτι Ἀχιλλεὺς ἡλικία ἔτι νέος πολεμεῖν ἤρξατο» (Παυσ. 10.26.4). Μετὰ τη λήξη του πολέμου, κατὰ την επιστροφή στην πατρίδα, ο ἥρωας ἔχασε τη ζωὴ του και θάφτηκε ἀπὸ τον τελευταῖο, ἴσως κοντὰ στη χαονική Φοινίκη «Νεοπτόλεμος δὲ μείνας ἐν Τενέδῳ δύο ἡμέρας ὑποθήκαις τῆς Θετίδος εἰς Μολοσσούς πεζῆ ἀπῆι μετὰ Ἑλένου, καὶ παρὰ τὴν ὁδὸν ἀποθανόντα Φοῖνικα θάπτει» (Απολλόδ., Επιτ. 6.12).

Ὡστόσο, η ονομασία της πρωτεύουσας των Χαόνων μπορεί να συνδέεται και με τη λατρεία της Αθηνάς, η οποία διαδόθηκε ἀπὸ την Κόρινθο, ὅπου η θεά εἶχε την ἐπωνυμία Φοινίκη⁴⁷⁰. Η πληροφορία αὐτή προέρχεται ἀπὸ τα σχόλια του Λυκόφρονα, που τη συσχετίζει με τον Οδυσσεά και την κλοπὴ του Παλλάδιου ἀπὸ τον ναὸ της θεάς στην Τροία, εμπλέκοντας για ἄλλη μία φορά τα παράλια του Ἰονίου με τις τρωικές παραδόσεις και ἴσως υπονοώντας ὅτι η Αθηνά της Τροίας καλεῖτο, ἐπίσης, Φοινίκη «δελφινόσκιμον κλωπα Φοινίκης θεᾶς: Ἔκλεψε δὲ τὸ Παλλάδιον ὁ Ὀδυσσεὺς διὰ τοιαύτην τινὰ αἰτίαν· χρησμὸς ἦν δοθεὶς τοῖς Ἑλλησι, μὴ ἂν ἄλλως κρατῆσαι τῆς Τροίας, εἰ μὴ τὸ ἐν Τροία Παλλάδιον κλαπῆ. Φοινίκη ἢ Ἀθηνᾶ ἐν Κορίνθῳ τιμᾶται» (Τζέτζ., Σχόλ. εις Λυκ. Αλεξ. 658).

Ανεξάρτητα ἀπὸ το αν ο ναὸς της Πολιάδος, που αναφέρει το χρηστήριο ἔλασμα της Δωδώνης, βρισκόταν στη χαονική πρωτεύουσα, στον Βουθρωτό ἢ αλλοῦ, η σημασία και ἐξέχουσα θέση της θεάς στη Χαονία επιβεβαιώνεται ἀπὸ τα νομίσματα του ἔθνους, στα οποία, μάλιστα, ἀπεικονίζεται με κορινθιακὸ κράνος⁴⁷¹. Εἶναι γνωστὸ ὅτι η κορινθιακή λατρεία της Αθηνάς Φοινίκης ἀνάγεται στον 8^ο αἰ. π.Χ., ἐποχὴ ἐμπορικής και ἀποικιακῆς ἐξάπλωσης, ἐνὸς ἀπὸ αὐτὴ μετονομάστηκε ἕνας μῆνας και ἕνας λόφος της Κορίνθου «Φοινίκαιον, ὄρος Κορίνθου. Ἐφορος ἐννεακαιδεκάτῳ. τὸ

υπάρχουν φοινικές στην περιοχή. Εἶναι, βέβαια, ἀξιοσημείωτο ὅτι στην ἀρχαιότητα ο φοῖνικας συνδεόταν ἰδιαίτερα, μεταξύ ἄλλων, με την Ἀρτέμιδα και την ιδιότητά της ὡς προστάτιδας των νεαρῶν κοριτσιῶν και ὡς προειπώθηκε, η ἴδια εἶχε μία σημαντική λατρευτική παρουσία στη Φοινίκη. Για το θέμα και την εικονογραφία, που συσχετίζει την Ἀρτέμιδα με τον Φοῖνικα βλ. Sourvinou-Inwood 1985, 125-136.

⁴⁶⁸ Ευαγγελίδης 1953-54, 102.

⁴⁶⁹ Ομ., *Ιλ.* I 434-491.

⁴⁷⁰ Calligas 1971, 84 σημ. 23.

⁴⁷¹ Gjongecaj 2013, 10-11, 15.

ἔθνικὸν Φοινικαῖος» (Στέφ. Βυζ. λ. Φοινίκαιον)⁴⁷². Ο μήνας Φοινικαῖος μαρτυρείται στην Κέρκυρα, την Αμβρακία, όπου υπήρχε και η εορτή Φοινίκαια, προς τιμήν της θεάς, αλλά και σε απελευθερωτικές επιγραφές από τη Δωδώνη και τον Βουθρωτό. Η θεά αντιστοιχεί στην Αθηνά Εργάνη, την προστάτιδα των χειρωνακτικών εργασιών και κυρίως των υφαντών και των βαφείων της πορφύρας, με το φοινικικό χρώμα⁴⁷³.

Άρα η επωνυμία της Αθηνάς και τα σχετικά τοπωνύμια συνδέονται με τον όρο «φοίνιξ», που δηλώνει το βαθυκόκκινο χρώμα, το πορφυρό⁴⁷⁴. Την ίδια, όμως, προέλευση έχει και η απόδοσή του για τον χαρακτηρισμό των Χαναναίων, οι οποίοι φέρονται ως οι πρώτοι, που ανακάλυψαν και εκμεταλλεύτηκαν ευρύτατα αυτή τη βαφή⁴⁷⁵. Είναι πιθανό, λοιπόν, η λατρεία της συγκεκριμένης θεότητας στην Κόρινθο και οι διάφορες ονομασίες να οφείλονται σε εμπορικές επαφές και συνεργασίες με τους θαλασσοπόρους της Ανατολής ή ακόμη και στην εγκατάσταση και ενσωμάτωση ορισμένων από αυτούς στην κοινωνία της Κορίνθου⁴⁷⁶. Εξάλλου, στα τέλη της Γεωμετρικής Εποχής υιοθετήθηκε στην κεραμική των Κορινθίων ο ανατολίζων ρυθμός, του οποίου ως διακοσμητικά πρότυπα φέρονται τα φοινικικά αργυρά και χάλκινα σκεύη⁴⁷⁷. Η διαδικασία, όμως, μίμησης και εισαγωγής νεωτερισμών δεν μπορούσε να γίνει μόνο από την κυκλοφορία των αντικειμένων, αλλά απαιτούσε τη φυσική παρουσία κεραμέων και διαφόρων τεχνητών, που ως γνωστόν εγκαταστάθηκαν στις ελληνικές πόλεις ως ξένοι και μέτοικοι, έχοντας κυρίαρχο ρόλο στις χειρωνακτικές εργασίες και το εμπόριο⁴⁷⁸.

Η παρουσία Φοινίκων ναυτικών και εμπόρων στο Ιόνιο είναι αδιαμφισβήτητη και μαρτυρείται, όπως προειπώθηκε, ακόμη και στην Οδύσσεια⁴⁷⁹. Έχει, επίσης, υποστηριχθεί ότι το Λευκαντί της Εύβοιας και η Κόρινθος ήταν τα δύο πρώιμα εμπορικά κέντρα, στα οποία συνυπήρχαν Έλληνες και Ανατολίτες, ειδικά Φοίνικες⁴⁸⁰. Στο ίδιο πλαίσιο ανήκει και η λατρεία της Αφροδίτης Ουρανίας ως προστάτιδας της Κορίνθου, που πιθανολογείται ότι έχει φοινικική προέλευση (Αστάρτη), καθώς και ο μύθος των Αργοναυτών και της Μήδειας, της οποίας ο φοβερός φόνος των γιων της παραπέμπει στη θυσία παιδιών, που είναι γνωστή από την αρχαία Φοινίκη και την Καρχηδόνα, τουλάχιστον σε περιόδους μεγάλων συμφορών και κρίσεων για εξευμενισμό των θεών «ἤτιῶντο δὲ καὶ τὸν Κρόνον αὐτοῖς ἐναντιοῦσθαι, καθ' ὅσον ἐν τοῖς ἔμπροσθεν χρόνοις θύοντες τούτῳ τῷ θεῷ τῶν υἱῶν τοὺς κρατίστους ὕστερον ὠνούμενοι λάθρα παῖδας καὶ θρέψαντες ἔπεμπον ἐπὶ τὴν θυσίαν· καὶ ζητήσεως γενομένης εὐρέθησάν τινες τῶν καθιερουρηγμένων ὑποβολιμαῖοι γεγονότες» (Διόδ. 20.14.4)⁴⁸¹.

⁴⁷² Dow 1942, 70-72· Morris - Papadopoulos 1998, 257.

⁴⁷³ Τζουβάρη-Σούλη 1979, 12-13.

⁴⁷⁴ Dow 1942, 72.

⁴⁷⁵ Liddell - Scott 2007, λ. φοίνιξ.

⁴⁷⁶ Dow 1942, 70.

⁴⁷⁷ Morris - Papadopoulos 1998, 252-253.

⁴⁷⁸ Morris - Papadopoulos 1998, 254.

⁴⁷⁹ Dakaris 1985, 116.

⁴⁸⁰ Morris - Papadopoulos 1998, 262.

⁴⁸¹ Morris - Papadopoulos 1998, 258, 261. Για τον μύθο των Αργοναυτών, που αφορούσε την Κέρκυρα και τα χαονικά παράλια, βλ. και παρακάτω. Είναι αξιοσημείωτο ότι η τελετουργική αυτή παιδοκτονία συνδέεται με τη λατρεία του Κρόνου, ο οποίος, κατά τον παράδοση, κατάπιε τα παιδιά του για να μην

Επίσης, καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας διαφόρου προέλευσης προϊόντα μεταφέρονταν από εμπόρους κάθε εθνικότητας, όπως τα ελληνικά, στην Τύρο, την Καρχηδόνα και την Ιβηρία από Φοίνικες και όχι κατ' ανάγκη από Έλληνες⁴⁸². Συνεπώς, οι στενές επαφές Φοινίκων και Κορινθίων είναι αδιαμφισβήτητες, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο κατά πόσο θα μπορούσαν να συνδέονται και με τη Χαονία. Σαφέστατα, τα ηπειρωτικά παράλια συνεργάζονταν εμπορικά με Κορινθίους και ίσως σ' αυτό το πλαίσιο να δέχονταν και Φοίνικες θαλασσοπόρους. Επίσης, όσον αφορά τη βιοτεχνική παραγωγή και τη χρήση της πορφύρας ίσως και η Χαονία να είχε κάποια συμμετοχή, με ύπαρξη εργαστηρίων και την προώθηση της εριουργίας, δεδομένου ότι η χώρα προσέφερε, μέσω της εκτεταμένης κτηνοτροφίας, την πρώτη ύλη, το μαλλί. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, προστάτιδα όλων αυτών να ήταν η Αθηνά Φοινίκη, η οποία προσέδωσε στη χαονική πρωτεύουσα το όνομα και την κύρια λατρεία της⁴⁸³.

Η Φοινίκη διέθετε και δύο δευτερεύοντα κέντρα, τον Βουθρωτό, πιθανότατα επίνειό της έως και την ανεξαρτητοποίηση του, όπως θα παρουσιαστεί παρακάτω και τον Ογγησμό, σε απόσταση 7 χλμ., που αποτελούσε, επίσης, λιμάνι και της παρείχε άμεση διέξοδο προς τη θάλασσα «*Πάνορμός τε λιμὴν μέγας ἐν μέσοις τοῖς Κεραυνίοις ὄρεσι, καὶ μετὰ ταῦτα Ὀγγησμος λιμὴν ἄλλος... μετὰ δὲ Ὀγγησμον Ποσειδῖον καὶ Βουθρωτὸν*» (Στράβ. 7.7.5)⁴⁸⁴. Ο Ογγησμός βρίσκεται στους Αγ. Σαράντα, ακριβώς απέναντι από την Κασσιόπη της Κέρκυρας (εικ. 46). Η αρχαία πόλη διέθετε τείχος μήκους 850 μ. και σήμερα διασώζονται μόνο λείψανα κτηρίων της ρωμαϊκής και χριστιανικής εποχής⁴⁸⁵. Κατά τη μυθική παράδοση, το τοπωνύμιο ήταν στην πραγματικότητα η αλλοιωμένη, από την πάροδο του χρόνου, μορφή του «Αγχίσου λιμὴν», που οφείλεται στον πατέρα του Αινεία, ο οποίος πέρασε με τους Τρώες, ίδρυσε ναό της Αφροδίτης και συνέχισε την πορεία του στο Ιόνιο «*ἐκ δὲ Βουθρωτοῦ παρὰ γῆν κομισθέντες ἄχρι λιμένος Ἀγχίσου μὲν τότε ὀνομασθέντος, νῦν δ' ἄσαφεστέραν ἔχοντος ὀνομασίαν, ἱερὸν καὶ αὐτόθι τῆς Ἀφροδίτης ἰδρυσάμενοι διαίρουσι τὸν Ἰόνιον*» (Διον. Αλικ. 1.51.2)⁴⁸⁶. Το λιμάνι ήταν, τουλάχιστον από τη ρωμαϊκή εποχή, προσφιλὴς αφετηρία για τον διάπλου προς την Ιταλία, όπως μαρτυρεῖ

του αφαιρέσουν τον θρόνο και ἴχνη της ανευρίσκονται στην ἴδια περιοχή, ἀκόμη και στη Βίβλο, με τη σφαγή των νηπίων ἀπὸ τον Ηρώδη, ο οποίος εἶχε εκτελέσει και τους γιους του, με το ἴδιο κίνητρο, τον φόβο ἀπώλειας της εξουσίας.

⁴⁸² Morris - Papadopoulos 1998, 255-256.

⁴⁸³ Εἶναι ἀκόμη αξιοσημείωτο ὅτι και στη Θεσσαλία, ἀπ' ὅπου καταγόταν ο προαναφερθεὶς ἥρωας Φοινίκας γινόταν ἐξαγωγή πορφύρας, στην παραθαλάσσια πόλη Μελίβοια "*vestes Meliboeaque fulgens purpura Thessalico concharum tacta colore*" (Λουκρ., *Για τη Φύση των Πραγμάτων* 2.500-501). Ἀπὸ την πόλη αὐτή, ὅμως, καταγόταν και ο Φιλοκτῆτης, ο οποίος κατὰ μία ἐκδοχή, μετὰ τον Τρωικὸ Πόλεμο, βρέθηκε στην Ιταλία και ἰδρυσε την πόλη Χώνη, ἀπὸ την οποία μετονομάστηκαν οι Χώνες της Οινωτρίας, που, ὡπως ἐκτέθηκε παραπάνω, εἶναι πιθανὸ να συνδέονται με τους Χάονες της Ηπείρου «*Φιλοκτῆτου φυγόντος τὴν Μελίβοιαν κατὰ στάσιν... ὡς εἰς τὴν Κροτωνιάτιν ἀφικόμενος Κρίμισσαν ἄκραν οἰκίσαι καὶ Χώνην πόλιν ὑπὲρ αὐτῆς, ἀφ' ἧς οἱ αὐτῆ Χώνες ἐκλήθησαν*» (Στράβ. 6.1.3).

⁴⁸⁴ Cabanes 1984, 29.

⁴⁸⁵ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 191-192.

⁴⁸⁶ Ὡστόσο, κατὰ μία ἄλλη ἐκδοχή, ο Αγχίσης ἔχασε τη ζωή του στα ἰόνια ἀντὰ παράλια και γι' αὐτὸ μετονομάστηκαν ἔπειτα ἀπὸ ἐκεῖνον «*καὶ διαφερόντως Νικόπολιν τε καὶ Ἀγχίαλον, οὗ δὴ Ἀγχίσην, τὸν Αἰνείου πατέρα, ἐξ Ἰλίου ἀλούσης ζῆν τῶ παιδί πλέοντᾶ φασιν οἱ ἐπιχώριοι ἐξ ἀνθρώπων ἀφανισθῆναι καὶ τὴν ἐπωνυμίαν τῶ χωρίῳ δοῦναι*» (Προκόπιος 8.22.31).

η ονομασία του ευνοϊκού ανέμου, που έφερε και τον Κικέρωνα από εκεί στον Βρινδήσιο (Μπρίντιζι) “*flavit ab Epiro lenissimus Onchesmites*” (Κικ., *Επιστ. Αττ.* 7.2.1).

3.6. Αντιγόνη

Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος στο έργο του, *Γεωγραφική Υφήγησις*, παραθέτει τις πόλεις των Χαόνων, που βρίσκονταν στην ενδοχώρα «*πόλεις δέ εισι τῆς Ἠπείρου μεσόγειοι. Χαόνων: Αντιγόνη, Φοινίκη, Ἐκατόμπεδον, Ὀμφάλιον, Ἐλαιούς*» (3.14.7). Στην εδαφική επικράτεια της πεδιάδας της Δρόπολης τοποθετούνται, λοιπόν, όλα τα ανωτέρω κέντρα, εκτός από τη Φοινίκη.

Η Αντιγόνη στο μέσον της κοιλάδας του Δρίνου και στη δεξιά όχθη του, εκτεινόταν πάνω στον λόφο της Γέρμα (Jerma), ύψους 760 μ., κοντά στο σημερινό χωριό Saragjinishtë (Σαρακινίστα) και βρισκόταν σε απόσταση περίπου 5 χλμ. ανατολικά του σημερινού Αργυροκάστρου (εικ. 48-49)⁴⁸⁷. Αποτελούσε τον πολιτικό και οικονομικό πυρήνα της περιοχής, ίσως έδρα ενός τοπικού Κοινού και περιβαλλόταν από μία σειρά οχυρών, τα οποία ήταν δευτερεύοντα κέντρα και ασφαλώς χρησίμευαν για την επόπτευση και υπεράσπιση της εδαφικής και διοικητικής αυτής ενότητας, την οποία και οριοθετούσαν, ενώ λειτουργούσαν παράλληλα και ως καταφύγια σε περιπτώσεις κινδύνου⁴⁸⁸. Το πέρασμα στην κοιλάδα ήλεγχαν, στον βορρά το οχυρό Lekël (Λέκλη)⁴⁸⁹ και το Labonë (Λάμποβο)⁴⁹⁰ και στον νότο οι οχυρώσεις στο Melan (Μέλανη)⁴⁹¹, στο Selo/Selan (Σελλειό) και το Peperl (Πέπελη)⁴⁹². Πέρα από φρούρια υπήρχαν στην επικράτεια της πόλης οχυρωμένες αγροτικές επαύλεις, αλλά και ανοιχτοί οικισμοί, στα νοτιοδυτικά του

⁴⁸⁷ Οι πρώτες ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στην Αντιγόνη μεταξύ του 1966-70 από τον Dh. Budina. Τα έτη 2005-2006 διενεργήθηκαν εκ νέου ανασκαφικές έρευνες, από ένα πρόγραμμα συνεργασίας του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Αλβανίας, με την τότε ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, υπό τη διεύθυνση των Dh. Çondi και K. Ζάχου. Μετά το 2006 η αρχαιολογική έρευνα συνεχίστηκε από το Ινστιτούτο Αρχαιολογίας των Τυράνων, με επικεφαλής, τον Dh. Çondi.

⁴⁸⁸ Cabanes 1984, 28.

⁴⁸⁹ Αρχικά είχε ταυτιστεί με την ίδια την Αντιγόνη, βλ. Hammond 1971, 114. Ωστόσο, εκεί μπορεί να βρίσκεται το αρχαίο Εκατόμπεδον, καθώς ήταν κέντρο σημαντικό, με οικιστικό και αμυντικό χαρακτήρα, βλ. Hammond 1971, 115· Marziali *et al.* 2012, 79-81.

⁴⁹⁰ Το Λάμποβο έχει ταυτιστεί με το Ομφάλιον, έδρα του φύλου των Ομφάλων, που από τον Ριανό μνημονεύεται μαζί με τους Παραναίους «*Ριανός ἐν τετάρτῳ Θεσσαλικῶν "σὺν δὲ Παραναίους καὶ ἀμόμονας Ὀμφαλιῆας"*» (FGrH 265 F 19) και άρα επιχωρίαζε μεταξύ Χαονίας και Παραναίας, δηλαδή κάπου ανατολικά του Δρίνου και δυτικά του Αώου. Ωστόσο, το Λάμποβο δεν αποτελούσε μια κανονική πόλη, αλλά περισσότερο ένα οχυρό με αμυντικό χαρακτήρα, που πρέπει να ανηγέρθη τον 3ο αι. π.Χ., μετά την ίδρυση της Αντιγόνης, βλ. Hammond 1967, 531-532, 565-566, 660, 704-705· Cabanes 1976, 126-127· Marziali *et al.* 2012, 86-87.

⁴⁹¹ Στη θέση Μέλανη (Melan\Melanit-teke), κοντά στο χωριό Vlaho Goranxhi (Βραχογοραντζή) του Αργυροκάστρου, ο Hammond ταύτισε τα ερείπια του αρχαίου τείχους με την πόλη του Ελαιούντος, που αναφέρει ο Πτολεμαίος, διότι ελαιόδεντρα φύονται εκεί κοντά, στο Λιμπόχοβο (Libohonë) και τη Νεπράβιστα (Nepravishtë), βλ. Ευαγγελίδης 1919, 38· Hammond 1967, 207-208, 699-700· Marziali *et al.* 2012, 84. Ωστόσο, άλλοι μελετητές ταύτισαν αυτή τη θέση με το Ομφάλιον, βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 124.

⁴⁹² Cabanes 1984, 28· Budina 1985, 162-163· Cabanes 1997a, 95-96· Çondi 2013, 411-412.

Δρίνου, οι οποίοι, επίσης, λειτουργούσαν ως οικονομικοί σταθμοί, όπως φανερώνει η συσσώρευση κτηνοτροφικών και γεωργικών εργαλείων⁴⁹³.

Η Αντιγόχεια μαρτυρείται ως πόλη της Χαονίας στον Στέφανο Βυζάντιο «*Ἀντιγόθεια, πόλις Χαονίας ἐν Ἠπειρῷ. ὁ πολίτης Ἀντιγονεύς*» (Εθν. λ. Αντιγόθεια). Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, την περίοδο ίδρυσής της, η κοιλάδα του Δρίνου ανήκε στο χαονικό έθνος. Η ταύτιση της πόλης έγινε μετά από την ανασκαφική ανεύρεση 14 χάλκινων κερματόσημων αντικειμένων, δηλαδή δικαστικών ψήφων (*tesserae*) του α΄ μισού του 2^{ου} αι. π.Χ., με την επιγραφή «ΑΝΤΙΓΟ|ΝΕΩΝ», μέσα σε έγκοιλο ορθογώνιο παραλληλόγραμμο (εικ. 51-52)⁴⁹⁴. Η πόλη ιδρύθηκε το 295-290 π.Χ. από τον βασιλιά Πύρρο, προς τιμήν της πρώτης συζύγου του, Αντιγόνης, κόρης της Βερενίκης και του Φιλίππου, ενός Μακεδόνας ευγενούς, η οποία πέθανε αιφνιδίως το 295 π.Χ.⁴⁹⁵. Ωστόσο, στη θέση προϋπήρχε ένας οικισμός των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ., χωρίς να είναι γνωστή η ονομασία του.

Επρόκειτο για ένα εξαιρετικά στρατηγικό σημείο, διότι ήλεγχε την οδό, που οδηγούσε από την Απολλωνία και τον Αυλώνα στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, τη Μολοσσία και τη Δωδώνη. Από την πόλη αυτή μετονομάστηκαν και τα Στενά του Αώου ή της Κλεισούρας (*Gryka e Këlcyrës*) στον βορρά, σύμφωνα με την αναφορά του Πολύβιου, για το πέρασμα του Σκερδιλαΐδα στην κοιλάδα με εκστρατευτικό σώμα το 230 π.Χ., ενώ η Τεύτα είχε καταλάβει τη Φοινίκη «*προσαγγελθέντος δ' αὐτοῖς Σκερδιλαΐδαν ἔχοντα πεντακισχιλίους Ἰλλυριοὺς παραγίνεσθαι κατὰ γῆν διὰ τῶν παρ' Ἀντιγόθειαν στενῶν, μερίσαντες αὐτῶν τινὰς ἐξαπέστειλαν παραφυλάξοντας τὴν Ἀντιγόθειαν*» (2.5.6). Μετά την ανακωχή, οι Ιλλυριοί της Τεύτας αναχώρησαν διά θαλάσσης, ενώ όσοι ήταν υπό τον Σκερδιλαΐδα επέστρεψαν στην Ιλλυρία από την ίδια χερσαία οδό «*οἱ δὲ περὶ τὸν Σκερδιλαΐδαν πεζῇ πάλιν ἀνεχώρησαν διὰ τῶν παρὰ τὴν Ἀντιγόθειαν στενῶν*» (2.6.6). Ο Hammond ταύτισε τα στενά αυτά, που αναφέρονται και στον Λίβιο “*in Chaoniam per Epirum ad occupandas quae ad Antigoneam fauces sunt — Stena vocant Graeci— misit*” (32.5.9), με εκείνα του Δρίνου, που αρχίζουν στο ύψος του Lekël, 5 χλμ. νοτίως του Τεπελενίου⁴⁹⁶. Στην περιοχή έλαβε, επίσης, χώρα το 198 π.Χ. η μάχη μεταξύ του Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας και του Τίτου Κόιντου Φλαμινίου⁴⁹⁷, που έληξε με νίκη των Ρωμαίων και αναχώρηση του υπάτου για τη Θεσσαλία, όπου το 197 π.Χ. έγινε η αποφασιστική και εκ νέου νικηφόρα για εκείνον σύγκρουση στις Κυνός Κεφαλές.

Η πόλη είχε ισχυρότατα ισοδομικά τείχη, μήκους 4 χλμ., ενισχυμένα με 13 τετράγωνους πύργους, ενώ το εσωτερικό οργανώθηκε με βάση το υποδάμειο πολεοδομικό σύστημα (εικ. 50)⁴⁹⁸. Διέθετε πυκνές κάθετες οδούς, που χώριζαν τις νησίδες και τη ζώνη των κατοικιών, ενώ ο κεντρικός δρόμος, κατά μήκος της πόλης, έφερε πλακόστρωτα πεζοδρόμια στις δύο πλευρές. Επίσης, είχε ένα άριστα

⁴⁹³ Condi 2017, 387.

⁴⁹⁴ Budina 1972, 275-276· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 220-221· Zachos *et al.* 2006, 381.

⁴⁹⁵ Για άλλες απόψεις σχετικά με την ίδρυση της πόλης και την προέλευση της ονομασίας της βλ. Zachos *et al.* 2006, 381-382.

⁴⁹⁶ Hammond 1971, 114· Zachos *et al.* 2006, 379.

⁴⁹⁷ Zachos *et al.* 2006, 379-381.

⁴⁹⁸ Condi 2017, 385.

οργανωμένο δίκτυο αποχέτευσης και απορροής των ομβρίων υδάτων⁴⁹⁹. Στο νοτιοανατολικό τμήμα βρισκόταν η αγορά, μία στοά και ένα περίστυλο οικοδόμημα, με δωμάτια και διαδρόμους, που χρονολογείται στον 3^ο - 2^ο αι. π.Χ.⁵⁰⁰. Βρέθηκε ένα ακόμη ορθογώνιο περίστυλο κτήριο του 3^{ου} αι. π.Χ., του οποίου η αυλή περιβαλλόταν από 12 κίονες και ένα διάδρομο με δωμάτια, διαφόρων διαστάσεων, ενώ το δάπεδο της αυλής ήταν καλυμμένο με ψηφιδωτό⁵⁰¹. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως ορειχάλκινο πόδι αγγείου σε σχήμα σφίγγας του 3^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 60), άγαλμα του Ποσειδώνα του ίδιου αιώνα (εικ. 61), λίθινα βάρη αργαλειών και μυλόλιθους για το άλεσμα του σίτου. Έχει υποστηριχθεί ακόμη ότι στην Αντιγόχεια βρισκόταν ένα από τα νομισματοκοπεία του Κοινού των Ηπειρωτών⁵⁰².

Τα κινητά ευρήματα, κεραμική, νομίσματα, έργα τέχνης, σιδερένια και χάλκινα εργαλεία⁵⁰³, αποκαλύπτουν ότι η Αντιγόχεια ήταν ένα ανεπτυγμένο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό κέντρο, πιθανότατα έδρα ενός Κοινού, όπως υποδεικνύει και το περιφερειακό αμυντικό του σύστημα⁵⁰⁴, πάντοτε, όμως, εντός του ομοσπονδιακού πλαισίου του έθνους-κράτους. Μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ένδειξη για το χαονικό φύλο, που επιχωρίαζε στην περιοχή, προέρχεται από μία αποσπασματική επιγραφή, που βρέθηκε στην αρχαία πόλη και συμπληρώθηκε ως εξής «στραταγοῦ Ἀργ(υρίων)». Οι Χάονες Αργυρίνοι μαρτυρούνται γραμματειακά από τον Λυκόφρονα, αλλά τοποθετούνται από τον ίδιο στα Κεραύνια «εις Ἀργυρίνους καὶ Κεραυνίων νάπας ἄξει βαρεῖ πρηστήρι ποιμαίνων ἄλα» (Αλεξ. 1017-1018). Ενδεχομένως, όμως, η τοποθέτηση αυτή να έγινε στο πλαίσιο του λυρικού χαρακτήρα της πηγής, που επέτρεπε μία κατά προσέγγιση δήλωση της θέσης τους στη Χαονία, της οποίας όριο και σήμα κατατεθέν της ήταν η παράκτια οροσειρά. Το εθνώνυμο αυτό παραπέμπει τόσο στον προαναφερθέντα ποταμό Αργύα, που ίσως να ταυτίζεται και με τον Δρίνο όσο και στη σημερινή πόλη του Αργυροκάστρου, της οποίας το όνομα, αν φυσικά η ανωτέρω συμπλήρωση ευσταθεί, ίσως τελικά να προέρχεται από τη μακρινή αρχαιότητα και όχι από τον Μεσαίωνα⁵⁰⁵.

Στην Αντιγόχεια βρέθηκε ακόμη μία ενεπίγραφη στήλη, που χρονολογείται στον 3^ο - 2^ο αι. π.Χ. και αποτελεί ανάθημα του Λυκόφρονα, γιου του Θεοδότου, σε δύο θεότητες⁵⁰⁶:

Λυκόφρων
Θεοδότου
γυμνασιαρ-
χήσας Ἑρμῆ
Ἡρακλεῖ.

⁴⁹⁹ Çondi 2017, 387.

⁵⁰⁰ Zachos *et al.* 2006, 382-383, 387-389· Çondi 2017, 390.

⁵⁰¹ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 222-223.

⁵⁰² Zachos *et al.* 2006, 384· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 124.

⁵⁰³ Zachos *et al.* 2006, 383-384· Çondi 2017, 387.

⁵⁰⁴ Budina 1985, 162-164.

⁵⁰⁵ Ceka 1984b, 18-19· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 124.

⁵⁰⁶ Ευαγγελίδης 1914, 234· Κοντορίνη 1987, 620-621 αρ. 5.

Η επιγραφή μαρτυρεί τόσο την ύπαρξη γυμνασίου στην πόλη και άρα του αντίστοιχου οικοδομήματος όσο και τη λατρεία του Ερμή και του Ηρακλή, με την ιδιότητα των προστατών του Γυμνασίου και της εκπαίδευσης των νέων⁵⁰⁷. Η πόλη φαίνεται ότι καταστράφηκε ολοσχερώς από τους Ρωμαίους το 167 π.Χ., παρόλο που ανήκε στη Χαονία⁵⁰⁸. Πιθανώς, να ήταν ιδιαίτερα μισητή, λόγω της ίδρυσής της από τον Πύρρο⁵⁰⁹, τον παλαιό εχθρό των Ρωμαίων, ο οποίος ήταν, μάλιστα, ο πρώτος που πέρασε το Ιόνιο για να τους πολεμήσει «οὕτω Πύρρος ἐστὶν ὁ πρῶτος ἐκ τῆς Ἑλλάδος τῆς πέραν Ἰονίου διαβὰς ἐπὶ Ῥωμαίους» (Παυσ. 1.12.1). Ενδεχομένως, όμως, μετά τη διάσπαση του Ηπειρωτικού Κοινού να περιήλθε στον έλεγχο των Μολοσσών και γι' αυτό το χαονικό κράτος να παρουσιάζεται μετά το 170 π.Χ. τόσο περιορισμένο, γύρω μόνο από την πρωτεύουσά του «κοινὸν τῶν Ἡπειρωτῶν τῶν περὶ Φοινίκην»⁵¹⁰, όπως και η νομισματική του παραγωγή, που από το 168 π.Χ. φέρει ως εκδίδουσα αρχή αποκλειστικά τη Φοινίκη και όχι το χαονικό έθνος⁵¹¹.

Κεφάλαιο 4

Οι φυλές των Χαόνων και τα περίοικα έθνη

Οι Χάονες ως ένα ευρύ εθνικό σχήμα είχαν υπό τον έλεγχό τους μεγάλο αριθμό φυλετικών υποδιαιρέσεων. Τα, μέχρι σήμερα, γνωστά φύλα της χαονικής επικράτειας, εν πολλοίς, όμως, αμφιλεγόμενα, που παραδίδονται από τις αρχαίες πηγές, είναι οι Δέξαροι, οι Βαλαιίτες, οι Βυλλίονες, οι Άβαντες ή Άμαντες, οι Αργυρίνοι, οι Συλίονες, οι Μύλακες, οι Νεσταίοι, οι Όμφαλες, οι Κεστρινοί, οι Ελινοί, οι Περγάμιοι και οι Πρασσαιβοί. Τα φύλα αυτά συγκροτούνταν, επίσης, από ελάσσονες φυλετικές ομάδες, σύμφωνα με τα πολυάριθμα εθνικά ονόματα, που είναι καταγεγραμμένα στις διασωθείσες επιγραφές⁵¹².

4.1. Δέξαροι

Το αρχαιότερο καταγραφέν και συνάμα βορειότερο χαονικό φύλο είναι οι Δέξαροι, που αναφέρονται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. από τον Εκαταίο «Δέξαροι, έθνος Χαόνων, τοῖς Ἐγγελέαις προσεχεῖς, Ἐκαταῖος Εὐρώπῃ. ὑπὸ Ἄμυρον ὄρος οἰκοῦν» (FGrH 1 F 103)⁵¹³. Σύμφωνα με τον ιστορικό, βρίσκονταν κοντά στους Εγγελέους και κατοικούσαν κάτω από το όρος Άμυρον, που, όπως προειπώθηκε, κατά τον Hammond, ταυτίζεται με τον Τόμορο ή Τομόρι του Μπερατίου, ανάμεσα στον ποταμό Δεβόλη και τον Άψο⁵¹⁴. Τα εθνικά με πρόσφυμα «-ρο» θεωρούνται εν γένει βόρειας προέλευσης, ιλλυρικά ή θρακικά⁵¹⁵, γεγονός που μπορεί να υποδεικνύει ότι οι

⁵⁰⁷ Τζουβάρα-Σούλη 2000, 128-129.

⁵⁰⁸ Condi 2017, 385.

⁵⁰⁹ Zachos *et al.* 2006, 389-390.

⁵¹⁰ FD III. 1, 218 (*Fouilles de Delphes*): Cabanes 1997d, 117· του ίδιου 2007b, 237.

⁵¹¹ Zachos *et al.* 2006, 384· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 124.

⁵¹² Για τον κατάλογο των φυλών της Ηπείρου βλ. Ευαγγελίδης 1957, 254-255· Cabanes 1976, 134-141.

⁵¹³ Hammond 1967, 451.

⁵¹⁴ Hammond 1967, 467.

⁵¹⁵ Δάκαρης 1964, 8 σημ. 4.

Δέξαρροι περιήλθαν στο έθνος των Χαόνων κατά τη μέγιστη περίοδο ακμής και επέκτασης των τελευταίων (7^{ος} - 6^{ος} αι. π.Χ.) έως και την περιοχή της Λυχνίτιδας, την οποία και κατείχαν οι Εγγελείς (χάρτ. 5).

Πρέπει να ειπωθεί, όμως, ότι οι παραδοθείσες από την αρχαία γραμματεία εθνωνυμικές καταλήξεις δεν είναι ιδιαίτερα αξιόπιστες, διότι ως επί το πλείστον έχουν διαδοθεί προφορικά, ενώ ειδικά σε παραμεθόριες ζώνες αλλοιώνονται χρονικά και γλωσσικά, βάσει της εκάστοτε διαλέκτου. Πάντως οι Δέξαρροι αναφέρονται, κατά πάσα πιθανότητα, άλλη μία, μοναδική και τελευταία, φορά, σε χρηστήριο έλασμα της Δωδώνης των τελών του 5^{ου} - αρχές 4^{ου} αι. π.Χ., όπου αναγράφονται ως Δεξαιρεάτες «*θεός τύχαν· Πα[- - έπερωτήι] τόν θεόν τι κα [ποιέων - -] Δεξαιρεάται*» (1070Α). Η αναφορά τους προδίδει ότι το ερώτημα ήταν δημόσιο και όχι ιδιωτικό και είτε τέθηκε από τους ίδιους τους Δεξάρρους είτε τους αφορούσε άμεσα, ενώ είναι αδιευκρίνιστο αν το αρχικό «Πα» της πρώτης γραμμής ήταν όνομα προσώπου ή ένα άλλο εθνικό (Πά[ρροροι], Πα[ραναῖοι])⁵¹⁶.

Καμία άλλη μαρτυρία δεν υπάρχει γι' αυτούς στα κατοπινά χρόνια. Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί ότι το εθνώνυμο των Δεξάρρων έχει επιβιώσει, σε μεταγενέστερη, όμως, μορφή, σε αυτό των Δασσαρητών, που την ελληνιστική εποχή επιχωρίαζαν στην ίδια περιοχή του Μπερατίου και του Τομόρου (χάρτ. 1, 7)⁵¹⁷. Οι Δασσαρήτες, που αναφέρονται πρώτη φορά τον 3^ο αι. π.Χ., συνόρευαν στα ανατολικά με τη Λυγκηστίδα, στα νοτιοανατολικά με την Ορεστίδα, στα νότια με τους Χάονες και πιθανότατα με τους Ατιντάνες και στα δυτικά με τους Απολλωνιάτες και τους Βυλλίονες⁵¹⁸. Κατείχαν μία ευρεία έκταση νοτίως της λίμνης Λυχνίτιδος, από το Μπεράτι έως και την πεδιάδα της Κορυτσάς και άρα βρίσκονταν στη μεθόρια ζώνη, μεταξύ Ιλλυρίας και Μακεδονίας «*πολλήν δέ και τῆς συνορούσης τούτοις Μακεδονίας ἐπιδεδραμηκότα*» (Πολ. 5.108.2). Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει τις διάφορες εκδοχές της ονομασίας τους, Δασσαρήται, Δασσαρήτιοι, Δασσαρηνοί ή Δασσαρητίνοι «*Δασσαρήται, ἔθνος Ἰλλυρίας, Πολύβιος ὀγδόω. καὶ τὸ θηλυκὸν Δασσαρήτις. λέγονται καὶ Δασσαρηνοὶ καὶ Δασσαρήτιοι καὶ Δασσαρητῖνος*» (λ. Δασσαρήται).

Διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί για την εθνική τους ταυτότητα. Έχουν θεωρηθεί ιλλυρικής καταγωγής ή εξιλλυρισμένοι αυτόχθονες, Ηπειρώτες, ακόμη και Βοιωτοί, καθώς και Βρύγες⁵¹⁹. Η Papazoglou τους κατατάσσει στο ιλλυρικό έθνος, τοποθετώντας τα ανατολικά τους όρια δυτικά της Κορυτσάς και του άνω Δεβόλη⁵²⁰. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Theodossiev, με το επιχείρημα ότι από τους αρχαίους συγγραφείς χαρακτηρίζονται μόνο ως Ιλλυριοί και το φυλετικό τους έδαφος πάντα ως Ιλλυρία⁵²¹. Ο Hammond θεωρεί ότι ανήκαν στην ηπειρωτική ομοεθνία και κατά συνέπεια στους Χάονες, λόγω της βόρειας θέσης τους και της διαδοχής τους στην περιοχή των Δεξάρρων⁵²², την οποία, κατά τη γνώμη του, οι τελευταίοι είχαν ονομάσει

⁵¹⁶ Δάκαρης - Βοκοτοπούλου - Χριστίδης 2013, 273.

⁵¹⁷ Hammond 1967, 467· Wilkes 1992, 98· Proeva 2006, 564.

⁵¹⁸ Καραμήτρου-Μεντεσιδη 1999, 73.

⁵¹⁹ Για βιβλιογραφία βλ. Proeva 2006, 561-562.

⁵²⁰ Papazoglou 1988, 74, 227-228, 243.

⁵²¹ Theodossiev 2000, 179.

⁵²² Hammond 1967, 458.

Δασσαρήτιδα⁵²³. Επίσης, σε μεταγενέστερο άρθρο του εκφράζει την άποψη ότι η παραλλαγή «Δασσαρήτιοι» ήταν το εθνικό μιας διαφορετικής φυλής, που, όπως αναφέρει ο Στράβων (7.5.12), κατοικούσε βορειότερα, μεταξύ Δαρδάνων και Αρδιαίων και δεν πρέπει να συγχέεται με τους ελληνόφωνους Δασσαρήτες⁵²⁴. Ο Κεραμόπουλλος υποστηρίζει ότι τα περίχωρα της Λυχνίτιδας ήταν μακεδονικά και ετυμολογεί το εθνώνυμο από το «Διός ὄρος - ὀρεῖται», εκλαμβάνοντας τη διασωθείσα μορφή ως βαρβαρική παραφθορά⁵²⁵. Τη μακεδονική τους προέλευση είχε υποστηρίξει και ο Kalléris⁵²⁶.

Φαίνεται εύλογη η υπόθεση ότι η εξαφάνιση των Δεξάρων από τις πηγές οφείλεται στην εισβολή των Ιλλυριών στην περιοχή, πριν την εποχή του Φιλίππου Β'⁵²⁷ και ίσως η όποια συσχέτιση μαζί τους πρέπει να αποδοθεί στις κατακτητικές τάσεις των τελευταίων και όχι σε φυλετική συγγένεια. Γραμματειακή ένδειξη για την κατάταξή τους αποτελεί το χωρίο του Πομπώνιου Μέλα, που παραδίδει ότι οι ακτές της Αδριατικής κατοικούνται από Ιλλυριούς και στη συνέχεια αναφέρει στο πρώτο τμήμα της, τους Παρθίνους, τους Δασσαρήτες, τους Ταυλαντίους, τους Εγγελείς και τους Φαίακες, τους οποίους ταυτόχρονα διαχωρίζει από τα «κατεξοχήν ιλλυρικά φύλα», που εκτεινόταν βορειότερα, στην περιοχή των Λιβουρνών και των Ίστρων “*deinde Ceraunii montes, ab his flexus est in Hadrian. hoc mare magno recessu litorum acceptum et vaste quidem in latitudinem patens, qua penetrat tamen vastius, Illyricis usque Tergestum, cetera Gallicis Italicisque gentibus cingitur. Partheni et Dasaretæ prima eius tenent, sequentia Taulantii, Encheleæ, Phaeaces. dein sunt quos proprie Illyrios vocant, tum Piræi et Liburni et Histri*” (2.54-56)⁵²⁸.

Η μαρτυρία αυτή καταρρίπτει διά παντός, κατά την Proeva, την υπόθεση ότι πυρήνας του ιλλυρικού κράτους ήταν η περιοχή της Λυχνίτιδας⁵²⁹, ενώ συμφωνεί απόλυτα με το χωρίο του Στράβωνα, που τοποθετεί τα ηπειρωτικά όρια στον ποταμό Γενούσο (7.7.4) και νοτιώς αυτού του ορίου χαρακτηρίζει τους Παρθίνους, τους Ταυλαντίους και τους Βυλλίονες, φύλα αναμειγμένα και δίγλωσσα (7.7.8). Επίσης, ο υλικός πολιτισμός από την ΥΕΧ μαρτυρεί, όπως προειπώθηκε, ότι δύο πολιτιστικές και άρα εθνικές ενότητες χωρίζονταν από το υδάτινο όριο του Γενούσου, στα βόρεια του οποίου ο πολιτισμός της κοιλάδας του Μάτι είναι κατεξοχήν ιλλυρικός⁵³⁰. Το ίδιο

⁵²³ Hammond 1966a, 247.

⁵²⁴ Hammond 2005, 423.

⁵²⁵ Κεραμόπουλλος 1953, 490.

⁵²⁶ Kalléris 1954, 2.

⁵²⁷ Hammond 1966a, 247· του ιδίου 2005, 428.

⁵²⁸ Η ίδια έκφραση ανευρίσκεται και στον Πλίνιο “*proprie dicti Illyri*” (Φυσ. Ιστ. 3.144). Έχει υποστηριχθεί ότι οι δύο αυτοί συγγραφείς είχαν ως πηγή τους τον Εκαταίο, ενώ τα συγκεκριμένα χωρία ενισχύουν την άποψη κάποιων μελετητών ότι οι Ιλλυριοί ήταν αρχικά ένα μικρό έθνος μεταξύ Επιδάουρου και Λισσού, βλ. Matijašić 2011, 292-293, 298. Ωστόσο, το γεγονός ότι καταγράφονται στις πηγές διάφορες φυλές ως «ιλλυρικές», ενώ υπήρχαν διαφορετικά «ιλλυρικά» βασίλεια καταδεικνύει ότι πιθανότατα δεν υπήρχε ένα ευρύτερο «ιλλυρικό έθνος». Το ίδιο επισημαίνεται και από τα νομίσματα της περιοχής, που κόπηκαν την ελληνιστική εποχή και περιείχαν ονόματα πόλεων, πολιτικών ενοτήτων ή ηγεμόνων, αλλά καμία αναφορά σε Ιλλυριούς ή στην Ιλλυρία και άρα τα ονόματα αυτά πρέπει να εισήχθησαν από ξένους πληθυσμούς, που ήρθαν σε επαφή μαζί τους και πιθανότατα από τους Έλληνες, βλ. Dzino 2014, 57-61.

⁵²⁹ Proeva 2006, 564.

⁵³⁰ Hammond 2005, 427· Proeva 2006, 566-568.

ισχύει, σε μεγάλο βαθμό και για τα κατοπινά χρόνια. Όλες οι επιγραφές, που αφορούν τους Δασσαρήτες, αν και αρκετά μεταγενέστερες, του 1^{ου} - 3^{ου} αι. μ.Χ., είναι στην ελληνική, όπως ξεκάθαρα ελληνικοί είναι οι θεσμοί και τα όργανα, που κατονομάζονται:

[ἀγαθῆ τύχη]·
Δασσαρ[ητίων]
ἢ βουλή καὶ ὁ [δῆμος]
Κ(όϊντον) · Ἰούλιον Κ(όϊντου) · υἱὸν [Πάκ]-
χον τὸν γυμνασία[ρχον]
ἀλείψαντα πανδημ[εῖ]
δι' ὅλης ἡμέρας⁵³¹

Οι Δασσαρήτες αναφέρονται τον 1^ο αι. μ.Χ. ως ελεύθερο ἔθνος, “*liberam gentem*” από τον Πλίνιο (*Φυσ. Ιστ.* 4.3), γεγονός που υποδεικνύει κάποια αυτονομία από τα ὄμορα ἔθνη, αλλά και την πολιτική τους εξάρτηση από τη Ρώμη, ἴσως από τον 2^ο αι. π.Χ.⁵³². Οι αρχαίοι συγγραφείς τους αποδίδουν από τον 3^ο αι. π.Χ. πολλές ελληνικές πόλεις, τη Λυχνιδό “*ad Lychnidum Dassaretiorum consedit*” (Λιβ. 43.9.7), την Εύια «*Δασσαρητίων Εύια, Λύχνιδος*» (Κλ. Πτολ. 3.13.32), τις Φοιβατίδες, την Αντιπάτρεια, τη Χρυσονδύωνα, τον Γερούντα ἢ Γερτούντα, το Κρεώνιον «*τῆς δὲ Δασσαρητίδος προσηγμένον πόλεις, τὰς μὲν φόβω, τὰς δ' ἐπαγγελίαις, Ἀντιπάτρειαν, Χρυσονδύωνα, Γερτούντα*» (Πολ. 5.108.2). Γύρω από τη λίμνη Λυχνίτιδα ο Πολύβιος αναφέρει τις, Εγγελάνες, Κέρακα, Σατίωνα και Βοιούς, ἐνῶ στην περιοχή των Καλοικίνων και των Πισαντίων, τη Βαντία και την Οργησσό «*Δασσαρητίδος Κρεώνιον καὶ Γερούντα, τῶν δὲ περὶ τὴν Λυχνιδίαν λίμνην Ἐγγελάνας, Κέρακα, Σατίωνα, Βοιούς, τῆς δὲ Καλοικίνων χώρας Βαντίαν, ἔτι δὲ τῶν καλουμένων Πισαντίων Ὀργησσόν*» (5.108.8).

Άλλες σημαντικές και ισχυρά οχυρωμένες πόλεις ἦταν το Κόδριο “*hic metus Codrione, satis validum et munitum oppidum*” (Λιβ. 31.27.5) και το Πήλιον ἢ Πέλλιον “*in Dassaretios processit urbemque Pelion vi cepit*” (Λιβ. 31.40.4), «*ἔστι δὲ καὶ Πήλιον Ἰλλυρίας πόλις, ἧς μέμνηται Κουάδρατος. τὸ ἔθνικὸν Πηλῖνος*» (Στέφ. Βυζ. λ. Πήλιον)⁵³³, που μαρτυρεῖται και κατά τις επιχειρήσεις του Μ. Αλεξάνδρου ἐναντίον των Ἰλλυριῶν⁵³⁴ «*Ἀλέξανδρος δὲ παρὰ τὸν Ἐριγόνα ποταμὸν πορευόμενος ἐς Πέλλιον πόλιν ἐστέλλετο. ταύτην γὰρ κατειλήφει ὁ Κλεῖτος ὡς ἐχυρωτάτην τῆς χώρας: καὶ πρὸ ταύτην ὡς ἦκεν Ἀλέξανδρος, καταστρατοπεδεύσας πρὸς τῷ Ἐορδαϊκῷ ποταμῷ τῇ ὑστεραία ἐγνώκει προσβάλλειν τῷ τείχει*» (App., *Ανάβ.* 1.5.5)⁵³⁵. Για δύο από τις ανωτέρω πόλεις ἔχει προταθεῖ μία ταύτιση με σύγχρονες θέσεις, για την Αντιπάτρεια, το Μπεράτι και για το Πήλιον, το Selcë e Poshtme στο Πόγραδετς (Pogradec), όπου βρέθηκε και τάφος μακεδονικοῦ τύπου του 3^{ου} αι. π.Χ. (χάρτ. 7, 10)⁵³⁶.

⁵³¹ SEG 49.731.

⁵³² Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1999, 75· Theodossiev 2000, 179.

⁵³³ Wilkes - Fischer-Hansen 2004, 326.

⁵³⁴ Wilkes 1992, 122-124.

⁵³⁵ Για το Πήλιον/Πέλλιον βλ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1999, 86-88.

⁵³⁶ Cabanes 1990, 204, 214-215· Wilkes 1992, 123.

Χωρίς αμφιβολία, οι Δασσαρήτες βρίσκονταν άλλοτε υπό τον πολιτικό έλεγχο των Μακεδόνων και άλλοτε των Ιλλυριών, δεχόμενοι συνεχώς επιθέσεις από τα φύλα στα βόρεια και στα δυτικά τους⁵³⁷. Η Καραμήτρου-Μεντεσίδη θεωρεί ότι ήταν αδιαμφισβήτητα Έλληνες, Ηπειρώτες ή Μακεδόνες, επισημαίνοντας ότι η διοικητική ή πολιτική σφαίρα επιρροής δεν ταυτίζεται απαραίτητως με τα εθνικά όρια και ότι δεν είναι δυνατόν τα αδιάφευστα αρχαιολογικά ευρήματα, που μαρτυρούν ελληνικό πολιτιστικό χαρακτήρα για τα βόρεια και μεθόρια αυτά φύλα, να αποδίδεται πάντα και αυθαίρετα σε εξελληνισμό τους⁵³⁸.

Όσον αφορά στους όμορους Εγγελείς, που επιχωρίαζαν στη βόρεια περιοχή της Λυχνίτιδας, ο προσδιορισμός της εθνικής τους ταυτότητας είναι ένα εξαιρετικά επίμαχο ζήτημα. Η σύγχυση επιδεινώνεται από το γεγονός ότι στις πηγές παρουσιάζονται να ηγούνται από μία μη αυτόχθονα δυναστεία, αυτή του Φοίνικα Κάδμου και της Αρμονίας «*ἐν τοῖς Ἐγγελεῖσι οἱ Κάδμου καὶ Ἀρμονίας ἀπόγονοι ἦρχον, καὶ τὰ μυθεύμενα περὶ αὐτῶν ἐκεῖ δείκνυται*» (Στράβ. 7.7.8). Διάφορες απόψεις έχουν εκφραστεί για τη φυλετική τους καταγωγή⁵³⁹ και δεν αποκλείεται κάποια σύνδεση και με τους Χάονες, δεδομένου ότι και οι τελευταίοι σχετίζονταν, επίσης, ως ένα βαθμό, με τον Κάδμο, τους Φοίνικες και κατά συνέπεια με τους Βοιωτούς⁵⁴⁰. Επίσης, η περίοδος μέγιστης εξάπλωσης των Χαόνων στον βορρά συμπίπτει με τα πλούσια νεκροταφεία τύμβων της Τρεμπένιστα (Trebenište), που έχουν αποδοθεί στη βασιλική δυναστεία των Εγγελέων (6^{ος} αι. π.Χ.), ενώ έχουν διαπιστωθεί και αρχαιολογικά ομοιότητες στον υλικό πολιτισμό, μεταξύ των εν λόγω βασιλικών τάφων και της Δωδώνης⁵⁴¹, που, όπως προειπώθηκε, την περίοδο αυτή πρέπει να βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Χαόνων.

4.2. Φαίακες και Βαλαιίτες

Το δεύτερο χωρίο του Εκαταίου, που διασώζεται από τον Στέφανο Βυζάντιο αναφέρει μία πόλη της Χαονίας, που καλείτο Βαίακη «*Βαίακη, πόλις τῆς Χαονίας, Ἐκαταῖος. τὸ ἔθνικόν Βαιακαῖος. δύναται καὶ Βαιακῖνος. ἄμεινον τὸ πρῶτον*» (FGrH 1 F 104). Προφανώς, πρόκειται για μία παραθαλάσσια οχυρωμένη θέση, που η ονομασία της παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί ανακαλεί στη μνήμη τη Φαίακη - Φαιακία του έπους⁵⁴². Σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη, το τοπωνύμιο Βαίακη είναι

⁵³⁷ Hammond 1966a, 248· Wilkes 1992, 124· Cabanes 2018, 121-126.

⁵³⁸ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 78-79.

⁵³⁹ Ο Hammond προσδιορίζει τους Εγγελείς ως Ιλλυριούς. Η Šašel Kos θεωρεί πιθανή και τη σύνδεσή τους με τους Βοιωτούς ή ακόμη και με τους Φοίνικες-Χαναναίους, η παρουσία των οποίων στη Λυχνίτιδα θα μπορούσε να εξηγηθεί από την ύπαρξη των μεταλλείων του Δαμαστίου. Ο Theodossiev κατατάσσει, επίσης, τους Εγγελείς στους Ιλλυριούς, χωρίς να αποκλείει και κάποια πρόωμη μετοίκηση Βοιωτών στην περιοχή, οι οποίοι στη συνέχεια αφομοιώθηκαν και εξιλλυρίσθηκαν πλήρως. Αντίθετα, η Proeva θεωρεί ότι οι Εγγελείς ήταν Μακεδόνες και ότι η πραγματική, εγχώρια ονομασία τους ήταν «Εγγελάνες», όπως παραδίδεται και σε λήμμα του Στέφανου Βυζάντιου (λ. *Εγγελάνες*), ενώ ο Cabanes υποστηρίζει ότι οι Εγγελείς ήταν οι πρόγονοι των Δασσαρητών και αδιαμφισβήτητα ιλλυρικής καταγωγής. Βλ. Hammond 1982b, 265· Šašel Kos 1993, 129-130· Theodossiev 2000, 180· Proeva 2006, 562· Cabanes 2018, 121-126.

⁵⁴⁰ Βλ. παραπάνω και σποραδικά.

⁵⁴¹ Ευαγγελίδης 1935, 228-231· Hammond 1967, 437-438.

⁵⁴² Shewan 1918, 329· Δάκαρης 1957, 93 σημ. 11· Ευαγγελίδης 1962, 22 σημ. 42· Griffith 2001, 222.

καθάρᾳ ἐλληνικὸ καὶ ἀποδεικνύει ταυτόχρονα τὴν ἐλληνικὴ ταυτότητα τῆς Χαονίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀπέναντι Κέρκυρας⁵⁴³, ποὺ εἶχε ἀναγνωριστεῖ ὡς τὸ νησί τοῦ μυθικοῦ λαοῦ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θουκυδίδη «καὶ κατὰ τὴν Φαιάκων προενοίκησιν τῆς Κερκύρας κλέος ἔχόντων τὰ περὶ τὰς ναῦς» (1.25.4)⁵⁴⁴.

Διάφορα στοιχεῖα παραπέμπουν σὲ μίᾳ υπερφυσικῇ καὶ χθόνια διάστασι τῆς Φαιακίας, ποὺ συνδέεται στενὰ μετὰ τὴν Ἥπειρο. Ἀρχικὰ, ἡ ὀνομασία ἐτυμολογεῖται, κατὰ μίᾳ ἐκδοχῇ, ἀπὸ τὸ φαῖός, ποὺ δηλώνει τὸν σταχτῆ, γκρίζο, μουντό⁵⁴⁵ καὶ κατὰ συνέπεια τὸν πληθυσμό, ποὺ κατοικεῖ σὲ ἕναν σκοτεινὸ καὶ ομιχλώδες μέρος. Ὁ χαρακτηρισμὸς, ὅμως, αὐτὸς μπορεῖ νὰ μὴν ἀφορᾷ τὴ χώρα τοὺς, ποὺ περιγράφεται ταυτόχρονα πλοῦσια καὶ εὐφορῆ, ἀλλὰ τὰ παρακείμενα ὕδατα, τὰ ὁποῖα πολλὰκις φέρονται ὡς θολὰ καὶ συννεφώδη «ἡγεροιδεῖ πόντω» (Ὀδ., θ 568, ν 150, ν 176). Ἐπίσης, οἱ Φαίακες βρίσκονται κοντὰ στοὺς θεοὺς «ἀγγίθειοι» (ἡ 35, τ 279)⁵⁴⁶ καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ βασιλιάς τοὺς, Ἀλκίνοος, προλέγει στὸν Ὀδυσσεῆ ὅτι, ὅταν θὰ τὸν μεταφέρουν μετὰ τὸ πλοῖο στὴν πατρίδα τοῦ, ἐκεῖνος θὰ κοιμηθεῖ «αἶριον ἔς· τῆμος δὲ σὺ μὲν δεδμημένος ὕπνω» (ἡ 318) καὶ πράγματι ὁ ὕπνος τοῦ ἦταν τελικὰ τόσο βαθύς, ποὺ παρομοιάστηκε μετὰ τὸν θάνατο «τῷ νῆδυμος ὕπνος ἐπὶ βλεφάροισιν ἔπιπτε, νήγρετος ἥδιστος, θανάτω ἄγχιστα ἐοικώς» (ν 79-80).

Για τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας ἔχει ἀκόμη προταθεῖ μίᾳ σύνδεση μετὰ τὸν γιο τοῦ Δία καὶ τῆς νύμφης Αἰγίνας, τὸν Αἰακὸ καὶ ἡ σταδιακὴ μετατροπὴ τοῦ σὲ Φαιακός - Φαιακός⁵⁴⁷. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι ὁ Αἰακός ἦταν ὁ κριτῆς τοῦ Ἄδη γιὰ τὶς ψυχές, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη «ἕνα δὲ ἐκ τῆς Εὐρώπης, Αἰακόν· οὔτοι οὖν ἐπειδὰν τελευτήσωσι, δικάσουσιν ἐν τῷ λειμῶνι, ἐν τῇ τριόδῳ ἐξ ἧς φέρετον τὼ ὁδῶ, ἡ μὲν εἰς μακάρων νήσους, ἡ δ' εἰς Τάρταρον. καὶ τοὺς μὲν ἐκ τῆς Ἀσίας Ῥαδάμανθος κρινεῖ, τοὺς δὲ ἐκ τῆς Εὐρώπης Αἰακός» (Πλάτ., Γοργ. 524a).

Ορισμένοι μελετητές, λοιπόν, θεωροῦν ὅτι οἱ Φαίακες συμβολίζουν, μετὰξὺ ἄλλων, τοὺς βαρκαρῆδες, ποὺ μετέφεραν τὶς ψυχές τῶν νεκρῶν στὰ Ἠλύσια Πεδία καὶ τὰ Νησιά τῶν Μακάρων⁵⁴⁸. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπεξηγεῖται ἡ ικανότητά τοὺς νὰ πλέουν τὴ νύχτα (ν 93-95), καθὼς καὶ ἡ θέση τοὺς μακριὰ, στὰ πέρατα τοῦ πελάγους «οἰκέομεν δ' ἀπάνευθε πολυκλύστῳ ἐνὶ πόντῳ» (ζ 204). Βέβαια, ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἐρχεται σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴν τρυφηλὴ καὶ χαρούμενη ζωὴ, ποὺ παρουσιάζονται νὰ διάγουν (θ 247-253) καὶ αὐτὸ υποδεικνύει ὅτι ἡ χώρα τοὺς δὲν ταυτίζεται μετὰ τὸ Βασίλειο τῶν Νεκρῶν, ἀλλὰ μόνον ὅτι οἱ ἴδιοι δύναται νὰ εἶναι ψυχοπομποὶ ὡς κάτοικοι τῶν παρυφῶν τοῦ κόσμου καὶ δεινοὶ θαλασσοπόροι στὶς μυστήριες, βορειοδυτικὲς θάλασσες «φαίνονται γοῶν οἱ Φαίακες πλησίον τῶν μακάρων νήσων κατοικοῦντες» (Εὐστ., Σχόλ. εἰς Ὀμ. Ὀδ. ἡ 324). Ὡστόσο, ὁ Ὀμηρὸς δὲν χαρακτηρίζει πούθενά τὴ Φαιακία ὡς νησί, παρά μόνον ὡς γῆ, «Φαιήκων ἐς γαῖαν» (Ὀδ. ἡ 35), σίγουρα πάντως παραθαλάσσια⁵⁴⁹. Κατὰ τὸν ποιητῆ, οἱ Φαίακες κατοικοῦσαν στὴ Σχερία, ὅπου τοὺς ἐγκατέστησε ὁ βασιλιάς τοὺς, Ναυσίθοος (ζ 7-10), ἀλλὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν

⁵⁴³ Ευαγγελίδης 1962, 22 σημ. 42.

⁵⁴⁴ Για τὴν τοπογραφία τῆς Ὀδύσειας βλ. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 44-51.

⁵⁴⁵ Shewan 1918, 333· Liddell-Scott 2007, λ. φαῖός.

⁵⁴⁶ Griffith 2001, 222.

⁵⁴⁷ Shewan 1918, 333.

⁵⁴⁸ Shewan 1919a, 4· Griffith 2001, 222.

⁵⁴⁹ Shewan 1918, 324.

Υπέρεια, την οποία αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν, λόγω των απολίτιστων και άγριων όμορων Κυκλώπων «Φαιήκων ἀνδρῶν δῆμόν τε πόλιν τε· οἱ πρὶν μὲν ποτ' ἔναιον ἐν εὐρυχόρῳ Ὑπερείῃ, ἀγχοῦ Κυκλώπων ἀνδρῶν ὑπερηγορέοντων, οἳ σφεας σινέσκοντο, βίηφι δὲ φέρτεροι ἦσαν» (ζ 3-6).

Το τοπωνύμιο Υπέρεια δηλώνει την ορεινή χώρα⁵⁵⁰ και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πιο αρμόζουσα ταύτιση, από γεωγραφική, γεωφυσική και συμβολική άποψη, είναι με την Ήπειρο⁵⁵¹. Εξάλλου, πολλακίς έχει επισημανθεί η χθόνια διάσταση της περιοχής, που φέρει το Νεκριομαντείο, αλλά βρίσκεται και στην βορειοδυτική παραθαλάσσια άκρη της ελληνικής οικουμένης. Ακόμη και η ονομασία της ως Ἄπειρος μαρτυρεί τον εν λόγω χαρακτήρα της, ως μίας χώρας, δίχως τέλος, που κατά συνέπεια μπορεί να εκληφθεί και ως φανταστική, μία πύλη προς τη σφαίρα του υπερφυσικού⁵⁵². Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστική η φράση του Διονύσου Περιηγητή ότι η ήπειρος της Δωδώνης είναι απέραντη «Δωδώνης ἤπειρος ἀπείριτος» (Οικ. Περ. 430)⁵⁵³.

Επίσης, σύμφωνα με τα βυζαντινά σχόλια της Οδύσσειας, στην επική διήγηση διαφαίνεται πως οι Φαίακες δεν κατοικούσαν στην Κέρκυρα, αλλά στην εσχατιά των Ελλήνων, όχι μακριά από τη Δωδώνη και κοντά στον βασιλιά των Θεσπρωτών Φείδωνα «ἔσχατοι οὖν Φαίακες τῶν Ἑλλήνων... Ὀδυσσέως αὐτοῦ ὁμολογοῦντες ὡς περὶ τὴν Θεσπρωτίαν εἰσὶν οἱ Φαίακες... τοῦτο δηλοῦν ἔστιν ὅτι γείτων ἐστὶ Φαιάκων ὁ Φείδων ὁ τὰ παρ' αὐτοῖς πρασσόμενα γινώσκων. ἡ Δωδώνη τε οὐ πρόσω εἰς ἦν ἀπὸ Φαιάκων γενέσθαι αὐτὸν μαντευσόμενον. ὅτι σαφῶς ἐνταῦθα ἐκτετοπισμένην που καὶ ἐσχάτην τὴν τῶν Φαιάκων χώραν ὑφίσταται, οὐ τὴν Κέρκυραν» (Ευστ., Σχόλ. εις Ομ. Οδ. η 204). Η περιγραφή αυτή ταιριάζει απόλυτα με τη Χαονία και είναι αξιοσημείωτο ότι, κατά μία υπόθεση, οι Φαίακες αποτελούσαν την οδύσεια παραλλαγή των Φοινίκων⁵⁵⁴. Είναι γνωστό ότι η παρονομασία ήταν ένα από τα πιο προσφιλή σχήματα του Ομήρου, αλλά, αν δεν μνημονεύονται ως Φαίακες οι Φοίνικες Χανααῖοι-Σιδώνιοι, οι οποίοι, μαρτυρούνται ξεκάθαρα στο έπος, ίσως στο μυθικό εθνώνυμιο να λανθάνουν οι Φοίνικες της χαονικής Ηπείρου⁵⁵⁵.

Μία άλλη άποψη φέρει τη Φαιακία ως πιθανή αποικία των Φοινίκων στο Ιόνιο⁵⁵⁶, υπόθεση που μπορεί να έχει μία ιστορική βάση και να διασώζει μία μακρινή πραγματικότητα. Είναι άξιο προσοχής ότι ως «κέρκουροι», μία ονομασία, που παραπέμπει άμεσα στην Κέρκυρα, αναφέρεται ένα είδος πλοίου στον στόλο των Περσών, του οποίου το καλύτερο τμήμα ήταν αυτό των Φοινίκων «ἄριστα πλεούσας παρείχοντο νέας Φοίνικες καὶ Φοινίκων Σιδώνιοι... τριηκόντεροι δὲ καὶ πεντηκόντεροι καὶ κέρκουροι καὶ ἰππαγωγὰ πλοῖα» (Ηρόδ. 7.96-97). Επίσης, κέρκουρος ή κερκοῦρος

⁵⁵⁰ Liddell-Scott 2007, λ. Ὑπερείη.

⁵⁵¹ Shewan 1919a, 11. Ωστόσο, ο Καλλιγὰς υποστήριξε ότι η Υπέρεια των Φαιάκων βρισκόταν στη Θεσσαλία, βλ. του ίδιου 1982, 64.

⁵⁵² Liddell-Scott 2007, λ. Ἄπειρος.

⁵⁵³ Έχει ήδη επισημανθεί ότι στις πηγές οι όροι «Ἄπειρος» και «Ἡπειρῶται» φαίνεται να προσδιόριζαν αρχικά κυρίως τα εδάφη και τους πληθυσμούς της Θεσπρωτίας, δηλ. το νοτιοδυτικό τμήμα της ηπειρωτικής επικράτειας, όπου υπήρχε και το Νεκρομαντείο βλ. παραπάνω.

⁵⁵⁴ Shewan 1919b, 97.

⁵⁵⁵ Βλ. παραπάνω.

⁵⁵⁶ Shewan 1919b, 97.

ονομάζεται το ελαφρύ πλοiάριο στη γλώσσα των Κυπρίων⁵⁵⁷, των οποίων η στενή σχέση με τους Χαναναίους, από πολύ πρόωμη εποχή, είναι αδιαμφισβήτητη⁵⁵⁸.

Εξαιρετικά σημαντικό είναι ότι η θεά, που σώζει τον Οδυσσέα από τη θάλασσα και του δίνει το αθάνατο μαγνάδι για να καταφέρει να φτάσει στους Φαίακες, όπου και θα τελείωναν τα βάσανά του, ήταν η Ινώ - Λευκοθέα, η κόρη του Φοίνικα Κάδμου και της Αρμονίας (Ομ., *Οδ.* ε 333-348). Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο για τη σύνδεση Φαιάκων και Ηπειρωτών είναι ότι, σύμφωνα με τον μύθο, ο βασιλιάς Ναυσίθοος ήταν εγγονός του βασιλιά των Γιγάντων, Ευρυμέδοντα, ένα όνομα, που απαντά μία ακόμη μοναδική φορά στην ομηρική διήγηση, στη θηλυκή του μορφή, ως Ευρυμέδουσα, η οποία ήταν η δούλη του Αλκίνοου, με καταγωγή από την Ήπειρο «*γρηῦς Ἀπειραίη, θαλαμηπόλος Εὐρυμέδουσα, τήν ποτ' Ἀπείρηθεν νέες ἤγαγον ἀμφιέλισσαι*» (Ομ., *Οδ.* η 8-9)⁵⁵⁹.

Επιπλέον, όπως προαναφέρθηκε, οι Φαίακες αναγκάστηκαν να μετακινηθούν από την αρχική εστία τους, λόγω της πίεσης των γειτονικών Κυκλώπων, η άγρια όψη των οποίων, σε αντίθεση με τους φυσιολογικούς Φαίακες, ίσως υπόκειται στην πάγια τακτική των Ελλήνων να δίνουν τερατώδη ή υβριδική μορφή σε ότι θεωρούσαν βαρβαρικό και ξένο. Ο πιο διάσημος Κύκλωπας της επικής παράδοσης ήταν, όπως μαρτυρεί και το όνομά του, ο Πολύφημος και ίσως δεν είναι τυχαίο ότι, κατά μία μυθική παραλλαγή, εκείνος ήταν ο πατέρας του Ιλλυριού και ο γενάρχης του έθνους «*φασί δὲ τὴν μὲν χώραν ἐπόνυμον Ἰλλυριοῦ τοῦ Πολυφήμου γενέσθαι: Πολυφήμω γὰρ τῷ Κύκλωπι καὶ Γαλατεία Κελτὸν καὶ Ἰλλυριὸν καὶ Γάλαν παῖδας ὄντας ἐξορμήσαι Σικελίας, καὶ ἄρξαι τῶν δι' αὐτοὺς Κελτῶν καὶ Ἰλλυριῶν καὶ Γαλατῶν λεγομένων*» (Απ., *Ιλλυρ.* 1.2)⁵⁶⁰.

Στο πλαίσιο αυτό, δεν μοιάζει πλέον τόσο παράδοξη ή παραφθαρμένη η αναφορά του Πομπώνιου Μέλα τον 1^ο αι. μ.Χ. περί Φαιάκων μεταξύ των φυλών της Ιλλυρίας. Φαίνεται ότι ο Ρωμαίος γεωγράφος άντλησε πληροφορίες και από μία αρκετά αρχαιότερη πηγή, όπως επιβεβαιώνει και η παρουσία των Εγχελέων στο κείμενο, εθνώνυμιο, που είχε στην εποχή του προ πολλού εκλείψει “*deinde Ceraunii montes, ab his flexus est in Hadrian. hoc mare magno recessu litorum acceptum et vaste quidem in latitudinem patens... Partheni et Dasaretæ prima eius tenent, sequentia Taulantii, Encheleæ, Phaeaces*” (2.54-56). Δεν αποκλείεται, λοιπόν και η Χαονία να αναφέρεται στον Όμηρο με έναν άκρως λανθάνοντα και συμβολικό τρόπο, ποιητικά παραλλαγμένη και συνεπώς αγνώριστη. Η Φαιάκη, εξάλλου, είναι ο τελευταίος προορισμός πριν την πατρίδα και η μόνη φιλική χώρα καθ’ όλη τη διάρκεια της περιπλάνησης, όπου τίθεται το τέλος των βασάνων του ήρωα, καθώς περνά από έναν κόσμο γεμάτο κινδύνους, αλλοιωμένο από τη φαντασία και το μεταφυσικό στοιχείο,

⁵⁵⁷ Liddell-Scott 2007, λ. *κέρκουρος*.

⁵⁵⁸ Πρόωμες εμπορικές επαφές μεταξύ Κύπρου, συρο-παλαιστινιακής ακτής και παραλίων του Ιονίου διαπιστώνονται και από ευρήματα στους τύμβους Vajzë του Αυλώνα της Χαονίας, βλ. Hammond 1967, 320, 348, 355-360.

⁵⁵⁹ Καλλιγιάς 1982, 64.

⁵⁶⁰ Βέβαια, έχει υποστηριχθεί ότι ο μύθος αυτός, του Πολύφημου και της Γαλάτειας, είχε σικελική προέλευση και συνδεόταν με την προπαγανδιστική πολιτική και τις βλέψεις, που είχε ο Διονύσιος Α΄ των Συρακουσών στην Ιλλυρία. Για τις παραδόσεις, που αφορούσαν την Ιλλυρία βλ. Šašel Kos 2004, 493-504.

τα οποία αναδύονται από την εντύπωση, που προκαλεί κάθε τι άγνωστο και αλλότριο, σε μία χώρα της εσχατιάς, αλλά πραγματική, οικεία και φιλόξενη⁵⁶¹.

Η θεωρία αυτή συμφωνεί απόλυτα με την κυρίαρχη άποψη ότι η Οδύσσεια δημιουργήθηκε ή εμπλουτίστηκε από τις εξερευνήσεις και περιπέτειες των πρώτων Ελλήνων θαλασσοπόρων, εμπόρων και αποίκων, κυρίως των Ευβοέων ίσως και των Κορινθίων, με τους οποίους η Χαονία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη και γι' αυτό φαίνεται παράδοξο να απουσιάζει παντελώς από τις διηγήσεις. Είναι άξιο προσοχής ότι πράγματι το 900 π.Χ., εποχή δημιουργίας και ώσμωσης των επικών παραδόσεων, οι Ιλλυριοί, απόγονοι του Κύκλωπα, εισέβαλαν στην επικράτεια της Χαονίας και η επέκτασή τους έφτασε ως την περιοχή των εκβολών του Αώου και μέχρι τη Βαϊάκη του Εκαταίου⁵⁶².

Πρέπει, επίσης, να ληφθεί υπόψη ότι, όπως φαίνεται, ήταν πάγια τακτική των πρώτων εξερευνητών και αποίκων να διαδίδουν φανταστικές ιστορίες για τερατόμορφα και επικίνδυνα πλάσματα, για ατελείωτα βάσανα και για μέρη, που βρίσκονταν κοντά στους θεούς και στο βασίλειο των νεκρών, με σκοπό να αποθαρρύνουν άλλους από ανάλογα εγχειρήματα και να τους κρατήσουν μακριά από μακρινές πλούσιες περιοχές, που περιείχαν πολύτιμα κοιτάσματα⁵⁶³. Για παράδειγμα, η Χαονία διέθετε άφθονη ξυλεία, πίσσα, άργυρο (Δαμάστιον) και η Ιλλυρία χαλκό, στην κοιλάδα του Μάτι⁵⁶⁴, αλλά μετά τις εξερευνήσεις των πρώτων θαλασσοπόρων και τις διηγήσεις τους, θα ήταν εξαιρετικά παράτολμο για άλλους ένα ταξίδι, που μπορούσε να τους οδηγήσει κοντά στους ανθρωποφάγους Κύκλωπες, όπως ήταν εν γένει και η ίδια η πλεύση βορείως των εκβολών του Αχέροντα, που, εξάλλου, ήταν η άκρη του Ωκεανού και η είσοδος στον Άδη. Οι Φαίακες, είτε στην Κέρκυρα είτε στη Χαονία, ζούσαν πάνω από αυτό το όριο και κατά συνέπεια στον κόσμο του υπερφυσικού, όπου υπήρχαν τα Νησιά των Μακάρων, στη θάλασσα των οποίων έπλεαν οι ψυχές μέχρι να τα προσεγγίσουν και πιθανότατα γι' αυτό χαρακτηρίζεται ο πόντος της Φαιακίας, σκοτεινός, ομιχλώδης «*ήεροειδέϊ πόντω*» (Οδ., θ 568, ν 150, ν 176).

Πέρα, όμως, από τον φόβο για το φανταστικό, υπήρχαν και οι πραγματικοί κίνδυνοι, όπως οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες, οι θαλασσοταραχές και τα ναυάγια. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι κάλλιστα θα μπορούσε να αποκαλείται «συννεφώδης» η θάλασσα των Κεραυνίων, η οποία, όπως προειπώθηκε, είναι ιδιαίτερα ταραχώδης, λόγω της υψηλής και απόκρημνης οροσειράς⁵⁶⁵. Είναι ενδεικτικό ότι, κατά μία εκδοχή, Ιόνιο ονομάστηκε η θάλασσα, επειδή σε αυτή χάθηκαν οι Ιάονες-Ίωνες «*ἀπὸ τῶν ἀπολομένων ἐν αὐτῷ Ἰαόνων*» (Αρχέμαχος ο Ευβοεύς *FGrH* 424 F 8a), που μπορούν να ταυτιστούν αβίαστα με τους Ευβοείς⁵⁶⁶. Σαφώς, τα ναυάγια και η μη

⁵⁶¹ Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 54.

⁵⁶² Hammond 1967, 480· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 270.

⁵⁶³ Domic-Kunić 2006, 84.

⁵⁶⁴ Beaumont 1936, 181-188· Hammond 1982a, 632.

⁵⁶⁵ Μάλιστα ο Beaumont υποστηρίζει ότι πριν ονομαστεί Ιόνιο, ο πορθμός του Υδρούντα (Otranto) και η είσοδος στον Κόλπο της Αδριατικής, τα ύδατα πρέπει να αποκαλούνταν Κεραυνία, βλ. του ιδίου 1936, 203-204.

⁵⁶⁶ Ωστόσο, όπως εκτέθηκε παραπάνω, ίσως συνδέονται και με τους Άονες-Χάονες. Κατά τον Ησύχιο, Ίωνες αποκαλούνταν και οι Βοιωτοί «*Ίωνες· Ἀθηναῖοι. οἱ Ίωνες ἀπὸ Ίωνος καὶ οἱ ἄποικοι αὐτῶν*.

επιστροφή κάποιου πληρώματος θα τροφοδοτούσαν περαιτέρω, με πολλαπλές φανταστικές αιτίες, τις διηγήσεις για την απόκοσμη αυτή θάλασσα και τα παράλια της. Παράλληλα η Ινώ, η απόγονος του Φοίνικα Κάδμου, που διέσωσε τον Οδυσσέα κοντά στα ύδατα των Φαιάκων, θυμίζει την Ιώ, που έχει φοινικική, αλλά και ευβοϊκή καταγωγή⁵⁶⁷ και μετονομάζει με το πέρασμά της το Ιόνιο, αφού, όμως, πρώτα είχε περάσει από τη Δωδώνη (Αισχ., *Προμ. Δεσμ.* 836-842)⁵⁶⁸.

4.2.1. Βαιάκη - Βαλάκη - Βυλλιακή ή Βαλαιακή

Όσον αφορά την ιστορική τοπογραφία της περιοχής, ο Hammond ταυτίζει τη Βαιάκη του Εκαταίου με τον λόφο Plaka στον ισθμό του Τρεπόρτι (Treport/Triport)⁵⁶⁹, στο βόρειο άκρο του Κόλπου του Αυλώνα και στο νότιο του Κόλπου του Νάρτε (χάρτ. 1, 5, 13)⁵⁷⁰. Το Τρεπόρτι φέρει ίχνη κατοίκησης από τα τέλη της Εποχής του Χαλκού, σε μία μικρή ζώνη στο πίσω μέρος του λόφου. Στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται η πρώτη οχύρωση, με την τεχνική του «έμπλεκτος»⁵⁷¹ και ένας μεγάλος αριθμός κατοικιών, που καταλάμβαναν μία επιφάνεια 0,6 εκταρίων (εικ. 63-65)⁵⁷². Σε αυτό το πολιτιστικό στρώμα (520-490 π.Χ.) έχουν βρεθεί κορινθιακά και αττικά αγγεία, πίθοι, αμφορείς, υδρίες, σκύφοι

ένιοι και τὸς Θρᾶκας καὶ Ἀχαιοὺς καὶ Βοιωτοὺς..... Ἑλλήνας» (λ. Ἴωνες). Πρόκειται για ένα ακόμη στοιχείο, που συνδέει τα παρακείμενα των Χαόνων ύδατα με τους Βοιωτούς και εκ νέου με τον Κάδμο και τους Φοίνικες.

⁵⁶⁷ Mitchell 2001, 340, 344-348.

⁵⁶⁸ Για την ονομασία του Ιονίου βλ. Χαντέλη (υπό δημοσίευση).

⁵⁶⁹ Hammond 1967, 471-472.

⁵⁷⁰ Στη λιμνοθάλασσα του Νάρτε υπάρχει, επίσης, νησί, στο οποίο δεσπόζει βυζαντινό μοναστήρι του 13^{ου} αι. μ.Χ. Στα νότια του κόλπου βρίσκεται το ελληνόφωνο χωριό Σβέρνιτσα (Zvërnec). Τα αρχαία ερείπια του Τρεπόρτι μαρτυρούνται πρώτη φορά τον 17^ο αι. μ.Χ. από τον Τούρκο Εβλιγιά Τσελεμπί, στο *Βιβλίο των Ταξιδιών* (Evlîja Çelebi, *Seyahatnâme*), όπου αναφέρεται ως οχυρό Jengjeç. Ο περιηγητής περιγράφει ένα μεγάλο λιμάνι και κάποια μόνο λείψανα του τείχους, καθώς οι λίθοι του χρησιμοποιήθηκαν για την οικοδόμηση του κάστρου του Αυλώνα από τον Σουλτάνο Σουλεϊμάν. Το 1904 ο Patsch έκανε μία σύντομη περιγραφή του τείχους και της αποβάθρας, αναζητώντας το αρχαίο λιμάνι του Αυλώνα (Κλ. Πτολ. 3.13.3). Ακολούθησαν οι έρευνες του Βαζε στον λόφο και στην επίπεδη έκταση, βλ. του ιδίου 1975, 5-20. Οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές στο Τρεπόρτι πραγματοποιήθηκαν από τον V. Bereti, από το 1975 και εξής, βλ. Bereti 1977-78, 285-292· του ιδίου 1985, 313-320· του ιδίου 1988, 105-119.

⁵⁷¹ Από το επίθετο «έμπλεκτος», που σημαίνει πλεγμένος, συνδεδεμένος με πλοκή. Αποτελεί ένα είδος τειχοποιίας, κατά το οποίο τα εξωτερικά μέρη του τείχους οικοδομούνται με κατεργασμένους λίθους και το ενδιάμεσο διάστημα γεμίζεται με πέτρες, χαλίκια, χώμα ή λάσπη, αργότερα και με αμμοκονίαμα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το πάχος είναι τριπλό, με δύο εξωτερικές πλάγιες όψεις και το συμπαγές γέμισμά τους. Τη μέθοδο αυτή ακολούθησαν, κατά τον Βιτρούβιο, οι Έλληνες και έπειτα οι Ρωμαίοι (*Περί αρχιτεκτονικής* 2.8.7). Για τις οχυρώσεις του Τρεπόρτι βλ. Bereti 1993, 148.

⁵⁷² Το Τρεπόρτι ανήκει στη λεγόμενη «πρωτο-αστική» φάση, που χρονολογείται μεταξύ του 7^{ου} - 5^{ου} αι. π.Χ. και σηματοδοτείται από την πρώτη χρήση αρχιτεκτονικά σχεδιασμένων οχυρών, με γεωμετρικό σχέδιο, ορθογώνιο σχήμα και οριζόντια τοποθέτηση των λίθων, ενώ έχουν ληφθεί υπόψη και ειδικά στρατηγικά κριτήρια άμυνας. Αντιπροσωπευτικές θέσεις είναι ο λόφος Γράδιστα (Gradishte) στο Belsh του Ελμπασάν, το Margëllis, το Gurëzeze, το Mashkjeze και το Klos (Νίκαια) του Φίερι, η Διμάλη (Krotinë) στο Μπεράτι, το Μαύροβο (Μανρονέ, μετέπειτα Ολύμπη), η ακρόπολη του Βουθροφτού και το γειτονικό του Κάλυβο. Στο εσωτερικό των οχυρών αυτής της περιόδου διακρίνεται γενικά μία περιοχή κατοίκησης και μία οικονομικών δραστηριοτήτων. Δεν είναι, όμως, ξεκάθαρο κατά πόσο αυτά τα «πρωτο-αστικά» κέντρα αποτελούσαν πραγματικές πρώιμες πόλεις ή περιφερειακά, οργανωμένα σημεία συνάντησης και εμπορικών ανταλλαγών, καθώς και καταφύγια. Βλ. Harding 1992, 25· Ceka 1983, 176-192· Cabanes 1990, 205· Papadopoulos 2016, 440-441.

καθώς και κάποιοι αμφορείς ανατολίζοντας ρυθμού, που προέρχονται από κορινθιακά εργαστήρια⁵⁷³. Αξιοσημείωτη είναι μία βάση κοτύλης ή σκύφου, από κορινθιακό ή αττικό εργαστήριο, στην οποία είναι χαραγμένο το όνομα «ΘΕΑΓΕΣ» και ένα ακόμη δυσδιάκριτο σημάδι ή σχέδιο, ίσως λαγός ή κάποιο φαλλικό είδωλο (εικ. 69). Το αλφάβητο είναι αρχαϊκό κορινθιακό και το όστρακο χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη του 6^{ου} - α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Το όνομα «Θεάγης» είναι γνωστό, στην υπό εξέταση επικράτεια, από το Δυρράχιο και ίσως από την Αμαντία, καθώς, κατά μία άποψη, καταγράφεται στον κατάλογο των θεαροδόκων των Δελφών (220-189 π.Χ.), στον οποίο ένα ομώνυμο πρόσωπο ορίζεται επί της υποδοχής των θεωρών στην πόλη των Αβάντων/Αμάντων⁵⁷⁴. Τα ευρήματα, πάντως, επιβεβαιώνουν, κατά τους ερευνητές, την παρουσία Ελλήνων στο Τρεπόρτι, από την Κόρινθο ή την Κέρκυρα, την αρχαϊκή εποχή⁵⁷⁵.

Συνεπώς, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι την περίοδο του Εκαταίου, το Τρεπόρτι ήταν εμπορικός σταθμός των νοτιότερων Ελλήνων και ίσως πολύ πρωτύτερα αγκυροβόλιο όλων των θαλασσοπόρων του Ιονίου και της Αδριατικής, καθώς παρείχε ένα από τα καλύτερα καταφύγια από τους ισχυρούς ανέμους, ακριβώς βορείως της τρικυμιώδους θάλασσας των Κεραυνίων⁵⁷⁶. Επίσης, το γεωφυσικό ανάγλυφο του κόλπου του Αυλώνα, αλλά και του Νάρτε (χάρτ. 1, 3), παραπέμπουν άμεσα στο σχήμα του δρεπανιού και στο έτερο όνομα του μυθικού τόπου των Φαιάκων, που καλείτο και Δρεπάνη «*Δρεπάνη, ή Φαιακία. τὸ ἔθνικὸν Δρεπανεύς ὡς Σχεριεύς*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Δρεπάνη*).

Παρόλα αυτά, το εν λόγω τοπωνύμιο δεν αναφέρεται σε καμία άλλη φιλολογική πηγή τα επόμενα χρόνια, ενώ ένα από τα χειρόγραφα του Στέφανου Βυζάντιου περιέχει, αντί του Βαιάκη, την παραλλαγή Βαλάκη⁵⁷⁷. Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν κάποιους μελετητές να θεωρήσουν το απόσπασμα παραφθαρμένο και να αναζητήσουν μία παραπλήσια ονομασία. Ο Στράβων αναφέρει μεταξύ Απολλωνίας και Ωρικού, την παραθαλάσσια πόλη Βυλλιακή «*μετὰ δ' Ἀπολλωνίαν Βυλλιακὴ καὶ Ὠρικὸν*» (7.5.8), αλλά πρόκειται για διόρθωση του εκδότη, καθώς τα χειρόγραφα παραδίδουν το τοπωνύμιο ως Βαλλιακή ή Βαλάκη⁵⁷⁸. Η συμπλήρωση Βυλλιακή ή ακόμη και Βύλλις είχε γίνει γενικά αποδεκτή, καθώς ταυτίστηκε με την πόλη των Βυλλιόνων, που είναι γνωστή από άλλες μαρτυρίες (χάρτ. 5)⁵⁷⁹.

Η ανεύρεση, όμως, μίας επιγραφής προσέθεσε, μεταξύ Απολλωνίας και Αυλώνα, ένα νέο όνομα φύλου ή πολιτών, αρκετά σημαντικό ώστε να συνιστά μία κοινότητα

⁵⁷³ Bereti 1985, 318· Korkuti - Petruso 1993, 729· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 266.

⁵⁷⁴ Για τον κατάλογο: Plassart 1921, 23.

⁵⁷⁵ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 43-45.

⁵⁷⁶ Lera - Oikonomidis - Papayiannis - Tsonos 2009, 332. Η μεγάλη σημασία της θέσης διαφαίνεται και από το γεγονός ότι το Τρεπόρτι έχει ταυτιστεί με διαφορετικές θέσεις από τους μελετητές, τη Βαιάκη του Εκαταίου, το επίνειο των Βυλλιόνων, που ίσως αποκαλείτο Βυλλιακή (Στράβ. 7.5.8), την αποικία του Θρονίου (Παυσ. 5.22.3-4) και τέλος το λιμάνι του Αυλώνα, που αναφέρει ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (3.13.3), βλ. παρακάτω.

⁵⁷⁷ Cabanes 1991, 203.

⁵⁷⁸ Hammond 1967, 471.

⁵⁷⁹ Hammond 1982b, 268. Για τον ιστορικό, η Βαιάκη του Εκαταίου και η Βυλλιακή του Στράβωνα ταυτίζονται και ίσως πρόκειται για το λιμάνι των Βυλλιόνων, βλ. παρακάτω. Για τις παραλλαγές του τοπωνυμίου στα χειρόγραφα βλ. Cabanes 1991, 203.

και ίσως μία πολιτική οντότητα, που οργανώθηκε σε *Κοινόν* και εξέδιδε επίσημες πράξεις (εικ. 71):

Πρυτανεύοντος Βίωνος τοῦ Κλει-
γένεος, Ψυδρέος ἠ΄, τοῦ **ταμία** Ἀ-
ριστήνος τοῦ Ἐξακίου ἀπολογιζα-
μένου τοῖς **πρεσβυτέροις** καὶ τῶν **ἐκ-
κλησίων** ὅτι εἶη ὁ **περιπόλαρχος** Ἀρι-
στήν ὁ Παρμῆνος πεποικῶς τοῖς
Βαλαιταῖς φιλόνηθρα καὶ πλήω,
ἔδοξε τοῖς Βαλαιεταῖς στεφανωθῆ-
μεν τὸν περιπόλαρχον Ἀριστήνα τὸν
Παρμῆνος στεφάνωι χρυσέωι ἀπὸ
χρυσῶν πέντε ἀρετῶν ἕνεκα καὶ εὐ-
νοίας· τοῦ δὲ περιπολάρχου Ἀρι-
στήνος τοῦ Παρμῆνος εὐχαριστήσαν-
τος τοῖς Βαλαιεταῖς ἐπὶ τῶν δοθέντων αὐ-
τῶν φιλόνηθρα καὶ ἀντιστεφα-
νώσαντος **τὸ κοινὸν τῶν Βαλαιε-
τῶν** τῶν αὐτῶν στεφάνωι,
ἔδοξε τοῖς Βαλαιεταῖς ψάφισμα ἀ-
ναγραφῆμεν εἰς χάλκωμα καὶ κα-
τασταθῆμεν εἰς ἐπιφανῆ τόπον
διὰ τὰ προγεγονότα ὑπ’ αὐτοῦ φιλόνη-
θρα, **μετέχειν δὲ καὶ τῶν κοινῶν**
αὐτὸν καὶ ἐγγόνους, μετέχειν δὲ
τῶν κοινῶν καὶ τοὺς **γραμματεῖς** αὐ-
τοῦ Παρμῆνα Τεισάρχου καὶ Βου-
λον τὸν Ἀβαίου⁵⁸⁰.

Πρόκειται για τιμητικό ψήφισμα του Κοινού των Βαλαιτών, που αφορά τον περιπόλαρχο Αριστήνα, γιο του Παρμήνα. Είναι η μοναδική, μέχρι στιγμής, μαρτυρία, που έχει σωθεί για το εν λόγω *Κοινόν* και πληθυσμό. Η επιγραφή χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} με α΄ μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. και βρέθηκε στην ενδοχώρα της Απολλωνίας, στην περιοχή του Φιέρι⁵⁸¹. Σύμφωνα με το επίγραμμα, το *Κοινόν* των Βαλαιτών αποτελείτο από τον επώνυμο *πρύτανη*, τον *ταμία*, ένα συμβούλιο, με την ονομασία *πρεσβύτεροι* και τη λαϊκή συνέλευση, την *εκκλησία*. Οι πολιτικοί τους θεσμοί έχουν μικτό χαρακτήρα. Ο πρύτανης είναι ο επώνυμος άρχων των κορινθιακών αποικιών και μαρτυρείται στην Απολλωνία και την Κέρκυρα, ενώ διαδόθηκε από νωρίς και στην Αμαντία, τη Βύλλιδα, τη Νίκαια και την Κασσώπη⁵⁸².

⁵⁸⁰ Ceka 1987, 92-93, n. 42, εικ. 25· SEG 38.521· Cabanes 1991, 220-221, εικ. 8.

⁵⁸¹ Η επιγραφή διατηρήθηκε από μία οικογένεια στην περιοχή του Φιέρι, χωρίς, όμως, κανείς να γνωρίζει την ακριβή της προέλευση.

⁵⁸² Sherk 1990, 235-236.

Οι «πρεσβύτεροι», όμως, που αναφέρονται στη θέση της βουλής, παραπέμπουν σε προγονική φυλετική οργάνωση και θυμίζουν τους Ηπειρώτες πελειούς ή τους Μακεδόνες πελιγόνες/πελιγάνες «κατὰ Θεσπρωτοὺς καὶ Μολοττοὺς τὰς γραίας πελίας καὶ τοὺς γέροντας πελίους, καθάπερ καὶ παρὰ Μακεδόσι: πελιγόνας γοῶν καλοῦσιν ἐκεῖνοι τοὺς ἐν τιμαῖς» (Στράβ. 7 fr. 2). Ο μήνας Ψυδρεὺς εἶναι γνωστός ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, τὴν Ἀμβρακία καὶ τὸν Βουθρωτό⁵⁸³.

Οι Βαλαίτες, λοιπόν, τιμούν τον περιπόλαρχο Αριστήνα για τις φιλόνητες υπηρεσίες του, με ένα χρυσό στεφάνι, αξίας πέντε χρυσών νομισμάτων, λόγω αρετής και καλής θέλησης. Ο Αριστήνας ανταποδίδει ἀπὸ ευγνωμοσύνη τὸ ἴδιο στεφάνι καὶ οἱ Βαλαίτες, σε ἀντάλλαγμα, αποφασίζουν να ἀπονεύμουν τὸ δικαίωμα συμμετοχῆς στα κοινά, σε ἐκείνον, τοὺς ἀπογόνους του καὶ τοὺς δύο γραμματεῖς του, καθὼς καὶ να ἀναγράψουν τὸ ψήφισμα σε χάλκινη ἐπιφάνεια, σε αὐτὴν ἀκριβῶς, που φέρει τὴν ἐπιγραφή καὶ να τὴν τοποθετήσουν σε περίβλεπτο σημεῖο.

Στὴν Ἀθήνα ὁ περιπόλαρχος ἦταν ἕνας αἰρετός ἀξιωματοῦχος, ἐπιφορτισμένος με τὴ φρούρηση τῆς χώρας, δηλαδὴ τῶν περιχώρων⁵⁸⁴. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ἀνάλογος ἦταν ὁ ρόλος του στὶς βόρειες αὐτὲς περιοχὲς ὡς υπεύθυνος γιὰ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν προστασία μιᾶς ἐπικράτειας. Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές γίνεται γνωστό ὅτι πλαισιωνόταν ἀπὸ ἕναν ἢ δύο γραμματεῖς καὶ ἀπὸ ἕνα σῶμα, που ἔφερε τὴν ὀνομασία *περίπολοι* ἢ *συνπερίπολοι/συμπερίπολοι*, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν τοὺς φρουροὺς τῶν συνόρων. Τέτοιου εἴδους ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, που ἀναφέρουν τὸν θεσμό καὶ τὰ ἀνωτέρω ὄργανα, ἔχουν βρεθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, στὸ Κωρύκειο Ἄντρο τοῦ Παρνασσού, στὴν Ἀκαρνανία, τὸ Perast τοῦ Μαυροβουνίου, τὸ οχυρὸ Rabije καὶ σ' αὐτὸ τοῦ Matohasanaj στὴν περιοχή τοῦ Τεπελενίου⁵⁸⁵. Χρονολογούνται τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἀπὸ τὸν 3^ο ἕως τὸ ἀ' μισὸ τοῦ 2^{ου} αἰ. π.Χ.⁵⁸⁶. Ὡστόσο, ὑπάρχει μιὰ ἀκόμη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἠπειρο ἢ τὰ παράλια τοῦ Ἰονίου⁵⁸⁷, που σήμερα βρίσκεται στὸ Ashmolean Museum τῆς Οξφόρδης καὶ ἀναφέρει ἕναν περιπόλαρχο, τὸν γραμματέα του καὶ τοὺς συμπερίπολους, οἱ ὁποῖοι ἀφιέρωσαν μιὰ σκηνή⁵⁸⁸ καὶ ἕνα ἀγάλμα στὸν θεὸ Διόνυσο⁵⁸⁹:

⁵⁸³ Cabanes 1991, 209· Χατζόπουλος 1997, 143.

⁵⁸⁴ Chaniotis 2008, 132.

⁵⁸⁵ Ceka - Ceka 2017, 489-490.

⁵⁸⁶ Cabanes 1991, 202-221.

⁵⁸⁷ Αὐτὴ τὴν προέλευση πρότεινε πρῶτος ὁ L. Robert, βάσει τῆς ἐπώνυμης ἀρχῆς τοῦ πρυτάνεως, τῆς δωρικῆς διαλέκτου καὶ τῆς χάλκινης ἐπιφάνειας τῆς ἐπιγραφῆς, βλ. τοῦ ἰδίου, *Hellenica X* (1955), 283-292· Calligas 1971, 89 καὶ σημ. 59· Robert - Robert 1973, 110-111.

⁵⁸⁸ Ἐχει προταθεῖ ὅτι ἐνδεχομένως να ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα μικρὸ κτίσμα, μιὰ σκηνὴ λατρείας, που ἀνηγέρθη στὴν ὑπαιθρο ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες τῆς περιπολίας, βλ. Robert - Robert 1956, 134. Πιθανότατα, ὁμως, αὐτὴ ἡ «σκηνή», ἀφοῦ θὰ εἶχε τὸν ρόλο τῆς στέγασης καὶ προστασίας τοῦ ἀγάλματος, που ἀφιερῶθηκε στὸν θεό, θὰ ἦταν ἕνα μόνιμο κτίσμα, ἴσως ἕνα μικρὸ ναῖσκόμορφο οἰκοδόμημα ἢ μιὰ κόγχη τοῦ τύπου “*aedicula*”, βλ. Cabanes 1991, 209· Quantin 2005, 75 καὶ σημ. 61. Γιὰ τὴν πιθανὴ μορφή ἐνός τέτοιου ναῖσκου, βλ. Kahil 1991, 515, εἰκ. 1C. Εἶναι, βέβαια, ἀξιοσημείωτο ὅτι στὸν Ὠρικὸ βρέθηκε ἕνα μικρὸ, τετράγωνο, περίτερο κτίσμα, μοναδικὸ στὸν ἀρχαιοελληνικὸ κόσμος, τοῦ ὁποῖου ἡ λειτουργία δὲν εἶναι γνωστὴ καὶ ἴσως να πρόκειται γι' αὐτὸ τὸ εἶδος «σκηνῆς», που στέγαζε ἕνα λατρευτικὸ ἀγάλμα, βλ. παρακάτω στὸν «Ὠρικὸ».

⁵⁸⁹ SEG 15.412· Cabanes 1976, 563, ἀρ. 40.

Ἐπὶ **πρυτάνιος**
Μαίσιωνος τοῦ
Φιλωνίδα Ἀμφινέος,
Διονύσῳ
Ἀπελλέας Ἀλκαίου
Λίτας **περιπολαρχήσας**
καὶ ὁ **γραμματεὺς** καὶ οἱ
συμπερίπολοι
σκανὰν καὶ τὸ ἄγαλμα
ἀνέθηκαν. Ἡρακλειόδωρος
ἐπόησε.

Χρονολογείται τον 3^ο αι. π.Χ. και δεν είναι γνωστή η ακριβής προέλευσή της. Ωστόσο, το όνομα «Λίτας», που συνοδεύει το όνομα και το πατρώνυμο του περιπόλαρχου, μαρτυρείται πιθανότατα στην Απολλωνία, με τη μορφή της συντομογραφίας, «Λι», σε αφιέρωση, που έκαναν οι *ιερομνάμονες* προς τιμήν της Αφροδίτης. Επίσης, το «Αμφινέος», που ακολουθεί το όνομα και το πατρώνυμο του επώνυμου πρύτανη παραπέμπει στο «Αμφινεῖς», που καταγράφεται στο πίσω μέρος μολύβδινου δισκίου από την Κέρκυρα και άρα θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αποτελεί κοινό φυλετικό ή δημοτικό όνομα στις δωρικές πόλεις και τις κορινθιακές αποικίες. Βάσει των ανωτέρω στοιχείων θεωρείται πιο πιθανή η προέλευση της επιγραφής του Ashmolean από την Απολλωνία, γεγονός που υποδεικνύει ότι κι εκεί ίσχυε ο θεσμός των περιπόλων⁵⁹⁰.

Οι πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων αφορούν την Αθήνα, όπου ο εν λόγω θεσμός αποτελούσε μέρος της πολεμικής εκπαίδευσης των εφήβων (18 - 20 ετών), «*περίπολος· οἱ ἔφηβοι περίπολοι τῆς χώρας καὶ φύλακες ἐγένοντο, προγυμναζόμενοι εἰς τὰ πολέμια*» (Φώτιος, *Λεξ. Συν. λ. περίπολος*). Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το πρώτο έτος της εφηβείας οι νεαροί ακολουθούσαν στρατιωτική εκπαίδευση και το δεύτερο προέβαιναν σε επίδειξη ασκήσεων ενόπιον του δήμου στο θέατρο, έπαιρναν ασπίδα και δόρυ και τότε αναλάμβαναν καθήκοντα περιπολίας και φρούρησης των συνόρων «*οἷτινες ὄπλομαχεῖν καὶ τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν καὶ καταπάλην ἀφιέναι διδάσκουσιν... καὶ τὸν μὲν πρῶτον ἐνιαυτὸν οὕτως διάγουσι: τὸν δ' ὕστερον ἐκκλησίας ἐν τῷ θεάτρῳ γενομένης, ἀποδειξάμενοι τῷ δήμῳ, τὰ περὶ τὰς τάξεις, καὶ λαβόντες ἀσπίδα καὶ δόρυ παρὰ τῆς πόλεως, περιπολοῦσι τὴν χώραν καὶ διατρίβουσιν ἐν τοῖς φυλακτηρίοις*» (Αθ. Πολ. 42.3-4).

Ο Αισχίνης αναφέρει ότι η θητεία ήταν δύο χρόνια, προφανώς ένα χρόνο μετά την εκπαίδευση και έναν επιπλέον «*ἐκ παίδων μὲν γὰρ ἀπαλλαγείς περίπολος τῆς χώρας ταύτης ἐγενόμην δὴ ἔτη*» (Περὶ τῆς Παραπρεσβείας 167). Ωστόσο, οι περίπολοι δεν πρέπει να ήταν μόνο έφηβοι. Για πρώτη φορά αναφέρονται το 425 π.Χ. κατά την επίθεση των Αθηναίων στους Μεγαρείς «*οἱ δὲ μετὰ τοῦ Δημοσθένους τοῦ ἐτέρου στρατηγοῦ Πλαταιῆς τε ψιλοὶ καὶ ἕτεροι περίπολοι ἐνήδρευσαν ἐς τὸ Ἐνυάλιον... πρῶτον μὲν οἱ περὶ τὸν Δημοσθένη Πλαταιῆς τε καὶ περίπολοι ἐσέδραμον οὗ νῦν τὸ*

⁵⁹⁰ Βλ. Cabanes 1991, 203-208· Hadzis 1993, 201-210· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 191.

τροπαῖόν ἐστι, καὶ εὐθὺς ἐντὸς τῶν πυλῶν» (Θουκ. 4.67.2-5). Επίσης, το 411 π.Χ. ένας από τους 400 ολιγαρχικούς, ο Φρύνιχος, δολοφονήθηκε από ένα μέλος της περιπόλου «ὁ Φρύνιχος ἦκων ἐκ τῆς ἐς Λακεδαιμόνα πρεσβείας πληγεὶς ὑπ' ἀνδρὸς τῶν περιπόλων» (Θουκ. 8.92.1). Στις ανωτέρω περιπτώσεις οι περίπολοι δεν μπορεί να ήταν ἐφήβοι, παρά μόνο στρατιώτες-φρουροί, πολίτες ή μισθοφόροι⁵⁹¹.

Ο Cabanes θεωρεί ότι ο θεσμός της εφηβικής στρατιωτικής υπηρεσίας πρέπει να ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος σε όλον τον ελληνικό κόσμο, όπως και στην Κόρινθο, απ' όπου θα διαδόθηκε στην Ακαρνανία και μέσω των αποικιών, στην περιοχή της Χαονίας και της νότιας Ίλλυρίας. Το πιο μακρινό και άρα περίεργο δείγμα είναι η επιγραφή, που βρέθηκε στο Perast του Μαυροβουνίου και αναφέρει, επίσης, τον περιπόλαρχο και τους περιπόλους⁵⁹². Έχει υποστηριχθεί ότι πιθανότατα μεταφέρθηκε εκεί από τον νότο, ίσως από την Επίδαμνο ή την Απολλωνία, αλλά το γεγονός ότι τα ονόματα είναι κυρίως ιλλυρικά (Τρίτος, Βάτων, Πλάτωρ, Πλατούριος) οδήγησε σε αναζήτηση της προέλευσής της και στις δαλματικές ακτές, ίσως στην Ίσσα, τη Φάρο ή τη Μέλαινα Κέρκυρα⁵⁹³.

Οι Βαλαίτες, λοιπόν, κατά μία άποψη, ως αυτόνομο Κοινόν, παραχωρούν πολιτεία, δηλαδή πολιτικά δικαιώματα, στον περιπόλαρχο Αριστήνα, ο οποίος ως εκ τούτου δεν ήταν μέλος της κοινότητας, αλλά ξένος. Ενδεχομένως, προερχόταν από ένα γειτονικό κράτος, από την Απολλωνία ή τους Βυλλίονες και επιλέχθηκε ως πρόσωπο με εμπειρία για την προστασία των συνόρων και την καθοδήγηση των νεαρών περιπόλων, ενώ μαζί του προσελήφθησαν και οι δύο γραμματεῖς του. Τα ονόματα «Παρμήν» και «Αριστήν» είναι ιδιαίτερα συνήθη στην Απολλωνία, το «Βούλος», του δεύτερου γραμματέα, μαρτυρείται και στο κοντινό Κλος (Νίκαια) και το πατρωνυμικό του, «Αβαίος», απαντά συχνά σε επιγραφές της Επιδάμνου και της Απολλωνίας. Το ψήφισμα αυτό αποκαλύπτει ότι ο περιπόλαρχος μπορούσε να είναι ξένος και να προσληφθεί ως μισθοφόρος, όπως και οι γραμματεῖς του. Αντίθετα, δεν θα μπορούσε να ισχύει το ίδιο για τους περιπόλους, καθώς το κόστος για ένα μικρό κράτος, όπως το Κοινόν της πόλης ή του φύλου των Βαλαιτών, θα ήταν δυσβάσταχτο. Κατά πάσα πιθανότητα, οι περίπολοι στη μεθόρια αυτή ζώνη ήταν ενήλικα μέλη της κοινότητας, χωρίς να αποκλείεται η σύνδεση του θεσμού και με τη στρατιωτική εκπαίδευση των ἐφήβων, γεγονός που θα καταδείκνυε μία χαρακτηριστική ομοιογένεια, μεταξύ βορρά και νότου, ακόμη και στις αντιλήψεις περί προετοιμασίας και μεταχείρισης των νέων⁵⁹⁴. Την άποψη για ύπαρξη ἐφήβων περιπόλων και στους Βαλαίτες ασπάζεται και ο Χανιώτης⁵⁹⁵.

Η Βαιάκη, λοιπόν, του Εκαταίου ταυτίζεται, κατά μία υπόθεση, με την πόλη των Βαλαιτών και τη Βαλλιακή/Βυλλιακή του Στράβωνα, με προτεινόμενη διόρθωση του τοπωνυμίου σε «Βαλαιακή» και πιθανή θέση το Τρεπόρτι⁵⁹⁶. Παρόλα αυτά, η επιγραφή βρέθηκε στο εσωτερικό, στην περιοχή του Φιέρι και ο Cabanes ταυτίζει τη

⁵⁹¹ Cabanes 1991, 211-212.

⁵⁹² SEG 38.572· *Arh.Rad.Ras* 10 (1987), 155-165 (Arheološki radovi i rasprave, Zagreb).

⁵⁹³ Cabanes 1991, 215.

⁵⁹⁴ Cabanes 1991, 215-216.

⁵⁹⁵ Chaniotis 2008, 133-134.

⁵⁹⁶ Χατζόπουλος 1997, 143.

θέση των Βαλαιτών με το Γκούρτζετσε (Gurëzezë), στην αριστερή όχθη του ποταμού Gjanicë (χάρτ. 14, 15)⁵⁹⁷. Επίσης, σύμφωνα με την αλφαβητική σειρά στο έργο του Στέφανου Βυζάντιου, που διασώζει το χωρίο του Εκαταίου, η Βαιάκη πρέπει να είναι το πραγματικό τοπωνύμιο και όχι μία παραφθαρμένη εκδοχή του⁵⁹⁸. Εξίσου εύλογο φαίνεται, λοιπόν, να μην υπάρχει καμία σχέση μεταξύ Βαιάκης και Βαλαιτών και η θέση της πρώτης να είναι το Τρεπόρτι, ενώ των τελευταίων, το Gurëzezë.

Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατεθούν ορισμένα στοιχεία για τα δύο αυτά αστικά κέντρα. Στο Τρεπόρτι, μετά την πρώτη οχύρωση, στα τέλη του 6^{ου} αιώνα, ο οικισμός του λόφου επεκτείνεται τον 5^ο αι π.Χ. και καταλαμβάνει έκταση 2 εκταρίων, με την ανέγερση ενός άλλου τείχους, με διευρυμένο πλάτος, στο οποίο χρησιμοποιείται και πάλι το *έμπλεκτον*, αλλά οι λίθοι των εξωτερικών τειχών έχουν μεγαλύτερες διαστάσεις και είναι δουλεμένοι με περισσότερη επιμέλεια (εικ. 66). Ελάχιστα είναι τα ίχνη αυτής της οχυρωματικής φάσης, που περιέκλειε την κορυφή του λόφου και κάποια από τα άνδηρα στο ανατολικό τμήμα του, δίνοντας στον οικισμό τη μορφή της ακρόπολης. Σε αυτό το στρώμα βρέθηκαν όστρακα, που χρονολογούνται το 430-420 π.Χ.

Στα τέλη του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ. οχυρώθηκε εκ νέου ο λόφος, με περίβολο, που δημιούργησε την ακρόπολη της πόλης. Τα τείχη αυτής της φάσης παρουσιάζουν ομοιότητες με τα αντίστοιχα της Αμαντίας, της Απολλωνίας και της Βύλλιδας⁵⁹⁹. Παράλληλα, μία άλλη οχύρωση κατασκευάστηκε στους πρόποδες του λόφου και συνεχίστηκε σε μήκος 800 μ. Ξεκινά από την επιφάνεια της θάλασσας και προχωρά σε βάθος περίπου 2 μ., γεγονός που υποδεικνύει ότι, παρά τη βύθιση του εδάφους (1,8 μ.), τα τείχη είχαν εξαρχής χτιστεί στην ακτή. Η οχύρωση συνίσταται από δύο σειρές ογκολίθων, με *έμπλεκτον* και την κατά τόπους εγκάρσια προσθήκη επιπλέον λίθων (εικ. 67). Το τείχος της ακτής ενισχύθηκε και με μία σειρά από πύργους, των οποίων οι τοίχοι είχαν πλάτος 2 μ. (εικ. 68).

Συνεπώς, το Τρεπόρτι τον 3^ο αι. π.Χ. είχε καταστεί μία σημαντική οχυρωμένη πόλη, έκτασης περίπου 30 εκταρίων, που διέθετε ακρόπολη και απλωνόταν από τις πλαγιές του λόφου έως την ακτή. Η επέκταση του περιβόλου και άρα της αστικής επικράτειας πρέπει να οφείλεται τόσο στην αύξηση του πληθυσμού και την ανάγκη εκμετάλλευσης περισσότερου χώρου, όσο και στην ανάπτυξη του εμπορίου, που έκανε επιτακτική την άμεση πρόσβαση και την προστασία του λιμανιού.

Στα δυτικά της πλαγιάς του λόφου ανακαλύφθηκε και ένα μνημειακό οικοδόμημα, πιθανότατα ένας ναός, του οποίου ο στυλοβάτης βρίσκεται σήμερα 1,5 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Δεν υπάρχουν κάποιες άλλες ενδείξεις για τη λατρεία, αλλά είναι αξιοσημείωτη η ανεύρεση μιας ενσφράγιστης κεράμου, με την επιγραφή «ΑΘΑΝΑΣ», που αποτελεί τη γενική του δωρικού ονόματος της Αθηνάς και θα μπορούσε να μαρτυρεί την ύπαρξη ναού, αφιερωμένου στη θεά (εικ. 70). Λατρεία της

⁵⁹⁷ Cabanes 1991, 203. Κατά μία άλλη άποψη, η θέση ταυτίζεται με την πόλη *Eugenium*, που αναφέρει ο Λίβιος το 205 π.Χ. στο εσωτερικό της Απολλωνίας (29.12.13), βλ. Cabanes - Korcuti - Baçe - Ceka 2008, 187. Επίσης, μια υπόθεση ταυτίζει τον ποταμό Gjanicë με τον *Αργύα*, που καταγράφεται στην επιγραφή του Lollianus στη Βύλλιδα “*item [pon]tes / in Argya flumine et rivis*” (CIL III 600), βλ. Patsch 1904, 115.

⁵⁹⁸ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 339.

⁵⁹⁹ Bereti 1985, 318.

Αθηνάς υπήρχε στην Αμβρακία, την Απολλωνία, αλλά, όπως προειπώθηκε και στη Φοινίκη, ακόμη και στον Βουθρωτό, όπου εντοπίστηκε και αρχαϊκό κορινθιακό όστρακο, κατά πάσα πιθανότητα, με την ίδια επιγραφή, «ΑΘΑ[ΝΑΣ]»⁶⁰⁰.

Κάτω από το νερό βρέθηκε, επίσης, κεραμικό υλικό, που εκτείνεται μεταξύ του 4ου - 1ου αι. π.Χ., αλλά κυρίως ανήκει στον 3ο - 2ο αι. π.Χ.⁶⁰¹. Οι σωροί των αποβλήτων επιβεβαιώνουν την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων. Έχουν ακόμη βρεθεί σφραγίδες, όπου αναγράφονται ένας επώνυμος πρύτανης και δύο επώνυμοι αξιωματούχοι, γεγονός που υποδεικνύει ότι η διοικητική οργάνωση της πόλης αντιγράφει αυτή της Απολλωνίας⁶⁰². Το Τρεπόρτι βρισκόταν σε μεγάλη άνθηση από τον 4^ο έως τον 1^ο αι. π.Χ., οπότε και άρχισε να παρακμάζει, πιθανότατα λόγω του βάλτου, που δημιουργούσε η λιμνοθάλασσα του Νάρτε. Ενδεχομένως τότε η πόλη να μεταφέρθηκε νοτιότερα, σε απόσταση 8 χλμ., στη σημερινή θέση του λιμανιού του Αυλώνα (χάρτ. 3, 4, 12)⁶⁰³, το οποίο καταγράφει ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, μετά τις εκβολές του Αώου και το κατατάσσει στις πόλεις των Ταυλαντίων, «Αυλών, πόλις, ἐπίνειον» (Γεωγρ. Υφήγ. 3.13.3)⁶⁰⁴.

Το Gurëzezë βρίσκεται πάνω σε λόφο, ύψους 508 μ., στην αριστερή όχθη της κοιλάδας του ποταμού Gjanicë (εικ. 72)⁶⁰⁵. Ανήκει, επίσης, στις λεγόμενες «πρωτοαστικές» θέσεις (7ος - 5ος αι. π.Χ) και περιείχε αρχικά οχύρωση μόνο στην κορυφή του λόφου, η οποία περιέκλειε χώρο 0,7 εκταρίων. Τα τείχη ήταν χτισμένα με ασβεστολιθικούς ογκόλιθους, δουλεμένους μόνο στην οριζόντια όψη. Η δεύτερη οχυρωματική φάση σηματοδοτείται από την οικοδόμηση εξ ολοκλήρου νέων τειχών, που περιέβαλλαν τις κορυφές και όλη τη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου, έως τους πρόποδες, με περίμετρο 2.100 μ., που πλέον οριοθετούσαν μία επιφάνεια 23 εκταρίων. Η τειχοποιία έγινε με βάση πολυγωνικούς λίθους, μεσαίου μεγέθους και στη φάση αυτή ακολούθησε το αντίστοιχο πρότυπο της Απολλωνίας, ενώ εντοπίστηκαν και λίθοι με μονογράμματα, όπως και στην κορινθιακή αποικία (εικ. 73). Στο εσωτερικό υπήρχαν πολυάριθμα αρχαία οικοδομήματα, χτισμένα πάνω σε άνδηρα. Πιθανή είναι ακόμη η ύπαρξη ναού, αφιερωμένου στον Δία, βάσει της ανεύρεσης μιας ενσφράγιστης κεράμου με το θεωνύμιο «Διός» (εικ. 74). Εκτός του

⁶⁰⁰ Βλ. παρακάτω.

⁶⁰¹ Στα 200 μ. από την άκρη της θάλασσας, στο τέλος της προβλήτας, σε βάθος 12 μ. υπάρχει ναυάγιο φορτηγού πλοίου, βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 217.

⁶⁰² Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 217-218.

⁶⁰³ Ο «αυλών» δηλώνει το αυλάκι και στα αρχαία ελληνικά έχει τη σημασία της χαράδρας, αλλά και του πορθμού, των θαλασσιών στενών, βλ. Liddell - Scott 2007, λ. αυλών. Η θέση, λοιπόν, πήρε το όνομά της, διότι βρισκόταν στην περιοχή, που ενωνόταν η ανοιχτή θάλασσα με τη λιμνοθάλασσα του Νάρτε, βλ. Hammond 1967, 689.

⁶⁰⁴ Έχει υποστηριχθεί ότι η τρίτη και πιο ευημερούσα φάση του Τρεπόρτι ταυτίζεται με τον Αυλώνα του Πτολεμαίου, βλ. Patsch 1904, 63-64· Bereti 1977-78, 288. Ωστόσο, πιο εύλογο φαίνεται η αρχαία πόλη να βρισκόταν στη θέση, όπου έχει επιβιώσει σήμερα το τοπωνύμιό της, δηλαδή στη Vlorë, ένα από τα πιο σημαντικά λιμάνια της Αλβανίας, βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 218. Εξάλλου, τα πρώτα ερείπια αυτής της τοποθεσίας χρονολογούνται από τον 3^ο αι. π.Χ., γεγονός που συμφωνεί με την ύστερη εμφάνιση της θέσης στις πηγές, πρώτη φορά τον 2^ο αι. μ.Χ. από τον Πτολεμαίο, βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 205· Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 13. Ο Αυλών, ως κομβικό λιμάνι των θαλάσσιων μετακινήσεων και ιδίως για τον διάπλου από την Ιταλία στην Ήπειρο, καταγράφεται και σε δύο οδοιπορικά της ρωμαϊκής περιόδου, Itinerarium Antonini: “*item a Brundisio sive ab Hydrunto traiectus Aulonam*” (323.10) και Tabula Peutingeriana (XVI, χάρτ. 16).

⁶⁰⁵ Το τοπωνύμιο σημαίνει μαύρες πέτρες (Gurë të zezë).

οχρωματικού περιβόλου εκτεινόταν μία πλούσια νεκρόπολη και σε κοντινή απόσταση, σε ένα μέρος, με την ονομασία “Kamīna”, εντοπίστηκαν κλίβανοι για το ψήσιμο κεράμων.

Η νεκρόπολη περιείχε γλυπτά και ανάγλυφα έργα, φιλοτεχνημένα από τον τοπικό ασβεστόλιθο των Ακροκεραυνίων. Αξιοσημείωτη είναι μία στήλη, που απεικονίζει δύο γυναίκες και έναν δούλο να προβαίνουν πιθανότατα σε τελετές μνήμης των νεκρών τους, οι οποίοι παριστάνονται ως προτομές σε ερμαϊκές στήλες (εικ. 75). Η μία γυναίκα λαμβάνει προσφορές από ένα αγγείο, που φέρει ο δούλος, ενώ η άλλη κρατά ένα περιστέρι, έτοιμη να το ελευθερώσει, σύμφωνα με το τοπικό, όπως φαίνεται, έθιμο. Θεωρείται έργο Απολλωνιάτη καλλιτέχνη, ενώ οι ενδυμασίες των γυναικών και το τελετουργικό προδίδουν την υψηλή κοινωνική θέση των πελατών⁶⁰⁶.

Η κεραμική του 4^{ου} αι. προέρχεται κυρίως από την Απολλωνία, ενώ αυτή του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ., από τοπικά εργαστήρια, των οποίων οι ιδιοκτήτες γίνονται γνωστοί από τη σήμανση των προϊόντων τους⁶⁰⁷. Τα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν έντονο αστικό βίο ιδιαίτερα κατά τον 3^ο αι. π.Χ. και την καταστροφή της πόλης το 167 π.Χ., κατά τις επιδρομές του Αιμίλιου Παύλου⁶⁰⁸. Το Gurëzezë είχε, λοιπόν, υψηλή οικονομικο-κοινωνική οργάνωση, όπως αποδεικνύει η ύπαρξη ξεχωριστής αγοράς, δημόσιων και ιδιωτικών εργαστηρίων και η χρήση νομισμάτων, κυρίως από την Απολλωνία και άρα δεν αποκλείεται να είχε εξίσου ενεργή και ως ένα βαθμό, αυτόνομη πολιτική υπόσταση. Σύμφωνα με μία υπόθεση, η θέση ταυτίζεται με την πόλη *Eugenium*⁶⁰⁹, που αναφέρει ο Λίβιος, κατά την υπογραφή της συνθήκης της Φοινίκης το 205 π.Χ., στην ενδοχώρα της Απολλωνίας, πλησίον της Διμάλλης και του *Bargullum* (29.12.13)⁶¹⁰.

Ωστόσο, ο Cabanes τοποθετεί, όπως προειπώθηκε, στο Gurëzezë, τους Βαλαιίτες και υποστηρίζει ότι ήταν μία ανεξάρτητη κοινότητα. Ο Ceka θεωρεί, επίσης, ότι ήταν αυτεξούσιοι έχοντας τη δική τους *εκκλησία* και ότι η θέση τους βρισκόταν κάπου στην ενδοχώρα της Απολλωνίας⁶¹¹. Μία διαφορετική, όμως, ερμηνεία της ανωτέρω επιγραφής προσθέτει μία άλλη διάσταση στον χαρακτήρα του Κοινού. Σύμφωνα με αυτή, το «μετέχειν τῶν κοινῶν», που παραχωρείται στον Αριστήνα δεν αφορά την απονομή πολιτείας, ένα προνόμιο που συνεπάγεται ότι οι Βαλαιίτες ήταν μία ευάριθμη και σημαντική ενότητα, που μπορούσε να συνιστά μία αυτόνομη, πολιτική οντότητα, αλλά απλούστατα το δικαίωμα συμμετοχής στο *Κοινόν* ή αλλιώς την ένταξή του στην κοινότητα, όπου ήδη παρείχε, μαζί με την ομάδα του, υπηρεσίες

⁶⁰⁶ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 187.

⁶⁰⁷ Για τις ενσφράγιστες κεράμους με την καταγραφή ονομάτων βλ. Ceka 1982a, 103-130.

⁶⁰⁸ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 186-187.

⁶⁰⁹ Σύμφωνα με τον Hammond, το όνομα είναι ελληνικό και πρόκειται για ένα είδος δάφνης «*περι έγκεντρισμοῦ δάφνης... εύγένιον δὲ τὸ φυτὸν τοῦτο οἱ Ρωμαῖοι καλοῦσι*» (*Georonica* 11. 3. 4), βλ. του ιδίου 1968, 15.

⁶¹⁰ Ceka 1987, 118· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 185-187, οι οποίοι ετυμολογούν το όνομα της Διμάλλης από τα αλβανικά, “dy male”, που σημαίνει δύο βουνά. Αντίθετα, ο Hammond θεώρησε ότι το τοπωνύμιο είναι ελληνικό και συνδέεται με το μαλλί, λόγω και της θέσης της πόλης στα πλούσια βοσκοτόπια της Μουζακιάς. Διατύπωσε, επίσης, την άποψη ότι η Διμάλλη δεν συνδεόταν με τους Παρθίνους της περιοχής, αλλά ότι ήταν ίδρυση του Πύρρου ή των απογόνων του ή ακόμη και της Απολλωνίας, βλ. του ιδίου 1968, 14-15.

⁶¹¹ Ceka 1987, 118.

φρούρησης και προστασίας. Πράγματι, ο όρος *Κοινόν* αφορά ενίοτε μία ομοσπονδιακή οργάνωση, μικρής ή μεγάλης κλίμακας, ίδιον κυρίως των ηπειρωτικών εθνών, αλλά μπορεί να ενέχει διαφορετικές σημασίες ανά περίπτωση. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ο όρος «Κοινόν των Βαλαιτών» να δήλωνε απλώς την κοινότητα, χωρίς βαρύνουσα πολιτική διάσταση και δη ομοσπονδιακή, από τη στιγμή μάλιστα, που κανένα εθνώνυμο δεν καταγράφεται.

Η ανωτέρω ερμηνεία και οι προαναφερθείσες ομοιότητες, που παρατηρούνται μεταξύ των Βαλαιτών και της Απολλωνίας ως προς τον θεσμό των πρυτάνεων, όπως και στα ονόματα των αξιωματούχων και του μηνός, προδίδουν, σύμφωνα με τον Χανιώτη, ότι οι Βαλαίτες υπάγονταν στην Απολλωνία και αποτελούσαν πιθανότατα μία τοπική κοινότητα στις παρυφές της αποικιακής επικράτειας, στην οποία εστάλησαν ο Απολλώνιος Αριστήνας και οι δύο γραμματείς για να αναλάβουν καθήκοντα φρούρησης και παράλληλα στρατιωτικής εκπαίδευσης των εφήβων⁶¹².

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, δεν είναι απαραίτητο η Βαϊάκη να ταυτίζεται με τους Βαλαίτες, η θέση των οποίων ίσως ορθότερα πρέπει να αναζητηθεί στην ενδοχώρα της Απολλωνίας. Εξάλλου, όπως εκτέθηκε παραπάνω, είναι πιθανή κάποια σύνδεση της Βαϊάκης με τους Φαίακες του έπους και τις ευβοϊκές εξερευνησεις, που αποτυπώθηκαν στην Οδύσσεια και ίσως η ονομασία άρχισε να υποχωρεί σταδιακά μετά την επικράτηση των Κορινθίων στο Ιόνιο, οπότε και στη θέση των οδυσσειακών παραδόσεων βρέθηκε τότε η «κορινθιακή» Αργοναυτική Εκστρατεία⁶¹³, με ένα μέρος της περιπέτειας επιστροφής να τοποθετείται εκ νέου στην Κέρκυρα και τα απέναντι Κεραύνια⁶¹⁴.

Το γεγονός ότι οι Απολλωνιάτες άρχισαν βαθμιαία να προσαρτούν τα παράλια εδάφη της βόρειας Χαονίας μαρτυρείται έμμεσα από τον Ηρόδοτο, που, όπως προαναφέρθη, παραδίδει ότι στην Απολλωνία τα ιερά πρόβατα του Ήλιου έβοσκαν δίπλα στον Αώο, ο οποίος έρεε διά μέσου της αποικίας και εξέβαλλε δίπλα στον Ωρικό «*έστι εν τῇ Απολλωνίῃ ταύτη ἰρὰ ἡλίου πρόβατα, τὰ τὰς μὲν ἡμέρας βόσκειται παρὰ Χῶνα ποταμόν, ὃς ἐκ Λάκμονος ὄρεος ῥέει διὰ τῆς Απολλωνίης χώρας ἐς θάλασσαν παρ' Ὀρικόν λιμένα*» (9.93.1)⁶¹⁵. Αυτή η μεγάλη γεωγραφική απόκλιση της ποτάμιας ροῆς μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι, την εποχή του ιστορικού, ο βοσκότοπος του απολλώνιου κοπαδιού εκτεινόταν μέχρι τον Ωρικό, γεγονός που σημαίνει ότι έως εκεί είχε φτάσει και η επικυριαρχία των αποίκων⁶¹⁶.

⁶¹² Chaniotis 2008, 134.

⁶¹³ Σύμφωνα με τους μελετητές, μία από τις πηγές των *Αργοναυτικών* ήταν ο ποιητής του 8^{ου} αι. π.Χ., Εύμηλος από την οικογένεια των Βακχιαδών της Κορίνθου, γεγονός που σημαίνει ότι ο μύθος περιέχει και προπαγανδιστικά στοιχεία της εποχής του αποικισμού και της κορινθιακής εμπορικής και πολιτικής εξάπλωσης, βλ. Debiasi 2004, 57-59· Domínguez 2015, 132. Είναι, επίσης, σημαντικό ότι σκηνές του έργου απεικονίζονταν στη Λάρνακα του Κυψέλου, βλ. Καλλιγιάς 1982, 66· και παρακάτω.

⁶¹⁴ Βέβαια, ο Απολλώνιος πιθανότατα επεξεργάστηκε σε ορισμένα σημεία του μύθου και τοπικές παραδόσεις της Κέρκυρας, βλ. Carusi 2011, 102· και παρακάτω.

⁶¹⁵ (Loeb) Η συμπλήρωση «Χῶνα», που παραπέμπει άμεσα στον Αώο, ως ποταμό των Χαόνων, έγινε από τον Henricus Stein (Berolini 1856), βάσει του προαναφερθέντος χωρίου του Θεογνώστου (*Κανόνες* 794, *Anecd. Oxon. II*, Cramer 1963, 131-132). Άλλοι, όμως, μελετητές και εκδότες τη θεωρούν λανθασμένη και στην πλειονότητα των εκδόσεων παραλείπεται ή βρίσκεται σε παρένθεση, βλ. Macan 1908, 785-786.

⁶¹⁶ Beaumont 1936, 169.

Ενδεχομένως, η ανάγκη διαφοροποίησης και από τους νοτιότερους Έλληνες, που εισχώρησαν στα εδάφη τους, να ώθησε, όπως προειπώθηκε, τους Χάονες στην αναζήτηση και καλλιέργεια γενεαλογιών και ιδρυτικών μύθων από τον οίκο του Πριάμου. Παράλληλα, οι Κερκυραίοι, που ήδη από το 664 π.Χ. και την πρώτη ναυμαχία στο Ιόνιο (Θουκ. 1.13.4)⁶¹⁷, ήταν σε σφοδρή αντιπαλότητα με τους Κορινθίους, ταύτισαν εαυτούς με τους Φαίακες της Οδύσσειας για να διακόψουν κάθε ιδεολογικό δεσμό με τη μητρόπολή τους και την αποικιακή της προπαγάνδα⁶¹⁸.

4.3. Βυλλίονες

Οι Βυλλίονες επιχωρίαζαν στο εσωτερικό της Απολλωνίας, στη δεξιά όχθη του Αώου, στην περιοχή της Μαλακάστρα (Mallakastër). Ο οικιστικός και διοικητικός τους πυρήνας βρισκόταν στον λόφο του Gradisht (Βύλλις) και του Klos (Νίκαια;), που εξελίχθηκαν σε πλήρως ανεπτυγμένες πόλεις, ενώ στην επικράτειά τους ανήκαν πιθανότατα τα αστικά κέντρα του Gurëzezë και του Margëllis στον βορρά και τα οχυρά, Rabie και Kalíνας στον νότο (χάρτ. 14, 15)⁶¹⁹. Η αρχαιότερη καταγραφή των Βυλλιόνων είναι επιγραφική και προέρχεται από ένα χρηστήριο έλασμα της Δωδώνης (2364A), που χρονολογείται το 360-340 π.Χ. (εικ. 80)⁶²⁰:

Περὶ παμπασίας
Βυλλίονες τίνε θε-
ῶι θύοντες βέλτισ-
τα πραξοῦντι.

Η λέξη *παμπησία* σημαίνει γενικά την ολοκληρωτική κτήση ή κατοχή⁶²¹. Το *περὶ παμπασίας* εμφανίζεται συχνά στα ελάσματα της Δωδώνης και χρησιμοποιείται για να δηλώσει όλα τα περιουσιακά στοιχεία ενός ατόμου⁶²². Στην περίπτωση αυτή, μπορεί να αναφέρεται στην κοινή, δημόσια περιουσία⁶²³. Όσον αφορά, λοιπόν, το σύνολο των κτήσεων και των αγαθών τους, οι Βυλλίονες ρωτούν το μαντείο, σε ποιον θεό θα έπρεπε να θυσιάσουν για να έχουν τη μεγαλύτερη δυνατή επιτυχία⁶²⁴. Η ερώτηση αυτή έχει διττή ερμηνεία. Θα μπορούσε να σχετίζεται με κάποια απειλή της υλικής και εδαφικής τους ακεραιότητας ή να συνδέεται με μία νέα ίδρυση, την προσοδοφόρα προοπτική της και τη μεταφορά της δημόσιας, κινητής και ακίνητης, περιουσίας, τη διαχείριση και περαιτέρω επένδυσή της⁶²⁵. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι περίπου την ίδια εποχή, στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., χρονολογείται, βάσει των αρχαιολογικών

⁶¹⁷ Βλ. Beaumont 1936, 165-166.

⁶¹⁸ Καλλιγιάς 1982, 67.

⁶¹⁹ Ceka 1984a, 79· Wilkes 1992, 133· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 165.

⁶²⁰ Δάκαρης - Βοκοτοπούλου - Χριστίδης 2013, 34.

⁶²¹ Liddell-Scott 2007, λ. *παμπησία*.

⁶²² Dakaris - Christidis - Vokotroulou 1993, 56. Η επιγραφή είναι γραμμένη σε βορειοδυτική διάλεκτο και περιέχει τους τυπικούς ιδιοματισμούς των χρηστηρίων ελασμάτων της Δωδώνης, «*περὶ*», «*παμπασίας*» και «*πραξοῦντι*», βλ. Δάκαρης 1997, 111.

⁶²³ Ceka - Ceka 2017, 502 σημ. 36.

⁶²⁴ Lhôte 2006, 44 αρ. 7.

⁶²⁵ Lhôte 2006, 45-46· Ceka - Ceka 2018, 977.

δεδομένων, η ίδρυση της Βύλλιδας στο προαναφερθέν Gradisht, που παραδίδεται από τον Στέφανο Βυζάντιο ως κτίση των Μυρμιδόνων του Νεοπτολέμου «*Βύλλις, πόλις Ίλλυρίδος παραθαλασσία, τῶν μετὰ Νεοπτολέμου Μυρμιδόνων κτίσμα. τὸ ἐθνικὸν Βυλλιδεὺς*» (Εθν. λ. Βύλλις)⁶²⁶. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η αναζήτηση της θείας παραίνεσης να σχετίζεται με αυτήν ακριβώς τη νέα ίδρυση⁶²⁷. Συνεπώς, φαίνεται ότι οι Βυλλίονες υπέβαλαν μία ερώτηση στο μαντείο και προέβησαν σε μία επίσημη πράξη, ίσως την πρώτη, ως μία ανεξάρτητη πολιτική ενότητα, εθνική ή αστική⁶²⁸.

Η πρώτη αδιαμφισβήτητη γραμματειακή τους αναφορά βρίσκεται στον Στράβωνα, ο οποίος, όμως, τους κατατάσσει στα μικτά και δίγλωσσα ιλλυρικά έθνη «*ἀναμέμικται δὲ τούτοις τὰ Ίλλυρικὰ ἔθνη τὰ πρὸς τῷ νοτίῳ μέρει τῆς ὀρεινῆς καὶ τὰ ὑπὲρ τοῦ Ἰονίου κόλπου: τῆς γὰρ Ἐπιδάμνου καὶ τῆς Ἀπολλωνίας μέχρι τῶν Κεραυνίων ὑπεροικοῦσι Βυλλιόνες τε καὶ Ταυλάντιοι καὶ Παρθῖνοι καὶ Βρῦγοι... ἔνιοι δὲ καὶ δίγλωττοι εἰσι*» (Στράβ. 7.7.8)⁶²⁹. Ο Πλίνιος τους αποκαλεί, μαζί με τους όμορους Ἄμαντες, βαρβάρους “*barbari Amantes et Buliones*” (Φυσ. Ιστ. 3.23.145), ένας χαρακτηρισμός που εκλαμβάνεται εν πολλοίς ως τεκμήριο της ιλλυρικής τους ταυτότητας⁶³⁰.

Το Κοινόν των Βυλλίωνων μαρτυρείται πρώτη φορά σε ενεπίγραφο βάθρο τιμητικού ανδριάντα από τη Δωδώνη, το οποίο χρονολογήθηκε από τον Δάκαρη μεταξύ 230-219 π.Χ., με *terminus ante quem*, την καταστροφή του ιερού από τους Αιτωλούς⁶³¹:

⁶²⁶ Είναι αξιοσημείωτο σε αυτή τη μαρτυρία ότι η πόλη είχε το δικό της εθνικό, «Βυλλιδεὺς», αντί του «Βυλλίων».

⁶²⁷ Ο πρώτος, που αναγνώρισε τη Βύλλιδα στα ερείπια του Gradisht, ήταν ο Holland (1815), ο οποίος περιέγραψε τα τείχη και αντέγραψε μία λατινική επιγραφή σε βράχο, με το τοπωνύμιο της πόλης “QVAE A. COL. BVLLID_” (εικ. 81-82), η οποία είχε μεταβληθεί σε ρωμαϊκή αποικία, κατά τα πρώτα αυτοκρατορικά χρόνια “*Coloniae Bullidenses*” (Πλίν., Φυσ. Ιστ. 4.10.35). Βάσει της εν λόγω επιγραφής και των ερειπίων, στην ίδια ταύτιση προέβησαν ο Rouqueville (1820) και ο Isambert (1881). Το 1904 ο Patsch δημοσίευσε για πρώτη φορά επιγραφές, γλυπτά έργα και νομίσματα των Βυλλίωνων. Οι πρώτες ανασκαφές έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου από τον Praschniker (1917-1918), ενώ τα επόμενα χρόνια οι Hammond, Ugolini και Sestieri πραγματοποίησαν επιφανειακές έρευνες στην περιοχή. Κατά το διάστημα 1978-1991, διενεργήθηκαν συστηματικές ανασκαφές από το Κέντρο Αρχαιολογικών Ερευνών τη Ακαδημίας Επιστημών της Αλβανίας, υπό τη διεύθυνση των S. Μυζαϊ και N. Ceka, με τη συνεργασία μιας ομάδας συντηρητών του Ινστιτούτου Μνημείων, υπό τον L. Parajani.

⁶²⁸ Κατά μία άποψη, οι Βυλλίονες ενεργούν εδώ με την ιδιότητα των πολιτών μιας πόλης-κράτους και όχι με αυτή των μελών μιας ομοσπονδίας, καθώς απουσιάζει ο όρος Κοινόν, που εμφανίζεται τον επόμενο αιώνα, βλ. Dakaris - Christidis - Vokotopoulou 1993, 56.

⁶²⁹ Με τους Μυρμιδόνες συνδέεται γενεαλογικά, όπως αναφέρθηκε, η Βύλλιδα, αλλά και η Αίγινα (Ψευδο-Απολλόδ., Βιβλ. 3.12.6) και ίσως δεν είναι τυχαίο, που ο Στράβων μνημονεύει την τοποθεσία του Δαμαστίου αόριστα, αλλά κάπου κοντά στα φύλα νοτίως της Επιδάμνου και άρα πιθανώς κοντά και στους Βυλλίονες «*τῶν Κεραυνίων ὑπεροικοῦσι Βυλλιόνες τε καὶ Ταυλάντιοι καὶ Παρθῖνοι καὶ Βρῦγοι: πλησίον δὲ που καὶ τὰ ἀργυρεῖα τὰ ἐν Δαμαστίῳ*» (7.7.8). Σε παλίμψηστο του Βατικανού αναφέρεται ότι κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, φυγάδες από την Αίγινα και κάτοικοι από τη Μένδη της Χαλκιδικής ίδρυσαν το Δαμάστιον της Ίλλυρίας, βλ. Šašel Kos 1993, 128-129 και σημ. 163· Schwarz 2010, 26-41· Ujes-Morgan 2018, 24-28.

⁶³⁰ Ceka 1984a, 80 σημ. 5. Ωστόσο, κατά τον Hammond, ο εν λόγω χαρακτηρισμός καταδεικνύει ότι στο σημείο αυτό ο Πλίνιος αντλούσε τις πληροφορίες του από μία ελληνική πηγή και πιθανότατα τον Θεόπομπο, βλ. του ιδίου 1967, 234. Ο Anamali αποδέχεται ως πηγή του χωρίου τον Θεόπομπο, αλλά θεωρεί ότι ο ιστορικός χρησιμοποίησε τον χαρακτηρισμό για να δηλώσει την ιλλυρική ταυτότητά τους, του ιδίου 1972, 69.

⁶³¹ Δάκαρης 1965, 58-62, ψήφ. 1α· Cabanes 1976, 546 αρ. 14. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 165-166. Η επιγραφή είναι χαραγμένη στο βάθρο 1 στα ανατολικά του βουλευτηρίου της Δωδώνης και κάτω από αυτή βρίσκεται ένα άλλο, μεταγενέστερο ψήφισμα του Κοινού των Ηπειρωτών, που παρείχε

Βυλλίωνων τὸ κοινὸν Κρίσωνα
Σαβυρτίου, Μολοσσὸν Κυεστόν,
ἀρετᾶς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας
τᾶς εἰς αὐτούς.
Ἀθηνογένης ἐποίησε.

Οἱ Βυλλίονες, λοιπόν, τίμησαν με χάλκινο ἀνδριάντα, ἔργο του Ἀργείου καλλιτέχνη Ἀθηνογένη, τὸν Κρίσωνα, γιο τοῦ Σαβυρτίου, λόγω ἀρετῆς καὶ καλῆς θέλησης, ἀποδίδοντάς του στο πολιτικό καὶ θρησκευτικό κέντρο τῶν Ἡπειρωτῶν τὴ μέγιστη τιμή, που μπορούσε νὰ λάβει ἕνας θνητός⁶³². Ὁ Κρίσων πρέπει νὰ διέθετε τὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν, ἦταν στρατηγός⁶³³ καὶ παρείχε κάποια ἀρωγή καὶ προστασία στους Βυλλίονες, στα μεθόρια ἐδάφη τῶν ὁποίων ἔλαβαν χώρα συγκρούσεις μεταξύ Ἰλλυριῶν καὶ Ἡπειρωτῶν, κατὰ τὴν προέλαση τοῦ Δημητρίου Φαρίου πρὸς νότον τὸ 224-222 π.Χ.⁶³⁴. Σύμφωνα με τὸν Κατσικούδη, ἡ ἀνάθεση χρονολογεῖται πιο συγκεκριμένα τὸ 221-219 π.Χ.⁶³⁵.

Προφανῶς ἡ συμβολή τοῦ Κρίσωνα ἦταν καθοριστική γιὰ τὴν ἐκβαση τῶν γεγονότων⁶³⁶, ἐνῶ ἡ ἀνωτέρω πρωτοβουλία καὶ πράξη φανερώνει ὅτι οἱ Βυλλίονες ἦταν σχετικὰ ἢ ἀπολύτως ἀυτόνομοι τὴν περίοδο αὐτή. Σύμφωνα με τὸν Δάκαρη, ἦταν μέλη τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν, ἀλλὰ διατηρούσαν τὴν αὐτοτέλειά τους γιὰ τὰ ἐσωτερικά τους ζητήματα, κατὰ παρόμοιο τρόπο με ὅλα τὰ ἐλάσσονα Κοινὰ τῆς ὁμοσπονδιακῆς ἠπειρωτικῆς οργάνωσης⁶³⁷. Με τὴν ἀποψη αὐτὴ συμφωνεῖ καὶ ὁ Κατσικούδης⁶³⁸. Ἀντίθετα, ὁ Ceka θεωρεῖ ὅτι τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ ἐν λόγω Κοινόν ἀποτελοῦσε μία καθ' ὅλα αὐτεξούσια πολιτικὴ ἐνότητα⁶³⁹, ἀποψη, που ἀσπάζονται καὶ ἄλλοι μελετητές⁶⁴⁰. Πάντως, ἡ ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τους Ἰλλυριοὺς καὶ τους Ρωμαίους πρέπει νὰ θεωρηθεῖ δεδομένη τὴ χρονικὴ αὐτὴ στιγμή⁶⁴¹.

προξενία, πολιτεία, ἀσφάλεια καὶ ἐντέλεια στὸν Βοιωτὸ Καλλίμηλο, γιο τοῦ Σιμαλίου καὶ στους ἀπογόνους του, βλ. παραπάνω στὸ «Κοινὸ τῶν Ἡπειρωτῶν». Τὸ δεῦτερο ψήφισμα πρέπει νὰ χαρακτηθε μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνδριάντα, που ἀφιέρωσαν οἱ Βυλλίονες καὶ ἄρα μετὰ τὸ 219 π.Χ., ὁπότε καὶ πυρπολήθηκε ἡ Δωδώνη ἀπὸ τους Αἰτωλοὺς βλ. Δάκαρης 1965, 58-60, ψήφ. 1β· Κατσικούδης 2005, 46-66.

⁶³² Κατσικούδης 2005, 45-47.

⁶³³ Ἐνας Κρίσων, στρατηγὸς τῶν Ἡπειρωτῶν, μαρτυρεῖται, ὅπως ἐκτέθηκε παραπάνω καὶ σε ψήφισμα τῆς Μαγνησίας τοῦ Μαιάνδρου τοῦ 206 π.Χ., βλ. Kern 1900, 23 ἀρ. 32.

⁶³⁴ Κατσικούδης 2005, 58.

⁶³⁵ Κατσικούδης 2005, 58, 131.

⁶³⁶ Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὸ βᾶθρο 5 σώζεται ψήφισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν, που ἀφορᾶ τὴν ἀνάθεση ἐνὸς ἄλλου χάλκινου ἀνδριάντα πρὸς τιμὴν τοῦ Μενελάου, γιο τοῦ Κρίσωνα, ἐπίσης, ἔργο τοῦ Ἀθηνογένη. Κατὰ πάσα πιθανότατα οἱ δύο τιμώμενοι ἄνδρες ἦταν πατέρας καὶ γιος καὶ κατὰ τὸν Δάκαρη, οἱ ἀναθέσεις ἐγίναν τὴν ἴδια περίοδο καὶ γιὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς αἰτία, βλ. τοῦ ἰδίου 1965, 63-64. Ἀντίθετα, ὁ Κατσικούδης θεωρεῖ τὸν ἀνδριάντα τοῦ Μενελάου ἐλαφρῶς μεταγενέστερο καὶ τὸν συνδέει με τὰ γεγονότα στὸ Θέρμο, σε ἀντεκδίκηση τῆς καταστροφῆς τῶν ἱερῶν, τῶν Ἡπειρωτῶν καὶ τῶν Μακεδόνων, ἀπὸ τους Αἰτωλοὺς, βλ. τοῦ ἰδίου 2005, 66-70.

⁶³⁷ Δάκαρης 1965, 60· τοῦ ἰδίου 1997, 112.

⁶³⁸ Κατσικούδης 2005, 64.

⁶³⁹ N. Ceka 1984a, 79 σημ. 1.

⁶⁴⁰ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 13.

⁶⁴¹ Dakaris - Christidis - Vokotopoulou 1993, 57.

Οι επιγραφές, που βρέθηκαν στη Βύλλιδα παραθέτουν τα επίσημα όργανα του κράτους. Επώνυμος άρχων ήταν ο πρύτανης⁶⁴²:

[Π]ρυτανεύοντος
Ἀλέξομμα, Βότιχος⁶⁴³
Λυκίσκου
ἔθηκε τὸς λί-
θους κατὰ τὸν νό-
μον

Σε άλλη, όμως, επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ., που μνημονεύει μία ανάθεση λαφύρων στους θεούς, καταγράφεται ο πρύτανης και ο στρατηγός⁶⁴⁴:

Θεοῖς πρυτανέον-
τος Τράσου τοῦ Ἰέρω-
νος, **στ<ρ>αταγοῦντο-**
ς Μελανθίου τοῦ Ἀν-
θροπίσκου (Ἀν/θροπίσκου) ἐποίηθη ἀπὸ πο-
λεμίων.

Οι Βυλλίονες, λοιπόν, διέθεταν έναν ακόμη επώνυμο άρχοντα, τον στρατηγό, επιφορτισμένο αποκλειστικά με τα στρατιωτικά καθήκοντα, όπως επιβεβαιώνει και η καταγραφή του σε ανάθεση πολεμικής λείας. Ωστόσο, σε μία τρίτη πράξη, της οποίας η επιφάνεια βρέθηκε ως *spolio* στη μεσαιωνική βασιλική του γειτονικού Μπαλς (Ballsh) της Μαλακάστρα (χάρτ. 4) και ήταν ελληνιστικό ανάθημα στον Δία, αναφέρεται ο πρύτανης, ο στρατηγός, ο ίππαρχος και οι δαμιουργοί (εικ. 84)⁶⁴⁵:

[Δι]ἰ Τροπαίωι·
πρυτανεύων
Π[ά]των Ἀνθροπίσκου,
[σ]τραταγῶν
[Φ]ίλιος Πολέμωνο[ς],
ίππαρχῶν
[Νι]κάσιος Ἀ[ρ]χελά[ου],
δαμιου[ρ]γοῦντες
[Ν]ικόλαος Πευκολά[ου],
[Φ]ιλιστίδας Φιλιστίων[ος],
[Νικ]άσιος Νικολαίδ[α],
[Φιλι]στίων Νικ[ομ]άχο[υ],

⁶⁴² SEG 38.523· Ceka 1984a, 78 αρ. 2· του ιδίου 1987, 76 αρ. 6· Cabanes 1987b, 420 αρ. 639b.

⁶⁴³ Το όνομα «Βότιχος» παραπέμπει στο «Βούτιχος», που ανευρίσκεται σε επιγραφή από την Ελιμιώτιδα, βλ. Cabanes 1987b, 420 αρ. 639b.

⁶⁴⁴ SEG 38.534· Ceka 1987, 78 αρ. 8.

⁶⁴⁵ SEG 35.680· Ceka 1984a, 77· του ιδίου 1987, 84 αρ. 22· Cabanes 1987b, 420 αρ. 639a.

Η ανάγλυφη απεικόνιση μακεδονικών όπλων (εικ. 86-87)⁶⁴⁶ τοποθετεί την επιγραφή και την ανέγερση του τρόπαιου το 200-198 π.Χ., αποκαλύπτοντας ότι η Βύλλιδα συμμετείχε στον Β΄ Μακεδονικό Πόλεμο και στη νίκη επί του στρατού του Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας⁶⁴⁷. Από την ανωτέρω επιγραφή μαρτυρείται η ελληνική λατρεία του Δία Τρόπαιου και καθίσταται εκ νέου έκδηλος ο μικτός χαρακτήρας των θεσμών και των ανώτατων λειτουργιών της περιοχής. Η επώνυμος αρχή της πρυτανείας αφορά κυρίως, όπως προειπώθηκε, τις κορινθιακές αποικίες (Συρακούσες, Ανακτόριο, Αμβρακία, Κέρκυρα, Απολλωνία, Επίδαμνος)⁶⁴⁸. Ο στρατηγός ως επώνυμος παραπέμπει άμεσα στον ανώτατο αξιωματούχο του Κοινού των Ηπειρωτών, παρόλο που στους Βυλλίονες ο ρόλος του πρέπει να ήταν πιο περιορισμένος και να αφορούσε αποκλειστικά τα στρατιωτικά ζητήματα⁶⁴⁹. Το αξίωμα του *ιπάρχου* σχετίζεται, επίσης, με την ηπειρωτική ομοσπονδιακή οργάνωση (Λιβ. 32.10.2)⁶⁵⁰, αλλά και με τους Παρθίνους⁶⁵¹, ενώ προδίδει και την ύπαρξη οργανωμένου και αξιόμαχου ιππικού. Χωρίς αμφιβολία περισσότερο εκπλήσσει η παρουσία των πέντε «δαμιουργών» ως επώνυμων και επίσημων λειτουργιών των Βυλλίωνων.

Ο όρος κατά την αρχαιότητα χρησιμοποιείτο κατά κόρον και απέδιδε διαφορετικές έννοιες ανά χρονικό και γεωγραφικό πλαίσιο⁶⁵². Ήταν, όμως και μία από τις πιο διαδεδομένες επώνυμες αρχές. Το πρώτο συνθετικό, ο «δάμος-δήμος», δηλώνει γενικά μία εδαφική περιφέρεια και τους κατοίκους της και κατά συνέπεια ανταποκρίνεται πλήρως στον όρο κοινότητα, που περιέχει διάφορες οικιστικές και κοινωνικές μορφές, όπως τη φυλετική διαίρεση, την κώμη και την πόλη⁶⁵³. Άρα ετυμολογικά ο *δαμιουργός* είναι πρώτα απ' όλα ένα μέλος μιας κοινότητας, που εργάζεται γι' αυτή και παρέχει υπηρεσίες δημοσίου συμφέροντος⁶⁵⁴. Δεν αποτελεί έκπληξη, λοιπόν, που υιοθετήθηκε ως τίτλος από τους άρχοντες και ήταν ευρύτατα διαδεδομένος στον ελλαδικό χώρο, καθώς ανευρίσκεται στην Ηλεία, την Αχαΐα, τη δυτική Λοκρίδα, τη Φωκίδα, τη Θεσσαλία, την Κόρινθο, την Αργολίδα, τη Θήρα και την Αρκαδία.

⁶⁴⁶ Για τη μακεδονική ασπίδα, την απεικόνισή της στην τέχνη, τη χρήση της ως συμβόλου και μέσου εθνικής και πολιτικής προπαγάνδας, βλ. Liampi 1990, 157-172· της ίδιας 1998.

⁶⁴⁷ Βλ. Liampi 1998, 65.

⁶⁴⁸ Στη Βύλλιδα πρέπει να υπήρχε και δημόσια λατρεία του Δία Πρυτάνεως, όπως και στην Κασσώπη, βλ. Tzouvara-Souli 1993, 73· της ίδιας 1997, 444.

⁶⁴⁹ Ceka 1984a, 85-86.

⁶⁵⁰ Δάκαρης 1965, 62-63· Cabanes 1976, 362· Βλ. και παραπάνω.

⁶⁵¹ Ceka 1984a, 85-86. Οι Παρθίνοι ή Παρθηνοί/ Partheni επιχωρίαζαν στη μέση και άνω κοιλάδα του ποταμού Γενούσου και κατάγονταν, κατά τη μυθική γενεαλογία, από την Παρθώ, κόρη του Ίλλυριού (Στράβ. 7.7.8· Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 3.145· Αππ., *Ιλ.* 1.2). Στην επικράτειά τους βρισκόταν η πόλη Διμάλλη, κοντά στο χωριό Krotinë. Μία παραπλήσια της ανωτέρω, διοικητική και στρατιωτική, οργάνωση των Παρθίνων, διαφαίνεται, κατά τον Ceka, από την αποστολή δύο χιλιάδων ανδρών πεζικού, με επικεφαλής τον Επίκαδο και διακοσίων ιππικού, υπό τον Αλγάλσο, προς αρωγή του πραιτορα, Λεύκιου Ανίκιου Γάλλου το 168 π.Χ. (Λιβ. 44.30.13).

⁶⁵² Για τους δημιουργούς, την προέλευση και διάχυση του όρου στον ελλαδικό χώρο βλ. Murakawa 1957, 385-415.

⁶⁵³ Liddell-Scott 2007, λ. *δήμος*.

⁶⁵⁴ Murakawa 1957, 407, 410.

Πλησιέστερα στη Βύλλιδα, μαρτυρείται στη Δωδώνη, μόνο σε δύο σύγχρονες επιγραφές απονομής πολιτείας σε γυναίκες, που είναι και οι αρχαιότερες ευρεθείσες στην Ήπειρο (370-368 π.Χ.)⁶⁵⁵. Κατά την κυρίαρχη άποψη, στην περίπτωση αυτή, οι δαμιουργοί ήταν οι εκπρόσωποι των φυλών-μελών του διευρυμένου μολοσσικού Κοινού⁶⁵⁶. Σύμφωνα με τη Murakawa, η εν λόγω ορολογία ήταν κοινή κυρίως στα αρχαϊκά δωρικά κράτη και στη βορειοδυτική Ελλάδα. Στην Κόρινθο οι «επιδαμιουργοί» ήταν ο τίτλος των αξιωματούχων, που αποστέλλονταν κάθε χρόνο στην Ποτίδαια για να επιβλέψουν την αποικία, για λογαριασμό της μητρόπολης⁶⁵⁷. Απαραίτητη, όμως, προϋπόθεση για την υιοθέτηση του όρου από ένα κράτος ήταν σαφώς μία ανεπτυγμένη αίσθηση του συνανήκειν και η μεγάλη σημασία της έννοιας «κοινότητα», που γενικά ήταν πιο βαρύνουσα στις αρχαϊκές κοινωνίες, αλλά ιδιαίτερα για την ηπειρωτική επικράτεια παρέμενε θεμελιώδης, όπως υποδεικνύει η επιλογή της λέξης «Κοινόν» για την πολιτική οργάνωση κάθε φυλετικής διαίρεσης και υποδιαίρεσης (*Κοινόν* Πρασαίβων, *Κοινόν* Ατεράργων), ακόμη και εθνικής ή διεθνούς ομόσπονδης ενότητας (*Κοινόν* των Χαόνων, *Κοινόν* των Ηπειρωτών).

Συγκεκριμένα για τους Βυλλίονες, είναι χαρακτηριστικό ότι σε επιγραφή που προέρχεται από τη Σπάρτη αναφέρεται ο πρύτανης, όχι ως επώνυμος⁶⁵⁸ και ο *δήμος* των Βυλλίωνων, αντί του *έθνους*, που χαιρετίζουν τους Λακεδαιμονίους «*Βυλλίωνων ό πρύτα[νις κ<αι> ό] δήμο[ς] Λακεδα[ι]μ[ονίω]ν δήμοι χαίρειν...*» (IG V 1, 28). Συνεπώς, ο όρος «δήμος» είχε διαδοθεί στη Βύλλιδα ή ήταν εγγενής και σε κάθε περίπτωση ταυτόσημος με τον όρο «κοινότητα». Η ίδια, όμως, ορολογία ανευρίσκεται και σε μία σειρά ενσφράγιστων κεράμων, που περιέχουν την επιγραφή «δαμόσιος» ή «δαμοσία» και βρέθηκαν στο Gurëzezë, το Margëllis⁶⁵⁹ και το Klos (Νίκαια;)⁶⁶⁰, όπου ανακαλύφθηκε και μία ακόμη, η οποία συμπληρώθηκε ως εξής «δαμ(οσι—) Νικα(ι—) Β(υλλ—) βαλανείου» (εικ. 128)⁶⁶¹. Τα ανωτέρω κοινά χαρακτηριστικά και η γειννίαση των θέσεων καταδεικνύουν, κατά τον Ceka, ότι οι πόλεις της επικράτειας, η Νίκαια, το Gurëzezë και το Margëllis αποτελούσαν τα ομόσπονδα πολιτικά κέντρα των Βυλλίωνων (χάρτ. 14, 15)⁶⁶². Ο τίτλος «δαμιουργοί», λοιπόν, μπορεί να αφορά την ομοσπονδιακή οργάνωση του Κοινού των Βυλλίωνων, του οποίου τα μέλη ήταν οι πόλεις-«δάμοι» των περιχώρων, άποψη που ασπάστηκε και η Papazoglou⁶⁶³.

Πράγματι, ειδικά για τη Νίκαια θεωρείται αδιαμφισβήτητη η πολιτική της εξάρτηση από τους Βυλλίονες. Μία μεταγενέστερη αγωνιστική επιγραφή, που χρονολογείται το 80-50 π.Χ. από το Αμφιάρειο του Ωρωπού, αφορά τον αθλητή

⁶⁵⁵ Ευαγγελίδης 1956, 3· Δάκαρης 1957, 88-89· Hammond 1967, 525-526· Cabanes 1976, 534-535 no. 2· Meyer 2012, 205-206· Meyer 2013, 48-49.

⁶⁵⁶ Για το *Κοινόν* των Μολοσσών βλ. και Πλιάκου 2007, 47-49.

⁶⁵⁷ Murakawa 1957, 392.

⁶⁵⁸ SHERK 1990, 235.

⁶⁵⁹ Ceka 1982a, 104-105, 7a-b. Τα εγχάρακτα αυτά σφραγίσματα και οι κέραμοι αποκαλύπτουν την ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων και την κατασκευή δημοσίων κτισμάτων.

⁶⁶⁰ Parajani 1976b, 380, πίν. XIV 2, 4, 14, 15, 16. Βλ. και παρακάτω.

⁶⁶¹ Parajani 1976a, 421· Ceka 1982a, 123. Η κέραμος αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι οδήγησε και στην ταύτιση του Klos με τη Νίκαια, βλ. παρακάτω.

⁶⁶² Ceka 1984a, 69, 84.

⁶⁶³ Papazoglou 1989, 50-53.

Σώστρατο, ο οποίος νίκησε στην πωλική συνωρίδα, δηλαδή στο άρμα με δύο πουλάρια «[Σώσ]τρατος [...] του Βυλλίων από Νικαίας σ[υ]νωρίδι πωλική»⁶⁶⁴. Ο Σώστρατος χαρακτηρίζεται «Βυλλίων» από τη Νικαία και η καταγραφή του εθνικού και ειδικότερα του τύπου καταγωγής παραπέμπει σε μία ομοσπονδιακή οργάνωση, ελληνικού τύπου⁶⁶⁵.

Η πόλη της Νικαίας παραδίδεται γραμματειακά μόνο από τον Στέφανο Βυζάντιο «*Νικαία, πόλις Βιθυνίας... τρίτη ἐν Ἰλλυρίδι*» (Εθν. λ. *Νικαία*). Τοποθετείται από την πλειονότητα των ερευνητών στον λόφο του Klos (εικ. 130), που απέχει μόλις 1.400 μ. από τον λόφο του Gradisht (εικ. 79)⁶⁶⁶. Ο πρώτος, που πρότεινε την ταύτιση αυτή ήταν ο Robert, ο οποίος, όμως, είχε παραθέσει ως πιθανή θέση και το Margëllic⁶⁶⁷. Η αναγνώριση βασίστηκε στην ύπαρξη αγοράς και θεάτρου, που της αποδίδουν το καθεστώς της ελληνικής πόλης και κυρίως στην ανεύρεση της ανωτέρω ενσφράγιστης κεράμου από δημόσιο κτήριο, με το μονόγραμμα του τοπωνυμίου (εικ. 128)⁶⁶⁸. Παρόλα αυτά, η ταύτιση αυτή δεν έχει γίνει αποδεκτή απ' όλους τους μελετητές και ως πιθανή τοποθεσία για τη Νικαία παραμένει και το Margëllic⁶⁶⁹ ή κάποιο άλλο μέρος της βυλλιακής επικράτειας⁶⁷⁰.

Αν, όμως, η πόλη όντως ταυτίζεται με το Klos, που είναι η επικρατέστερη άποψη, οι επώνυμες αρχές της Νικαίας γίνονται γνωστές, μέσω 14 επιγραφών, που ήταν αναρτημένες στο ανάλημμα της ανατολικής παρόδου του θεάτρου⁶⁷¹. Πρόκειται για

⁶⁶⁴ Λεονάρδος 1925-26, 25-26, αρ. 40 · Robert 1928, 433.

⁶⁶⁵ Robert 1928, 433.

⁶⁶⁶ Οι πρώτες ανασκαφές στο Klos έγιναν από τον Lazër Parajani, μεταξύ 1973-1975, βλ. Parajani 1976a, 411-422.

⁶⁶⁷ Robert 1928, 433-434 και σημ. 6. Ο Hammond αρχικά είχε τοποθετήσει στο Klos την Αμαντία, βλ. του ίδιου 1967, 698, χάρτ. 16, 18.

⁶⁶⁸ Parajani 1976a, 420-421. Η κέραμος περιλαμβάνει το συχνό μονόγραμμα «ΔΑΜ», που αντικαθιστά το «δαμόσιος/α» και επισημαίνει την κρατική ιδιοκτησία, το μονόγραμμα της Νικαίας «ΝΥΚΑ» και ένα ακόμη απροσδιόριστο, στο οποίο διακρίνεται ευκρινώς ως πρώτο γράμμα το «Β» και είναι πιθανό να δηλώνει τη Βύλλιδα ή τους Βυλλίονες. Ακολουθεί η λέξη «Βαλανείου», την οποία ο Parajani εξέλαβε λανθασμένα ως το ιλλυρικό όνομα του ιδιοκτήτη του κεραμικού εργαστηρίου, ενώ δηλώνει το δημόσιο λουτρό της πόλης, βλ. Robert - Robert 1980, 411 αρ. 308.

⁶⁶⁹ Ο οικισμός στο Margëllic χρονολογείται από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, βάσει του κατώτερου στρώματος των τειχών και της ευρεθείσας κεραμικής. Ένα «πρωτο-αστικό» στάδιο ξεκινά το β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ., οπότε και χτίζονται τείχη με μεγάλους, ακατέργαστους ασβεστολιθικούς ογκόλιθους. Η αστική περίοδος χωρίζεται οχρωματικά σε δύο φάσεις, στην πρώτη, το β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ., οπότε και κατασκευάζονται τείχη κατά το πρότυπο της Απολλωνίας και τη δεύτερη, στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. Υπήρχε μία κύρια οδός, παράλληλη προς τα τείχη, με οικίες στο πάνω μέρος και καταστήματα στο κάτω. Οι οικίες διέθεταν και δεξαμενές. Από την «πρωτο-αστική» περίοδο προέρχεται πλούσια κεραμική, τοπική, τύπου Δεβόλη, αλλά και ελληνικές εισαγωγές. Τον 7^ο - 6^ο αι. π.Χ. εισάγεται κορινθιακή και ανατολιζούσα ελληνική κεραμική από τα ιωνικά κέντρα, ενώ τον 5^ο αι. π.Χ. κυρίως αθηναϊκή. Τον 4^ο αι. π.Χ. υπερτερούν οι παραγωγές της Απολλωνίας, ενώ τον 3^ο αι., τα προϊόντα τοπικών εργαστηρίων. Κατά μία άλλη άποψη, το Margëllic ταυτίζεται με την πόλη *Bargullum*, που αναφέρει ο Λίβιος το 205 π.Χ. (29.12.13). Οι ανασκαφές ξεκίνησαν το 1981, με επικεφαλής τον N. Ceka. Για το Margëllic βλ. Andrea 1983-84, 109-110 · Ceka 1986, 71-98 · Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 244-245 · Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 179-181. Βλ. και στην παρούσα μελέτη, εικ. 76-78.

⁶⁷⁰ Sestieri 1976, 384 · Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 175, 178.

⁶⁷¹ Andrea 1983-84, 109. Είναι συχνή η δημοσίευση των αποφάσεων μιας πολιτείας στο θέατρο, που ήταν ο πυρήνας της πολιτικής και πολιτιστικής ζωής μιας ελληνικής πόλης. Οι άπαροδοι αποτελούσαν τις εισόδους για τα θεατρικά εδώλια και άρα επρόκειτο για ένα πασιφανές και επιφανές σημείο του δημόσιου χώρου. Ψηφίσματα χαραγμένα στα ανάλημματα των παρόδων υπήρχαν στη Βύλλιδα και

μία σειρά από ψηφίσματα απονομής πολιτείας σε ένα πρόσωπο και τους απογόνους του, που φέρουν ως επώνυμο άρχοντα τον πρύτανη και χρονολογούνται στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.⁶⁷²:

Πρυτανεύοντος Ἀμφιστράτου ἐδόθη πολ[ι]-
τεία Γλαυκίαι τῶι [Ἰέ]ρωνος αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις⁶⁷³

Η παθητική μορφή, «εδόθη», δεν επιτρέπει την εξακρίβωση της κοινότητας, που λάμβανε τις αποφάσεις, αν και κατά πάσα πιθανότητα, πρόκειται για το *Κοινόν* των Βυλλιόνων, του οποίου μέρος ήταν και η Νίκαια. Σε αυτή την περίπτωση, δεν είναι γνωστό γιατί τα εν λόγω ψηφίσματα ήταν αναρτημένα στο θέατρο του Κλος και όχι σ' αυτό της Βύλλιδας, αν και τα αναλήμματα του θεάτρου της τελευταίας είναι κατεστραμμένα και δεν μπορεί να αποκλεισθεί και μία δεύτερη δημοσιοποίησή τους εκεί⁶⁷⁴. Η αναγραφή τους στο Κλος θα μπορούσε, βέβαια, να εξηγηθεί από μία τοπική αυτονομία, που θα απολάμβανε η πόλη στο πλαίσιο του Κοινού και φαίνεται ότι τα πολυάριθμα και σύγχρονα αυτά ψηφίσματα απονομής πολιτείας και κατά συνέπεια ένταξης στην κοινότητα, όχι μόνο ενός προσώπου, αλλά και όλης της γενιάς του, επισημαίνουν την ανάγκη αύξησης του πληθυσμού της πόλης, που ίσως είχε χάσει την πρωτεύουσα θέση της έναντι της Βύλλιδας⁶⁷⁵. Ωστόσο, σε μία απελευθερωτική επιγραφή, άγνωστης χρονολόγησης, επίσης, από το θέατρο του Κλος, καταγράφεται ο πρύτανης, αλλά και ο στρατηγός (εικ. 88)⁶⁷⁶:

Πρυτανεύοντος Βού-
λου τοῦ Ἀλεξάνδρου, **στρατα-**
γοῦντος Νικάνορος τοῦ Ν[ι]-
κασίου, ἀφῆκε ἐλεύθερον
Πρα[υλ]λας [Κλ]εοδώ-
ρου Ἀξτανια (?) Χρήσι-
μον τὸν Αἰσχρίονος
καὶ ἔθηκε Χρήσιμος
τοὺς λίθους κατὰ
τὸν νόμον.

Το όνομα του απελευθερωτή και το πατρωνυμικό του ακολουθείται από έναν ακόμη όρο, «Ἀξτανια», που θα μπορούσε να αποτελεί και εθνικό, αλλά προκαλεί απορία το θηλυκό γένος⁶⁷⁷. Στη Νίκαια οι απελευθερώσεις δούλων είναι περιορισμένες και η διατύπωση των επίσημων αποφάσεων γίνεται με βάση την

στον Βουθρωτό, ενώ στα θεσπρωτικά Γίτανα, απελευθερωτικές πράξεις χαράσσονταν στα μέτωπα των θεατρικών εδωλίων. Για το θέατρο των Γιτάνων βλ. Πρέκα-Αλεξανδρή 2012, 109-115.

⁶⁷² Ceka 1984a, 78 αρ. 4· του ιδίου 1987, 85-89, αρ. 24, 25, 27, 29-31, 36.

⁶⁷³ SEG 38.559· Ceka 1987, 85 αρ. 23.

⁶⁷⁴ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 175.

⁶⁷⁵ Ceka 1984a, 87.

⁶⁷⁶ Ceka 1984a, 78 αρ. 3· του ιδίου 1987, 89-90, αρ. 38· Cabanes 1987b, 420-421, αρ. 639c.

⁶⁷⁷ Cabanes 1987b, 421.

ελληνική ορολογία «*ἀφῆκε ἐλεύθερον*», που χρησιμοποιείται στην Ήπειρο και στα πολυάριθμα ψηφίσματα του Βουθρωτού. Επίσης, η φράση «*ἔθηκε τοὺς λίθους κατὰ τὸν νόμον*», εισάγει μία άλλη κατηγορία, κατά την οποία ο απελευθέρως έχει τη νομική υποχρέωση να ανεγείρει ο ίδιος τη λίθινη στήλη, στην οποία θα αναγραφόταν η απόφαση απελευθέρωσής του⁶⁷⁸. Η ενέργεια αυτή ενέχει και τη σημασία ενίσχυσης της πράξης, η οποία, αφού καταγράφηκε και εκτέθηκε δημόσια, είναι πλέον οριστική και αμετάκλητη⁶⁷⁹.

Σε μία οικοδομική επιγραφή, που βρέθηκε στο Κλος, αναφέρονται, επίσης, ο πρύτανης, ο στρατηγός, αλλά και ο γυμνασίαρχος (εικ. 89)⁶⁸⁰:

Πρυτανεύοντο[ς]
Ἀσπίμμα τοῦ Πραύ[λου (?)],
στραταγοῦντος
Δαμονίκου τοῦ Νικάν[δρου],
γυμνασιαρχοῦντ[ος]
Κρατίλλου τοῦ Μαχά[τα],
ἐποιήθη.

Χωρίς αμφιβολία οι κύριοι, ανώτεροι αξιωματούχοι της Νίκαιας ήταν ο επώνυμος πρύτανης και ο στρατηγός. Ο γυμνασίαρχος, γνωστός από τον νοτιοελληνικό κόσμο, ήταν εν γένει ο διευθυντής της παλαίστρας και ο επόπτης της αθλητικής εκπαίδευσης των νέων. Πιθανότατα να ήταν ένας ακόμη επώνυμος άρχοντας, αλλά η αναγραφή του και η παρουσία του αποκλειστικά, μέχρι στιγμής, στην ανωτέρω οικοδομική επιγραφή μπορεί να συνδέεται με κάποιο κτίσμα αντίστοιχης δραστηριότητας, ίσως με το στάδιο, λείψανα του οποίου ανακαλύφθηκαν εντός των τειχών της πόλης και ήταν παραδοσιακά ο χώρος, που γίνονταν γυμνικοί αγώνες και η στρατιωτική άσκηση. Ένας γυμνασίαρχος αναφέρεται, όπως προειπώθηκε και σε ενεπίγραφη στήλη του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ. από την Αντιγόνηα, την οποία ανέθεσε ο ίδιος στους προστάτες των Γυμνασίων, τον Ηρακλή και τον Ερμή⁶⁸¹.

Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη ότι η Νίκαια φαίνεται να εξαρτάται πολιτικά από τη Βύλλιδα, δεν είναι ξεκάθαρο αν οι αξιωματούχοι αυτοί ήταν κοινοί για τις δύο πόλεις και ανήκαν γενικά στο Κοινόν των Βυλλιόνων ή αν ήταν οι ανώτεροι λειτουργοί μόνο της Νίκαιας⁶⁸², γεγονός που θα σήμαινε ότι η πόλη απολάμβανε μία τοπική ανεξαρτησία στα εσωτερικά ζητήματα, στους κόλπους, βέβαια, του Κοινού και της εξωτερικής πολιτικής του, κατά παρόμοιο τρόπο με την αυτονομία των φυλετικών υποδιαίρέσεων και των Κοινών τους εντός των ηπειρωτικών εθνών.

⁶⁷⁸ Cabanes 1987b, 420.

⁶⁷⁹ Ceka 1984a, 87 και σημ. 39.

⁶⁸⁰ Patsch 1904, 119 αρ. 97· Anamali 1976, 129 αρ. 5, 135 αρ. 5· Cabanes 1976, 562 αρ. 36· Ceka 1987, 90, αρ. 39.

⁶⁸¹ Ευαγγελίδης 1914, 234· Κοντορίνη 1987, 620-621 αρ. 5· Τζουβάρα-Σούλη 2000, 128-129.

⁶⁸² Cabanes 1976, 384· Χατζόπουλος 1997, 144.

Μία ακόμη επιγραφή από το οχυρό Rabie του Τεπελενίου (χάρτ. 15), που χρονολογείται τον 3^ο αι. π.Χ., συμπληρώνει τον κατάλογο των αξιωματούχων της περιοχής (εικ. 90)⁶⁸³:

Περιπολαρχῶν

[Πρ(?)]αυγαῖος Πραυγίσ[σου]

ὁ γραμματεὺ[ς]

[Πρα(?)]υγίμματος Νικα[ίου(?)]

[οἰ] συμπερίπολο[ι]

[Πρα]υγίμματος Βοί[σκου(?)]

[Πρα]υγίσσος Δι[. . .]

. . ρ Δινω[— — — — —]

. . Ἄτι[— — — — —]

Σε ένα κοντινό οχυρό, λοιπόν, αναφέρεται εκ νέου, όπως στους Βαλαίτες, ο περιπόλαρχος ως επώνυμος αξιωματούχος και διοικητής των συνοριακών φρουρών, που εδώ ονομάζονται *συμπερίπολοι*. Η ύπαρξη του γραμματέα και ο επώνυμος χαρακτήρας των αρχών φανερώνει, κατά μία υπόθεση, ότι ο περιπόλαρχος ήταν ο εκπρόσωπος της κεντρικής κυβέρνησης, με την ευχέρεια να λαμβάνει άμεσες αποφάσεις για τα περίχωρα, γεγονός που υποδεικνύει ότι τα μικρά αυτά συνοριακά οχυρά μπορούσαν να αποτελούν ενίοτε και έδρες ελάσσονων Κοινών⁶⁸⁴.

Η μελέτη των ανθρωπωνυμίων από τις ανωτέρω επιγραφές παρουσιάζει ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία. Η συντριπτική πλειονότητα των ονομάτων της Βύλλιδας και των γειτονικών κέντρων είναι ελληνικά, αλλά δεν απαντούν στις κορινθιακές αποικίες, παρά μόνο στα έθνη της Ηπείρου και της Μακεδονίας (*Αλέξανδρος, Αλεξόμματος, Ανδρίσκος, Αρχέλαος, Κέββας, Μακέτα, Μαχάτας, Νικάνωρ, Πενκόλαος, Φάλακρος, Φιλώτας, Δρίμακος*). Υπάρχουν, βέβαια και κάποια ιλλυρικά (*Πρευράτος, Τράσος, Τριτεύτας*), οι κάτοχοι των οποίων είχαν αναλάβει ακόμη και την ύψιστη αρχή του πρυτάνεως⁶⁸⁵. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι στην επικράτεια της Βύλλιδας, αλλά και στην κοντινή Αμαντία και Διμάλη, μαρτυρείται ένας μικρός αριθμός ονομάτων, τα οποία δεν είναι ιλλυρικά, ούτε μπορούν να ετυμολογηθούν από τα ελληνικά, αλλά αποτελούν υβρίδια, συνδυάζοντας ελληνικές με μη ελληνικές ρίζες (*Πραύγος, Πραύγισσος, Πραυγίμματος, Ασπίμματος, Πάτων* κ.α.). Ωστόσο, παρόμοια, άγνωστης ετυμολόγησης, ονόματα απαντούν και νοτιότερα ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ.,

⁶⁸³ Anamali 1976, 129 αρ. 6, 135-136 αρ. 5· Ceka 1982b, 71, 80· του ιδίου 1987, 92 αρ. 41.

⁶⁸⁴ Ceka - Ceka 2017, 494.

⁶⁸⁵ SEG 38.534· 38.538· Ceka 1987, 78 αρ.8, 79-80 αρ.14. Ο Prendi αποδέχεται την ύπαρξη μικτών πληθυσμών, Ελλήνων και Ιλλυριών, στις πόλεις της νοτίου Αλβανίας, αλλά ερμηνεύει τη συντριπτική πλειονότητα των ελληνικών ονομάτων στην τάση της ιλλυρικής αριστοκρατίας να τα υιοθετήσει, όπως και όλο τον ελληνικό πολιτισμό. Θεωρεί, λοιπόν, ότι τα περισσότερα ελληνικά ονόματα ανήκαν σε αυτόχθονες εξελληνισμένους Ιλλυριούς, βλ. Prendi 1976, 99.

όπως οι βασιλείς, Θάρυψ και Αρρύβας⁶⁸⁶ των Μολοσσών, Σαβύλινθος της Ατιντανίας, Όροιδος της Παραναΐας και Σάμινθος της Αιτωλίας⁶⁸⁷.

Στις επιγραφές της βόρειας Ηπείρου και Ιλλυρίας παρατηρείται ακόμη η εναλλαγή ελληνικών και μη ελληνικών ανθρωπωνυμίων μέσα στις ίδιες οικογένειες, με τη μορφή ξένων ονομάτων, αλλά ελληνικών πατρωνυμίων (*Πάτων Ανθρωπίσκου, Τράσος Ιέρωνος, Πραυγίμματος Νίκα, Πραυγίμματος Βοϊσκού*), γεγονός που σημαίνει ότι είχαν χάσει τον ξενικό τους χαρακτήρα και ανήκαν πια στην κοινή κληρονομιά των πληθυσμών αυτών. Σύμφωνα με τον Χατζόπουλο, τα εν λόγω ονόματα δίνουν μία νέα διάσταση στη μαρτυρία του Στράβωνα (7.7.8) περί ανάμικτων και δίγλωσσων πληθυσμών νοτίως της Επιδάμνου και βορείως των Κεραυνίων, στους οποίους συγκαταλέγονται οι Βυλλίονες, οι Ταυλάντιοι, οι Παρθίνοι, οι Βρύγοι, οι Εγχελείς και πιθανότατα οι Δασσαρήτες. Βάσει των ανωτέρω δεδομένων ο Χατζόπουλος επισήμανε ότι πρέπει να γίνει δεκτή η παρουσία στη μεθόρια αυτή ζώνη προελληνικών και προϊλλυρικών στοιχείων, μαζί με τους ελληνικούς και ιλλυρικούς πληθυσμούς, όχι τόσο, όμως, με τη μορφή πραγματικών θυλάκων, όσο πολιτιστικών καταλοίπων, καθώς είχε επέλθει η γλωσσική και πολιτιστική αφομοίωση από τα επικρατέστερα εθνικά σύνολα⁶⁸⁸.

Όσον αφορά τις λατρείες των Βυλλίωνων, πολύτιμες πληροφορίες εξάγονται από τις ευρεθείσες επιγραφές και τα νομίσματα. Στη Βύλλιδα λατρευόταν η Ήρα Τελεία⁶⁸⁹ και πιθανώς ο Ζεὺς Τέλειος⁶⁹⁰, επικλήσεις, που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες στη νότια Ελλάδα και συνέδεαν τις θεότητες αυτές με την προστασία του γάμου⁶⁹¹. Εξέχουσα θέση στην κοινότητα είχε, όπως προαναφέρθηκε και η λατρεία του Δία Τρόπαιου, του κατεξοχὴν θεοῦ της Νίκης, που ανευρίσκεται σε διάφορες περιοχές, όπως στην Αθήνα και την Επίδαυρο. Ταυτίζεται, επίσης, με τον Δία Νίκαιο, ο οποίος, κατά τον Λίβιο, τιμάτο ιδιαίτερα στην Ήπειρο, καθώς υπήρχε και ιερό αφιερωμένο σ' αυτόν, πιθανότατα κάπου κοντά στα σημερινά Ιωάννινα “*altero die ad templum Iovis, Nicaeum quem vocant*” (43.21.8)⁶⁹². Από αναθηματικές επιγραφές διαπιστώνεται και η λατρεία του χθόνιου Ποσειδῶνα «*Κ...../ Ποσειδῶνι/ εὐχάν*»⁶⁹³, του οποίου σύμβολο και συχνή απεικόνιση στη βόρεια αυτή ζώνη ήταν ο ταύρος. Μία αποσπασματικά σωζόμενη επιτύμβια στήλη από την πόλη έφερε την κεφαλή του ζώου στην επίστευή της (εικ. 101).

Σημαντική ήταν ακόμη η λατρεία της θεάς Παρθένου, η οποία είτε ταυτίζεται με την Αρτέμιδα είτε αποτελεί ξεχωριστή θεότητα και φαίνεται ότι υπήρχε ναός και μαντείο, αφιερωμένο σε αυτήν, σύμφωνα με μία επιγραφική ανάθεση, που έγινε κατ'

⁶⁸⁶ Στη Οδύσσεια το όνομα «Αρύβας» είναι φοινικικό «*ἐκ μὲν Σιδῶνος πολυχάλκου εὐχομαι εἶναι, κούρη δ' εἴμ' Ἀρύβαντος ἐγὼ*» (ο 425-426), βλ. Shewan 1918, 329.

⁶⁸⁷ Για το όνομα Σαβύρτιος, που απαντά στη Δωδώνη και τον Βουθρωτό, αλλά και για άλλα σπάνια, παρόμοια ανθρωπωνύμια, που δεν κατατάσσονται από τους μελετητές στην ελληνική, την ιλλυρική, ούτε ακόμη και στη θρακική γλώσσα, βλ. Κατσικούδης 2005, 54-55.

⁶⁸⁸ Χατζόπουλος 1997, 144-145.

⁶⁸⁹ Ceka 1987, 81 αρ. 16.

⁶⁹⁰ Quantin 1999, 77 και σημ. 74.

⁶⁹¹ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 187.

⁶⁹² Ceka 1987, 75, 84 αρ. 4, 22 και σελ. 120· του ίδιου 1992, 125· Quantin 1999, 69, 77, 78· Τζουβάρα-Σούλη 2008, 186-187.

⁶⁹³ Ceka 1987, 79 αρ. 11, 12.

εντολή της «-/ σπια/ τά άπ/οδιδώτι εύχά/ν Παρθε/νῶι κά/τ' έπιτα/γάν»⁶⁹⁴. Η Παρθένος θα μπορούσε να συνδέεται με την εκπαίδευση των νεαρών κοριτσιών, το κυνήγι ή και κάποιες νυχτερινές δραστηριότητες, που παραδοσιακά ανήκαν στον τομέα της Εκάτης, λατρεία της οποίας μαρτυρείται και στον Ωρικό⁶⁹⁵. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην Ταυρική Χερσόνησο υπήρχε, επίσης, λατρεία της θεάς Παρθένου, η οποία σχετιζόταν με καταστάσεις υψηλού κινδύνου και πολιορκίας. Σε αντίστοιχες περιπτώσεις γινόταν και επίκληση στη θεά Φωσφόρο, την Εκάτη ή την Αρτέμιδα, για βοήθεια σε νυχτερινές επιθέσεις ή μεταφορικά για τη «φώτιση», που θα αποκάλυπτε το καλύτερο σχέδιο άμυνας⁶⁹⁶.

Οι νομισματικές εκδόσεις των Βυλλιώνων χρονολογούνται είτε μεταξύ του 268-168 π.Χ.⁶⁹⁷ είτε του 270-167 π.Χ.⁶⁹⁸ ή του 230-168/7 π.Χ.⁶⁹⁹ και περιλαμβάνει μόνο χάλκινες εκδόσεις. Η Μετα, όμως, απέκλεισε το ενδεχόμενο η νομισματική παραγωγή των πόλεων της μεθόριας αυτής ζώνης (Βύλλις, Αμαντία, Ωρικός, Ολύμπη) να ξεκίνησε πριν το 230 π.Χ., καθώς οι τύποι των νομισμάτων παραπέμπουν σε αυτά του Κοινού των Ηπειρωτών και στα νεότερα της Απολλωνίας. Επίσης, η ίδια υποστήριξε ότι η έναρξη της εν λόγω νομισματοκοπίας συνδέεται άρρηκτα με την άφιξη των Ρωμαίων και την κίνηση των στρατευμάτων, που δημιούργησε μεγαλύτερη ζήτηση αγαθών και οδήγησε στη διαμόρφωση περιφερειακών αγορών για τοπικές, καθημερινές συναλλαγές, όπως υποδεικνύει η έκδοση αποκλειστικά χάλκινων νομισμάτων⁷⁰⁰.

Μία κοπή απεικονίζει στην εμπρόσθια όψη τη γενειοφόρο και στεφανωμένη, με φύλλα βελανιδιάς, κεφαλή του Δία προς τα δεξιά και στην οπίσθια, φίδι ελισσόμενο γύρω από το Κέρας της Αμάλθειας, με την επιγραφή «ΒΥΛΛΙΟΝΩΝ» και όλη την παράσταση μέσα σε στεφάνι δρυός (εικ. 91-92)⁷⁰¹. Ο Δίας εδώ έχει χαρακτηριστεί «Δωδωναίος»⁷⁰², αλλά και «Μειλίχιος»⁷⁰³, μία επίκληση, που αφορούσε τον χθόνιο

⁶⁹⁴ Ceka 1992, 125· του ίδιου 1987, 79-81 αρ. 14, 15. Ωστόσο, στη Βύλλιδα δεν έχει βρεθεί κάποιος ναός ή ιερό και κατά τον Ceka, είναι πιθανό η επιγραφή να σχετίζεται με το παρακείμενο Νυμφαίο, στην επικράτεια της Απολλωνίας, με το οποίο και οι Βυλλίονες ήταν ιδιαίτερα συνδεδεμένοι. Λατρεία της Παρθένου υπήρχε και στα Γίτανα και ο Quantin θεωρεί ότι επρόκειτο για θεωνύμιο και όχι για επίκληση της Αρτέμιδας, από την οποία την ξεχωρίζει απόλυτα, βλ. του ίδιου 2010, 437-440. Η ίδια θεότητα ανευρίσκεται και στη Νεάπολη, όπου λατρεύεται ως Πολιάδα και απεικονίζεται στα ανάγλυφα και τα νομίσματα με πόλο στην κεφαλή.

⁶⁹⁵ Quantin 1999, 69.

⁶⁹⁶ Μία επιφάνεια της Φωσφόρου διέσωσε και τους Βυζαντινούς από την πολιορκία του Μακεδόνα Φιλίππου το 340-339 π.Χ. Για τις ιδιότητες και επιφάνειες της Παρθένου και της Φωσφόρου, βλ. Petridou 2015, 130-138.

⁶⁹⁷ Ceka 1972, 124.

⁶⁹⁸ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 174.

⁶⁹⁹ Gardner 1883, xxxviii, 64· Head 1911, 314-315· Hammond 1967, 548· Cabanes 1976, 385.

⁷⁰⁰ Βλ. της ίδιας 2014, 328-329. Εξάλλου, κατά την ίδια, μέχρι τότε οι πληθυσμοί της περιοχής φαίνεται να βασίζονταν κυρίως στο ανταλλακτικό εμπόριο ή στις εκδόσεις του Δυρραχίου και της Απολλωνίας. Είναι ακόμη γνωστό ότι στις εκστρατείες ακολουθούσε και μεγάλος αριθμός εμπόρων, οι οποίοι πραγματοποιούσαν συναλλαγές επί τόπου, προμηθεύοντας με αγαθά τα στρατεύματα και αγοράζοντας τη λεία.

⁷⁰¹ Gardner 1883, 64 πίν. xxxi. 12· Patsch 1904, 111 αρ. 1· Τζουβάρα-Σούλη 2008, 186.

⁷⁰² Pause-Dreyer - Ceka 1988, 87· Tzouvara-Souli 1993, 78-80 εικ. 20. Κατά μία άποψη, η λατρεία του Δωδωναίου Δία μεταδόθηκε στη Βύλλιδα από την Απολλωνία, αυτόθι, 80 σημ. 189.

⁷⁰³ Ceka 1988, κατάλ. 276 αρ. 146 a, b. Ο Δίας Μειλίχιος ήταν ο καθάρσιος θεός του Κάτω Κόσμου και της γονιμότητας. Έφερε Κέρας της Αμάλθειας και ενσαρκωνόταν σε φίδι, ενώ συνδεόταν ιδιαίτερα με την Φεραία θεά Εν(ν)οδία, τη θεσσαλική εκδοχή της Εκάτης ή τη μετεξέλιξή της, την Αρτέμιδα

χαρακτήρα του θεού, ενώ και η παρουσία του φιδιού, ενός κατεξοχήν χθόνιου συμβόλου, που σχετίζεται με τη γονιμότητα της γης και τον ορυκτό πλούτο, σε συνδυασμό με το Κέρας της Αμάλθειας, προβάλλουν πιθανότατα τόσο την αφθονία των φυσικών πόρων της περιοχής, όπως τα μεταλλεία της ασφάλτου, όσο και την ευημερούσα κατάσταση της κοινότητας.

Μία λατρεία, που γίνεται γνωστή χάρη στα νομίσματα, είναι αυτή των Νυμφών. Χάλκινες κοπές του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ. φέρουν ως εμπροσθότυπο γυναικεία κεφαλή, που έχει αναγνωριστεί ως νύμφη και ως οπισθότυπο, τις φλόγες του Νυμφαίου, με την επιγραφή «ΒΥΛΛΙΟΝΩΝ» (εικ. 93)⁷⁰⁴. Χωρίς αμφιβολία οι παραστάσεις αυτές οφείλονται στη γειτνίαση της Βύλλιδας με το Νυμφαίο και την επίδραση της όμορης Απολλωνίας, σύμφωνα και με τις γεωγραφικές πληροφορίες του Πλίνιου “*Apollonia quondam Corinthiorum colonia... cuius in finibus celebre Nymphaeum accolunt barbari Amantes et Buliones*” (Φυσ. Ιστ. 3.23.145)⁷⁰⁵. Ωστόσο, έχει προταθεί και ότι η εικονιζόμενη κεφαλή αναπαριστά την Αρτέμιδα⁷⁰⁶ ή τη θεά Παρθένο των Βυλλίωνων⁷⁰⁷.

Μία άλλη σειρά εκδόσεων φέρει ως εμπροσθότυπο αγένεια κεφαλή, νεαρού άνδρα προς τα δεξιά, με κορινθιακό κράνος και ως οπισθότυπο κεραυνό ή ρόπαλο⁷⁰⁸, σύμβολο του Ηρακλή και δάφνινο στεφάνι, αμφότερα με την επιγραφή «ΒΥΛΛΙΟΝΩΝ» (εικ. 94-95)⁷⁰⁹. Μία ακόμη κοπή απεικονίζει στην εμπρόσθια όψη νεανική κεφαλή, με ή χωρίς κορινθιακό κράνος και στην οπίσθια, αετό προς τα δεξιά, πάνω σε κεραυνό, με την ίδια επιγραφή (εικ. 96)⁷¹⁰. Ωστόσο, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι έχουν βρεθεί σειρές νομισμάτων, που αντί του εθνικού, φέρουν ως εκδίδουσα αρχή το όνομα της πόλης σε ονομαστική, «ΒΥΛΛΙΣ».

Μία τέτοια χάλκινη έκδοση αναπαριστά και πάλι στην εμπρόσθια όψη νεαρή, αγένεια κεφαλή προς τα δεξιά, με κορινθιακό κράνος και στην οπίσθια, αετό προς τα δεξιά, πάνω σε κεραυνό και την επιγραφή «ΒΥΛΛΙΣ», ενώ η παράσταση περιβάλλεται από στικτό κύκλο (εικ. 97-98)⁷¹¹. Ο αγένειος κρανοφόρος άνδρας έχει ταυτιστεί σε όλα τα νομίσματα με τον Νεοπτόλεμο, γιο του Αχιλλέα και γενάρχη της μολοσσικής δυναστείας, αλλά και ιδρυτή, όπως προειπώθηκε, της πόλης των Βυλλίωνων (Στέφ. Βυζ. λ. *Βύλλις*)⁷¹². Τέλος, μία ακόμη έκδοση φέρει ως

Εννοδία ή Φωσφόρο/Σελασφόρο, αλλά και με τον Απόλλωνα, λατρείες που αποτελούσαν και τις λεγόμενες θεσσαλομακεδονικές θεότητες των καθαρμών. Για το θέμα βλ. Χρυσοστόμου 1994, 175-201.

⁷⁰⁴ Patsch 1904, 114 αρ. 8· Pause-Dreyer - Ceka 1988, 87· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 174, αρ. 5· Τζουβάρα-Σούλη 2013, 193-194. Οι ίδιοι τύποι ανευρίσκονται στα νομίσματα της Απολλωνίας, υπό τον έλεγχο της οποίας βρισκόνταν και τα μεταλλεία της ασφάλτου.

⁷⁰⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1988-89, 46-47· Ceka 1992, 125.

⁷⁰⁶ Franke 1983, 28.

⁷⁰⁷ Quantin 2010, 437-438.

⁷⁰⁸ Η μορφή του Ηρακλή με το ρόπαλό του εμφανίζεται και σε κάποια χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Ηπειρωτών, βλ. Λιάμπη 2008, 58.

⁷⁰⁹ Patsch 1904, 113-114 αρ. 2, 5· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 174 αρ. 2, 3.

⁷¹⁰ Patsch 1904, 114 αρ. 6· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 174 αρ. 4. Ο Ceka συνέδεσε τους τύπους με τον αετό και το ρόπαλο με τα νομίσματα του Φιλίππου Ε΄ και τη φιλομακεδονική στάση των Βυλλίωνων, κατά τον Α΄ Μακεδονικό Πόλεμο, βλ. του ίδιου 1987, 117.

⁷¹¹ Gardner 1883, 64· Patsch 1904, 112 αρ. 4· Head 1911, 315.

⁷¹² Pause-Dreyer - Ceka 1988, 87· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 174 αρ. 2, 3, 4.

εμπροσθότυπο γυναικεία κεφαλή προς τα δεξιά, με στεφάνη, που αναγνωρίζεται ως νύμφη και στην πίσω όψη, τις φλόγες του Νυμφαίου, με την επιγραφή «ΒΥΛΛΙΣ» (εικ. 99)⁷¹³. Έχει πλέον προταθεί ότι οι κοπές αυτές, με εκδίδουσα αρχή τη Βύλλιδα, ανήκουν στην περίοδο μετά το 167 π.Χ., οπότε και οι Ρωμαίοι αναγνώρισαν την αυτονομία μόνο του αστικού κέντρου των Βυλλίωνων⁷¹⁴.

Η Νίκαια δεν εξέδωσε δικά της νομίσματα, γεγονός που ενισχύει την άποψη για την πολιτική και οικονομική της εξάρτηση από τη Βύλλιδα. Στο Klos βρέθηκε ανάγλυφο γυναικείας ιστάμενης θεότητας, με ζωσμένο χιτώνα και ψηλές ενδρομίδες, με δάδα στο αριστερό χέρι και φιάλη στο δεξί, που έχει αναγνωριστεί ως Άρτεμις Φωσφόρος ή Σελασφόρος, η προαναφερθείσα σπάνια λατρεία, που ταυτίζεται και με αυτή της Εκάτης και ενέχει χθόνια και οργιαστικά χαρακτηριστικά (εικ. 102)⁷¹⁵. Στην ίδια θέση ανακαλύφθηκε ακόμη ένα ανάγλυφο από τοπικό ασβεστόλιθο, που αναπαριστά Νύμφες να χορεύουν γύρω από τη φλόγα του Νυμφαίου (εικ. 103)⁷¹⁶.

Από τα τέλη του 3^{ου} - αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. η Βύλλιδα θεωρείται μία καθ' όλα ελληνική πόλη, καθώς καταγράφεται στον κατάλογο των θεαροδόκων των Δελφών και άρα είχε προσκληθεί στους πανελλήνιους αγώνες των Πυθίων (220-189 π.Χ.). Οι Βυλλίονες είχαν ορίσει επί της υποδοχής, φιλοξενίας και καθοδήγησης των θεωρών κάποιον Νικοσθένη, το πατρώνυμο του οποίου δεν σώζεται ολόκληρο «έν Βύλλιδι Νικοσθένης Κ.·[νος]» (ιν. 37)⁷¹⁷. Το 80-50 π.Χ. συμμετέχουν, όπως προειπώθηκε, και στα Αμφιάρεια του Ωρωπού, με τον αθλητή Σώστρατο από τη Νίκαια «[Σώσ]τρατος [...] του Βυλλίων από Νικαίας σ[υ]νωρίδι πολικῆν»⁷¹⁸.

Στον Β' Μακεδονικό Πόλεμο (200-198 π.Χ.) οι Βυλλίονες συμμαχούσαν με τους Ρωμαίους, δεδομένης της ανάθεσης των ανάγλυφων μακεδονικών όπλων στον Δία Τρόπαιο. Επίσης, το γεγονός ότι η Βύλλιδα δεν καταστράφηκε από τον Αιμίλιο Παύλο, σε αντίθεση με το Gurëzezë, το Margëlliç και το Klos υποδεικνύει είτε ότι τα τελευταία ήταν εξαρχής αυτόνομα κέντρα, είτε ότι κατά τη διάρκεια των ρωμαιομακεδονικών συγκρούσεων, το Κοινό των Βυλλίωνων διασπάστηκε, όπως έγινε με το Κοινό των Ηπειρωτών⁷¹⁹. Συνεπώς, θα μπορούσε η Βύλλιδα, με τα ισχυρά της τείχη και την εξαιρετικά στρατηγική της θέση (εικ. 104-109), να είχε ανεξαρτητοποιηθεί ήδη από τα τέλη του 3^{ου} αι. ή κατά το α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., με ώθηση των Ρωμαίων και υπό τη δική τους προστασία, κατά παρόμοιο τρόπο με τον Βουθρωτό⁷²⁰. Υπό αυτό το πρίσμα, οι Βυλλίονες, που αναφέρονται στις ρωμαϊκές πηγές, ίσως δεν αποτελούσαν πλέον τα μέλη ενός ομοσπονδιακά οργανωμένου φύλου, αλλά τους κατοίκους της πόλης του Gradisht. Σύμφωνα με τον Λίβιο, το 168 π.Χ. ο Άππιος Κλαύδιος ενίσχυσε το στρατεύματά του με βοηθητικές δυνάμεις από την

⁷¹³ Patsch 1904, 113 αρ. 7.

⁷¹⁴ Ceka 1987, 117· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 174.

⁷¹⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 37. Η λατρεία αυτή συνδέεται, όπως προειπώθηκε, με την Φεραία Εννοδία θεά, τον Δία Μελίχιο, τον Ποσειδώνα, ακόμα και με τον Απόλλωνα και τις διάφορες επικλήσεις του, όπως Αγυιάς, Νόμιος κλπ., που αποτελούν, μεταξύ άλλων, λατρείες χθόνιες και καθάρσιες των μασμάτων, κυρίως του φόνου. Βλ. Χρυσοστόμου 1994, 175-194.

⁷¹⁶ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 178.

⁷¹⁷ Plassart 1921, 22· Hammond 1980a, 14, 19.

⁷¹⁸ Λεονάρδος 1925-26, 25-26, αρ. 40· Robert 1928, 433.

⁷¹⁹ Ceka 1984a, 89 και σημ. 48.

⁷²⁰ Βλ. παρακάτω.

Επίδαμνο, την Απολλωνία και τους Βυλλίονες “*iam et Ap. Claudius adsumptis ad eum exercitum, quem habebat, Bullinorum et Apolloniatium et Dyrrachinorum auxiliis profectus ex hibernis circa Genusum amnem castra habebat*” (44.30.10).

Τέλος, το 148 π.Χ. εντάσσονται στην επαρχία της Μακεδονίας, ενώ στα πρώτα αυτοκρατορικά χρόνια η Βύλλιδα καθίσταται η ρωμαϊκή αποικία των «Βυλλιδησίων», “*coloniae Bullidenses*” (Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 4.10.35), όπως μαρτυρείται και στη βραχύδη επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ., που οδήγησε στην ταύτιση της πόλης “*viam pub(licam) quae a col(onia) Byllid(ensium) / per Astacias ducit angustam fragosam [pe]riculosam(ue) / ita munit ut vehiculis comme{e}tur item [pon]tes / in Argya flumine et rivis d(e) s(uo) p(osuit)*” (CIL III 600)⁷²¹. Στην επιγραφή αυτή καταγράφεται η κατασκευή μιας αμαξιτής οδού, που οδηγούσε από τη Βύλλιδα στην Αστακία και μιας γέφυρας, στον ποταμό Αργύα⁷²², τα οποία χρηματοδοτήθηκαν από τον ίππαρχο Μάρκο Βαλέριο Λολλιανό (εικ. 81-82)⁷²³. Η Αστακία, άγνωστη από άλλες πηγές, έχει παραμείνει αταύτιστη, αν και συχνά τοποθετείται στα βόρεια της Βύλλιδας, κάπου στη Μαλακάστρα⁷²⁴. Ωστόσο, το γεγονός ότι η επιγραφή βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του λόφου, στην οδό, που οδηγούσε στο Klos, υποδεικνύει ότι το τελευταίο θα μπορούσε να ταυτίζεται με τη ρωμαϊκή Αστακία. Ο Sestieri θεώρησε, λοιπόν, ότι στο Klos βρισκόταν η Αστακία, ενώ η Νίκαια πιθανότατα στο Margëllic σε κάποια άλλη οχυρή θέση της Μαλακάστρα⁷²⁵.

4.3.1. Βυλλίονες - Βουλινοί - Υλλινοί/Υλλοι και Υλλείς

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η πρωιμότερη καταγραφή των Βυλλιόνων είναι το χρηστήριο έλασμα της Δωδώνης των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ., αλλά η πρώτη αδιαμφισβήτητη γραμματειακή τους αναφορά βρίσκεται στα *Γεωγραφικά* του 1^{ου} αι. π.Χ., όπου κατατάσσονται στα αναμειγμένα και δίγλωσσα ιλλυρικά έθνη (Στράβ. 7.7.8). Παρόλα αυτά, έχει υποστηριχθεί από τους μελετητές ότι μαρτυρούνται ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. στον Ψευδο-Σκύλακα, μαζί με τους Άμαντες, με το εθνωνύμιο, Βουλινοί «Οἱ δὲ Ἀμαντιεῖς εἰσὶ μέχρι ἐνταῦθα Ἰλλυριοὶ ἀπὸ Βουλινοῶν» (*Περίπλ.* 27)⁷²⁶. Οι Βουλινοί, όμως, αναφέρονται και σε ανωτέρω χωρίο του ίδιου έργου, μετά τους Λιβυρνοὺς, ως Ἰλλυριοὶ και αποκαλούνται λωτοφάγοι βάρβαροι⁷²⁷, μαζί με έναν άλλο πληθυσμό, τους Υλλινοὺς «*Μετὰ δὲ Λιβυρνοὺς εἰσιν Ἰλλυριοὶ ἔθνος, καὶ παροικοῦσιν*

⁷²¹ Τρεις είναι οι ρωμαϊκές αποικίες, που ιδρύθηκαν από τον Αύγουστο στα εδάφη της σημερινής Αλβανίας, το Δυρράχιο, η Βύλλιδα και ο Βουθρωτός.

⁷²² Για τον ποταμό Αργύα βλ. παραπάνω.

⁷²³ Για την επιγραφή βλ. και Hammond 1967, 226-227, 698-699, ο οποίος θεωρεί ότι ήταν επισκευή και όχι κατασκευή. Κατά τον ιστορικό, από την Απολλωνία, το ρωμαϊκό δίκτυο περνούσε τον Αώο (Αργύας) ακριβώς στο Klos, όπου, με τα δεδομένα της εποχής είχε τοποθετήσει εκείνος την Αμαντία.

⁷²⁴ Ο Tomaschek τοποθέτησε την Αστακία νοτίως του Αυλώνα, βλ. του ίδιου, 1896, 1772 (*RE* II. 2), ενώ ο Patsch κάπου στη Μαλακάστρα, του ίδιου 1904, 115-116. Σύμφωνα με τον Hammond, η οδός από τη Βύλλιδα για την Αστακία είχε κατεύθυνση προς την Απολλωνία, βλ. του ίδιου 1967, 698-699.

⁷²⁵ Sestieri 1942, 157· του ίδιου 1976, 383.

⁷²⁶ Anamali 1972, 69· Ceka 1984a, 79-80· του ίδιου 1987, 116· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 165· Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 12.

⁷²⁷ Συσχετίζονται, λοιπόν, με τον μυθικό λαό της Οδύσσειας (ι 91-106). Σημειωτέον ότι ο Οδυσσεύς, μετά τους λωτοφάγους έφτασε στους Κύκλωπες, από τους οποίους ο Πολύφημος φέρεται, όπως προειπώθηκε, στις πηγές ως ο γενάρχης των Ἰλλυριῶν (Απ., *Ἰλλυρ.* 1.2).

οἱ Ἰλλυριοὶ παρὰ θάλατταν μέχρι Χαονίας τῆς κατὰ Κέρκυραν τὴν Ἀλκινόου νῆσον. Καὶ πόλις ἐστὶν Ἑλληνὶς ἐνταῦθα, ἧ ὄνομα Ἡράκλεια, καὶ λιμὴν. Εἰσὶ δὲ καὶ οἱ λωτοφάγοι καλούμενοι βάρβαροι οἷδε· Ἱεραστάμναι, Βουλῖνοι, Ὑλλῖνοι» (Περίπλ. 22).

Οἱ Βουλῖνοὶ καὶ οἱ Ὑλλῖνοὶ/Ὑλλοὶ περιγράφονται ὡς ὁμοροὶ λαοί, οἱ πρῶτοι Ἰλλυριοὶ καὶ οἱ τελευταῖοι βάρβαροι, ἀλλὰ με καταγωγή ἀπὸ τον γιο του Ηρακλή, Ὑλλο «Βουλῖνῶν ὁμοτέρμονες Ὑλλοι. Οὗτοι δὲ φασιν Ὑλλον τὸν Ἡρακλέους αὐτοὺς κατοικίσαι· εἰσὶ δὲ βάρβαροι» (Περίπλ. 22). Οἱ Ὑλλῖνοὶ ἦταν εγκατεστημένοι στο ακρωτήριο Planka, στην ἀκτὴ νοτίως του Σιμπένικ (Šibenik) τῆς Κροατίας. Το ἐν λόγῳ ακρωτήριο συνδεόταν, ἀκόμη, με τον μῦθο καὶ τὴ λατρεία του ομηρικοῦ ἥρωα, Διομήδη, ἐνῶ ἀπὸ τους Ὑλλῖνούς ἀποκλήθηκε καὶ Ὑλλικὴ χερσόνησος (Ψευδο-Σκύμνος 404) ἢ Ὑλλῖς “*promunturium Diomedis vel, ut alii, praeninsula Hyllis*” (Πλίν., Φυσ. Ιστ. 3.141)⁷²⁸.

Ὡστόσο, ο Ὑλλος φέρεται στις πηγές ὡς γενάρχης των Ὑλλέων, μίας ἀπὸ τις ἀρχέγονες δωρικές φυλές «Ὑλλέας καὶ Παμφύλους καὶ Λυμανάτας» (Ηρόδ. 5.68.2), γιος του Ηρακλή καὶ τῆς Δηϊάνειρας. Στα Ἀργοναυτικά του Απολλώνιου, ὁμως, παρουσιάζεται ὡς γιος του ἴδιου ἥρωα καὶ τῆς Νύμφης Μελίτης, γεννημένος στη Φαιακία «Ὑλλον, ὃν εὐειδῆς Μελίτη τέκεν Ἡρακλῆι δῆμῳ Φαιήκων» (4.538-539). Η παράδοση ἀναφέρει ὅτι ο Ὑλλος δυσανασχετοῦσε ὑπὸ τὴν ἐξουσία του Ναυσίθοου καὶ ἔτσι μαζί με μία ομάδα Φαιάκων εγκατέλειψε τον τόπο του, διέσχισε τὴν Ἀδριατικὴ καὶ εγκαταστάθηκε στις Δαλματικές ἀκτές, ὅπου καὶ δολοφονήθηκε ἀπὸ τους Μέντορες, κατὰ τὴ συμπλοκὴ για τα βόδια του ἀγροῦ του «βῆ δ’ ἄλαδε Κρονίην, αὐτόχθονα λαὸν ἀγείρας Φαιήκων: σὺν γάρ οἱ ἄναξ πόρσυνε κέλευθον ἥρωα Ναυσίθοος: τόθι δ’ εἴσατο, καὶ μιν ἔπεφνον Μέντορες, ἀγραύλοισιν ἀλεξόμενον περὶ βουσίην» (Απολ., Ἀργον. 4.548-551)⁷²⁹.

Οἱ Ὑλλεῖς χαρακτηρίζονται στα σχόλια των Ἀργοναυτικῶν ὡς ἔθνος στην Ἰλλυρία «Ὑλλήων. Ἔθνος περὶ τὴν Ἰλλυρίαν, ἀπὸ Ὑλλου, τοῦ Ἡρακλέους καὶ Μελίτης, ὠνομασμένον» (4.540) καὶ στον Στέφανο Βυζάντιο ὡς ἰλλυρικό «Ὑλλεῖς, ἔθνος Ἰλλυρικόν, ἀπὸ Ὑλλου τοῦ Ἡρακλέους καὶ Μελίτης τῆς Αἰγαίου τοῦ ποταμοῦ... ἔστι καὶ πόλις Ὑλλη. τὸ ἐθνικὸν Ὑλλεύς καὶ θηλυκὸν Ὑλλῆς» (Εθν. λ. Ὑλλεῖς)⁷³⁰. Παρόλα αυτά, συνδέονται τόσο με τον Ηρακλή ὅσο καὶ με τους Φαίακες καὶ ἴσως σε αὐτὸ το ἔθνος να ἀναφέρεται τελικὰ ο Πομπώνιος Μέλα, καταγράφοντας, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, τα φύλα βορείως των Κεραυνίων, ἀλλὰ νοτίως των Λιβυρνῶν “*Taulantii, Encheleae, Phaeaces*” (2.55-56).

Η πλοκὴ Δωριέων Ὑλλέων καὶ Φαιάκων ἔχει, κατὰ πάσα πιθανότητα, τις ρίζες τῆς στον ἀποικισμό τῆς Κέρκυρας ἀπὸ τους Κορινθίους, οἱ ὁποῖοι μετέφεραν ἐκεῖ το τριμερές, δωρικό φυλετικό τους σύστημα. Ἴχνη του ἐπιβιώνουν στην Κέρκυρα καὶ στα μεταγενέστερα χρόνια, ὅπως ἀποδεικνύει μία ἐπιγραφή του 3^{ου} ἢ 2^{ου} αἰ. π.Χ. για δύο συζύγους ευεργέτες «Ἀριστομένης Ἀριστολαΐδα <Υλ>λεδς δίδωτι τᾶ πόλει τῶν Κορκυραίων εἰς τὰν τῶν τεχνιτᾶν μίσθωσιν τῶι Διονύσῳι ἀργυρίου Κορινθίου μνᾶς

⁷²⁸ Βλ. Wilkes 1992, 100· Šašel Kos 2004, 496-499.

⁷²⁹ Οἱ Μέντορες ἦταν ἓνα φύλο στην περιοχή των Λιβυρνῶν «Μέντορες, ἔθνος πρὸς τοῖς Λιβυρνοῖς. Ἐκαταῖος Εὐρώπη» (FGrH 1 F 94).

⁷³⁰ Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ἀκόμη καὶ το ἐθωνόμιο των Ἰλλυριῶν σχετίζεται ἐτυμολογικά με τους Ὑλλεῖς, βλ. Dzino 2014, 47, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἐξήκοντα. δίδωσι δὲ καὶ Ψύλλα[ς] Ἀλκίμου Ὑλλίς...» (IG ix, I 694)⁷³¹. Επίσης, στην Κέρκυρα υπήρχε το λιμάνι Ὑλλαϊκός, που μετονομάστηκε ἀπὸ τον γιο του Ηρακλή, μετὰ τον κορινθιακὸ ἀποικισμό του νησιού⁷³². Στὸ πλαίσιο αὐτό, δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι τόσο ὁ Ηρακλῆς ὅσο καὶ ἡ Ἀργοναυτικὴ Ἐκστρατεία, που παραδίδει τὴν προαναφερθεῖσα μετοίκηση τοῦ Ὑλλου ἀπὸ τὴ Φαιακία στὴν Ἰλλυρία, σχετίζονται ἀρρηκτὰ με τοὺς Κορινθίους. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαίον ὅτι οἱ Βακχιάδες, οἱ ὁποῖοι ξεκίνησαν τὶς ἀποικιακὲς ἐπιχειρήσεις, πρόβαλλαν εαυτοὺς ὡς Ηρακλείδες «τῶν Ἡρακλειδῶν γένους Χερσικράτη συνοικιοῦντα τὴν νῦν Κέρκυραν καλουμένην, πρότερον δὲ Σχερίαν» (Στράβ. 6.2.4). Αἰσιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι οἱ Κερκυραῖοι εἶχαν βλέψεις στὴ βόρεια Ἀδριατικὴ κατὰ τον 6^ο - 5^ο αἰ. π.Χ., γεγονός που τοὺς ἔφερε σὲ ἀντιπαράθεση με τοὺς Λιβυρνοὺς καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο οἱ τελευταῖοι ἀπέκτησαν στὶς πηγές μίαν ἀρνητικὴν εἰκόνα ὡς ἀδίστακτοι πειρατὲς καὶ ἐχθροί, σὲ ἀντίθεση με τοὺς Ὑλλεῖς, που παρουσιάζονταν εὐνοϊκὰ διακείμενοι⁷³³.

Ὁ Ψευδο-Σκύμνος ἀναφέρει, ἐπίσης, νοτίως τῶν Λιβυρνῶν τοὺς Βουλινούς καὶ ἔπειτα τοὺς Ὑλλεῖς, ἀλλὰ παραθέτει γιὰ τοὺς τελευταῖους ὅτι ἦταν ἐλληνικῆς καταγωγῆς, που ἐκβαρβαρίστηκαν με τὸν καιρὸ ἀπὸ τὰ ἤθη τῶν γειτόνων, πληροφορίες που ὁ ἴδιος ἀντλήσει ἀπὸ τὸν Τίμαιο καὶ τὸν Ἐρατοσθένη «ὐπὸ τῶν Πελαγόνων καὶ Λιβυρνῶν κατέχεται. τούτοις συνάπτον δ' ἐστὶ Βουλινῶν ἔθνος... ἐξῆς δὲ μεγάλη χερρρόνησος Ὑλλικὴ... πόλεις δ' ἐν αὐτῇ φασὶ πέντε καὶ δέκα Ὑλλους κατοικεῖν, ὄντας Ἑλληνας γένει· τὸν Ἡρακλέους γὰρ Ὑλλον οἰκιστὴν λαβεῖν· ἐκβαρβαρωθῆναι δὲ τούτους τῷ χρόνῳ τοῖς ἤθεσιν ἱστοροῦσι τοῖς τῶν πλησίον, ὧς φασὶ Τίμαιός τε καὶ Ἐρατοσθένης» (403-412).

Τὸ ἐθνωνύμιο, πάντως, τῶν Βυλλιόνων παρουσιάζει μίαν, ἐπιφανειακὴν ἔστω, ὁμοιότητα με τοὺς Βουλινούς, ἀλλὰ καὶ με τοὺς Ὑλλινούς/Ὑλλεῖς⁷³⁴. Κατὰ πάσα πιθανότητα, ἡ πόλη τῶν Βυλλιόνων καταγράφεται καὶ στὸν Κλαύδιο Πτολεμαῖο ὡς «Βουλλίς», ἀν καὶ ἐντάσσεται στὴν ἐπικράτεια τῶν Ἐλυμιωτῶν (3.13.4)⁷³⁵. Οἱ μελετητὲς, που συσχέτισαν τοὺς Βυλλιόνες με τοὺς Βουλινούς, βασίστηκαν κυρίως στὸ προαναφερθέν χωρίο τοῦ Ψευδο-Σκύλακα «οἱ δὲ Ὀρικοὶ κατοικοῦσι τῆς Ἀμαντίας χώρας. οἱ δὲ Ἀμαντιεῖς εἰσὶ μέχρι ἐνταῦθα Ἰλλυριοὶ ἀπὸ Βουλινῶν» (Περίπλ. 27)⁷³⁶. Μία ἐρμηνεῖα τοῦ ἀποσπάσματος εἶναι, ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι οἱ Ἀμαντες ἀνήκαν στους Ἰλλυριοὺς Βουλινούς καὶ καθὼς, ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ πρώτοι συνόρευαν με τοὺς Βυλλιόνες, οἱ ὁποῖοι δὲν μαρτυροῦνται καθόλου στὸν Ψευδο-Σκύλακα, εἶχε υποστηριχθεῖ ὅτι Βουλινοὶ καὶ Βυλλιόνες ταυτίζονταν καὶ ἦταν Ἰλλυριοί⁷³⁷. Μάλιστα, σὲ αὐτὸ τὸ χωρίο ἔχει στηριχθεῖ καὶ ἡ θεωρία ὀρισμένων Ἀλβανῶν ἀρχαιολόγων,

⁷³¹ Calligas 1971, 87· Jones 1987, 159.

⁷³² Καλλιγὰς 1982, 66.

⁷³³ Dzino 2017, 69-70. Σύμφωνα με τὴν Šašel Kos, ὁ μῦθος τοῦ Ὑλλου ἀνταναντὰ τὶς προσπάθειες τῶν Κερκυραίων νὰ ἀποικίσουν τὴν περιοχή τῶν φιλικῶν πρὸς αὐτοὺς βάρβαρων Ὑλλέων, ἐνῶ ἡ δολοφονία τοῦ ἥρωα ἀπὸ τοὺς Μέντορες καταδεικνύει τὴν ἐχθρικὴν διάθεση καὶ τὴν ἀντίσταση, που προέβλεπαν στὸν ἀποικισμό αὐτὸ οἱ Λιβυρνοί, που κυριαρχοῦσαν στὴ βόρεια Ἀδριατικὴ, βλ. τῆς ἰδίας 2004, 498-499.

⁷³⁴ Hammond 1967, 373, τοῦ ἰδίου 1976, 132.

⁷³⁵ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 343.

⁷³⁶ Anamali 1972, 69· Ceka 1984a, 79-80· τοῦ ἰδίου 1987, 116· Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 12

⁷³⁷ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 12.

όπως ο Anamali και ο Ceka περί πολιτικής ένωσης Αμάντων και Βουλινών-Βυλλιώνων⁷³⁸.

Ο Hammond, όμως, διευκρίνισε ότι στο συγκεκριμένο απόσπασμα η αναφορά των Βουλινών δεν αφορά τους Άμαντες, αλλά τους Ιλλυριούς και η μετάφραση είναι ότι μέχρι τους Άμαντες είναι οι Ιλλυριοί, οι οποίοι αρχίζουν από τους Βουλινούς, νοτιώς δηλαδή των Λιβυρνών (*Περίπλ.* 22)⁷³⁹, ερμηνεία που υιοθέτησε τελικά και ο Ceka⁷⁴⁰, αλλά δεν έχει γίνει αποδεκτή από άλλους ερευνητές⁷⁴¹. Συνεπώς, φαίνεται ότι οι Βυλλίονες δεν αναφέρονται καθόλου στον Ψευδο-Σκύλακα, του οποίου το έργο χρονολογείται κατά συνέπεια το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Οι μόνοι πληθυσμοί, που κατονομάζονται στον *Περίπλου*, μεταξύ Απολλωνίας και Χαονίας, είναι στα παράλια, οι Άμαντες και οι Ωρίκιοι και στο εσωτερικό, οι Ατιντάνες (*Περίπλ.* 26, 27).

Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ακόμη ότι ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει τους Βουλινούς ως έθνος της Ιλλυρίας, αλλά παραθέτει και μία άλλη πληροφορία από τον Αρτεμίδωρο Εφέσιο, που είχε, επίσης, συγγράψει έναν περίπλου, ότι στην πραγματικότητα επρόκειτο για το εθνικό μιας πόλης και όχι ενός έθνους «*Βουλῖνοι, ἔθνος περὶ Ἰλλυρίαν. Ἀρτεμίδωρος δὲ οὐκ ἔθνος, ἀλλὰ Βουλῖνην πόλιν φησίν, ἧς τὸ ἐθνικὸν Βουλῖνος*» (*Εθν. λ. Βουλῖνοι*). Είναι αξιοσημείωτο ότι στη Φωκίδα, στα σύνορα με τη Βοιωτία, υπήρχε μία πόλη, με το παραπλήσιο όνομα, «Βούλις» (Βούλιδος), κατά την παράδοση, κτίση των Δωριέων, με ιδρυτή τον Βούλωνα και κοντά σ' αυτή, ένας ποταμός, που αποκαλείτο Ηράκλειος (Παυσ. 10.37.2-3). Για την πόλη αυτή έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι αποτελούσε αποικία των Φοινίκων⁷⁴². Οι Βουλινοί, πάντως, διακρίνονται ξεκάθαρα στις πηγές από τους όμορους Υλλινούς/Υλλείς και δεν ταυτίζονται με τους Βυλλίονες.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Hammond ότι το τοπωνύμιο «Βύλλις/Βυλλίς» παραπέμπει στην ονομασία «Υλλίς» και ίσως το πρώτο να είναι η βαρβαρική μορφή του δεύτερου⁷⁴³. Στην ίδια κατηγορία τοποθετεί και τις επικλήσεις, *Συλλάνιος/Συλλανία*, που αναφέρονται για τον Δία και την Αθηνά στη *Ρήτρα* του Λυκούργου (Πλούτ., *Λυκ.* 6.1) και είναι άξιο επισήμανσης ότι υπάρχει μία μοναδική αναφορά του 3^{ου} αι. π.Χ. σε μία φυλή των Χαόνων, με το όνομα Συλίονες «*Συλίονες, ἔθνος Χαονίας, ὡς Ριανὸς ἐν τετάρτῳ Θεσσαλικῶν "Συλίονες δ' ἔσποντο ὁμοῦ"*» (Ριανός *FGrH* 265 F 20). Σύμφωνα με μία άλλη μαρτυρία, οι προαναφερθέντες Υλλείς/Υλλοι, με γενάρχη τον Ηρακλή, πήραν το όνομά τους από μία Αργεία νύμφη, την Υλλίδα «*παρὰ Καλλιμάχῳ Ὑλλίς Ὑλλίδος, ἀπὸ Ἀργείας μιᾶς τῶν νυμφῶν. ἢ ἀπὸ*

⁷³⁸ Anamali 1972, 69· Ceka 1984a, 79-80· του ιδίου 1987, 116.

⁷³⁹ Hammond 1967, 513.

⁷⁴⁰ Ceka 2009, 20-21.

⁷⁴¹ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 12.

⁷⁴² Οι κάτοικοι της λάτρευαν την Αρτέμιδα, τον Διόνυσο και έναν θεό, που αποκαλούσαν Μέγιστο και ονόμαζαν μία πηγή με το ξένο όνομα, Σαίνιον, ενώ στην πλειονότητά τους ασχολούνταν με την εξαγωγή πορφύρας από θαλάσσια όστρακα «*οἱ δὲ ἄνθρωποι οἱ ἐνταῦθα πλέον ἡμίσεις κόχλων ἐς βαφὴν πορφύρας εἰσὶν ἀλιεῖς... καὶ ἱερὰ θεῶν ἐστὶν Ἀρτέμιδος, τὸ δὲ αὐτῶν Διονύσου... θεῶν δὲ ὄντινα οἱ Βούλιοι σέβουσι μάλιστα, Μέγιστον μὲν ὀνομάζουσι, Διὸς δὲ κατὰ ἡμετέραν δόξαν ἐστὶν ἐπίκλησις. καὶ πηγὴ Βουλίοις ἐστὶ καλουμένη Σαίνιον*» (Παυσ. 10.37.3). Τα ανωτέρω στοιχεία έχουν συνδεθεί με φοινικικές επιδράσεις και την πιθανότητα να πρόκειται πράγματι για αποικία Φοινίκων, σε ελληνικό έδαφος, βλ. Oberhummer 1897, 1046-1047· Schliemann 1976, 25.

⁷⁴³ Hammond 1967, 373, του ιδίου 1976, 132.

Ἵλλου [τοῦ Ἡρακλέους] καὶ Διανείρας...» (Στέφ. Βυζ. λ. Ἵλλεις). Επίσης, σε μία επιγραφή από τη Θήρα, όπου είχαν εγκατασταθεί και πάλι Δωριεῖς, μαρτυρούνται οι «Ἵλλέων Νύμφαι» (IG XII 3.378)⁷⁴⁴.

Μία νύμφη με το ίδιο όνομα παραδίδεται από τον Πausανία, ως μητέρα του Ζεύξιππου, μυθικού βασιλιά της Σικυώνας «Ζεύξιππος Απόλλωνος υἱὸς καὶ νύμφης Ἵλλίδος» (Πaus. 2.6.7)⁷⁴⁵. Πιθανότατα ο Ζεύξιππος αυτός ήταν ο πρόγονος του Μύρμηκος⁷⁴⁶, όνομα που σχετίζεται και με τους Μυρμιδόνες του Αχιλλέα και του Νεοπτολέμου «τοὺς Μυρμιδόνας φασὶν ἀπὸ τῶν μυρμῆκων γεγονέναι, ἐπινεύσαντος τοῦ Διὸς διὰ τὸ ὀλιγοθῆναι τοὺς ἀνθρώπους» (Ετυμ. Μέγα λ. Μύρμηξ). Κατά μία εκδοχή, ο Μύρμηξ ήταν πατέρας της νύμφης Μελίτης, από την οποία ονομάστηκε ένας δήμος της Κεκροπίδας φυλής των Αθηνών⁷⁴⁷. Η τελευταία, όμως, είναι, όπως προαναφέρθηκε, στα *Αργοναυτικά* και η μητέρα του Φαίακα Ἵλλου, που μετοίκησε στους Λιβυνοῦς. Άρα η νύμφη Ἵλλιδα ήταν η πρόγονος του Ζεύξιππου, του Μύρμηκος και της Μελίτης και δεν χωρεῖ αμφιβολία ότι όλες αυτές οι παραδόσεις έχουν δωρικές καταβολές⁷⁴⁸, που διαδόθηκαν σε όλα τα δωρικά κράτη και τις αποικίες.

Πιθανότατα, λοιπόν, και η Βύλλιδα να έλαβε το όνομά της από μία νύμφη και συγκεκριμένα την Ἵλλιδα, δεδομένης και της γειτνίασής της με το Νυμφαίο, γεγονός που ίσως σχετίζεται κατά κάποιο τρόπο με τη μαρτυρία του Στέφανου Βυζάντιου ότι ιδρύθηκε από τους Μυρμιδόνες του Νεοπτολέμου και όχι από τον ίδιο τον ήρωα «Βύλλις... τῶν μετὰ Νεοπτολέμου Μυρμιδόνων κτίσμα» (Εθν. λ. Βύλλις).

4.3.2. Βυλλιακή - Βύλλις - Νίκαια

Μία ακόμη γραμματειακή μαρτυρία, που αφορά τους Βυλλίονες προέρχεται από τον Στράβωνα, από τον οποίο παρατίθεται, μεταξύ Απολλωνίας και Ωρικού, μία τοποθεσία, διορθωμένη, όπως εκτέθηκε παραπάνω, από τους εκδότες ως «Βυλλιακή», «μετὰ δ' Απολλωνίαν Βυλλιακή καὶ Ωρικὸν» (7.5.8), συμπλήρωση που ταιριάζει στην παραθαλάσσια Βύλλιδα του Στέφανου Βυζάντιου, που ήταν κτίση των Μυρμιδόνων του Νεοπτολέμου και όπως προαναφέρθηκε, είχε το δικό της εθνικό «Βύλλις, πόλις Ἰλλυρίδος παραθαλασσία, τῶν μετὰ Νεοπτολέμου Μυρμιδόνων κτίσμα. τὸ ἔθνικὸν Βυλλιδεύς» (Εθν. λ. Βύλλις). Παραλιακά αναφέρει τη «Βουλλίδα» και ο Κλαύδιος Πτολεμαῖος, διότι την τοποθετεῖ μεταξύ ἐπινείου του Αυλώνα και Αμαντίας

⁷⁴⁴ Η επιγραφή αυτή, που τοποθετεῖται στον 4^ο αι. π.Χ., βρέθηκε πάνω σε βράχο, νότια του ναού του Καρνείου Απόλλωνα στη Θήρα, ενός κατεξοχήν δωρικού θεού, η λατρεία του οποίου οφείλεται στην πρώιμη δωρική αποίκηση του νησιού. Στην ίδια περιοχή φαίνεται ότι υπήρχε μία ακόμη επιγραφή, που ανέφερε θυσία στις Νύμφες των Δυμάνων. Η τόσο μεταγενέστερη ανάθεσή τους έχει αποδοθεί, κατά μία άποψη, στην ύπαρξη μιας ιερατικής ομάδας, που χρησιμοποιούσε τα επιφανή ονόματα των προγονικών φυλών, οι οποίες είχαν πλέον εκλείψει. Βλ. Larson 2001, 188, 307 σημ. 87.

⁷⁴⁵ Οι εκδόσεις του Πausανία (Loeb) αναφέρουν τη νύμφη ως Συλλίδα. Η αποκατάσταση του «Συλλίδος» σε «Ἵλλίδος» έγινε πρώτη φορά από τον K. O. Müller (*Geschichten hellenischer stämme und städte* 2, Breslau 1844, σελ. 82 σημ. 1). Βλ. και Barron 1961, 186.

⁷⁴⁶ Φώτιος, *Λεξ. Σιν.* λ. Μύρμηκος άτραπός.

⁷⁴⁷ Ησίοδ., *Γυν. Κατ. Fr.* 171· Φιλ. *FGrH* 328 F 27.

⁷⁴⁸ «Μυρμηδόνες· οἱ μύρμηκες ὑπὸ Δωριέων» (Ησύχ. λ. μυρμηδόνες).

(3.13.4)⁷⁴⁹. Οι ανωτέρω, βέβαια, πηγές είναι όλες μεταγενέστερες του 4^{ου} αι. π.Χ. και του Ψευδο-Σκύλακα, όπου καμία ανάλογη παράκτια θέση δεν καταγράφεται.

Σύμφωνα, όμως, με τα παραπάνω, οι ανασκαφές δεν αποκάλυψαν τη Βύλλιδα στα παράλια, αλλά στο εσωτερικό, στη θέση Gradisht, στη δεξιά όχθη του Αώου. Η γεωγραφική αυτή απόκλιση έχει εγείρει διαφορετικές ερμηνείες των ανωτέρω χωρίων, αλλά και την πιθανότητα να υπήρχαν δύο ομώνυμες πόλεις, μία στα παράλια και μία στην ενδοχώρα. Πρώτος ο Rouqueville, που είχε αναγνωρίσει τη Βύλλιδα στα ερείπια του Gradisht, προσπάθησε να συμβιβάσει τα αρχαιολογικά με τα γραμματειακά δεδομένα, με το επιχείρημα ότι, κατά την αρχαιότητα, όταν τα ύδατα του Αώου ήταν στην πληρότητά τους, τα πλοία μπορούσαν να προχωρήσουν στο εσωτερικό και να φτάσουν ακόμη και εννέα μίλια σε ευθεία απόσταση από τον Αυλώνα⁷⁵⁰. Συνεπώς, η θέση του Gradisht, πολύ κοντά στη δεξιά όχθη του Αώου, ίσως ήταν αυτή, που προσέδωσε στο κέντρο των Βυλλιώνων τη φήμη μιας παραθαλάσσιας πόλης (εικ. 106).

Επίσης, ο Tomaschek πρότεινε ότι στον όρο «Βυλλιακή» του Στράβωνα υπονοείται η λέξη «γη» και στην ουσία δηλώνεται η επικράτεια είτε των Βυλλιώνων είτε της πόλης του εσωτερικού, που έφτανε έως τα παράλια και εκτεινόταν μεταξύ Απολλωνίας και Ωρικού⁷⁵¹. Η ανάγνωση αυτή του χωρίου ταιριάζει, κατά μία άποψη, με τη μαρτυρία του Λιβίου, ο οποίος, εξιστορώντας τον πόλεμο των Ρωμαίων με τον Σελευκίδη Αντίοχο Γ΄ το 192 π.Χ., παραδίδει την παραίνεση του Αννίβα προς τον Αντίοχο, να συγκεντρώσει όλες τις δυνάμεις του στα «εδάφη των Βυλλιώνων», για να δώσει την εντύπωση στους Ρωμαίους ότι, αν οι συνθήκες το απαιτούσαν, θα περνούσε το Ιόνιο “*ipse cum omnibus terrestribus copiis in Bullinum agrum procedes; inde Graeciae praesidebis, et speciem Romanis traiecturum te praebens et, si res poposcerit, traiecturus*” (Λιβ. 36.7.19-20)⁷⁵².

Παρόλα αυτά, ο Hammond δεν αποδέχτηκε την ανωτέρω ερμηνεία του χωρίου, με βασικά επιχειρήματα, ότι στην επιτομή των *Γεωγραφικών* η Βυλλιακή αναφέρεται ξεκάθαρα ως πόλη «*εἴτα Απολλωνία πόλις, Κορινθίων κτίσμα· εἴτα Ἄωος ποταμός· εἴτα Βαλλιακή πόλις, καὶ τὰ Κεραύνια ὄρη, καὶ Χάονες, ἡ ἀρχὴ τοῦ Ἰονίου κόλπου*»⁷⁵³ και ότι ο Στράβων δεν συνήθιζε να ορίζει περιοχές, αλλά μόνο να καταγράφει πόλεις, λιμάνια και φύλα, ιδιαίτερα, μάλιστα, από τη στιγμή, που το τοπωνύμιο αναφέρεται ανάμεσα σε δύο άλλα, ελληνικά αστικά κέντρα, την Απολλωνία και τον Ωρικό⁷⁵⁴. Δεδομένου, λοιπόν, ότι τόσο ο Στράβων όσο και ο Στέφανος Βυζάντιος χρησιμοποιούσαν ως πηγή τους τον Εκαταίο (τέλη 6^{ου} αι. π.Χ.), ο Hammond διόρθωσε το προαναφερθέν τοπωνύμιο «Βαιάκη» (*FGrH* 1 F 104) σε «*Βυλλιακή, πόλις τῆς Χαονίας*» και εξέθεσε την άποψη ότι επρόκειτο για μία παράλια ελληνική

⁷⁴⁹ Ωστόσο, την κατατάσσει στην επικράτεια των Μακεδόνων Ελυμιωτών, που βρίσκονταν στην ενδοχώρα, ενώ αντίθετα την Αμαντία, την κατατάσσει στην Ορεστίδα, που βρισκόταν δυτικότερα της Ελίμειας.

⁷⁵⁰ Rouqueville 1820, 341.

⁷⁵¹ Tomaschek 1897, 1105-1106. Τη μετάφραση αυτή υιοθέτησε στην έκδοση των *Γεωγραφικών* του Στράβωνα και ο H.L. Jones (Loeb), όπως και ο R. Baladié (Budé).

⁷⁵² Leake 1967, 35 σημ. 1.

⁷⁵³ Πρόκειται για το «*Χρηστομάθειαι ἐκ τῶν Στράβωνος Γεωγραφικῶν*», αγνώστου συγγραφέα του 10^{ου} αιώνα μ.Χ.

⁷⁵⁴ Hammond 1967, 472.

αποικία, που, βάσει της αναγωγής της στον Νεοπτόλεμο, ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια των Νόστων, τον 11^ο αι. π.Χ., στη θέση Τρεπόρτι και από αυτή οι Ιλλυριοί της περιοχής ονομάστηκαν Βυλλίονες, ενώ μεταγενέστερα η πόλη μεταφέρθηκε στο εσωτερικό, στο Gradisht (χάρτ. 5, 6)⁷⁵⁵.

Για την περαιτέρω ενίσχυση της υπόθεσης, στράφηκε στο χωρίο του Πινδάρου, που αφορούσε τη μυθική βασιλεία του Νεοπτολέμου στα ηπειρωτικά εδάφη «*Νεοπτόλεμος δ' Απείρω διαπρυσία, βουβόται τόθι πρῶνες ἔξοχοι κατάκεινται Δωδώναθεν ἀρχόμενοι πρὸς Ἴόνιον πόρον*» (Νεμ. 4.51-53). Σύμφωνα με αυτό, ο ήρωας κυβερνούσε κάποτε στην εκτεταμένη Ἡπειρο, όπου τα απότομα υψώματα δίνουν βοσκή στα βοοειδή, ξεκινώντας από τη Δωδώνη και κατηφορίζοντας προς τον Ιόνιο πόρο⁷⁵⁶. Έχει προταθεί, λοιπόν, ότι αυτοί οι «*πρῶνες ἔξοχοι*» ταιριάζουν απόλυτα στα Ακροκεραύνια όρη, όπου υπήρχε και η παραθαλάσσια Βύλλιδα του Νεοπτολέμου και ίσως γι' αυτό ο ποιητής εκτείνει το βασίλειο του ήρωα έως εκεί, γεγονός που σημαίνει ότι η πόλη και η ιδρυτική της παράδοση ήταν ήδη γνωστές και παγιωμένες τον 5^ο αι. π.Χ.⁷⁵⁷. Επίσης, όσον αφορά τα νομίσματα του έθνους, ο Hammond απέδωσε την κοπή με το εθνικό «Βυλλιώνων» στους Ιλλυριούς και αυτή, με εκδίδουσα αρχή τη Βύλλιδα, στην ελληνική αποικία, που είχε το εθνικό «Βυλλιδεύς»⁷⁵⁸.

Ωστόσο, σε επόμενο άρθρο του υποστήριξε ότι η Βυλλιακή ήταν το λιμάνι των Βυλλιώνων, ενός ηπειρωτικού φύλου, που ανήγε την καταγωγή του στον Νεοπτόλεμο και την αρχαϊκή εποχή ανήκε στους Χάονες, βάσει της κυριαρχίας των τελευταίων στα ηπειρωτικά εδάφη την περίοδο εκείνη και του χωρίου του Εκαταίου, που ο ίδιος διόρθωσε σε «*Βυλλιακή, πόλις τῆς Χαονίας*»⁷⁵⁹. Σε μεταγενέστερη μελέτη του, όμως, αναθεώρησε και χαρακτήρισε τους Βυλλίονες Ιλλυριούς, που εξελληνίστηκαν από τους όμορους Ηπειρώτες, κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας των Μολοσσών βασιλέων στην περιοχή (290-240 π.Χ), ενώ και η Βύλλιδα στο Gradisht, με το εθνικό «Βυλλιδεύς», ήταν, κατά τον ίδιο, μία ελληνική πόλη, ιδρυμένη πιθανότατα από τον

⁷⁵⁵ Hammond 1967, 382-383, 419, 451, 471-472· του ίδιου 1982b, 268. Η υπόθεση αυτή υπαγορεύτηκε και από την ανεύρεση οστράκων ΥΕ ΙΙΙ κεραμικής από τον ίδιο στη θέση Plaka του Τρεπόρτι.

⁷⁵⁶ Αυτή είναι περίπου η μετάφραση, που ακολουθεί ο Hammond, βλ. του ίδιου 1967, 384, 491. Η λέξη «πρῶνες», δηλώνει τα ακρωτήρια ή τις χερσονήσους, βλ. Liddell - Scott 2007, λ. «πρών», αλλά ενίοτε και τις κορυφές βουνών, βλ. Woodbury 1979, 117.

⁷⁵⁷ Στα σχόλια του έργου από την έκδοση του Cambridge παραδίδεται ότι το μόνο αρμόζον ακρωτήριο, που μπορεί να αποκαλείται με τον όρο «πρῶνες» είναι τα Ακροκεραύνια, όπου βρίσκεται και ο «*Ἴόνιος πόρος*», δηλαδή ο πορθμός του Υδρούντα, το υδάτινο πέρασμα μεταξύ της χαονικής κεραύνιας οροσειράς και της ιταλικής Ιαπυγίας, βλ. Fennell 1883, 42-43 και σημ. 51-52. Αυτή την ερμηνεία υιοθέτησε ο Hammond, του ίδιου 1967, 384, 491 και ο Woodbury, του ίδιου 1979, 117-121, που πιθανολογούν ότι η συσχέτιση των Ακροκεραυνίων με τον Νεοπτόλεμο αφορά την παραλιακή Βύλλιδα ή Βυλλιακή. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Woodbury, η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τη σύνδεση, που φαίνεται να έχει ο Νεοπτόλεμος με τις παράλιες κτίσεις και τα νησιά, όπως υποδεικνύει το όνομα ενός γιου του, του «Αγχιάλου» (Σχόλ. εις *Ευρ. Ανδρομ.* 32), αλλά και η μαρτυρία του Απολλόδωρου, «*Νεοπτόλεμον λαβεῖν τὸν βασιλεύοντα τῶν κατὰ τὴν Ἡπειρον νήσων*» (*Επιτ.* 7.40). Παρόλα αυτά, το χωρίο του Πινδάρου αναφέρει ότι βασίλευε στην εκτενή Ἡπειρο, αλλά η συνέχεια για τα βοσκοτόπια, που εκτείνονταν από τη Δωδώνη έως στα Κεραύνια, φαίνεται να είναι ένας κοινός τόπος στις παραδόσεις, με ιδιαίτερη συμβολική αξία. Την ίδια διαδρομή ακολούθησε και η Ιώ, μεταμορφωμένη σε αγελάδα, μετονομάζοντας έτσι τα ύδατα του Ιονίου (Αισχ., *Προμ. Δεσμ.* 830-840), βλ. Χαντέλη (υπό δημοσίευση).

⁷⁵⁸ Hammond 1967, 383-384, 471-472, 639-640· του ίδιου 1989, 17 και σημ. 30.

⁷⁵⁹ Hammond 1982b, 268. Αντί για «*Βαϊάκη, πόλις τῆς Χαονίας*» (Εκατ. *FGrH* 1 F 104).

Πύρρο και γι' αυτό δεχόταν τους θεωρούς των πανελλήνιων ιερών⁷⁶⁰, ανήγε την κτίση της στον γενάρχη των Μολοσσών και έκοβε νόμισμα, ξεχωριστά από το ιλλυρικό φύλο, με τον μυθικό της πρόγονο (εικ. 97-98)⁷⁶¹.

Οι εκδότες των χρηστηρίων ελασμάτων της Δωδώνης αποδέχτηκαν την αρχική άποψη του Hammond και την πιθανότητα ύπαρξης δύο ομώνυμων πόλεων, μίας στα παράλια και μίας στο εσωτερικό, με την πρώτη να είναι σαφώς αρχαιότερη από τη δεύτερη. Συνεπώς, αν η προαναφερθείσα ερώτηση των Βυλλιόνων στη Δωδώνη (2364A), που αποτελεί και την πρώτη καταγραφή τους, χρονολογείται πριν τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., ίσως αφορούσε την παραθαλάσσια κτίση, ενώ αν ανάγεται στο β' μισό, συνδεόταν με τη νέα ίδρυση στο Gradisht και τις απαραίτητες θυσίες για τον καθαγιασμό της⁷⁶². Ο Χατζόπουλος επισήμανε ότι η θεωρία, περί δύο ομώνυμων πόλεων και της μεταφοράς μίας αποικίας από τα παράλια στην ενδοχώρα, είναι αρκετά αμφίβολη και στην ουσία αναπόδεικτη, ενώ ο ίδιος τοποθέτησε, όπως εκτέθηκε παραπάνω, στο Τρεπόρτι, τη «Βαλαιακή», την έδρα του Κοινού των Βαλαιτών⁷⁶³.

Άλλοι μελετητές υποστηρίζουν, επίσης, ότι στο Τρεπόρτι βρισκόταν η Βυλλιακή, το επίνειο του ιλλυρικού έθνους των Βυλλιόνων, το οποίο, όμως, δεν θα μπορούσε να ήταν αρχαιότερο της ίδρυσης του Gradisht στο εσωτερικό. Συνεπώς, ταυτίζουν το «πρωτο-αστικό» Τρεπόρτι με μία άλλη κτίση⁷⁶⁴ και από τον 4^ο αι. τοποθετούν εκεί τη Βυλλιακή⁷⁶⁵. Τέλος, ορισμένοι υιοθέτησαν την παλαιότερη άποψη ότι το τοπωνύμιο του Στράβωνα δεν δήλωνε μία πόλη, αλλά την επικράτεια του πληθυσμού, που έφτανε έως τα παράλια. Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, η σύγχυση οφείλεται στον Στέφανο Βυζάντιο, ο οποίος αντλούσε το υλικό του από τους περίπλους και τις περιγραφές των ναυτικών, οι οποίοι συνήθιζαν να αποκαλούν τις περιοχές, που προσέγγιζαν, με βάση τη λιμενική τους διέξοδο⁷⁶⁶. Παρόμοια είναι και η άποψη του Lhôte, κατά τον οποίο, δεν υπήρχε άλλη παράλια ίδρυση, αλλά η επικράτεια της Βύλλιδας στο Gradisht έφτανε έως την ακτή. Επίσης, υποστήριξε ότι η καταγραφή της από τον Στέφανο Βυζάντιο ως «πόλεως Ίλλυρίδος» ήταν καθαρά γεωγραφική και όχι εθνική και ότι όλες οι πηγές, γραμματειακές, επιγραφικές και αρχαιολογικές, αποδεικνύουν πως οι Βυλλίονες ήταν Έλληνες, που ανήγαν την καταγωγή τους στη γενιά του Αχιλλέα και στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. ήταν ήδη πολιτικά ανεξάρτητοι, βάσει της ερώτησης στο μαντείο της Δωδώνης για τη διαχείριση όλης της δημόσιας περιουσίας τους⁷⁶⁷.

Όσον αφορά, λοιπόν, τη Βύλλίδα, που βρίσκεται στην ενδοχώρα, η ανίχνευση της ίδρυσής της συμπαρασύρει αναμφίβολα και το ερώτημα της εθνικής προέλευσης των

⁷⁶⁰ Καταγράφεται στον κατάλογο των θεαροδόκων των Δελφών, που χρονολογείται 220-189 π.Χ., βλ. Plassart 1921, 22-23, IV· Hammond 1980a, 13-14.

⁷⁶¹ Hammond 1989, 16-17 και σημ. 30.

⁷⁶² Dakaris - Christidis - Vokotopoulou 1993, 56-57. Κατά τον Δάκαρη, η ερώτηση στο μαντείο αφορά αναμφίβολα την ίδρυση της Βύλλιδας στον λόφο του Gradisht, βλ. του ίδιου 1997, 112.

⁷⁶³ Χατζόπουλος 1997, 144.

⁷⁶⁴ Το Θρόνιο, την αποικία των Λοκρών, που καταστράφηκε περίπου το 450 π.Χ. από τους Απολλωνιάτες, βλ. παρακάτω.

⁷⁶⁵ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 165.

⁷⁶⁶ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 12.

⁷⁶⁷ Lhôte 2006, 45-46.

πολιτών της. Σύμφωνα με τον Δάκαρη, οι Βυλλίονες ήταν αδιαμφισβήτητα Έλληνες και μέλη του Κοινού των Ηπειρωτών (232-168 π.Χ.), δεδομένης της σημαντικής παρουσίας τους στο ιερό της Δωδώνης, της συμμετοχής τους στους αγώνες των Πυθίων και των Αμφιαρείων του Ωρωπού, όπως και της αναφοράς τους στην επιγραφή της Σπάρτης, όπου χαιρετίζονται από τους Λακεδαιμονίους ως *δήμος*. Κατά τον αρχαιολόγο, το ίδιο συμπέρασμα εξάγεται από τον ιδρυτικό μύθο της Βύλλιδας, που την ανάγει στους Νόστους και από την κόσμηση της πόλης με ελληνικά δημόσια οικοδομήματα, που φανερώνουν τον αντίστοιχο τρόπο ζωής και σκέψης⁷⁶⁸.

Ορισμένοι, όμως, μελετητές θεωρούν τους Βυλλίονες Ιλλυριούς, είτε τους συνδέουν με τους Βουλιούς⁷⁶⁹ είτε όχι⁷⁷⁰, ενώ αποκαλούν και τη Βύλλίδα ιλλυρική πόλη, όπως και τα άλλα αστικά κέντρα της βόρειας αυτής ζώνης, τη Νίκαια, την Αμαντία, την Ολύμπη κλπ. (“*villes/ cités illyriennes*”)⁷⁷¹. Ο τελευταίος αυτός χαρακτηρισμός επικρίθηκε έντονα από την Παπαζογλου, η οποία ισχυρίστηκε ότι ο όρος «πόλις» μπορούσε να αποδοθεί μόνο σε ελληνικά αστικά κέντρα ή έστω απολύτως εξελληνισμένα και δεν είναι ορθό να αποκαλούνται «ιλλυρικές» οι κτίσεις, των οποίων τα ονόματα, οι ιδρυτικοί μύθοι, οι θεσμοί, οι αξιωματούχοι, το πάνθεον, η αρχιτεκτονική κλπ. ήταν ελληνικά⁷⁷². Συνεπώς, πρότεινε για τη Βύλλίδα ότι ήταν το αρχαίο κέντρο της ιλλυρικής φυλής των Βυλλίωνων, που μετατράπηκε έπειτα σε ελληνική πόλη, όπως αποδεικνύει και η καταγραφή της στον κατάλογο των θεαροδόκων των Δελφών⁷⁷³.

Βάσει της ίδιας καταγραφής, ο Χατζόπουλος χαρακτήρισε τη Βύλλίδα ως τη βορειότερη, μη αποικιακή, ελληνική πόλη στην περιοχή⁷⁷⁴. Την ελληνική ταυτότητα των Βυλλίωνων υποστηρίζει και ο Κατσικούδης, με το επιχείρημα ότι όλα τα στοιχεία του πολιτικού, αστικού και λατρευτικού τους βίου αποδυναμώνουν κάθε υπόθεση εξελληνισμού τους, με το ίδιο να ισχύει για όλες εν γένει τις πόλεις και τις περιοχές της βόρειας αυτής ζώνης. Επίσης, θεωρεί ότι οι Βυλλίονες πρέπει να ήταν μέλη του Κοινού των Ηπειρωτών, βάσει της συνεργασίας, που διαπιστώνεται στη Δωδώνη για την ανάθεση του ανδριάντα, της ανάγκης προστασίας από την ιλλυρική απειλή, της οποίας αποτελούσαν το βόρειο ανάχωμα και του γεγονότος ότι η προσχώρηση στο ομοσπονδιακό ηπειρωτικό σχήμα δεν συνεπάγετο τη στέρηση της αυτεξούσιας πολιτικής τους υπόστασης, όπως με όλα τα ελάσσονα Κοινά της ομοσπονδίας⁷⁷⁵.

Τέλος, βάσιμη είναι και η υπόθεση ότι η Βύλλίδα ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της κοινότητας του Κλος, δεδομένης της ελάχιστης απόστασης μεταξύ τους (1.400 μ.) και της αρχαιότερης οχύρωσης του δεύτερου (β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.). Βάσει αυτής της θεωρίας, η κίνηση αυτή, στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., υπαγορεύτηκε πιθανότατα τόσο

⁷⁶⁸ Δάκαρης 1997, 111-113.

⁷⁶⁹ Anamali 1972, 69· του ιδίου 1976, 132· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 165· Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 12.

⁷⁷⁰ Ceka 2009, 20-21.

⁷⁷¹ Βλ. παρακάτω.

⁷⁷² Ωστόσο, η θέση αυτή αποδοκμάστηκε από τον Cabanes, ο οποίος υποστήριξε ότι σε αυτή την περίπτωση ο όρος «πόλις» χρησιμοποιείται απλώς για να δηλώσει την ίδρυση αστικών κέντρων, με τείχη και δημόσια κτήρια και όχι την οργάνωση σε πόλη-κράτος, βλ. του ιδίου 1988, 480-481.

⁷⁷³ Παπαζογλου 1986, 439-440.

⁷⁷⁴ Χατζόπουλος 1997, 145.

⁷⁷⁵ Κατσικούδης 2005, 64.

από την έλλειψη χώρου στον λόφο του Klos, για την επέκταση της πόλης, όσο και από την καλύτερη στρατηγική θέση του Gradisht. Τα δύο κέντρα φαίνεται ότι αποτέλεσαν έκτοτε ένα είδος διπλής πόλης, είτε το Klos ταυτίζεται με τη Νίκαια των πηγών, είτε όχι⁷⁷⁶. Ο Robert, αν και πρότεινε πρώτος την τοποθέτηση της Νίκαιας εκεί, υπέδειξε ότι το τοπωνύμιο είναι ελληνιστικό⁷⁷⁷. Στο πλαίσιο αυτό, η Papazoglou επισήμανε ότι η Νίκαια ίσως ήταν μία μεταγενέστερη πόλη στην επικράτεια των Βυλλιόνων, το αρχαιότερο κέντρο των οποίων, αν ήταν το Klos, θα ήταν ασφαλώς ομώνυμο του έθνους⁷⁷⁸. Η άποψη αυτή εκτέθηκε πρώτα από τον Islami, κατά τον οποίο το Klos αποτελούσε την αρχαιότερη Βύλλιδα και το Gradisht, τη νεότερη, με το τοπωνύμιο να αναφέρεται τελικά και στις δύο πόλεις (“*dipolis*”)⁷⁷⁹.

Μία άκρως σημαντική ιδιαιτερότητα του Κοινού των Βυλλιόνων είναι ότι στις επιγραφές δεν υπάρχουν καθόλου εθνικά ονόματα, που να προσδιορίζουν τους αξιωματούχους, ένα πάγιο χαρακτηριστικό των ηπειρωτικών εθνών και ακόμη και των μικρότερων Κοινών τους⁷⁸⁰. Ωστόσο, ακόμη και οι Ιλλυριοί ήταν οργανωμένοι κατά φυλές και όλα τα ανωτέρω χαρακτηριστικά δεν αρμόζουν στην ιλλυρική ταυτότητά τους, όσο εξελληνισμένη ή επηρεασμένη κι αν ήταν από τις αποικίες. Επίσης, όπως προειπώθηκε, το Κοινόν των Βυλλιόνων μαρτυρείται στην επιγραφή της Σπάρτης ως *δήμος* και όχι ως *έθνος*, όπως το Κοινόν των Ηπειρωτών «*ἔθνος τῶν Ἀπειρωτᾶν*»⁷⁸¹. Κατά τον Ceka, τα χαρακτηριστικά αυτά δείχνουν ότι οι Βυλλιόνες είχαν μία αστική αντίληψη της κοινότητας και όχι φυλετική⁷⁸². Σε μεταγενέστερο άρθρο της η Papazoglou πρότεινε, επίσης, ότι το Κοινόν των Βυλλιόνων δεν αποτελούσε απαραίτητα ένα έθνος, αλλά ίσως μία κοινότητα, που απαρτιζόταν από πόλεις ή κέντρα, που ήταν οι δήμοι της Βύλλιδας⁷⁸³. Την ίδια υπόθεση εξέφρασε και ο Cabanes, αναφέροντας ότι το εν λόγω Κοινόν ίσως πράγματι δεν αποτελούσε μία ομοσπονδία, αλλά απλώς μία κοινότητα, ενωμένη γύρω από δύο πόλεις, το Gradisht και το Klos⁷⁸⁴.

Υπό αυτό το πρίσμα, ιδιαίτερα ελκυστική είναι η υπόθεση ότι η Βύλλιδα ιδρύθηκε από αποίκους της Απολλωνίας⁷⁸⁵. Είναι αξιοσημείωτο ότι η υπόθεση αυτή διατυπώθηκε από τον Hammond για τη Διμάλλη, που βρίσκεται στο εσωτερικό της Απολλωνίας, ακόμη βορειότερα, καθώς αρμόζει και στη μετέπειτα ανεξαρτητοποίησή της, ίδιον των ελληνικών αποικιών⁷⁸⁶. Έχοντας υπόψη όλα τα ανωτέρω στοιχεία και

⁷⁷⁶ Cabanes 1986, 129· Ceka - Ceka 2018, 977.

⁷⁷⁷ Robert 1928, 434.

⁷⁷⁸ Papazoglou 1986, 439 σημ. 5, 6.

⁷⁷⁹ Islami 1972, 11, 14-15.

⁷⁸⁰ Ceka 1984a, 86.

⁷⁸¹ Δάκαρης 1965, 59, 1β· Cabanes 1976, 547 αρ. 16.

⁷⁸² Ceka 1984a, 87 και σημ. 37. Αντίθετα, ο Κατσικούδης διαπιστώνει ότι δεν ήταν πάντα απαραίτητη η καταγραφή των εθνικών για τους άρχοντες και θεωρεί ότι οι Βυλλιόνες αποτελούσαν μία φυλετικά οργανωμένη κοινωνία, κατά το πρότυπο των Ηπειρωτών, βάσει της σύμπτυξης σε Κοινόν, που ήταν η φυσική πολιτική εξέλιξη του φύλου, αλλά και της αναφοράς του εθνικού, «Βυλλίων από Νικαίας», που αφορούσε τον αθλητή Σώστρατο, βλ. του ίδιου 2005, 61-62.

⁷⁸³ Papazoglou 1989, 50-53.

⁷⁸⁴ Cabanes 1999, 380-381.

⁷⁸⁵ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 216.

⁷⁸⁶ Ο Hammond επισήμανε ότι οι Ιλλυριοί δεν έχτιζαν πόλεις ελληνιστικού τύπου, ενώ μία άλλη υπόθεσή του ήταν ότι η Διμάλλη χτίστηκε από τον Πύρρο ή τους διαδόχους του, όπως η Αντιγόνηα,

την ομοιότητα των ονομάτων *Βυλλίς* και *Υλλίς*, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η ίδρυση της πόλης σχετίζεται με τον έλεγχο του Νυμφαίου και των μεταλλείων της ασφάλτου από τους Απολλωνιάτες.

Η σύνδεση των τοπωνυμίων της βυλλιακής επικράτειας με τις νύμφες ενισχύεται από παραδόσεις, που ανευρίσκονται στα *Διονυσιακά* του Νόννου του Πανοπολίτη, όπου αναφέρονται οι νύμφες Νίκαια και Αστακία, ονόματα που, όπως εκτέθηκε παραπάνω, φέρουν την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή πόλεις της Μαλακάστρα. Σύμφωνα με τον μύθο, ο Διόνυσος νίκησε τους Ινδούς στη λίμνη Αστακία (14.323-328), όπου ζούσε η νύμφη Νίκαια «*ἐνθά τις ἀγκυλότοξος, ἐρημάδι σύννομος ὕλη, παρθένος Ἀστακίδεσσιν ὁμότροφος ἦνθεε Νύμφαις καλλιφυῆς Νίκαια, λαγωβόλος Ἄρτεμις ἄλλη*» (15.169-171). Στη συνέχεια της διήγησης η Νίκαια αποκαλείται και Αστακία, ενώ ο Διόνυσος ιδρύει μία ομώνυμη πόλη προς τιμήν της νίκης του έναντι των Ινδών «*καὶ πόλιν εὐλάγῃ φιλακρήτω παρὰ λίμνη τεῦξε θεὸς Νίκαιαν, ἐπώνυμον ἦν ἀπὸ νύμφης Ἀστακίης ἐκάλεσσε καὶ Ἰνδοφόνον μετὰ νίκην*» (16.403-405)⁷⁸⁷. Ο μύθος αυτός βοηθά και στην ταύτιση των πόλεων και φαίνεται ότι το Κλος ήταν όντως η Νίκαια, που ίσως αποκαλείτο και Αστακία, βάσει των ανωτέρω παραδόσεων και της επιγραφής του Λολλιανού, ενώ δεν αποκλείεται η μετονομασία τους να έχει και μακεδονικές καταβολές. Είναι, βέβαια, εύλογο και σύνηθες να λαμβάνουν ονόματα υδάτινων θεοτήτων οι πόλεις, που βρίσκονταν κοντά σε Νυμφαία, αλλά και σε πηγές και ζωοδότες ροές, όπως η Βύλλιδα και η Νίκαια, που ήταν χτισμένες στη δεξιά όχθη του Αώου.

4.3.3. Gradisht - Klos

Στο σημείο αυτό, για την πληρέστερη έκθεση και κατανόηση της κοινωνικής και πολιτιστικής φυσιογνωμίας των Βυλλιόνων, πρέπει να εκτεθούν κάποια πολεοδομικά χαρακτηριστικά των δύο κυριότερων κέντρων τους, που έλαβαν την πλήρη αστική τους μορφή κατά τα μέσα περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ.⁷⁸⁸.

Η Βύλλιδα ιδρύθηκε το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. στον λόφο του Gradisht, ύψους 514 μ., κοντά στο χωριό Hekal της Μαλακάστρα, περίπου 40 χλμ. ανατολικά της Απολλωνίας (εικ. 104-105)⁷⁸⁹. Επρόκειτο για ένα στρατηγικό σημείο, που ήλεγχε την κύρια οδό, που οδηγούσε από την Απολλωνία στην κοιλάδα του Αώου και του

με σκοπό τον έλεγχο των διαβάσεων στις κοιλάδες του Σεμάν και του Γενούσου, βλ. του ιδίου 1968, 15 σημ. 52.

⁷⁸⁷ Οι μύθοι αυτοί έχουν μακεδονικές καταβολές. Ο Αλέξανδρος είχε, μεταξύ άλλων, ως πρότυπο τον θεό Διόνυσο, ο οποίος είχε εκστρατεύσει στα βόρεια της Ανατολής και δεν αποκλείεται διαφορετικές παραδόσεις και πληροφορίες να συγχέονται στο έργο του Νόννου «*καὶ τὰ Διονύσου μετιῶν ἴχνη, θεοῦ γενάρχου καὶ προπάτορος, βούλομαι πάλιν ἐν Ἰνδία νικῶντας Ἕλληνας ἐγχορευῆσαι*» (Πλούτ., *Ηθ.* 4.332b). Κατά τον Φώτιο, η Νίκαια της Βιθυνίας (Iznik) είχε, επίσης, πάρει το όνομα μιας ναϊάδας νύμφης και είχε κτιστεί από τους απόστρατους του Αλεξάνδρου «*τὴν μὲν κλῆσιν ἄγει ἀπὸ ναϊδος νύμφης... ἔργον δὲ γεγονὸς Νικαίων τῶν μετὰ Ἀλεξάνδρου μὲν συστρατευσάντων μετὰ δὲ τὸν ἐκείνου θάνατον κατὰ ζήτησιν πατρίδος ταύτην τε κτισάντων καὶ συνοικισαμένων*» (Φώτ., *Βιβλ.* 224, σ. 233-234). Η πόλη αυτή φαίνεται ότι κατά καιρούς είχε διαφορετικές ονομασίες, αλλά τον 3^ο αι. π.Χ. μετονομάστηκε σε Νίκαια από τον Λυσίμαχο προς τιμήν της γυναίκας του, που ήταν και κόρη του Αντιπάτρου, βλ. Διόδ. Σικ. 18.23· Στέφ. Βυζ. λ. *Νίκαια*· Φώτ., *Βιβλ.* 92, σ. 70.

⁷⁸⁸ Την ίδια εποχή με τα αντίστοιχα στο Gurëzezë και το Margëllis.

⁷⁸⁹ Η Βύλλιδα είναι πολύ σημαντική και για τα παλαιοχριστιανικά της μνημεία.

Δρίνου. Ο οχυρωματικός της περίβολος είχε μήκος 2.250 μ. και περιέκλειε μία έκταση 30 εκταρίων, ενώ διέθετε πέντε πύργους και έξι πύλες, που διευκόλυναν την κίνηση των κατοίκων, των επισκεπτών και των ταξιδιωτών (εικ. 108-110). Η πόλη είχε ένα ξεκάθαρο ορθογωνικό πολεοδομικό σύστημα, ενώ εξαρχής υπήρχε σαφής διαχωρισμός της επιφάνειας εντός των τειχών σε τρεις ζώνες, στην αγορά, που βρισκόταν στο πιο ψηλό και γραφικό τμήμα του λόφου, σε έναν ευρύ χώρο στα νοτιοανατολικά, που χρησίμευε ως καταφύγιο για τον πληθυσμό των περιχώρων και τέλος στη ζώνη κατοίκησης, που καταλάμβανε τα δύο τρίτα της αστικής έκτασης (εικ. 107). Αξιοσημείωτες είναι δύο μεγάλες οικίες με περίστυλη αυλή στο εσωτερικό. Η οικία Α στα ανατολικά οικοδομήθηκε στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. και κατοικήθηκε δίχως διακοπή έως τον 3^ο αι. μ.Χ. (εικ. 111). Διέθετε ιωνική κιονοστοιχία και μία στοά, πλάτους 2,80 μ., χωρισμένη σε δωμάτια και δεξαμενή στη νοτιοδυτική γωνία, σκαμμένη πάνω στον βράχο. Η οικία Β, στα δυτικά του λόφου, με δωρική κιονοστοιχία, γύρω από το αίθριο και διάδρομο, πλάτους 3,6 μ., χωριζόταν σε δωμάτια στα ανατολικά και βόρεια, ενώ στις υπόλοιπες πλευρές σχηματιζόταν μία επιμήκη στοά, η οποία χρησίμευε για οικονομικές δραστηριότητες (εικ. 112). Η αυλή ήταν επικαλυμμένη με ασβεστολιθικές πλάκες και στη νοτιοανατολική γωνία υπήρχε δεξαμενή, όπου συλλέγονταν τα όμβρια ύδατα από τη στέγη. Χτίστηκε τον 3^ο αι. π.Χ. από μία εύπορη οικογένεια και συνέχισε να κατοικείται έως τον 4^ο αι. μ.Χ.⁷⁹⁰.

Η διαμόρφωση της αγοράς τοποθετείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. και περιελάμβανε το θέατρο, δύο στωικά οικοδομήματα, στάδιο, γυμνάσιο και άλλα δημόσια κτήρια (εικ. 116). Εκεί λάμβαναν χώρα οι πολιτικές συγκεντρώσεις, οι εορτές, οι θεατρικές παραστάσεις, τα αγωνίσματα και οι θρησκευτικές τελετές. Το θέατρο βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία της αγοράς, όπου η φυσική υπερύψωση του εδάφους μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή των κλιμάκων και τη διαμόρφωση του κοίλου (εικ. 113). Απέναντι από την ημικυκλική ορχήστρα βρισκόταν το προσκήνιο, ύψους 3 μ., διακοσμημένο με ιωνική κιονοστοιχία. Μπροστά από αυτό διεξαγόταν η παράσταση⁷⁹¹, ενώ περιείχε και μία κεντρική πύλη, από την οποία εισέρχονταν οι ηθοποιοί. Στο πίσω μέρος ανυψωνόταν η αρχιτεκτονική πρόσοψη της σκηνής, με δωρική κιονοστοιχία (εικ. 114). Το κοίλον είχε διάμετρο 78 μ., ύψος 16 μ. και χωρητικότητα 7.500 θέσεων. Οι θεατές εισέρχονταν στις παρόδους από ένα αψιδωτό ιωνικό πρόθυλο (εικ. 115, 119), όπως και στη Δωδώνη, ενώ στους αναλημματικούς τοίχους πρέπει να ήταν αναρτημένες επιγραφές⁷⁹². Στις ιδιαιτερότητες του βυλλιακού θεάτρου ανήκουν, η εμπρόσθια θέση των παρόδων, το ανάλημμα στη δεξιά πλευρά και η χρήση του προσκηνίου για το παίξιμο των

⁷⁹⁰ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 167, 168-169.

⁷⁹¹ Πρόκειται για τοπική ιδιαιτερότητα, διότι κατά κανόνα οι ηθοποιοί έπαιζαν στο υπερυψωμένο δάπεδο μπροστά από τη σκηνή, το οποίο ονομαζόταν «λογοεῖον», καθώς από εκεί απαγγέλλονταν οι ρόλοι και εκφωνούνταν οι λόγοι.

⁷⁹² Στο ανάλημμα της βόρειας παρόδου από τη ρωμαϊκή μετασκευή του θεάτρου (2^{ος} αι. μ.Χ.) είχαν τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση δύο τετράγωνοι λίθοι με επιγραφές, απελευθερωτικές και αγοραπωλησίας, αλλά δεν είναι γνωστή η αρχική τους θέση, βλ. Ceka 1987, 73-75 αρ. 1-3.

υποκριτών, με πιο στενά παράλληλα, το θέατρο της Δωδώνης και αυτό των Συρακουσών⁷⁹³.

Από το θέατρο της Βύλλιδας προέρχεται και ένα ασβεστολιθικό γλυπτό του 3^{ου} αι. π.Χ. Αναπαριστά υποκριτή με προσωπίο της Νέας Κωμωδίας, σε ρόλο δούλου και καθήμενο σταυροπόδι πάνω στον βωμό του Διονύσου, όπου, κατά την παράδοση, κατέφυγε για να γλιτώσει από την οργή του κυρίου του, θέτοντας εαυτόν υπό την προστασία του θεού (εικ. 122). Το έργο είναι φιλοτεχνημένο με μεγάλη δεξιοτεχνία από κάποιον τοπικό καλλιτέχνη, ενώ η κατασκευή του κάτω μέρους προδίδει ότι προοριζόταν για να εισαχθεί σε δάπεδο, πιθανότατα σε αυτό της ορχήστρας, στο κέντρο της οποίας υπήρχε πάντα η θυμέλη, ο βωμός του Διονύσου, του προστάτη του θεάτρου⁷⁹⁴. Στη Βύλλίδα υπήρχε και ένα βραχώδες μνημείο, αφιερωμένο στον Διόνυσο, το οποίο αποτύπωσε ο Patsch (εικ. 120)⁷⁹⁵. Στις ανασκαφές της αγοράς ανακαλύφθηκαν χάλκινες ψήφοι, με ρόδακα στην οπίσθια όψη και στην εμπρόσθια, την επιγραφή «ΒΥΛΛΙΟ[ΝΩΝ]», η οποία υποδεικνύει ότι χορηγήθηκαν από την πολιτεία για τις δημόσιες δραστηριότητες της κοινότητας (εικ. 121). Η οπή, που φέρουν στο κέντρο, ήταν για την ανάρτηση στον λαιμό, γεγονός που μαρτυρεί ότι δεν θα χρησιμοποιούνταν μόνο για τις εκλογές, αλλά και ως «εισιτήρια» για τις παραστάσεις στο θέατρο ή τους αγώνες στο στάδιο, που διαρκούσαν αρκετές ημέρες και έπρεπε να αποφευχθεί η απώλειά τους⁷⁹⁶.

Στα πλάγια του θεάτρου βρίσκεται μία ακόμη στοά, κατά μήκος του οχυρωματικού περιβόλου, που χρησίμευε για την προστασία των θεατών από τις καιρικές συνθήκες ή και την ανάπαυσή τους. Επρόκειτο για μία διώροφη κατασκευή, με δωρική κιονοστοιχία στο κάτω μέρος και ιωνική στο επάνω, ενώ το εσωτερικό χωριζόταν, επίσης, με κιονοστοιχία σε δύο μέρη. Στα βόρεια του θεάτρου βρίσκεται η μεγάλη στοά, συνολικού μήκους 144 μ., που χτίστηκε ταυτόχρονα με το εσωτερικό τείχος, που περιόριζε την αγορά και την προστάτευε από τους ισχυρούς ανέμους και γι' αυτό η στοά κατασκευάστηκε σε σχήμα L⁷⁹⁷. Ήταν διώροφη, με την ιωνική κιονοστοιχία να υπερκαλύπτει τη δωρική της κάτω πρόσοψης (εικ. 118), ενώ το εσωτερικό χωριζόταν και πάλι σε δύο μέρη, με κιονοστοιχία και στους δύο ορόφους. Η χρήση οκταγωνικών δωρικών στύλων σηματοδοτεί μία άλλη υιοθέτηση της απολλώνιας ή ηπειρωτικής αρχιτεκτονικής, όπως αυτή εκπροσωπείται στη Φοινίκη, τη Δωδώνη και την Κασσώπη.

Στα δυτικά της μεγάλης στοάς βρίσκεται το στάδιο της πόλης, που παρουσιάζει δύο σημαντικές ιδιαιτερότητες. Η πρώτη είναι ότι διέθετε μόνο μία πτέρυγα, που στηριζόταν πάνω στην κλίση του εδάφους (εικ. 124), ενώ, λόγω έλλειψης χώρου, οι

⁷⁹³ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 171. Πρόκειται για μία «πολιτιστική κοινή», που εκτείνεται κυρίως στον τομέα των οχυρώσεων, της οικιστικής οργάνωσης και εν γένει της τέχνης και της αρχιτεκτονικής και οφείλεται στις στενές οικονομικές και πολιτικές σχέσεις μεταξύ Ηπείρου, Ιλλυρίας, Κάτω Ιταλίας και Σικελίας, ήδη φυσικά από την ίδρυση των αποικιών, αλλά κυρίως από την εποχή του Πύρρου. Για την «κοινή» αυτή, βλ. Ceka 1993, 123-133.

⁷⁹⁴ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 173.

⁷⁹⁵ Patsch 1904, 116-117.

⁷⁹⁶ Ceka 1988, 276, αρ. 147 a, b.

⁷⁹⁷ Το ανατολικό τμήμα, μήκους 73 μ. είναι καλύτερα διατηρημένο, διότι ήταν λαξευμένο στον βράχο, ενώ διεκόπητο από τη βόρεια στοά, με ένα άνοιγμα 4 μ., που χρησίμευε ως μία άλλη είσοδος στην αγορά.

βαθμίδες του μετρούσαν 134 μ., αλλά ο στίβος εκτεινόταν έως το θέατρο και έφτανε σε μήκος τα 190 μ. Συνεπώς, δεν υπήρχαν αρκετά καθίσματα για τους θεατές και φαίνεται ότι οι περισσότεροι στέκονταν όρθιοι. Το δεύτερο ιδιαίζον στοιχείο είναι η κατασκευή μιας μεγάλης δεξαμενής κάτω από τον στίβο της βόρειας πτέρυγας, που εξυπηρετούσε τη συλλογή των ομβρίων υδάτων από τις βαθμίδες του σταδίου και τη στέγη της μεγάλης στοάς (εικ. 123)⁷⁹⁸.

Στα βορειοδυτικά του σταδίου βρίσκεται ένα κτήριο (20,10 x 5,80 μ.) κατά μήκος του τείχους της αγοράς, που αποτελείτο από δύο τμήματα και έναν προθάλαμο, με ξύλινους κίονες στην πρόσοψη, το οποίο έχει αναγνωριστεί ως το πρυτανείο της πόλης (εικ. 125-127)⁷⁹⁹. Στα δυτικά του ορθώνεται ένα ακόμη οικοδόμημα, που εκτείνεται σε βάθος τριών μέτρων κάτω από το επίπεδο της αγοράς και δεν διέθετε παράθυρα. Μία σειρά από οκταγωνικούς στύλους στήριζε το δάπεδο του πρώτου ορόφου, που έφτανε στο επίπεδο της αγοράς. Η απομόνωση του κάτω ορόφου και η θέση του στον δημόσιο χώρο δείχνει ότι ανάλογος ήταν ο χαρακτήρας του και πιθανότατα λειτουργούσε ως οπλοστάσιο ή φυλακή. Μπροστά από το θέατρο αποκαλύφθηκε ένα άλλο δημόσιο κτήριο, που ταυτίστηκε με το γυμνάσιο, βάσει της τετράγωνης κάτοψής του, με μία σειρά δωματίων γύρω από μία εσωτερική αυλή. Χρονολογείται, επίσης, στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.

Η δεύτερη κοινότητα, αυτή του Kios, απλωνόταν στα άνω όρη ενός λόφου, ύψους 355 μ. (εικ. 130), στην άκρη της χερσαίας οδού, που οδηγούσε από την ακτή και την Απολλωνία στην Ήπειρο και τη Μακεδονία, μέσω της Βύλλιδας. Ανήκει στα λεγόμενα «πρωτο-αστικά» κέντρα, με το πρωιμότερο αρχαιολογικό υλικό να ανάγεται στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και να αποτελείται από τοπική κεραμική τύπου Δεβόλη και εισηγμένη, κορινθιακή και του Ιονίου. Η κατασκευή των πρώτων τειχών τοποθετείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και άρα προηγείται, κατά έναν αιώνα περίπου, της Βύλλιδας. Η οχύρωση από ασβεστολιθικούς, πολυγωνικούς και τραπεζοειδείς, ογκόλιθους είχε μήκος 1850 μ. και περιέκλειε μία έκταση 18 εκταρίων (εικ. 131). Φαίνεται ότι αρχικά λειτουργούσε ως καταφύγιο για τον πληθυσμό της υπαίθρου, διότι εξαρχής είχε μόνο δύο πύλες, σε αντίθεση με τις πολυάριθμες εισόδους των τειχών της Βύλλιδας. Η κύρια πύλη προστατευόταν από έναν πύργο, ενώ δύο ακόμη βρίσκονταν στη βόρεια πλευρά, που ήταν η πιο εκτεθειμένη.

Η αγορά διαμορφώθηκε τον 4^ο αιώνα, με βάση τις γεωμετρικές αρχές και περιελάμβανε το θέατρο, δύο στοές και ένα στάδιο, με μία πτέρυγα, όπως και στη Βύλλίδα (εικ. 129). Το θέατρο, που τοποθετείται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ., ήταν σκαμμένο πάνω στον βράχο, με την ανατολική πλευρά του κοίλου να στηρίζεται σε επιχωματωμένο πρανές και να συγκρατείται από τα αναλήμματα. Η χωρητικότητά του υπολογίζεται σε 800-1000 θεατές, ενώ το καλύτερα διατηρημένο τμήμα είναι η

⁷⁹⁸ Η δεξαμενή είχε ορθογώνιο σχήμα, μήκος 50,90 μ., πλάτος 4,20 μ. και βάθος 6 μ. και γέμιζε τον χειμώνα, τροφοδοτώντας με νερό τους πολίτες, κατά τη διάρκεια των πολιτικών και εορταστικών συγκεντρώσεων. Η δεξαμενή ήταν καλυμμένη με ένα σύστημα αψίδων από ασβεστολιθικούς ογκόλιθους, ενώ από κάτω είχαν τοποθετηθεί λίθινες πλάκες, που έφταναν έως το επίπεδο του σταδίου. Ήταν μερικώς σκαμμένη στον βράχο και η υπόλοιπη, χτισμένη με τοίχο από τετράγωνους λίθους. Επίσης, καλυπτόταν με ένα στρώμα μικτού κονιάματος για την αποφυγή διαρροής, αλλά και εισροής ρύπων, βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 170.

⁷⁹⁹ Για το πρυτανείο της Βύλλιδας βλ. Ceka 2018, 192-196.

προεδρία, με λίθινα εδώλια, που χωριζόταν από το κοίλο με ένα διάδρομο. Διέθετε προσκηνίο και σκηνή, ενώ η ημικυκλική ορχήστρα είχε διάμετρο 11,60 μ. (εικ. 134). Στο ανάλημμα της ανατολικής παρόδου ήταν αναρτημένα τα προαναφερθέντα 14 δημόσια ψηφίσματα, γεγονός που σημαίνει ότι το Kios συνέχιζε, παρά τη μνημειακή οικοδόμηση του γειτονικού λόφου, να αποτελεί σημαντικό και αναπόσπαστο μέρος της κοινότητας των Βυλλιόνων⁸⁰⁰. Η κεραμική, που βρέθηκε στην αγορά, είναι τοπικής παραγωγής του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ. Το Kios καταστράφηκε το 167 π.Χ., όπως και τα κοντινά αστικά κέντρα του Gurëzezë και του Margëllic.

4.4. Άβαντες - Άμαντες

Οι Άβαντες, ως Ευβοείς, συνδέονται με τη Χαονία από την περίοδο των Νόστων. Η πρώτη φιλολογική αναφορά του ευβοϊκού φύλου προέρχεται από τον Όμηρο, κατά την απαρίθμηση των δυνάμεων, που έλαβαν μέρος στον Τρωικό Πόλεμο. Στον κατάλογο των πλοίων, λοιπόν, καταγράφονται οι Ευβοείς Άβαντες, με αρχηγό τον Ελεφήνορα, γιο του Χαλκώδοντα και εγγονό του Άβαντα «οἱ δ' Εὐβοίαν ἔχον μένεα πνειόντες Άβαντες... τῶν αὐθ' ἡγεμόνευ' Ἐλεφήνωρ ὄζος Ἄρηος Χαλκωδοντιάδης μεγαθύμων ἀρχὸς Ἀβάντων...» (Ιλ. Β 536-545). Στο ακριβώς προηγούμενο χωρίο αναφέρεται η συμμετοχή των Λοκρών, που βρίσκονταν απέναντι από την Εύβοια, προέρχονταν από διάφορες πόλεις και μεταξύ αυτών, από το Θρόνιο και είχαν αρχηγό τον Αϊάντα, γιο του Οἰλέα «Λοκρῶν δ' ἡγεμόνευεν Ὀϊλῆος ταχὺς Αἴας μείων...» (Β 527-535).

Σύμφωνα με τον Πausανία, μετά το τέλος του Τρωικού Πολέμου και τον διασκορπισμό του ελληνικού στόλου κατά την επιστροφή, Λοκροί από το Θρόνιο και Άβαντες από την Εύβοια, με οχτώ πλοία, έπλεαν στο Ιόνιο και παρασύρθηκαν προς τα Κεραύνια, όπου εγκαταστάθηκαν, ιδρύοντας την πόλη Θρόνιο και δίνοντας, με κοινή συμφωνία, το όνομα «Άβαντίς» σε όλη την περιοχή, που κατέλαβαν «σκεδασθεισῶν γὰρ Ἑλλησιν, ὡς ἐκομίζοντο ἐξ Ἰλίου, τῶν νεῶν, Λοκροὶ τε ἐκ Θρονίου τῆς ἐπὶ Βοαγρίῳ ποταμῷ καὶ Ἀβαντες ἀπὸ Εὐβοίας ναυσὶν ὀκτῶ συναμφοτέροι πρὸς τὰ ὄρη κατηνέχθησαν τὰ Κεραύνια. οἰκήσαντες δὲ ἐνταῦθα καὶ πόλιν οἰκίσαντες Θρόνιον, καὶ τῆς γῆς ἐφ' ὅσον ἐνέμοντο Ἀβαντίδος ὄνομα ἀπὸ κοινοῦ λόγου θέμενοι» (5.22.4). Ο περιηγητής, λοιπόν, παραδίδει ξεκάθαρα ότι η περιοχή κοντά στα Κεραύνια ονομαζόταν Άβαντίδα και η ιδρυθείσα πόλη Θρόνιο, αν και λανθασμένα τα τοποθετεί στη Θεσπρωτία «ἢ δὲ Ἀβαντίς καλουμένη χώρα καὶ πόλις ἐν αὐτῇ Θρόνιον τῆς Θεσπρωτίδος ἦσαν ἡπείρου κατὰ ὄρη τὰ Κεραύνια» (5.22.3).

Η ίδια παράδοση για την άφιξη των Ευβοέων στη Χαονία ανευρίσκεται και στον Ψευδο-Σκύμνο, ο οποίος, όμως, αναφέρει ως ίδρυσή τους την παράλια πόλη του Ωρικού «Ἑλληνὶς Ὀρικός τε παράλιος πόλις· ἐξ Ἰλίου γὰρ ἐπανάγοντες Εὐβοεῖς κτίζουσι, κατενεχθέντες ὑπὸ τῶν πνευμάτων» (441-443). Η σύνδεση Αμάντων και Ευβοέων Αβάντων μαρτυρείται και στα Εθνικά «Ἀμαντία, Ἰλλυριῶν μοῖρα, πλησίον Ὀρικοῦ καὶ Κερκύρας, ἐξ Ἀβάντων τῶν ἀπὸ Τροίας νοσησάντων ὠκισμένη.

⁸⁰⁰ βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 177.

Καλλίμαχος Ἀμαντίνην αὐτὴν φησιν. ἧς τὸ κτητικὸν Ἀμαντινική. λέγονται καὶ Ἀμαντες. τὸ ἔθνικὸν Ἀμαντιεύς. καὶ Ἄβαντας αὐτοὺς φασιν» (Στέφ. Βυζ. λ. *Ἀμαντία*).

Ἡ πρώτη παρουσία των Ευβοέων στην περιοχή επιβεβαιώνεται και από τον Στράβωνα, ο οποίος παραδίδει ότι οι ίδιοι είχαν βγει εκτός πορείας στην Ιλλυρία, με τη διαφορά, όμως, ότι τελικά εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία και όχι στην Ἡπειρο «*τῶν δ' ἐκ Τροίας ἐπανιόντων Εὐβοέων τινὲς εἰς Ἰλλυριοὺς ἐκπεσόντες, ἀποβαίνοντες οἴκαδε διὰ τῆς Μακεδονίας περὶ Ἑδεσσαν ἔμειναν*» (10.1.15)⁸⁰¹. Συνεπώς, οι παραδόσεις, που συνέδεαν τη Χαονία με τους Ευβοεῖς ήταν ισχυρές και ιδιαίτερα διαδεδομένες κατά την αρχαιότητα.

Εξίσου συνδεδεμένη, όμως, με τους Ευβοεῖς και τους Χάονες ήταν και η απέναντι Κέρκυρα. Ἡ μοναδική, βέβαια, γραμματειακή πηγή, που αναφέρει τον αποικισμό του νησιού από τους Ερετριεῖς, είναι ο Πλούταρχος «*Κέρκυραν τὴν νῆσον Ἑρετριεῖς κατέκουν: Χαρικράτους δὲ πλεύσαντος ἐκ Κορίνθου μετὰ δυνάμεως καὶ τῷ πολέμῳ κρατοῦντος, ἐμβάντες εἰς τὰς ναῦς οἱ Ἑρετριεῖς ἀπέπλευσαν οἴκαδε*» (*Quaest. Gr.* 11)⁸⁰². Ὡστόσο, στις ενδείξεις περιλαμβάνεται και η μαρτυρία του Στράβωνα ότι στην Κέρκυρα υπήρχε ἕνας τόπος, που καλεῖτο Εὐβοία «*ἐν Κερκύρα δὲ καὶ ἐν Λήμνῳ τόπος ἦν Εὐβοία*» (10.1.15). Επίσης, στα *Αργοναυτικά* του Απολλωνίου παραδίδεται μία μυθική μετοίκηση, αυτή των Κόλχων⁸⁰³, από τη Φαιακία στα Κεραύνια Ὀρη των Ἀβάντων «*οἱ δὲ περαίνῃ νῆσον ἔβαν: κεῖθεν δὲ Κεραύνια μέλλον Ἀβάντων οὖρα*» (4.1213-1214), ενώ στα *σχόλια* του έργου αναφέρεται ότι η απέναντι της Κέρκυρας περιοχή, δηλαδή η Χαονία, ονομαζόταν Μακρινία, όπως και η Εὐβοία, προφανώς λόγω της μετοίκησης των Ευβοέων στην περιοχή «*τὴν δὲ ἀντικρὺ τῆς Κερκύρας χώραν εἶρηκε Μακρινίαν· ἴσως διὰ τὸ ὠκηκέναι ἐκεῖ τοὺς Εὐβοεῖς. ἡ δὲ Εὐβοία Μάκρις ἐκαλεῖτο τὸ πρότερον. ταύτην οὖν οἱ κατοικήσαντες μετὰ Ἰλίου ἄλωσιν Ἄβαντες Μάκριν ὠνόμασαν*» (*Σχόλ. εἰς Απολ. Αργον.* 4.1175)⁸⁰⁴. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στις παραδόσεις αυτές οι Κόλχοι αντικαθιστούν τους Ευβοεῖς, αλλά παραμένει ἴδιος ο πυρήνας του μύθου, που αφορά κάποια πρώτη μετοίκηση στα Κεραύνια, είτε από την Κέρκυρα είτε με την τελευταία ως ενδιάμεσο σταθμό της.

⁸⁰¹ Οι Ευβοεῖς για να φτάσουν στην Ἑδεσσα πρέπει να χρησιμοποίησαν τη μετέπειτα Εγνατία, που ἔνωσε την Ἀδριατική με το Αιγαῖο και αποτελούσε μία πανάρχαια εμπορική δίοδο επικοινωνίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι ἡ ἰδρυση της Απολλωνίας και της Επιδάμνου από τους Κορινθίους έγινε και για τη σύνδεση των ἰονίων παραλίων με το εσωτερικὸ των Βαλκανίων και τον ἔλεγχο της χερσαίας αὐτῆς οδοῦ, που περνούσε και ἀπὸ τὴν πλούσια, πιθανότατα και σε μεταλλεία ἀργύρου, περιοχή των λιμνῶν (Αχρίδα, Μαλίκη, Πρέσπες). Εξάλλου, ἡ Απολλωνία ἦταν χτισμένη στις ἐκβολές του Αἴου, που, ἐπίσης, μέσω των κοιλάδων του παρείχε πρόσβαση στην ορεινὴ ενδοχώρα.

⁸⁰² Πλούτ., *Ἠθικά* 293· Καλλιγίας 1982, 61· Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 48-51.

⁸⁰³ Δεν φαίνεται να πρόκειται στην ἐν λόγω ἐκδοχή για τους Φαίακες ἢ ἐν γένει τους γηγενεῖς, που μποροῦν ἀκόμη και να ταυτιστοῦν με τους Λιβυρνοὺς «*Χερσικράτη συνοικιοῦντα τὴν νῦν Κέρκυραν καλουμένην, πρότερον δὲ Σχερίαν. ἐκεῖνον μὲν οὖν ἐκβαλόντα Λιβυρνοὺς κατέχοντας οἰκίσει τὴν νῆσον*» (Στράβ. 6.2.4), ἀλλὰ για ξένους, που μετοίκησαν ἐκεῖ, ὅπως και στα Κεραύνια. Συνεπώς, οι Κόλχοι πρέπει να ταυτίζονται στον μῦθο αὐτό, ἢ στο συγκεκριμένο τουλάχιστον ἀπόσπασμα, με τους Ευβοεῖς, τους οποίους ἐξεδιώξαν το νησί το 708/5 π.Χ.

⁸⁰⁴ Μακρινία ἢ Μάκρις ονομαζόταν ἡ Εὐβοία, ἀλλὰ και ἡ Κέρκυρα, λόγω της παλαιᾶς ευβοϊκῆς ἀποίκησης του νησιού, βλ. Καλλιγίας 1982, 61. Σύμφωνα με τὴν Carusi, οι παραδόσεις αυτές, για τὴν μετοίκηση των Κόλχων ἀπὸ τὴ Φαιακία στα Κεραύνια και τὴν ὑπαρξὴ μίας Μακρινίας στα ἀπέναντι παράλια, ἀνήκουν στην προπαγάνδα της Κέρκυρας και ἀντανεκλούν τὴ βαθιὰ ριζωμένη ἀντίληψη ὅτι ἡ *περαία* ἦταν πάντα ἕνα σημαντικό προσάρτημα του νησιωτικὸ ἐδάφους, βλ. τῆς ἰδίας 2011, 102-103.

Οι Άμαντες ή Άβαντες της Χαονίας επιχωρίαζαν στην κοιλάδα του Σιουσίτσα, στο εσωτερικό των Κεραυνίων και στην αριστερή όχθη του Αώου. Στην επικράτειά τους ανήκαν οι πόλεις, Αμαντία (Πλοζα), Ολύμπη (Μαντονῆ) και Ωρικός (Ορικ), τα φρούρια, Armen στον βορρά, Haderaj στα ανατολικά, Cereje ή Cerje στα νοτιοδυτικά, Dukaj και Matohasanaj στα νοτιοανατολικά, ενώ ίσως ο έλεγχός τους εκτεινόταν έως την ακτή, όπου βρισκόταν το οχυρό των Κανίνων και η λιμενική τους διέξοδος (χάρτ. 17)⁸⁰⁵. Οι απόψεις για την εθνική ταυτότητα και προέλευση του εν λόγω πληθυσμού είναι ποικίλες και αντιφατικές. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι ήταν ένα ιλλυρικό φύλο⁸⁰⁶, άλλοι τους κατατάσσουν στους Ηπειρώτες⁸⁰⁷ και κάποιοι δεν αποκλείουν την πραγματική προέλευση⁸⁰⁸ ή έστω τη μετονομασία τους από τους Άβαντες της Ευβοίας⁸⁰⁹.

Οι πηγές, που έχουν εκληφθεί ως τεκμήρια για την ιλλυρική τους καταγωγή είναι ο Ψευδο-Σκύλαξ, ο Πλίνιος και ο Στέφανος Βυζάντιος. Ωστόσο, όπως εκτέθηκε παραπάνω, το χωρίο του πρώτου «Οἱ δὲ (Άμαντιεῖς) εἰσὶ μέχρι ἑνταῦθα Ἰλλυριοὶ ἀπὸ Βουλινῶν» (Περίπλ. 27), δεν μαρτυρεῖ ότι οι Άμαντες ήταν Ἰλλυριοί, αλλά ότι μέχρι εκείνους εκτεινόταν οι τελευταίοι⁸¹⁰, ενώ και ο χαρακτηρισμός τους ως βαρβάρων από τον Πλίνιο “*barbari Amantes et Buliones*” (Φυσ. Ιστ. 3.23.145) δεν είναι κατ’ ανάγκην εθνικός, αλλά κυρίως πολιτιστικός και ως γνωστόν χρησιμοποιεῖτο κατά κόρον στην αρχαιότητα για τα ηπειρωτικά ἔθνη, που σε σύγκριση με τη νοτιότερη Ελλάδα, θεωρούσαν από τους αθηνοκεντρικούς συγγραφείς⁸¹¹, πολιτικά και πολιτιστικά, καθυστερημένα⁸¹². Τέλος, στον Στέφανο Βυζάντιο υπάρχει η αναφορά «Άμαντία, Ἰλλυριῶν μοῖρα» (Εθν. λ. Άμαντία), η οποία, όμως, εκθέτει ότι μία περιοχή της Ἰλλυρίας ονομαζόταν Αμαντία και όχι ότι το ἔθνος των Αμάντων ήταν ιλλυρικό. Αντίθετα, ο Πρόξενος τον 3^ο αι. π.Χ. τους κατατάσσει ξεκάθαρα στους Ηπειρώτες «Ὁ Πρόξενος δὲ καταλέγων αὐτοὺς φησὶ “Χάονες Θεσπρωτοὶ Τυμφαῖοι Παραναῖοι Ἀμύμονες Ἄβαντες Κασσωποὶ”» (FGrH 703 F 6/ Στέφ. Βυζ. λ. Χαονία), όπως και ο Ησύχιος «Ἄμαντοι· ἔθνος Ἡπειρωτικόν» (λ. Ἄμαντοι). Επίσης, το γεγονός ότι ο Πausanias τοποθετεῖ την Αβαντίδα στα Κεραύνια, αλλά σε θεσπρωτικό ἔδαφος (5.22.3), δείχνει ακράδαντα ότι την θεωρούσε κατεξοχήν ηπειρωτική⁸¹³.

⁸⁰⁵ Anamali 1976, 133. Έχει υποστηριχθεί ότι η Ολύμπη και τα οχυρά, Dukaj και Cerje αποτελούσαν ἑδρες ελάσσωνων Κοινῶν στους κόλπους του Κοινού των Αμάντων, βλ. Ceka - Ceka 2017, 490-492. Οι οχυρώσεις της επικράτειας των Αμάντων μελετήθηκαν από τον N. Ceka, βλ. του ιδίου, “Qendrat e fortifikuara të amantëve/ Les centres fortifiés des Amantins”, *Monumentet* 10, 1975, 21-62.

⁸⁰⁶ Anamali 1972, 68-72· Ceka 1984a, 80 και σημ. 5· Papazoglou 1986, 439.

⁸⁰⁷ Ευαγγελίδης 1947, 18· Hammond 1967, 521· του ιδίου 1989, 19.

⁸⁰⁸ Hammond 1967, 521· του ιδίου 1989, 19· Δάκαρης 1997, 112.

⁸⁰⁹ Ο Beaumont υποστήριξε ότι η περιοχή ονομαζόταν στην πραγματικότητα Αμαντίς ή Αμαντίνη και ότι μετατράπηκε σε Αβαντίς από τους Απολλωνιάτες, λόγω της ομοιότητας των ονομάτων και της παρουσίας των Ευβοέων στην περιοχή, βλ. του ιδίου 1952, 68.

⁸¹⁰ Hammond 1967, 513· Βλ. και παραπάνω.

⁸¹¹ Θουκ. 2.68.5· 2.80.5-6· Ψευδο-Σκύμνος 444-458· Στράβ. 7.7.1.

⁸¹² Κατά τον Ceka, ο Πλίνιος τούς αποκαλεί βαρβάρους, με σκοπό να τους διακρίνει από τις αποικίες και παράλληλα να τους κατατάξει στους Ἰλλυριούς, βλ. του ιδίου 1984, 80 και σημ. 5. Αντίθετα, ο Hammond, όπως εκτέθηκε και παραπάνω, διείδε τη χρήση μιας ελληνικής πηγής στο σημείο αυτό και συγκεκριμένα τον Θεόπομπο, του ιδίου 1967, 234. Η άποψή του βρήκε σύμφωνο και τον Anamali, ο οποίος, όμως, τους κατέταξε Ἰλλυριούς, βλ. του ιδίου 1972, 69.

⁸¹³ Το ίδιο λάθος, εξάλλου, επαναλαμβάνει και σε άλλο χωρίο, που παρουσιάζει τον ηπειρωτικό Αώο να ρέει διαμέσου της Θεσπρωτίας «Ἄωφ τῷ διὰ τῆς Θεσπρωτίδος ῥέοντι ἠείρου» (4.34.3), ενώ ακόμη

Ο Hammond προσπάθησε να συμβιβάσει όλες τις ανωτέρω, αντιφατικές αρχαίες μαρτυρίες, με το επιχείρημα ότι η εθνική ταυτότητα μεταβαλλόταν ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες, που επικρατούσαν την εποχή του εκάστοτε αρχαίου συγγραφέα ή της πηγής, που ακολουθούσε. Θεώρησε, λοιπόν, ότι οι Άμαντες ήταν Ευβοείς άποικοι, που εγκαταστάθηκαν σε ιλλυρικό έδαφος «*Άμαντία, Ίλλυριῶν μοῖρα*», την περίοδο των Νόστων, αλλά τον 3ο αι. π.Χ., με την ίδρυση της Ηπειρωτικής Συμμαχίας είχαν αδιαμφισβήτητα περιέλθει σε αυτή και γι' αυτό κατατάσσονταν πλέον στους Ηπειρώτες⁸¹⁴.

Ο Σακελλαρίου απέκλεισε τη σύνδεση των Αμάντων/Αβάντων της Ηπείρου με τους Άβαντες της Ευβοίας και θεώρησε τους πρώτους ένα κλάδο των πρωτο-Αβάντων, που εγκαταστάθηκε ανεξάρτητα στην περιοχή κατά το αιώτερο, προϊστορικό παρελθόν⁸¹⁵. Σύμφωνα με τον ιστορικό, οι Άβαντες αποτελούσαν ένα πρωτοελληνικό φύλο, που προερχόταν από τον Καύκασο και πέρασε στον ελλαδικό χώρο πρώτη φορά γύρω στο 2100 π.Χ., μαζί με τους Δαναούς. Έκτοτε μεταναστευτικά κύματα κατέρχονταν και εγκαθίσταντο σε διάφορες περιοχές, μεταξύ αυτών, στην Εύβοια και τη βόρεια Ήπειρο, στην τελευταία, μάλιστα, μαζί με τον κύριο κορμό των Ελλήνων. Επίσης, κατά τον ερευνητή, το εθνωνύμιο προέρχεται από το ινδοευρωπαϊκό θέμα “ab-”, που σημαίνει νερό και ποτάμι. Άρα το «Άβας» είναι στην πραγματικότητα ένα υδρωνύμιο και γι' αυτό μαρτυρούνται δύο ποταμοί, που φέρουν την εν λόγω ονομασία, στον Καύκασο και την Ιταλία⁸¹⁶. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, λοιπόν, ότι τουλάχιστον κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (1100-750/700 π.Χ.), το ελληνόφωνο αυτό φύλο ήταν εγκατεστημένο στο εσωτερικό των Κεραυνίων και είχε πλήρως ενταχθεί στην ηπειρωτική ομοεθνία, αποτελώντας μία φυλετική υποδιαίρεση του έθνους των Χαόνων.

Εξίσου ελκυστική, όμως, είναι και η θεωρία του Beaumont ότι το εγχώριο όνομα του φύλου ήταν Άμαντες και ότι μετατράπηκε σε Άβαντες από τους όμορους Απολλωνιάτες, λόγω της ομοιότητας του εθνωνυμίου και της ισχυρής επίδρασης, που είχε στον ελληνόφωνο κόσμο η επική παράδοση. Πράγματι στον Στέφανο Βυζάντιο είναι έκδηλο ότι υπερτερεί η μορφή του ονόματος με το «μ», αντί του «β», «*Άμαντία, Ίλλυριῶν μοῖρα... Καλλίμαχος Άμαντίνην αὐτήν φησιν. ἧς τὸ κτητικὸν Άμαντινική. λέγονται καὶ Άβαντες. τὸ ἔθνικὸν Άμαντιεύς. καὶ Άβαντας αὐτούς φασιν*» (Εθν. λ. *Άμαντία*)⁸¹⁷. Ο Anamali υποστήριξε, επίσης, ότι το εθνικό ήταν «Άμαντες», καθώς με αυτή τη μορφή ανευρίσκεται στα νομίσματα, ενώ αναφέρει ότι τα ονόματα Άβαντες/Αβαντίς χρησιμοποιούνται κυρίως στα ποιητικά έργα ή στους σχολιαστές

και στο απόσπασμα, που περιγράφει την πτώση της βασιλείας των Αιακιδών αποκαλεί την Ήπειρο Θεσπρωτίδα «*τὰ ἐν Ἠπείρῳ τῇ Θεσπρωτίδι ὑπὸ ἀναρχίας ἐφθάρη: Δηιδαμεία γὰρ τῇ Πύρρῳ παῖδες οὐκ ἐγένοντο...*» (4.35.3). Το γεγονός αυτό οφείλεται πιθανότατα στη μεγάλη σημασία και έντονη επίδραση, που ασκούσε στους αρχαίους συγγραφείς η επική παράδοση, στην οποία από τα ηπειρωτικά έθνη αναφέρονται μόνο οι Θεσπρωτοί. Την ίδια τάση ακολουθεί, όπως προαναφέρθηκε και ο Ριανός, γεγονός που επιτείνει τη σύγχυση, που επικρατεί για την κατάταξη των ηπειρωτικών φυλών σε καθένα από τα μείζονα έθνη της περιοχής και στο γεωγραφικό τους πλαίσιο, βλ. Hammond 1967, 494.

⁸¹⁴ Hammond 1989, 19.

⁸¹⁵ Σακελλαρίου 1970, 363-364· Cabanes 2011a, 89.

⁸¹⁶ Σακελλαρίου 1970, 363-364.

⁸¹⁷ Beaumont 1952, 68.

και όχι τόσο στις ιστορικές ή γεωγραφικές πηγές, με εξαίρεση τον κατάλογο των θεαροδόκων των Δελφών⁸¹⁸.

Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η ταύτιση με τους Άβαντες της Ευβοίας να ήταν μία αποικιακή εφεύρεση, που προήλθε από την ομοιότητα των εθνονυμίων και την εξέχουσα θέση, που κατείχαν αυτοί στην ομηρική Ιλιάδα, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, αποτελούσε, μεταξύ των Ελλήνων, το ισχυρότερο μέσο ιδεολογικής νομιμοποίησης στα εδάφη και τις πλουτοπαραγωγικές τους πηγές. Παρόλα αυτά, η σύνδεση της περιοχής με τους Ευβοείς αφορά αδιαμφισβήτητα και μία άλλη παράμετρο, αυτή των πρώιμων ευβοϊκών εξερευνήσεων στο Ιόνιο και την Αδριατική, που τοποθετούνται ήδη στους Σκοτεινούς Αιώνας, τον 11^ο - 9^ο αι. π.Χ., και είχαν κύριο σκοπό την εξεύρεση μεταλλευμάτων. Δίχως αμφιβολία, ο κόλπος του Αυλώνα χρησιμοποιείτο αυτή την εποχή ως ιδανικό καταφύγιο και αγκυροβόλιο, ενώ μετά την ίδρυση των αποικιών στην Ιταλία, ίσως τα βόρεια χιονικά παράλια ήταν το ορμητήριο για τον διάπλου στην Ιαπυγία, για τον οποίο η κοντινότερη απόσταση ήταν, κατά τις πηγές, το ακροκεραύνιο ακρωτήριο *“pelago vicina Ceraunia iuxta, unde iter Italiam cursusque brevissimus undis”* (Βιργ., *Αιν.* 506-507)⁸¹⁹.

Μία άλλη εκδοχή της μετοίκησης των Ευβοέων στη Χαονία προέρχεται από τον Λυκόφρονα. Σύμφωνα με αυτή, ο Ελεφήνωρ, ο αρχηγός των Αβάντων, είχε ακούσια φονεύσει τον παππού του και εξαναγκάστηκε σε εξορία για έναν χρόνο. Εγκαταστάθηκε τότε στον Οθρωνό, αλλά εκδιώχθηκε, λόγω του τρομερού πολέμου των φιδιών και έπλευσε στην πόλη Αμαντία, κοντά στη γη των Ατιντάνων, όπου και κατοίκησε δίπλα στην ίδια την Πράκτιν, σε έναν ψηλό, απότομο βράχο, συλλέγοντας τρεχούμενο νερό από τον χιονίτη Πολύανθο *«Παπποκτόνος δ' Όθρωνόν οίκησει λύκος... όθεν, πεφευγώς έρπετων δεινήν μάχην δρακοντομόρφων, είς Αμαντίαν πόλιν πλώσει, πέλας δέ γης Ατιντάνων μολών, Πράκτιν παρ' αυτήν αίπυ νάσσειται λέπας, του Χαονίτου νάμα Πολυάνθους δρέπων»* (Αλεξ. 1034-1046)⁸²⁰.

Ο μύθος του Λυκόφρονα παρουσιάζει διάφορα στοιχεία, άγνωστα από άλλες πηγές. Ο τρομερός πόλεμος των δρακοντομόρφων ερπετών, που εξεδίωξαν τον Ελεφήνωρα είναι προφανώς η αλληγορική απεικόνιση κάποιου συμβάντος ή ίσως μιας κατάστασης. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι τα φίδια αυτά συμβόλιζαν τις Ερινύες, τις τύψεις, που καταδίωκαν και βασάνιζαν τον ήρωα, μετά τον φόνο του παππού του⁸²¹. Στα σχόλια του έργου, ο Οθρωνός φέρεται ως νησί είτε μεταξύ Ηπείρου και Ιταλίας, εγγύτερα προς τη Σικελία, είτε στην είσοδο της Αδριατικής και άρα κοντά στα Κεραύνια *«Όθρωνός, νήσος μεταξύ Ήπείρου και Ίταλίας. Ταύτη δέ νήσος παράκειται Μελίτη, ήτις προβέβληται του Παχύνου, άκρωτηρίου τής Σικελίας. Ή δέ Όθρωνός προς τῶ στόματι του Ἀδρίου πελάγους έστι κεκολλημένη»* (Τζέτζ., *Σχόλ. εις Λυκ. Αλεξ.* 1027). Η τελευταία αυτή θέση συμφωνεί και με το λήμμα του Ησύχιου, που τοποθετεί το νησί κοντά στην Κέρκυρα *«Όθρωνός· ή προς Κερκύρα νήσος»* (Λεξ.

⁸¹⁸ Anamali 1972, 72. Βέβαια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στον κατάλογο των Δελφών η καταγραφή «Αβαντία» και όχι «Αμαντία», ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι στους Πανελλήνιους Αγώνες των τελών του 3^{ου} - αρχών 2^{ου} αι. π.Χ. η πόλη συμμετείχε, χρησιμοποιώντας ως γενεαλογικό τεκμήριο της ελληνικής της ταυτότητας την ίδρυσή της από τους Άβαντες της Ευβοίας.

⁸¹⁹ Η απόσταση μεταξύ Ακροκεραυνίων και ιταλικής ακτής είναι μόλις 85 χλμ.

⁸²⁰ Η «νάμα Πολυάνθου δρέπων» (Bell and Sons).

⁸²¹ Mooney 1921, 111 στ. 1042· Cabanes 2011a, 88.

λ. *Όθρωνός*). Είναι εν γένει, λοιπόν, αποδεκτό ότι πρόκειται για το νησί Οθωνοί, που βρίσκεται βορειοδυτικά της Κέρκυρας και θα μπορούσε να αποτελεί έναν ενδιάμεσο σταθμό για την άφιξη στα χαονικά παράλια⁸²².

Η Πράκτις είναι μία τοποθεσία καθόλα άγνωστη. Το μοναδικό παρεμφερές τοπωνύμιο, που ανευρίσκεται στις πηγές, είναι το Πράκτιον, μία πόλη της Τροίας (Ομ., *Ιλ.* Β 835)⁸²³, με την οποία μία συσχέτιση είναι πιθανή, δεδομένου ότι η περιοχή της Χαονίας βρίθκει από τρωικές παραδόσεις και ότι το έργο του Λυκόφρονα χρονολογείται την ελληνιστική περίοδο, οπότε και ήταν πλήρως παγιωμένες. Ο Hammond θεωρεί ότι Πράκτις ονομαζόταν η περιοχή του Αυλώνα, που ήταν κατάφυτη με ελαιόδεντρα⁸²⁴. Μία άλλη υπόθεση είναι ότι η φράση «*Πράκτιν... αϊπὸ... λέπας*» αφορούσε τον απόκρημνο βράχο των Ακροκεραυνίων⁸²⁵.

Ωστόσο, εξαιρετικά ελκυστική είναι η υπόθεση ότι το τοπωνύμιο συνδέεται με τη λέξη «πράκτωρ» ή «πρακτήρ», που δηλώνει τον τιμωρό ή εκδικητή και αφορά εκ νέου τις Ερινύες, που καταδίωκαν τον ήρωα και οι οποίες καλούνταν στην αρχαιότητα και «*Θεαί Πραξιδίκαι*» (Πανσ. 9.33.3). Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η Πράκτις να είναι στην πραγματικότητα το Νυμφαίο της Απολλωνίας, που ίσως αρχικά ήταν στην επικράτεια των Αμάντων⁸²⁶, του οποίου η παρακείμενη μαύρη πίσσα, η άσβεστη φλόγα και οι δάδες, που απεικονίζονταν ως τύποι στα νομίσματα της περιοχής, ταιριάζουν απόλυτα με τα σύμβολα και τα χαρακτηριστικά των Ερινύων⁸²⁷, αλλά και των καθάρσιων θεοτήτων⁸²⁸. Είναι πιθανό, λοιπόν, η παράδοση με την εγκατάσταση του Ελεφήνορα (Ευβοείς) στην Αμαντία να απηχεί και την πρόιμη ίδρυση ενός ιερού, εν προκειμένω προς τιμήν των Ευμενίδων, για εξιλέωση από τον φόνο του παππού του⁸²⁹, προβάλλοντας παράλληλα τον αρχαιότατο,

⁸²² Hammond 1997b, 46· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 274. Είναι γνωστό ότι το νησί λεγόταν και Φιδονήσι, λόγω των πολλών φιδιών, που υπήρχαν και προκάλεσαν ακόμη και την εγκατάλειψή του για ένα διάστημα. Η ονομασία Οθρωνός είναι, κατά μία άποψη, παραφθορά του «ο θρόνος» και είναι ενδιαφέρουσα η υπόθεση ότι το εν λόγω τοπωνύμιο του Λυκόφρονα είναι στην πραγματικότητα το Θρόνιο των Αβάντων, βλ. Domínguez 2014, 201 και σημ. 68.

⁸²³ Ησύχ., λ. *Πράκτιον*. Ο Στράβων, όμως, διευκρινίζει ότι επρόκειτο για ποταμό της Τρωάδας και όχι για πόλη «*ὁ δὲ Πράκτιος ποταμὸς μὲν ἔστι, πόλις δ' οὐχ εὐρίσκεται, ὡς τινες ἐνόμισαν*» (13.1.21).

⁸²⁴ Hammond 1967, 523.

⁸²⁵ Mooney 1921, 112 στ. 1045. Η λέξη «αἰπύς» δηλώνει, μεταξύ άλλων, τον ψηλό και απόκρημνο, όπως και η λέξη «λέπας», τον απόκρημνο βράχο, βλ. Liddell - Scott 2007, λ. *αἰπύς*, *λέπας*.

⁸²⁶ Holzinger 1895, 319, στ. 1045· Mooney 1921, 112 στ. 1045.

⁸²⁷ Σύμφωνα με τη μυθολογία, όταν ο Κρόνος έκοψε τα γεννητικά όργανα του πατέρα του, Ουρανού, το αίμα, που έσταξε, γονιμοποίησε τη γη και έτσι γεννήθηκαν οι Ερινύες, καθώς και οι Νύμφες, που ονομάζονταν Μελιάδες (Ήσιόδ., *Θεογ.* 183-187). Άρα, οι Ερινύες συνδέονται με τις Νύμφες, ενώ προήλθαν από την πρώτη πατροκτονία, γεγονός που ταιριάζει και στο έγκλημα, ακούσιο βέβαια, του Ελεφήνορα, που αφορούσε, επίσης, τον φόνο ενός προγόνου του. Οι φλόγες, οι δάδες και τα φίδια απεικονίζονταν στην οπίσθια όψη των νομισμάτων των Αμάντων, των Βυλλιώνων και των Απολλωνιατών και σχετίζονται με τον ορυκτό πλούτο της περιοχής, αλλά είναι χαρακτηριστικό ότι αποτελούσαν και σύμβολα των Ερινύων.

⁸²⁸ Από τον Ωρικό έως τους Βυλλίονες μαρτυρούνται, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι λατρείες του Δία Μελίχιου, της Αρτέμιδας ως θεάς Εν(ν)οδίας, Φωσφόρου ή Σελασφόρου, της Εκάτης και του Απόλλωνα Νομίου, που είναι καθάρσιες θεότητες και σχετίζονται ιδιαίτερα με το μίasma του φόνου.

⁸²⁹ Mooney 1921, 112 στ. 1045. Βέβαια, πρέπει να ειπωθεί ότι στο πλαίσιο, που ο μύθος αντανakλά ταυτόχρονα διαφορετικές περιόδους και γεγονότα, ο πόλεμος των δρακοντομόρφων φιδιών, ο οποίος εξεδίωξε τον Ελεφήνορα και άρα τους Ευβοείς μπορεί να αναφέρεται και στην εξάπλωση των Ιλλυριών προς νότο, έως και τις εκβολές του Αώου, γύρω στο 900 π.Χ. Οι Ιλλυριοί συνδέονταν με τα φίδια και ίσως αυτή να ήταν η αλληγορική τους απεικόνιση σε έναν τέτοιο μύθο.

καθάρσιο ρόλο του τόπου. Επίσης, ως ιδρυτικός μύθος περιέχει και προπαγανδιστικά στοιχεία και ίσως αυτή η μεταγενέστερη επινόηση της μετοίκησης του Ελεφήνωρα στα εδάφη αυτά να αφορά και την ιδεολογική απόσπασή τους από άλλους ή τους προηγούμενους, όμορους διεκδικητές.

Επίσης, ο Λυκόφρων κατονομάζει και έναν ποταμό στην επικράτεια των Αμάντων, τον Πολύανθο «*Χαονίτου νᾶμα Πολυάνθους*», τον οποίο αποκαλεί χαονίτη αποκαλύπτοντας ότι η περιοχή ανήκε στη Χαονία⁸³⁰. Ωστόσο, μία άλλη μυθική παραλλαγή αναφέρει ότι ο Ελεφήνωρ είχε φονευθεί στην Τροία από τον Αγήνωρα και ότι μόνο οι Ευβοείς του, μετά τον πόλεμο, έπλεαν στο Ιόνιο και εγκαταστάθηκαν στην Απολλωνία ή γύρω απ' αυτή «*Ἐλεφήνωρος δὲ ἀποθανόντος ἐν Τροίᾳ, οἱ σὺν αὐτῷ ἐκριφέντες περὶ τὸν Ἴονιον κόλπον Ἀπολλωνίαν ὄκησαν τὴν ἐν Ἠπείρῳ*» (Ψευδο-Απολλόδ., *Επιτ.* 6.15β), «*Ὅμηρος δὲ ἐν τῇ δ' τῆς Ἰλιάδος ἀναιρεθῆναι φησὶ τὸν Ἐλεφήνωρα ὑπὸ Ἀγήνωρος ἐν Τροίᾳ. Οἱ δὲ περὶ τὸν Ἐλεφήνωρα περὶ τὸν Ἴονιον κόλπον ἐκριφέντες, ὡς ἔφην, ὄκησαν περὶ Ἀπολλωνίαν τῆς Ἠπείρου*» (Τζέτζ., *Σχόλ. εἰς Λυκ. Αλεξ.* 1034-37). Η αναφορά της κορινθιακής αποικίας σε αυτή την εκδοχή θα μπορούσε να υποδηλώνει και την εμπλοκή της στη διάδοση των εν λόγω μύθων.

Δεν αποκλείεται, όμως, η πληροφορία αυτή να διασώζει και μία πολύ μακρινή πραγματικότητα και η εγκατάσταση των Ευβοέων γύρω από την Απολλωνία να μην είναι κατά προσέγγιση, αλλά ακριβής. Προς αυτή την κατεύθυνση είναι διαφωτιστική η μαρτυρία του Ηροδότου για την πανάρχαια δίοδο μεταφοράς αναθημάτων από τη βόρεια Αδριατική στη Δωδώνη και έπειτα στην Εύβοια, μέσω του Μαλιακού Κόλπου και με τελικό προορισμό τη Δήλο (4.33.1-2)⁸³¹.

Συνεπώς, ήδη από την Εποχή του Χαλκού, η Δωδώνη και η Εύβοια ήταν σταθμοί του χερσαίου εμπορίου για τα αγαθά, που προέρχονταν από τα δυτικά και συγκεκριμένα τα βορειοδυτικά και κατέληγαν στην «Ανατολή» και μάλιστα στο νησί του Ήλιου, τη Δήλο του Απόλλωνα. Χωρίς αμφιβολία η μεταφορά, από την Αδριατική στη Δωδώνη γινόταν μέσω της κοιλάδας του Αώου. Στο πλαίσιο αυτό ο ποταμός θα ένωνε τη Δύση με την Ανατολή⁸³², ενώ η συμμετοχή των Ευβοέων στο

⁸³⁰ Η ίδια υδάτινη ροή αναφέρεται και στον Στέφανο Βυζάντιο ως Πολυάνθης «*Λυκόφρων "τοῦ Χαονίτου νᾶμα Πολυάνθους δρέπων"*» (*Εθν. λ. Χαονία*). Η λέξη «νᾶμα» προέρχεται από το «νάω» και δηλώνει οτιδήποτε ρέει, το τρεχούμενο νερό, το ποτάμι ή το ρυάκι, βλ. Liddell - Scott 2007, λ. *νᾶμα*. Ο Tomaschek και ο Ευαγγελίδης ταυτίζουν τον ποταμό, με αυτόν των Δουκάτων (Izvor), που ονομαζόταν και Κελυδνός και εξέβαλλε πλησίον του Ωρικού, βλ. Tomaschek 1894, 1724-1725· Ευαγγελίδης 1947, 17. Ωστόσο, πιθανότερο φαίνεται να πρόκειται για τον σημερινό Σιουσίτσα, που βρίσκεται πιο εσωτερικά και αρμόζει καλύτερα στη θέση της Αμαντίας, όπου εγκαταστάθηκε ο Ελεφήνωρ, βλ. Isambert 1873, 860· Hammond 1967, 523 και σημ. 2.

⁸³¹ Πιστεύεται ότι αυτή ήταν μία από τις αρχαιότερες οδούς μεταφοράς των εμπορικών προϊόντων και μεταξύ αυτών, του ηλεκτρού. Beaumont 1936, 190-191, 198· Harding 1976, 157· Cabanes 2008, 156-157· Walker - Wilkes 2010, 197-198.

⁸³² Αν υποθεθεί ότι το υδρωνύμιο αυτό είναι εξίσου αρχαίο ή ακόμη παλαιότερο από την παραλλαγή Αίας, που παραδίδεται από τον Εκαταίο και οφειλόταν στην εγκατάσταση Λοκρών, ίσως πράγματι να σχετιζόταν αρχικά με την Ηώ, όπως και ο ποταμός Αώος της Κύπρου «*Ἀῶος· ποταμὸς τῆς Κύπρου... ἀπὸ τῆς ἑαυτοῦ μητρὸς κληθῆναι... ἀλλὰ Ἀῶαν καλεῖσθαι. Φιλέας δὲ πρῶτον βασιλεῦσαι Ἀῶον, Ἡοῦς ὄντα καὶ Κεφάλου*» (*Etym. Gen.* 1543). Κατ' αυτήν την ερμηνεία, όμως, ο ποταμός θα καλεῖτο στην πραγματικότητα «Ανατολίτης» και φαίνεται εξαιρετικά παράδοξη αυτή η ονομασία για μία υδάτινη ροή, που εξέβαλλε στις βορειοδυτικές παρυφές του ελληνικού κόσμου, εκτός και αν είχε τη λειτουργία και τη σημασία της ένωσης Δύσης και Ανατολής. Ο Quantin συσχετίζει, επίσης, το υδρωνύμιο με την Ηώ, την αυγή και την ανατολή, βλ. του ίδιου 2004, 155 σημ. 10.

εμπόριο, μπορεί να τους έδωσε την ώθηση στα τέλη της 2^{ης} με αρχές της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. να αναζητήσουν τα πλούσια αγαθά της Αδριατικής και διά της θαλασσίας οδού. Δεν θα αποτελούσε, λοιπόν, έκπληξη, αν οι Ευβοείς είχαν πράγματι εγκατασταθεί ή είχαν δημιουργήσει ένα εμπορικό σταθμό εγγύτερα στις εκβολές του Αώου, ίσως εκεί, που αργότερα ιδρύθηκε η κορινθιακή Απολλωνία, η μετονομασία της οποίας το 588 π.Χ. από τον θεό Ήλιο, πιθανώς να μην ήταν εντελώς άσχετη με την αρχαιότητα αυτή εμπορική οδό, που κατέληγε στη Δήλο.

Μία εξαιρετικά σημαντική, για την ταυτότητα των Αμάντων και την προέλευση των παραδόσεων, επιγραφή, της οποίας λείψανα έχουν βρεθεί σήμερα⁸³³, σώζεται έμμεσα από τον Πausανία, ο οποίος την αντέγραψε κατά την περιήγησή του στην Ολυμπία και αφορά τη νίκη της Απολλωνίας έναντι του Θρονίου της Αβαντίδας. Σύμφωνα με τον ίδιο, στο ιερό του Δία υπήρχε ένα ημικυκλικό λίθινο βάθρο και πάνω σε αυτό διάφορα αγάλματα «*παρὰ δὲ τὸ Ἴπποδάμιον καλούμενον λίθου τε βάθρον ἐστὶ κύκλος ἥμισυς καὶ ἀγάλματα*». Στο κέντρο βρισκόταν ο Δίας και πλασιωνόταν στην πρώτη σειρά από τη Θέτιδα και την Ημέρα (Ηώ), οι οποίες ικέτευαν για τους γιους τους, τον Αχιλλέα και τον Μέμνονα αντίστοιχα, που παρίσταντο και αυτοί ως αγάλματα, ο ένας απέναντι από τον άλλο, αντιπροσωπεύοντας τη στάση τους ως αντιπάλων στη μάχη «*ἐπ’ αὐτῷ Ζεὺς καὶ Θέτις τε καὶ Ἡμέρα τὸν Δία ὑπὲρ τῶν τέκνων ἰκετεύουσαι. ταῦτα ἐπὶ μέσῳ τῷ βάθρῳ: οἱ δὲ ἤδη σχῆμα ἀντιτεταγμένων ὃ τε Ἀχιλλεὺς παρέχεται καὶ ὁ Μέμνων ἐπὶ ἐκατέρῳ τοῦ βάθρου τῷ πέρατι ἐκάτερος*».

Ακολουθούσαν άλλα αντικριστά ζεύγη, εν είδει βαρβάρων εναντίον Ελλήνων «*ἀνθεστήκασι δὲ καὶ ἄλλος ἄλλῳ κατὰ τὰ αὐτά, ἀνὴρ βάρβαρος ἀνδρὶ Ἑλληνι*»: Ο Οδυσσεύς και ο Έλενος, που ήταν περίφημοι ως οι πιο σοφοί άνδρες των αντίστοιχων παρατάξεων «*Ὀδυσσεὺς μὲν Ἑλένω, ὅτι οὗτοι μάλιστα ἐπὶ σοφία δόξαν ἐν ἐκατέρῳ τῷ στρατεύματι εἰλήφεσαν*», ο Μενέλαος και ο Αλέξανδρος (Πάρις), λόγω της αρχικής τους έχθρας «*Μενελάῳ δὲ κατὰ τὸ ἔχθος τὸ ἐξ ἀρχῆς Ἀλέξανδρος*», ο Διομήδης και ο Αινείας και τέλος ο Αϊάντας ο Τελαμώνιος και ο Δηίφοβος «*Διομήδει δὲ Αἰνείας καὶ τῷ Τελαμῶνος Αἴαντι Δηίφοβος*» (Πaus. 5.22.2).

Σύμφωνα με τον περιηγητή, το σύμπλεγμα αυτό ήταν έργο του Λυκίου, γιου του Μύρωνα⁸³⁴ και το ανέθεσαν οι Απολλωνιάτες, που βρίσκονταν στο Ιόνιο «*ταῦτά ἐστιν ἔργα μὲν Λυκίου τοῦ Μύρωνος, Απολλωνιάται δὲ ἀνέθηκαν οἱ ἐν τῷ Ἴονίῳ*». Κάτω από τα πόδια του Δία υπήρχε επίγραμμα σε ελεγειακό στίχο (5.22.3): *καὶ δὴ καὶ ἐλεγείῳ γραμμασὶν ἐστὶν ἀρχαίοις ὑπὸ τοῦ Διὸς τοῖς ποσί:*

“μνάματ’ Απολλωνίας ἀνακείμεθα, τὰν ἐνὶ πόντῳ
Ἴονίῳ Φοῖβος ὄκισ’ ἀκερσεκόμας:
οἱ γὰρ τέρμαθ’ ἐλόντες Ἀβαντίδος ἐνθάδε ταῦτα
ἔστασαν σὺν θεοῖς ἐκ Θρονίου δεκάταν”

⁸³³ Έχουν βρεθεί μερικοί λίθοι του καμπύλου βάθρου, όπου διακρίνονται τα γράμματα «MEMNON», βλ. Beaumont 1952, 66· Παπαχατζής 1991, 310 σημ. 4.

⁸³⁴ Πιστεύεται ότι ο πλάστης Λύκιος δραστηριοποιεῖτο στην Ολυμπία γύρω στο 446 π.Χ., βλ. Beaumont 1952, 65-66· Παπαχατζής 1991, 310 σημ. 6.

Η μετάφραση έχει ως εξής: «έχουμε ανατεθεί μνημεία της Απολλωνίας, που στο πέλαγος το Ιόνιο την ίδρυσε ο Φοίβος με τη μακριά κόμη. Την Αβαντίδα γη κυρίεψαν οι Απολλωνιάτες και εδώ αυτά τα έστησαν με των θεών τη βοήθεια σα δεκάτη από το Θρόνιο»⁸³⁵. Σύμφωνα με τον Hammond, η επιγραφή ανάγεται στο 475-450 π.Χ. και άρα ο πόλεμος μεταξύ Απολλωνίας και Θρονίου διεξήχθη στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.⁸³⁶. Ο Cabanes τον τοποθετεί, επίσης, πριν το 450 π.Χ.⁸³⁷, ενώ ο Beaumont τον χρονολογεί μεταξύ 450-435 π.Χ.⁸³⁸. Μία συμβιβαστική λύση είναι τα μέσα περίπου του αιώνα⁸³⁹, αλλά είναι πιο πιθανή η πρωιμότερη περίοδος, καθώς η κατάληψη της περιοχής από τους Απολλωνιάτες μαρτυρείται έμμεσα και στον Ηρόδοτο (9.93.1), κατά τον οποίο, όπως προειπώθηκε, το κοπάδι του Απόλλωνα έβασκε την ημέρα δίπλα στον Αώο ποταμό, που εξέβαλε στον Ωρικό, μία ανακρίβεια, που πιθανότατα οφείλεται στην προσάρτηση και του Κόλπου του Αυλώνα από την αποικία, προφανώς μετά την ήττα του Θρονίου.

Το αναθηματικό σύμπλεγμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το πρώτο άγαλμα αναπαριστά τον Δία, που είναι ο θεός όλων των Ελλήνων, αλλά και πιο συγκεκριμένα της Δωδώνης και άρα ολόκληρης της Ηπείρου⁸⁴⁰. Ακολουθούν τα αντιθετικά ζεύγη, με πρώτο της Θέτιδας και της Ημέρας και έπονται οι Έλληνες και οι Τρώες ήρωες αντίστοιχα. Ο Cabanes υποστήριξε ότι οι τρωικές παραδόσεις είχαν μεταδοθεί και βορείως της Χαονίας, στις ελληνικές αποικίες και ιδιαίτερα στην Απολλωνία, της οποίας, εξάλλου, ο θεός-ιδρυτής ήταν ο προστάτης των Τρώων στην Ιλιάδα⁸⁴¹. Δεν θα μπορούσαν, λοιπόν, οι Απολλωνιάτες να ταυτιστούν με τον Αχιλλέα, τον πιο σπουδαίο ήρωα των Αχαιών και άρα τον κατεξοχήν εχθρό. Κατά τον ιστορικό, οι Απολλωνιάτες συνδέονταν, λοιπόν, μυθολογικά με τους Τρώες και το μνημείο της Ολυμπίας συμβόλιζε, κατά μία έννοια, τη νίκη του Απόλλωνα έναντι των Ελλήνων, Ευβοέων Αβάντων, που είχαν εγκατασταθεί στην Ήπειρο, ακριβώς μετά από την Τροία. Πρόκειται για μία ιδεολογική διάσταση της σύγκρουσης, που είχε κατ' αυτόν τον τρόπο τον χαρακτήρα εκδίκησης και ανταπόδοσης της προηγηθείσας καταστροφής του Ιλίου⁸⁴².

Η άποψη αυτή επικρίθηκε από τον Malkin, ο οποίος επισήμανε την παγιωμένη, μετά τα Μηδικά, αντίθεση Ελλήνων και βαρβάρων και θεώρησε αδιαμφισβήτητη τη συσχέτιση των Απολλωνιατών με τους Αχαιούς ήρωες⁸⁴³. Η θέση του επιβεβαιώθηκε πλήρως μετά την ανακάλυψη στην Απολλωνία δύο αναθηματικών επιγραφών, που χρονολογούνται από τα μέσα του 4^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και μαρτυρούν λατρεία της Θέτιδας και του Αχιλλέα στην κορινθιακή αποικία⁸⁴⁴. Η παράταξη αυτή, Αχαιών και βαρβάρων, ερμηνεύτηκε από τον Prendi ως αντίθεση Ελλήνων και

⁸³⁵ Παπαχατζής 1991, 310.

⁸³⁶ Hammond 1967, 494· του ιδίου 1997, 52.

⁸³⁷ Cabanes 1993, 146.

⁸³⁸ Beaumont 1952, 66· Bereti *et al.* 2011, 423-424.

⁸³⁹ Domínguez 2014, 197.

⁸⁴⁰ Ο Δίας είναι και ο θεός των Ακροκεραυνίων, άρα των συνόρων της Χαονίας, βλ. Hammond 1967, 679, 804.

⁸⁴¹ Cabanes 2008, 172.

⁸⁴² Cabanes 1993, 147-150.

⁸⁴³ Malkin 2001, 188-194.

⁸⁴⁴ Cabanes 2007a, 1095-1097, εικ. 23-24· Cabanes 2008, 172.

Ιλλυριών, που αποδεικνύει ότι στους τελευταίους ανήκαν οι Άμαντες⁸⁴⁵. Δεν υπάρχει, όμως, αμφιβολία ότι η μοναδική περιοχή, που συνδέεται τόσο πρώιμα και έντονα με τις τρωικές παραδόσεις είναι η Χαονία και κατά συνέπεια, από τη στιγμή, που οι Απολλωνιάτες ταυτίζονται με τους Έλληνες ήρωες και προβάλλουν τη νίκη τους έναντι των Τρώων, η επικράτησή τους πρέπει να έγινε σε βάρος των Χαόνων, στους οποίους πρέπει να ανήκε αρχικά και η περιοχή της Αμαντίας.

Η Θέτιδα, λοιπόν, στέκει ως ικέτιδα ενώπιον του Δία, εκλιπαρώντας για τη ζωή του Αχιλλέα και αντίστοιχα, απ' την άλλη πλευρά, η Ημέρα/Ηώ για τον δικό της γιο, τον Μέμνονα⁸⁴⁶. Οι δύο μητέρες πρέπει να επιλέχθηκαν και να βρίσκονταν σε αντιδιαστολή, λόγω της αντιπαλότητας των γιων τους. Κατά τον Πausανία, ο Οδυσσέας και ο Έλενος ήταν αντιτεταγμένοι, διότι ήταν οι σοφότεροι άνδρες των στρατοπέδων τους. Ο Οδυσσέας, όμως, συνδεόταν και με το Ιόνιο, όπως και με τους Θεσπρωτούς, ενώ ο Έλενος ήταν ο γενάρχης των Χαόνων. Η παρουσία του τελευταίου στο μνημείο αποδεικνύει για άλλη μία φορά ότι οι τρωικές παραδόσεις ήταν πλήρως παγιωμένες στη Χαονία ήδη από το α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και ενισχύει την άποψη, ότι το ηπειρωτικό έθνος τις είχε υιοθετήσει από μία αρκετά πρώιμη εποχή (7^ο - 6^ο αι. π.Χ.) για να κατοχυρώσει τις κτήσεις του και να διαφοροποιηθεί από τους όμορους Θεσπρωτούς (Οδυσσέας), τους Μολοσσούς (Αχιλλέας), αλλά και εν γένει όλους τους νοτιότερους Έλληνες (Αχαιοί), που κατέφθαναν και εγκαθίσταντο ως άποικοι στα εδάφη του, εποφθαλμιώντας την περιοχή και τους φυσικούς της πόρους, όπως ακριβώς συνέβη και με τον εν λόγω πόλεμο, εναντίον του Θρονίου.

Ο Μενέλαος και ο Αλέξανδρος ήταν αυτοί, που, για τη διεκδίκηση της Ελένης, είχαν ξεκινήσει την έχθρα μεταξύ των δύο λαών, ενώ για τα δύο τελευταία ζεύγη αγαλμάτων, Διομήδη - Αινεία και Δηίφοβο - Αίαντα Τελαμώνιο, ο περιηγητής δεν παραθέτει περαιτέρω επεξήγηση. Ο Διομήδης και ο Αινείας ήταν δύο βασικοί πολέμιοι της Ιλιάδας, αλλά και αυτοί, που επέζησαν από τον πόλεμο, διέφυγαν από την Τροία, περιπλανήθηκαν στη θάλασσα του Ιονίου και έπειτα εγκαταστάθηκαν στην Ιταλία. Ωστόσο, για την αντιπαλότητα του Δηίφοβου, γιου του Πριάμου και του Αίαντα, γιου του Τελαμώνα από τη Σαλαμίνα, δεν υπάρχει καμία αναφορά στο έπος. Έχει, λοιπόν, υποστηριχθεί ότι η απόδοση του αγάλματος στον Τελαμώνιο από τον Pausanία ήταν αυθαίρετη και ότι ο περιηγητής είδε προφανώς χαραγμένο μόνο το όνομα «Αίας» και το συνέδεσε με τον Σαλαμίνιο ήρωα, που ήταν γενικά πιο διάσημος στην αρχαιότητα.

Ωστόσο, αδιαμφισβήτητα πιο εύλογη είναι η ταύτιση με τον Αίαντα, τον γιο του Οϊλέα, ο οποίος ως Λοκρός συνδεόταν άρρηκτα με το ηττηθέν Θρόνιο, αλλά και εκ νέου με τον Αώο, που ήδη στον Eκαταίο καλείτο Αίας⁸⁴⁷, πιθανότατα προς τιμήν του επικού ήρωα, λόγω της παρουσίας Λοκρών στην περιοχή ή της πρώιμης χρήσης του

⁸⁴⁵ Prendi 1976, 91.

⁸⁴⁶ Επίσης, ο Μέμνων ήταν πρώτος ξάδερφος του Ελένου, καθώς οι πατέρες τους, Τιθωνός και Πριάμος, ήταν αδέρφια και φαίνεται από ένα χωρίο του Πινδάρου ότι οι δύο ήρωες ήταν στις παραδόσεις στενά συνδεδεμένοι «*πάλιν οϊκαδ' άνεμιός ζαμενής Έλένοιο Μέμνων μόλοι*» (Nεμ. 3.110).

⁸⁴⁷ «*τὸν δ' Αωων Αϊαντα καλεῖ Έκαταῖος καί φησιν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ τόπου τοῦ περὶ Λάκμων... τὸν Αϊαντα πρὸς ἑσπέραν καὶ πρὸς τὸν Αδρίαν. ἐν δὲ τῇ χώρᾳ τῶν Απολλωνιατῶν καλεῖται τι νυμφαῖον*» (Eκατ. FGrH 1 F 102), «*καὶ ὁ Αϊας ποταμὸς ἀπὸ τοῦ Πίνδου ὄρους παρὰ τὴν Απολλωνίαν παραρρεῖ*» (Περὶ πλ. 27), «*flumen Aous a quibusdam Aeas nominatum*» (Πλίν., Φυσ. Ιστ. 3.23.145).

πλωτού αυτού περάσματος από εκείνους. Επίσης, στα πιθανά στοιχεία σύνδεσης των Λοκρών με την ηπειρωτική επικράτεια ο Cabanes περιλαμβάνει, πρώτον το πατρώνυμο του Αίαντα, το *Όϊλέως*, που ανευρίσκεται και ως *Ίλεός* «*Θρονίτιδες Λοκρῶν ἀγνυαί... Ίλέως δόμος*» (Λυκ., *Αλεξ.* 1148-1150) και θα μπορούσε να σχετίζεται με την πόλη Ίλιον της Χαονίας⁸⁴⁸ και δεύτερον τη λατρευτική επίκληση *Άσπετος*, που μαρτυρείται τόσο στην Ήπειρο όσο και στην ανατολική Λοκρίδα⁸⁴⁹. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, να κυκλοφορούσαν κατά την αρχαιότητα και μεταγενέστερες παραδόσεις, που περιέγραφαν κάποια σύγκρουση των δύο ηρώων, καθώς είναι χαρακτηριστικό ότι στο έργο *Τα μεθ' Όμηρον* του ποιητή Κόιντου Σμυρναίου μνημονεύεται μία συμπλοκή Ελλήνων και Τρώων, στην οποία συμμετείχαν, μεταξύ άλλων, ο Διήφοβος και ο Αίαντας, ο γιος του Οϊλέα (6.502-509)⁸⁵⁰.

Παρόλα αυτά, έχει υποστηριχθεί ότι το μνημείο των Απολλωνιατών δεν φανερώνει κάποια εχθρική διάθεση προς τους ηττημένους, ούτε ζήλο προβολής της ανωτερότητας των νικητών. Αντίθετα, ο χαρακτήρας του, η επιλογή των θεών και των ηρώων και ο τρόπος διάταξης των αγαλμάτων, κατά τον οποίο ο Δίας βρισκόταν στο κέντρο, ως κοινός θεός όλων και παισιωνόταν από δύο μητέρες, εκλιπαρούσες για τους γιους τους, ενώ οι ήρωες ακολουθούσαν σε αντικριστές, αλλά ισότιμες θέσεις, καταδεικνύουν το ειρηνικό κλίμα, που πρόβαλλε το έργο και την προσπάθεια συμφιλίωσης των αντιπάλων⁸⁵¹. Εξάλλου, αν όντως πρόκειται για σύγκρουση Απολλωνιατών και Αβάντων Χαόνων, δύο ελληνικών πληθυσμών, όπως καταδεικνύει και η υιοθέτηση γενεαλογιών από την κοινή ομηρική παράδοση, ο στόχος της αποικίας δεν ήταν η εξουδετέρωση ή εκδίωξή τους, αλλά μόνο η επικράτηση των πρώτων στη μεθόρια αυτή ζώνη και από τη στιγμή που αυτό επετεύχθη, σημασία είχαν οι καλές σχέσεις συνεργασίας μεταξύ των όμορων και άρα άρρηκτα συνδεδεμένων, οικονομικά και αμυντικά, πληθυσμών⁸⁵².

Ο Πausανίας παραδίδει, επίσης, ότι η Απολλωνία μοιράστηκε τη λεία από το Θρόνιο με την Κόρινθο, γεγονός που καταδεικνύει τη διατήρηση των στενών σχέσεων μεταξύ αποικίας και μητρόπολης και την επίδοση σε κοινές πολεμικές επιχειρήσεις «*ἐκκίπτουσιν ὕστερον ὑπὸ Ἀπολλωνιατῶν ὁμόρων κρατηθέντες πολέμῳ. ἀποικισθῆναι δὲ ἐκ Κορκύρας τὴν Ἀπολλωνίαν, τὴν δὲ Κορινθίων εἶναι φασιν ἀποικίαν, οἱ δὲ Κορινθίοις αὐτοῖς μετεῖναι λαφύρων*» (5.22.4)⁸⁵³. Σύμφωνα με τον Beaumont, η Απολλωνία και η Κόρινθος συνεργάστηκαν για την κατάληψη της επικράτειας του Θρονίου για να εξασφαλίσουν τη χερσαία οδό, που οδηγούσε από τη νότια και κεντρική Ήπειρο στις βόρειες κορινθιακές αποικίες, συνδέοντάς τες με την Αμβρακία, καθώς η θαλάσσια οδός του Ιονίου βρισκόταν υπό τον έλεγχο της

⁸⁴⁸ Βλ. παρακάτω.

⁸⁴⁹ Cabanes 2011a, 89. Ωστόσο, *Ίλεός* ήταν το όνομα κάθε πολίτη της Τροίας, καθώς και του Απόλλωνα ως θεού προστάτη της «*Ίλιον, πόλις Τρωάδος... τὸ ἔθνικόν Ίλιεύς ἴλιεύς ὁ Απόλλων ἐν Τροίᾳ*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Ίλιον*).

⁸⁵⁰ Domínguez 2014, 199-200.

⁸⁵¹ Cabanes 1993, 148-149.

⁸⁵² Η Χαονία, εξάλλου, υπήρξε σύμμαχος της Κόρινθου κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου.

⁸⁵³ Beaumont 1952, 65.

εχθρικής Κέρκυρας⁸⁵⁴. Πράγματι, το 435 π.Χ. οι Κορίνθιοι έστειλαν στρατιωτική αρωγή στην Επίδαμνο διά ξηράς και έπειτα διαμέσου της Απολλωνίας, αποφεύγοντας εντελώς τα ιόνια παράλια, λόγω των Κερκυραίων «έπορεύθησαν δέ πεζῆ ἐς Ἀπολλωνίαν, Κορινθίων οὖσαν ἀποικίαν, δέει τῶν Κερκυραίων μὴ κωλύονται ὑπ' αὐτῶν κατὰ θάλασσαν περαιούμενοι» (Θουκ. 1.26.2).

Ωστόσο, η κύρια αιτία της εκστρατείας εναντίον του Θρονίου ήταν χωρίς αμφιβολία ο έλεγχος του Νυμφαίου και των μεταλλείων ορυκτής πίσσας, που σύμφωνα με τις πηγές βρίσκονταν στα σύνορα Απολλωνιατών, Αμάντων και Βυλλιώνων “*Apollonia quondam Corinthiorum colonia a mari recedens, cuius in finibus celebre Nymphaeum accolunt barbari Amantes et Buliones*” (Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 3.23.145), αλλά μαρτυρούνται υπό τον έλεγχο των πρώτων «έν δὲ τῇ χώρᾳ τῶν Ἀπολλωνιατῶν καλεῖται τι νυμφαῖον...» (Στράβ. 7.5.8)⁸⁵⁵.

Συνεπώς, αν ληφθεί υπόψη και γίνει αποδεκτή η εγκυρότητα της ανωτέρω γραμματειακής και συνάμα επιγραφικής πηγής συνάγεται ότι τον 5^ο αιώνα π.Χ. υπήρχε ήδη στα Κεραύνια μία, φυλετική μάλλον, επικράτεια, που ονομαζόταν Αμαντία/Αβαντίδα και ένα από τα κέντρα της ήταν το Θρόνιο, που κάλλιστα θα μπορούσε να είναι ίδρυση Λοκρών αποίκων. Έχει ακόμη επισημανθεί ότι το Θρόνιο αναφέρεται στην Ιλιάδα, αλλά μεταξύ άλλων πόλεων και κατά την ιστορική περίοδο δεν ήταν μία τόσο σημαντική πόλη, έτσι ώστε, αν συμπτωματικά υπήρχε και στην Ήπειρο το ίδιο τοπωνύμιο, να εγείρει τοπικές παραδόσεις, μόνο διά συνωνυμίας με τη λοκρική πόλη⁸⁵⁶.

4.4.1. Θρόνιο

Για τη θέση του Θρονίου της Αβαντίδος έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις. Προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι μοναδική πηγή για την ύπαρξή του είναι η προαναφερθείσα επιγραφή του μνημείου των Απολλωνιατών, την οποία αντέγραψε ο Πausανίας. Ο περιηγητής αποκαλεί την τοποθεσία, πόλη και πόλισμα, προσδιορίζοντάς τη με βάση τα Κεραύνια Όρη «ή δὲ Ἀβαντίς καλουμένη χώρα καὶ πόλισμα ἐν αὐτῇ Θρόνιον» (5.22.3), «τὰ ὄρη κατηνέχθησαν τὰ Κεραύνια. οἰκίσαντες δὲ ἐνταῦθα καὶ πόλιν οἰκίσαντες Θρόνιον» (5.22.4). Στην επικράτεια των Αμάντων, μεταξύ κόλπου του Αυλώνα και αριστερῆς όχθης του Αώου, τέσσερις είναι οι κυριότερες θέσεις, που θα μπορούσαν να φιλοξενούν το αρχαϊκό Θρόνιο, η Πλιότσα

⁸⁵⁴ Beaumont 1952, 64-65.

⁸⁵⁵ Hammond 1967, 494· Τζουβάρα-Σούλη 1988-89, 25· Cabanes 2011a, 88· Ceka - Ceka 2017, 493. Επίσης, όλη η ζώνη από τα Κεραύνια έως τις εκβολές του Αώου ήταν εξαιρετικής σημασίας. Τα βόρεια χασονικά παράλια βρίσκονταν στον πιο κοντινό πλου για την Ιταλία και στην είσοδο της παραχώδους και επικίνδυνης Αδριατικής. Προσέφεραν ακόμη καταφύγιο, λόγω του Κόλπου του Αυλώνα και του Νάρτε, όπως και των εκβολών του Αώου, που ως πλωτός αποτελούσε δίοδο από τα παράλια στην ενδοχώρα, με την κοιλάδα του να παρέχει πρόσβαση στην πεδιάδα του Δρίνου και έπειτα του Καλαμά, οδηγώντας στη Μολοσσίδα και τη Δωδώνη και άρα χρησιμοποιεότο για παντός είδους μετακινήσεις, νομαδικές, λατρευτικές, εμπορικές και στρατιωτικές. Δεν πρέπει, επίσης, να λησμονείται και η πιθανή ύπαρξη κάπου κοντά των αργυρών μεταλλείων του Δαμαστίου, η κυριότητα των οποίων, κατά τον Beaumont, ήταν μία από τις αρχικές και βασικότερες αιτίες του ανταγωνισμού μεταξύ Κορινθίων και Κερκυραίων, βλ. του ιδίου 1936, 181-184.

⁸⁵⁶ Beaumont 1952, 68.

(Αμαντία), το Μαύροβο (Ολύμπη), τα Κάνινα και ο Ωρικός (χάρτ. 17). Ωστόσο, είναι πιθανό ότι, πριν την επέκταση των Απολλωνιατών και ενδεχομένως των Βυλλιόνων προς την ακτή, ο έλεγχος των Χαόνων Αμάντων εκτεινόταν και βορειότερα έως τον κάτω ρου του Αώου και τον κόλπο του Νάρτε, όπου βρίσκεται και το προαναφερθέν, παράλιο Τρεπόρτι⁸⁵⁷.

Ο Isambert διατύπωσε πρώτος την υπόθεση ότι το Θρόνιο βρισκόταν στην Πλιότσα (Πιοσα), όπου, μετά την καταστροφή του, χτίστηκε η πόλη της Αμαντίας⁸⁵⁸. Την ίδια άποψη ασπάστηκε και ο Beaumont, που ισχυρίστηκε ότι η τοποθέτηση της πόλης στα Κεραύνια από τον Πausanias ήταν κατά προσέγγιση και ότι η εξαφάνιση οφείλεται στην αντικατάστασή της από μία νέα ίδρυση, ενώ ο επιβλητικός λόφος της Πλιότσα, σε κομβικό σημείο των χερσαίων οδών, ταιριάζει απόλυτα με την ονομασία «θρόνος» (εικ. 135)⁸⁵⁹. Αντίθετα, ο Hammond επισήμανε ότι, κατά το επίγραμμα της Ολυμπίας, οι Απολλωνιάτες κυρίευσαν τα όρια της Αβαντίδας «οἷ γὰς τέρμαθ' ἐλόντες Ἀβαντίδος» (5.22.3) και άρα τα εδάφη, που ήταν πλησιέστερα σε εκείνους⁸⁶⁰. Συνεπώς, το Θρόνιο πρέπει να βρισκόταν στο βόρειο τμήμα της χώρας των Αμάντων και κοντά στον Αώο, που είχε αρχικά και το όνομα του Λοκρού ήρωα, Αίαντα. Κατά τον ιστορικό, απ' όλες τις θέσεις πιο συμφέρουσα κτήση για τους Απολλωνιάτες ήταν τα Κάνινα, διότι ήλεγχαν την οδό, που οδηγούσε από τα μεταλλεία της ασφάλτου στη θάλασσα. Επίσης, θεώρησε ότι η τοποθεσία ταιριάζει απόλυτα με τον απότομο βράχο δίπλα στην Πράκτιν και τον χαονίτη ποταμό Πολύανθο (χάρτ. 6), όπου εγκαταστάθηκε, κατά τον Λυκόφωνα, ο Άβαντας Ελεφήνωρ «Πράκτιν παρ' αὐτὴν αἰπὸν νάσσειται λέπας, τοῦ Χαονίτου νᾶμα Πολυάνθου δρέπων» (Αλεξ. 1045-1046)⁸⁶¹. Την ταύτιση των Κανίνων με το Θρόνιο αποδέχτηκε και ο Anamali⁸⁶². Κατά συνέπεια πρέπει να εκτεθούν ορισμένα στοιχεία για τη θέση.

Η αρχαία τοποθεσία των Κανίνων βρίσκεται πάνω σε λόφο, ύψους 379 μ., στα ανατολικά του Κόλπου του Αυλώνα, σε απόσταση 3 χλμ. από τη θάλασσα. Η κοιλάδα του ποταμού Σιουσίτσα ή Βλόρα φτάνει έως τους πρόποδες του λόφου και διευκολύνει την επικοινωνία των παραλίων με την ορεινή ενδοχώρα. Το πόσιμο νερό, το αλάτι από τις παρακείμενες αλυκές και οι γύρω λόφοι δημιουργούν ιδεώδεις συνθήκες για την κτηνοτροφία, ενώ οι πεδιάδες κατά μήκος του ποταμού ευνοούν την ανάπτυξη της γεωργίας⁸⁶³. Η οχύρωση ανήκει στη μεσαιωνική περίοδο, αλλά σε όλη

⁸⁵⁷ Ως τοποθεσία για το Θρόνιο είχε προταθεί και το Klos (Βύλλις - Νίκαια), με το επιχείρημα ότι μετά την καταστροφή του από τους Απολλωνιάτες, έχασε τη σημασία του και τη θέση του πήρε η Βύλλιδα, βλ. Beaumont 1952, 66-67.

⁸⁵⁸ Isambert 1873, 859-861.

⁸⁵⁹ Beaumont 1952, 66-67· Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 342. Η Αμαντία αναφέρεται ως σταθμός και στο ρωμαϊκό δίκτυο, καθώς οδηγούσε από την Απολλωνία και την περιοχή της Μαλακάστρα στην Αδριανούπολη της κοιλάδας του Δρίνου (χάρτ. 16).

⁸⁶⁰ Hammond 1967, 494.

⁸⁶¹ Ανασκαφές και εργασίες αποκατάστασης διενεργήθηκαν στα Κάνινα τα έτη, 1972-1974 και 2006. Ωστόσο, ο Beaumont είχε συλλέξει επιφανειακά στο σημείο όστρακα αττικής κεραμικής του 7ου - 6ου αι. π.Χ. και άρα ήταν γνωστό στους ιστορικούς πριν τις ανασκαφές ότι η θέση περιείχε στρώμα της αρχαϊκής περιόδου, βλ. Beaumont 1952, 66 και σημ. 64· Hammond 1967, 495-496, 523.

⁸⁶² Anamali 1972, 72.

⁸⁶³ Μεταξύ της θάλασσας και της κοιλάδας υπάρχουν πολυάριθμοι λόφοι, που πληρούν όλα τα ανωτέρω χαρακτηριστικά, αλλά, για τον έλεγχο των διαβάσεων μεταξύ κόλπου και εσωτερικού, η καλύτερη θέση είναι αυτή των Κανίνων.

την περίμετρό της διακρίνονται λίθοι, είτε *in situ* είτε σε επανάχρηση, από την αρχαία τειχοποιία. Μερικοί λίθοι φέρουν τα γράμματα «Δ» (Δαμοσία) και «Ε» (Εκτος/Ένατος), με το πρώτο να έχει αποδοθεί στην κατασκευή τους από δημόσια εργαστήρια και το δεύτερο, στη σειρά, με την οποία έπρεπε να τοποθετηθούν. Το πρωιμότερο στρώμα της θέσης ανάγεται στον 7^ο - 5^ο αι. π.Χ., αλλά η πρώτη οχύρωση, κατά το ισοδομικό σύστημα, στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ οι επόμενες τέσσερις φάσεις χρονολογούνται από τον 6^ο αι. μ.Χ. και ύστερα. Έχουν βρεθεί νομίσματα της Απολλωνίας του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ. και κεραμική της ίδιας περιόδου, που ομοιάζει με της Αμαντίας. Στη θέση ανακαλύφθηκαν, επίσης, μεγαρικοί σκύφοι, η πλαστική διακόσμηση των οποίων είναι πανομοιότυπη με μήτρες, που βρέθηκαν στην Αμαντία⁸⁶⁴.

Ωστόσο, ο Cabanes θεωρεί ότι στην περιγραφή του Θρονίου ως πολίσματος στα Κεραύνια Όρη (Παυσ. 5.22.3) ανταποκρίνεται καλύτερα το Τρεπόρτι⁸⁶⁵. Άλλοι μελετητές υιοθετούν, επίσης, αυτή την άποψη, με το επιχείρημα, ότι η περιοχή των Αμάντων ήταν ιδιαίτερα ορεινή και δύσβατη, για να καταφέρουν οι Απολλωνιάτες να καταλάβουν μία πόλη πιο εσωτερικά, όπως η Πλιότσα, ενώ το Τρεπόρτι βρίσκεται εγγύτερα στην Απολλωνία από οποιαδήποτε άλλη θέση και άρα ταιριάζει περισσότερο στην κατάληψη των μεθόριων εδαφών, που αναφέρει ο Πausanias «*οἷ γὰρ τέρμαθ' ἑλόντες Ἄβαντίδος*». Δεδομένης, όμως, της παντελούς απουσίας του Θρονίου από οποιαδήποτε γεωγραφική πραγματεία ή περίπλου, υποστηρίζουν ότι, μετά την αποχώρηση του ελέγχου των Απολλωνιατών, συντελέστηκε η επέκταση των Βυλλιόνων προς τα παράλια και το Τρεπόρτι αποτέλεσε έκτοτε το επίνειο των τελευταίων, που ανευρίσκεται στον Στράβωνα, όπως προαναφέρθηκε, με το όνομα Βυλλιακή «*μετὰ δ' Ἀπολλωνίαν Βυλλιακή καὶ Ὠρικὸν*» (7.5.8)⁸⁶⁶.

Ένα ακόμη στοιχείο χρήζει ιδιαίτερης μνείας. Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Beaumont θεώρησε ότι την ονομασία Αβαντίδα απέδωσαν στην περιοχή οι Απολλωνιάτες τον 5^ο αι. π.Χ. μετά την κατάληψη του Θρονίου, ενώ το εγχώριο εθνώνυμο πρέπει να ήταν Ἄμαντες, όπως καταγράφεται και στα νομίσματα⁸⁶⁷. Ο ίδιος, όμως, αποδέχεται ακόμη την ύπαρξη μιας μικτής, λοκρικής και ευβοϊκής, αποικίας στα Κεραύνια, μολονότι δεν υπάρχει καμία άλλη μαρτυρία ή ένδειξη για την παρουσία Λοκρών στη περιοχή, πέρα από το κείμενο του Πausanias και το υδρονύμιο Αίας, που έφερε ο Αώος την αρχαϊκή εποχή. Ωστόσο, μοιάζει παράδοξο να έχει επιβιώσει σε μία, μοναδική και μεταγενέστερη, πηγή η πρώιμη αποικιακή αποστολή Ευβοέων και μιας συγκεκριμένης λοκρικής πόλης, του Θρονίου. Συνεπώς, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αμφότερες οι παραδόσεις δημιουργήθηκαν από τους Απολλωνιάτες, ίσως με σκοπό και την ιδεολογική απόσπαση της περιοχής από τους Χάονες, των οποίων ο βασιλικός οίκος διεκδικούσε την καταγωγή του από τους

⁸⁶⁴ Για τα Κάνινα βλ. Komata 1979-80, 259-278· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 231-232· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 219-221.

⁸⁶⁵ Cabanes 2008, 171· του ιδίου 2011, 88.

⁸⁶⁶ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 218· Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 11-12. Συγκεκριμένα ταυτίζουν τη δεύτερη φάση του Τρεπόρτι με το Θρόνιο.

⁸⁶⁷ Beaumont 1952, 68· Anamali 1972, 72.

Πριαμίδες, όπως προβάλλεται και στο μνημείο της νίκης των Απολλωνιατών στην Ολυμπία.

Αν, λοιπόν, ο μύθος αυτός επινοήθηκε από την Απολλωνία, λόγω της ομοιότητας των εθωνυμίων, Αμάντων και Αβάντων⁸⁶⁸, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι και η αναφορά στο λοκρικό Θρόνιο οφείλεται σε μία ήδη υπάρχουσα, ομώνυμη ή με παρεμφερή ονομασία, θέση, που βρισκόταν κάπου κοντά στα Κεραύνια⁸⁶⁹. Είναι αξιοσημείωτο ότι η λέξη «θρόνα» δήλωνε στην αρχαιότητα, μεταξύ άλλων, τα άνθη και τα βότανα «*θρόνα· ἄνθη. καὶ τὰ ἐκ χρωμάτων ποικίλματα Κύπριοι*» (Ησύχ. λ. θρόνα), «*Θρόνα Θεσσαλοὶ μὲν τὰ πεποικιλμένα ζῶα· Κύπριοι δὲ τὰ ἀνθινὰ ἰμάτια· Αἰτωλοὶ δὲ φάρμακα, ὡς φησι Κλείταρχος· Ὅμηρος δὲ τὰ ῥόδα, παρὰ τὸ ἄνω θορεῖν ἐκ τῆς γῆς*» (Σχόλ. εις Θεοκρ. Ειδ. II 59). Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία ότι το Πελεθρόνιο του Πηλίου έλαβε την ονομασία του από το ολάνθιστο τοπίο «*Πελεθρόνιον δὲ τόπος ἐστὶ τοῦ Πηλίου ἀνθώδης· διὸ καὶ οὕτω καλεῖται ἀπὸ τοῦ πέλειν ἐκεῖσε τὰ ἄνθη· θρόνα γὰρ τὰ ἄνθη λέγονται*» (Σχόλ. εις Νικ. Θηρ. 440). Ανάλογη, λοιπόν, μπορεί να ήταν και η προέλευση της ονομασίας του χαονικού Θρονίου, υπόθεση που ενισχύεται από το υδρωνύμιο, που έφερε ο ποταμός δίπλα στον οποίο εγκαταστάθηκε, κατά τον μύθο, ο Ελεφήνωρ «*τοῦ Χαονίτου νᾶμα Πολυάνθους δρέπων*» (Λυκ., Αλεξ. 1046). Άρα το Θρόνιο πρέπει να βρισκόταν πολύ κοντά στον ποταμό Σιουσίτσα και υπάρχουν δύο ανάλογες θέσεις στην κοιλάδα του, τα προαναφερθέντα Κάνινα και το Μαύροβο, η μετέπειτα Ολύμπη (χάρτ. 17).

Βέβαια, δεν μπορεί να παραλειφθεί και η άποψη, που ταυτίζει τον Πολύανθο με τον Κελυδνό και αμφοτέρους με τον ποταμό των Δουκάτων (Izvor), που εξέβαλλε κοντά στον Ωρικό⁸⁷⁰. Πιθανότατα, λοιπόν, Θρόνιο να ήταν μία άλλη ονομασία του Ωρικού, μία εικασία, που ενισχύεται από το γεγονός ότι στην εκδοχή του Πausανία, οι Άβαντες αποίκισαν το Θρόνιο «*πρὸς τὰ ὄρη κατηνέχθησαν τὰ Κεραύνια. οἰκήσαντες δὲ ἐνταῦθα καὶ πόλιν οἰκίσαντες Θρόνιον*» (5.22.4), ενώ σε αυτή του Ψευδο-Σκύμνου, οι Ευβοεῖς ίδρυσαν τον Ωρικό «*Ἑλληνὶς Ὡρικός τε παράλιος πόλις· ἐξ Ἰλίου γὰρ ἐπανάγοντες Εὐβοεῖς κτίζουσι, κατενεχθέντες ὑπὸ τῶν πνευμάτων*» (441-443).

Επίσης, η περιοχή του Ωρικού ήταν, όπως προειπώθηκε, κατάφυτη με αειθαλή δέντρα “*Oricia terebintho*” (Βιργ., Αιν. 10.136) και ιδιαίτερα με πυξό, που χρησιμοποιείτο για το δάγκωμα των φιδιών, γεγονός που ανταποκρίνεται στην άλλη σημασία της λέξης «θρόνα», που είναι αυτή των βοτάνων και των φαρμάκων «*πύξου δὲ χροιῇ προσαλίγκιος Ὡρικόιο. Τὴν ἦτοι ἔχιός τε καὶ αἰνοπλήγος ἐχίδνης ἀγρεύσεις ὄφελος περιώσιον*» (Θηρ. 516-518). Εξάλλου, η κατάληψη του Ωρικού από τους Απολλωνιάτες τον 5^ο αι. π.Χ. διαφαίνεται, όπως πολλάκις επισημάνθηκε, από το χωρίο του Ηροδότου για το βόσκημα του απολλώνιου ιερού κοπαδιού δίπλα στο

⁸⁶⁸ Χωρίς, βέβαια, να αποκλείεται η σύνδεση των Αμάντων με έναν κλάδο των πρωτο-Αβάντων, που κατήλθε κατά την προϊστορία και εγκαταστάθηκε έπειτα στην περιοχή, όπως πρότεινε ο Σακελλαρίου, καθώς με την πάροδο του χρόνου και τις τοπικές επιδράσεις τα εθωνύμια παρουσίαζαν αλλοιώσεις και παραλλαγές, όπως παραδίδεται και στον Στέφανο Βυζάντιο «*ὅπερ κατὰ βαρβαρικὴν τροπὴν τοῦ 'β' εἰς 'μ' Ἀμαντία ἐλέχθη παρὰ Ἀντιγόνω ἐν Μακεδονικῇ περιηγήσει*» (Εθν. λ. Αβαντίς).

⁸⁶⁹ Σημειωτέον ότι το Θρόνιο της Λοκρίδας οφείλει το όνομά του σε μία νύμφη, παράδοση αναμενόμενη βάσει και της θέσης του δίπλα σε μία υδάτινη ροή, τον Βοάγριο ποταμό «*ἀπὸ Θρονίας νύμφης οὕτως ὠνόμασαι*» (Σχόλ. εις Ομ. Ιλ. Β 533).

⁸⁷⁰ Tomaschek 1894, 1724-1725· Ευαγγελίδης 1947, 17.

λιμάνι (9.93.1)⁸⁷¹. Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί και η μαρτυρία ότι ο Ωρικός ήταν πόλη του Απόλλωνα «*Ωρικός Απόλλωνος πόλις ἐστίν, ἦν ἐπωνόμασεν Ὀρικόν. ἐν τῇ Κρήτῃ δὲ ἐστὶ, καὶ πολλὴ πύξος αὐτόθι γίνεται*» (Σχόλ. εις Νικ. Θηρ. 516).

Οποιαδήποτε κι αν είναι, πάντως, η θέση του αρχαϊκού Θρονίου, φαίνεται ότι οι Απολλωνιάτες με την κατάληψή του έθεσαν, γύρω στο 450 π.Χ., υπό τον έλεγχο τους την κάτω κοιλάδα του Σιουσίτσα και τη Σελενίτσα, όπου βρισκόταν το Νυμφαίο και τα μεταλλεία της ασφάλτου, καθώς και την παράκτια ζώνη έως τον Ωρικό. Πιθανότητα η επέκταση αυτή να μην είναι ασύνδετη με την ίδρυση, στο β' μισό του αιώνα, της πρώτης Βύλλιδας στο Κλος, στη δεξιά όχθη του Αώου, και της Αμαντίας, ακριβώς απέναντι, στην αριστερή.

4.4.2. Αμαντία

Το τοπωνύμιο Αμαντία μαρτυρείται πρώτη φορά το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. στον *Περίπλου* του Ψευδο-Σκύλακα⁸⁷², κατά την περιγραφή των ιονίων παραλίων. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι η απόσταση της Αμαντίας από την Απολλωνία ήταν 320 στάδια και από τη θάλασσα, 60 (π. 12 χλμ.) «*Ἀπὸ δὲ Ἀπολλωνίας εἰς Ἀμαντίαν ἐστὶ στάδια τκ'. Πρὸς [δ' Ἀμαντίας] εἴσω μᾶλλον εἰς τὸν Ἰόνιον Ὀρικός. Τῆς Ὀρικίας καθήκει εἰς θάλατταν στάδια π', τῆς δὲ Ἀμαντίας στάδια ζ'*» (*Περίπλ.* 26). Ωστόσο, η πρώτη αναφορά της ως πόλης προέρχεται από το έργο του Λυκόφωνα (270-260 π.Χ.)⁸⁷³, κατά το οποίο, όπως εκτέθηκε παραπάνω, ο Ελεφήνωρ έπλευσε στην πόλη Αμαντία και εγκαταστάθηκε δίπλα στην Πράκτιν «*πεφευγὼς ἐρπετῶν δεινὴν μάχην δρακοντομόρφων, εἰς Ἀμαντίαν πόλιν πλώσει... πέλας δὲ γῆς Ἀτιντάνων μολῶν, Πράκτιν παρ' αὐτὴν αἰπὸ νάσσειται λέπας...*» (*Αλεξ.* 1042-1045)⁸⁷⁴. Στα σχόλια του έργου η πόλη αποκαλείται ηπειρωτική «*Ἀμαντὶς δὲ πόλις Ἠπείρου*» (*Τζέτζ.* *Σχόλ. εις Λυκ. Αλεξ.* 1043).

Στο χωρίο αυτό φαίνεται ότι ο Λυκόφρων τοποθετεί την Αμαντία παραλιακά. Ανάλογη θέση στην ακτή τῆς προσδίδει και ο Κλαύδιος Πτολεμαῖος «*Αὐλὼν πόλις, ἐπίνειον... Βουλλὶς... Αμαντία... Κελύδνου ποταμοῦ ἐκβολαί*» (3.12.3-5). Οι ανωτέρω μαρτυρίες οδήγησαν τους μελετητές στην υπόθεση ότι υπήρχε και μία παράκτια Αμαντία (*Amantia maritima*), πέρα από εκείνη στην Πλιότσα (χάρτ. 6)⁸⁷⁵. Ορισμένοι ταυτίζουν αυτήν την πόλη με τα Κάνινα (*Amantia cōtière*), που θα αποτελούσε το επίνειο των Αμάντων από τον 4^ο αι. π.Χ., οπότε και παρατηρείται η μετατροπή της

⁸⁷¹ Προφανώς, όπως εκτέθηκε και παραπάνω, υπάρχει κάποια σύγχυση του Αώου με τον ανεξάρτητο ποταμό των Δουκάτων, η οποία, όμως, δεν μειώνει την αξία της μαρτυρίας, που συνδέει την Απολλωνία με τον Ωρικό και με έναν ποταμό.

⁸⁷² Έχει υποστηριχθεί, βέβαια, ότι το έργο περιέχει και πληροφορίες, που ανάγονται και στην περίοδο 380-360 π.Χ., βλ. Hammond 1967, 455 ή ακόμη και στον 5^ο αι. π.Χ., βλ. Hernandez 2017, 257 σημ. 222.

⁸⁷³ Cabanes 2011a, 88.

⁸⁷⁴ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 342.

⁸⁷⁵ Είχε εκφραστεί η άποψη ότι η παράκτια Αμαντία ήταν ο Ωρικός, την οποία απέκρουσε ο Hammond, ο οποίος την τοποθέτησε στο Κτioneρ του Αυλώνα, βλ. του ίδιου 1967, 698 σημ. 1 και χάρτ. 16. Ωστόσο και ο ίδιος υποστήριξε ότι στον Λυκόφωνα η «*Ἀμαντία πόλις*», στην οποία έπλευσε ο Ελεφήνωρ ήταν ο Ωρικός στην επικράτεια της Αμαντίας και όχι η Πλιότσα, διότι εξέλαβε την παράδοση ως ιδρυτικό μύθο του Ωρικού και του Θρονίου, το οποίο ίδρυσε έπειτα ο ήρωας δίπλα στην Πράκτιν, βλ. του ίδιου 1967, 495 και σημ. 1.

μεσόγειας Αμαντίας σε σημαντικό κέντρο, που θα είχε ανάγκη μία παράλια θέση για τις εμπορικές της επαφές⁸⁷⁶. Ωστόσο, όπως και στην περίπτωση της Βυλλιακής, η σύγχυση έχει πλέον αποδοθεί στους περίπλους, όπου δεν καταγράφονταν ομώνυμες πόλεις στα παράλια, αλλά οι περιοχές, που προσέγγιζαν οι ναυτικοί, με βάση την έξοδό τους προς τη θάλασσα, που στη συγκεκριμένη περίπτωση βρισκόταν στο ύψος των Κανίνων⁸⁷⁷.

Η Αμαντία, λοιπόν, είναι χτισμένη στη νότια όχθη του μέσου ρου του Αώου, πάνω σε έναν λόφο (εικ. 135), στο σημερινό χωριό Πλιότσα (Ploça / Ploçë)⁸⁷⁸. Η θέση της δίνει τη δυνατότητα ελέγχου της οδού, που οδηγούσε από τον Αυλώνα στην Ήπειρο, μετά τη διάβαση του ορεινού περάσματος στο Sevaster. Η πόλη καταλαμβάνει μία έκταση 13 εκταρίων και επεκτείνεται ελαφρώς στην ανατολική πλευρά, όπου βρίσκεται το αρχαίο στάδιο. Η οχύρωση εκτεινόταν σε μήκος 2.220 μ., διέθετε πύργους και έξι πύλες. Η πρώτη φάση με πολυγωνικούς και τραπεζοειδείς λίθους από ασβεστόλιθο χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 136), όπως ακριβώς και στο Klos, με αποτέλεσμα οι δύο θέσεις να αποτελούν, κατά τους ανασκαφείς τους, τα αρχαιότερα αστικά κέντρα της βόρειας αυτής περιοχής⁸⁷⁹. Σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, τα τείχη της Αμαντίας συνδέονται τυπολογικά με τα αντίστοιχα στο Μαύροβο (Ολύμπη), στο φρούριο Matohasanaj και στο Klos (Νίκαια;), και όλα μαζί μοιάζουν με τις οχυρώσεις της ηπειρωτικο-ακαρνανικής ζώνης του 5^{ου} αι. π.Χ.⁸⁸⁰.

Η δεύτερη οχυρωματική φάση περιελάμβανε ορθογώνιους λίθους, κατά το ισοδομικό σύστημα (εικ. 137), που παραπέμπουν στην οχύρωση του Gradisht (Βύλλις) του α' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ αυξήθηκαν και οι εισοδοί της πόλης, οι διάδρομοι των οποίων ομοιάζαν, επίσης, με της Βύλλιδας. Στην περίοδο αυτή ανήκουν οι πύργοι και μία αψιδωτή είσοδος στη νοτιοδυτική πλευρά (εικ. 138). Στο εσωτερικό των τειχών βρισκόταν η ακρόπολη, ο χώρος κατοικίας και η αγορά, αλλά η επέκταση της κατοίκησης του σημερινού χωριού της Πλιότσα στον λόφο κατέστησε αδύνατη την ανακάλυψη οικοδομημάτων. Εκτός του οχυρωματικού περιβάλλοντος βρέθηκε στάδιο του 3^{ου} αι. π.Χ., το καλύτερα διατηρημένο σε όλη τη σημερινή Αλβανία, που φιλοξενούσε αγώνες δισκοβολίας, ακοντισμού και πυγμαχίας και είχε χωρητικότητα 4000 θεατών (εικ. 135)⁸⁸¹.

⁸⁷⁶ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 221.

⁸⁷⁷ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 12.

⁸⁷⁸ Ο Rouqueville (1820) και ο Leake είχαν ταυτίσει την Αμαντία με τη Nivica/ Nivitza, βλ. του τελευταίου 1835 (1960), 35. Δεν αμφισβητείται, όμως, πια η ταύτιση της Αμαντίας με τον λόφο της Πλιότσα, την οποία πρώτος είχε προτείνει ο Isambert, δημοσιεύοντας μία περιγραφή της αρχαίας οχύρωσης και του σταδίου της περιοχής, του ιδίου 1873, 859-861. Ο Patsch επισκέφτηκε, επίσης, τη θέση και περιέγραψε την αψιδωτή της είσοδο, ενώ δημοσίευσε και μία σειρά από ανάγλυφα, γλυπτά, επιγραφές και αρχιτεκτονικά λείψανα, βλ. του ιδίου 1904, 34-53. Οι πρώτες ανασκαφές έγιναν από τους Ιταλούς, B. Pace και L.M. Ugolini, στα τείχη και την πόλη. Από το 1950 ξεκίνησε η αποκάλυψη του σταδίου της Αμαντίας και οι έρευνες στη νεκρόπολη, υπό τη διεύθυνση των H. Ceka και S. Anamali, που συνεχίστηκαν τα έτη 1952-53, 1957 και 1960. Το διάστημα 1988-1989 ο V. Bereti διενήργησε ανασκαφές στη νεκρόπολη. Το 2011 μία σύντομη αποστολή είχε ως σκοπό τον επιφανειακό έλεγχο των ταφικών οικοδομημάτων και την ένταξή τους σε ένα γενικό σχέδιο της θέσης, ενώ το 2013 ξεκίνησε ένα νέο πολυετές πρόγραμμα, το οποίο και επικεντρώνεται στις νεκροπόλεις των Αμάντων, βλ. Buzo - Hobdari 2018, 497-498.

⁸⁷⁹ Ceka 1984a, 81· Cabanes 1990, 206.

⁸⁸⁰ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 208.

⁸⁸¹ Anamali 1972, 84-89· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 256.

Έξω από τα τείχη υπήρχε, επίσης, δωρικός περίπτερος ναός (12,5 x 6,75 μ.), πιθανότατα της Αφροδίτης, βάσει κάποιων επιγραφικών μαρτυριών, που θα εκτεθούν παρακάτω, ο οποίος χρονολογείται τον 3^ο αι. π.Χ. και ανακατασκευάστηκε τον 2^ο αι. μ.Χ. (εικ. 140). Από τη δεύτερή του φάση προέρχεται άγαλμα γυναικείας ανακεκλιμένης μορφής από το αέτωμα του ναού, που έχει αποδοθεί σε προσωποποίηση μιας υδάτινης πηγής, ίσως μιας ποτάμιας θεάς ή ακόμη και της θηλυκής μορφής του Αώου (εικ. 139). Στην ίδια θέση βρίσκεται ένα ακόμη κτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ., δίπλα σε λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που παραμένει αταύτιστο, λόγω της μεγάλης του φθοράς, αλλά πιθανότατα πρόκειται για ναό, που, επίσης, ανακαινίστηκε τον 1^ο αι. μ.Χ.⁸⁸².

Η Αμαντία διέθετε τέσσερις νεκροπόλεις, που εκτείνονταν βορειοανατολικά, βορειοδυτικά, νοτιοδυτικά και νότια του λόφου. Οι αρχαιότεροι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι και χρονολογούνται στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., βάσει της ανεύρεσης ερυθρόμορφης κεραμικής από τη Μεγάλη Ελλάδα και χάλκινων σκευών από την Κόρινθο, ενώ είναι όμοιοι με τους αντίστοιχους τάφους της Βύλλιδας (Gradisht). Τον 4^ο - 3^ο αι. π.Χ. ανεγείρονται και στις δύο πλευρές της οδού μνημειακοί υπόγειοι τάφοι με δύο θαλάμους, καλυμμένοι με μάρμαρο⁸⁸³.

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, στην Αμαντία τα αρχαιότερα κατάλοιπα κεραμικής και χάλκινων ειδωλίων ανάγονται στον 6^ο αι. π.Χ. και ανήκουν σε έναν «πρωτοαστικό» οικισμό⁸⁸⁴. Αργυρές διακοσμήσεις του 4^{ου} αι. π.Χ. είναι τοπικής παραγωγής και αντιγράφουν πρότυπα του 6^{ου} αιώνα. Κατά τη διάρκεια του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ. όλη η κεραμική προέρχεται από τοπικά εργαστήρια, ενώ φιλοτεχνούνται και πολυάριθμα χάλκινα αναθηματικά ειδώλια, που αναπαριστούν εφήβους, δούλους, πυγμαίους, αθλητές και πολεμιστές και αποτελούν έργα τοπικών μεταλλουργικών εργαστηρίων (εικ. 156, 158, 160)⁸⁸⁵.

Οι ευρεθείσες επιγραφές μαρτυρούν τους θεσμούς και τις λατρείες της Αμαντίας:

Διὶ Βουλεῖ
Ἀδύλος Ἀρχελάου[υ]
βουλᾶι γραμματεῦ[ς]
καὶ οἱ βουλευταί

Η επιγραφή ήταν χαραγμένη σε ορθογώνιο μαρμάρινο βωμό και χρονολογείται την ύστερη ελληνιστική εποχή (εικ. 142)⁸⁸⁶. Πρόκειται για αφιέρωση στον Δία Βουλέα από τον δημόσιο γραμματέα της Βουλής, Αδύλο, γιο του Αρχελάου και τους βουλευτές. Ο Δίας Βουλεύς αποτελεί μία δημόσια λατρεία, που ασφαλώς θα λάμβανε

⁸⁸² Anamali 1972, 89-90· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 256-257.

⁸⁸³ Για τις νεκροπόλεις και τους μνημειακούς τάφους της Αμαντίας, βλ. Ceka 1975, 35-38· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 207-208· Buzo-Hobdari 2018, 497-506. Για κάποιες ιδιαιτερότητες γενικά στους τάφους της επικράτειας των Αμάντων, βλ. Bereti 2018, 483-496.

⁸⁸⁴ Ωστόσο, στις νεκροπόλεις της Αμαντίας τα πρωιμότερα ευρήματα χρονολογούνται στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 208· Buzo-Hobdari 2018, 499.

⁸⁸⁵ Anamali 1972, 97-100· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 208.

⁸⁸⁶ Anamali 1972, 91· Cabanes 1976, 562 αρ. 38.

χώρα στο βουλευτήριο της πόλης⁸⁸⁷. Η ίδια επίκληση μαρτυρείται και στη Δωδώνη, όπου βρέθηκε χαραγμένη πάνω στον βωμό του βουλευτηρίου αναθηματική επιγραφή των τελών του 3^{ου} - αρχών 2^{ου} αι. π.Χ. στον Δία Νάιο, τη Διώνη και τον Δία Βουλέα⁸⁸⁸.

Μία επιγραφή, που έχει χρονολογηθεί στα αυτοκρατορικά χρόνια, αλλά πλέον ανάγεται και στον 2^ο αι. π.Χ.⁸⁸⁹, αφορά την επισκευή του, προφανώς προϋπάρχοντος, ναού της Αφροδίτης, ενώ φανερώνει και την ύπαρξη του θεσμού της πρυτανείας ως επώνυμης αρχής⁸⁹⁰:

Πρυτανεύοντος
Μενέμου τοῦ Δρι-
μάκου καὶ ἐπιμε-
ληθέντος τὸ Ἄφ-
ροδίσιον ἐπεσκευ-
άσθη

Σύμφωνα με τον Cabanes, πρέπει να υπήρχε και μία λαϊκή συνέλευση, που θα εξέλεγε τους ετήσιους άρχοντες και στην οποία θα τίθονταν προς ψήφιση οι προτάσεις του συμβουλίου (Βουλή)⁸⁹¹. Μία άλλη επιγραφή, που ανακαλύφθηκε εντοιχισμένη σε τοίχο οικίας στον Αυλώνα, αλλά προέρχεται από την Πλιότσα και χρονολογείται τον 2^ο αι. π.Χ. αποκαλύπτει την τοπική επίκληση της Αφροδίτης και την ιδιαίτερη λατρεία της στην Αμαντία⁸⁹²:

[Ἄφρ]οδίται Πανδάμοι
[— —]α Τιμοκράτεος ὑπὲρ τᾶς [— —]
[θυ]γατρὸς Ασπιβουσέχου(?)⁸⁹³ τρομ[— —]

Η ίδια λατρεία παραδίδεται και από επιγραφή σε επίκρανο λίθινης στήλης του 1^{ου} αι. π.Χ., στο οποίο η Αριστώ, κόρη ή σύζυγος του Αλεξάνδρου, απευθύνεται στην Αφροδίτη Πάνδημο για την ίδια και τα παιδιά της⁸⁹⁴:

**Ἀφροδίται Παν-
δάμοι Ἀριστῶ**
Ἀλεξάνδρου
ὑπὲρ τε αὐτᾶς

⁸⁸⁷ Τζουβάρα-Σούλη 1997, 444· της ίδιας 2008, 185.

⁸⁸⁸ Tzouvara-Souli 1993, 73-74· Τζουβάρα-Σούλη 1997, 444-445.

⁸⁸⁹ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 25.

⁸⁹⁰ Anamali 1972, 92· Cabanes 1976, 562 αρ. 39· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 60· της ίδιας 1997, 440· Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 25 αρ. 12.

⁸⁹¹ Cabanes 2011a, 94.

⁸⁹² Τζουβάρα-Σούλη 1979, 60 και σημ. 421· Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 24-25 αρ. 11.

⁸⁹³ Το όνομα αυτό πρέπει να συντίθεται από τις λέξεις «άσπις» και «βοῦς» και να προέρχεται από την ασπίδα, που είχε δέρμα βοδιού, βλ. Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 25.

⁸⁹⁴ SEG 1.265· Hammond 1967, και σημ. 6· Anamali 1972, 95· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 60· Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 23-24 αρ. 10.

καὶ τέκνων εὐ-
χάν

Το γεγονός ότι μία γυναίκα προέβη μόνη της σε αυτή την ανάθεση, χωρίς να είναι βέβαιο ότι πρόκειται για χήρα, υποδεικνύει, κατά μία άποψη, ότι η λατρεία αυτή αφορούσε κυρίως τις γυναίκες⁸⁹⁵. Η λατρεία της Αφροδίτης είχε, λοιπόν, δημόσιο χαρακτήρα και ήταν ιδιαίτερα σημαντική στην Αμαντία, όπου υπήρχε και ο περίστυλος ναός της θεάς, το λεγόμενο Αφροδίσιον, που, κατά την ανωτέρω επιγραφή, επισκευάστηκε επί του πρυτάνεως Μενέμου, γιου του Δριμάκου⁸⁹⁶. Ο εν λόγω ναός πρέπει να ταυτίζεται με αυτόν, που βρέθηκε εκτός των τειχών και χρονολογείται από τον 3^ο αι. π.Χ.⁸⁹⁷. Επίσης, θεωρείται ότι μία σειρά από χάλκινα αγαλμάτια, που έχουν βρεθεί και παριστούν γυναικεία μορφή, με δωρικό πέπλο και απόπτυγμα, η οποία κρατά πτηνό, πιθανότατα περιστέρα, είναι αναπαραστάσεις της ίδιας αυτής θεότητας, προστάτιδας του δήμου (εικ. 159). Τα αγαλμάτια έχουν χρονολογηθεί από τον Anamali τον 3^ο αι. π.Χ.⁸⁹⁸, αλλά σύμφωνα με την Τζουβάρα-Σούλη, η αυστηρότητα των πτυχώσεων, τα ανάγει στον 5^ο ή 4^ο αι. π.Χ.⁸⁹⁹, γεγονός που υποδεικνύει ότι η λατρεία της θεάς μπορεί να είναι σύγχρονη με την ίδρυση της πόλης. Άλλα πήλινα ειδώλια, που βρέθηκαν στην Πλιότσα είναι όμοια με αυτά της Απολλωνίας και πιθανότατα απεικονίζουν και πάλι την Αφροδίτη⁹⁰⁰.

Η Πάνδημος είχε ως σύμβολο την περιστέρα και ήταν μια λατρεία ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Αθήνα, όπου το εν λόγω πτηνό θεωρείτο καθαρτήριο και θυσιαζόταν στην εορτή της θεάς για τον καθαρισμό του ιερού της. Η συγκεκριμένη θεότητα μαρτυρείται και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, όπως στη Θήβα, τη Μεγαλόπολη, την Ήλιδα, την Πάρο, την Κω κλπ.⁹⁰¹. Η Αφροδίτη ως Πάνδημος ήταν εν γένει θεότητα του ελευθέριου έρωτα και των εταίρων⁹⁰², αλλά στην Αμαντία φαίνεται ότι ήταν κυρίως προστάτιδα του πολιτικού βίου⁹⁰³.

Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, η Αφροδίτη Ουρανία ήταν κόρη του Ουρανού και του θαλάσσιου αφρού και συμβόλιζε την πνευματική και εξιδανικευμένη μορφή του έρωτα, ενώ η Πάνδημος αντιπροσώπευε αποκλειστικά τη σαρκική του διάσταση, που τη συνέδεε και με τον αγοραίο έρωτα. Μόνο η συγκεκριμένη, κατά τον φιλόσοφο, ήταν κόρη του Δία και της Διώνης, οι οποίοι, βέβαια, ήταν και το κατεξοχήν ηπειρωτικό θεϊκό ζεύγος, γεγονός που ίσως δεν είναι άσχετο με την ύπαρξη της λατρείας αυτής στην Αμαντία *«δύο ανάγκη και Έρωτε εἶναι. πῶς δ' οὐ δύο τὸ θεά; ἢ μὲν γέ που πρεσβυτέρα καὶ ἀμῆτωρ Οὐρανοῦ θυγάτηρ, ἦν δὴ καὶ Οὐρανίαν ἐπονομάζομεν: ἢ δὲ νεωτέρα Διὸς καὶ Διώνης, ἦν δὴ Πάνδημον καλοῦμεν. ἀναγκαῖον δὴ καὶ ἔρωτα τὸν μὲν τῇ ἑτέρᾳ συνεργὸν Πάνδημον ὀρθῶς καλεῖσθαι, τὸν δὲ Οὐράνιον»*

⁸⁹⁵ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 24.

⁸⁹⁶ Ceka 1992, 125.

⁸⁹⁷ Anamali 1972, 89-90, 95· Cabanes 1976, 511.

⁸⁹⁸ Anamali 1972, 97-98.

⁸⁹⁹ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 61.

⁹⁰⁰ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 61.

⁹⁰¹ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 61 και σημ. 426.

⁹⁰² Anamali 1972, 95.

⁹⁰³ Τζουβάρα-Σούλη 1997, 440.

(Συμπ. 180d-e). Η πολιάδα, όμως, διάσταση της λατρείας της στην Αμαντία υποδεικνύει ότι πιθανότατα είχε τον ρόλο της προστάτιδας των θεσμών και των αξιωματούχων, όπως και της γονιμότητας ή της οικογένειας, κατά παρόμοιο τρόπο, με τους συμβολισμούς της στη νοτιότερη Ελλάδα⁹⁰⁴.

Μία ακόμη επιγραφή από την Αμαντία, αποσπασματικά σωζόμενη και πλέον χαμένη, αναφέρει τον θεσμό της αγωνοθεσίας, του οποίου η παρουσία είναι εύλογη λόγω του σταδίου⁹⁰⁵:

. ου Νεικαίου
ματεαν **ἀγωνοθεσίαν**
[αί]ροῦντοι κατὰ τὸν λογισ-
[μ]ὸν· ἔφησεν ὁ **ἀγωνοθέτης**
[ὁ πέρ] **Διὸς** εἰληφέναι παρὰ Λυσα-
[νίου] τοῦτο· καὶ τῆς Λυσανίου ἐ-
πιστολῆς περὶ ἐχούσης **ἔδοξε**
τῇ βουλῇ· κυρίαν εἶναι τὴν
[ἀ]ξίωσιν τὴν Λυσανίου ἐπειδὴ
τὸ **ἀγωνοθετικὸν χρῆμα** αὐ-
[τ]ὸς ἐχαρίσατο {το} καὶ μόνα ἀναλυ-
[θ]ῆναι ὑπὸ Νεικαίου ἐν τῷ
[λο]γισμῷ γεγραμμένα δη-
[ν]άρια ἐξιακόσια· ἐνημύστο δέ
[νε]νημένον εἰά λαιον ἐκ τῆς
[Λυσα]νίου δωρεᾶς κατὰ τὸν
[λογισμὸν τὸν. . .].

Πρόκειται για τον κανονισμό των λογαριασμών κάποιου αγωνοθέτη του Δία, ο οποίος διαχειριζόταν και τα ποσά, που διατίθεντο για την οργάνωση των αγώνων. Εν προκειμένω τα χρήματα παρείχε ως δωρεά κάποιος Λυσανίας. Στην επίσημη πράξη καταγράφεται η βουλή, αλλά δεν γίνεται καμία αναφορά και σε κάποια εκκλησία των Αμάντων⁹⁰⁶.

Επίσης, στο οχυρό Matohasanaj στην περιοχή του Τεπελενίου βρέθηκε μία αναθηματική ασβεστολιθική πλάκα, που χρονολογείται στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.⁹⁰⁷:

Ἄράτω
περιπολαρχῶν
Α]λέξανδρος
[- - -]οκλέος Ι
[- - - - -] ΔΑΡ

⁹⁰⁴ Quantin 1999, 69, 78.

⁹⁰⁵ Anamali 1972, 91· Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 26-27.

⁹⁰⁶ Cabanes 2011a, 95-96.

⁹⁰⁷ Ceka - Ceka 2017, 489-490.

Η επιγραφή αφιερώθηκε στον Άρατο⁹⁰⁸, όταν ο Αλέξανδρος, γιος του [...]οκλέος ήταν περιπόλαρχος. Για άλλη μία φορά μαρτυρείται ο θεσμός των περιπόλων. Το Matohasanaaj ανήκει, κατά τους ερευνητές, στην επικράτεια της Αμαντίας⁹⁰⁹. Βρίσκεται σε απόσταση 12 χλμ. από αυτή και η πρώτη οχύρωση της θέσης ανάγεται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., λίγο μετά την ίδρυση του κέντρου των Αμάντων, ενώ μία δεύτερη φάση χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., οπότε και η τειχοποιία ενισχύθηκε και με ορθογώνιους πύργους. Η έλλειψη κτηρίων στο εσωτερικό των τειχών αποκαλύπτει τον αποκλειστικά στρατιωτικό του χαρακτήρα, καθώς αποτελούσε φρούριο ελέγχου και επόπτευσης της φυσικής οδού, που οδηγούσε από την Αμαντία στα Στενά του Αώου.

Στην ίδια περίπου απόσταση από την Αμαντία βρίσκεται ένα άλλο συνοριακό οχυρό κοντά στο χωριό Dukaj του Τεπελενίου, που περιέχει τρεις ορθογώνιους πύργους, σε ίση απόσταση μεταξύ τους, χαρακτηριστικό της Αντιγόνης, την εποχή του Πύρρου. Κατά τους N. Ceka και O. Ceka πρόκειται για την έδρα ενός μικρού, αυτόνομου Κοινού στους κόλπους του Κοινού των Αμάντων⁹¹⁰. Η ίδια υπόθεση έχει διατυπωθεί και για το οχυρό Cerje στην κοιλάδα του Σιουσίτσα, στα σύνορα Αμάντων και Χαόνων. Χρονολογείται τον 3^ο αι. π.Χ. και είναι ενισχυμένο με δύο ορθογώνιους πύργους και έναν κυκλικό, ενώ βρισκόταν πάνω από μία λίθινη γέφυρα και γι' αυτό θεωρείται ότι ήλεγχε το πέρασμα του ποταμού. Η επιφάνειά του έφερε και οικιστικά κατάλοιπα, οπότε πέρα από τη στρατιωτική λειτουργία, είχε πιθανότητα και μία οικονομική, ενώ η έλλειψη άλλων παρακείμενων φρουρίων, υποδεικνύει, κατά τους ερευνητές, ότι ήταν το κέντρο ενός ακόμη ελάσσονος, αυτοδιοικούμενου Κοινού, που υπαγόταν, όμως, στους Αμαντες⁹¹¹.

Στην Αμαντία μαρτυρούνται και άλλες λατρείες, μέσω της νομισματικής παραγωγής, η οποία τοποθετείται είτε μεταξύ του 260-168 π.Χ.⁹¹² είτε του 230-168 π.Χ.⁹¹³. Σε χάλκινη, λοιπόν, κοπή του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ. απεικονίζεται ως εμπροσθότυπος η προτομή της Αρτέμιδας με τόξο και φαρέτρα στον ώμο, ενώ ως

⁹⁰⁸ Για τα ιστορικά γεγονότα, με τα οποία μπορεί να συνδέεται η επιγραφή, βλ. Ceka - Ceka 2017, 494-499.

⁹⁰⁹ Cabanes 1990, 210.

⁹¹⁰ Ceka - Ceka 2017, 490.

⁹¹¹ Ceka - Ceka 2017, 491-492.

⁹¹² Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 208. Έχει υποστηριχθεί ότι το 268 π.Χ., οπότε και ο Ιλλυριός βασιλιάς Μύτιλος επιτέθηκε στα βόρεια εδάφη των Αιακιδών, οι Αμαντες αποσπάστηκαν από το βασίλειο της Ηπείρου και έπειτα ανεξαρτητοποιήθηκαν, βλ. Ceka 1972, 77· Gjongecaj 1977-78, 101, 108. Ωστόσο, φαίνεται ότι η ιλλυρική αυτή επιχείρηση ήταν ανεπιτυχής και ότι ο γιος του Πύρρου, Αλέξανδρος Β', κατάφερε να διατηρήσει στο ακέραιο τα εδάφη του προκατόχου του, βλ. Hammond 1967, 588· Cabanes 1976, 81-83.

⁹¹³ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 205. Τα νομίσματα των Αμάντων έφεραν διάφορες παραλλαγές, σύμβολα και μονογράμματα, για τα οποία βλ. Gjongecaj 1977-78, 100-110, που χρονολογεί την αρχή της παραγωγής από το 234 π.Χ., της ίδιας 1977-78, 105, 108. Επίσης, η Meta, όπως εκτέθηκε και παραπάνω, χρονολογεί όλες της νομισματοκοπίες των πόλεων της Ν. Ιλλυρίας (Βύλλις, Αμαντία, Ολύμπη, Ωρικός) μετά το 230 π.Χ. και έως το 148 π.Χ., καθώς τις συνδέει με τις στρατιωτικές συγκρούσεις, που έλαβαν χώρα σε αυτά τα εδάφη από το 229 π.Χ. και εξής, όπως και με την ένταξη της επικράτειας στη ρωμαϊκή, γεωπολιτική σφαίρα, βλ. της ίδιας 2014, 328-329· και παραπάνω για τη νομισματοκοπία των Βυλλιόνων.

οπισθότυπος δάδα και η επιγραφή «AMANTΩΝ» (εικ. 144)⁹¹⁴. Μία άλλη σειρά φέρει ως εμπροσθότυπο τις κεφαλές των Διοσκούρων και ως οπισθότυπο οκτάκτινο αστέρι, με την ίδια επιγραφή της εκδότριας αρχής (εικ. 145)⁹¹⁵. Μία κοπή, της οποίας έχει βρεθεί μόνο ένα δείγμα, απεικονίζει στην εμπρόσθια όψη την κεφαλή της Αθηνάς προς τα δεξιά, με κορινθιακό κράνος, μέσα σε στικτό κύκλο και στην οπίσθια, τη γλαύκα και την επιγραφή «AMANTΩΝ», μέσα σε στεφάνι δάφνης (εικ. 143). Η κεφαλή της Αθηνάς παριστάνεται και στα νομίσματα της Απολλωνίας, του Ωρικού και της Ολύμπης, ενώ η γλαύκα δεν έχει άλλο παράλληλο στην περιοχή και παραπέμπει άμεσα στις κοπές της Αθήνας⁹¹⁶.

Άλλα χάλκινα νομίσματα κοσμούνται στην εμπρόσθια όψη με την κεφαλή του Δωδωναίου Δία, με στεφάνι δρυός και στην οπίσθια, με τον κεραυνό και την επιγραφή «AMANTΩΝ» (εικ. 146-147), ενώ ορισμένα φέρουν μπροστά από την κεφαλή του θεού ολόκληρο το όνομα του επώνυμου πρύτανη (εικ. 147), όπως και στα νομίσματα της Απολλωνίας. Δύο είναι τα ονόματα πρυτάνεων, που έγινε εφικτό να διαβαστούν, «ΣΩΣΤΡΙΩΝ» και «ΠΑΝΤΑΥΧΟΣ»⁹¹⁷. Σε άλλες κοπές απεικονίζονται ως εμπροσθότυπος οι κεφαλές του Δωδωναίου Δία και της Διώνης και ως οπισθότυπος συσπειρωμένο φίδι⁹¹⁸ και η επιγραφή «AMANTΩΝ» και πάλι μέσα σε στεφάνι δρυός (εικ. 148-149). Οι δύο τελευταίες νομισματικές παραγωγές, όπως και αυτή με την Αρτέμιδα, παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με τις κοπές του Κοινού των Ηπειρωτών (εικ. 151-153)⁹¹⁹.

Μετά το 168 π.Χ. κυκλοφόρησαν δύο σειρές, η μία με την κεφαλή του Δία και τον κεραυνό και η άλλη με την προτομή της Αρτέμιδας και τον βαίτυλο, αμφότερες με την επιγραφή, «AMANTΩΝ»⁹²⁰. Η τελευταία αυτή έκδοση φέρει, επίσης, μπροστά από την κεφαλή της Αρτέμιδας ολόκληρο το όνομα του επώνυμου πρύτανη (εικ. 150), όπως στα νομίσματα της Απολλωνίας του 2^{ου} - 1^{ου} αι. π.Χ. Η υιοθέτηση του βαίτυλου⁹²¹ στους τύπους αποδεικνύει ότι υπήρχε λατρεία του Απόλλωνα Αγυιέα στην Αμαντία⁹²² και ότι η τελευταία είχε πια στραφεί οικονομικά προς την

⁹¹⁴ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 36. Η Αρτέμιδα απεικονιζόταν και στα νομίσματα της Απολλωνίας και του Κοινού των Ηπειρωτών, βλ. Gjongecaj 1977-78, 104.

⁹¹⁵ Το Κοινό των Ηπειρωτών εξέδιδε χάλκινο νόμισμα με τους πύλους των Διοσκούρων και έναν αστέρα στην κορυφή τους. Για τα νομίσματα του Κοινού και εν γένει των Ηπειρωτών βλ. Λιάμπη 2008, 50-61.

⁹¹⁶ Το νόμισμα βρέθηκε τυχαία το 1963 και παρουσιάστηκε πρώτη φορά από την Gjongecaj, η οποία θεωρεί ότι είναι η πρωιμότερη έκδοση των Αμάντων, καθώς παρουσιάζει τύπους εντελώς διαφορετικούς από αυτούς της Ηπειρωτικής Συμμαχίας και ίσως ανάγεται στο 268 π.Χ., οπότε και οι Αμαντες θέλησαν να αποκοπούν πλήρως από το ηπειρωτικό βασίλειο, μετά την επίθεση του Μύτιλου. Το γεγονός, όμως, ότι έχει βρεθεί ένα μόνο δείγμα αυτής της έκδοσης δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών χρονολογικών συμπερασμάτων και γι' αυτό η Gjongecaj ενέμεινε στην χρονολόγηση της νομισματικής παραγωγής των Αμάντων από το 234 π.Χ. περίπου και ύστερα, δηλαδή μετά την πτώση της δυναστείας των Αιακιδών.

⁹¹⁷ Gjongecaj 1977-78, 103.

⁹¹⁸ Η Gjongecaj θεωρεί το φίδι παραδοσιακό ιλλυρικό σύμβολο, βλ. της ίδιας 1977-78, 103.

⁹¹⁹ Gjongecaj 1977-78, 101-Ceka 1988, κατάλ. 274, 142 a,b· Tzouvara-Souli 1993, 78· της ίδιας 2008, 182.

⁹²⁰ Pause-Dreyer - Ceka 1988, 87· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 208.

⁹²¹ Η διαφορά με τα νομίσματα της Απολλωνίας είναι ότι τα τελευταία έφεραν ως οπισθότυπο τρίποδα, ενώ αυτά των Αμάντων, τον βαίτυλο, βλ. Gjongecaj 1977-78, 104-107.

⁹²² Τζουβάρα-Σούλη 2013, 189.

Απολλωνία⁹²³. Τέλος, στην Αμαντία βρέθηκαν νομίσματα της Ηλείου, της Βύλλιδας, του Ωρικού, της Ολύμπης, της Απολλωνίας, του Δυρραχίου, της Αμβρακίας και της Κέρκυρας, γεγονός που υποδεικνύει ότι η πόλη είχε εμπορικές επαφές με τα ανωτέρω κέντρα⁹²⁴.

Οι παραστάσεις των δωδωναίων θεοτήτων στην εμπρόσθια όψη των νομισμάτων, η χρονολόγησή τους στα χρόνια του Κοινού των Ηπειρωτών και οι στενές ομοιότητες με την παραγωγή του τελευταίου υποδεικνύουν ότι ίσως η Αμαντία ήταν μέλος της ηπειρωτικής ομοσπονδίας⁹²⁵. Ωστόσο, η Gjongecaj αποδίδει τα ανωτέρω στοιχεία στη μεγάλη οικονομική δύναμη και νομισματική υπεροχή του ηπειρωτικού Κοινού, που δεν γινόταν να αφήσει ανεπηρέαστη την όμορη Αμαντία, η οποία ξεκίνησε την ίδια εποχή τη νομισματοκοπία της, ενώ μόλις είχε εξέλθει από το αιακιδικό βασίλειο⁹²⁶. Στη γεωγραφική εγγύτητα των Αμάντων με τους Ηπειρώτες απέδωσε και ο Cabanes τη χρήση των ίδιων νομισματικών τύπων, όπως και στο γεγονός ότι οι πρώτοι ήταν μέλη του ηπειρωτικού κράτους έως την κατάργηση της βασιλείας και άρα χρησιμοποιούσαν μέχρι τότε τα ίδια σύμβολα⁹²⁷.

Η λατρεία, πάντως, του δωδωναίου θεού ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην περιοχή της Αμαντίας, όπως υποδεικνύει και χάλκινο αγαλματίδιο του Δία, στον τύπο του «κεραυνοβολούντα», του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ., έργο τοπικού εργαστηρίου, που βρέθηκε στη Nivica⁹²⁸ κοντά στην Πλιότσα (εικ. 161)⁹²⁹. Ο Δίας παριστάνεται με σηκωμένο το δεξί του χέρι στο ύψος της κεφαλής, όπου και κρατούσε πιθανότατα κεραυνό, καθώς διασώζεται μόνο η υποδοχή του, ενώ το αριστερό χέρι είναι προτεταμένο και ίσως έφερε, επίσης, κάποιο σύμβολο, πιθανώς αετό⁹³⁰. Πράγματι πρόκειται για τον εικονογραφικό τύπο του Δωδωναίου Δία, που είναι γνωστός από χάλκινα αγαλματίδια του ηπειρωτικού μαντείου ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. (εικ. 162), αλλά και από την Απολλωνία τον ίδιο αιώνα (εικ. 163)⁹³¹. Ο Cecka χρονολογεί το αγαλμάτιο

⁹²³ Σύμφωνα με την Gjongecaj, η αρχαιότερη έκδοση, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αμέσως μετά το 234 π.Χ., είναι αυτή με την Αθηνά και τη Γλαύκα. Λίγο αργότερα ακολούθησαν οι κοπές του Δία με τον κεραυνό, του Δία και της Διώνης με το φίδι, της Αρτέμιδας με τον δαυλό και των Διοσκούρων με το αστέρι, που διήρκησαν έως το 168 π.Χ. Η πληθώρα των τύπων και των παραλλαγών δείχνει τη δημιουργία ενός πλήρως οργανωμένου τοπικού νομισματοκοπείου και τη μεγάλη ανάπτυξη της εγχώριας αγοράς στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. Μετά από αυτές τις κοπές οι Αμαντες έθεσαν σε επανακυκλοφορία για ένα διάστημα μόνο τη σειρά με τον Δία και τον κεραυνό, γεγονός που μαρτυρεί την παρακμή του νομισματικού τους συστήματος, που ήταν προσανατολισμένο προς το Ηπειρωτικό Κοινό, το οποίο το 168 π.Χ. είχε διασπαστεί και το μολοσσικό του τμήμα είχε καταστραφεί. Τέλος, εξέδωσε τους τύπους με την Αρτέμιδα και τον οβελίσκο, που αφορούν τις νεοσυσταθείσες οικονομικές σχέσεις με την Απολλωνία. Βλ. της ίδιας 1977-78, 106-108.

⁹²⁴ Gjongecaj 1977-78, 109.

⁹²⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 79· της ίδιας 2013, 191-192.

⁹²⁶ Gjongecaj 1977-78, 109.

⁹²⁷ Cabanes 2011a, 87.

⁹²⁸ Η Nivica/ Nivicë βρίσκεται στα βουνά του Κουρβελεσιού, βορειοδυτικά του Αργυροκάστρου και δυτικά του Τεπελενίου. Ο Quantin αμφισβητεί τον έλεγχο όλης αυτής της περιοχής από τους Αμαντες, βλ. του ίδιου 2004, 157.

⁹²⁹ Anamali 1984, 130. Ωστόσο, ο Quantin θεωρεί ότι ίσως πρόκειται για τον Ποσειδώνα, βλ. του ίδιου 2004, 156-157.

⁹³⁰ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 182.

⁹³¹ Tzouvara-Souli 1993, 78-79, εικ. 16, 17, 18.

της Nivica στον 5^ο αι. π.Χ.⁹³². Επίσης, στην Αμαντία βρέθηκε ασβεστολιθική κεφαλή του Δία με τα χαρακτηριστικά του θεού της Δωδώνης (εικ. 154)⁹³³.

Η ανεύρεση στην Πλιότσα ενός μικρού αναθηματικού αναγλύφου, που εικονίζει στο δεξιό άκρο της παράστασης τον θεό Πάνα, ιστάμενο και τραγόποδα, με σύριγγα στο χέρι και έπειτα τρεις Νύμφες, που χορεύουν (εικ. 164), παραπέμπει στην ύπαρξη των αντίστοιχων λατρειών⁹³⁴. Αναμφισβήτητα η λατρευτική παρουσία των Νυμφών και του Πάνα στην Αμαντία οφείλεται στη γειννίαση με το Νυμφαίο, όπως και στην περίπτωση της Απολλωνίας και της Βύλλιδας. Παρόλα αυτά, η χρονολόγηση του έργου δεν είναι βέβαιη και μπορεί να ανήκει ακόμη και στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, χωρίς αυτό, βέβαια, να αποκλείει και μία αρκετά προγενέστερη λατρεία των θεοτήτων αυτών στην Αμαντία. Άξια επισήμανσης είναι και η ανακάλυψη σε τάφο μιας χάλκινης γλαύκας, πάνω στην οποία ήταν χαραγμένη αναθηματική επιγραφή στον Ηρακλή⁹³⁵.

Μία ακόμη αξιοσημείωτη αναθηματική πράξη προέρχεται από την περιοχή του Αυλώνα και μαρτυρεί τη λατρεία ενός ζεύγους θεοτήτων⁹³⁶:

Ποσειδάνι
Αμφιρίται
Άρισταρχος
Κλεάνορος κα[ι]
Άννίκα εὐχάν.

Η επιγραφή βρέθηκε κοντά στο χωριό Dushkarak στα βορειοανατολικά της Αμαντίας (χάρτ. 17) και χρονολογείται τον 2^ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με αυτή, ο Άρισταρχος, γιος του Κλεάνορα και η Αννίκα ανέθεσαν τη στήλη στον Ποσειδώνα και την Αμφιρίτη. Συγκεκριμένα, η επιγραφή βρέθηκε σε ένα μέρος, που ονομάζεται “Trojë”, στην αριστερή όχθη του Αώου⁹³⁷. Δεδομένου ότι ο Ποσειδώνας στη βόρεια Ήπειρο αποτελούσε κυρίως έναν θεό των σεισμών, των ποταμών αλλά και της κτηνοτροφίας, η παρουσία της Αμφιρίτης, μίας Νηρηίδας και κατεξοχήν θαλάσσιας θεάς είναι κάπως ασυνήθιστη⁹³⁸. Θα μπορούσε ίσως να εξηγηθεί από το γεγονός ότι οι αναθέτες ήταν σύζυγοι και η αφιέρωση έπρεπε να περιλαμβάνει και μία γυναικεία θεότητα, που θα ήταν ο αποδέκτης της λατρείας της Αννίκας, αλλά ταυτόχρονα και η

⁹³² Ceka - Ceka 2017, 491 και σημ. 10. Ο Quantin το θεωρεί, επίσης, προγενέστερο των χάλκινων αγαλματιδίων της Αμαντίας, βλ. του ιδίου 2004, 157.

⁹³³ Anamali 1972, 94-95· Τζουβάρα-Σούλη 2008, 185.

⁹³⁴ Anamali 1972, 95-96· Τζουβάρα-Σούλη 1988-89, 47-48. Το έργο είναι άγνωστης χρονολόγησης, αλλά ο Anamali θεωρεί ότι είναι αρκετά ύστερο. Η εικονογραφία και η διάταξη των μορφών παρουσιάζει ομοιότητες με ένα άλλο ανάγλυφο από το Δυρράχιο του 4^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 165). Σύμφωνα με τον Anamali, η γενειοφόρος αυτή μορφή, που απαντά στα ανάγλυφα της Αμαντίας είναι ένας ιλλυρικός θεός των δασών και των βοσκών, ο οποίος, όμως, στη γλυπτική λαμβάνει το όνομα του Πάνα-Σίλβανού.

⁹³⁵ Τζουβάρα-Σούλη 2000, 123.

⁹³⁶ SEG 39.553· Komata 1989, 267· Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 28-29 αρ. 15.

⁹³⁷ Komata 1989, 267· Quantin 1999, 68 σημ. 27· του ιδίου 2004, 173 αρ. 5.

⁹³⁸ Quantin 1999, 85. Βέβαια, ο Quantin σε επόμενο άρθρο του αναφέρει ότι ως Νηρηίδα ήταν νύμφη και ίσως η παρουσία της στην περιοχή συνδέεται και με το Νυμφαίο της Απολλωνίας, βλ. του ιδίου 2017, 94.

σύζυγος του θεού⁹³⁹. Για τον σκοπό αυτό πρέπει να αντλήθηκε η Αμφιτρίτη από το πανελλήνιο πάνθεο, στο οποίο εξάλλου ανήκε και αυτό της Ηπείρου⁹⁴⁰. Παρόλα αυτά, ίσως δεν είναι τόσο τυχαία η παρουσία της στην περιοχή και θα μπορούσε να συνδέεται εξίσου με την κτηνοτροφία. Σε έναν διθύραμβο του Βακχυλίδη η Αμφιτρίτη αποκαλείται «βοῶπις», δηλαδή αυτή που έχει μάτια αγελάδας, ένα επίθετο που ταιριάζει απόλυτα στη σύζυγο ενός ποτάμιου θεού και συγκεκριμένα του ταύρου Ποσειδώνα «ιδὼν ἔδεισ' ὀλβίοιο Νηρέος κόρας... ἴδε βοῶπιν ἐρατοῖσιν Ἀμφιτρίταν δόμοις» (Διθύρ. 3.101-111).

Είναι έκδηλο, λοιπόν, ότι στη Χαονία και στις δύο όχθες του Αώου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη η λατρεία του Ποσειδώνα ως Ταυρείου «*Ταῦρος· Ταύρειος, ὁ Ποσειδῶν*» (Ησύχ. λ. *Ταῦρος*), όπως αποκαλύπτει και μία σειρά από αναθηματικές στήλες, που είναι αφιερωμένες στον θεό, με την απεικόνιση του ζώου (εικ. 166-168)⁹⁴¹. Σε αυτή την επικράτεια ο Ποσειδώνας δεν συνδέεται με τη θάλασσα, αλλά αποτελεί έναν χθόνιο θεό, των ποτάμιων υδάτων⁹⁴² και των σεισμών⁹⁴³ και προστάτη των βοσκών και των κοπαδιών. Σύμφωνα με τον Quantin, η σύνδεση του Ποσειδώνα με τον ταύρο είναι αρκετά αρχαία, όπως πρέπει να είναι και η λατρεία του στην περιοχή⁹⁴⁴.

Ενδιαφέρον είναι, λοιπόν, το γεγονός ότι η λατρεία του θεού δεν φαίνεται να παρουσιάζει κάποια εξειδίκευση στην εν λόγω ζώνη, σε αντίθεση με αυτή του Δία. Ο Δίας είναι Νάιος στη Δωδώνη, Άρειος στην Πασσαρώνα, Τρόπαιος στη Βύλλιδα, Βουλευς στην Αμαντία και όπως θα αναφερθεί παρακάτω, Μέγιστος στην Ολύμπη και Σωτήρ στον Βουθρωτό, γεγονός που υποδεικνύει ότι η λατρεία του είχε θεσμικό χαρακτήρα. Αντίθετα, για τον Ποσειδώνα δεν μαρτυρείται καμία επίκληση στην περιοχή, ενώ ο ίδιος απουσιάζει από τα μεγάλα ομοσπονδιακά κέντρα, την Πασσαρώνα και τη Δωδώνη, καθώς και από τις αγορές των πόλεων. Κατά τον Quantin, τα στοιχεία αυτά συνηγορούν υπέρ της εξαιρετικά πρώιμης λατρείας του στη συγκεκριμένη επικράτεια, αλλά και του εγχώριου χαρακτήρα της, γεγονός που ανακαλεί στη μνήμη τον Ποσειδώνα, που αναφέρει η Οδύσσεια⁹⁴⁵.

Ο Τειρεσίας, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, προέτρεψε τον Οδυσσέα, μετά τον φόνο των μνηστήρων, να ταξιδέψει σε μία χώρα, στην οποία δεν γνώριζαν οι κάτοικοι από θάλασσα και να θυσιάσει στον Ποσειδώνα (Οδ. λ 121-125, ψ 269-272).

⁹³⁹ Ίσως η ισότιμη παρουσία της Αμφιτρίτης σε ανάθεση συζύγων να συνδέεται και με τον πιο ενεργό ρόλο, που είχαν στη δημόσια ζωή οι γυναίκες στα έθνη-κράτη, σε σχέση με τις πόλεις-κράτη της νοτιότερης Ελλάδας. Για τη θέση των γυναικών στην αρχαία Ήπειρο, βλ. Cabanes 1983, 201-209.

⁹⁴⁰ Tzouvara-Souli 1993, 81.

⁹⁴¹ Δύο στήλες προέρχονται από το Kamçisht, στη δεξιά όχθη του Αώου, μία από το χωριό Σάλαρη του Τεπελενίου, που θα παρουσιαστεί παρακάτω και μία ακόμη από τη Leshnjë του Qesarat. Για τις στήλες αυτές βλ. Quantin 2004, 153-178.

⁹⁴² Τα ποτάμια, βέβαια, φέρονται ως τα κατεξοχήν θαλάσσια περάσματα, πηγάζουν από τα βουνά ή τα έγκατα της γης και καταλήγουν στη θάλασσα. Η πορεία τους αυτή ίσως συνδέει τις θεότητες τους με τα βουνά, αλλά και τη χθόνια λατρεία, ενώ η ορμητικότητά τους ταυτιζόταν στην αρχαία σκέψη με την ισχύ και τη σφοδρότητα του ταύρου. Παράλληλα, το γεγονός ότι παρείχαν εύφορες εκτάσεις και βοσκοτόπια, τα συνέδεε και πάλι με την κτηνοτροφία και ειδικότερα με τα βοοειδή, που ως τα δυνατότερα οικόσιτα ζώα, χρησιμοποιούνταν και για το όργωμα των χωραφιών και είχαν τη μεγαλύτερη οικονομική, αλλά και θυσιαστική αξία (εκατόμβη).

⁹⁴³ Η περιοχή του Τεπελενίου είναι ιδιαίτερα σεισμογενής.

⁹⁴⁴ Η λατρεία του Ταυρείου Ποσειδώνα ανάγεται στη μυκηναϊκή εποχή και είναι ακόμη αρχαιότερη και από αυτή του Ιππείου θεού. Ο Quantin επισημαίνει ότι στα ορεινά τοπία, όπως η Ήπειρος και η Αρκαδία, υπάρχει μεγαλύτερος συντηρητισμός και ειδικά στη λατρεία επιβιώνουν περισσότερο τα αρχέγονα στοιχεία, βλ. του ίδιου 2004, 169 και σημ. 94, 95.

⁹⁴⁵ Quantin 2004, 163-169.

Συνεπώς, δεν επρόκειτο για τον θαλάσσιο θεό, αλλά για έναν Ποσειδώνα με χθόνιες ιδιότητες, όπως λατρευόταν στη Χαονία και εκατέρωθεν του Αώου. Ο Ψευδο-Απολλόδωρος συνέδεσε τον τόπο αυτό με τους Θεσπρωτούς «πεζῆ διὰ τῆς Ἠπείρου βαδίζων εἰς Θεσπρωτοὺς παραγίνεται καὶ κατὰ τὰς Τειρεσίου μαντείας θυσιάσας ἐξιλάσκεται Ποσειδῶνα» (Επιτ. 7.34), ενώ οι σχολιαστές του Ομήρου τον ταύτισαν με τις άγνωστες θέσεις, Βούνειμα και Κελκέα της Ηπείρου⁹⁴⁶.

Παρόλα αυτά, το πέραςμα του Οδυσσέα στην Ἠπειρο για την εξιλέωση από τον φόνο θυμίζει την πλεύση του Ελεφήνορα στην Αμαντία, πιθανότατα για τον ίδιο λόγο, καθώς κατευθύνθηκε προς τα κει, καταδιωκόμενος από τα φίδια, δηλαδή τις τύψεις, για τον φόνο του παππού του. Επίσης, σύμφωνα με τα παραπάνω, το τοπωνύμιο «Πράκτις», δίπλα στο οποίο εγκαταστάθηκε ο ήρωας, ίσως παραπέμπει εκ νέου στις Ερινύες, τις «Θεάς Πραξιδικας» (Παυσ. 9.33.3) και υποδηλώνει στην πραγματικότητα το Νυμφαίο της απολλωνίας επικράτειας. Είναι, εξάλλου, χαρακτηριστικό ότι σε όλη αυτή τη βόρεια περιοχή απαντούν οι καθάρσιες θεότητες των μiasμάτων του φόνου, ο Δίας Μειλίχιος, η Εκάτη, η Αρτέμιδα Φωσφόρος, ο Απόλλων Νόμιος και ο χθόνιος Ποσειδώνας. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, τα χωρία του Ομήρου να αναφέρονται στο εσωτερικό των Κεραυνίων, στην περιοχή των Χαόνων Αμάντων, υπόθεση που ενισχύεται τόσο από το γεγονός ότι οι Θεσπρωτοί μαρτυρούνται στο έπος, αλλά δεν κατονομάζονται σε αυτό το επεισόδιο, όσο και από την επίδραση, που άσκησαν στην Οδύσσεια οι εξερευνήσεις των Ευβοέων, οι οποίοι είχαν έντονη παρουσία στα εδάφη αυτά, ενώ ως κατεξοχήν ναυτικοί θα είχαν ανακαλύψει και την πολύτιμη, για την ναυπήγηση των πλοίων, ορυκτή πίσσα της ηπειρωτικής μεθορίου, πλησίον της οποίας βρισκόταν το Νυμφαίο.

Μεταξύ των καλλιτεχνικών έργων, που βρέθηκαν στην περιοχή της Αμαντίας, ξεχωρίζει ελληνιστικό ανάγλυφο, που απεικονίζει στο κέντρο προτομή ανδρικής γενειοφόρου μορφής, με μακριά πυκνή κόμη και στην κεφαλή, στεφάνι με φυτικό διάκοσμο, που κρατά στο αριστερό χέρι το Κέρας της Αμάλθειας και στο δεξί πιθανώς κάρθαρο, ενώ πλαισιώνεται από δύο γυναικείες μορφές σε μικρότερη κλίμακα (εικ. 155). Παρόμοιες καθημένες και συνήθως ιθυφαλλικές μορφές υπάρχουν στην Απολλωνία, τον Αυλώνα, τη Διμάλη, αλλά και στην Κάτω Ιταλία, τον Τάραντα και το Μεταπόντιο. Για το ανάγλυφο της Αμαντίας έχει υποστηριχθεί ότι φέρει ομοιότητες με τον Δία, ότι απεικονίζει τον Πάνα ή έναν Σειληνό ή τον θεό της γονιμότητας, Πρίαπο, ακόμη και τον Βησά του αιγυπτιακού πάνθεου ή αντίστοιχες ιλλυρικές θεότητες, ακόμη ίσως και μία θεοποιημένη μορφή του ποταμού Αώου⁹⁴⁷. Όποια κι αν είναι η απεικονιζόμενη θεότητα και η προέλευση της εικονογραφίας, δεν χωρεί αμφιβολία ότι πρόκειται για μια προσωποποίηση ή θεοποίηση της αφθονίας και του φυσικού πλούτου, που υπήρχε στην περιοχή, στον οποίο, βέβαια, περιλαμβάνεται και ο ορυκτός και ενδεχομένως, μεταξύ άλλων, αφορά εκ νέου τα παρακείμενα μεταλλεία της ασφάλτου, όπως ίσως και οι απεικονίσεις φιδιών στα νομίσματα των Βυλλιόνων και των Αμάντων.

⁹⁴⁶ Βλ. Δάκαρης 1986, 163· Τζουβάρα-Σούλη 1999, 457-458· Quantin 2004, 153-154.

⁹⁴⁷ Anamali 1972, 96 πίν. XIII, 3· Cabanes 1990, 208· Quantin - Dhimo 2011, 140-153, εικ. 1. Βέβαια, οι ποτάμιες θεότητες απεικονίζονταν στην τέχνη και τα νομίσματα κατά κανόνα κερασφόρες.

Κατά πάσα πιθανότητα τα μεταλλεία και το Νυμφαίο βρίσκονταν κοντά στη Σελενίτσα, ενώ επιγραφή, χαραγμένη σε στήλη, που βρέθηκε εκεί, μαρτυρεί δύο επώνυμες αρχές, του πρυτάνεως και του τοξάρχου⁹⁴⁸:

Πρυτανεύοντος Λυσήνος
τοῦ Σωστρίωνος, **τοξαρχοῦντος**
Πάτρωνος τοῦ Εὐκλείδα.

Η ύπαρξη του τοξάρχου ή τοξάρχη στη Σελενίτσα αποδεικνύει ότι βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Απολλωνίας, καθώς απ' όλη την περιοχή, μόνο στην κορινθιακή αποικία μαρτυρείται το εν λόγω αξίωμα. Επίσης, ο Λυσήν ως πρύτανης αναγράφεται και στις δραχμές της Απολλωνίας του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ.⁹⁴⁹. Η καταγραφή, λοιπόν, ενός τοξάρχου σε μνημείο, που βρέθηκε στα σύνορα της αποικιακής επικράτειας μπορεί να αφορούσε και τον ρόλο του εν λόγω αξιωματούχου ως επικεφαλής της επίβλεψης και της προστασίας των συνόρων, καθήκοντα που αρμόζουν και στην ονομασία του. Τον ρόλο αυτό σε όλη την όμορη περιοχή ασκούσε ο περιπόλαρχος και ίσως γι' αυτό να απουσιάζει παντελώς ο τελευταίος από τις επιγραφές της Απολλωνίας⁹⁵⁰.

Εξαιρετικά σημαντική είναι και η επιγραφή του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ.⁹⁵¹, που βρέθηκε στη Σάλιαρη/ Σάλαρη (Salari/ Salaria)⁹⁵², ΒΔ του Τεπελενίου, την οποία οι ερευνητές, τοποθετούν, επίσης, στην περιφέρεια της Αμαντίας⁹⁵³:

[Κλ]εόμαχος Ν[ικάνο]υ
Ξένων Λυκίσσκου
[Φί]λισστος Λυκώτα
Νίκανος
Φιλίσστου
καὶ τὸ κοινὸν τῶν
συγγόνων
Ποσειδᾶνι εὐχάν

Η επιγραφή προέρχεται από αφιερωματική ασβεστολιθική στήλη, που απέληγε σε επίκρανο με κυμάτιο και φέρει ανάγλυφο ταύρο (εικ. 166). Αποτελούσε, όπως και οι υπόλοιπες, ανάθημα στον χθόνιο θεό Ποσειδώνα, τον γαιήοχο και εννοσίγαιο. Σύμφωνα με αυτή, τέσσερις άνδρες και το «Κοινόν των Συγγόνων» προέβησαν σε μία επίσημη πράξη αφιέρωσης της στήλης και πιθανότατα ακόμη και θυσίας του

⁹⁴⁸ Anamali 1972, 92· Cabanes 1976, 562 αρ. 37.

⁹⁴⁹ Ceka - Ceka 2017, 493.

⁹⁵⁰ Ceka - Ceka 2017, 493. Παρόλα αυτά, όπως εκτέθηκε παραπάνω, είναι πιθανό η επιγραφή από το Ashmolean Museum να προέρχεται από την Απολλωνία και άρα να υπήρχε κι εκεί ο θεσμός των περιπόλων.

⁹⁵¹ Ο Cabanes θεωρεί πιθανότερη τη χρονολόγησή της στον 3^ο αι. π.Χ., βλ. του ιδίου 2011, 91-92.

⁹⁵² Ο Quantin ετυμολογεί το τοπωνύμιο από τη λατινική λέξη για το αλάτι, “sal” και θεωρεί ότι πιθανότατα περνούσε από την περιοχή ένας από τους δρόμους μεταφοράς του αλατιού, όπως η ρωμαϊκή “Via Salaria”, βλ. του ιδίου 2004, 158 σημ. 29.

⁹⁵³ SEG 24.474· Ευαγγελίδης 1914, 233-234· Franke 1961, 291-292, πίν. 57· Hammond 1967, 738-739 αρ. 24· Κοντορίνη 1987, 625 αρ. 9· Τζουβάρα-Σούλη 1999, 458-459.

ιερού ζώου, που αναπαρίστατο σε αυτή. Το εν λόγω Κοινόν είναι μία ένωση «συγγενών», δηλαδή ατόμων, που ανήκαν στο ίδιο γένος και η οποία φαίνεται να είχε λατρευτικό χαρακτήρα και σκοπό⁹⁵⁴. Θρησκευτικές ενώσεις ήταν συνήθεις στον ελλαδικό χώρο, αλλά οικογενειακές και συγγενικές εξαιρετικά σπάνιες και μαρτυρούνται κυρίως στη Μ. Ασία⁹⁵⁵. Στη βόρεια, όμως, αυτή ζώνη το Κοινόν των Συγγόνων πιθανότατα εντάσσεται στο πλαίσιο της μακραίωνης διατήρησης των φυλετικών δεσμών, που εκδηλωνόταν πρακτικά και με τη σύμπτυξη σε πολυεπίπεδες και παντός είδους συγγενικές κοινότητες, από πολιτικές έως λατρευτικές⁹⁵⁶. Η επιγραφή, πάντως, αυτή αποκαλύπτει, μεταξύ άλλων, ότι ο Ποσειδώνας, ως θεός της γονιμότητας, ίσως ήταν και προστάτης της γενιάς και του γένους⁹⁵⁷.

Παρόλα αυτά, στην πραγματικότητα δεν έχει βρεθεί κανένα κατηγορηματικό στοιχείο για τη φυλετική οργάνωση των Αμάντων και καμία καταγραφή του όρου «Κοινόν», με την πολιτική έννοια, που να τους αφορά. Οι μελετητές, λοιπόν, έχουν επισημάνει ότι δεν είναι ξεκάθαρο αν τελικά αποτελούσαν τους πολίτες ενός έθνους-κράτους ή μιας πόλης-κράτους⁹⁵⁸. Είναι σαφώς εύλογη η υπόθεση ότι ήταν μία εθνική, ομοσπονδιακή οντότητα, οργανωμένη σε Κοινόν, όπως οι όμοροι Ηπειρώτες και πιθανότατα οι Βυλλίονες, αλλά αυτή συγκρούεται με την ύπαρξη στην επικράτεια τους άλλων, απολύτως ανεξάρτητων, πόλεων, της Ολύμπης και του Ωρικού, που είχαν τη δική τους νομισματοκοπία, όπως θα καταδειχθεί παρακάτω⁹⁵⁹. Επίσης, η γενική «ΑΜΑΝΤΩΝ» των νομισμάτων μπορεί να αποτελεί εξίσου το εθνικό ενός φύλου, ενός Κοινού ή μιας πόλης και κατά συνέπεια δεν διαφωτίζει την κρατική τους υπόσταση⁹⁶⁰. Είναι, όμως, χαρακτηριστικό ότι, κατά τον Λυκόφρονα, ο Ελεφήνωρ έπλευσε στην πόλη Αμαντία ή στην πόλη της Αμαντίας και όχι γενικά στους Άμαντες «είς Άμαντίαν πόλιν πλώσει» (Αλεξ. 1043-1044)⁹⁶¹. Βέβαια, η ποιητική φύση της πηγής δεν εγγυάται την αξιοπιστία της, ενώ έχει προταθεί, όπως προειπώθηκε, ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για αναφορά στην παράλια πόλη του Ωρικού και όχι στην Αμαντία.

Προς αυτή την κατεύθυνση, είναι ενδιαφέρουσα μία, αποσπασματικά σωζόμενη, επιγραφή, άγνωστης χρονολόγησης, από την Πλιότσα, που μπορεί να προσφέρει μία ένδειξη για την κρατική οργάνωση των Αμάντων⁹⁶²:

⁹⁵⁴ Τζουβάρα-Σούλη 1999, 458.

⁹⁵⁵ Ευαγγελίδης 1914, 233-234.

⁹⁵⁶ Σύμφωνα με τον Cabanes, αυτά τα μικρά Κοινά, που ενώνονται, με βάση τη συγγένεια, αντιστοιχούν στα πολυάριθμα ελάσσονα εθνικά, που μαρτυρούνται από τις επιγραφές στο Κοινό των Πρασαίβων του Βουθρωτού, βλ. του ιδίου 1976, 445-477· του ιδίου 1974, 105-209.

⁹⁵⁷ Δεν αποκλείεται, λοιπόν, όπως η αφιερωματική στήλη στον Ποσειδώνα του Πραυγίσσου και της Τιμοδίκας, που προδίδει μία ανησυχία για τον γιο τους (εικ. 167), να σχετιζόταν και η ανωτέρω αναθηματική επιγραφή στον Ποσειδώνα και την Αμφιτρίτη από δύο συζύγους με κάποια επιθυμία για τους απογόνους του ζευγαριού, βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1999, 458-466· Quantin 2004, 159-160.

⁹⁵⁸ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 205.

⁹⁵⁹ Cabanes 2011a, 98.

⁹⁶⁰ Cabanes 2011a, 90.

⁹⁶¹ Σε αντίθεση με την αναφορά του έπειτα στη γη των Ατιντάνων, όπου διαφαίνεται ο φυλετικός χαρακτήρας των τελευταίων και μια απουσία αστικής οργάνωσης «πέλας δὲ γῆς Ατιντάνων μολών» (Αλεξ. 1044).

⁹⁶² Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 29-30 αρ. 17.

[- - -]ους ἐπ' ἔμο [- - -]
 [- - -]ρ αὐτοῖς οἴκο[- - -]
 [- - -]ων παρ' ὑμεῖν[- - -]
 [- - -] τῶν οἰκετῶν [- - -]
 [- - -]εἰς τὸν ἔμῶν [- - -]
 [- - -] ἐγέννην [- - -]
 [- - - τὴν] πόλιν Ἀ[μαντῶν]

Αναγράφεται, λοιπόν, η λέξη *πόλις* και αν πράγματι η συμπλήρωση ευσταθεί, πρόκειται για την Αμαντία, γεγονός που καθιστά την ανωτέρω πηγή την πρώτη επιγραφική μαρτυρία για την αστική οργάνωση του εν λόγω πληθυσμού και ίσως για το κρατικό του καθεστώς. Συνεπώς, οι Άμαντες μπορεί να μην ήταν οργανωμένοι σε *Κοινόν*, που περιελάμβανε ελάσσονες φυλετικές υποδιαιρέσεις, αλλά σε μία αυτόνομη πόλη, ίσως ακόμη και τύπου-κράτους. Ωστόσο, δεν αποκλείεται και η περίπτωση ο όρος να έχει την έννοια της πρωτεύουσας ή του διοικητικού κέντρου μιας φυλετικής κρατικής οντότητας⁹⁶³, όπως στην περίπτωση του χρηστηρίου ελάσματος από τη Δωδώνη, όπου η αναγραφή «*ά πόλις ά τῶν Χαόνων*»⁹⁶⁴ αναφέρεται, όπως εκτέθηκε παραπάνω, κατά πάσα πιθανότητα, εν συνόλω στο χαονικό έθνος-κράτος και όχι μόνο στη Φοινίκη⁹⁶⁵. Ο Cabanes θεωρεί, επίσης, ότι στην κοινότητα των Αμάντων αρμόζει καλύτερα ο φυλετικός χαρακτήρας και το πρότυπο του έθνους-κράτους ή του Κοινού, βάσει της αναθηματικής επιγραφής από τη Σάλαρη, όπου πρώτη φορά μαρτυρείται ο όρος, «*κοινόν τῶν συγγόνων*», στην ευρύτερη περιοχή, γεγονός που υποδεικνύει ότι μέσα σε αυτό το θεσμικό πλαίσιο οργανωνόταν εν γένει η αστική κοινωνία, μεταξύ Χαονίας, περιοχής του Τεπελενίου και Αμαντίας. Ο ιστορικός τοποθετεί ακόμη στους κόλπους των Αμάντων τους πολίτες της Ολύμπης και των γύρω οικισμών⁹⁶⁶. Η ίδια άποψη διατυπώθηκε και από τους Ν. - Ο. Ceka, οι οποίοι εκλαμβάνουν, επίσης, την αναθηματική επιγραφή, με την αναφορά του «*Κοινού των Συγγόνων*» ως απόδειξη της πολυεπίπεδης ομοσπονδιακής οργάνωσης των Αμάντων, των οποίων όλη η επικράτεια ήταν οργανωμένη σε ελάσσονα Κοινά, που υπάγονταν στο μεγαλύτερο του ευρύτερου φύλου⁹⁶⁷.

Ωστόσο, για τους Άμαντες, όπως και για τους Βυλλίονες, έχει υποστηριχθεί ότι αποτελούσαν και μέλη ενός ακόμη μεγαλύτερου ομοσπονδιακού Κοινού. Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, χρήζει σύντομης επισήμανσης η θεωρία περί μεγάλης Ατιντανίας, η οποία διατυπώθηκε αρχικά από τον αρχαιολόγο Η. Ceka και υποστηρίζεται ακόμη και σήμερα από τους Ν. και Ο. Ceka. Σύμφωνα με αυτή, το μείζον ιλλυρικό έθνος των Ατιντάνων εκτεινόταν από τα ανατολικά της Απολλωνίας στην κοιλάδα του Αώου έως αυτή του Δρίνου και την περιοχή της Αντιγόνειας, περιλαμβάνοντας τρία μεγάλα έθνη και Κοινά, των Βυλλιόνων, των Αμάντων και των κατεξοχήν Ατιντάνων, που

⁹⁶³ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 30· Cabanes 2011a, 90.

⁹⁶⁴ Ευαγγελίδης 1953-54, 100.

⁹⁶⁵ Larsen 1968, 280 σημ. 3.

⁹⁶⁶ Cabanes 2011a, 91-92.

⁹⁶⁷ Ceka - Ceka 2017, 490-492.

βρίσκονταν στην κοιλάδα του Δρίνου (χάρτ. 8)⁹⁶⁸. Η δημιουργία της μεγάλης αυτής ομοσπονδίας οφείλεται, κατά την άποψη αυτή, στην κομβική θέση των εν λόγω εθνών, σε μία παραμεθόρια ζώνη, της οποίας τα όρια ήταν μεταθετά. Ιδιαίτερα από τον 4^ο - 3^ο αι. π.Χ. η κινητικότητα ήταν μεγάλη και διαφυλετική και η περιοχή λειτουργούσε ως πεδίο πολλαπλών μετακινήσεων και διέλευσης ιλλυρικών και ηπειρωτικών στρατευμάτων, γεγονός που της προσέφερε τη δυνατότητα να ανεξαρτητοποιηθεί και από τα δύο έθνη⁹⁶⁹. Κατά τον Ceka, υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί και η ενότητα, που παρουσιάζουν τα οχυρά των Βυλλίωνων, των Αμάντων και των Αντιγονέων⁹⁷⁰.

Η πλειονότητα των μελετητών, όμως, δεν αποδέχεται την ύπαρξη της μεγάλης Ατιντανίας, ούτε την ιλλυρική ταυτότητα του ομώνυμου έθνους⁹⁷¹, του οποίου η γεωγραφική τοποθέτηση είναι ένα ζήτημα, επίσης, ιδιαίτερα περίπλοκο και παραμένει εν πολλοίς ανοιχτό. Η Papazoglou τοποθέτησε τους Ατιντάνες από την περιοχή της Σελενίτσα στα δυτικά έως την Κλεισούρα (Kelcyrë) στα ανατολικά, πριν τα Στενά του Αώου και απέδωσε την κοιλάδα του Δρίνου στους Χάονες⁹⁷². Ο Cabanes θεώρησε πιθανή την ύπαρξη της μεγάλης Ατιντανίας και όρισε την έκτασή της από την πεδιάδα της Μουζακιάς και έπειτα της Μαλακάστρας έως το Σκραπάρι (Skrapar) και κατά μήκος του Αώου μέχρι το Τεπελένι, αποκλείοντας, όμως, την επικράτεια της Αντιγόνειας, την οποία και ο ίδιος ενέταξε αναμφισβήτητα στη Χαονία⁹⁷³. Αντίθετα, ο Hammond υποστήριξε ότι υπήρχαν δύο διαφορετικά έθνη, οι Ιλλυριοί Ατιντανοί και οι Ηπειρώτες Ατιντάνες και ότι οι πρώτοι επιχωρίαζαν βόρεια και βορειοδυτικά της Λυχνίτιδας, στην περιοχή Çermenikë του Ελμπασάν, ενώ οι δεύτεροι στο κέντρο της Ηπείρου, στις πηγές του Δρίνου και στο όρος Μουργκάνα, δηλαδή ανάμεσα στους Χάονες, τους Μολοσσούς και τους Θεσπρωτούς. Παράλληλα, εξέλαβε τους Αντανούς της Μακεδονίας, ως φυλετικό κλάδο των Ιλλυριών Ατιντανών, στους οποίους απέδωσε και τα αργυρά νομίσματα, με την επιγραφή «TYNTENON», που τα συσχέτισε με το Δαμάστιον (χάρτ. 7, 9, 10)⁹⁷⁴.

Ωστόσο, μετά από διεξοδική έρευνα όλων των πηγών και των διατυπωμένων απόψεων, ο Χατζόπουλος απέρριψε τη θεωρία ύπαρξης δύο αλλοεθνών Ατιντάνων, όπως και της μεγάλης Ατιντανίας των Hasan και Neritan Ceka, καθώς και την όποια σύνδεση με τους Αντανούς και τα νομίσματα των Τυντενών. Τοποθέτησε, λοιπόν, το έθνος ανατολικά της Χαονίας, αλλά και της πεδιάδας της Δρόπολης, στον άνω και μέσο ρου του Αώου έως τη συμβολή του με τον Δρίνο στο Τεπελένι (χάρτ. 1). Επίσης, για τον ίδιο οι Ατιντάνες και οι Χάονες ήταν τα δύο βορειότερα έθνη της Ηπείρου⁹⁷⁵. Τέλος, η Καραμήτρου-Μεντεσίδη εφιστά την προσοχή και στις πηγές,

⁹⁶⁸ Ceka 2009, 20-22· Ceka - Ceka 2017, 491, 495.

⁹⁶⁹ Ceka 1984a, 83.

⁹⁷⁰ Ceka 1984a, 82-84· του ίδιου 2009, 22.

⁹⁷¹ Hatzopoulos 1993, 183-190.

⁹⁷² Papazoglou 1986, 444 σημ. 27, 28.

⁹⁷³ Cabanes 1976, 80· του ίδιου 1988, 482, όπου δεν απέκλεισε την πιθανότητα οι Βυλλίονες να αποτελούσαν έναν κλάδο των Ατιντάνων, από τους οποίους ανεξαρτητοποιήθηκαν αργότερα.

⁹⁷⁴ Hammond 1989, 12, 14-15, 18.

⁹⁷⁵ Hatzopoulos 1993, 187-190.

που αναφέρουν τους Ατιντάνες ως Μακεδόνες και δεν αποκλείει την ταύτιση με τους Τυντενούς⁹⁷⁶.

Συνεπώς, θα πρέπει να εγκαταλειφθεί η θεωρία, που θέτει τους Βυλλίονες και τους Άμαντες υπό το ομοσπονδιακό καθεστώς του εκτεταμένου ιλλυρικού έθνους των Ατιντάνων, μία υπόθεση καθ' όλα αβάσιμη, αφού απουσιάζουν παντελώς σχετικές πληροφορίες και επιγραφικές μαρτυρίες, που αν ληφθεί υπόψη, ότι υπάρχουν για την πολιτική οργάνωση ελάσσονων Κοινών, όπως των Βαλαιτών, των Βυλλίωνων και των Αμάντων, δεν χωρεί αμφιβολία ότι θα είχαν επιβιώσει και για μία τόσο αναπτυγμένη πολιτική ενότητα, όπως παρουσιάζεται αυτή των Ατιντάνων.

Παρόλα αυτά, η θεωρία της μεγάλης Ατιντανίας υποστηρίζεται ακόμη από ορισμένους ερευνητές και βασίζεται κυρίως στις αρχαίες μαρτυρίες για τον γεωγραφικό προσδιορισμό του Νυμφαίου και των μεταλλείων της ασφάλτου, καθώς τα τελευταία τοποθετούνται στον Πλίνιο μεταξύ Απολλωνίας, Αμάντων και Βυλλίωνων, ενώ στον Ψευδο-Αριστοτέλη, μεταξύ Απολλωνίας και Ατιντάνων “*Apollonia quondam Corinthiorum colonia a mari recedens, cuius in finibus celebre Nymphaeum accolunt barbari Amantes et Buliones*” (Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 3.23.145), «Φασί δὲ καὶ περὶ Αἰτιτανίαν, πρὸς τοῖς ὀρίοις τῆς Ἀπολλωνιάτιδος, εἶναί τινα πέτραν ἐξ ἧς τὸ μὲν ἀνιὸν πῦρ οὐ φανερόν ἐστιν» (Ψευδο-Αριστ., *Περὶ θαυμ. ακουσμ.* 833a, 36), «Ἐν δὲ Ἀπολλωνίᾳ τῇ πλησίον κειμένη τῆς τῶν Αἰτιντάνων⁹⁷⁷ χώρας φασὶ γίνεσθαι ἄσφαλτον ὀρυκτὴν καὶ πίσσαν» (842b, 127)⁹⁷⁸.

Ωστόσο, μία άλλη άποψη διατυπώθηκε από τον Anamali, ο οποίος υποστήριξε ότι οι Ιλλυριοί Άμαντες ήταν μέλη του Κοινού των Βυλλίωνων και υπάγονταν σε αυτή τη φυλετική ομάδα. Η θεωρία του στηρίχθηκε στο προαναφερθέν χωρίο του Ψευδο-Σκύλακα «Οἱ δὲ (Ἄμαντιεῖς) εἰσὶ μέχρι ἐνταῦθα Ἰλλυριοὶ ἀπὸ Βουλινῶν» (*Περίπλ.* 27)⁹⁷⁹, σε αυτό το Λιβίου, που αποκαλεί την περιοχή, μεταξύ Απολλωνίας και Ωρικού “*Bullinum agrum*” (36.7.19) και στον Στράβωνα, ο οποίος αναφέρει στη μεθόρια ζώνη τη Βυλλιακή και τους Βυλλίονες, χωρίς καμία αναφορά στους Άμαντες ή την Αμαντία «μετὰ δ’ Ἀπολλωνίαν Βυλλιακὴ καὶ Ὠρικὸν» (7.5.8)⁹⁸⁰, «τῆς γὰρ Ἐπιδάμνου καὶ τῆς Ἀπολλωνίας μέχρι τῶν Κεραυνίων ὑπεροικοῦσι Βυλλιόνες τε καὶ Ταυλάντιοι καὶ Παρθῖνοι καὶ Βρυῖοι» (7.7.8)⁹⁸¹.

⁹⁷⁶ Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1999, 72.

⁹⁷⁷ Πρωτότυπο: «*Ἄτλαντίνων*».

⁹⁷⁸ Ceka 2009, 21-22· Ceka - Ceka 2017, 495 και σημ. 36. Θεωρεῖται ὅτι ἡ πηγή αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν ἦταν ὁ συγγραφέας τοῦ 4^{ου} αἰ. π.Χ., Θεόπομπος ὁ Χίος. Πιθανότατα νὰ πρόκειται γιὰ γεωγραφικὴ ἀνακρίβεια, ἀλλὰ θὰ μπορούσε καὶ νὰ υποδηλώνει ὅτι ἡ ἐπικράτεια τῆς Ἀπολλωνίας εἶχε ἐπεκταθεῖ ἕως τοὺς Αἰτιντάνες καὶ ὅχι ὅτι στοὺς τελευταίους εἶχαν ἐνσωματωθεῖ πολιτικὰ οἱ Ἄμαντες καὶ οἱ Βυλλίονες. Ἐξάλλου, ἡ πολιτικὴ, οικονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἐξάπλωση τῶν Ἀπολλωνιατῶν στὴν ἐνδοχώρα μαρτυρεῖται, ὡς ἐκτέθηκε παραπάνω, ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς τῶν Ἀμάντων καὶ τῶν Βυλλίωνων (πρύτανης καὶ ἴσως περιπόλαρχος), καθὼς καὶ ἀπὸ ὅλη τὴν ἀστικὴ οργάνωση, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ τοὺς ἔργα.

⁹⁷⁹ Το χωρίο σχολιάστηκε παραπάνω.

⁹⁸⁰ Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ ὅρος «Βυλλιακὴ» ἀναφερόταν, ὡς ἐκτέθηκε παραπάνω, στὴν χώρα τῶν Βυλλίωνων, ποὺ δηλωνόταν, βάσει τῆς λιμενικῆς τῆς ἐξόδου στο ὕψος τοῦ Τρεπόρτι, ἴσως καὶ ἡ χώρα τῆς Ἀμαντίας στο χωρίο αὐτὸ νὰ σημαίνεται ἀπὸ τὴν καταγραφή τοῦ Ὠρικού, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν *Περίπλου* τοῦ Ψευδο-Σκύλακα ἀνήκε στὴν ἐπικράτεια τῶν Ἀμάντων (*Περίπλ.* 27).

⁹⁸¹ Ὁ Στράβων ἀντλούσε τὸ υλικὸ τοῦ ἀπὸ διάφορους ἀρχαιότερους συγγραφεῖς, ὡς ὁ Ἐκαταῖος, ὁ Θεόπομπος καὶ ὁ Ἐφορος. Εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ Ἄμαντες δὲν ἀναφέρονται στο συγκεκριμένο χωρίο, διότι τὴν ἐποχὴ τῆς πηγῆς τοῦ γεωγράφου υπάγονταν στοὺς Χάονες. Ἐξάλλου, ὁ Στράβων θέτει τὰ

Επίσης, στους Ρωμαίους συγγραφείς οι Άμαντες και οι Βυλλίονες μαρτυρούνται πάντα μαζί, γεγονός που, κατά τον Anamali, υποδηλώνει ότι δεν υπήρχαν σύνορα μεταξύ τους ή έστω ότι αυτά δεν ήταν αυστηρά καθορισμένα “*hos sequuntur Bullidenses, Amantini et reliquae finitimae*” (Καίσι., *Εμφ. Πόλ.* 3.12), “*Byllide atque Amantia importari*” (3.40), “*Byllidem, tenet Amantiam, instat Epiro*” (Κικ., *Φιλίπ.* 11.11), “*barbari Amantes et Buliones*” (Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 3.23.145). Υποστήριξε, λοιπόν, ότι το Κοινό των Βυλλίωνων ήταν μία κοινότητα πόλεων, της οποίας τα μέλη απολάμβαναν μία εσωτερική αυτονομία, ενώ μετά το πέρας της ηπειρωτικής κυριαρχίας, τα δύο προϋπάρχοντα, κυριότερα αστικά κέντρα της επικράτειας, η Αμαντία και η Βύλλιδα, συνέχισαν να αποτελούν στο εσωτερικό της βυλλιακής ομοσπονδίας, ξεχωριστές διοικητικές οντότητες, με τους δικούς τους θεσμούς. Κατά τον ίδιο, η υπόθεση αυτή επεξηγούσε και την ύπαρξη δύο ταυτόχρονων νομισματικών παραγωγών, αυτή με την επιγραφή «Βύλλις», που αφορούσε την πόλη και εκείνη με το εθνικό «Βυλλίωνων», που ήταν η κοπή του Κοινού⁹⁸².

Η Gjongecaj αποδόμησε τις ανωτέρω θεωρίες, βασιζόμενη κυρίως στα νομισματικά δεδομένα. Σύμφωνα με την ίδια, οι επικράτειες των Αμάντων και των Βυλλίωνων συνιστούσαν διακριτές γεωγραφικο-οικονομικές ενότητες και οι αντίστοιχοι πληθυσμοί είχαν μία δυναμική και ανεξάρτητη παρουσία στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο. Οι Άμαντες είχαν τη δική τους νομισματική παραγωγή, όπως αποδεικνύει η αναγραφή του εθνικού τους στα νομίσματα, ενώ οι τύποι των εκδόσεών τους δεν έχουν καμία σχέση με αυτούς των Βυλλίωνων, αλλά παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με αυτούς των Ηπειρωτών. Επίσης, επισήμανε ότι οι πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων είναι πολλάκις ανακριβείς και δεν βασίζονται σε άμεση γνώση των πραγμάτων, ενώ η συχνή γραμματειακή καταγραφή των Αμάντων μαζί με τους Βυλλίονες αφορούσε αποκλειστικά τη γεωγραφική τους εγγύτητα και όχι την πολιτική ή φυλετική τους ενότητα⁹⁸³.

Συνεπώς, τα νομίσματα των Αμάντων αποτελούν τεκμήριο της ανεξάρτητης υπόστασής τους, μετά την πτώση της δυναστείας των Αιακιδών. Ένα ακόμη στοιχείο, που αποδεικνύει τόσο την αυτονομία τους, όσο και την ελληνική τους ταυτότητα, τουλάχιστον για τον σύγχρονο νοτιοελληνικό κόσμο, είναι η συμμετοχή τους στους πανελλήνιους αγώνες των Πυθίων, σύμφωνα με την καταγραφή τους στον κατάλογο των θεαροδόκων των Δελφών (220-189 π.Χ.) «*έν Άβαντίαι Θεάς*»⁹⁸⁴. Το 148 π.Χ. η Αμαντία εντάχθηκε στην επαρχία της Μακεδονίας και ακολούθησε η εγκατάσταση

βόρεια όρια της Χαονίας στα Κεραύνια Όρη (7.7.5) και οι Άμαντες επιχωρίαζαν στο εσωτερικό της οροσειράς.

⁹⁸² Anamali 1976, 132-135. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι πλέον αποδεκτό ότι η νομισματική έκδοση με την επιγραφή «Βύλλις» ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο, μετά τη μετατροπή της πόλης σε αποικία.

⁹⁸³ Gjongecaj 1977-78, 110.

⁹⁸⁴ Plassart 1921, 23, IV 56· Hammond 1980a, 13-14, 19· Papazoglou 1986, 440· Cabanes 1988a, 481· Χατζόπουλος 1997, 145. Κατά μία άλλη ερμηνεία η πρόσκλησή τους αφορούσε την εξέχουσα πολιτική και οικονομική σημασία, που είχε προσλάβει η μεθόρια αυτή ζώνη σε μία μεταγενέστερη εποχή, όταν αυτά τα στοιχεία ήταν πια το κυριότερο κριτήριο συμμετοχής, βλ. Hammond 1967, 657· Dakaris - Christidis - Vokotroulou 1993, 57. Είναι ακόμη άξιο προσοχής, όπως προειπώθηκε, ότι η παρουσία τους στους αγώνες δηλώνεται με την καταγραφή του τοπωνυμίου «Άβαντία» και όχι «Άμαντία», ενώ και πάλι δεν είναι ξεκάθαρο αν αυτό αφορούσε την ομώνυμη πόλη ή τη φυλετική επικράτεια των Αμάντων.

λατινόφωνου πληθυσμού στην πόλη, όπως υποδεικνύει η ανεύρεση μιας δίγλωσσης επιγραφής⁹⁸⁵. Ωστόσο, ο Πλίνιος παραδίδει ότι τον 1^ο αι. π.Χ., οπότε και η Βύλλιδα είχε καταστεί ρωμαϊκή αποικία, οι Άμαντες είχαν ανακηρυχθεί ελεύθεροι “*et liberi Amantini atque Orestae, coloniae Bullidenses*” (Φυσ. Ιστ. 4.10.35) και φαίνεται ότι διατήρησαν τους θεσμούς τους έως τον 2^ο αι. μ.Χ.⁹⁸⁶.

4.4.3. Ολύμπη

Στον λόφο Rrethun, ύψους 284 μ., στο χωριό Μαύροβο (Μανρονέ) του Αυλώνα, σε κοντινή απόσταση από την Αμαντία και βορειοδυτικά από αυτή, σώζονται ερείπια αρχαίας πόλης, που από τα ευρεθέντα νομίσματα και μία κεραμική σφραγίδα, με την επιγραφή «ΟΛΥΜΠΑΣ» (εικ. 172), ταυτίστηκε με την Ολύμπη⁹⁸⁷. Η θέση ήλεγχε τη μέση κοιλάδα του Σιουσίτσα και τις οδούς, που οδηγούσαν από τον Αυλώνα στην Αμαντία και τη Χαονία και μέσω αυτών στην υπόλοιπη Ήπειρο, όπως και τη Μακεδονία⁹⁸⁸. Η Ολύμπη μνημονεύεται γραμματειακά μόνο από τον Στέφανο Βυζάντιο «*Ὀλύμπη, πόλις Ἰλλυρίας, ὡς Δομίτιος Καλλίστρατος ἐβδόμῳ περὶ Ἡρακλείας. τὸ ἐθνικὸν Ὀλυμπαῖος ἢ Ὀλυμπεύς*» (Εθν. λ. Ὀλύμπη)⁹⁸⁹. Το αρχαιότερο εύρημα της περιοχής είναι ένα μακρύ χάλκινο ξίφος (0,67 μ.), που διατηρείται εξαιρετικά (εικ. 173) και ανάγεται στα τέλη της Εποχής του Χαλκού και τις αρχές της Εποχής του Σιδήρου. Ανακαλύφθηκε κατά τις γεωργικές εργασίες, που κατέστρεψαν έναν τύμβο στη θέση Sirokëmbë, κοντά στο Μαύροβο, από την πλευρά του Σιουσίτσα. Το ξίφος χρονολογείται τον 11^ο - 10^ο αι. π.Χ. και μοιάζει με εκείνα, που ανακαλύφθηκαν στις θέσεις, Mati, Pazhok και κυρίως Vajze του Αυλώνα⁹⁹⁰.

Το Μαύροβο ανήκει στα λεγόμενα «πρωτο-αστικά» κέντρα του 7^{ου} - 5^{ου} αι. π.Χ. Το παλαιότερο αρχαιολογικό στρώμα έχει αποφέρει εγχώρια κεραμική της ύστερης φάσης του τύπου Δεβόλη και επείσακτη, κορινθιακή και του Ιονίου του 6^{ου} αι. π.Χ. Η ίδρυση, όμως, ενός αστικού κέντρου τοποθετείται στα τέλη του 5^{ου} - αρχές 4^{ου} αι. π.Χ., οπότε και ο οικισμός οχυρώνεται, κατά τα 2/3, αφήνοντας ανοιχτή την κρημνώδη ανατολική πλευρά⁹⁹¹. Τα πρώτα τείχη χτίζονται από τραπεζοειδείς και

⁹⁸⁵ Βλ. Cabanes 2011a, 96-98.

⁹⁸⁶ Anamali 1976, 131.

⁹⁸⁷ Dautaj 1981, 79-82· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 241-242. Πρώτος ασχολήθηκε με τη θέση της Ολύμπης ο H. Ceka, ο οποίος αρχικά την αναζήτησε κοντά στα Τίρανα. Έπειτα, όμως, οι νομισματικοί της τύποι, που παραπέμπουν στην Απολλωνία και την Αμαντία, τον κατηύθυναν προς το Gurëzezë του Φίερι ή τη Nivica του Κουρβελεσίου, αλλά και στο φρούριο Cerje, το Μαύροβο ή τα Κάνινα της επικράτειας των Αμάντων, βλ. του ιδίου *Mbi pozitën e qytetit Olympe të Ilirisë* και *Probleme të numismatikës ilire*, Τίρανα. Ο L. Robert είχε προτείνει την ταύτιση της Ολύμπης με τα αρχαία ερείπια στο οχυρό Matohasanaj, στα νοτιοανατολικά της Αμαντίας, βλ. του ιδίου *Opera Minora Selecta IV*, Άμστερνταμ 1974, 290. Ανασκαφές διενεργήθηκαν στο Μαύροβο το 1974-75 και 1978-79, υπό τη διεύθυνση του B. Dautaj και επικεντρώθηκαν στην αποκάλυψη των τειχών και της στρωματογραφίας της θέσης, καθώς και σε περιορισμένες έρευνες στη νεκρόπολη. Οι έρευνες αυτές κατέστησαν δυνατή την ταύτιση της τοποθεσίας με την Ολύμπη. Ο λόφος καταλαμβάνεται εν μέρει από κατοικίες του χωριού Μαύροβο.

⁹⁸⁸ Mano - Dautaj 1984, 117.

⁹⁸⁹ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 347.

⁹⁹⁰ Dautaj 1981, 80-81.

⁹⁹¹ Dautaj 1981, 81· Andrea 1983-84, 116· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 242· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 215.

ορθογώνιες ασβεστολιθικές πέτρες, ακατέργαστες στην πρόσοψη (εικ. 170) και παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με την τειχοποιία της πρώτης φάσης του Κλος και κυρίως με τις οχυρώσεις των Χαόνων, στη Φοινίκη, τον Βουθρωτό, την Κορυφή του Αετού κλπ. Από τη φάση αυτή διατηρείται και το μπροστινό μέρος ενός πύργου (6,60 μ.).

Το δεύτερο οχυρωματικό στάδιο ανάγεται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και χαρακτηρίζεται από το ορθογώνιο, ισοδομικό σύστημα (εικ. 171). Τα τείχη επεκτάθηκαν, περικλείοντας πλέον μία έκταση 16 εκταρίων⁹⁹². Η πόλη, όμως, γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ., όπως αποτυπώνεται στα κεραμικά έργα, που φιλοτέχνησαν ντόπιοι καλλιτέχνες και στην έκδοση νομίσματος. Η νεκρόπολη της πόλης αποτελείτο από κιβωτιόσχημους τάφους, όμοιους με αυτούς της Αμαντίας, που έχουν σχετικά πλούσια κτερίσματα (εικ. 174)⁹⁹³. Αξιοσημείωτοι είναι οι μεγάλοι αμφορείς, προορισμένοι εξ αρχής για ταφική χρήση, που χαρακτηρίζονται από μία τοπική απόδοση του σχήματος και φέρουν κόσμηση με ερυθρόμορφες ή ανάγλυφες παραστάσεις (εικ. 175). Από αυτές ξεχωρίζει η απεικόνιση του Ερμή, καθήμενου σε βράχο, με το κηρύκειο στο δεξί του χέρι, που προφανώς αφορά κάποια χθόνια ιδιότητά του, πιθανότατα αυτή του ψυχοπομπού (εικ. 176). Μία άλλη παράσταση φέρει ένα ζεύγος νεαρών μορφών, που έχουν ταυτιστεί με την Αφροδίτη και τον Άδωνη, κυρίως λόγω της απεικόνισης ενός πτηνού, πάνω από τον δεξί ώμο του νεαρού, που αναγνωρίστηκε ως κύκνος (εικ. 177)⁹⁹⁴.

Καμία παράδοση δεν διασώζεται για την ίδρυση της πόλης, αλλά το τοπωνύμιο είναι ελληνικό και τα νομίσματα μαρτυρούν την ανεξάρτητη υπόστασή της, τις ελληνικές της λατρείες και τις σχέσεις της με τα γειτονικά της κράτη. Η νομισματική παραγωγή της Ολύμπης είναι περιορισμένη και έχει χρονολογηθεί είτε μεταξύ του 229-148 π.Χ.⁹⁹⁵, είτε με αφετηρία τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.⁹⁹⁶ και περιλαμβάνει τρεις διαφορετικούς τύπους.

Η πρώτη χάλκινη κοπή έφερε στην εμπρόσθια όψη την κεφαλή του Δωδωναίου Δία, με στεφάνι βελανιδιάς, προς τα δεξιά και στην οπίσθια, τον κεραυνό και εκατέρωθεν αυτού την επιγραφή, σε γενική πληθυντικού, «ΟΛΥΜΠΙΑΣΤΑΝ», μέσα σε στεφάνι δρυός (εικ. 180). Η απεικόνιση των δωδωναίων συμβόλων έχει εγείρει την υπόθεση ότι και η Ολύμπη ήταν μέλος του Κοινού των Ηπειρωτών⁹⁹⁷. Ωστόσο, τα νομίσματα αυτά μοιάζουν εξαιρετικά με τα αντίστοιχα των Αμάντων και η υιοθέτηση του ίδιου βάρους υποδεικνύει πιθανότατα ότι από τους τελευταίους ανεξαρτητοποιήθηκε και ίσως οι πολίτες της να οργανώθηκαν σε ένα αυτόνομο Κοινόν⁹⁹⁸. Σε μία άλλη έκδοση αναπαρίσταται ως εμπροσθότυπος η κεφαλή της Αθηνάς προς τα δεξιά, με κορινθιακό κράνος, μέσα σε στικτό κύκλο και ως οπισθότυπος, ελισσόμενο φίδι, γύρω από μία ράβδο και η επιγραφή «ΟΛΥΜΠΙΑΣΤΑΝ», μέσα σε δάφνινο στεφάνι (εικ. 181). Η απεικόνιση της Αθηνάς

⁹⁹² Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 214.

⁹⁹³ Στα κτερίσματα περιλαμβάνεται και νόμισμα από την Απολλωνία του 3ου - 2ου αι. π.Χ.

⁹⁹⁴ Dautaj 1981, 71-72, 81· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 215.

⁹⁹⁵ Ceka 1988, κατάλ. 275 αρ. 144 a, b· Baçe *et al.* 2013, 69· Meta 2014, 328-329.

⁹⁹⁶ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 215.

⁹⁹⁷ Tzouvara-Souli 1993, 78 και σημ. 139· της ίδιας 2013, 191-192.

⁹⁹⁸ Pause-Dreyer - Ceka 1988, 88· Ceka 1988, κατάλ. 275 αρ. 144.

παραπέμπει στα νομίσματα της Απολλωνίας και της Αμαντίας, ενώ το περιελισσόμενο φίδι στα αντίστοιχα των Βυλλιώνων, με το Κέρας της Αμάλθειας⁹⁹⁹.

Τέλος, μία άλλη κοπή έφερε στην εμπρόσθια όψη την κεφαλή του Απόλλωνα Αγυιέα προς τα δεξιά, με στεφάνι δάφνης και στην οπίσθια, τον βαίτυλο του θεού, με την επιγραφή της εκδότριας αρχής και όλη την παράσταση και πάλι μέσα σε δάφνινο στεφάνι (εικ. 182)¹⁰⁰⁰. Για τα τελευταία αυτά νομίσματα έχει υποστηριχθεί ότι κόπηκαν μετά το 168 π.Χ., οπότε και η Ολύμπη στράφηκε προς την Απολλωνία για οικονομική και ίσως ακόμη και πολιτική στήριξη, όπως και όλα τα κράτη της περιοχής, που έπρεπε να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, που επέβαλε η Ρώμη¹⁰⁰¹. Σύμφωνα με τους ερευνητές, η νομισματική της παραγωγή σταμάτησε το 148 π.Χ., με την ένταξή της στην επαρχία της Μακεδονίας¹⁰⁰². Στο Μαύροβο βρέθηκαν, επίσης, νομίσματα του Κοινού των Ηπειρωτών, της Απολλωνίας, της Αμαντίας και του Ωρικού¹⁰⁰³.

Μία εξαιρετικά σημαντική επιγραφή, που βρέθηκε στην Ολύμπη, αποκαλύπτει τους θεσμούς της πόλης και μία ακόμη λατρεία, αυτή του Δία Μέγιστου (εικ. 183)¹⁰⁰⁴:

Δι̅ Μέγιστοι με άνέθηκα-
ν **πολιταρχήσας** Αισχί-
νας Σιμιά καὶ οἱ **συνάρ-
χοντες** Ξέννυλος Δα-
μαρμένου, Πράϋλος Στρα-
βίου, Ζωΐλος Αντάνορος,
Ἀρχέλαος Ἀλεξάν-
δρου καὶ ὁ **γραμματεὺς**
Νίκανδρος Ἀδύλου

Η ανάθεση ανάγεται στον 3^ο αι. π.Χ.¹⁰⁰⁵, αλλά ο Drini την τοποθετεί στα τέλη 4^{ου} με 3^ο αι. π.Χ.¹⁰⁰⁶, ενώ άλλοι μελετητές θεωρούν πιθανή τη χρονολόγησή της μετά το 168 π.Χ.¹⁰⁰⁷. Αναγράφεται ως επικεφαλής της αστικής κοινότητας της Ολύμπης ο *πολιτάρχης* Αισχίνας, με την ιδιότητα του επώνυμου άρχοντα. Πλαισιώνεται από τέσσερις άλλους επώνυμους αξιωματούχους, που αποκαλούνται *συνάρχοντες* και έναν *γραμματέα*. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν υπάρχει καμία άλλη αναφορά για το αξίωμα του πολιτάρχη στη νότια Ίλλυρία και τη Χαονία. Η αρχή της πολιταρχίας είναι εξαιρετικά σπάνια και στην υπόλοιπη Ήπειρο, καθώς μαρτυρείται μόνο σε επιγραφή

⁹⁹⁹ Ceka 1988, κατάλ. 275 αρ. 144.

¹⁰⁰⁰ Tzouvara-Souli 1993, 69· της ίδιας 2013, 189.

¹⁰⁰¹ Pause-Dreyer - Ceka 1988, 88.

¹⁰⁰² Ceka 1988, κατάλ. 275 αρ. 144· Meta 2014, 329.

¹⁰⁰³ Dautaj 1981, 82.

¹⁰⁰⁴ SEG 35.697· Mano - Dautaj 1984, 112· Cabanes 1987, 421 αρ. 640· Τζουβάρα-Σούλη 2008, 187-188.

¹⁰⁰⁵ Mano - Dautaj 1984, 117· Papazoglou 1986, 444.

¹⁰⁰⁶ Drini 2007-8, 194.

¹⁰⁰⁷ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 214.

του 160 π.Χ., που αφορά τη διαπραγμάτευση καθορισμού συνόρων μεταξύ της Αμβρακίας και της Χαράδρου¹⁰⁰⁸.

Είναι γνωστό ότι ο πολιτάρχης ήταν ένας αστικός αξιωματούχος, χωρίς στρατιωτικές δυνάμεις¹⁰⁰⁹. Έχει υποστηριχθεί ότι ο θεσμός είχε μακεδονική και μοναρχική προέλευση, καθώς καταγράφεται σε πολλές επίσημες πράξεις της Μακεδονίας, όπου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος. Ωστόσο, οι τελευταίες ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά στους ρωμαϊκούς χρόνους, γεγονός που οδήγησε στην υπόθεση ότι στην πραγματικότητα η εν λόγω αρχή ήταν ρωμαϊκής εμπνεύσεως και εισαγωγής¹⁰¹⁰. Συνεπώς, κάθε άλλο παρά ξεκάθαρες είναι οι απαρχές και ο τόπος προέλευσής της.

Σε κάθε περίπτωση, από τις ύστερες πηγές διαπιστώνεται ότι ο θεσμός ήταν ετήσιος, αιρετός, πιθανώς με δυνατότητα επανεκλογής και οι εκπρόσωποί του ποίκιλλαν στον αριθμό, από δύο έως πέντε ή και παραπάνω. Οι πολιτάρχες ήταν οι ανώτεροι, διοικητικοί και εκτελεστικοί αξιωματούχοι των πόλεων ή των κοινοτήτων τους. Οι αρμοδιότητές τους περιελάμβαναν, τη σύγκληση της συνέλευσης του λαού, στην οποία προήδρευαν και τη σύνταξη ψηφισμάτων, που, μετά τη λαϊκή ετυμηγορία, επικύρωναν με τη σφραγίδα τους, ενώ φρόντιζαν για την αναγραφή των αποφάσεων σε στήλες και επέβλεπαν έπειτα την εφαρμογή τους¹⁰¹¹. Επίσης, ως κάτοχοι της δημόσιας σφραγίδας, πρέπει να ήταν υπεύθυνοι για το αρχείο της πόλης ή και το θησαυροφυλάκιο¹⁰¹². Φαίνεται ακόμη ότι το αξίωμα μπορούσε να ασκείται συνδυαστικά με άλλα καθήκοντα, όπως αυτά του αρχιερέα, ενώ δεν αποκλείεται να είχε και κάποια δικαιοδοτική ισχύ. Από τα μέσα, όμως, του 3^{ου} αι. μ.Χ. η πολιταρχία χάνει τον ουσιαστικό της ρόλο και καθίσταται απλώς μία τιμητική αρχή¹⁰¹³.

Οι ενδείξεις, πάντως, για την ύπαρξη του θεσμού πριν το 168 π.Χ. είναι ισχνές και σε αυτές περιλαμβάνεται και η επιγραφή της Ολύμπης. Η τελευταία, λοιπόν, συμβάλλει τα μέγιστα στη διαφώτισή του, με αρωγό, βέβαια, τα γεγονότα, που έλαβαν χώρα στην ηπειρωτική μεθόριο τον 3^ο - 2^ο αι. π.Χ. Κατά τον πρώτο ιλλυρικό πόλεμο (229-227 π.Χ.) οι Ρωμαίοι έθεσαν υπό την κυριαρχία τους την Κέρκυρα, την Απολλωνία, την Επίδαμνο, τους Παρθίνους και τους Ατιντάνες (Πολ. 2.11). Το 216 π.Χ., όμως, ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας πραγματοποίησε επίθεση στη νότια Ιλλυρία, προκαλώντας το ξέσπασμα του Α΄ Μακεδονικού Πολέμου (215-205 π.Χ.), κατά τη διάρκεια του οποίου ο Μακεδόνας βασιλιάς απέσπασε από τον έλεγχο της Ρώμης την ανωτέρω ζώνη «*Φίλιππος μὲν οὖν, παραδόξως ἐγκρατὴς γενόμενος τῶν*

¹⁰⁰⁸ SEG 35.665· Cabanes - Andréου 1985, 501-512· Cabanes 1988a, 485.

¹⁰⁰⁹ Papazoglou 1986, 444. Φαίνεται ότι το αξίωμα αυτό δεν έχει σχέση με αυτό του *πολιτάρχου* του 4^{ου} αι. π.Χ., που αναφέρει ο Αινείας Τακτικός (26.12), ούτε με αυτό του *πολιάρχου* της θεσσαλικής Φάλανας, τα οποία αφορούσαν στρατιωτικά καθήκοντα, βλ. Schuler 1960, 92-93.

¹⁰¹⁰ Οι πρώτοι, που ασχολήθηκαν με την προέλευση του θεσμού της πολιταρχίας ήταν οι μελετητές της Βίβλου, διότι αναφέρεται στην Καινή Διαθήκη, με αφορμή ένα επεισόδιο, που έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη, κατά την επίσκεψη του Αποστόλου Παύλου, βλ. Schuler 1960, 90-91.

¹⁰¹¹ Schuler 1960, 90-91.

¹⁰¹² Hatzopoulos 1996, 79-80, 152.

¹⁰¹³ Βλ. Schuler 1960, 90-100. Ο ίδιος κατέληξε ότι η πολιταρχία πρέπει να εισήχθη στις μακεδονικές πόλεις από τους Ρωμαίους το 167 π.Χ. και ίσως το 148 π.Χ. να κατέστη η ανώτατη αρχή. Ωστόσο, δεν αποκλείει εντελώς την πιθανότητα μακεδονικής προέλευσης του θεσμού, που στην περίπτωση αυτή, μετά τη ρωμαϊκή επικράτηση, θα μεταλλάχθηκε σημαντικά, αποκτώντας ίσως τότε τον ανώτατο, ετήσιο και αιρετό του χαρακτήρα.

προειρημένων τόπων, ἅπαντας τοὺς περίξ ὑποχειρίους ἐποιήσατο διὰ ταύτης τῆς πράξεως, ὥστε τοὺς πλείστους τῶν Ἰλλυριῶν ἐθέλοντῆν ἐπιτρέπειν αὐτῷ τὰς πόλεις: οὐδεμία γὰρ ὀχυρότης ἔτι πρὸς τὴν Φιλίππου βίαν οὐδ' ἀσφάλεια τοῖς ἀντιταπτομένοις προουφαίετο, κεκρατημένων μετὰ βίας τῶν προειρημένων ὀχυρωμάτων» (Πολ. 8.14.10-11)¹⁰¹⁴. Συνεπώς, στη μακεδονική επικυριαρχία μπορεί να πέρασε και η περιοχή της Αμαντίας, που διέθετε διέξοδο προς τη θάλασσα και ταυτόχρονα βρισκόταν σε κομβικό σημείο για τη διέλευση στην Ιλλυρία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία.

Την άποψη αυτή, περί μακεδονικής προσάρτησης των Αμάντων, όπως και των Βυλλιόνων, στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. υποστήριξε η Παπαζογλου¹⁰¹⁵. Σύμφωνα με την ιστορικό, δεν αποκλείεται ο θεσμός της πολιταρχίας να ξεκίνησε από τις περιφερειακές περιοχές των Αντιγονιδών ή να εφαρμόστηκε αρχικά στις εξωτερικές κτήσεις τους¹⁰¹⁶. Συνεπώς, πρέπει να μεταδόθηκε στην Ολύμπη από τη Μακεδονία, αλλά η παρουσία του εκεί δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα απλής εξάρτησης ή συμμαχίας με το μακεδονικό βασίλειο. Η ίδια θεωρεί, λοιπόν, ότι η θεσμική οργάνωση της Ολύμπης ως ελληνικής πόλεως, έγινε υπό τον έλεγχο του Φιλίππου Ε' και κατ' αυτόν τον τρόπο εξηγείται και η διαφοροποίησή της από τα όμορα αστικά κράτη, την Αμαντία, τη Βύλλιδα και την Απολλωνία, που είχαν ως ανώτατη αρχή τον πρύτανη. Άρα το αξίωμα του πολιτάρχη εισήχθη την περίοδο 213-198 π.Χ., λόγω της παρουσίας των Μακεδόνων στην περιοχή¹⁰¹⁷.

Αντίθετα, ο Cabanes υποστήριξε τη ρωμαϊκή προέλευση του θεσμού, καθώς θεώρησε ότι οι Άμαντες, όπως και οι Βυλλιόνες, αποτελούσαν τα έτη 230-168 π.Χ., ενδιάμεσα κράτη, μεταξύ Ηπείρου και Ιλλυρίας, απολύτως ανεξάρτητα και εκτός του ρωμαϊκού προτεκτοράτου και άρα της μετέπειτα μακεδονικής επικυριαρχίας¹⁰¹⁸. Για την επιγραφή της Ολύμπης, λοιπόν, έθεσε ως πιθανότερη τη χρονολόγησή της από το 168 π.Χ. και εξής¹⁰¹⁹. Για τη στήριξη της θέσης του, επισήμανε τη σημασία της ύπαρξης του πολιτάρχη ως επωνύμου άρχοντα στη Χάραδρο¹⁰²⁰, η οποία ανεξαρτητοποιήθηκε το 169 π.Χ. από τη γύρω περιοχή, που παρέμενε συνδεδεμένη

¹⁰¹⁴ Παπαζογλου 1986, 446-447.

¹⁰¹⁵ Παπαζογλου 1986, 445, 448. Ωστόσο, η ίδια είχε υιοθετήσει την άποψη του Ceka ότι οι Άμαντες και οι Βυλλιόνες ανήκαν στους Ατιντάνες, η επικράτεια των οποίων την εποχή αυτή πέρασε από τους Ρωμαίους στους Μακεδόνες. Ο Πολύβιος, βέβαια, είναι ξεκάθαρος ότι ο Φίλιππος απέσπασε από τους Ρωμαίους, μεταξύ άλλων, την Ατιντανία, αλλά και ότι έπειτα από την κατάληψη της Λισσού και της Ακρολισσού, η πλειονότητα των Ιλλυριών έθεσαν εθελούσια υπό την προστασία του όλα τα περίοικα αστικά κέντρα, καθώς φάνηκε ότι καμία οχύρωση δεν μπορούσε να του αντισταθεί (Πολ. 8.14.10-11). Γίνεται πια απολύτως έκδηλο ότι καμία ομοσπονδία των Ατιντάνων, που περιελάμβανε Βυλλιόνες και Άμαντες, δεν θα μπορούσε να ισχύει, αφού οι πόλεις τους είχαν τους δικούς τους θεσμούς και έκοβαν ξεχωριστά νόμισμα, οπότε είχαν πολιτική και οικονομική ανεξαρτησία και όχι μερική, εσωτερική αυτονομία.

¹⁰¹⁶ Παπαζογλου 1986, 448 και σημ. 43.

¹⁰¹⁷ Παπαζογλου 1986, 447-448.

¹⁰¹⁸ Cabanes 1988a, 481· του ίδιου 1990, 206. Την άποψή του αυτή βασίζει στην προαναφερθείσα τιμητική ανάθεση του Κοινού των Βυλλιόνων προς τον στρατηγό του Κοινού των Ηπειρωτών, Κρίσωνα, που προδίδει την ανεξαρτησία της ζώνης αυτής από τους Ρωμαίους και άρα στη συνέχεια από τους Μακεδόνες.

¹⁰¹⁹ Cabanes 1988a, 484.

¹⁰²⁰ Πόλη στο Καστρί της Παλαιάς Φιλιππιάδας, βλ. Cabanes - Andréου 1985, 515· Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 339.

με τη μολοσσική και φιλομακεδονική μερίδα του Κοινού των Ηπειρωτών. Κατά τον ιστορικό, η κομβική θέση της Χαράδρου επί της οδού, που οδηγούσε από την Πρέβεζα στην Αμβρακία, απ' όπου ήταν δυνατή η πρόσβαση και στη Θεσσαλία, έκανε επιτακτική την ανάγκη απόσπασής της από το ηπειρωτικό κράτος και ανακήρυξής της σε αυτόνομη πόλη. Συνεπώς, η Χάραδρος περιήλθε στο καθεστώς ανεξαρτησίας, με πρωτοβουλία των Ρωμαίων και δεν αποκλείεται και η εισαγωγή του πολιτάρχη να είναι ρωμαϊκής δημιουργίας και εφαρμογής. Εξάλλου, ως πολιτικός όρος είναι ιδιαίτερα απλός και πρακτικός, δηλωτικός του προσώπου, που ασκούσε την εξουσία επί των κατοίκων μιας πόλης (πολίτης - αρχή)¹⁰²¹.

Παρόλα αυτά, δεν μπορεί να παραβλεφθεί το γεγονός ότι το αξίωμα του πολιτάρχη δεν μαρτυρείται στη Βύλλίδα ή το Δυρράχιο, που είχαν καταστεί τον 1^ο αι. π.Χ. ρωμαϊκές αποικίες, ούτε καν στον Βουθρωτό, που και νωρίτερα είχε ανεξαρτητοποιηθεί από τους Χάονες, με ώθηση των Ρωμαίων. Ο Χατζόπουλος θεωρεί αδιαμφισβήτητα μακεδονικό τον θεσμό και ασπάζεται την άποψη της Παραιοζογλου για την πιθανή περιφερειακή του προέλευση και για την εισαγωγή του στην Ολύμπη¹⁰²². Σύμφωνα με τον ίδιο, επρόκειτο, πέραν πάσης αμφιβολίας, για μία προ-ρωμαϊκή αρχή και φαίνεται ότι οι πολιτάρχες αντικατέστησαν τους βασιλικούς επιστάτες κατά τα τελευταία χρόνια της δυναστείας των Αντιγονιδών, με σκοπό την εξισορρόπηση και τον έλεγχο της μεγαλύτερης αυτονομίας, που δόθηκε στις πόλεις, στο πλαίσιο μιας πιο δημοκρατικής δημόσιας διοίκησης. Ήδη, λοιπόν, υπό τους τελευταίους Αντιγονίδες λειτουργούσαν ως οι ανώτεροι διοικητικοί αξιωματούχοι των πόλεων, οι οποίοι, βέβαια, λογοδοτούσαν στην κεντρική, βασιλική εξουσία. Φαίνεται, όμως, ότι όντως οι Ρωμαίοι συνεισέφεραν στον θεσμό, πιθανότατα με την αύξηση του αριθμού των πολιταρχών από δύο σε πέντε ή και παραπάνω, μετά το 167 π.Χ.¹⁰²³. Συνεπώς, η θεωρία της Παραιοζογλου ότι ο πολιτάρχης εισήχθη στην Ολύμπη, με τον Α' Μακεδονικό Πόλεμο φαίνεται να ευσταθεί, ενώ ενισχύεται και από την αφιέρωση της στήλης, με τη μοναδική αναφορά στους θεσμούς της πόλης, στον Δία Μέγιστο ή Ύψιστο, μία λατρεία διαδεδομένη στη νότια Ελλάδα, αλλά ιδιαίτερα σημαντική στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία¹⁰²⁴.

Οι συνάρχοντες μαρτυρούνται σε ψήφισμα απονομής πολιτείας και άλλων προνομίων εκ μέρους του Κοινού των Μολοσσών, που χρονολογείται το 370-344/3 π.Χ. και προέρχεται από τη Δωδώνη¹⁰²⁵. Καταγράφονται, επίσης, σε επιγραφή, γύρω στο 206 π.Χ., από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου στη Μ. Ασία, που αναφέρει, όπως προειπώθηκε, τον στρατηγό του Κοινού των Ηπειρωτών, Κρίσωνα «*ἀναγράφαι τ[ὸ] ψάφισμα ἐν Δωδώναι ἐν τῶι ἱερῶι τοῦ Διὸς τοῦ Νάου ἐν τῶι βήματι τῶι Ἀθηναίων ἀναθέματι, καὶ ἐπιμεληθῆμεν ὅπως γράψῃ Κρίσωνα τὸν στραταγὸν καὶ τοὺς συνάρχοντας*» (στ. 34-38)¹⁰²⁶. Σε ηπειρωτικό έδαφος απαντά άλλη μία φορά σε απελευθερωτικό ψήφισμα του Κοινού των Πρασαίων στον Βουθρωτό, που

¹⁰²¹ Cabanes 1988a, 486.

¹⁰²² Hatzopoulos 1996, 78 σημ. 1, 6 και 134 σημ. 8.

¹⁰²³ Βλ. Hatzopoulos 1996, 78, 134-137, 146, 372, 380, 387, 410, 426-429, 485-486.

¹⁰²⁴ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 188. Επίσης, στους τάφους της Ολύμπης βρέθηκαν, μεταξύ άλλων και χάλκινα νομίσματα της Μακεδονίας του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. Andrea 1991-92, 86.

¹⁰²⁵ Ευαγγελίδης 1957, 249-250· Cabanes 1976, 536-539, αρ. 2.

¹⁰²⁶ Kern 1900, 23 αρ. 32· Δάκαρης 1965, 59.

χρονολογείται μετά το 163 π.Χ. και στο οποίο αναγράφονται, μαζί με τον προστάτη του Κοινού, ως μάρτυρες μιας απελευθέρωσης, στην οποία διακρίνονται emphaticά από άλλους πολίτες «ἀγαθαὶ τύχαι· στραταγοῦντος Πρασαιβῶν Νικάνδρου Ὀπορρωνίου, προστατοῦντος δὲ Ἀδμάτου Λυκτενοῦ... μάρτυρες ὁ προστάτας Ἄδματος Νικαίου Λυκτενὸς καὶ τῶν συναρχόντων Ἀλέξανδρος Ἀνεροίτα Πυλλίε[ρς(?)] καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν Μυρτίλος Σαώτα Ἀνεμώτιος...»¹⁰²⁷.

Εἶναι ἐν γένει ἀποδεκτό ὅτι οἱ συνάρχοντες τῆς δωδωναίας ἐπιγραφῆς ἀποτελοῦσαν τοὺς ἐκπροσώπους τῶν φυλῶν-μελῶν τοῦ μολοσσικοῦ Κοινού, ποὺ ἀντικατέστησαν τοὺς δέκα «δαμιουργούς» τοῦ προγενέστερου ψηφίσματος (370-368 π.Χ.)¹⁰²⁸, ἐνῶ ἐπαυξήθησαν κατὰ πέντε, λόγω τῆς ἐνσωμάτωσης νέων μελῶν¹⁰²⁹. Ἡ ἐνταξί, λοιπὸν καὶ ἄλλων φυλῶν στο *Κοινόν* τῶν Μολοσσῶν, πρέπει νὰ ἦταν αὐτή, ποὺ οδήγησε στὴν ἀνάγκη υιοθέτησης ἐνὸς ἄλλου ὅρου πιο ἀρμόζοντος καὶ δηλωτικοῦ τῆς ἰσότητις συμμετοχῆς τῶν φυλετικῶν ἐκπροσώπων μιᾶς, κατὰ πολὺ πλέον, διευρυμένης ὁμοσπονδίας. Εἶναι, βέβαια, ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ τίτλος στους Μολοσσούς ἐμφανίζεται ἐπιγραφικὰ, μέχρι στιγμῆς, ἄπαξ, ὅπως κι αὐτός τοῦ *δαμιουργοῦ* καὶ κατὰ συνέπεια ἀπολύτως ἀσφαλῆ συμπεράσματα δὲν μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν γιὰ το περιεχόμενο καὶ τὴ λειτουργία τοῦ.

Ἀντίθετα, στὴν ἐπιγραφὴ τῆς Μαγνησίας τοῦ Μαιάνδρου, ὅπως παρουσιάστηκε καὶ παραπάνω, ὁ τίτλος ἀφορᾷ κυριολεκτικὰ, κατὰ τὸν Cabanes, αὐτοὺς, ποὺ μοιράζονται τὴν ἐξουσία, τὴν *αρχή*, με τὸν στρατηγὸ τοῦ Κοινού τῶν Ἡπειρωτῶν, δηλαδὴ τὸν προστάτη τῶν Μολοσσῶν καὶ τὸν προστάτη τῶν Χαόνων. Δὲν ἀποκλείεται, ἐπίσης, ἡ ὁρολογία αὐτὴ τῶν συναρχόντων νὰ ἀναφέρεται παραλλαγμένη καὶ στὸν Λίβιο, ὅπου μνημονεύονται, τὸ 205 π.Χ. στὴ Φοινίκη, τρεῖς ἀξιωματοῦχοι τῶν Ἡπειρωτῶν ὡς *πραίτορες*, ἴσως χάριν συντομίας “*Phoenice urbs est Epiri; ibi prius conlocutus rex cum Aero et Derda et Philippo Epirotarum praetoribus*” (29.12.11)¹⁰³⁰.

Στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Βουθρωτοῦ ὁ πρῶτος μάρτυρας τῆς ἀπελευθέρωσης εἶναι ὁ προστάτης τοῦ Κοινού καὶ ἀκολουθεῖ ἐκεῖνος τῶν συναρχόντων καὶ ἔπειτα οἱ *μάρτυρες τῶν ἄλλων πολιτῶν*, προσθήκη ποὺ φανερώνει τὴν παρουσία ἰδιωτῶν καὶ τὴ διάκρισή τους ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους ἀξιωματοῦχους. Συνεπῶς, οἱ συνάρχοντες ἐπὶ τὰ πάντα τῶν ἀνώτατων κρατικῶν ὀργάνων, τοῦ προστάτη καὶ τοῦ γραμματέα στο *Κοινόν* τῶν Μολοσσῶν, τοῦ στρατηγοῦ στο *Κοινόν* τῶν Ἡπειρωτῶν, τοῦ στρατηγοῦ καὶ τοῦ προστάτη στο *Κοινόν* τῶν Πρασαιβῶν καὶ τοῦ πολιτάρχη στὴν Ολύμπη¹⁰³¹. Στους Πρασαιβούς, ὅπως καὶ στὴ Δωδώνη, καταγράφονται τὰ ἐθνικὰ ὀνόματα τῶν ἀξιωματοῦχων, σὲ ἀντίθεση με τὴν Ολύμπη, ὅπως καὶ με τὶς ἄλλες πόλεις βορείως τῶν Κεραυνίων, γεγονός ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς ὀργάνωση δὲν βασιζέται στὴ φυλετικὴ καταγωγὴ καὶ διαίρεση, ἀλλὰ πιθανότατα στὴν ἐκλογή προσώπων ἀπὸ τὰ ἀστικά, κοινωνικὰ στρώματα, προφανῶς τὰ πιο προνομιοῦχα, με κριτήριό τὴν ὀικονομικὴ ἐπιφάνεια¹⁰³².

¹⁰²⁷ Drini 2007-8, 190.

¹⁰²⁸ Εὐαγγελίδης 1956, 3· Δάκαρης 1957, 88-89· Cabanes 1976, 534-535 ἀρ. 1.

¹⁰²⁹ Πλιάκου 2007, 47-49.

¹⁰³⁰ Cabanes 1976, 362, 368.

¹⁰³¹ Drini 2007-8, 195.

¹⁰³² Mano - Dautaj 1984, 117· Drini 2007-8, 196.

Παρόλα αυτά, έχει υποστηριχθεί ότι οι συνάρχοντες των Πρασαίβων και της Ολύμπης είχαν τις ίδιες αρμοδιότητες. Επρόκειτο για αξιωματούχους, που μοιράζονταν την αρχή με τους ανώτερους άρχοντες, τον στρατηγό και τον προστάτη ή τον πολιτάρχη, συμπληρώνοντας και υποβοηθώντας τις λειτουργίες τους. Άρα στον τίτλο μπορεί να περιλαμβάνονταν άλλοι στρατιωτικοί ηγέτες, όπως ο ίππαρχος ή ο ναύαρχος, καθώς και όργανα με οικονομικές και δικαστικές αρμοδιότητες¹⁰³³ ή και ιερατικές. Για τον τίτλο των συναρχόντων μία υπόθεση είναι ότι μεταδόθηκε στην περιοχή της Αμαντίας και άρα στην Ολύμπη από την Ήπειρο, κατά την επέκταση του Πύρρου στην περιοχή και τη μακραίωνη κυριαρχία των Αιακιδών.

Συνεπώς, οι διαφορετικοί θεσμοί της Ολύμπης υποδεικνύουν ότι και η ίδια αυτονομήθηκε κάποια στιγμή από τους Άμαντες¹⁰³⁴, κατά πάσα πιθανότητα, όπως εκτέθηκε παραπάνω, λόγω της μακεδονικής παρουσίας στην περιοχή, μεταξύ του 213-198 π.Χ., οπότε και εισήχθη ο θεσμός του πολιτάρχη¹⁰³⁵. Έχει ακόμη προταθεί ότι μετά την ανεξαρτητοποίησή της, η πόλη και τα περίχωρά της οργανώθηκαν, όπως τα όμορα κράτη, σε ένα αυτεξούσιο Κοινόν¹⁰³⁶, όρος, όμως, που για τη συγκεκριμένη πόλη δεν μαρτυρείται μέχρι στιγμής σε καμία πηγή. Φαίνεται ότι η αστική ζωή της Ολύμπης διατηρήθηκε έως τον 1^ο αι. π.Χ., οπότε και αναπτύχθηκε η γειτονική πόλη του Αυλώνα¹⁰³⁷.

4.4.4. Ωρικός

Ο Ωρικός (Orik/ Orikum/ Oricum) βρίσκεται στον χαμηλό λόφο του Παλαιοκάστρου (Palokastër, υψηλότερο σημείο 33 μ.) στο νότιο τμήμα του Κόλπου του Αυλώνα¹⁰³⁸. Ο Πλίνιος παραδίδει ότι κάποτε ήταν νησί “*Oricum insulae esse desierunt*” (Φυσ. Ιστ. 2.91.204), μαρτυρία που επιβεβαιώνεται και βάσει της σημερινής του μορφής και της θέσης του επί μιας μικρής χερσονήσου (εικ. 184, 186). Η χερσόνησος αυτή δημιουργεί εντός του κόλπου τη λιμνοθάλασσα των Δουκάτων, που ονομάζεται και Πασαλιμάνι (Pashaliman) και παρέχει ένα δεύτερο, ιδανικό, εσωτερικό επίνειο, που, κατά την αρχαιότητα, μπορούσε να φιλοξενήσει μεγάλο αριθμό πλοίων¹⁰³⁹. Η οικονομία του Ωρικού βασιζόταν κυρίως στην αλιεία από τη

¹⁰³³ Drini 2007-8, 196.

¹⁰³⁴ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 13.

¹⁰³⁵ Papazoglou 1986, 447-448.

¹⁰³⁶ Pause-Dreyer - Ceka 1988, 88· Ceka 2012, 93.

¹⁰³⁷ Ceka 2012, 93. Για τις στήλες και τις επιγραφές, που βρέθηκαν στην περιοχή της Ολύμπης, βλ. Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 18-23.

¹⁰³⁸ Έως και τον προηγούμενο αιώνα ο Ωρικός καλείτο και Όρχα ή Ευρυχός ή Εριχώ/ Ερικός/ Εριχός (Ericho/ Erikho), ίσως και ως κατάλοιπο της βυζαντινής ονομασίας του, «*Ιεριχώ*», που παραδίδεται στην *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής βλ. Σεμιτέλος 1854, 30· Leake 1967, 3· Beret et al. 2013, 98-99. «Παλαιοκάστρο» ονομαζόταν τουλάχιστον από το 1861, όπως μαρτυρείται από τον L. Heuzey στο *Les opérations militaires de Jules Cesar* (1886), 25.

¹⁰³⁹ Το όνομα Πασαλιμάνι δόθηκε κατά την οθωμανική κατοχή και διατηρείται έως και σήμερα, ενώ σε ορισμένα βιβλία ανευρίσκεται και ως Porto Raguséo, όπως το αποκαλούσαν οι Ιταλοί. Η προνομιούχα θέση του λιμανιού για το εμπόριο και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις καταδεικνύεται από τη χρήση και τη σημασία του ανά τους αιώνες. Είναι ενδεικτικό ότι πρώτοι οι αρχαίοι Έλληνες τον χρησιμοποίησαν ως εμπορικό σταθμό, έπειτα οι Ρωμαίοι (Oricum) για την αποβίβαση των στρατευμάτων τους, ενώ ακόμη και στα νεότερα χρόνια επελέγη ως ναυτική βάση για τα υποβρύχια των Σοβιετικών, κατά τη δικτατορία του Εμβέρ Χότζα, μετά το 1944, αλλά και σήμερα αποτελεί βάση του NATO, βλ. Bereti et al. 2013, 98-99.

λιμνοθάλασσα και το Ιόνιο, στα προϊόντα και τα βοσκοτόπια της πλούσιας πεδιάδας των Δουκάτων, στην ξυλεία της περιοχής και στα λατομεία των Ακροκεραυνίων, που παρείχαν το ασβεστολιθικό υλικό για τα οικοδομικά και καλλιτεχνικά έργα της Απολλωνίας, του Δυρραχίου και εν γένει της ηπειρωτικής μεθορίου¹⁰⁴⁰.

Ο Ωρικός είναι μία εξαιρετικά σημαντική θέση, που συνδέεται, όπως προειπώθηκε, στις πηγές με τους Άβαντες της Ιλιάδας και τις πρώιμες ευβοϊκές θαλασσοπορίες, παραδόσεις που έδωσαν την κυριότερη ώθηση για τη συστηματική αρχαιολογική του εξερεύνηση¹⁰⁴¹. Ο οχυρωματικός του περίβολος, μήκους 950 μ., περιέκλειε τον λόφο, στο ύψος, που οι πλαγιές έφταναν στο επίπεδο έδαφος¹⁰⁴². Αρχικά, είχε προταθεί ότι τα πρώτα τείχη ανήκαν στον 6^ο - 4^ο αι. π.Χ. και ότι πλέον είναι ορατή μόνο η δεύτερη οικοδομική φάση του 4^{ου} - 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁴³. Ωστόσο, ελάχιστα τμήματα διασώζονται και οι αρχαίες πηγές παρουσιάζουν μία διαφορετική εικόνα. Σύμφωνα με τον Λίβιο, το 214 π.Χ. ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας κατέλαβε τον Ωρικό με την πρώτη επίθεση, διότι βρισκόταν σε πεδινή έκταση και δεν φυλασσόταν ούτε από κατάλληλη οχύρωση ούτε από οπλισμένους άνδρες “*ad Oricum clam nocte exercitum admovisse*;

¹⁰⁴⁰ Ceka 2012, 105.

¹⁰⁴¹ Τα αρχαία ερείπια του Ωρικού προσείλκυαν από τον 19^ο αιώνα το ενδιαφέρον των περιηγητών, όπως ο Leake (1804) ή ο Johann Georg von Hahn (1847 και 1851). Ωστόσο, ο πρώτος, που ταύτισε την Εριχώ με τον αρχαίο Ωρικό, ήδη από τον 18^ο αι., ήταν ο Jean-Baptiste D' Anville στο έργο *Les côtes de la Grèce et l' archipel* (1749), βάσει της θέσης της σε έναν χάρτη του 1690 του Βενετού χαρτογράφου, Giusto Emilio Alberghetti, που βρίσκεται στη *Biblioteca Nazionale Marciana* της Βενετίας. Η πρώτη λεπτομερή παρουσίαση και χαρτογράφηση της περιοχής οφείλεται στους Léon Heuzey και Honoré Daumet, όπως και στον τοπογράφο Laloy, οι οποίοι επισκέφτηκαν το μέρος το 1861 και το συμπεριέλαβαν στο έργο *Mission archéologique de Macédoine* (1876), 403-406. Ο Patsch στις αρχές του 20^{ου} αι. περιέγραψε λεπτομερώς τη θέση και δημοσίευσε ορισμένα αρχιτεκτονικά λείψανα, ενώ επισήμανε τόσο την ύπαρξη τάφων στους πρόποδες των Ακροκεραυνίων, όσο και τη βυζαντινή εκκλησία Marmiro (Kisha e Marmiroit) ή Ζωοδόχου Πηγής στο νότιο τμήμα, χτισμένη ως επί το πλείστον από αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, βλ. του ίδιου 66-78. Στη συνέχεια φαίνεται ότι έγιναν κάποιες ανασκαφές, τα ευρήματα των οποίων βρέθηκαν σε ιδιωτικές συλλογές και αναφέρονται από τον Ugolini. Το 1958 μία αλβανορωσική ομάδα, υπό την εποπτεία των, D. Budina και N. Kalibina, ανέσκαψε μία επιφάνεια 400 m², αποκαλύπτοντας μία επιμήκη κλίμακα λαξευμένη στον βράχο, μία ορχήστρα και σειρά καθισμάτων, που θεωρήθηκε ότι ανήκαν σε θέατρο, αλλά και ορισμένα από τα αρχαιότερα ευρήματα, των τελών του 6^{ου} αι. - αρχών 5^{ου} αι. π.Χ., που στη συνέχεια χάθηκαν. Έρευνες πραγματοποιήθηκαν και μεταξύ του 1989-1990, με επικεφαλής τον L. Kumi, που επιβεβαίωσε ότι η νεκρόπολη βρισκόταν στο σημείο, που είχε επισημάνει ο Patsch. Ανασκάφησαν συνολικά 38 τάφοι και μία έκταση 300 m², αλλά η πλειονότητα των ταφικών μνημείων είχε καταστραφεί από τις γεωργικές και στρατιωτικές δραστηριότητες. Το 1991 ο V. Bereti πραγματοποίησε νέες έρευνες με σκοπό τη συνολική κατανόηση του πολεοδομικού σχεδίου και των οχυρώσεων. Το 2003 η αλβανική κυβέρνηση αποφάσισε να αποστρατικοποιήσει ένα τμήμα της ναυτικής βάσης του Ωρικού και να κηρύξει τον λόφο του Παλαιοκάστρου αρχαιολογικό πάρκο. Ο τότε διευθυντής του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Αλβανίας, M. Korkuti, προσκάλεσε τον Jean-Paul Descœudres του Πανεπιστημίου της Γενεύης (και του Σύννεϊ) να συμμετάσχει στην αρχαιολογική εξερεύνηση του τόπου. Μεταξύ του 2003-2010 η αλβανο-ελβετική ομάδα πραγματοποίησε συστηματικές ανασκαφές στον Ωρικό, με επικεφαλής τους V. Bereti και J-P Descœudres και συντονιστές της αποστολής κυρίως τους, S. Shruza και Gjonata Consagra. Για το χρονικό των ερευνών, τα ευρήματα και τα πορίσματα βλ. Bereti *et al.* 2013, 95-185. Στη συνέχεια, οι αρχαιολόγοι της Γενεύης και του Αλβανικού Ινστιτούτου προσκάλεσαν τα μέλη του *Octopus Foundation*, ενός ελβετικού, μη κερδοσκοπικού οργανισμού για την επιστημονική εξερεύνηση των ωκεανών, να συμμετέχουν στις έρευνες. Το 2016, ενώ μελετούνταν τα λατομεία της περιοχής, το ίδρυμα ανακάλυψε στη λιμνοθάλασσα του Ωρικού, μία σειρά οικοδομημάτων, που ήταν κάτω από την επιφάνεια του νερού και αρκετά μέτρα μακριά από την αρχαία πόλη. Για τις υποβρύχιες έρευνες βλ. <https://octopusfoundation.org/> και το ψηφιακό περιοδικό <http://ocean71.com/>

¹⁰⁴² Ωστόσο, δεν έχουν ολοκληρωθεί ακόμη οι έρευνες για την οχύρωση και άρα δεν έχει υπολογιστεί η ακριβής έκταση της πόλης εντός των τειχών, βλ. Shruza - Consagra 2018, 71.

¹⁰⁴³ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 274.

eamque urbem, sitam in plano neque moenibus neque viris atque armis validam, primo impetu oppressam esse” (24.40.3). Αντίθετα, ενάμιση αιώνα αργότερα, κατά τη διάρκεια του ρωμαϊκού εμφυλίου (49-48 π.Χ.), τα τείχη της πόλης αναφέρονται επανειλημμένα και φαίνεται ότι ήταν ισχυρά, με αρκετές πύλες, καθώς με το κλείσιμό τους αποφασίστηκε να ξεκινήσει η άμυνα εναντίον της πολιορκίας του Καίσαρα “*eodem die Oricum proficiscitur... conatus portis clausis oppidum defendere*” (Καίς., *Εμφ. Πολ.* 3.11.3).

Βάσει, λοιπόν, των αρχαίων αυτών μαρτυριών και των νεότερων ανασκαφών ο πρώτος οχυρωματικός περίβολος του Ωρικού τοποθετείται πια στην τελευταία δεκαετία του 2^{ου} αιώνα, λίγο πριν το 100 π.Χ.¹⁰⁴⁴. Διέθετε πλάτος 3,50 μ. και αποτελείτο από ορθογώνιες ασβεστολιθικές πέτρες, τοποθετημένες σε οριζόντιες σειρές, κατά το ισοδομικό σύστημα (εικ. 192)¹⁰⁴⁵. Οι ανασκαφές του 2013 αποκάλυψαν ακόμη ότι η βόρεια πύλη, η μόνη γνωστή, προστατευόταν από έναν ορθογώνιο πύργο¹⁰⁴⁶. Η προβλήτα του εσωτερικού λιμανιού, το οποίο πολλάκις αναφέρεται στα *Απομνημονεύματα* του Καίσαρα¹⁰⁴⁷ πρέπει να βρίσκεται σήμερα κάτω από την επιφάνεια της λιμνοθάλασσας, όπου υπάρχουν και ερείπια του βυζαντινού τείχους, πλάτους 1,80 μ.¹⁰⁴⁸.

Η ελληνιστική πόλη του Ωρικού καταλάμβανε έκταση 8,5 εκταρίων¹⁰⁴⁹. Στην κορυφή του λόφου βρισκόταν η ακρόπολη, στην οποία σώζονται μόνο ερείπια μεσαιωνικών εκκλησιών. Ωστόσο, τα ασβεστολιθικά τεμάχια της τοιχοποιίας, που βρίσκονται σε επανάχρηση, προδίδουν την πρότερη ύπαρξη ενός ή περισσότερων κτηρίων της ελληνιστικής εποχής¹⁰⁵⁰. Το πολεοδομικό δίκτυο του Ωρικού ήταν ορθογωνικό και ίχνη του διατηρούνται καλύτερα στην ανατολική πλευρά του λόφου (εικ. 188, 193-194). Σε όλη την έκτασή του μπορούν θεωρητικά να αποκατασταθούν 56 τετράγωνα νησίδες (κατά κανόνα 27 x 27), των οποίων το μέγεθος αυξάνεται στην ανατολική πλαγιά (29 x 29)¹⁰⁵¹. Στο ίδιο τμήμα αποκαλύφθηκε μια επιμήκης κλιμακωτή οδός (πλ. 2.40 μ.), με αυλάκι απορροής, λαξευμένη στον βράχο (εικ. 195) και εκατέρωθεν αυτής οικήματα (εικ. 193). Η διαμόρφωση του αστικού δικτύου χρονολογείται τον 4^ο - 3^ο αι. π.Χ.¹⁰⁵². Οι τετράγωνα νησίδες είναι ιδιαίζον στοιχείο του Ωρικού, διότι στα άλλα γνωστά παραδείγματα της περιοχής, στην Απολλωνία, τη Βύλλιδα και την Αντιγόνηα, το σχήμα τους ήταν ορθογώνιο¹⁰⁵³.

Στις ανασκαφές του 1958 ήρθε στο φως ένα κτίσμα με μία ημικυκλική πλακόστρωτη εξέδρα, διαμέτρου 9.55 μ., που αναγνωρίστηκε ως ορχήστρα ενός

¹⁰⁴⁴ Bereti *et al.* 2013, 124-125, 164-165. Σήμερα σώζονται ελάχιστα τμήματα της οχύρωσης. Μία δεύτερη οχυρωματική φάση ανάγεται στη βυζαντινή εποχή, κατά την αναβίωση του Ωρικού, μεταξύ 5^{ου} - 7^{ου} αι. μ.Χ. Τα τείχη αυτής της περιόδου είχαν πλάτος 1,80 μ. και μέρος τους βρίσκεται σήμερα κάτω από τη επιφάνεια της λιμνοθάλασσας, βλ. και Ceka 2012, 101-105.

¹⁰⁴⁵ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 223· Ceka 2012, 101· Bereti *et al.* 2013, 124.

¹⁰⁴⁶ Shpuza - Descœudres 2014, 236-237.

¹⁰⁴⁷ *Εμφ. Πόλ.* III 7, 11-16, 23, 34, 39, 40, 78, 90.

¹⁰⁴⁸ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 223· Shpuza - Descœudres 2014, 237.

¹⁰⁴⁹ Shpuza - Consagra 2018, 71.

¹⁰⁵⁰ Shpuza - Consagra 2018, 73.

¹⁰⁵¹ Ceka 2012, 105.

¹⁰⁵² Shpuza 2014, 59.

¹⁰⁵³ Shpuza - Consagra 2018, 74-79.

μικρού θεάτρου. Κατά συνέπεια, το απέναντι τμήμα, με τέσσερις σειρές καθισμάτων, ερμηνεύτηκε ως μέρος της προεδρίας και του κοίλου και η χωρητικότητά του υπολογίστηκε σε 600 θεατές, ενώ η κατασκευή τοποθετήθηκε χρονικά στον 1^ο αι. μ.Χ. και η καταστροφή του στον 2^ο αιώνα, μετά από σεισμό ή στον 4^ο αι. μ.Χ. (εικ. 193). Θεωρήθηκε, επίσης, ότι αντικαθιστούσε ένα παλαιότερο οικοδόμημα, καθώς ορισμένες από τις επιμελημένες ασβεστολιθικές πέτρες βρίσκονταν σε επανάχρηση και περιείχαν επιγραφές, που βάσει των γραμμάτων, τοποθετήθηκαν στον 2^ο αι. π.Χ.¹⁰⁵⁴. Ωστόσο, οι ανασκαφές του 2013, οπότε και εντοπίστηκε ένα επίμηκες, βαθύ χάσμα στο κέντρο της ορχήστρας (εικ. 198)¹⁰⁵⁵, καθώς και η παντελής απουσία κοίλου, παρόδων και σκηνικού οικοδομήματος, σε συνδυασμό με την ύπαρξη ενός μεγάλου αγωγού απορροής στην επιφάνεια της εξέδρας, υπέδειξαν ότι κατά πάσα πιθανότητα επρόκειτο για μία μνημειακή κρήνη, ένα Νυμφαίο, για τη συλλογή των ομβρίων υδάτων (εικ. 199)¹⁰⁵⁶. Επίσης, κάποια νέα ευρήματα φανέρωσαν την εγκατάλειψή του τον 1^ο αι. π.Χ., γεγονός που σημαίνει ότι η κατασκευή του ήταν πρωιμότερη και άρα θα μπορούσε να αναχθεί στην ελληνιστική εποχή¹⁰⁵⁷.

Ένα ακόμη δημόσιο οικοδόμημα ήρθε στο φως κατά τις αρχαιολογικές έρευνες του 2008 (εικ. 196), που βρισκόταν στη ζώνη της πρώτης κατοίκησης, στη νοτιοανατολική πλευρά του λόφου¹⁰⁵⁸. Αρχικά του αποδόθηκε ορθογώνιο σχήμα (εικ. 197), αλλά οι ανασκαφές του 2012 αποκάλυψαν ολόκληρη την επιφάνειά του και εν τέλει επρόκειτο για ένα μικρό, τετράγωνο κτίσμα (6.40 x 6.40 μ.), επιμελημένης κατασκευής, ανοιχτό στις τέσσερις πλευρές, που στηριζόταν σε 12 κίονες, από τους οποίους δεν βρέθηκε κανένα ίχνος και άρα πιθανόν να ήταν ξύλινοι¹⁰⁵⁹. Το δάπεδο αποτελείτο από τετράγωνα κεραμικά πλακίδια (38 x 38 εκ.), διαφορετικών αποχρώσεων και το κτήριο δεν ήταν υπερυψωμένο, αλλά στο ίδιο επίπεδο με τον εξωτερικό χώρο. Ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι η ύπαρξη δύο αγωγών νερού στην ανατολική και δυτική του γωνία, που θα εξυπηρετούσαν την απομάκρυνση του νερού της βροχής. Το κτήριο χτίστηκε στον βράχο και δεν υπάρχουν στρωματογραφικά δεδομένα, αλλά η τεχνική κατασκευής και η μορφή του δαπέδου, καθώς και η ανεύρεση ενός νομίσματος του Κοινού των Ηπειρωτών¹⁰⁶⁰, υποδεικνύουν ως πιθανότερη τη χρονολόγησή του στην ελληνιστική περίοδο και συγκεκριμένα στον 3^ο - 2^ο αι. π.Χ. Η κατάρρευσή του είναι γνωστή με μεγαλύτερη ακρίβεια, βάσει του στρώματος καταστροφής και τοποθετείται στα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁶¹.

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, το οικοδόμημα αυτό είναι μοναδικό, χωρίς ακριβές παράλληλο στον ελληνικό κόσμο, ενώ βρισκόταν και απομονωμένο, δίχως να αποτελεί μέρος ενός συγκροτήματος, όπως το περιστύλιο μιας ελληνιστικής οικίας. Η

¹⁰⁵⁴ Budina 1964, 155-177· του ιδίου 1965, 73-81· του ιδίου 1976, 255-263· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 274· Cabanes - Korikuti - Baçe - Ceka 2008, 223· Bereti *et al.* 2011, 425· Ceka 2012, 105.

¹⁰⁵⁵ Το χάσμα αυτό θεωρείται από τους ανασκαφείς μνημειακή υδροροή.

¹⁰⁵⁶ Bereti *et al.* 2013, 101-165.

¹⁰⁵⁷ Shpuza - Descœudres 2014, 232-236.

¹⁰⁵⁸ Shpuza - Consagra 2018, 72-73.

¹⁰⁵⁹ Shpuza 2014, 66.

¹⁰⁶⁰ Πρόκειται για τη νομισματική έκδοση με την Αρτέμιδα και την επιδορατίδα της.

¹⁰⁶¹ Shpuza 2014, 67· Shpuza - Consagra 2018, 78.

απουσία επιγραφών, που θα μαρτυρούσαν μία ανάθεση, αλλά κυρίως εξαρτημάτων από το εσωτερικό δεν επιτρέπουν την ταύτιση του κτηρίου, για το οποίο δεν υπάρχει κάποια ένδειξη ότι ήταν ταφικό, λατρευτικό ή τιμητικό. Παρόλα αυτά, το γεγονός ότι ήταν ανοιχτό στα πλάγια υποδεικνύει ότι πιθανότατα λειτουργούσε ως χώρος έκθεσης ενός αντικειμένου, για το οποίο, όμως, κανένα στοιχείο δεν υπάρχει στο δάπεδο και προς το παρόν θεωρείται ένα κτήριο, που στόχο είχε την προβολή της δόξας του δωρητή του, είτε ενός ιδιώτη είτε της ίδιας της πόλης. Περίπτερα ή μονόπτερα κτήρια είναι γνωστά από τον αρχαίο, ελληνικό και ρωμαϊκό, κόσμο, αλλά έχουν κυκλική ή ορθογώνια διάταξη και όχι τετράγωνη. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το ελληνιστικό οικοδόμημα του Ωρικού είναι μία αρχιτεκτονική καινοτομία, της οποίας η λειτουργία μένει να εξακριβωθεί¹⁰⁶².

Η νεκρόπολη βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του λόφου, στους πρόποδες των Ακροκεραυνίων και στη νότια όχθη της λιμνοθάλασσας. Υπάρχουν κεραμοσκεπείς τάφοι, αλλά η πλειονότητα είναι κιβωτιόσχημοι, είτε λαξευμένοι στον βράχο είτε κατασκευασμένοι με πλίνθους και καλυμμένοι με ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ ο προσανατολισμός τους ποικίλλει. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν λήκυθοι, αμφορίσκοι, πυξίδες κλπ., που χρονολογούν τις ταφές στον 3^ο - 2^ο αι. π.Χ. Δεν έχει ακόμη εντοπιστεί η αρχαϊκή και η ρωμαϊκή νεκρόπολη¹⁰⁶³.

Από τα ανωτέρω στοιχεία συνάγεται η μεγάλη σημασία της θέσης του Ωρικού. Ωστόσο, δεν είναι γνωστή η ακριβής προέλευση και σημασία του τοπωνυμίου. Ο Hammond υπέθεσε ότι αφορούσε το λιμάνι του Ωρου ή την τοποθεσία Ωρέα/Ωραία, ονομασία, που θα σχετιζόταν κατά κάποιον τρόπο με τους Ευβοείς θαλασσοπόρους¹⁰⁶⁴ και είναι αξιοσημείωτο ότι στην Εύβοια υπήρχε μία πόλη, που ονομαζόταν Ωρεός «*Ωρεός, πόλις Εύβοίας... οὕτως Ωρεός Ωρεοῦ Ωρείτης, καὶ κατὰ σύνοδον τοῦ 'ε' καὶ τοῦ 'ι' Ωρείτης*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Ωρεός*). Πράγματι στα διασωθέντα χειρόγραφα του Στράβωνα και στο ανωτέρω χωρίο (7.5.8), ο Ωρικός εμφανίζεται ενίοτε ως «*Ωραιόν*»¹⁰⁶⁵ ή «*Ωρεόν*», αλλά πρόκειται πιθανότατα μόνον για την παραφθαρμένη μορφή του τοπωνυμίου¹⁰⁶⁶. Επίσης, «*ῶρος*» είναι η δωρική μορφή του ὄρους¹⁰⁶⁷ και κατά συνέπεια θα μπορούσε να ερμηνεῖται μία ερμηνεία του Ωρικού ως ορεινού τόπου, από τη στιγμή, που βρίσκεται πάνω σε λόφο και περικυκλωμένος από τα Ακροκεραυνία¹⁰⁶⁸.

¹⁰⁶² Shpuza 2014, 69· Shpuza - Descœudres 2014, 229-232. Η μορφή, πάντως, του οικοδομήματος θυμίζει τη «σκηνή», που θα στέγαζε το λατρευτικό άγαλμα του Διονύσου και ήταν αφιερώματα ενός περιπόλαρχου, του γραμματέα του και των συμπεριπόλων, κατά την επιγραφή, άγνωστης προέλευσης, που βρίσκεται στο Ashmolean Museum, βλ. παραπάνω, σελ. 112-113 και σημ. 588.

¹⁰⁶³ Andrea 1991-92, 86· Bereti *et al.* 2011, 426-428· Shpuza 2014, 61· Shpuza - Descœudres 2014, 238-239. Στον Ωρικό εντοπίστηκαν διάφορα είδη τάφων, ακόμη και μνημειακών, ανάλογων με της Αμαντίας, βλ. Bereti 2018, 490-493. Η πλειονότητά τους, πάντως, έχει συληθεί από παράνομους ανασκαφείς.

¹⁰⁶⁴ Hammond 1967, 476.

¹⁰⁶⁵ Ενδεχομένως να υπήρξε σύγχυση και με τη λέξη «ωρικός», με δασεία, που σημαίνει ωραίος, ακμαίος, ανθηρός και προέρχεται από το «ῶρα», βλ. Liddell - Scott 2007, λ. *ώρικός*.

¹⁰⁶⁶ Hammond 1967, 471-472· Cabanes 1991, 203.

¹⁰⁶⁷ Liddell-Scott 2007, λ. *ῶρος*.

¹⁰⁶⁸ Ο Στράβων παραδίδει αυτή την ετυμολογική προέλευση και για την πόλη Ωρεός της Εύβοιας, της οποίας οι κάτοικοι προέρχονταν από τα βουνά «*τὸν Ωρεὸν οἰκῆσαι, δῆμον ὄντα πρότερον τῶν Ἰστιαίων. κείται δ' ὑπὸ τῷ Τελεθρίῳ ὄρει ἐν τῷ Δρυμῶν καλουμένῳ παρὰ τὸν Κάλλαντα ποταμὸν ἐπὶ*

Σε έναν μεταγενέστερο, όμως, συγγραφέα αναφέρεται ότι ο Απόλλωνας ονόμασε την πόλη Ωρικό¹⁰⁶⁹, όπου φυόταν εξαιρετικά ο πυξός, αν και λανθασμένα την τοποθετεί στην Κρήτη «*Ωρικός Απόλλωνος πόλις ἐστίν, ἣν ἐπωνόμασεν Ὀρικόν. ἐν τῇ Κρήτῃ δὲ ἐστὶ, καὶ πολλὴ πύξος αὐτόθι γίνεταί*» (Σχόλ. εις Νικ. Θηρ. 516). Η μαρτυρία αυτή μπορεί να οδηγήσει και στην υπόθεση ότι η πλούσια βλάστηση της τοποθεσίας συνδέεται άμεσα με τη βασική αιτία αποικισμού της. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ευστάθιος της Θεσσαλονίκης, σχολιάζοντας τα «*Νωρίκι' ἄστε' ἐρυμνά*», δηλαδή τις οχυρωμένες πόλεις του Νωρικού, του Διονυσίου Περιηγητή (στ. 321), παραδίδει ότι κάποιοι τα ταυτίζουν με τον Ωρικό των Κεραυνίων «*ὅτι τὰ ἀνωτέρω ῥηθέντα Ὀρίκια ἄστεα ἐρυμνά τινες δίχα τοῦ κατ' ἀρχὰς ν γράφουσι. τάχα δὲ ἀπὸ τούτων καὶ Ὀρικός λιμὴν*». Σύμφωνα με τον ίδιο, ορισμένοι γράφουν τα Ωρίκια ως Νωρίκια και τα ἐρυμνά (περίκλειστα, οχυρωμένα) ως ἐρεμνά (μαύρα, σκοτεινά)¹⁰⁷⁰, διότι η περιοχή είχε τόσο μεγάλα και πυκνά δάση, που από μακριά φαινόταν μαύρη και σκοτεινή, λόγω της σκιάς «*τινὲς δὲ καὶ Νωρίκια γράφουσι... τὸ δὲ ἐρυμνά τινὲς ἐρεμνά γράφουσιν, ὃ ἔστι σύμφυτα καὶ δασέα καὶ κάταλσα, ὅθεν καὶ φαίνονται μέλανα διὰ τὸ πολὺ τῆς σκιάς... καὶ ταῦτα μὲν περὶ Ὀρικίων ἀστέων*» (Ευστ., Σχόλ. εις Διον. Περ. 321)¹⁰⁷¹.

Διακρίνεται, λοιπόν και στις πηγές μία έμφαση στα πλούσια δάση και τη βλάστηση του τόπου, που κάλλιστα θα μπορούσαν να σχετίζονται με την ίδρυση και με μία ακόμη λειτουργία του. Έχει υποστηριχθεί ότι ο Ωρικός λειτουργούσε και ως ναυπηγείο, για την κατασκευή και επιδιόρθωση των πλοίων, ακριβώς διότι υπήρχε άφθονη ξυλεία στην περιοχή, αλλά και πίσσα από τα γειτονικά μεταλλεία¹⁰⁷².

Η πρώτη γραμματειακή του καταγραφή χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. «*Ὀρικός, πόλις ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ. Ἐκαταῖος λιμένα καλεῖ Ἡλείρου τὸν Ὀρικόν ἐν τῇ Εὐρώπῃ "μετὰ δὲ Βουθρωτὸς πόλις, μετὰ δὲ Ὀρικός λιμὴν"*» (FGrH 1 F 106). Ο Εκαταίος, λοιπόν, τον αποκαλεί λιμάνι της Ηλείρου και όχι πόλη, όπως και ο Ηρόδοτος τον επόμενο αιώνα, ο οποίος, όμως, πια τον συσχετίζει, ίσως όχι τυχαία, με

πέτρας ὑψηλῆς, ὥστε τάχα καὶ διὰ τὸ τοὺς Ἐλλοπιεῖς ὀρείους εἶναι τοὺς προοικήσαντας ἐτέθη τοῦνομα τοῦτο τῇ πόλει» (10.1.3-4).

¹⁰⁶⁹ Η ονομασία Ωρος παραπέμπει, επίσης, στον Αιγύπτιο θεό του Ήλιου «*ᾧρον τὸν Ὀσίριος παῖδα, τὸν Απόλλωνα Ἑλληνες ὀνομάζουσι*» (Ηρόδ. 2.144), «*Αἰγυπτιστὶ δὲ Απόλλων μὲν Ὀρος*» (Ηρόδ. 2.156.5) και δεδομένου ότι όλη η περιοχή από τα Κεραυνία έως την Απολλωνία ήταν αφιερωμένη στον Απόλλωνα, καθώς και ότι ναυτικοί διαφόρων εθνικοτήτων έπλεαν στο Ιόνιο, μία ανάλογη ερμηνεία του τοπωνυμίου δεν φαίνεται και τόσο μακρινή. Σύμφωνα με τις πηγές, η παραθαλάσσια Τροϊζηνία ονομαζόταν αρχικά *Ωραία* και η ονομασία αυτή είχε αιγυπτιακή προέλευση «*φασὶ δὲ Ὀρον γενέσθαι σφίσιν ἐν τῇ γῇ πρῶτον. ἐμοὶ μὲν οὖν Αἰγύπτιον φαίνεται καὶ οὐδαμῶς Ἑλληνικὸν ὄνομα Ὀρος εἶναι: βασιλεῦσαι δ' οὖν φασιν αὐτὸν καὶ Ὀραίαν ἀπ' αὐτοῦ καλεῖσθαι τὴν γῆν*» (Παυσ. 2.30.5).

¹⁰⁷⁰ Liddell-Scott 2007, λ. ἐρυμνός, ἐρεμνός.

¹⁰⁷¹ Στη συνέχεια, βέβαια, ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι το χωρίο του Διονυσίου αφορά ένα έθνος στην Ακυληία της βόρειας Αδριατικής, που διακρινόταν από τους Ωρικούς της Ηλείρου «*ἐγγὺς τοῦ Ἀδριατικοῦ μυχοῦ καὶ τῶν κατὰ Ἀκυληῖαν τόπων οἰκοῦσι Νωρικῶν τινες, καὶ ὅτι κατὰ Ἀκυληῖαν ἐν Ταυρίσκοις τοῖς Νωρικίοις χρυσίον εὐφύες... ἔχεις οὖν τάχα Νωρικῶν τε καὶ Ὀρίκων διαφορὰν*» (Ευστ., Σχόλ. εις Διον. Περ. 321). Επίσης, αναφέρει ότι Νώρικον ονομαζόταν ο ασκός στη φρυγική διάλεκτο και συσχετίζει την ονομασία με το μύθο του Απόλλωνα και του Μαρσύα και με μία άλλη ενδεχόμενη πόλη στη Φρυγία «*Νώρικον οἱ Φρύγες τὸν ἀσκὸν καλοῦσι τῇ σφετέρᾳ διαλέκτῳ*» (Ευστ., Σχόλ. εις Διον. Περ. 321).

¹⁰⁷² Bereti et al. 2013, 163.

την επικράτεια της Απολλωνίας «*διὰ τῆς Ἀπολλωνίης χώρας ἐς θάλασσαν παρ' Ὀρικὸν λιμένα*» (9.93.1)¹⁰⁷³.

Ο Ωρικός αναφέρεται και σε χρηστήριο έλασμα της Δωδώνης (1380Α), που χρονολογείται στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. ή στα μέσα του αιώνα και αφορά ιδιωτικό ερώτημα μετεγκατάστασης¹⁰⁷⁴.

Θεὸ[ς]. Τύχα.
Ἐν Ὀρικῶι κα
λῶιον πράσ(σ)οι-
μι κατὰ χῶραν ἔ
ἠόσπε[ρ] γῶν
Φοικέδ;

Ο προσκυνητής ρωτά, λοιπόν, τον θεό, αν θα ήταν καλύτερα στον Ωρικό, (να μετακομίσει) στην ύπαιθρο ή (να παραμείνει), όπου ακριβώς κατοικούσε¹⁰⁷⁵. Η γραφή είναι αρχαϊκή και το αλφάβητο δωρικό, κορινθιακό, όμοιο με αυτό της Απολλωνίας και της Κέρκυρας¹⁰⁷⁶.

Ο πρώτος συγγραφέας, που μνημονεύει τον Ωρικό ως πόλη είναι ο Ψευδο-Σκύλαξ τον 4^ο αι. π.Χ. «*Κατὰ ταῦτά ἐστι τὰ Κεραύνια ὄρη ἐν τῇ Ἠπειρῶ, καὶ νῆσος παρὰ ταῦτά ἐστι μικρά, ἧ ὄνομα Σάσων. Ἐντεῦθεν εἰς Ὀρικὸν πόλιν ἐστὶ παράπλους ἡμέρας τρίτον μέρος*» (Περίπλ. 26)¹⁰⁷⁷. Ο ίδιος συγγραφέας παραδίδει ακόμη ότι η επικράτειά του, η Ωρική, απείχε 80 στάδια (π. 16 χλμ.) από τη θάλασσα και βρισκόταν στη χώρα των Αμάντων «*Πρὸς [δ' Ἀμαντίας] εἴσω μᾶλλον εἰς τὸν Ἰόνιον Ὀρικός. Τῆς Ὀρικής καθήκει εἰς θάλατταν στάδια π', τῆς δὲ Ἀμαντίας στάδια ζ' ... Οἱ δὲ Ὀρικοὶ κατοικοῦσι τῆς Ἀμαντίας χώρας*» (Περίπλ. 26, 27). Ωστόσο, ο υπολογισμός αυτός δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, εκτός κι αν εννοείται η απόσταση του Ωρικού από την ανοιχτή θάλασσα, δηλαδή από την αρχή του κόλπου, από τα ύδατα μεταξύ των Ακροκεραυνίων και του νησιού της Σάσωνος¹⁰⁷⁸.

Ο Στράβων αναφέρει τον Ωρικό, μαζί με το λιμάνι του Πανόρμου και τα τοποθετεί ανάμεσα στην Απολλωνία και τη Βυλλιακή (Βαλλιακή/Βαλάκη) «*μετὰ δ' Ἀπολλωνίαν Βυλλιακὴ καὶ Ὀρικὸν καὶ τὸ ἐπίνειον αὐτοῦ ὁ Πάνορμος καὶ τὰ Κεραύνια ὄρη, ἡ ἀρχὴ τοῦ στόματος τοῦ Ἰονίου κόλπου καὶ τοῦ Ἀδρίου*» (7.5.8). Εντούτοις ο Πάνορμος έχει ταυτιστεί είτε με τη θέση Borsh, είτε με το σημερινό Porto Palermo στη μέση των Κεραυνίων και γι' αυτό η αναφορά του εδώ έχει εκληφθεί ως ανακρίβεια του γεωγράφου. Πρέπει, όμως, να ληφθεί υπόψη ότι η λέξη «πάνορμος» προσδιορίζει κάθε τόπο, που είναι καθόλα κατάλληλος για προσάραξη πλοίων ή την αποβίβαση

¹⁰⁷³ Ίσως, όπως ειπώθηκε παραπάνω, αυτή η μεταβολή να απηχεί την επέκταση των Απολλωνιατών έως και τον Ωρικό και την απόσπασή του από τη Χαονία, μετά τη νίκη επί του Θρονίου.

¹⁰⁷⁴ Dakaris - Vokotopoulou - Christidis 1993, 60· των ιδίων 2013, 341-342· Φίλος 2015, 54 αρ. 2.

¹⁰⁷⁵ Φίλος 2015, 54.

¹⁰⁷⁶ Lhôte 2006, 135-137.

¹⁰⁷⁷ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 342.

¹⁰⁷⁸ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 10. Ενδεχομένως η αλβανική Σάσων (Sazan) να είναι η αρχαία νήσος Νυμφαία, όπου, κατά τον Απολλώνιο, κατοικούσε η κόρη του Άτλαντα, Καλυψώ «*Νυμφαίην παράμειβον, ἴνα κρείουσα Καλυψῶ Ἄτλαντις ναίεσκε: τὰ δ' ἠεροειδέα λεύσειεν οὔρεα δοιάζοντο Κεραύνια*» (Αργον. 4.574-576).

και ασφαλής σε όλες τις καιρικές συνθήκες¹⁰⁷⁹. Άρα η ονομασία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να χαρακτηρίσει διάφορα απάνεμα, παραθαλάσσια μέρη και πάνω απ' όλα τον Ωρικό, που ήταν ένα πλήρως προστατευμένο λιμάνι στο εσωτερικό ενός κόλπου.

Τον 2^ο αι. π.Χ. παραδίδεται ότι ήταν το πρώτο αστικό κέντρο κατά την είσοδο στην Αδριατική και ότι το όνομα των πολιτών ήταν Ωρικοί «λέγεται άρσενικῶς, ὡς Πολύβιος ἐβδόμῳ "οἱ δὲ τὸν Ὀρικὸν κατοικοῦντες, οἱ καὶ πρῶτοι κεῖνται περὶ τὴν εἰσβολὴν πρὸς τὸν Ἀδρίαν ἐκ δεξιῶν εἰσπλέοντι". ὁ πολίτης Ὀρικός, τὸ θηλυκὸν Ὀρικήα ἢ χώρα καὶ ἡ γυνή» (Στέφ. Βυζ. λ. Ὀρικός). Τον ίδιο αἰώνα ο Απολλόδωρος αποκαλεί την πόλη θαυμασιωτάτη «Ὀρικός, πόλις ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ... Ἀπολλόδωρος δὲ ὁ θαυμασιώτατος πόλιν αὐτὴν οἶδε» (Στέφ. Βυζ. λ. Ὀρικός).

Κατά τον Διονύσιο Περιηγητή, πέρα από τη γη της Ωρικής βρισκόταν η αρχή της Ελλάδας «Ὀρικήν θ' ὑπὲρ αἴαν, ἐρεῖδεται Ἑλλάδος ἀρχή» (Οικ. Περ. 399)¹⁰⁸⁰. Στα σχόλια του έργου η περιοχή θεωρείται καθαρά ηπειρωτική, καθώς σχετίζεται με τους Θεσπρωτούς και τους Μολοσσούς, που ήταν, βέβαια, τα πιο επιφανή και πλησιέστερα των νοτιότερων Ελλήνων, ηπειρωτικά ἔθνη, σε σύγκριση με τους ακριτικούς Χάονες, στην επικράτεια των οποίων, ὁμως, στην πραγματικότητα ανήκε «Ὀρικήν λέγει τὴν κατὰ Μολοττοὺς καὶ Θεσπρωτοὺς ἤπειρον, περὶ ἣν καὶ πόλις Ὀρικός, ὡς προγέγραπται, καὶ λιμὴν Ὀρικός κατὰ Ἡρόδοτον Θεσπρωτικὸς ἢ Ἡπειρωτικὸς» (Ευστ., Σχόλ. εις Διον. Περ. 398).

Ὅσον αφορά τους ιδρυτικούς μύθους, η εκδοχή της ευβοϊκής του αποίκισης είναι η πιο επικρατούσα, αν και παραδίδεται πρώτη φορά γύρω στο 100 π.Χ. «Ἑλληνὶς Ὀρικός τε παράλιος πόλις· ἐξ Ἰλίου γὰρ ἐπανάγοντες Εὐβοεῖς κτίζουσι, κατενεχθέντες ὑπὸ τῶν πνευμάτων» (Ψευδο-Σκύμνος 441-443). Δεν χωρεῖ αμφιβολία, ὅτι υπάρχουν μεγάλες ομοιότητες μεταξύ των παραδόσεων για την κτίση του Ωρικού και του Θρονίου, ὄχι μόνο ως προς την καταγωγή των ιδρυτῶν (Ευβοεῖς), ἀλλὰ και ως προς τον χρόνο (μετά τον Τρωικό Πόλεμο), τον τόπο (Κεραῦνια) και τον τρόπο (παρασύρθηκαν ἀπὸ τους ἀνέμους), που αὐτή συνέβη¹⁰⁸¹. Επίσης, ο Hammond υποστήριξε, ὅπως προειπώθηκε, ὅτι και ο μύθος του Ελεφήνορα, ο οποίος ἐπλευσε «εἰς Ἀμαντίαν πόλιν» (Λυκ., Αλεξ. 1042-1044) αφορούσε τον ευβοϊκό αποικισμό του Ωρικού, ο οποίος ἦταν ἐν προκειμένῳ η πόλη της (περιοχῆς) Ἀμαντίας¹⁰⁸². Τὴν ἴδια προέλευση ἀποδίδουν ὀρισμένοι μελετητές και στον ὀρισμό του ως δαρδάνιου τόπου ἀπὸ τον Λουκανό στο ἔπος *Φαρσάλια* του 1^{ου} αι. μ.Χ. “*tunc qui Dardaniam tenet Oricon*” (3.187)¹⁰⁸³. Ὡστόσο, ο τελευταῖος αὐτός χαρακτηρισμός αφορούσε περισσότερο τὴ σύνδεσή του με τους Τρώες και ὄχι με τους Ἀβαντες και οφειλόταν εἴτε στις παραδόσεις των Χαόνων εἴτε σε αὐτές των Ρωμαίων, καθὼς ἀμφότεροι διεκδικούσαν τρωική καταγωγή. Το δεύτερο ἐνδεχόμενο ἴσως να υπερτερεῖ, μιας και

¹⁰⁷⁹ Hammond 1967, 473· Liddell-Scott 2007, λ. *πάνομος*.

¹⁰⁸⁰ Ο Ευστάθιος στα Σχόλια του έργου διευκρινίζει ὅτι ως ἀνατολικό ὄριο της Ελλάδας ὀρίζεται η Θράκη και ως δυτικό η περιοχή του Ωρικού «περὶ Ὀρικήν ἐρεῖδεται ἡ τῆς Ἑλλάδος ἀρχή... ὡς πέρατα δὲ τῆς Ἑλλάδος ἔλαβε τὴν Θράκην καὶ τὴν Ὀρικήν. τὸ μὲν ἔφον τὴν Θράκην, τὸ δὲ ἐσπέριον τὴν Ὀρικήν δηλαδὴ» (Σχόλ. εις Διον. Περ. 398).

¹⁰⁸¹ Bereti et al. 2011, 423.

¹⁰⁸² Hammond 1967, 495.

¹⁰⁸³ Bereti et al. 2011, 423· Consagra - Descœudres 2012, 132.

το έπος του Λουκανού εμπνέεται από την εμφύλια διαμάχη του Καίσαρα και του Πομπήιου, που είχε ως πεδίο δράσης και τον Ωρικό.

Οι αρχαιολογικές αποστολές επικεντρώθηκαν, λοιπόν, στην απόδειξη της ίδρυσης του από τους Ευβοείς την περίοδο του αποικισμού (8^{ος} - 7^{ος} αι. π.Χ.), ενώ τέθηκε προς διερεύνηση και το ενδεχόμενο να αποτελούσε την πρώτη ελληνική αποικία στην Αδριατική¹⁰⁸⁴. Ωστόσο, οι ανασκαφικές έρευνες δεν απέδωσαν κανένα στοιχείο, που θα μπορούσε να επιβεβαιώσει την αρχαία παράδοση. Τα πρωιμότερα ευρήματα του Ωρικού ανάγονται στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. και αποτελούνται κυρίως από όστρακα κορινθιακής κεραμικής (εικ. 189-190), ενώ οι αττικές εισαγωγές ανήκουν όλες στο β' μισό του αιώνα, αν όχι στο τέλος του (εικ. 191)¹⁰⁸⁵. Συνεπώς, ο λόφος του Ωρικού δεν κατοικήθηκε πριν το 570 π.Χ. και αντί της ευβοϊκής, η κορινθιακή παρουσία είναι ιδιαίτερα έντονη, ακόμη και την περίοδο μέγιστης εμπορικής ακμής της Αθήνας¹⁰⁸⁶. Όλα τα στοιχεία αποδεικνύουν, λοιπόν, κατά τους ανασκαφείς, ότι ο Ωρικός ήταν κορινθιακή ίδρυση, είτε της ίδιας της μητρόπολης, είτε των αποικιών της, της Κέρκυρας ή της Απολλωνίας¹⁰⁸⁷.

Στις κορινθιακές επιδράσεις ανήκει και η λατρεία της Αρτέμιδας και της Εκάτης, που μαρτυρούνται κυρίως από τα ευρεθέντα ειδώλια, καθώς δεν έχει ανακαλυφθεί καμία αναθηματική επιγραφή. Από το Πασαλιμάνι προέρχεται πήλινο ειδώλιο του 450 π.Χ. περίπου, με αποκεκρουσμένη την κεφαλή και τα πόδια, που αναπαριστά την Αρτέμιδα, με ποδήρη χιτώνα και χειριδωτό επίβλημα, να κρατά στο δεξί της χέρι νεβρό και στο αριστερό, τόξο (εικ. 202). Ο Ugolini θεώρησε ως πιθανότερη την προέλευσή του από την Κέρκυρα, όπως και ο Quantin (εικ. 203)¹⁰⁸⁸, ενώ η Τζουβάρα-Σούλη από την ίδια τη μητρόπολη, βάσει των στενών ομοιοτήτων με τα αντίστοιχα ειδώλια της Κορίνθου του 5^{ου} αι. π.Χ., που είχαν γνωρίσει ευρύτατη διάδοση (εικ. 204)¹⁰⁸⁹. Ο Quantin απέδωσε στον Ωρικό και ένα ελληνιστικό ή ρωμαϊκό μαρμάρινο αγαλμάτιο της Αρτέμιδας, που βρέθηκε στον Αυλώνα (εικ. 205)¹⁰⁹⁰. Η θεά αναπαριστάται ως Κυνηγέτιδα, με υψηλά ζωσμένο, βραχύ χιτώνα, με απόπτυγμα και υψηλές ενδρομίδες, έχοντας στα αριστερά της κύνα, που προσβλέπει σε αυτή¹⁰⁹¹.

Από τον Ωρικό προέρχεται και χάλκινο αγαλμάτιο θεάς (7 εκ.), με ποδήρη χιτώνα, μιάτιο και μηνίσκο στην κεφαλή, που έχει αναγνωριστεί ως Εκάτη ή Αρτέμιδα

¹⁰⁸⁴ Για την αρχική αυτή υπόθεση βλ. Bereti *et al.* 2011, 419-429.

¹⁰⁸⁵ Consagra - Descœudres 2012, 136· Bereti *et al.* 2013, 162.

¹⁰⁸⁶ Οι νεότερες ανασκαφές επιβεβαίωσαν τις χρονολογήσεις του Ugolini για μια σειρά από ευρήματα, που προέρχονταν από τον Ωρικό και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα βρίσκονταν σε ιδιωτική συλλογή του Αυλώνα. Η εξαιρετική κατάστασή τους μαρτυρούσε την προέλευση από τάφους, ενώ τα αρχαιότερα ήταν αττικές λήκυθοι του τέλους του 6^{ου} με αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Μέρος της συλλογής μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αλβανίας, κάποια στιγμή μετά το 1945, αλλά κατά τη διάρκεια της μεταφοράς, κάποια αντικείμενα χάθηκαν, βλ. Bereti *et al.* 2013, 100 σημ. 23.

¹⁰⁸⁷ Bereti *et al.* 2013, 163.

¹⁰⁸⁸ Ugolini 1927, 94-95 αρ. 68· Quantin 2010, 433· του ίδιου 2017, 97. Ο τελευταίος το τοποθετεί στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως και ο Hammond, του ίδιου 1967, 130.

¹⁰⁸⁹ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 36.

¹⁰⁹⁰ Ugolini 1927, 75-76 αρ. 49· Quantin 2010, 433· του ίδιου 2017, 97. Ωστόσο, η Τζουβάρα-Σούλη θεωρεί ως τόπο προέλευσης την Απολλωνία, βλ. της ίδιας 1979, 37.

¹⁰⁹¹ Ο Hammond θεώρησε ότι από τον Ωρικό προέρχονταν και τρία αναθηματικά ανάγλυφα της Αρτέμιδας, που είχαν αποδοθεί στην Απολλωνία, βλ. του ίδιου 1967, 130 και σημ. 2.

Σελαναία¹⁰⁹² και χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική εποχή (εικ. 206)¹⁰⁹³. Κατά τον Ugolini, η θεά κρατούσε πυρσούς¹⁰⁹⁴, σύμβολο της Εν(ν)οδίας ή της Φωσφόρου¹⁰⁹⁵, η οποία, όπως εκτέθηκε παραπάνω, ανήκε στις χθόνιες και καθάρσιες λατρείες, ιδιαίτερα διαδεδομένες στην ευρύτερη περιοχή του Νυμφαίου¹⁰⁹⁶. Η ίδια προέλευση διεκδικείται και για ένα χάλκινο ειδώλιο, που αναπαριστούσε τον Απόλλωνα, πιθανότατα ως τοξοβόλο¹⁰⁹⁷. Σύμφωνα με τον Hammond, ένα ακόμη μαρμάρινο αγαλμάτιο, που αναπαριστά την τρίμορφη Εκάτη ανήκε στον Ωρικό (εικ. 207)¹⁰⁹⁸. Χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} - αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., έχει ύψος 34 εκ. και αποτελείται από μία κεντρική μορφή, με υψηλότερο πόλο και δύο πλευρικές, που είναι συμφυείς με τη μεσαία. Εκφύονται όλες από την ίδια βάση και φέρουν ποδήρη χιτώνα, με απόπτυγμα, ο οποίος είναι ζωσμένος ψηλά στην κεντρική μορφή, ενώ στις άλλες δύο, άζωστος. Πρόκειται για μία ακόμη απεικόνιση της Εν(ν)οδίας Εκάτης και η τρίμορφη υπόστασή της έχει αποδοθεί στον συμβολισμό της εξουσίας της επί των τριών βασιλείων, του ουρανού, της γης και της θάλασσας, όπως παραδίδεται από τον Ησίοδο (*Θεογ.* 411-415)¹⁰⁹⁹. Αν και έχει προταθεί η προϊστορική παρουσία της Εκάτης στην περιοχή ως αρχέγονης θεάς όλων των εκφάνσεων του βίου, δεν χωρεί αμφιβολία ότι οι ανωτέρω λατρείες είναι κορινθιακής προέλευσης¹¹⁰⁰.

Ενδεχομένως, λοιπόν, ο Ωρικός να συνδέθηκε στις πηγές με τους Ευβοείς, καθώς βρισκόταν στη χώρα των Αμάντων/Αβάντων «οἱ δὲ Ὀρικοὶ κατοικοῦσι τῆς Ἀμαντίας χώρας» (*Περίπλ.* 27). Δεν αποκλείεται ακόμη η Απολλωνία να είχε, όπως στην περίπτωση των τελευταίων, έναν ανάλογο ρόλο στη διάδοση του ιδρυτικού μύθου, όπως και στον αποικισμό της τοποθεσίας¹¹⁰¹, άποψη, που ενισχύεται από τη μαρτυρία ότι ήταν πόλη του Απόλλωνα «Ὀρικός Ἀπόλλωνος πόλις ἐστίν, ἣν ἐπωνόμασεν Ὀρικόν» (*Σχόλ. εις Νικ. Θηρ.* 516). Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί ότι στην πραγματικότητα η ευβοϊκή ίδρυση επινοήθηκε από τους Κερκυραίους για την ιδεολογική απόσπαση του Ωρικού από την Κόρινθο, γύρω στο 435 π.Χ., οπότε και η έχθρα μεταξύ αποικίας και μητρόπολης είχε εκ νέου αναζωπυρωθεί και στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου κλιμακώθηκε¹¹⁰².

¹⁰⁹² Δωρικός τύπος του «Σεληναίη», από τη Σελήνη, βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 82.

¹⁰⁹³ Ο Hammond, όμως, το τοποθέτησε στα τέλη του 6^{ου} - αρχές 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. του ίδιου 1967, 130.

¹⁰⁹⁴ Ugolini 1927, 100 αρ. 77.

¹⁰⁹⁵ Η Εκάτη ως κυρία των οδών, η θεά Κλειδούχος και Προθυραία, βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 82 και σημ. 562, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη Χρυσοστόμου 1994, 175-183.

¹⁰⁹⁶ Ωστόσο, ο μηνίσκος αποτελούσε και σύμβολο της Ελένης, της οποίας το όνομα απέδιδε και τον πυρσό, «ἐλένη· λαμπάς, δετή» (Ησύχ.) και δεν αποκλείεται να υπήρχε λατρεία της στην περιοχή, δεδομένης της παρουσίας των αδερφών της, Διοσκούρων, στα βορειοδυτικά αυτά παράλια του Ιονίου. Βλ. Hammond 1967, 130 σημ. 1. Για τους Διοσκούρους, βλ. και παρακάτω στον «όρμιο των Γραμμάτων». Για την προέλευση, τη φύση της λατρείας και την απεικόνιση της Ελένης, βλ. Perdrizet 1896/97, 165· Skutsch 1987, 188-193.

¹⁰⁹⁷ Ugolini 1927, 100 αρ. 77· Quantin 2017, 97.

¹⁰⁹⁸ Hammond 1967, 130.

¹⁰⁹⁹ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 82-83.

¹¹⁰⁰ Δεν αποκλείεται, βέβαια, οι ναυτικοί, που προσάραζαν από την προϊστορία στις βορειοδυτικές αυτές ακτές, να επικαλούνταν και να προσεύχονταν, για ασφαλές ταξίδι ή για την επιστροφή, σε μία αρχέγονη Μεγάλη θεά, της οποίας η δικαιοδοσία εκτεινόταν στο βασίλειο του ουρανού, της γης και της θάλασσας, βλ. Χαντέλη (υπό δημοσίευση).

¹¹⁰¹ Consagra - Descœudres 2012, 136.

¹¹⁰² Bereti *et al.* 2013, 163.

Παρόλα αυτά, μία άλλη εκδοχή της κτίσης μπορεί να διαλευκάνει την προέλευση του εκάστοτε προπαγανδιστικού μύθου. Ο Πλίνιος μνημονεύει τον Ωρικό ως κτίση των Κόλχων, χωρίς καμία αναφορά στους Ευβοείς “*at in ora oppidum Oricum a Colchis conditum*” (3.23.145). Η παράδοση αυτή συνδέεται αδιαμφισβήτητα με τα *Αργοναυτικά* του Απολλώνιου, που χρονολογούνται στα μέσα περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα με τον μύθο, οι Κόλχοι, με διαταγή του βασιλιά Αιήτη, καταδίωκαν τον Ιάσονα και τη Μήδεια, οι οποίοι κατέφυγαν στην Κέρκυρα, όπου και τέλεσαν τον γάμο τους. Μετά από την αποτυχία τους, όσοι από τους Κόλχους είχαν φτάσει στο νησί, επέλεξαν να μείνουν με τους Φαίακες, με την άδεια του Αλκίνοου, καθώς φοβόντουσαν την τιμωρία του Αιήτη «*δὴ τότε μιν βασιλῆος ἐοῦ τρομέοντας ἐνιπὰς δέχθαι μειλίζαντο συνήμονας: αὐθι δὲ νήσω δὴν μάλα Φαίηκεσσι μετ’ ἀνδράσι ναιετάασκον*» (4.1209-1211). Η παραμονή τους, όμως, κράτησε έως την έλευση των Βακχιάδων από την Εφύρα (Κόρινθο)¹¹⁰³, οπότε και κατέφυγαν στο απέναντι νησί¹¹⁰⁴ και από εκεί στα Κεραύνια όρη των Αβάντων, στους Νεσταίους και τον Ωρικό «*εἰσότε Βακχιάδαι, γενεὴν Ἐφύρηθεν ἔοντες, ἀνέρες ἐννάσσαντο μετὰ χρόνον: οἱ δὲ περαίην νῆσον ἔβαν: κείθεν δὲ Κεραύνια μέλλον Ἀβάντων οὔρεα, Νεσταίους τε καὶ Ὠρικὸν εἰσαφικέσθαι*» (4.1212-1215).

Η Μήδεια ίδρυσε τότε σ’ αυτούς τους τόπους βωμούς στο ιερό του Νομίου Απόλλωνα, προς τιμήν των Μοιρών και των Νυμφών «*Μοιράων δ’ ἔτι κείσε θύη ἐπέτεια δέχονται καὶ Νυμφέων Νομίσι καθ’ ἱερὸν Ἀπόλλωνος βωμοί, τοὺς Μήδεια καθίσσατο*» (4.1217-1219)¹¹⁰⁵. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο γάμος του Ιάσονα και της Μήδειας απεικονιζόταν στη Λάρνακα του Κυψέλου, όπως και όλοι οι θεοί, που αναφέρονται στα έργο του Απολλώνιου¹¹⁰⁶. Δεν χωρεί αμφιβολία, λοιπόν, ότι οι εν λόγω παραδόσεις και λατρείες είχαν κορινθιακές ρίζες και πέρασαν, με τον αποικισμό, στην Κέρκυρα και έπειτα στα χαονικά παράλια¹¹⁰⁷. Η λατρεία του Απόλλωνα Νομίου, θεού των κοπαδιών είχε διαδοθεί στην Απολλωνία, όπως και στον Ωρικό, σύμφωνα με το προαναφερθέν χωρίο του Ηροδότου για τα ιερά ζώα, που έβοσκαν στην περιοχή (9.93)¹¹⁰⁸. Η Μήδεια ήταν εγγονή του Απόλλωνα, καθώς ο πατέρας της, Αιήτης, αρχικά βασιλιάς της Κορίνθου, ήταν γιος του Ήλιου (Παυσ. 2.3.10)¹¹⁰⁹, ενώ, κατά μία εκδοχή, μητέρα της ήταν η Εκάτη (Διόδ. Σικ. 4.45)¹¹¹⁰.

¹¹⁰³ Ο μύθος απηχεί την εγκατάσταση των Κορινθίων στην Κέρκυρα το 708/5 π.Χ., με επικεφαλής τον Βακχίδη Χερσικράτη, που είχε ως αποτέλεσμα την εκδίωξη ενός προγενέστερου πληθυσμού, βλ. Καλλιγιάς 1982, 61, 67.

¹¹⁰⁴ Το απέναντι της Κέρκυρας νησί «*περαίην νῆσον ἔβαν*», απ’ όπου έφτασαν στα Κεραύνια και τον Ωρικό πρέπει να είναι και πάλι οι Οθωνοί, όπως στον μύθο του Ελεφήνορα. Άρα ο Απολλώνιος βασίστηκε στα στοιχεία των παλαιότερων παραδόσεων για να στήσει τη δική του αφήγηση, βλ. Hammond 1967, 416. Η Casusi θεωρεί ότι εδώ αναφέρεται η κερκυραϊκή *περαία*, καθώς αντιγράφει λανθασμένα το κείμενο ως «*περαίην νῆσου ἔβαν*» και όχι «*περαίην νῆσον*», δηλαδή στην απέναντι νῆσο, βλ. της ίδιας 2011, 102.

¹¹⁰⁵ Για τη σύνδεση Εν(ν)οδίας, Νομίου Απόλλωνα και Μοιρών βλ. Χρυσοστόμου 1994, 191-194.

¹¹⁰⁶ Καλλιγιάς 1982, 66.

¹¹⁰⁷ Στην Κόρινθο λατρευόταν η Μήδεια και ως Εκάτη και αποτελούσε μία προϊστορική θεά της βλάστησης, της γονιμότητας και κατά συνέπεια του θανάτου, με δύο αρσενικούς παρέδρους, που έγιναν στη συνέχεια οι γιοι της, ενώ η ίδια αργότερα αντικαταστάθηκε από την Ήρα, πριν ή μετά την εξάπλωση των Δωριέων, βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 83.

¹¹⁰⁸ Quantin 1999, 85· του ιδίου 2017, 94.

¹¹⁰⁹ Quantin 2017, 94.

Συνεπώς, η λατρεία της Εκάτης πρέπει να μεταδόθηκε στα Κεραύνια από την Κέρκυρα, όπως υποδεικνύει η παράδοση ότι η Μήδεια ίδρυσε τους βωμούς μετά τον γάμο της στο νησί¹¹¹¹. Οι Κόλχοι πέρασαν, επίσης, από τους Φαίακες στον Ωρικό και άρα κατά πάσα πιθανότητα η Κέρκυρα είχε έναν ενεργό ρόλο στη διάδοση αυτών των μύθων. Κατά τον ίδιο τρόπο, λοιπόν, που η Απολλωνία εισήγαγε την ευβοϊκή εκδοχή, ίσως η Κέρκυρα εφηύρε την κολχική, για να αποσπάσει τον Ωρικό από οποιαδήποτε κορινθιακή κηδεμονία ή απλώς για να τον συνδέσει μαζί της και να διεκδικήσει το δικαίωμά της σε μία περαία¹¹¹².

Υπάρχουν, όμως, και άλλα στοιχεία, που ενισχύουν την ιδιαίτερη σχέση μεταξύ του Ωρικού και της Κέρκυρας. Το πρώτο οφείλεται σε ένα χρηστήριο έλασμα από τη Δωδώνη¹¹¹³:

[Θ]εός· Ἐπικοινωνῶνται τοὶ **Κορκυ-
ραῖοι καὶ τοὶ Ὠρίκιοι** τῶι Διὶ τῶι Ν[αί]-
φι καὶ τῶι Διώναι, τίνι κα θεῶν ἢ ἡ-
ρώων θύοντες καὶ εὐχόμενοι τὰ-
ν πόλιν κάλλιστα οἰκεύεγ καὶ ἀσφα-
λέστατα καὶ εὐκαρπία σφιν καὶ πο-
λυκαρπία τελέθοι καὶ κατόνασις παν-
τὸς τῶγαθοῦ καρποῦ.

Σύμφωνα με αυτό, οι κάτοικοι του Ωρικού μαζί με τους Κερκυραίους, ρωτούν το μαντείο σε ποιους θεούς και ήρωες θα έπρεπε να θυσιάσουν για την όσο το δυνατόν καλύτερη και ασφαλέστερη διοίκηση της πόλης, για την εξασφάλιση μεγάλης και καλής σοδειάς, καθώς και για την προσοδοφόρα διάθεση των αγαθών¹¹¹⁴. Το γεγονός ότι Ωρίκιοι και Κερκυραίοι προέβησαν από κοινού σε αυτή την πράξη για την ευόδωση των πολιτικών και οικονομικών προσδοκιών τους μαρτυρεί ότι είχαν συστήσει ένα είδος συμπολιτείας τον 4^ο ή τον 3^ο αι. π.Χ.¹¹¹⁵. Για τη χρονολόγηση της επιγραφής έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Οι εκδότες των χρηστηρίων ελασμάτων την τοποθετούν το 350-325 π.Χ.¹¹¹⁶ ή 350-300 π.Χ.¹¹¹⁷. Ο Hammond,

¹¹¹⁰ Επίσης, αδερφή της Μήδειας ήταν η Κίρκη και αμφότερες οι μυθικές μορφές συνδέονταν ιδιαίτερα με τη μαγεία, τα βότανα και τα φάρμακα (Διόδ. 4.45). Πιθανότατα η παρουσία της Μήδειας στον Ωρικό να συνδέεται και με την πλούσια βλάστηση του τόπου (πυξός), που χρησίμευε, όπως προειπώθηκε και ως φάρμακο για το δάγκωμα φιδιών.

¹¹¹¹ Ο Hammond θεώρησε ότι η λατρεία της Εκάτης ήταν προελληνική στον Ωρικό, λόγω της αρχέγονης ιδιότητάς της ως θεάς της γονιμότητας, ανάλογης με αυτής της προϊστορικής θεάς της Δωδώνης, βλ. του ιδίου 1967, 366-367. Σύμφωνα με την Τζουβάρα-Σούλη, ο Ωρικός αποτελεί κύριο τόπο λατρείας της Εκάτης-Μήδειας, που μεταφέρθηκε από την Κέρκυρα κατά τα τέλη 8^{ου} αι. π.Χ., βλ. της ίδιας 1979, 84. Ωστόσο, πλέον, βάσει των ανασκαφικών πορισμάτων για τα πρώτα πολιτιστικά ίχνη του Ωρικού, η αρχή της μετάδοσης των λατρειών πρέπει να μετατοπισθεί τουλάχιστον στα τέλη της αρχαϊκής ή στην κλασική εποχή.

¹¹¹² Carusi 2011, 102· Quantin 2017, 94.

¹¹¹³ Dakaris - Christidis - Vokotopoulou 1993, 60.

¹¹¹⁴ Κατσαδήμα 2017, 500-501.

¹¹¹⁵ Κατσαδήμα 2017, 501.

¹¹¹⁶ Dakaris - Christidis - Vokotopoulou 1993, 60.

¹¹¹⁷ Lhôte 2006, 30-33, αρ. 2· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 222.

όμως, θεωρεί τον Ωρικό ανεξάρτητο τον 4^ο αι. π.Χ. και ιδίως γύρω στο 330 π.Χ., βάσει της δικής του συμπλήρωσης στον κατάλογο των θεαροδόκων του Αργού¹¹¹⁸:

[Φοιν]ίκα· Σατυρίνος, Πυλάδας Κάρχαξ
[Κασσώπ]α· [.....]ιδας, Αίσχρίων Τεύθραντος
[Απο]λ[λ]ωνία· Δω[.]θεος
[.....]ν[.]νος
[Κόρκ]υρα· Ναι[- - - -]

Σύμφωνα με τον ιστορικό μεταξύ Απολλωνίας και Κέρκυρας πρέπει να τοποθετηθεί ο Ωρικός¹¹¹⁹. Συνεπώς, ο ίδιος ανάγει το δωδοναίο έλασμα στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ.¹¹²⁰, όπως και η Κατσαδήμα, λίγο πριν το 208 π.Χ.¹¹²¹, οπότε και χρονολογείται ένα άλλο ψήφισμα από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου: «*παρὰ Κορκυραίων· ἐπὶ πρυτάνιος Ἀνθρωπίσκου μηνὸς Φοινικαίου... ἐπειδὴ ἡ πόλις ἡ τῶν Μαγνητῶν πρὸς τῶν Μαιάνδρῳ ὑπαρχούσας οἰκειότατος αὐτῶν ποτὶ τὰν πόλιν τῶν Κορκυραίων θυσίαν τε ποιεῖν ἐψάφισται κατὰ τὸν τοῦ Ἀπόλλωνος μαντεῖαν τῶν Ἀρτέμιτι τῶν Λευκοφρυγητῶν καὶ πανάγυριν διὰ πενταετηρίδος καὶ ἀγῶνα μουσικὸν καὶ ἵππικὸν καὶ γυμνικὸν στεφανίταν ἰσοπύθιον ταῖς τιμαῖς καὶ ἀπέσταλκε πρεσβευτὰς καὶ θιαροῦς...[Α]κολού[θ]ως [δ] ἐξ[δοξεν ψηφίσασθαι καὶ Ω[ρ]ικί[οις.]*»¹¹²². Πρόκειται για ψήφισμα των Κερκυραίων, στο οποίο αποδέχονται την πρόσκληση της Μαγνησίας για τις εορτές προς τιμήν της Αρτέμιδας Λευκοφρυγητής και αποδίδουν τιμές στους απεσταλμένους θεαρούς, ενώ στο τέλος ορίζεται ότι αντίγραφο αυτής της πράξης θα σηνόταν και στον Ωρικό¹¹²³. Άλλοι μελετητές χρονολογούν την έναρξη της εν λόγω συμπολιτείας από το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και υποστηρίζουν ότι οι δεσμοί των δύο κέντρων ήταν μακραίωνοι και διήρκησαν τουλάχιστον έως το 206 π.Χ., οπότε και χρονολογείται η επιγραφή από τη Μαγνησία¹¹²⁴.

Ο όρος «συμπολιτεία» δηλώνει το ίδιο πολίτευμα, την κοινή πολιτική οργάνωση και τους ίδιους αξιωματούχους για τη διασφάλιση της ισότητας, της ισονομίας και της ισότιμης συνεργασίας, με σκοπό την επίτευξη της υλικής ευημερίας και της κοινής δράσης για την υπεράσπισή της. Κατά πόσο μια τέτοια πολιτική ένωση, μεταξύ Κέρκυρας και Ωρικού, ίσχυε ή επετεύχθη δεν είναι, μέχρις στιγμής, γνωστό. Την αποσαφήνιση της κατάστασης δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο το γεγονός ότι δεν έχουν βρεθεί μαρτυρίες για τους θεσμούς και τα όργανα της πόλης του Ωρικού, αν και υπάρχουν παλαιές αναφορές σε κάποιες αδημοσίευτες, αποσπασματικά σωζόμενες, επιγραφές, που κατονομάζαν ως ανώτατο άρχοντα, στη μια περίπτωση τον πρύτανη και στην άλλη, τον στρατηγό, παραπέμποντας σε κερκυραϊκή ή ηπειρωτική επίδραση αντίστοιχα¹¹²⁵.

¹¹¹⁸ Charneux 1966, 157, I.

¹¹¹⁹ Hammond 198a, 13-14· του ίδιου 1980b, 472-473.

¹¹²⁰ Hammond 1967, 609.

¹¹²¹ Κατσαδήμα 2017, 501 και σημ. 26, 507.

¹¹²² Kern 1900, 34-35, αρ. 44.

¹¹²³ Hammond 1967, 609· Κατσαδήμα 2017, 507.

¹¹²⁴ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 12-13.

¹¹²⁵ Anamali 1972, 93 σημ. 59· Ceka 1972, 130 αρ. 32· Χατζόπουλος 1997, 142-143.

Πάντως, ο Ωρικός, όπως και η Κέρκυρα, πρέπει να ανήκε στο αιακιδικό βασίλειο από την εποχή του Πύρρου και να παρέμεινε σε αυτό έως την πτώση της δυναστείας, οπότε και αυτονομήθηκε, όπως τα λοιπά κράτη της περιοχής «*Ωρικίαν δέ φησι τὴν Ἥπειρον τὴν κατὰ Μολοττίαν καὶ Θεσπρωτούς. πόλις δέ ἐστὶν Ἥπειρου*» (Σχόλ. εις *Διον. Περ.* 399)¹¹²⁶. Τεκμήριο της οικονομικής και συνάμα πολιτικής ανεξαρτητοποίησής του είναι τα νομίσματα, που έκοψε μεταξύ του 230-168 π.Χ. Σε μία κοπή απεικονιζόταν ως εμπροσθότυπος η κεφαλή του Δωδωναίου Δία προς τα δεξιά, με στεφάνι βελανιδιάς και ως οπισθότυπος ο αετός πάνω σε κεραυνό. Σημαντική θέση στην εσωτερική και εξωτερική αγορά κατείχε η έκδοση, που έφερε στην εμπρόσθια όψη τη δαφνοστεφανωμένη κεφαλή του Απόλλωνα Αγυιέα προς τα δεξιά και στην οπίσθια, τον βαίτυλο του θεού, με την επιγραφή «ΩΡΙΚΙΩΝ», μέσα σε στεφάνι δάφνης (εικ. 200-201). Σε μία ακόμη σειρά αναπαρίστατο ως εμπροσθότυπος η κεφαλή της Αθηνάς με κορινθιακή περικεφαλαία και ως οπισθότυπος ο κεραυνός και η επιγραφή «ΩΡΙΚΙΩΝ». Οι δύο τελευταίες εκδόσεις υποδεικνύουν ότι ο Ωρικός είχε πια στραφεί οικονομικά προς την Απολλωνία¹¹²⁷.

Τέλος, ως ανεξάρτητη και ελληνική πόλη καταγράφεται και στον κατάλογο των θεαροδόκων των Δελφών του 220-189 π.Χ., με θεαροδόκο τον Μένονα, το πατρώνυμο του οποίου δεν σώζεται «*ἐν Ὠρῖκωι Μένων Μεν—*» (iv 43)¹¹²⁸.

4.5. Φυλές και τοπωνύμια της περιοχής των Κεραυνίων

4.5.1. Αργυρίνοι

Οι ποιητές αποδίδουν στους Χάονες κάποια ελάσσονα φύλα, άγνωστα από άλλες πηγές, όπως οι προαναφερθέντες Συλίονες «*Συλίονες, ἔθνος Χαονίας, ὡς Ριανὸς ἐν τετάρτῳ Θεσσαλικῶν "Συλίονες δ' ἔσποντο ὁμοῦ"*» (Ριανός *FGrH* 265 F 20)¹¹²⁹. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στην αρχαία γραμματεία η Χαονία δηλώνεται κυρίως με βάση την οροσειρά των Κεραυνίων και τον ποταμό Αώο. Ο Λυκόφρων, λοιπόν, παραδίδει ότι στη δασώδη κοιλάδα των Κεραυνίων, τα οποία αναστάτωναν με τυφώνα την παρακείμενη θάλασσα και κοντά στις ροές του ποταμού Αίαντα, βρίσκονταν οι Αργυρίνοι «*εἰς Ἀργυρίνους καὶ Κεραυνίων νάπας ἄξει βαρεῖ πρηστῆρι ποιμαίνων ἄλα. ἔνθα πλανήτην λυπρὸν ὄψονται βίον Λακμωνίου πίνοντες Αἴαντος ῥόας*» (Αλεξ. 1017-1019). Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει το ίδιο φύλο χαρακτηρίζοντάς το ως ηπειρωτικό «*Ἀργυρῖνοι, ἔθνος Ἥπειρωτικόν, ὡς Τίμαιος καὶ Θεῶν. καὶ Λυκόφρων "εἰς Ἀργυρίνους καὶ Κεραυνίων νάπας"*» (Εθν. λ. *Ἀργυρῖνοι*). Η φυλετική αυτή ομάδα δεν είναι γνωστή από καμία άλλη πηγή, αλλά, σύμφωνα με τα παραπάνω, η ονομασία της, που παραπέμπει στον άργυρο, θα μπορούσε να συνδέεται με αντίστοιχα μεταλλεία στην περιοχή, πιθανώς και με αυτά του Δαμαστίου, που ενδεχομένως να

¹¹²⁶ Bereti - Quantin - Cabanes 2011, 13.

¹¹²⁷ Gardner 1883, 79· Pause-Dreyer - Ceka 1988, 87· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 13· της ίδιας 1993, 69· της ίδιας 2013, 189· Quantin 2017, 96. Η Meta τοποθέτησε τη νομισματική αυτή παραγωγή μεταξύ 230-148 π.Χ., βλ. της ίδιας 2014, 328-329.

¹¹²⁸ Plassart 1921, 22.

¹¹²⁹ De Simone 1985, 66.

βρίσκονταν εγγύτερα στην κοιλάδα του Δρίνου και στη σημερινή πόλη του Αργυροκάστρου¹¹³⁰. Η απόσταση, βέβαια, από τα Κεραύνια είναι μεγάλη, αλλά η λυρική φύση της πηγής αφήνει περιθώρια για ανακρίβειες και παράθεση γεωγραφικών στοιχείων κατά προσέγγιση.

4.5.2. Ναπαίοι

Είναι ακόμη άξια επισήμανσης η ανωτέρω έκφραση του Λυκόφρονα «*Κεραυνίων νάπας*»¹¹³¹, που αναφέρεται στη δασώδη κοιλάδα της οροσειράς, καθώς στον Στέφανο Βυζάντιο καταγράφεται ένα ηπειρωτικό φύλο, που ονομαζόταν «Ναπαίοι». Δεν αποκλείεται, λοιπόν, οι τελευταίοι να επιχωρίαζαν σε αυτή ακριβώς την περιοχή της Χαονίας, ίσως στην πεδιάδα των Δουκάτων, που διαρρεόταν από τον Κελυδνό και διέθετε πλούσια δάση «*εἰσὶ καὶ Ναπαῖοι ἠπίρου. ἔστι καὶ μέρος ὄρους νάπη καὶ ναπαῖος τὸ ἐκ τούτου*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Νάπη*)¹¹³². Ο Σεμιτέλος συσχέτισε την ονομασία με τους Λιάπηδες ή Λιαπαίους, που είναι οι κάτοικοι του σημερινού Κουρβελεσίου¹¹³³.

4.5.3. Μύλακες

Στο έργο του Λυκόφρονα, αμέσως μετά τους Αργυρίνους, αναφέρεται ο ποταμός Κράθις και τα όρη των Μυλάκων, κοντά σε μία ακόμη ίδρυση των Κόλχων, που καταδίωκαν τους Αργοναύτες και των οποίων μία ομάδα εγκαταστάθηκε κοντά στη βαθιά ροή του Διζηρού «*Κρᾶθις δὲ γείτων ἠδὲ Μυλάκων ὄροις χῶρος συνοίκους δέξεται Κόλχων Πόλαις μαστήρας οὖς θυγατρὸς ἔστειλεν βαρὺς Αἴας Κορίνθου τ' ἀρχός, Εἰδυίας πόσις, τὴν νυμφαγωγὸν ἐκκνηγετῶν τρόπον, οἱ πρὸς βαθεῖ νάσσαντο Διζηροῦ πόρω*» (Αλεξ. 1021-1026). Ο Κράθις, οι Μύλακες και ο Διζηρός ποταμός είναι κατά τ' άλλα άγνωστοι και γι' αυτό δεν μπορεί να γίνει με βεβαιότητα η ταύτισή τους. Ο Ευαγγελίδης κατατάσσει το υδρωνύμιο «Κράθις» στα διατηρηθέντα προελληνικά ονόματα της περιοχής¹¹³⁴. Ωστόσο, δύο ακόμη ποταμοί, ένας στη Σύβαρη της Κάτω Ιταλίας (Ηρόδ. 5.45.1) και ένας στην Αχαΐα (Ηρόδ. 1.145), φέρουν την ίδια ονομασία, που, κατά τον Στράβωνα, προέρχεται από το ρήμα «κεράννυμι» και δηλώνει την ανάμειξή τους, δηλαδή τον σχηματισμό τους από δύο μείζονες ποτάμιες ροές «*πρὸς δὲ ταῖς Αχαϊκαῖς Αἰγαῖς ὁ Κρᾶθις ῥεῖ ποταμὸς ἐκ δυεῖν ποταμῶν αὐξόμενος, ἀπὸ τοῦ κίρνασθαι τὴν ὀνομασίαν ἔχων: ἀφ' οὗ καὶ ὁ ἐν Ἰταλίᾳ Κρᾶθις*» (8.7.4). Σύμφωνα με τους μελετητές, ο ποταμός αυτός ταυτίζεται με τον Άψο¹¹³⁵, πιθανότατα τον σημερινό Σεμάν, που σχηματίζεται από τον Δεβόλη (αρχαίος Εορδαϊκός) και τον Όσουμ (αρχαίος Άψος). Όσον αφορά τον Διζηρό ποταμό, το

¹¹³⁰ Σεμιτέλος 1854, 59, 65· Philippon 1958, 2051-2052· Leake 1967, 78. Ωστόσο, βλ. παραπάνω, για τα πολύτιμα μέταλλα στην ευρύτερη περιοχή της Χαονίας.

¹¹³¹ «*Νάπη*» σημαίνει δασώσης κοιλάδα ή φαράγγι, βλ. Liddell - Scott 2007, λ. *νάπη[ᾶ]*.

¹¹³² Liddell-Scott 2007, λ. *νάπαῖος*.

¹¹³³ Σεμιτέλος 1854, 65.

¹¹³⁴ Βλ. του ιδίου 1947, 9.

¹¹³⁵ Βλ. Holzinger 1895, 314-315 στ. 1021· Mooney 1921, 108-109 στ. 1021· Ευαγγελίδης 1947, 9· Και παραπάνω βλ. για ποταμούς της χαονικής επικράτειας.

υδρωνύμιο έχει συσχετιστεί με το ρήμα «δίζημαί», που σημαίνει «ψάχνω»¹¹³⁶ και εφόσον συνδέεται με τα Αργοναυτικά, έχει υποστηριχθεί ότι ίσως αναφέρεται στην αναζήτηση της Μήδειας από τους Κόλχους. Πιθανότατα, ταυτίζεται με ποταμούς της βόρειας Ιλλυρίας, είτε με τον Δρίλωνα (Drin), που εξέβαλλε στην περιοχή της Σκόρδα (Shkodër), είτε με τον ποταμό του Ριζούντα (Rhizon) ή και με τον ακόμη βορειότερο, Νάρωνα (Neretva)¹¹³⁷.

Οι Μύλακες μνημονεύονται εκ νέου στα *Εθνικά* ως ηπειρωτικό έθνος «Μύλακες, ἔθνος Ἡπειρωτικόν. Λυκόφρων "Κρᾶθις δὲ γείτων ἠδὲ Μυλάκων ὄρος"» (Στέφ. Βυζ. λ. *Μύλακες*). Στα σχόλια, όμως, του Λυκόφωνα παραδίδονται ως Ιλλυριοί «Μύλακες, ἔθνος Ἰλλυρικὸν ὡς φασί τινες» (Τζέτζ., *Σχόλ. εις Λυκ. Αλεξ.* 1021). Πράγματι, μία υπόθεση είναι ότι η γνήσια μορφή του εθνωνυμίου είναι «Μύλλακες» και προέρχεται από έναν όρο, που δηλώνει, μεταξύ άλλων, τον διαστρεβλωμένο «μύλλον· καμπύλον, σκολιόν. κυλλόν. στρεβλόν...» (Ησύχ. λ. *μύλλον*) και στην ουσία παραπέμπει στους Ιλλυριούς, των οποίων η ονομασία έχει συσχετιστεί με την ίδια έννοια «ίλλός· στρεβλός, στραβός, διεστραμμένος» (Ησύχ. λ. *ίλλός*) και έχει αποδοθεί στη διαδεδομένη λατρεία των φιδιών¹¹³⁸. Δεν αποκλείεται, όμως, το εθνωνύμιο αυτό να προκύπτει και από τη λέξη «μύλαξ», που δηλώνει τη μεγάλη στρογγυλή πέτρα¹¹³⁹. Θα μπορούσε να ειπωθεί, λοιπόν, ότι συνδέεται εν γένει με τον βράχο και ίσως αφορά έναν πληθυσμό, που επιχωρίαζε σε ένα βραχώδες και απόκρημνο τοπίο, όπως, εξάλλου, υποδεικνύει και η έκφραση του Λυκόφωνα «*Μυλάκων ὄροις*». Ενδεχομένως αυτό το τοπίο να είναι και πάλι τα Κεραύνια, υπόθεση που ενισχύεται από τον χαρακτηρισμό τους ως ηπειρωτικού, αλλά και ιλλυρικού έθνους, που ενδεχομένως να οφείλεται στην παρουσία τους στις παρυφές της Χαονίας. Έχει ακόμη προταθεί η σύνδεση των Μυλάκων με τους λίθους-μνημεία του Κάδμου και της Αρμονίας, που συνδέονταν με τους Εγγελείς και αναφέρονταν σε διάφορα μέρη της Χαονίας¹¹⁴⁰ και της Ιλλυρίας «*καὶ ἀπὸ τοῦ Νάρωνος ἐπὶ τὸν Ἀρίωνα ποταμὸν*¹¹⁴¹ ἡμέρας ἐστὶ πλοῦς... καὶ Κάδμου καὶ Ἀρμονίας οἱ λίθοι εἰσιν ἐνταῦθα, καὶ ἱερὸν [οὐκ] ἄπωθεν τοῦ Ριζοῦντος ποταμοῦ» (Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 24)¹¹⁴².

¹¹³⁶ Βλ. Liddell-Scott 2007, λ. *δίζημαί*.

¹¹³⁷ Holzinger 1895, 316-317 στ. 1026· Mooney 1921, 109 στ. 1026. Για τα παράλια αυτά της βόρειας Ιλλυρίας βλ. Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλ.* 23, 24, 25 και χάρτ. 21, 22. Μία άλλη υπόθεση είναι ότι πρόκειται για τον ποταμό Μπούνα (αλβ. Buna, σερβ. Bojana), παραπόταμο του Δρίλωνα, βλ. Šašel Kos 1993, 123-124· της ίδιας 2004, 500-501, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

¹¹³⁸ Βλ. Šašel Kos 1993, 125· της ίδιας 2004, 501· Dzino 2014, 47. Για τη λατρεία του φιδιού στα κεντρικά Βαλκάνια βλ. Šašel Kos 1991, 183-192.

¹¹³⁹ Liddell-Scott 2007, λ. *μύλαξ[ῦ]*.

¹¹⁴⁰ Ο Ευστάθιος στα σχόλια της *Οικουμένης Περιηγήσεως* (391) τοποθετεί τον τύμβου του Κάδμου και της Αρμονίας στα Κεραύνια Όρη και άρα στη Χαονία. Ωστόσο, πρόκειται για λανθασμένη κατανόηση του κειμένου του Διονυσίου Περιηγητή, ο οποίος αναφερόταν στη βορειότερη των Κεραυνίων ζώνη, βλ. Šašel Kos 1993, 123. Παρόλα αυτά, κατά τις πηγές, τα μνημεία των δύο ηρώων εντοπίζονταν κοντά στους βορειότερους ποταμούς της Ιλλυρίας, αλλά και στον Αώο «*ποταμοὶ δὲ Δρίλων καὶ Αἰῶς, περὶ οὓς οἱ Κάδμου καὶ Ἀρμονίας τάφοι δείκνυνται*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Δυρράχιον*), βλ. και Šašel Kos 2004, 500.

¹¹⁴¹ Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, ο Αρίων ποταμός, που είναι κατά τα άλλα άγνωστος, είναι στην πραγματικότητα ο Δρίλων και οφείλεται σε λάθος κατά την αντιγραφή του κειμένου, βλ. Šašel Kos 1993, 123· Proeva 2006, 565.

¹¹⁴² Για τις σχετικές, με το εθνωνύμιο των Μυλάκων, υποθέσεις, βλ. Holzinger 1895, 314-315 στ. 1021· Mooney 1921, 108-109 στ. 1021· Castiglioni 2010, 82.

Για τον λόγο αυτό, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι οι προαναφερθέντες ποταμοί και η αποικία των Κόλχων, «Πόλαι», που παραδίδεται από το ανωτέρω απόσπασμα, βρίσκονταν στον Κόλπο του Κότορ στο Μαυροβούνιο, όπου τοποθετούνταν και οι Εγγελείς από τον Ψευδο-Σκύλακα «*Ἰλλυριῶν ἔθνος εἰσὶν οἱ Ἐγγελεῖς, ἐχόμενοι τοῦ Ριζοῦντος*» (Περίπλ. 25)¹¹⁴³. Ένα χωρίο του Στράβωνα επιβεβαιώνει ότι η κολχική αυτή ίδρυση βρισκόταν στη βόρεια Αδριατική και προσθέτει μάλιστα ότι η ονομασία Πόλα ή Πόλαι σήμαινε στα ελληνικά τον φυγάδα «*μετὰ δὲ τὸ Τίμανον ἢ τῶν Ἰστρίων ἐστὶ παραλία μέχρι Πόλας, ἢ πρόσκειται τῇ Ἰταλία. μεταξὺ δὲ φρούριον Τεργέστε Ἀκυληίας διέχον ἑκατὸν καὶ ὀγδοήκοντα σταδίους· ἡ δὲ Πόλα ἴδρυται μὲν ἐν κόλπῳ λιμενοειδεῖ νησίδια ἔχοντι εὖρομα καὶ εὐκαρπα, κτίσμα δ' ἐστὶν ἀρχαῖον Κόλχων τῶν ἐπὶ τὴν Μήδειαν ἐκπεμφθέντων, διαμαρτόντων δὲ τῆς πράξεως καὶ καταγνόντων ἐαυτῶν φυγὴν 'τὸ μὲν φυγάδων κεν ἐνίσποι Γραικὸς' ὡς Καλλίμαχος εἶρηκεν 'ἀτὰρ κείνων γλῶσσ' ὀνόμηγε Πόλας*» (5.1.9)¹¹⁴⁴.

Ο σχολιαστής, όμως, του Λυκόφρονα αναφέρει την πόλη ως ηπειρωτική και την ίδια εκδοχή για την ίδρυση και τη μετονομασία της από τους φυγάδες της Αίας «*Κόλχων Πόλαις. Πόλαι, πόλις ἐστὶ Ἡπίρου, ὑπὸ Κόλχων κτισθεῖσα, τῶν καταδιωζάντων τὴν Μήδειαν, καὶ μὴ καταλαβόντων αὐτήν, καὶ διὰ φόβον Αἰήτου ἐνταῦθα κατοικησάντων, καὶ κτισάντων πόλιν, ἣτις Κολχίδι φωνῇ Πόλαι καλεῖται. Τὸ δὲ πόλαι Κολχικῶς φυγάδα σημαίνει, ὡς φησι Καλλίμαχος*» (Τζέτζ., Σχόλ. εἰς Λυκ. Αλεξ. 1022). Φαίνεται, λοιπόν, ότι το πεδίο των μύθων μετατοπίζεται ανάλογα με την εκάστοτε εκδοχή και ίσως να περιλαμβάνει και να αντανακλά ταυτόχρονα διαφορετικές αποικίες και ιδρύσεις από ναυτικούς λαούς, κατά μήκος της Αδριατικής και του Ιονίου.

4.5.4. Νεσταίοι

Στα *Αργοναυτικά* του Απολλώνιου αναφέρεται ένα ακόμη φύλο κοντά στους Άβαντες και τον Ωρικό, οι προαναφερθέντες Νεσταίοι «*Κεραύνια μέλλον Ἀβάντων οὖρα, Νεσταίους τε καὶ Ὀρικὸν εἰσαφικέσθαι*» (4.1214-1215). Είναι αξιοσημείωτο ότι υπήρχε μία ιλλυρική φυλή, που ονομάζονταν Νέστοι και ένας ομώνυμος ποταμός, αλλά αρκετά βορειότερα, κατά τον Ψευδο-Σκύλακα, νοτίως των Λιβυρνών και των Ἰλλυριῶν Βουλινῶν «*Παράπλους δ' ἐστὶ τῆς Βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρᾶς ἐπὶ Νέστον ποταμόν. Νέστοι. Ἀπὸ δὲ Νέστου πλοῦς ἐστὶ κολπώδης. Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἄπας οὗτος ὁ κόλπος*» (Περίπλ. 22, 23). Η ίδια περιοχή αναφέρεται και στα *Εθνικά* και κατατάσσεται στην Ἰλλυρία «*Νέστος, πόλις καὶ ποταμὸς Ἰλλυρίας. τὸ ἐθνικὸν Νέστιος, ὡς Ἀρτεμίδωρος δευτέρῳ γεωγραφουμένων, καὶ Νεστὶς ἡ χώρα*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Νέστος*)¹¹⁴⁵. Συνεπώς, οι δύο φυλές δεν ταυτίζονται και δεν υπάρχει κάποια άλλη αναφορά στις πηγές γι' αυτή των Κεραυνίων, που ανήκε στη Χαονία. Ωστόσο, ο Hammond πρότεινε για την προαναφερθείσα επιγραφή, που βρέθηκε στη Σάλιαρη του Τεπελενίου και αναφέρει το *Κοινόν* των Συγγόνων, την εξής συμπλήρωση¹¹⁴⁶:

¹¹⁴³ Castiglioni 2010, 82· Lambolely - Castiglioni 2011, 8.

¹¹⁴⁴ Βλ. χάρτ. 22.

¹¹⁴⁵ Ο Νέστος ποταμός είναι ο σημερινός Cetina, βλ. Dzino 2014, 56.

¹¹⁴⁶ Hammond 1967, 738· Τζουβάρρα-Σούλη 1999, 459.

.....χος.....
Ξ(έ)νων Λυκίσσκου
Νέστος Λυ(κ)ώτ.
Νίκανος
Φιλίσστου
καὶ [τὸ] κοινὸν τῶν
συγγόνων
Ποσειδῶνι εὐχάν

Ἄλλοι μελετητές, ὅμως, αποκατέστησαν διαφορετικά την επιγραφή, αποκλείοντας οποιαδήποτε αναφορά στους Νεσταίους: «[Κλ]εόμαχος Ν[ικάνο]υ/ Ξένων Λυκίσσκου/ **[Φί]λισστος** Λυκώτα...»¹¹⁴⁷ και αυτή η συμπλήρωση είναι πια αποδεκτή. Βέβαια, όπως εκτέθηκε παραπάνω, ο μύθος του Απολλώνιου για τη μετοίκηση των Κόλχων αντανακλά, κατά πάσα πιθανότητα, τις κερκυραϊκές αξιώσεις στα παράλια της Χαονίας και τον Ωρικό και δεν αποκλείεται και σε αυτή την περίπτωση, οι Νεσταίοι να είναι το ιλλυρικό φύλο νοτίως των Λιβυρνών, στην περιοχή των οποίων οι Κερκυραίοι είχαν, επίσης, βλέψεις¹¹⁴⁸.

4.5.5. Ο ορμίσκος του Πελεκητού

Είναι χαρακτηριστικό ότι παρά την εκτενέστατη, απόκρημνη και επικίνδυνη για τη θαλασσοπορία, οροσειρά των Κεραυνίων, η γεωμορφολογία της ακτής παρείχε μικρούς κόλπους και όρμους, κατάλληλους για αγκυροβόληση και προσωρινό καταφύγιο «*Μετὰ δὲ Ἰλλυριοῦς Χάονες. Ἡ δὲ Χαονία ἐστὶν εὐλίμενος*» (Περίπλ. 28).

Στην ανατολική ακτή της χερσονήσου των Ακροκεραυνίων (Γλώσσα), βορειοανατολικά του Ωρικού, βρίσκεται και ο ορμίσκος του Πελεκητού ή αλλιώς Πύλη (Pylle / Pili). Εκεί ο Patsch σχεδίασε μία ανάγλυφη παράσταση πάνω στον βράχο και αντέγραψε μία επιγραφή των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων¹¹⁴⁹, που αφιέρωσε η απελεύθερη της Λαοδίκης, Πριμιγένεια: «*Θεοῖ<Υ>ς / Πριμιγένεια / Λαοδίκης / ἀπελευθέρᾳ / Νεικόσσ[ρ]ατος [έ]ποι[ει]*» (εικ. 208)¹¹⁵⁰. Στην πάνω δεξιά πλευρά διακρίνεται προτομή γυναικείας μορφής, χωρίς αμφιβολία, της αναθέτριας, ενώ πάνω από την επιγραφή αναπαρίστατο, σε χαμηλό ανάγλυφο, στα αριστερά, η Αφροδίτη γυμνή και ιστάμενη, με έναν μικρό Έρωτα στο πλάι, στη μέση ένας μικρός λέβητας πάνω σε κιονίσκο και στα δεξιά, μία μορφή, που ρίχνει νερό στο δοχείο και

¹¹⁴⁷ Franke 1961, 291-292· SEG 24.474.

¹¹⁴⁸ Βλ. παραπάνω για Υλλινούς - Υλλους/Υλλείς, νοτίως των Λιβυρνών.

¹¹⁴⁹ Ο όρμος έλαβε την ονομασία του από τον πελεκημένο αυτό βράχο, όπου ήταν χαραγμένη η ανάθεση και η παράσταση, βλ. Ευαγγελίδης 1919, 33.

¹¹⁵⁰ Μία Λαοδίκη είναι η μοναδική γυναίκα, που αφιέρωσε επιγραφή στον όρμο των Γραμμάτων (βλ. παρακάτω) «*Μνήσθη / Λαοδίκεια / Ἡπιρωτικ[ά]*», βλ. Hajdari *et al.* 2007, 381-382 αρ. Η 1. Αν πρόκειται για την ίδια, τότε οι δύο γυναίκες φαίνεται ότι ήταν κάτοικοι της περιοχής, βλ. Quantin 2017, 101 σημ. 83.

είναι δύσκολο να αναγνωρισθεί, αλλά πιθανότατα πρόκειται για μία θεραπεινίδα¹¹⁵¹. Δεν είναι ξεκάθαρος ο χαρακτήρας της εικονογραφίας και η σύνδεσή της με την ανάθεση, καθώς η Αφροδίτη σχετίζεται με τον έρωτα και εν γένει με τις γυναίκες, η παράσταση ίσως και με λουτρά, ενώ η θέση της στον όρμο, θα μπορούσε να αφορά και στην ιδιότητα της θεάς ως *ευπλοίας*¹¹⁵². Το όνομα της αναθέτριας είναι λατινικό και παραπέμπει στη θεά Τύχη του Λατίου, Πριμιγένεια της Πραινέστου (Palestrina), η οποία ήταν λατρευτικά κοντά στην Αφροδίτη και την Ίσιδα, ενώ η τελευταία στη Δήλο αποκαλείτο, Τύχη Πρωτογένεια¹¹⁵³. Πιθανότατα, λοιπόν, η συνωνυμία της αναθέτριας με τη λατινική θεότητα να ήταν αυτή, που την παρακίνησε να αφιερώσει στους θεούς το εν λόγω αφροδίσειο ανάγλυφο, στο οποίο ίσως και η ίδια να απεικονιζόταν ως άλλη Αφροδίτη, εν είδει πορτρέτου. Δεν φαίνεται, λοιπόν, να υπάρχει κύρια λατρεία της θεάς Αφροδίτης ως *ευπλοίας* στην παράλια αυτή περιοχή ή έστω δεν μαρτυρείται από αυτή την ανάθεση¹¹⁵⁴.

4.5.6. Ο όρμος των Γραμμάτων

Μία ακόμη σημαντική θέση κατά μήκος των Κεραυνίων ήταν ο όρμος των Γραμμάτων (Gramma), που παρείχε στους ναυτικούς τη δυνατότητα προσωρινής αγκυροβολίας και προστασίας από τις καιρικές συνθήκες (χάρτ. 12, εικ. 221)¹¹⁵⁵. Ο όρμος έλαβε την ονομασία του από τις πολυάριθμες, ελληνικές και λατινικές, επιγραφές, που ήταν χαραγμένες στους βράχους και χρονολογούνται από την αρχαιότητα έως το Μεσαίωνα, ενώ ο αριθμός τους ανέρχεται ακόμη και στις 1.500 (εικ. 222)¹¹⁵⁶.

¹¹⁵¹ Patsch 1904, 81-82, εικ. 60· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 59-60· Quantin 2017, 101. Οι μορφές στο σχέδιο του Patsch δεν είναι ιδιαίτερα ευδιάκριτες.

¹¹⁵² Λόγω της τοποθεσίας, γεννάται το ερώτημα, αν η Αφροδίτη απεικονίζεται εδώ ως θεά προστάτιδα των θαλάσσιων ταξιδιών. Ωστόσο, υπάρχει και η περίπτωση η επιγραφή να μη συνδέεται με το ανάγλυφο και ο αναγραφόμενος Νεικόστρατος να μην είναι ο γλύπτης, αλλά ο παραγγελιοδότης της ανάθεσης (αν το «έποιει» είναι η μετάφραση του λατινικού “fecit”), δεδομένου ότι και η αφιέρωση δεν γίνεται συγκεκριμένα στην Αφροδίτη, αλλά εν γένει στους θεούς, «τοις θεοῖς», που στα βορειοδυτικά αυτά παράλια, ήταν οι Διόσκουροι, όπως θα καταδειχθεί παρακάτω βλ. Quantin 2017, 101 και σημ. 85.

¹¹⁵³ Η Πριμιγένεια ήταν αρχικά θεά της γονιμότητας και της γενιάς. Την εποχή του Σύλλα ανοικοδομήθηκε στην Πραινέστο ένα συγκρότημα ιερών και πιθανότατα σε αυτόν να οφείλεται η συγχώνευση στην ίδια θεϊκή οντότητα και λατρεία, της θεάς Τύχης, της Αφροδίτης και της Ίσιδας, βλ. Quantin 2017, 101-102 και σημ. 88. Επίσης, η Ίσιδα ήταν το αιγυπτιακό, μυθικό παράλληλο της Ιούς, η οποία ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με το Ιόνιο, βλ. Χαντέλη (υπό δημοσίευση).

¹¹⁵⁴ Quantin 2017, 101-102.

¹¹⁵⁵ Ευαγγελίδης 1919, 33-34.

¹¹⁵⁶ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 273· Hajdari *et al.* 2007, 356-359. Οι επιγραφές είναι γνωστές τουλάχιστον από το πέραςμα του Ιταλού αρχαιολόγου και ουμανιστή, Κυριακού Αγκωνίτη το 1434. Το λιμάνι των Γραμμάτων καταγράφεται και στους ελληνικούς Πορτολάνους του 16^{ου} αιώνα (1534-1573). Νέες επιγραφές δημοσίευσε ο H. Daumet τον 19^ο αιώνα και ο Patsch στις αρχές του 20^{ου}. Χωρίς αμφιβολία, οι επιγραφές κινδυνεύουν να εξαλειφθούν από τη φυσική διάβρωση, ενώ υπέστησαν και περαιτέρω ζημιά, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, οπότε και Αλβανοί στρατιώτες, που ήταν υπεύθυνοι για την ασφάλεια της εθνικής επικράτειας, σηματοδοτούσαν το πέραςμά τους, με την αναγραφή στον βράχο, με έντονα χρώματα, του ονόματος, του τόπου προέλευσης και της χρονολογίας της στρατιωτικής τους υπηρεσίας. Σήμερα κάτι ανάλογο γίνεται από τους τουρίστες, που, κατά τον ίδιο τρόπο, αφήνουν αναμνηστικά της παρουσίας τους. Μία από τις πιο σημαντικές αρχαίες επιγραφές είναι αυτή, που αναφέρει τον Γναίο Πομπήιο «Γν. Πομπήιος / Αρι[- - -]» και μαρτυρεί την παρουσία του ίδιου ή έστω των υποστηρικτών του στον όρμο, κατά τη διάρκεια του ρωμαϊκού εμφυλίου (49-48

Στην περιοχή λειτουργούσε, όμως, και λατομείο για την εξόρυξη του άφθονου ασβεστολίθου¹¹⁵⁷. Η αρχή της εκμετάλλευσης και χρήσης του τοπικού λίθου τοποθετείται κατά την ίδρυση των ελληνικών αποικιών τον 6^ο αι. π.Χ., ενώ έλαβε ιδιαίτερη ώθηση την περίοδο της εκτεταμένης αστικοποίησης και μνημειακής οικοδόμησης του 4^{ου} - 3^{ου} αι. π.Χ. Συνεπώς, οι επιγραφές των Γραμμάτων, που είναι σήμερα ορατές, χρονολογούνται από τον 3^ο αι. π.Χ. και όχι πρωτότερα, ειδάλλως θα είχαν καταστραφεί¹¹⁵⁸. Στον όρμο αυτό μαρτυρείται η λατρεία των Διοσκούρων, που ήταν οι προστάτες των πλοίων και των ναυτικών, όπως αποδεικνύουν και οι εν λόγω αφιερώσεις της ελληνιστικής περιόδου¹¹⁵⁹. Λατρεία και ιερό των δίδυμων αδελφών υπήρχε και στην Κέρκυρα¹¹⁶⁰, ενώ είναι άξιο προσοχής ότι συμμετείχαν στην Αργοναυτική Εκστρατεία και συνδέονταν με ένα περιστατικό διάσωσης του πληρώματος και αποφυγής του ναυαγίου, μετά από μία τρομερή τρικυμία (Διοδ. Σικ. 4.43.2· 4.48.6). Οι Διόσκουροι απεικονίζονται, όπως εκτέθηκε παραπάνω και στα νομίσματα των Αμάντων, γεγονός που ίσως υποδηλώνει ότι οι τελευταίοι εξέτειναν τον έλεγχο τους έως εκεί ή ότι διέθεταν σε μία από αυτές τις ακτές διέξοδο προς τη θάλασσα ή έστω ότι ήταν μέρος μιας πολιτιστικής ενότητας και λατρευτικής κοινής, που τους συνέδεε με τα κεραύνια παράλια της Χαονίας¹¹⁶¹.

Οι επιγραφές των Γραμμάτων είναι απλοϊκές και έχουν τη μορφή «*ἐμνήσθη παρὰ τοῖς Διοσκόροις*» ή «*παρὰ τοῖς κυρίοις Διοσκόροις*», με το όνομα ενός προσώπου να ακολουθεί σε γενική¹¹⁶². Αυτό σημαίνει ότι εκείνος, που βρέθηκε στη συγκεκριμένη τοποθεσία, μνημονεύει μαζί με τις δύο θεότητες κάποιον άλλο συγγενή ή φίλο, ενδεχομένως συνταξιδιώτη, συμπολεμιστή ή σύντροφο στη δουλεία, τον οποίο και τοποθετεί υπό θεϊκή προστασία και επίβλεψη. Συνεπώς, δεν πρόκειται για μνημόνευση νεκρών, που χάθηκαν στη θάλασσα, αλλά για μία προσευχή στις

π.Χ.). Η υπόλοιπη επιφάνεια της επιγραφής είναι κατεστραμμένη και έτσι δεν είναι γνωστό αν ακολουθούσαν και άλλα ονόματα αξιωματούχων και στρατιωτών. Βέβαια, πιθανότατα να πρόκειται και για τον μεγαλύτερο γιο του, που είχε το ίδιο όνομα και είχε, μάλιστα, καταφέρει να αποσπάσει τον Ωρικό από τον Καίσαρα, πριν πλεύσει για τη Λίσσο (Καίσι., *Εμφ. Πολ.* 3.40). Η πιο εξέχουσα επιγραφή της βυζαντινής περιόδου είναι αναμφίβολα αυτή, που μνημονεύει την παρουσία του αυτοκράτορα, Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, ο οποίος το 1369 σταμάτησε στον όρμο κατά το ταξίδι του στην Ιταλία, όπου κατευθύνθηκε για να ζητήσει τη βοήθεια του Πάπα και του δυτικού χριστιανισμού έναντι της οθωμανικής απειλής, «*Ἐν ἔτη ζωοῦ ἦλθεν / Βασιλεὺς Ρ[ωμαιοῦν] / Ἰω(άννης) ὁ Παλεολ[όγος]*», βλ. Hajdari *et al.* 2007, 387-388 αρ. Β 2, 393-394 αρ. Β 1· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 138-140.

¹¹⁵⁷ Hajdari *et al.* 2007, 356· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 139.

¹¹⁵⁸ Hajdari *et al.* 2007, 357· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 139.

¹¹⁵⁹ Ευαγγελίδης 1919, 33-34· Quantin 2017, 99-101. Κατά τις παραδόσεις, οι Διόσκουροι είχαν τη δύναμη να σώζουν οποιονδήποτε βρισκόταν σε κάποιο θαλάσσιο κίνδυνο, αν αυτός τους επικαλείτο με ευσέβεια «*ὥσθ' ὀρωμένους ὑπὸ τῶν ἐν τῇ θαλάττῃ κινδυνεόντων σώζειν, οἵτινες ἂν αὐτοὺς εὐσεβῶς κατακαλέσωνται*» (Ισοκρ. 10.61). Είχαν λάβει, λοιπόν, την επίκληση «Σωτήρες» και ήταν θεοὶ των οὐρίων ανέμων, που μπορούσαν να εξασφαλίσουν την ασφαλή πλεύση και τον γυρισμό στην πατρίδα «*πνεῦμα δ' ἔξειτ' οὐρίον: σωτήρε δ' ἡμεῖς σὼ κασιγνήτω διπλῶ πόντον παριππεύοντε πέμμομεν πάτραν*» (Ευρ., *Ελένη* 1663-1665). Αντίθετα, η αδερφή τους, η Ελένη, μπορεί να ήταν αρχικά μία δυσόιση θεότητα για τους ναυτικούς, όπως υποδεικνύει το επίθετό της «*ἐλένας*», που δηλώνει αυτή, που αφανίζει τα πλοία, βλ. Perdriest 1896/97, 165· Skutsch 1987, 188-193· Liddell-Scott 2007, λ. *ἐλέ-νας*.

¹¹⁶⁰ Hajdari *et al.* 2007, 362-363.

¹¹⁶¹ Βέβαια, οι Διόσκουροι μπορεί να συνδέονται και με τη λατρεία του πατέρα τους, Δία, που είναι εξέχουσα και διάχυτη σε όλη την Ήπειρο, βλ. Quantin 2017, 105.

¹¹⁶² Τη μεσαιωνική περίοδο οι επικλήσεις απευθύνονταν στον Ιησού Χριστό και είχαν εν γένει τη μορφή: «*Κ(ύρι)ε βοήθει του δούλου σου...*», βλ. Hajdari *et al.* 2007, 388-393.

θεότητες του όρμου υπέρ υγείας και προστασίας των ζωντανών¹¹⁶³. Η παρουσία των Διοσκούρων σε αυτόν τον όρμο προϋποθέτει και την ύπαρξη ιερού, αλλά δεν υπάρχει κανένα ίχνος του και πιθανόν να ήταν υπαίθριο και όχι κάποιο λίθινο οικοδόμημα. Μία κατηγορία επιγραφών είναι αυτή, που περιέχει τον όρο «συνδούλοι»¹¹⁶⁴:

Ἐμνήσθη<ι>
Τρύφων παρὰ
τοῖς Διοσκόροις
μετ(ὰ τ)ῶν συν-
[δούλω]ν Μάρ-
[κου, Κερ]κηνί-
[ου]

Ο Τρύφων, λοιπόν, μνημονεύει τους συντρόφους του στη δουλεία, Μάρκο και Κερκήνιο, μαζί με τους Διοσκόρους, θέτοντάς τους υπό την προστασία των γιων του Δία. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή, που κάποιος ζητά τη θεϊκή εύνοια για τους «συνδούλους» του, αλλά και τους «εξελεύθερους», δηλαδή τους απελευθέρους, γεγονός που σημαίνει ότι οι δεσμοί διατηρούνταν και μετά τις απελευθερώσεις¹¹⁶⁵. Σε έναν άλλο βράχο αναφέρονται οι «συνστρατιώτες», που είναι οι συμπολεμιστές και η παρουσία τους εκεί μπορεί να αφορά κάποια σωτηρία από ναυάγιο, ναυμαχία ή ακόμη και από την πειρατεία, που, χωρίς αμφιβολία, την περίοδο εκείνη ήταν σε έξαρση, κατά μήκος των ακτών του Ιονίου. Είναι εξαιρετικά πιθανό ο όρμος αυτός να αποτελούσε ενίοτε και βάση ή ορμητήριο των πειρατών, ενώ οι σπηλιές του θα χρησιμοποιούνταν ως κρυψώνες για επιθέσεις στα εμπορικά πλοία, που έβρισκαν καταφύγιο από τις καιρικές συνθήκες¹¹⁶⁶. Μία άλλη κατηγορία περιέχει την ίδια προσευχή ή αφιέρωση για οικογενειακά πρόσωπα, όπως η αδερφή ή τα αδέρφια κάποιου¹¹⁶⁷, ενώ είναι αξιοσημείωτη μία επιγραφή, που μνημονεύει τους «έν οἴκῳ»¹¹⁶⁸:

Ἐμνήσθη
Πέλλας τ-
ῶν ἐν οἴκῳ.

Η επίκληση αυτή του Πέλλα δεν αφορά μόνο την οικογένειά του, αλλά όλα τα μέλη του οίκου του, ακόμη και τους δούλους. Άλλες επιγραφές γίνονται υπέρ υγείας και εξ

¹¹⁶³ Είναι άξιο επισήμανσης ότι στην αρχαιότητα οι επισκέπτες ενός τόπου δεν ανέφεραν στις επικλήσεις τους μόνο τον εαυτό τους, αλλά συχνά ανέγραφαν στην πέτρα μαζί με τους θεούς το όνομα ενός γονέα ή φίλου, χωρίς να τους έχει ζητηθεί και αυτή είναι η έννοια της «μνησθῆναι τινός παρὰ τοῖς θεοῖς», που ανευρίσκεται σε πολυάριθμα αιγυπτιακά μνημεία, βλ. Hajdari *et al.* 2007, 365.

¹¹⁶⁴ Hajdari *et al.* 2007, 375 αρ. Α 1.

¹¹⁶⁵ Hajdari *et al.* 2007, 366, 376 αρ. Ι 6.

¹¹⁶⁶ Hajdari *et al.* 2007, 367.

¹¹⁶⁷ Hajdari *et al.* 2007, 379-380 αρ. Α 2· 380 αρ. Ι 12.

¹¹⁶⁸ Hajdari *et al.* 2007, 378 αρ. F 16.

αυτών μία είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς πιθανότατα μαρτυρεί την ύπαρξη ενός αρχιερέα, βάσει της συμπλήρωσης του Σπυρίδωνος Λάμπρου¹¹⁶⁹:

Μνησθῆς ὁ ἀρ-
χιερεὺς τῆς ὑ-
γίας Ἀπολλω-
νίου τοῦ Διο-
γένους

Συνεπώς, ἴσως ἡ λατρεία στον ὄρμο των Γραμμάτων να ἦταν οργανωμένη και να μη στηριζόταν μόνο στην καλή θέληση και πίστη των ταξιδιωτῶν, ἀλλὰ και στην ὑπαρξη ενός μεσολαβητῆ με το θεϊκό στοιχείο, ἔστω και με προσωρινή ἢ εποχιακή παρουσία. Εκτός ἀπὸ τους δίδυμους γιους του Δία, ἄλλες θεότητες, που μαρτυροῦνται στον ὄρμο την ελληνιστική εποχή και τα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια εἶναι ἡ Θέμις και ἡ Ἴσιδα, ἡ οποία λατρευόταν ως *ευπλοία* στη Δήλο και *πελαγία* στη Λέσβο, στην Ἰασό της Καρίας κλπ¹¹⁷⁰. Μία ἄλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση εἶναι αὐτή του δούλου Εὐημέρου, που απευθύνεται στους Διοσκούρους για δύο πολίτες του Ἰλίου, ἴσως μιας ηπειρωτικῆς πόλης, ὅπως θα εκτεθεῖ παρακάτω, τον Ερμοκράτη και τον Δημήτριο¹¹⁷¹:

Εὐήμερος
δοῦλος Ἐ-
ρμοκράτου
καὶ Δημητρί-
ου Ἰλιέων ἐ-
μνήσθη πα-
ρὰ τοῖς θεοῖς

Συνεπώς, τα πρόσωπα, που μνημονεύονται δεν εἶναι κατ' ἀνάγκην παρόντες, ἐνῶ οι χαρακτες των επιγραφῶν εἶναι ταξιδιώτες και συχνά ἀπὸ μακριά: ἀπὸ την Ηράκλεια του Πόντου, την Πελαγονία της Μακεδονίας, τη Φώκαια της Ἰωνίας, ἀκόμη και τη Σεβαστή, δηλαδή τη Σαμάρεια της Παλαιστίνης¹¹⁷². Ἀπὸ τα ἀνωτέρω, λοιπόν, επιβεβαιώνεται ἡ μεγάλη κινητικότητα, που υπήρχε στο Ἰόνιο, καθὼς και ἡ σημασία αὐτῶν των μικρῶν ὄρμων της χαονικῆς ακτῆς για την προσωρινή στάση των πλοίων, κατὰ τη διάρκεια των ταξιδιῶν.

Εἶναι ἀκόμη αξιοσημείωτη μία ἀνάγλυφη ἀπεικόνιση ἀπὸ ἓνα παράκτιο σπήλαιο, που βρίσκεται 3 χλμ. βορείως των Γραμμάτων (εἰκ. 223). Στα δεξιά του ἀναγλύφου ὑπάρχει μία επιγραφή της αυτοκρατορικῆς περιόδου, που φαίνεται να συνδέεται με την παράσταση και περιέχει μία σειρά ἀπὸ ονόματα και ἀξιώματα, ὅπως αὐτό του ναυκλήρου¹¹⁷³. Το ἀνάγλυφο εἶναι σε κακή κατάσταση, ἀλλὰ διακρίνεται μία

¹¹⁶⁹ Λάμπρου 1915, 31 ἀρ. 15· Hajdari *et al.* 2007, 385-387 ἀρ. Κ 3, 2.

¹¹⁷⁰ Hajdari *et al.* 2007, 369.

¹¹⁷¹ Hajdari *et al.* 2007, 381 ἀρ. F 8.

¹¹⁷² Hajdari *et al.* 2007, 368.

¹¹⁷³ Cabanes - Drini - Hatzopoulos 2016, ἀρ. 266.

ιστάμενη ανδρική μορφή, με το αριστερό γόνατο λυγισμένο, που κραδαίνει ένα ρόπαλο ή λαγωβόλον και περιστοιχίζεται από μία οφιοειδή βλάστηση, που φέρει πολλούς καρπούς. Πιθανότατα να πρόκειται για τον μύθο του Ηρακλή στον κήπο των Εσπερίδων, που αφορούσε ένα, επικίνδυνο, κοπιώδες, αλλά εν τέλει καρποφόρο, ταξίδι στη μακρινή Δύση¹¹⁷⁴.

4.5.5. Καρία - Κάστιδα - Αθαμανία - Ηδωνία

Στον *Περίπλου* του Ψευδο-Σκύλακα, σε ένα από τα πιο παραφθαρμένα χωρία, που αφορούν τη Χαονία, παρατίθενται πολύτιμες πληροφορίες για την περιοχή των Κεραυνίων «*ἄπασιν ὄμοροι ἐν μεσογείᾳ Ἀγίντανες (διόρθ. Ατιντάνες) ὑπὲρ τῆς Ὀρικήας καὶ Καρίας μέχρι Ἡδωνίας. ἐν τῇ Κάστιδι χώρα εἶναι λέγεται δεδιος (διόρθ. πεδίον), ὄνομα... (κενό ἔξι γραμμάτων) Ἐρύθεια. ἐνταῦθα ὁ Γηρύνης λέγεται ἦκειν, καὶ τοὺς βοῦς βουκολεῖν. κατὰ ταῦτά ἐστι τὰ Κεραύνια ὄρη ἐν τῇ Ἡείρῳ*» (26)¹¹⁷⁵.

Η ύπαρξη του τοπωνυμίου «Καρία» εκ πρώτης όψεως φαίνεται παράδοξη και κατά συνέπεια αλλοιωμένη. Έχει διορθωθεί ως *Χαονία* από τον Isaac Voss και ως *Δεξαρία* από τον Rudolph Heinrich Klausen, ενώ στην έκδοση του Karl Müller αναγράφεται ως *Καρία*, αλλά με αστερίσκο. Η Ηδωνία παραπέμπει στους Θράκες Ἡδωνες, που, όμως, βρίσκονται αρκετά μακριά και γι' αυτό έχει συμπληρωθεί ως *Δωδωνία* (Palmer). Τέλος, το «Κάστιδι» έχει αντικατασταθεί, όπως προειπώθηκε, από το Κέστριδι (Müller), λόγω των περίφημων λαρινών βοδιών της χαονικής Κεστρίνης, που αναφέρονται σε άλλες πηγές.

Ωστόσο, ο Hammond δέχεται την ύπαρξη της πεδιάδας Κάστιδος ή Κάστιδας, μιας ηπειρωτική Καρίας, ακόμη και της Ηδωνίας ως περιοχής νοτίως του Σιουσίτσα¹¹⁷⁶. Για την τοποθέτηση της πρώτης έχει προτείνει την πεδιάδα των Δουκάτων¹¹⁷⁷, ενώ για την προέλευση του τοπωνυμίου, τη λέξη «κάστον», που στη διάλεκτο των Αθαμάνων σήμαινε ξύλο «*κάστον· ξύλον. Αθαμᾶνες*» (Hσύχ. λ. *κάστον*)¹¹⁷⁸. Συνεπώς, η ονομασία χαρακτήριζε ένα τόπο με πλούσια ξυλεία και πράγματι η συγκεκριμένη πεδιάδα, στα νότια του Ωρικού, διέθετε πυκνά δάση, όπως έχει πολλάκις επισημανθεί¹¹⁷⁹. Η ταύτιση αυτή ενισχύεται από ένα χωρίο του Λουκανού, που αναφέρει, μετά τον δαρδάνιο τόπο του Ωρικού, τα δάση, όπου περιφέρονταν οι

¹¹⁷⁴ Quantin 2017, 102. Είναι άξιο προσοχής ότι μία από τις Εσπερίδες ήταν η Ερύθεια, μυθικό όνομα, που ανευρίσκεται ως τοπωνύμιο για το βασίλειο του Γηρύνη στον άλλο άθλο του Ηρακλή στη Δύση, που, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, συνδέεται ιδιαίτερα με τη Χαονία. Ενδιαφέρον είναι ότι στον μύθο των Εσπερίδων ο Ηρακλής, σε αναζήτηση των χρυσών μήλων, περνάει από τον ποταμό Εχέδωρο (Γαλλικός της Μακεδονίας), στην Ιλλυρία και έπειτα στον Ηριδανό, το δυτικότερο ποτάμι της Ευρώπης (αργότερα ταυτίστηκε με τον Πάδο και άλλους βλ. Liddell - Scott 2007, λ. *Ἡριδανός*) και ίσως πρόκειται για μυθική αντανάκλαση της πορείας, που ακολουθείτο στην αναζήτηση και εκμετάλλευση των χρυσοφόρων πηγών της Δύσης, «*βαδίζων δὲ δι' Ἰλλυρίων, καὶ σπεύδων ἐπὶ ποταμὸν Ἡριδανόν*» (Ψευδο-Απολλόδ., *Βιβλ.* 2.5.11).

¹¹⁷⁵ Hammond 1967, 522.

¹¹⁷⁶ Hammond 1967, 522-523.

¹¹⁷⁷ Hammond 1967, 512, 522-523.

¹¹⁷⁸ Hammond 1967, 806, λ. *Κάστις*.

¹¹⁷⁹ Bereti *et al.* 2013, 163· βλ. και παραπάνω στον «Ωρικό».

Αθαμάνες “*tunc qui Dardaniam tenet Oricon, et vagus altis, dispersus silvis Athamas*” (Φαρσ. 3.187-188)¹¹⁸⁰.

Σημειωτέον ότι ο Αθάμας ήταν, κατά τη μυθολογία, ο σύζυγος της Ινούς ή Λευκοθέας, η οποία, όπως προειπώθηκε, παρουσιάζεται στην Οδύσσεια ως θαλάσσια θεά κοντά στα ύδατα των Φαιάκων και άρα κάπου κοντά στα Κεραύνια. Ο Αθάμας ήταν, επίσης, άρρηκτα συνδεδεμένος με τη Βοιωτία «*τῶν δὲ Αἰόλου παίδων Ἀθάμας, Βοιωτίας δυναστεύων*» (Ψευδο-Απολλόδ., Βιβλ. 1.9.1) και η Ινώ με τους Φοίνικες-Βοιωτούς, ως κόρη του Κάδμου (Βιβλ. 3.4.2). Η βοιωτική, μάλιστα, πεδιάδα, όπου κατοικούσε ο ήρωας ονομαζόταν Αθαμάντιον πεδίων «*πεδίων καλούμενόν ἐστὶν Ἀθαμάντιον: οἰκῆσαι δὲ Ἀθάμαντα ἐν αὐτῷ φασιν*» (Παυσ. 9.24.1). Το τοπωνύμιο Αθαμάντιον, στο θηλυκό Αθαμαντία, παρουσιάζει μία ομοιότητα με την Αμαντία και είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι ο Ρωμαίος συγγραφέας, Λεύκιος Αμπέλιος, αναφέρει την Απολλωνία στην Αθαμαντία, όπου υπήρχε το όρος Νυμφαίο και η ορυκτή πίσσα “*Apollonia <e in> Athamantia <a mari> milia passus quinque in monte nymphaeum; ibi ignis est, et de terra exit flamma in silva Panis symphonia in oppidum auditur. item sub eo monte in campo lacus aquae pleni; inde pix exit et bitumen; cum manibus subplodas, pix alte attollitur et quasi ab aqua bullescit*” (Liber memorialis 8.1.1-6)¹¹⁸¹.

Ωστόσο, το χωρίο θεωρείται αρκετά αλλοιωμένο και υπάρχει μόνο ένα χειρόγραφο, του οποίου η διατύπωση έχει ως εξής: “*Apollonia etcathamantia milia passus quinque in monte limfae ubi ignis est*”. Ως αρμόζουσες συμπληρώσεις του «Αθαμαντία», έχουν προταθεί η Ταυλαντία, διότι η Απολλωνία ήταν στην χώρα των Ταυλαντίων, ακόμη και η Ατιντανία, ενώ ο Hammond υιοθετεί τη διόρθωση σε “*aut ab Amantia*”, από τη στιγμή μάλιστα που και το Νυμφαίο καταγράφεται παραφθαρμένο ως “*limfae*”¹¹⁸². Όποιο κι αν είναι το γνήσιο τοπωνύμιο του ανωτέρω χωρίου, δεν αποκλείεται να είχε επιβιώσει όντως στη μυθολογία κάποια σύνδεση του τόπου με τον Βοιωτό Αθάμαντα, αλλά και να υπήρχε μία θέση, που ονομαζόταν Αθαμαντία και μετατράπηκε σε παραθαλάσσια Αμαντία, λόγω των παρακείμενων Αμάντων. Ενδεχομένως σε αυτό το πλαίσιο να εντάσσεται και η παράδοση μαρτυρία του Στέφανου Βυζάντιου ότι η Αθαμανία ήταν και περιοχή στην Ίλλυρία «*Ἀθαμανία, χώρα Ἰλλυρίας, οἱ δὲ Θεσσαλίας. τὸ ἔθνικὸν Ἀθαμᾶνες*» (Στέφ. Βυζ. λ. Ἀθαμανία).

Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι η ονομασία του ποταμού Κελυδνού, που εξέβαλλε στον κόλπο του Αυλώνα, είναι προελληνική¹¹⁸³ και παραπέμπει σε έναν ακόμη Βοιωτό ήρωα «*ἄξει Καλύδνου τύρσιν Ἄνων τε γῆν*» (Λυκ., Αλεξ. 1209)¹¹⁸⁴. Κατά μία

¹¹⁸⁰ Βέβαια, ίσως αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο Λουκανός ως ποιητής δεν δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη γεωγραφική ακρίβεια και θα μπορούσε να αναφέρει απλώς τα πιο χαρακτηριστικά τοπωνύμια και εθνώνυμια της Ηπείρου και της Ίλλυρίας, καθώς μετά τους Αθαμάνες έπονται ο ποταμός Ἄγυρτος, που εξέβαλλε στην Αδριατική και οι Εγγελείς “*silvis Athamas, et nomine prisco Encheliae, versi testantes funera Cadmi, Colchis et Adriacas spumans Apsyrtis in undas*” (Φαρσ. 3.188-190).

¹¹⁸¹ Έξαλλου, όπως εκτέθηκε παραπάνω, έχει γενικά εγείρει προβληματισμό η καταγραφή στον Κλαύδιο Πτολεμαίο μιας παραθαλάσσιας Αμαντίας, μετά την πόλη του Αυλώνα και πριν τις εκβολές του Κελυδνού (3.13.5).

¹¹⁸² Hammond 1967, 233.

¹¹⁸³ Ευαγγελίδης 1947, 9· Δάκαρης 1964, 3-4· του ίδιου 1972, 51.

¹¹⁸⁴ Σύμφωνα με την παράδοση, ο Κάλυδνος ήταν γιος του Ουρανού και υπήρχε ένα νησί με αυτό το όνομα, αλλά και μία ομώνυμη πόλη, η μετέπειτα Θήβα «*Κάλυδνα, νῆσος. καὶ πόλις Θήβης, ἀπὸ*

εκδοχή, ο ήρωας αυτός ήταν ο πρώτος βασιλιάς της Θήβας, πρόγονος του Ωγύγη και ιδρυτής της πόλης ή των τειχών της, που αποκλήθηκαν από εκείνον Κάλυδνα ή Καλύδνου Τύρσις (τείχη του Καλύδνου), διότι πρώτοι οι Τυρσηνοί, που παραδοσιακά ήταν Πελασγοί, επιδόθηκαν στην οχύρωση «*Καλύδνου τύρσιν. Τύρσις, τὸ τείχος, ὅτι πρῶτοι Τυρσηνοὶ τειχοποιεῖν ἤρξαντο. Καλύδνου δὲ τύρσιν νῦν τὰς Θήβας λέγει· Κάλυδνος γάρ τις ἐβασίλευσε πρῶτος τῶν Θηβῶν, μεθ' ὃν Ὁγυγος· ὄντινα Κάλυδνον και πυργῶσαι τινές φασι τὰς Θήβας*» (Τζέτζ., *Σχόλ. εις Λυκ. Αλεξ.* 1209)¹¹⁸⁵. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι ως επίθετο η λέξη προσδιόριζε κάτι πολύ παλαιό «*καλυδναῖον· ἀρχαῖον, παλαιόν*», ενώ ήταν χαρακτηρισμός του Ἄδη και ταυτόχρονα σήμαινε και «*πρωινός*», γεγονός που μπορεί να είχε κάποια σύνδεση με την Ανατολή και ίσως εκ νέου με τους Φοίνικες «*καλυδναῖος· Αἰδωνεύς. καὶ πρωινός. καὶ ἀρχαῖος, παλαιός*» (ΗΣΥΧ. λ. *καλυδναῖον, καλυδναῖος*). Εξάλλου, την ίδια σημασία είχε, σύμφωνα με τα παραπάνω και το υδρονύμιο του Αώου¹¹⁸⁶.

Η επόμενη αμφιλεγόμενη τοπωνυμία και τοποθεσία από το χωρίο του Ψευδο-Σκύλακα είναι η Ηδωνία (ή Ιδωνία)¹¹⁸⁷, που δεν αναφέρεται πουθενά αλλού κι αν όντως υπήρχε μια περιοχή εντός ή κοντά στη Χαονία με αυτή την ονομασία, παραμένει εντελώς άγνωστη. Ωστόσο, σε ένα λήμμα του Ησύχιου παραδίδεται ότι η Μολοσσία αποκαλείτο πρωτύτερα, μάλλον πριν την άφιξη των Μολοσσών, Αδανίνη «*Ἀδανίην· οὕτως τὸ πρότερον ἢ Μολοσσία ἐκαλεῖτο*» (ΗΣΥΧ. λ. *Ἀδανίην*). Ο Hammond αναφέρει αυτή την πληροφορία, θεωρώντας ότι το τοπωνύμιο Αδανίνη ή Αδανία δεν είναι ελληνικό και έχει ανατολικές ρίζες¹¹⁸⁸. Πάντως, αν όντως είναι αρχαιότατο, αλλά έχει επιβιώσει και μέχρι τον Ησύχιο, είναι πιθανό να καταγράφεται και στον Ψευδο-Σκύλακα και ίσως η Ηδωνία να μπορεί να διορθωθεί σε Αδανία, αντί του Δωδωνία, όπως πρότεινε ο Palmer. Το τοπωνύμιο παρουσιάζει, επίσης, μία ομοιότητα με το «*Αἰδωνεύς*», το όνομα ενός μυθικού βασιλιά των Μολοσσών, αλλά και του Ἄδη του θεσπρωτικού Νεκυιομαντείου «*εἰς Ἡπειρον συναπεδήμησεν ἐπὶ τὴν Αἰδωνέως θυγατέρα τοῦ Μολοσσῶν βασιλέως, ὃς τῆ γυναικὶ Φερσεφόνην ὄνομα θέμενος, Κόρην δὲ τῆ θυγατρὶ, τῶ δὲ κυνὶ Κέρβερον*» (Πλούτ., *Θησ.* 31.4)¹¹⁸⁹. Θα μπορούσε να ειπωθεί, λοιπόν, ότι ίσως το *Αδανίην* να ήταν μία άλλη αρχαιότατη ονομασία της χώρας των Θεσπρωτών, στα εδάφη των οποίων βρισκόταν το βασίλειο του Ἄδη. Παρόλα αυτά, μία επιγραφή, που βρέθηκε στο Νουνεσάτι Θεσπρωτίας φέρει την ανάγνωση «*ΑΝΗΔ. ΝΕΣΑΤΗΣ*» και έχει διορθωθεί από τον Hammond σε «*[— —]*αν

Καλύδνου παιδὸς Οὐρανοῦ. λέγεται καὶ Καλυδνός, ὁ πολίτης Καλυδναῖος, καὶ Καλυδνὶς τὸ θηλυκόν, καὶ Καλυδνεὺς ὁ Ἀπόλλων καὶ Καλύδνιος, ὡς Ἄνδροτίων ἔκτη Ἀτθίδος» (Στέφ. Βυζ. λ. *Κάλυδνα*).

¹¹⁸⁵ Είναι αξιοσημείωτο ότι, κατά τα σχόλια του Λυκόφρονα, δύο νησιά απέναντι από την Τροία έφεραν την ίδια ονομασία «*Καλύδναι νῆσοι δύο Τροίας ἀπὸ τινος Καλυδνοῦ λεγόμεναι*» (Τζέτζ., *Σχόλ. εις Λυκ. Αλεξ.* 25) και ως γνωστόν οι νῆσοι απέναντι από αυτές τις μικρασιατικές ακτές (Λήμνος, Ἴμβρος, Τένεδος) είχαν από παλαιά κατοικηθεί από Πελασγούς, οι οποίοι βρισκόνταν εκεί ακόμη και την κλασική εποχή (Ηρόδ. 5.26).

¹¹⁸⁶ Για τους στενούς δεσμούς μεταξύ Ηπειρωτών και Βοιωτών, βλ. Σακελλαρίου 1970, 361· Roesch 1987, 179-183· και στην παρούσα μελέτη, παραπάνω για το εθνώνυμιο των Χαόνων και σποραδικά.

¹¹⁸⁷ Hammond 1967, 513 σμ. 1.

¹¹⁸⁸ Hammond 1967, 412 σημ. 3.

¹¹⁸⁹ Βλ. και Πλούτ., *Θησ.* 35.1.

Ἡδ[ω]νεσάτης» και καθώς η κατάληξη «-ατης» αφορά κυρίως εθνικά, θα μπορούσε, κατά τον ίδιο, να συνδέεται με την Ἡδωνία του *Περίπλου*¹¹⁹⁰.

4.5.8. Κάρες - Κεραΐνες - Χεμάριοι - Κεμάριοι

Ἡ Καρία τοποθετήθηκε από τον Hammond νοτίως του Ωρικού, πιθανώς στην περιοχή Vranisht του Αυλώνα¹¹⁹¹. Ἡ ομωνυμία με τη χώρα της Μ. Ασίας οδήγησε τους εκδότες και τους μελετητές να εκλάβουν το τοπωνύμιο ως παραφθαρμένο. Ὡστόσο, σε χωρίο του Ριανού αναφέρονται και πάλι Κάρες μαζί με τους Δωνεττίνους, ένα ηπειρωτικό φύλο «*ἐπὶ δὲ Δωνεττῖνοι, ἀτὰρ (δυο) καΐδεκα Κᾶρες*» (*FGrH* 265 F 22/ Στέφ. Βυζ. λ. *Δωνεττῖνοι*). Με τους Δωνεττίνους, όμως, παρατίθεται σε άλλο χωρίο και ένα ακόμη φύλο, οι «ταχείς» Κεραΐνες¹¹⁹², εθνώνυμο, που δεν είναι γνωστό από αλλού και θα μπορούσε να είναι μια παραλλαγμένη μορφή αυτού των Καρών «*Δωνεττῖνοι, ἔθνος Μολοσσικόν. Ριανός δ' Θεσσαλικῶν "αὐτὰρ Δωνεττῖνοι ἰδ' ὄτρηροὶ Κεραΐνες"*» (*FGrH* 265 F 15). Μία υπόθεση, που είχε διατυπωθεῖ για τους Κάρες, είναι ότι ἐπρόκειτο για μισθοφόρους, που βρέθηκαν στην Ἡπειρο¹¹⁹³.

Ὡστόσο, ο Hammond υποστήριξε ότι αποτελούσαν ένα ηπειρωτικό και συγκεκριμένα χαονικό φύλο, με βάση τις επιγραφικές μαρτυρίες, που υποδεικνύουν ότι το ἐπίθημα «Καρ-» ἦταν ἐγχώριο. Σε χρηστήριο, ἀμφίγραφο ἔλασμα από τη Δωδώνη του α' μισοῦ του 4^{ου} αἰ. π.Χ. τίθεται ένα ἰδιωτικό ἐρώτημα από κάποιον Καρίωνα «*Καρίων [ἐπερωτᾷ - -]*» (518A)¹¹⁹⁴. Επίσης, σε ψήφισμα ἀπονομῆς πολιτείας του 2^{ου} αἰ. π.Χ., ἐκ μέρους των Ἡπειρωτῶν, καταγράφεται το εθνικό Καρίωπος «*Λυσανία τοῦ Νικολάου Καριώπου περὶ προξενίας Γαίωι Δάζου Πολφεννίωι Βρεντεσίνοι*»¹¹⁹⁵. Σε ἄλλη ἀπελευθερωτική πράξη της ἴδιας περιόδου το ἐν λόγω εθνώνυμο μαρτυρεῖται ως Κάρωπος¹¹⁹⁶ «*ἀγαθᾷ τύχαι. στραταγοῦντος Ἀπειρωτᾶν Λυσανία Καρώπου*»¹¹⁹⁷, ἐνῶ σε χρηστήριο ἔλασμα από τη Δωδώνη ἀναφέρεται μία Καρεία, πιθανώς η χαονική «*ἔστιν κάθοδος εἰς Καρείαν ἐφ' οἷς αὐτὸς βόλεται*»¹¹⁹⁸.

¹¹⁹⁰ Hammond 1967, 737 ἀρ. 19.

¹¹⁹¹ Hammond 1967, 522· του ἴδιου 1989, 20-21.

¹¹⁹² Liddell-Scott 2007, λ. *ὄτρηρός*.

¹¹⁹³ Βλ. Hammond 1967, 522. Εἶναι, ἐπίσης, ἀξιοσημείωτο ότι από τα παραδιδόμενα ως ἐδάφη τους διέρρεε ο Κελυδνός και μαρτυρεῖται μία πόλη στη μικρασιατική Καρία, που ἔφερε ένα παρεμφερές τοπωνύμιο «*Κάλυνδα, πόλις Καρίας, ὡς Καρύανδα. τὸ ἐθνικὸν Καλυνδεύς. Ἡρόδοτος ὀγδόη*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Κάλυνδα*).

¹¹⁹⁴ Δάκαρης - Βοκοτοπούλου - Χριστίδης 2013, 158-159. Και ἄλλα ἰδιωτικά ἐρωτήματα τίθενται στη Δωδώνη από κάποιον Καρίωνα, βλ. των ἰδίων 2013, 343, 380, ἀρ. 3842, 4029B. Ὡστόσο, πρέπει να σημειωθεῖ ότι «Καρίων» ἦταν συχρὸ ὄνομα δούλου στην ἀρχαία Ελλάδα, που μαρτυροῦσε την εθνική ταυτότητα του δούλου, ἐνῶ, βάσει ἐνός σχολίου, προήλθε ἐτυμολογικά από τους κοντούς Κάρες μισθοφόρους «*ἐντεῦθεν γὰρ τοὺς μικροὺς στρατιώτας τινες Καρίωνας προσηγόρευον*» (Σχόλ. εἰς *Πλ. Εὐθύδ.* 285c), βλ. Masson 1973, 17-19, 21· Lewis 2011, 98, 100 και σημ. 33, 101-103, 109, 111-112.

¹¹⁹⁵ Cabanes 1976, 554-557 ἀρ. 33.

¹¹⁹⁶ Hammond 1967, 649· Cabanes 1976, 365, 453.

¹¹⁹⁷ Cabanes 1976, 580 ἀρ. 54.

¹¹⁹⁸ Ευαγγελίδης 1958, 105· Daux 1959, 672· Hammond 1967, 522-523.

Οι Κάρες έχουν τοποθετηθεί από τον Hammond ανάμεσα στις πηγές του Κελυδνού και την περιοχή της Χιμάρας¹¹⁹⁹. Ο ίδιος, λοιπόν, συνδέει τους Ηπειρώτες Κάρες με την περιοχή της τελευταίας και βάσει του καταλόγου των θεαροδόκων του Άργους, που χρονολογείται περίπου το 330 π.Χ., θεωρεί ότι το φύλο αυτό είχε ανεξαρτητοποιηθεί την περίοδο εκείνη από τη Χαονία και αποτελούσε ένα αυτόνομο κράτος. Ο κατάλογος έχει ως εξής¹²⁰⁰:

[Φοιν]ίκα· Σατυρῖνος, Πυλάδας Κάρχαξ
[Κασσώπ]α· [.....]ιδας, Αίσχρίων Τεύθραντος
[Απο]λ[λ]ωνία· Δω[.]θεος
[.....]ν[.]νος
[Κόρκ]υρα· Ναι[- - - -]

Ο ιστορικός πρότεινε μεταξύ Φοινίκης και Απολλωνίας την αντικατάσταση του [Κασσώπ]α σε «[Κεμάρ]α», όπως είναι γνωστή η Χιμάρα στον μεταγενέστερο κατάλογο των Δελφών¹²⁰¹. Τη διάσπαση του χαονικού κράτους αποδίδει στις παρεμβάσεις του Αντιπάτρου της Μακεδονίας, που είχαν ως σκοπό την αποδυνάμωση του έθνους, για τον καλύτερο έλεγχο του¹²⁰². Η άποψη αυτή στηρίχθηκε στο προαναφερθέν χωρίο του Αρριανού, στο οποίο παραδίδεται, ότι μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου, οι Ιλλυριοί, η Μακεδονία, η Ήπειρος έως τα Κεραύνια και όλη η Ελλάδα δόθηκαν στον Κρατερό και τον Αντίπατρο «τὰ δὲ ἐπέκεινα τῆς Θραικῆς ὡς ἐπὶ Ἰλλυριοὺς καὶ Τριβαλλοὺς καὶ Ἀγριᾶνας καὶ αὐτὴ Μακεδονία καὶ ἡ Ἡπειρος ὡς ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ Κεραύνια ἀνήκουσα καὶ οἱ Ἕλληνες σύμπαντες» (FGrH 156 F 1, 7)¹²⁰³.

Παρόλα αυτά, σε χρηστήριο έλασμα από τη Δωδώνη, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., αναφέρονται οι κάτοικοι της Χιμάρας ως Χεμαρίοι (2012A)¹²⁰⁴:

περὶ τᾶς οἰκῆσιος τᾶς
ἐγ Χεμαρίων πότερον
αὐτεῖ οἰκέωντι

Η ονομασία αυτή θυμίζει το Χειμέριον της θεσπρωτικής Εφύρας, κοντά στην Αχερουσία λίμνη «ἐς Χειμέριον τῆς Θεσπρωτίδος γῆς. ἔστι δὲ λιμὴν, καὶ πόλις ὑπὲρ αὐτοῦ κεῖται ἀπὸ θαλάσσης ἐν τῇ Ἐλαιάτιδι τῆς Θεσπρωτίδος Ἐφύρη. ἐξίησι δὲ παρ’ αὐτὴν Αχερουσία λίμνη ἐς θάλασσαν· διὰ δὲ τῆς Θεσπρωτίδος Αχέρων ποταμὸς ῥέων ἐσβάλλει ἐς αὐτήν» (Θουκ. 1.46.3-4). Η λέξη «χειμέριος» δηλώνει τον χειμερινό και

¹¹⁹⁹ Hammond 1980a, 14· του ίδιου 1980b, 473. Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, ότι στο Κεπαρό της Χιμάρας (Qeparo) υπάρχει αρχαίο φρούριο πάνω σε λόφο, που ονομάζεται Karos, βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 232.

¹²⁰⁰ Charneux 1966, 157 I.

¹²⁰¹ Hammond 1980a, 13-15· του ίδιου 1980b, 472.

¹²⁰² Hammond 1980a, 16, 19· του ίδιου 1980b, 473.

¹²⁰³ Σύμφωνα με τον Hammond, εννοείται η ηπειρωτική έκταση έως το νοτιότερο τμήμα των Κεραυνίων, δηλαδή από το Ακρωτήριο Γλώσσα (χερσόνησος Καραμπουρούν) έως λίγο βορειότερα του Βουθρωτού, βλ. του ίδιου 1980b, 471-473.

¹²⁰⁴ Δάκαρης - Βοκοτοπούλου - Χριστίδης 2013, 468.

θυελλώδη¹²⁰⁵, ένα τοπωνύμιο, που ταιριάζει απόλυτα στην παράλια αυτή ζώνη, στο μέσο των Κεραυνίων. Κατά μία υπόθεση, η ομοιότητα Χειμέριον-Χεμαρίων οφείλεται σε μυθολογική μετατόπιση της εισόδου του Κάτω Κόσμου βορειότερα¹²⁰⁶. Παρόλα αυτά, το τοπωνύμιο παραδίδεται από τον Πλίνιο ως Χίμαιρα “*in Epiri ora castellum in Acrocerauniis Chimera*” (Φυσ. Ιστ. 4.1.4). Η Χίμαιρα είναι ο θηλυκός τράγος ή αίγα¹²⁰⁷ και η ονομασία αυτή θα μπορούσε να αφορά την κτηνοτροφία της περιοχής, αναμφίβολα κατάλληλης για την εκτροφή αιγοπροβάτων, λόγω των κεραύνιων ορεινών όγκων και ταυτόχρονα των παράλιων χειμαδιών.

Στη μυθολογία, όμως, η Χίμαιρα ήταν ένα τρομερό υβριδικό τέρας «είχε δὲ προτομήν μὲν λέοντος, οὐρὰν δὲ δράκοντος, τρίτην δὲ κεφαλὴν μέσσην αἰγός, δι’ ἧς πῦρ ἀνίει» (Ψευδο-Απολλόδ., Βιβλ. 2.3.1), το οποίο εξέτρεφε ο βασιλιάς Αμισώδαρος «*Ἀμισωδάρου, ὃς ῥα Χίμαιραν θρέψεν*» (Ομ., Ιλ. Π 328-329), κατά μία εκδοχή, ηγεμόνας της Καρίας «*Ἀμισωδάρου οὗτος Καρίας δυνάστης*» (Ευστ., Σχόλ. εις Ομ. Ιλ. Π 328). Η κόρη του είχε παντρευτεί τον Βελλεροφόντη, ο οποίος ήταν γιος του βασιλιά της Κορίνθου και αυτός, που εξουδετέρωσε το τέρας «*Σίσυφος δὲ ὁ Αἰόλου κτίσας Ἐφύραν τὴν νῦν λεγομένην Κόρινθον γαμεῖ Μερόπην τὴν Ἄτλαντος. ἐξ αὐτῶν παῖς γίνεται Γλαῦκος, ᾧ παῖς Βελλεροφόντης ἐξ Εὐρυμέδης ἐγεννήθη, ὃς ἔκτεινε τὴν πυρίπνου Χίμαιραν*» (Ψευδο-Απολλόδ., Βιβλ. 1.9.3). Δεν χωρεῖ αμφιβολία, λοιπόν, ότι πρόκειται για κορινθιακῆς προελεύσεως μύθους.

Η Χιμάρα είναι απόλυτα αποκομμένη από το εσωτερικό, λόγω των Κεραυνίων και διαθέτει διέξοδο μόνο προς τη θάλασσα. Για τον λόγο αυτό, έχει υποστηριχθεί ότι ήταν ίδρυση της Κέρκυρας¹²⁰⁸ και σίγουρα μέρος της ηπειρωτικῆς περαιῆς της, καθώς κατά την έκφραση του Ευαγγελίδη, το νησί ήταν «η άμεσος τροφός και ο καταναλωτής των προϊόντων της»¹²⁰⁹. Επίσης, διά της παραλίας οδού και της διάβασης του Στενού Λογαρά, η θέση παρέχει πρόσβαση στην πεδιάδα των Δουκάτων και άρα στον Κόλπο του Αυλώνα και τον Ωρικό, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι ο τελευταίος ήταν, επίσης, υπό τον έλεγχο της Κέρκυρας¹²¹⁰. Πάντως, η περιοχή αναφέρεται ξεκάθαρα ως ανεξάρτητο κράτος στον μεταγενέστερο κατάλογο των θεαροδόκων των Δελφών (220-189 π.Χ.), με το επίσημο όνομα «Κεμάρα» (χάρτ. 6, 7): «*ἐν Κεμάραι Θώραξ Θρασύμαχος Κ— —*» (iv 54-55)¹²¹¹.

4.5.9. Χίμαιρα/ Χιμάρα - Πάνορμος - Παλαίστη

Στην επικράτεια της *Κεμάρας* βρίσκονταν δύο οχυρωμένα κέντρα, η Χιμάρα (Himarē) και το Μπόρσι (Borsh)¹²¹², τα οποία, σύμφωνα με τον Ceeka, ανήκαν τον 4^ο αι. π.Χ. στους Χάονες, αλλά διασπάστηκαν και ανεξαρτητοποιήθηκαν κατά τη

¹²⁰⁵ Liddell-Scott 2007, λ. *χειμέριος*.

¹²⁰⁶ Quantin 2017, 98 σημ. 49. Τη θεωρία αυτή ενισχύει εκ νέου το υδρωνύμιο του κοντινού Κελυδνού, που θυμίζει, σύμφωνα με τα παραπάνω, μία άλλη ονομασία του Αϊδωνέα, δηλαδή του Άδη, όπως καλείτο στη Θεσπρωτία «καλυδναῖος· Αἰδωνεύς» (Ησύχ. λ. *καλυδναῖος*).

¹²⁰⁷ Liddell-Scott 2007, λ. *χίμαιρα[ι]*.

¹²⁰⁸ Beaumont 1952, 64· Δάκαρης 1964, 12 σημ. 1· Dakaris - Christidis - Vokotopoulou 1993, 59.

¹²⁰⁹ Ευαγγελίδης 1919, 21.

¹²¹⁰ Beaumont 1952, 64.

¹²¹¹ Plassart 1921, 23.

¹²¹² Hammond 2005, 443.

διάρκεια των δύο επόμενων αιώνων. Ο ίδιος συνέδεσε και τους κατοίκους της Χιμάρας με το χαονικό φύλο των Αργυρίων¹²¹³ και υποστήριξε ότι στον ανωτέρω δελφικό κατάλογο η θέση καταγράφεται πλέον ως πόλη-έδρα ενός αυτόνομου Κοινού¹²¹⁴.

Η Χιμάρα βρισκόταν πάνω σε απότομο βράχο, ύψους 140 μ. (εικ. 209-210). Περιγράφεται από τον Πλίνιο ως φρούριο στα Ακροκεραύνια της ηπειρωτικής ακτής “*in Epiri ora castellum in Acrocerauniis Chimera*” (Φυσ. Ιστ. 4.1.4)¹²¹⁵. Ο Ρωμαίος ιστορικός μαρτυρεί κάτω απ’ αυτή και την ύπαρξη πηγών, πιθανότατα και ιαματικών, τις οποίες αποκαλεί βασιλικές “*Chimera, sub eo Aquae Regiae Fons*” (4.1.4). Μία υπόγεια υδάτινη ροή εκβάλλει στη θάλασσα 2 χλμ. νότια της σημερινής Χιμάρας. Χωρίς αμφιβολία οι αναβλύζουσες πηγές παρείχαν νερό στους κατοίκους και τους ναυτικούς, καθώς και καλλιεργήσιμες εκτάσεις, που είναι εξαιρετικά σπάνιες σε αυτή τη βραχώδη παράκτια ζώνη¹²¹⁶.

Ένα αμυντικό τείχος περιέκλειε το ανώτατο τμήμα του βράχου, έκτασης περίπου ενός εκταρίου, αδιάλειπτα από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τους μεσαιωνικούς χρόνους¹²¹⁷. Ωστόσο, το φρούριο, που βρίσκεται κάτω από τη σημερινή ζώνη κατοίκησης χρονολογείται στο α’ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., βάσει της τειχοποιίας, που είναι όμοια με αυτή του Βουθρωτού και της Φοινίκης¹²¹⁸. Τα τείχη εκτείνονταν σε όλα τα τμήματα του λόφου και στα πιο δυσπρόσιτα το πλάτος τους ήταν 3,20 μ., ενώ στα πιο επίπεδα 3,50 μ. Αποτελούνταν από ασβεστολιθικές πέτρες, που περνούσαν από την τετράγωνη στην εξαγωνική μορφή και διέθεταν επιμελώς κομμένα πλευρικά τοιχώματα και καμπύλη πρόσοψη (εικ. 211)¹²¹⁹. Στα νοτιοανατολικά διατηρείται ένας πύργος, με πρόσοψη ύψους 6,3 μ., οικοδομημένος με ορθογώνιους και πολυγωνικούς ασβεστόλιθους¹²²⁰, ο οποίος φαίνεται ότι προστάτευε μία από τις εισόδους του φρουρίου (εικ. 212)¹²²¹. Βρέθηκαν, επίσης, μία ζωφόρος του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ. ενσωματωμένη στον τοίχο μιας οικίας (εικ. 213), αλλά και τα ίχνη μίας στοάς της ίδιας περιόδου, που φανερώνει την ύπαρξη αγοράς¹²²².

Πρέπει να επισημανθεί ότι η αναφορά της Χιμάρας στον κατάλογο των Δελφών υποδεικνύει ότι αποτελούσε τον 3^ο - 2^ο αι. π.Χ. μία ανεξάρτητη, ελληνική πόλη¹²²³. Ωστόσο, η γειννιάσή της με το Μπόρσι, που βρισκόταν σε πιο ευνοϊκό οδικό σημείο, καθώς και η απουσία αρόσιμων εκτάσεων στην ενδοχώρα δεν επέτρεψαν τη μεγάλη ανάπτυξή της. Χωρίς αμφιβολία, όμως, η θέση της ήταν κομβική για το θαλάσσιο

¹²¹³ Η άποψη του στηρίχθηκε στο γεγονός ότι οι Αργυρίνοι τοποθετούνται από τις πηγές στα Κεραύνια (Λυκ., Αλεξ. 1017-1018), βλ. παραπάνω.

¹²¹⁴ Ceka 2012, 115. Ωστόσο, ο πατέρας του, Hasan Ceka, είχε συνδέσει τους Αργυρίνους με την περιοχή της Αντιγόνειας, βλ. παραπάνω.

¹²¹⁵ Η αρχαία τοποθεσία είναι 3 χλμ. βορείως της σημερινής πόλης της Χιμάρας/ Χειμάρας.

¹²¹⁶ Στη Χιμάρα ευδοκιμεί ιδιαίτερα, όπως προαναφέρθηκε, η ελαιοκομία και η αμπελοκομία, βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 141.

¹²¹⁷ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 141.

¹²¹⁸ Ceka 2012, 115-122.

¹²¹⁹ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 141-142.

¹²²⁰ Ceka 2012, 122.

¹²²¹ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 141.

¹²²² Ceka 2012, 122.

¹²²³ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 340.

εμπόριο και την από δυσμάς πρόσβαση στον Κόλπο του Αυλώνα¹²²⁴. Στην περιοχή ανακαλύφθηκαν και λείψανα αρχαίου ναού, αφιερωμένου πιθανότατα στον Απόλλωνα, καθώς βρέθηκε και η επιγραφή «*XIMAPAN ΦΟΙΒΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝ ΕΠΟΛΙΣΕ*»¹²²⁵. Η ίδρυση αυτή παραπέμπει σε εκείνη του Ωρικού από τον ίδιο θεό¹²²⁶.

Στο χωριό Μπόρσι των Αγ. Σαράντα, 2 χλμ. από την ακτή, σε ένα ψηλό, βραχώδη λόφο με το όνομα Sorot υπάρχουν ερείπια αρχαίας πόλης (εικ. 214). Πρόκειται για μία θέση εξαιρετικά μακραίωνης κατοίκησης, καθώς χρησιμοποιείτο από το τέλος της Εποχής του Χαλκού έως τους μεσαιωνικούς χρόνους (χάρτ. 13). Το οχυρό βρίσκεται πάνω από την αλλούβια πεδιάδα του Μπόρσι, περιστοιχισμένη από βουνά, που κατεβαίνουν έως τη θάλασσα και την προστατεύουν από τους ανέμους, ενώ οι πλούσιες πηγές και το ήπιο κλίμα της περιοχής την καθιστούν ιδανική για την καλλιέργεια της ελιάς και των εσπεριδοειδών.

Το αρχαίο φρούριο του Sorot (Kalaja e Sorotit) είχε περίμετρο 1000 μ. και καταλάμβανε μία επιφάνεια 2,5 εκταρίων. Η ομοιότητα της τειχοποιίας με τις αντίστοιχες της Χιμάρας, του Βουθρωτού και της Φοινίκης το τοποθετούν στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα τείχη χτίστηκαν κατά το ψευδο-ισοδομικό σύστημα, με ορθογώνιους ασβεστόλιθους, που είχαν καμπύλη πρόσοψη και επιμελώς κομμένα πλευρικά τοιχώματα (εικ. 215). Μία δεύτερη οχύρωση, πιο εξελιγμένη και με πύργους, πιθανότατα του 3^{ου} αι. π.Χ., περιέκλειε το ανώτατο τμήμα του λόφου, δημιουργώντας μία ακρόπολη, περιμέτρου 5 μ. Φαίνεται ότι αρχικά ο οικισμός βρισκόταν αποκλειστικά στην ακρόπολη και έπειτα επεκτάθηκε στην κάτω πόλη¹²²⁷. Κατά τους μελετητές, το Μπόρσι, με την ακρόπολη, την κάτω πόλη και την εξαρτώμενη χώρα, δεν υπαγόταν στο καθεστώς του φρουρίου, αλλά σε αυτό του *πολίσματος*¹²²⁸.

Στο εσωτερικό των τειχών βρέθηκαν πολυάριθμα νομίσματα της Ηπείρου και της Φοινίκης, ενώ ανασκάφηκαν διάφορα κτήρια και μεταξύ αυτών ένα διώροφο ορθογώνιο, που, βάσει των κεράμων της στέγης, τοποθετείται στον 3^ο - 2^ο αι. π.Χ. Εκτός του οχυρωματικού περιβόλου, στα νοτιοδυτικά του λόφου, βρίσκεται η νεκρόπολη του 3^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ., με 13 κιβωτιόσχημους τάφους και έναν μνημειακό (εικ. 216-218). Ο τελευταίος, που χρονολογείται στα μέσα περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ., αποτελείται από έναν τετράγωνο ταφικό θάλαμο (2,8 x 2,8 μ.), με κλιμακωτό διάδρομο, θολωτή οροφή, δάπεδο καλυμμένο με μωσαϊκό, χωρίς μορφές και μία λίθινη συρόμενη θύρα, που αποτελούσε μίμηση των αντίστοιχων ξύλινων στις οικίες (εικ. 219-220). Στο εσωτερικό οι τοίχοι ήταν βαμμένοι με καφέ και μπλε χρώμα, ενώ στο δάπεδο βρέθηκε ένα χρυσό φύλλο δάφνης. Τα κτερίσματα της νεκρόπολης μαρτυρούν την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Μπόρσι την εν λόγω

¹²²⁴ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 141-142.

¹²²⁵ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 272.

¹²²⁶ Το φρούριο της Χιμάρας ανακατασκευάστηκε από τον Ιουστινιανό τον 6^ο αι. μ.Χ. και η σημασία του αυξήθηκε ραγδαία τη μεσαιωνική εποχή, καθώς αποτελούσε λιμάνι, οχυρό και επισκοπή.

¹²²⁷ Κοçi 1977, 271.

¹²²⁸ Κοçi 1977, 271· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 143.

περίοδο¹²²⁹. Στην περιοχή ανακαλύφθηκε ακόμη χάλκινο αναθηματικό ρόπαλο, με επιγραφή της κλασικής περιόδου, που το αφιέρωνε στον Ηρακλή¹²³⁰.

Ένα ακόμη κτήριο ανακαλύφθηκε μεταξύ του Μπόρσι και της ιόνιας ακτής, σε έναν οχυρωμένο χώρο. Έχει τετράγωνη κάτοψη, το κεντρικό του δωμάτιο πρέπει να ήταν διώροφο και χρονολογείται τον 3^ο αι. π.Χ.¹²³¹. Το Μπόρσι ταυτίζεται, κατά πάσα πιθανότητα, με το μεγάλο λιμάνι, Πάνορμο, που αναφέρει ο Στράβων στο μέσο των Κεραυνίων «ἀπὸ τῶν Κεραυνίων ἐπὶ τὸ στόμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. ἐν τούτῳ δ' ἐστὶ τῷ διαστήματι Πάνορμος τε λιμὴν μέγας ἐν μέσοις τοῖς Κεραυνίοις ὄρεσι» (7.7.5)¹²³². Σε προηγούμενο χωρίο ο γεωγράφος είχε συνδέσει το τοπωνύμιο με τον Ωρικό, γεγονός που, κατά ορισμένους μελετητές, υποδεικνύει ότι το πόλισμα του Sorot υπαγόταν στον Ωρικό, καθώς ως φρούριο ήλεγχε όλη την παράκτια ζώνη των Κεραυνίων, που οδηγούσε στον Κόλπο του Αυλώνα και από εκεί στους Ἄμαντες και την υπόλοιπη Ἡπειρο «μετὰ δ' Ἀπολλωνίαν Βυλλιακὴ καὶ Ὠρικὸν καὶ τὸ ἐπίνειον αὐτοῦ ὁ Πάνορμος καὶ τὰ Κεραύνια ὄρη, ἡ ἀρχὴ τοῦ στόματος τοῦ Ἰονίου κόλπου καὶ τοῦ Ἀδρίου» (7.5.8)¹²³³. Το λιμάνι του Πανόρμου καταγράφεται και στον Κλαύδιο Πτολεμαίο, μεταξύ Ωρικού και Ογγησμού (3.14.2)¹²³⁴.

Ένα ακόμη μικρό λιμάνι στο μέσο των Κεραυνίων, ήταν η Παλαιστή, η σημερινή Παλιάσα ή Παλάσα της Χιμάρας (Palasë). Εκεί αποβιβάστηκε ο Καίσαρας το 48 π.Χ. με 42.000 λεγεωνάριους και ένα τμήμα του ιππικού, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου με τον Πομπήιο “*Cerauniorum saxa inter et alia loca periculosa quietam nanctus stationem et portus omnes timens, quod teneri ab adversariis arbitrabantur, ad eum locum qui appellabatur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumibus milites exposuit*” (Εμφ. Πολ. 3.6.3)¹²³⁵. Το ίδιο λιμάνι αποκαλείται στον Λουκανό Παλαιστίνη “*Concussit pelagi, movitque Ceraunia nautis. Inde rapi coepere rates, atque aequora classem, curva sequi, quae iam vento fluctuque secundo, lapsa Palaestinas uncis confixit arenas*” (Φαρσ. 5.457-460)¹²³⁶.

¹²²⁹ Για τη νεκρόπολη του Μπόρσι, βλ. Κοζί 1987, 146.

¹²³⁰ Cabanes - Drini - Hatzopoulos 2016, αρ. 170· Quantin 2017, 102.

¹²³¹ Andrea 1983-84, 118· του ιδίου 1991-92, 88· Korkuti-Petruso 1993, 730-731· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 251.

¹²³² Κατά μία άλλη άποψη το αρχαίο λιμάνι του Πανόρμου είναι το σημερινό Porto Palermo, που βρίσκεται μεταξύ της Χιμάρας και του Μπόρσι. Στο Porto Palermo, όμως, δεν έχουν βρεθεί ίχνη ζωής και δεδομένου ότι το Μπόρσι ήταν αναμφίβολα ένα πολύ σημαντικό κέντρο στην ίδια παράκτια ζώνη, φαίνεται πιο εύλογο το αρχαίο τοπωνύμιο να αναφέρεται σε αυτό, βλ. Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 145.

¹²³³ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 145. Ωστόσο, το τοπωνύμιο, όπως εκτέθηκε παραπάνω, μπορούσε να αποδοθεί σε πολλά λιμάνια κατάλληλα για την αγκυροβολία και πιθανότατα με το όνομα «Πάνορμος» να αποκαλείτο το Μπόρσι, αλλά και το εσωτερικό λιμάνι του Ωρικού.

¹²³⁴ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 340. Στην ίδια περιοχή, το οχυρό στον λόφο Karos, στο Κεπαρό της Χιμάρας, περιβαλλόταν από τρεις ομόκεντρες σειρές τείχους, με αδρά δουλεμένους λίθους και χωρίς συνδετικό υλικό. Η αρχαιότερη φάση της οχύρωσης ανάγεται, βάσει των κεραμικών ευρημάτων, στον 9ο αι. π.Χ., ενώ τον 4ο αι. π.Χ. εγκαταλείπεται η θέση, που λειτουργούσε και ως καταφύγιο για τους κατοίκους των περιχώρων, βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 232.

¹²³⁵ Ceka 2012, 111.

¹²³⁶ Ευαγγελίδης 1947, 17, 24.

4.6. Κεστρινοί - Χαῦνοι - Ελινοί - Καμμανοί

Η παράλια έκταση μεταξύ Θυάμιδος και Πάβλα, συμπεριλαμβανομένου και του Βουθρωτού, καλείτο στην αρχαιότητα Κεστρίνη¹²³⁷. Η περιοχή μαρτυρείται πρώτη φορά το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. από τον Θουκυδίδη, ο οποίος τη διαχωρίζει από τη Θεσπρωτία και τοποθετεί το όριο στον ποταμό Θύαμη (Καλαμάς) «*ῥεῖ δὲ καὶ Θύαμις ποταμός, ὀρίζων τὴν Θεσπρωτίδα καὶ Κεστρίνην*» (Θουκ. 1.46.4). Η λέξη κεστρίνος παραδίδεται από τις πηγές να χαρακτηρίζει τον νηστικό «*τὰ πόλλ' ἄδειπνος περιπατεῖ, κεστρίνός ἐστι νῆσις*» (Αθ., Δειπν. 7.79), αλλά και ένα είδος ιχθύος, που δεν ήταν σαρκοφάγο, συνήθως τον κέφαλο¹²³⁸ «*Κεστρίνος: εἶδος ἰχθύος. σκεπτέον δὲ εἰ διαφέρει κεστρέως*» (Σούδα λ. Κεστρίνος). Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η ονομασία της περιοχής να οφείλεται σε οικονομικούς και εμπορικούς παράγοντες και ως παραθαλάσσιος τόπος, στην πλούσια αλιεία και το συγκεκριμένο είδος ιχθύος.

Το όνομα των Κεστρινών μαρτυρείται ως εθνωνύμιο σε απελευθερωτική πράξη από τη Δωδώνη του 2^{ου} αι. π.Χ., που έγινε, όταν ήταν αγωνοθέτης ο Κόριθος, γιος του Μενελάου από την Κεστρίνη «*ἀγωνοθετοῦντος Κορίθου τοῦ Μενελάου Κεστρινοῦ*»¹²³⁹. Ο Ευαγγελίδης, όμως, το εκλαμβάνει περισσότερο ως καταγραφή του τόπου προέλευσης¹²⁴⁰. Ως εθνικό αναφέρεται σε δύο ακόμη απελευθερωτικά ψηφίσματα από τον Βουθρωτό, που χρονολογούνται μετά το 163 π.Χ.¹²⁴¹. Ωστόσο, με την ιδιότητα του εθνωνυμίου παραδίδεται πρώτη φορά γραμματειακά από τον Ριανό τον 3^ο αι. π.Χ., μαζί με δύο άλλα φύλα, τους Χαῦνους και τους Ελινοὺς «*Ριανὸς τετάρτῳ Θεσσαλικῶν "Κεστρίνοι Χαῦνοί τε καὶ ἀυχήμεντες Ἐλινοί"*» (FGrH 265 F 17). Οι Χαῦνοι αναφέρονται στον Στέφανο Βυζάντιο ως Θεσπρωτοί, βάσει του ανωτέρω χωρίου του Ριανού «*Χαῦνοι, ἔθνος Θεσπρωτικόν*» (Εθν. λ. Χαῦνοι). Ο Hammond τούς τοποθετεί στην κοιλάδα του Κάτω Καλαμά¹²⁴². Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί, όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, ότι το εθνωνύμιό τους μπορεί να είναι μία παραλλαγμένη μορφή αυτού των Χαόνων, καθώς και οι τελευταίοι, ως αρχαιότατο ηπειρωτικό έθνος, μπορεί να ανήκαν αρχικά στη θεσπρωτική ομοεθνία¹²⁴³, όπως οι Κασσωπαῖοι (Στράβ. 7.7.5), ακόμα και οι Θεσσαλοί (Ηρόδ. 7.176.4).

Ο τρόπος, όμως, διατύπωσης του Ριανού πιθανώς ενέχει και κάποιο άλλο νόημα. Η λέξη *χαῦνος* προέρχεται από το *χαίνω* ή *χάσκω* και δηλώνει κατά κύριο λόγο το άνοιγμα των χειλιών, λόγω απορίας, εκπλήξεως, ενίοτε πείνας ή χασμουρητού, πλήξης και αποχαύνωσης¹²⁴⁴. Παρόμοια σημασία έχουν, όμως και λέξεις, που παραπέμπουν στην Κεστρίνη «*κεστρεύειν· κεχηνέναι πεινῶντα*», «*κεστρεῖς· τοὺς κεχηνότας καὶ πεινῶντας κεστρεῖς λέγουσι. καὶ τοὺς Ἀθηναίους οὕτως ἔλεγον καὶ προσηγόρευον· τὸ γὰρ ζῶον αὐτὸ λαίμαργόν τέ ἐστι καὶ ἄπληστον*» (Ησύχ. λ. *κεστρεύειν, κεστρεῖς*). Σύμφωνα με τα παραπάνω και το ίδιο το εθνωνύμιο των

¹²³⁷ Cabanes 1987a, 49.

¹²³⁸ Βλ. Αθ., Δειπν. 7.77-78.

¹²³⁹ Cabanes 1976, 586-587, αρ. 71.

¹²⁴⁰ Ευαγγελίδης 1935, 248-250 αρ. 3.

¹²⁴¹ Cabanes 1974, 132-134 αρ. 13, 144-149 αρ. 19.

¹²⁴² Hammond 1967, 701.

¹²⁴³ Δάκαρης 1957, 98.

¹²⁴⁴ Liddell-Scott 2007, λ. *χαῦνος*.

Χαόνων χρησιμοποιήθηκε εμπαικτικά από τον Αριστοφάνη (*Ιππείς* 78), ο οποίος το συσχέτισε και πάλι με το ρήμα «χάσκω» ή «χαίνω», λόγω της ηχητικής τους ομοιότητας και κατά την προσφιλή τακτική του «έν Χαόσι... παρέλαβε δὲ τὸ ὄνομα, ἵνα τὸ κεχηνέναι δηλώσῃ» (Σχόλ. εις *Αριστοφ., Ιπ.* 78)¹²⁴⁵. Πιθανώς, λοιπόν και η έκφραση του Ριανού να έχει κάποια περιπαιχτική διάθεση ή προέλευση «*Κεστρίνοι Χαῶνοί τε καὶ ἀχήμεντες Ἐλινοί*», δεδομένου ότι και το εθνωνύμιο των Ελινών συνοδεύεται από το επίθετο «*ἀχήμεντες*», που δηλώνει τον καυχησιάρη ή υπερήφανο¹²⁴⁶. Επίσης, κι αυτό το εθνωνύμιο παραπέμπει στη λέξη «*ἐλινύω*», που σημαίνει αναπαύομαι, βρίσκομαι σε αργία ή ραθυμία¹²⁴⁷. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ο ιστορικός να αναφέρεται στο ίδιο φύλο, αντί σε τρία διαφορετικά, στους Κεστρινούς, που αποκαλούνταν και Χαῶνοι και Ελινοί.

Η Κεστρίνη και οι κάτοικοί της συνδέονται άρρηκτα με τις τρωικές παραδόσεις. Σύμφωνα με τον μύθο, ο Νεοπτόλεμος (Πύρρος) έφερε μαζί του από την Τροία, τον Έλενο και την Ανδρομάχη, με την οποία απέκτησε τρεις γιους, τον Μολοσσό, τον Πίελο και τον Πέργαμο. Μετά τον θάνατο του Νεοπτολέμου στους Δελφούς ο Έλενος νυμφεύτηκε την Ανδρομάχη και απέκτησε τον Κεστρίνο «*ἐγένετο δὲ καὶ Ἐλένω Κεστρίνος: τούτω γὰρ Ἀνδρομάχη συνώκησεν ἀποθανόντος ἐν Δελφοῖς Πύρρου*» (Παυσ. 1.11.1). Η Κεστρίνη, λοιπόν, μετονομάστηκε από τον γιο του Ελένου και της Ανδρομάχης και άρα αποτελούσε μία καθόλα τρωική και κατά συνέπεια χαονική κτήση «*συννοικοῦντα Ἀνδρομάχη καὶ τὴν Κεστρίνην καλουμένην ἀπὸ Κεστρίνου τοῦ Ἐλένου λαβεῖν τὸ ὄνομα*» (Παυσ. 2.23.6)¹²⁴⁸.

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η υπόθεση ότι οι Ελινοί ήταν ένα φύλο της Κεστρίνης, από το οποίο, μάλιστα, λόγω ομωνυμίας ή ομοηχίας (Ελινοί - Ελενοί) προήλθαν όλες οι παραδόσεις για την παρουσία του Ελένου στην περιοχή. Κατά την άποψη αυτή, ο μύθος του Τρώα μάντη δεν εισήχθη από τους Χάονες ή τους Μολοσσούς, αλλά ήταν μία ανεξάρτητη επινόηση μιας θεσπρωτικής φυλής, η οποία άρχισε να επεκτείνεται εδαφικά από τον 5^ο αι. π.Χ. και όταν προσήρτησε τον Βουθρωτό, του μετέδωσε τους τρωικούς ιδρυτικούς μύθους¹²⁴⁹. Στο πλαίσιο αυτό, ο χαρακτηρισμός των Ελινών ως «καυχησιάρηδων» μοιάζει πιο εύλογος, λόγω της προβολής της καταγωγής τους από τον επικό ήρωα. Ωστόσο, μία τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί να ευσταθεί και ο Έλενος ως γενάρχης των Χαόνων πρέπει να είχε εδραιωθεί ήδη από την περίοδο των Νόστων και σίγουρα τον 6^ο αι. π.Χ., όπως εκτέθηκε παραπάνω¹²⁵⁰.

Οι Έλινοι ή Ελινοί μαρτυρούνται από τον Ριανό ως έθνος θεσπρωτικό, ενώ αναφέρεται και η χώρα τους, δηλαδή μία ευρύτερη επικράτεια και όχι μία πόλη, ως Ελινία «*Ἐλινοί, ἔθνος Θεσπρωτικόν, Ριανὸς δ' Θεσσαλικῶν. καὶ Ἐλινία ἡ χώρα. ἔστι καὶ Σικελίας πόλις. τὸ ἔθρικὸν Ἐλινῖνος*» (FGrH 265 F 17/ Στέφ. Βυζ. λ. Ἐλινοί). Ο Hammond τούς τοποθέτησε στη σημερινή περιοχή του Μαργαριτίου Θεσπρωτίας¹²⁵¹.

¹²⁴⁵ Tribulato 2013, 175 και σημ. 41.

¹²⁴⁶ Liddell-Scott 2007, λ. *ἀχήμεντες*.

¹²⁴⁷ Liddell-Scott 2007, λ. *ἐλινύω*.

¹²⁴⁸ Δάκαρης 1964, 20, 22.

¹²⁴⁹ Lamboley - Castiglioni 2011, 10-11.

¹²⁵⁰ Lamboley - Castiglioni 2011, 11-12.

¹²⁵¹ Hammond 1967, 701.

Μία ομώνυμη τοποθεσία μαρτυρείται σε ένα χρηστήριο έλασμα από τη Δωδώνη, αποσπασματικά σωζόμενο (SGDI 1561C)¹²⁵²:

Ἦ εἰς Ἑλίαν περὶ ελο . . .
ἢ εἰς Ἀνακτόριον . . .
ἢ πωλοῦντες τὸν . . .

Σύμφωνα με τον Hammond, η αναφορά της Ελίνας με το Ανακτόριο υποδηλώνει ότι και η ίδια ήταν λιμάνι, το οποίο και ταύτισε με τον παράλιο οχυρωμένο οικισμό του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. στον λόφο του Δυμοκάστρου, το άλλοτε Ελινόκαστρο της επαρχίας του Μαργαριτίου¹²⁵³. Με την ταύτιση του Hammond συμφώνησε και ο Δάκαρης¹²⁵⁴. Ο όρος παραδίδεται και ως εθνικό ενός προστάτη των Χαόνων σε απελευθερωτική επιγραφή από τον Βουθρωτό, που χρονολογείται στο διάστημα 232-168 π.Χ. και αποδεικνύει ότι το φύλο ανήκε στη χαονική ομοεθνία¹²⁵⁵:

«Ἀγαθαὶ τύχαι· στραταγο[ῦ]ν[τος Ἀ]πειρωτᾶν
Εὐάλκου Μολοσσοῦ, προστα[τοῦντ]ος
δὲ Χαόνων Λυκίδα Ἑλιννοῦ, [ιερέο]ς δὲ
Ἀσκλαπιοῦ Σαῶτα Πρασαιβοῦ, μη[νὸ]ς Κρανεί-
ου, ἀφῆκε Ἀρχὴν Ἀρχ[ι]άδα Σωτηρίδ[α] ἐλευθέ-
ραν...»

Είναι, τέλος, άξιο προσοχής ότι το ανωτέρω παλαιό τοπωνύμιο, Ελινόκαστρο, μαρτυρείται και ως Ελιμόκαστρο και ίσως πρόκειται για μία παραλλαγή, που να ανάγεται στην αρχαιότητα και να υποδεικνύει ότι και οι Έλινοι της Θεσπρωτίας ή της Χαονίας ίσως αποκαλούνταν και Έλιμοι. Η ονομασία αυτή παραπέμπει στην Ελίμεια/Ελίμια της Μακεδονίας, που φέρεται ως κτίση του Ελύμου ή του γενάρχη των Χαόνων, Ελένου «*Ελίμια, πόλις Μακεδονίας, Στράβων ἐβδόμῳ. ἀπὸ Ἐλύμου τοῦ ἥρωος ἢ ἀπὸ Ἐλένου ἢ ἀπὸ Ἐλύμα τοῦ Τυρρηγῶν βασιλέως*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Ελίμια*).

¹²⁵² Carapanos 1878, 73 αρ. 6, εικ. XXXV. 1.

¹²⁵³ Hammond 1967, 78-79, 659, 678· Cabanes 1976, 507. Βρίσκεται στην Ηγουμενίτσα, πάνω από τον όρμο Καραβουστάσι πλησίον της Πέρδικας (πρώην Αρπίτσα) και στην αρχαιότητα πρέπει να ήταν ένα ασφαλές φυσικό λιμάνι. Η συνολική έκταση του Δυμοκάστρου είναι 220 στρέμματα και αποτελεί τον δεύτερο μεγαλύτερο οικισμό της Θεσπρωτίας, μετά τα Γίτανα. Περιέχει τρία τμήματα, που συμβατικά αποκαλούνται «ακροπόλεις» (Α, Β, Γ), που αναπτύσσονται κλιμακωτά κατά μήκος του λόφου και ορίζονται από επάλληλους οχυρωματικούς περιβόλους. Διέθετε ισχυρή οχύρωση, με έντεκα ορθογώνιους πύργους στα πιο ευπρόσβλητα σημεία και ακολουθείτο η οδοντωτή χάραξη με θλάσεις. Ο οικισμός διακρίνεται από την ύπαρξη στωικών οικοδομημάτων, ιερών και πολυάριθμων άλλων κτηρίων, αλλά και από την απουσία ρυμοτομικού σχεδιασμού και οργανωμένου χώρου Αγοράς, ενώ σήμα κατατεθέν του αποτελούν οι τρεις κυκλικές δεξαμενές για τη συλλογή των ομβρίων υδάτων. Η κομβική του θέση για τον έλεγχο των θαλασσίων οδών και το εμπόριο με τα νησιά του Ιονίου, την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία, φαίνεται ότι επέτρεψε στους κατοίκους του να διάγουν ένα πολυτελέστερο βίο, σε σύγκριση με άλλους οικισμούς της περιοχής, που βασιζόνταν κυρίως στην αγροτοκτηνοτροφική οικονομία. Για τον αρχαίο οικισμό του Δυμοκάστρου βλ. Λάζαρη - Τζωρτζάτου 2008, 7-18· Λάζαρη - Τζωρτζάτου - Κουντούρη 2008· των ιδίων 2018, 285-294.

¹²⁵⁴ Παρόλο που δεν υπάρχουν αδιάψευστα στοιχεία, η ταύτιση αυτή είναι μέχρι σήμερα γενικά αποδεκτή, βλ. Δάκαρης 1972, 14-15, 37, 130-131, 163· Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 340.

¹²⁵⁵ Cabanes - Drini 2007, 67-68 αρ. 1· Φίλος 2015, 54-55 αρ. 4.

Όσον αφορά και πάλι την Κεστρίνη, ο Στέφανος Βυζάντιος παραδίδει ότι αρχικά ονομαζόταν Καμμανία και σε αυτήν έρεε ο ποταμός Κάδμος «Καμμανία, μοῖρα Θεσπρωτίας. μετωνομάσθη δὲ Κεστρινία, ἐξ ἧς Κάδμος ὁ ποταμός. Κεστρινός δὲ κτίσμα Κεστρίνου τοῦ υἱοῦ Ἑλένου τοῦ Πριαμίδου. οἱ οἰκήτορες Καμμανοί, ὡς τῆς Καμμανίας Καμμανοί» (Εθν. λ. Καμμανία). Η σύνδεση του τοπωνυμίου με τον Φοίνικα ήρωα έχει εγείρει υποθέσεις ότι πρόκειται για προελληνική ονομασία και ότι η αληθινή του μορφή θα μπορούσε να είναι Καδμανία¹²⁵⁶. Πράγματι, ο Κάδμος, πέρα από τη Βοιωτία, είναι άρρηκτα συνδεδεμένος, όπως έχει ήδη επισημανθεί, με την Ήπειρο και ιδιαίτερα με τη Χαονία¹²⁵⁷.

Σύμφωνα με τον Σακελλαρίου, η πρωτεύουσα Φοινίκη και ο ποταμός Κάδμος της Χαονίας είναι από τις σημαντικότερες ενδείξεις ότι οι Καδμείοι Φοίνικες μετανάστευσαν από την Ήπειρο στη Βοιωτία και όχι από την Παλαιστίνη¹²⁵⁸. Για την ταύτιση του ποταμού έχει προταθεί ένας παραπόταμος του Καλαμά¹²⁵⁹, αλλά μπορεί να πρόκειται και για τον Πάβλα, πλησίον του Βουθρωτού¹²⁶⁰. Ο Hammond εξέθεσε την πιθανότητα η Καμμανία να είναι ένας μη ελληνικός όρος, με ανατολιακές ρίζες ή κάποια σύνδεση με τη Νότια Ιταλία¹²⁶¹. Ο Σεμιτέλος θεώρησε ότι το εθνικό αυτό, ως αρχαιότερο των Κεστρινών, είχε τη μορφή «Καμμάνες» ή «Καδμάνες», με την κατάληξη -αν, -ανες να είναι πελασγική¹²⁶². Ωστόσο, ο Δάκαρης υποστήριξε ότι το τοπωνύμιο δεν σχετίζεται με τον Κάδμο, αλλά είναι πολύ μεταγενέστερο από αυτό της Κεστρίνης και πρόκειται για μία παραφθαρμένη μορφή της λέξης *Καμμανία*, που ανήκει στους ρωμαϊκούς χρόνους¹²⁶³. Πράγματι, ο Στέφανος Βυζάντιος παραθέτει στο λήμμα ως παράδειγμα τη λέξη Καμμανία «οἱ οἰκήτορες Καμμανοί, ὡς τῆς Καμμανίας Καμμανοί» (Εθν. λ. Καμμανία), αλλά η άποψη αυτή ενισχύεται κυρίως από τις μυθικές παραδόσεις της ρωμαϊκής περιόδου.

Σύμφωνα με τον Βιργίλιο, ο Έλενος ονόμασε τις πεδιάδες (*campus*) χαόνιες, όπως και όλο το βασίλειο από τον Τρώα Χάονα “*Heleno, qui Chaonios cognomine campos Chaoniamque omnem Troiano a Chaone dixit*” (Αιν. 334-335). Κατά τον Σέρβιο, όμως, στα σχόλια του έργου, ήταν γνωστό σε όλους, πως η Ήπειρος δεν διέθετε πεδιάδες και άρα η ονομασία οφειλόταν σε έναν βασιλιά της παλιάς εποχής, που λεγόταν Κάμπος και οι απόγονοί του Καμπυλίδες, από τους οποίους και αποκλήθηκε η Ήπειρος Καμμανία, κατά τον Έλληνα ιστορικό Αλέξαρχο και τον Αριστόνικο “*Epirum campos non habere omnibus notum est, sed constat ibi olim regem nomine Campum fuisse eiusque posteros Campylidas dictos et Epirum Campaniam vocatam, sicut Alexarchus, historicus Graecus, et Aristonicus referunt*” (Σχόλ. εις Βιργ. Αιν. 3.334).

¹²⁵⁶ Σεμιτέλος 1854, 35-36.

¹²⁵⁷ Στον μύθο του Παρθένιου, η Ήπειρος είναι απόγονος του Κάδμου, που μετανάστευσε από τη Βοιωτία (*Περί ερωτικών παθημάτων* 32.5). Βλ. και Σακελλαρίου 1970, 361· και στην παρούσα μελέτη σποραδικά.

¹²⁵⁸ Σακελλαρίου 1970, 361.

¹²⁵⁹ Δάκαρης 1957, 96 σημ. 4· Σακελλαρίου 1970, 361· Beekes 2004, 172.

¹²⁶⁰ Cabanes 1987a, 49.

¹²⁶¹ Hammond 1967, 412 σημ. 3.

¹²⁶² Σεμιτέλος 1854, 35-37 και σημ. 17.

¹²⁶³ Δάκαρης 1957, 96-97 σημ. 4.

Ο Βάρρων παραθέτει ότι η ονομασία οφειλόταν στην κόρη του Κάμπου “*Varro filiam Campi Campam dictam, unde provinciae nomen*”, ενώ μία άλλη εκδοχή φέρει ως κόρη του Κάμπου την Κεστρία, την οποία νυμφεύτηκε ο Έλενος και έπειτα προς τιμήν του πεθερού του μετονομάστηκε και η περιοχή “*alii filiam Campi Cestriam ab Heleno ductam uxorem, et eum de nomine soceri Campos*” (Σέρβ., *Σχόλ. εις Βιργ. Αιν.* 3.334). Δεν είναι γνωστό κατά πόσο θα μπορούσε να ταυτίζεται η λέξη Κεστρία με την Καμπανία και την πεδιάδα, ίσως και τη γεωργία, αλλά μία ένδειξη σύνδεσης, αν και ισχνή, αποτελούν τα προαναφερθέντα λήμματα του Ησύχιου, όπου η λέξη *κέστρος* δήλωνε, μεταξύ άλλων, την πρώτη βλάστηση των σπόρων «*κέστρος· ή πρώτη ἔκφυσις τῶν σπερμάτων*» (λ. *κέστρος*) και *κέστρα*, τη «σφύρα» (λ. *κέστρα*), το γεωργικό εργαλείο για τη διάλυση των σβόλων του χώματος¹²⁶⁴.

Η Καμπανία, λοιπόν, αποτελεί παραφθορά του *Καμπανία* από την ομώνυμη παράλια περιοχή της Ιταλίας και άρα η μετονομασία αυτή της Κεστρίνης ανάγεται αδιαμφισβήτητα στους ρωμαϊκούς χρόνους. Σύμφωνα με τον Δάκαρη, η απόδοση του τοπωνυμίου στη χαονική πεδιάδα συνδέεται κυρίως με την παρουσία του Αινεία, του οικιστή της Ρώμης, πριν την πλεύση για την Ιταλία, ενώ πρέπει να έγινε στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ., οπότε και οι μυθικές παραδόσεις του Βιργιλίου για τις περιπέτειες του ήρωα και του πατέρα του, Αγχίση, είχαν διαδοθεί και επιδράσει καταλυτικά¹²⁶⁵. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο ότι η λέξη Καμπανία είναι και στους Ρωμαίους μεταγενέστερη και πιο διαδεδομένη από τον 1^ο αι. π.Χ., καθώς αποτελεί μετασχηματισμό του τοπωνυμικού προσδιορισμού “*Campanus ager*” ή «*τὰ πεδία τὰ κατὰ Καπύην*»¹²⁶⁶. Πάντως, η περιγραφή της ιταλικής Καμπανίας φέρει πολλές ομοιότητες με την Κεστρίνη, διότι αμφότερες ήταν παράλιες, πεδινές εκτάσεις, σε κομβικό σημείο των εμπορικών οδών «*τὰ γὰρ πεδία τὰ κατὰ Καπύην ἐπιφανέστατα μὲν ἔστι τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ διὰ τὸ κάλλος καὶ διὰ τὸ πρὸς αὐτῇ κεῖσθαι τῇ θαλάττῃ καὶ τούτοις χρῆσθαι τοῖς ἐμπορίοις, εἰς ἃ σχεδὸν ἐκ πάσης τῆς οἰκουμένης κατατρέχουσιν οἱ πλείοντες εἰς Ἰταλίαν*» (Πολ. 3.91.2).

Ο εκλατινισμός των μύθων και των τοπωνυμίων της Χαονίας αφορούσε κυρίως τις προπαγανδιστικές αξιώσεις της Ρώμης, που επιθυμούσε να την προσεταιριστεί πλήρως και να εξαλείψει κάθε μολοσσικό στοιχείο από την περιοχή¹²⁶⁷. Δεν είναι τυχαίο, που ο άλλοτε γενάρχης των Χαόνων, ο Έλενος, συνοδοιπόρος στην επιστροφή και ως ένα βαθμό συνεργάτης ή ακόμη και μετέπειτα φίλος του Νεοπτολέμου και επίτροπος των γιων του, παραγκωνίζεται από έναν κατεξοχὴν επώνυμο και άρα αβίαστα πλησιέστερο, ήρωα του έθνους, τον Χάονα, που εισάγεται αυτή ακριβώς την περίοδο, είναι κατεξοχὴν Τρώας και δεν συνδέεται καθόλου με τον Νεοπτόλεμο και τους Μολοσσούς. Εξάλλου, η Κεστρίνη υπήρξε ο σταθμός του Αινεία, πριν την αναχώρηση για την Ιταλία, ενώ η επιφανέστερη πόλη της, ο Βουθρωτός ή μία ακόμη Τροία, ιδρύθηκε, κατά μία εκδοχή, από τους Τρώες του

¹²⁶⁴ Liddell - Scott 2007, λ. *σφῦρᾶ*.

¹²⁶⁵ Δάκαρης 1964, 153-154.

¹²⁶⁶ Δάκαρης 1964, 154.

¹²⁶⁷ Η αρχή της έχθρας Ρωμαίων - Μολοσσών ανάγεται στα χρόνια του Πύρρου, ο οποίος ήταν ο πρώτος βασιλιάς, που έπλευσε το Ιόνιο για να τους πολεμήσει «*οὗτω Πύρρος ἔστιν ὁ πρῶτος ἐκ τῆς Ἑλλάδος τῆς πέραν Ἰονίου διαβάς ἐπὶ Ῥωμαίους· διέβη δὲ καὶ οὗτος ἐπαγαγομένων Ταραντίνων*» (Πανσ. 1.12.1).

Αινεία και του Αγχίση, ενώ ο Έλενος και οι δικοί του σύντροφοι βρίσκονταν στη Δωδώνη (Διον. Αλικ. 1.51.1-2).

Όλα αυτά αποτυπώνονται τόσο στην ανεξαρτητοποίηση του Βουθρωτού από την υπόλοιπη Ήπειρο, τον 2^ο αι. π.Χ., στην οποία παρακινήτης και ενορχηστρωτής ήταν η ίδια η Ρώμη, όσο και στο γεγονός ότι ήδη από το 44 π.Χ. και ειδικά μετά τη νίκη του Ακτίου η πόλη κατέστη ταχύτατα ρωμαϊκή αποικία «*Βουθρωτὸν ἐπὶ τῷ στόματι τοῦ Πηλώδους καλουμένου λιμένος ἰδρυμένον ἐν τόπῳ χερρονησίζοντι, ἐποίκουσ ἔχον Ρωμαίους*», που έκοψε, μάλιστα, νόμισμα με τη συντετημένη επιγραφή “C.C.I.B”, δηλαδή “*Colonia Campestris Julia Buthrotum*”¹²⁶⁸. Επίσης, επιφανείς Ρωμαίοι, όπως ο Τίτος Πομπώνιος Αττικός, είχαν αποκτήσει ιδιοκτησίες ήδη από το 68 π.Χ. και δραστηριοποιούνταν επιχειρηματικά στην περιοχή (Κορν. Νέπως, *Αττ.* 14)¹²⁶⁹. Τέλος, ο όρος *Καμμανοί* καταγράφεται και ως εθνικό σε απελευθερωτική πράξη από τον Βουθρωτό, που χρονολογείται μετά το 163 π.Χ., οπότε και η πόλη είχε καταστεί έδρα ενός αυτόνομου Κοινού, υπό την προστασία των Ρωμαίων¹²⁷⁰:

Αγαθαῖ τυ[χαί· σ]τραταγοῦντος τῶν Πρασαι-
βῶν [Φιλίπ]που [Τ]υκωνίου, προστατοῦντος δὲ Νικ[— — —]
[— — — —], ἱερέυοντος δὲ τοῖ Ἀσκλαπιοῖ Ἀριστομάχου Αἰ[ξ]ω[νίου], μη-
νὸς Γαμιλίου, ἀφίεντι ἐλευθέραν καὶ ἀνατίθεντι ἱερὰν τοῖ Ἀσκλα-
πιοῖ, ἀνέφαπτον Δωρεὰν Σίμακος Λύκωνος, Ἀλεξίμαχος, Λυκίσκα
Πρασαιβοί· vac. 6 cm μάρτυρες· Νικάνωρ Φιλίππου, Λύκος Φαλάκρου, Σίμακος
vacat Φαλάκρου, πάντ[ες] **Καμμανοὶ** Βουθρώτιοι.

Εἶναι χαρακτηριστικά και δηλωτικά όλων των ανωτέρω τα τελευταία λόγια του Αινεία προς τον Έλενο, πριν την αναχώρηση από τον Βουθρωτό και την πλεύση προς την Ιταλία. Ο Βιργίλιος θέτει τον ήρωα να διακηρύσσει ότι οι λαοί στις δύο όχθες του Ιονίου είχαν τους ίδιους δεσμούς αίματος και γι' αυτό η Ήπειρος με την Ιταλία ήταν μία και μοναδική Τροία στην ψυχή, αλλά η διαφύλαξη των δεσμών θα εναπόκειτο στο εξής στη φροντίδα των απογόνων “*Epiro, Hesperia, quibus idem Dardanus auctor atque idem casus, unam faciemus utramque Troiam animis; maneat nostros ea cura nepotes*” (*Αιν.* 3.503-505).

4.6.1. Τροία - Ίλιον - Πέργαμος

Δεν χωρεί, πάντως, αμφιβολία ότι τα τρωικά τοπωνύμια ήταν όντως υπαρκτά στη Χαονία και δεν περιορίζονταν στη σφαίρα του μύθου. Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, στην Κεστρία της Χαονίας υπήρχε μία πόλη, που καλείτο Τροία «*Τροία, χώρα Ἀσίας... ἔστι καὶ πόλις ἐν Κεστρία τῆς Χαονίας*» (*Εθν. λ. Τροία*). Επίσης, ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύας παραδίδει ότι η παρουσία των Τρώων στην περιοχή του Βουθρωτού μαρτυρείται από τον λόφο, όπου στρατοπέδευσαν οι ακόλουθοι του

¹²⁶⁸ Δάκαρης 1957, 96 σημ. 3· του ιδίου 1964, 155 και σημ. 3. Για τα νομίσματα και την τρωική σύνδεση Βουθρωτού και Ρώμης, βλ. Hansen 2007, 44-59.

¹²⁶⁹ Melfi 2007, 27· Hernandez 2017, 211.

¹²⁷⁰ Cabanes 1986, 145· του ιδίου 1987a, 50.

Αγχίση και του Αινεία και έκτοτε αποκλήθηκε Τροία «*δηλοῖ δὲ καὶ τὴν εἰς Βουθρωτὸν τῶν Τρώων παρουσίαν λόφος τις, ᾧ τότε στρατοπέδῳ ἐχρήσαντο, Τροία καλούμενος*» (1.51.1-2). Σύμφωνα με τον Βιργίλιο, όταν ο Αινείας έφτασε στον Βουθρωτό, αντίκρισε μία μικρή Τροία και μία μεγαλύτερης ομοιότητας Πέργαμο, έναν ελάσσονα ποταμό με το όνομα Ξάνθος και τις Σκαιές Πύλες “*parvam Troiam simulataque magnis Pergama, et arentem Xanthi cognomine rivum adgnosco, Scaeaeque amplector limina portae*” (Αιν. 3.349-351). Η ύπαρξη μιας Τροίας και μιας Περγάμου στην περιοχή της Κεστρίνης δεν ήταν ποιητικές εφευρέσεις “*multi putant, Aeneamf de ea venisse ad Epirum et ibi haec loca per licentiam poeticam esse conficta*” (Σέρβ., Σχόλ. εις Βιργ. Αιν. 3.349). Κατά τον Σέρβιο, ο Ρωμαίος συγγραφέας, Μάρκος Τερέντιος Βάρρων, είχε επισκεφτεί την Ήπειρο και είχε διαπιστώσει την πραγματική ύπαρξη των τοπωνυμίων, που μνημονεύονταν από τον Βιργίλιο “*Varro Epiri se fuisse dicit et omnia loca isdem dici nominibus, quae poeta commemorat, se vidisse: unde apparet haec non esse fabulata*” (Σχόλ. εις Βιργ. Αιν. 3.349). Επίσης, ο Βάρρων στο διασωθέν έργο του, *Περί Γεωργίας (De Re Rustica)*, αναφέρει μία κτηνοτροφική περιοχή στην Ήπειρο, που λεγόταν *Περγαμής* “*Epirotae, de una quaquere, ut videamus, quid pastores a Pergamide Maledove potis sint*” (2.2.1)¹²⁷¹.

Κατά τον Robert, τα τοπωνύμια, Τροία και Πέργαμος, ήταν προϋπάρχοντα στην Κεστρίνη και οδήγησαν εκ των υστέρων στη σύνδεση της περιοχής με τους τρωικούς μύθους¹²⁷². Η Κοσμετάτου επισημαίνει ότι το τοπωνύμιο της Περγάμου ήταν διαδεδομένο στη βόρεια Ελλάδα και όχι μόνο, ενώ στις άλλες τοποθεσίες δεν είχε καμία σχέση με τις τρωικές παραδόσεις¹²⁷³, γεγονός που υποδεικνύει ότι κάλλιστα θα μπορούσε να ήταν μία προγενέστερη των μύθων ηπειρωτική κτίση, που αργότερα συνδέθηκε με έναν επώνυμο ήρωα, γιο του Νεοπολέμου, στο πλαίσιο της μολοσσικής προπαγάνδας. Κατά την παράδοση, ο Πέργαμος ήταν ο μικρότερος γιος του Νεοπολέμου και της Ανδρομάχης (Παυσ. 1.11.1), στοιχείο, που μαρτυρεί την ύστερη εισαγωγή του στη μολοσσική γενεαλογία και άρα ίσως υποδηλώνει ότι και το τοπωνύμιο ή οποιαδήποτε ίδρυση δεν ήταν και τόσο αρχαία¹²⁷⁴.

Ο μοναδικός απόγονος του Περγάμου, που παραδίδεται από τις πηγές, είναι ο εγγονός του, ο Πραξ. Εκείνος ίδρυσε ιερό του προγόνου του, Αχιλλέα, στην οδό μεταξύ Σπάρτης και Αρκαδίας, όπου οι νεαροί Σπαρτιάτες προσέφεραν θυσίες πριν τους αγώνες δρόμου στο Πλατανιστάν «*ἀνοίγειν δὲ αὐτὸ οὐ νομίζουσιν: ὁπόσοι δ' ἂν τῶν ἐφήβων ἀγωνιῆσθαι μέλλωσιν ἐν τῷ Πλατανιστᾷ, καθέστηκεν αὐτοῖς τῷ Ἀχιλλεῖ πρὸ τῆς μάχης θύειν. ποιῆσαι δὲ σφισι τὸ ἱερὸν Σπαρτιᾶται λέγουσι Πράκα ἀπόγονον τρίτον Περγάμου τοῦ Νεοπολέμου*» (Παυσ. 3.20.8). Ο Πραξ ήταν, λοιπόν, ένας από τους επώνυμους ήρωες του μολοσσικού οίκου, αλλά το γεγονός ότι δεν μαρτυρείται σε κανένα γενεαλογικό δέντρο της δυναστείας υποδεικνύει ότι επρόκειτο για μία

¹²⁷¹ Ο όρος «Πέργαμος» δηλώνει οτιδήποτε το υψηλό και είναι συγγενής με τη λέξη «πύργος». Σύμφωνα με τις πηγές, στους Ίωνες σήμαινε εν γένει την πόλη «*Πέργαμον, τὴν πόλιν Ἴωνες λέγουσιν· οἱ δὲ (πάντες) πάντα τὰ ὑψηλά*» (Φώτιος, Λεξ. Συν. λ. Πέργαμον), ενώ χρησιμοποιεῖτο και για κάθε ακρόπολη, βλ. Ηρόδ. 7.112· Σχόλ. εις Ομ. Ιλ. Δ 508· Paschalis 1997, 29.

¹²⁷² Robert 1940, 103· Hammond 1967, 412.

¹²⁷³ Kosmetatou 1995, 138.

¹²⁷⁴ Ο Δάκαρης χρονολογεί την ένταξή του στους δυναστικούς μύθους στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., βλ. του ιδίου 1964, 22-23, 151.

δευτερεύουσας σημασίας παράδοση, που επινοήθηκε κάποια στιγμή για να ερμηνεύσει τις ιστορικές εξελίξεις ή να στηρίξει τις πολιτικές βλέψεις των Αιακιδών¹²⁷⁵.

Δίχως αμφιβολία, η ύπαρξή του στη Λακωνία συνδέεται με την εκστρατεία του Πύρρου στη Σπάρτη το 273 π.Χ.¹²⁷⁶, ενώ πρέπει να υπήρχε και σχετική παράδοση για τη μετοίκησή του από την Ήπειρο στην Πελοπόννησο, όπως υποδεικνύει ένα λήμμα των *Εθνικών*, στο οποίο παρουσιάζεται ως επώνυμος γενάρχης ενός έθνους και ίσως μιας λακωνικής πόλης¹²⁷⁷ «Πρακίαι, καὶ Πρᾶκες, ἔθνος, ἀπὸ Πρακὸς τοῦ ἐξ Ἠπείρου μὲν ὀρμήσαντος, οἰκήσαντος δὲ ἐν τῇ Λακωνικῇ. τὸ ἔθρικὸν Πρᾶκες καὶ Πρακηνοί» (Στέφ. Βυζ. λ. Πρακίαι). Δεν αποκλείεται, ακόμη, να ήταν ταυτόχρονα και ο ιδρυτής μιας άλλης βορειότερης τοποθεσίας, για την οποία έχουν προταθεί ως πιθανές, μία ιλλυρική και μία Περραιβική πόλη «Πρᾶκνος, πόλις Ἰλλυρίας. τὸ ἔθρικὸν Πράκνιοι», «Πρᾶς, ὄνομα πόλεως Περραιβικῆς» (Στέφ. Βυζ. λ. Πρᾶκνος, Πρᾶς)¹²⁷⁸.

Ο Πέργαμος αποτελούσε, λοιπόν, κατά πάσα πιθανότητα, τον επώνυμο ήρωα ενός ελάσσονος ηπειρωτικού φύλου ή μιας μικρής πόλης από την οποία έλαβαν και τα περίχωρα το όνομα *Περγαμῖς* (Βάρρων, *Περί Γεωργ.* 2.2.1)¹²⁷⁹. Η ύπαρξη των πολιτών ή του φύλου των Περγαμίων διαπιστώνεται και επιγραφικά, σε ένα ψήφισμα ανανέωσης δεσμών φιλίας και προξενίας, των τελών 3^{ου} - αρχών 2^{ου} αι. π.Χ., μεταξύ του Κοινού των Ατεράργων και των Περγαμίων¹²⁸⁰:

Προστατέ[οντος Μολο]σσ[ῶν Λεον(?)]-
τίου Κυεστο[ῦ, **Ατεράργω]ν δὲ [Ἀναξάν]-
δρου τοῦ Ἀμύντα λαιίου, [παραγε]-
νομένων παρὰ τῶν **Περγαμί]ων** τοῦ τε]
προστάτα Νικάνδρου τοῦ Θευ[δότη],
Ἀνδρονίκου τοῦ Ἀναξάνδρου[ν, Ἰέρω(?)]-
νος τοῦ Ζωίλου **Ἀκραλεστῶν**, - - - - -
νος τοῦ Γέλωνος **Χαράδρο]ν** καὶ ἀνανε]-
ουμένων τὰν ἐξ ἀρχᾶς φιλία[ν καὶ προξε]-
νίαν αὐτοῖς ποθ' αὐτοὺς ἔδοξε [τῶι **κοινῶι]**
τῶν Ἀτεράργων ἀνανεῶσαι [τὰν οὔσαν]
ἐξ ἀρχᾶς φιλίαν καὶ προξενία[ν ποτι]
τοὺς **Περγαμίους** καὶ εἶμεν αὐ[τοῖς καὶ]
ἐκγόνοις κάπ' αἰῶνος τὰν [φιλίαν καὶ]
προξενίαν**

Η επιγραφή αυτή βρέθηκε στο Ραδοτόβι, δηλαδή στην αρχαία Πασσαρόνα (ακρόπολη Γαρδικίου), την πρωτεύουσα του μολοσσικού κράτους και άρα κοιτίδα

¹²⁷⁵ Δάκαρης 1964, 142.

¹²⁷⁶ Δάκαρης 1964, 144.

¹²⁷⁷ Kosmetatou 1995, 134 σημ. 3.

¹²⁷⁸ Δάκαρης 1964, 143 και σημ. 3.

¹²⁷⁹ Δάκαρης 1964, 24, 37 σημ. 3.

¹²⁸⁰ Ευαγγελίδης 1935, 260-263 αρ. 1· Robert 1940, 95-105· Larsen 1968, 280-281· Cabanes 1976, 561 αρ. 35· Κοντορίνη 1987, 617-618 αρ. 3.

όλων των γενεαλογικών παραδόσεων. Η θέση των Ατεράργων είναι, επίσης, άγνωστη και ίσως βρισκόταν στην Κεστρίνη¹²⁸¹. Ο Robert τους τοποθετεί στην περιοχή της Πασσαρώνας, ενώ τους Περγαμίους αναμφισβήτητα στην Κεστρίνη¹²⁸². Κατά την επιγραφή, οι απεσταλμένοι των Περγαμίων ήταν τρεις, ο Ανδρόνικος, γιος του Αναξάνδρου, ο Ιέρων, γιος του Ζωίλου, που ήταν Ακραλεστοί, όπως και ο προστάτης, Νίκανδρος, ο γιος του Θευδότου, ενώ ένας ακόμη, του οποίου το όνομα είναι απροσδιόριστο¹²⁸³, γιος του Γέλωνα, ήταν Χάραδρος¹²⁸⁴. Συνεπώς, οι Περγάμιοι αποτελούνταν, επίσης, από άλλες ελάσσονες, φυλετικές, κατά πάσα πιθανότητα, υποδιαίρεσεις, από τους Ακραλεστούς και τους Χαράδριους. Το εν λόγω ψήφισμα είναι εξαιρετικά σημαντικό ως η πιο αξιόπιστη πηγή τόσο για την ύπαρξη των Ηπειρωτών Περγαμίων όσο και για την ομοσπονδιακή οργάνωση της Ηπείρου, καθώς αποδεικνύει την πολιτική επιβίωση και απερίσπαστη λειτουργία των ελάσσονων Κοινών στους κόλπους του Κοινού των Ηπειρωτών και τη διατήρηση της αυτονομίας για τα εσωτερικά τους ζητήματα¹²⁸⁵.

Η Χάραδρος ή Χέραδρος ήταν, όπως προειπώθηκε, πόλη βορείως του Αμβρακικού κόλπου, στην περιοχή της Κασσώπης¹²⁸⁶. Ωστόσο, το τοπωνύμιο αυτό προέρχεται από τη λέξη «χαράδρα» και άρα θα μπορούσε να έχει αποδοθεί σε διάφορες περιοχές της Ηπείρου και μεταξύ αυτών, σε μία της Κεστρίνης, όπως υποστήριξε ο Robert¹²⁸⁷. Βάσει της επιγραφής, οι Περγάμιοι υπάγονταν στους Μολοσσούς, σύμφωνα με την εθνική ταυτότητα του επώνυμου προστάτη, που ανήκε, μάλιστα, στο μολοσσικό φύλο των Κνεστών. Η επίσημη αυτή πράξη έχει εκληφθεί ως μία ακόμη απόδειξη της προσάρτησης της Κεστρίνης από τους Μολοσσούς και μετάδοσης απ' αυτούς των τρωικών τοπωνυμίων¹²⁸⁸.

Κατά τον Robert, η Πέργαμος βρισκόταν κοντά στον Βουθρωτό, βάσει των περιγραφών του Βιργιλίου, ο οποίος θέτει τον Αινεία, όταν φτάνει στο χαονικό λιμάνι, να αντικρίζει, όπως προειπώθηκε, μία Τροία και μία Πέργαμο (*Αιν.* 3.349-351)¹²⁸⁹. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο Κεστρίνος ήταν κατεξοχήν Τρώας, γιος του Ελένου, θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι η περιοχή παρέμενε χαονική και ότι ίσως η Πέργαμος ήταν ένας μολοσσικός θύλακας στο εσωτερικό της. Πιθανότατα να επρόκειτο αρχικά για ένα φρούριο, μία τειχισμένη ακρόπολη, όπως υποδεικνύει και το όνομά της, που είχε ως σκοπό τον έλεγχο μιας επικράτειας ή ίσως την επόπτευση των συνόρων. Ενδεχομένως μετά το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. ή στα χρόνια του Πύρρου να αναπτύχθηκε σε αστικό κέντρο και να έδωσε περαιτέρω ώθηση στον μύθο περί ταύτισης της περιοχής με την Τροία, που εμπλουτίστηκε έπειτα ποιητικά και με άλλες σχετικές τρωικές ονομασίες, όπως Σιμόεις, Ξάνθος και Σκαιές Πύλες.

¹²⁸¹ Δάκαρης 1964, 39 και σημ. 1.

¹²⁸² Robert 1940, 104· Cabanes 1976, 381.

¹²⁸³ Κατά τον Ευαγγελίδη συμπληρώνεται ως «Ηρων», βλ. του ίδιου 1935, 261.

¹²⁸⁴ Ευαγγελίδης 1935, 263.

¹²⁸⁵ Ευαγγελίδης 1935, 262.

¹²⁸⁶ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 339.

¹²⁸⁷ Cabanes 1976, 128.

¹²⁸⁸ Δάκαρης 1964, 100.

¹²⁸⁹ Robert 1940, 102-105.

Δεν αποκλείεται, λοιπόν, να υπήρχε στην Κεστρίνη μία πόλη, που καλείτο Τροία (Στέφ. Βυζ. λ. *Τροία*), όπως και Ίλιον ή Πέργαμον¹²⁹⁰, με την τελευταία ονομασία να προηγείται ίσως των υπολοίπων, οι οποίες ενδέχεται να της αποδόθηκαν από τη ρωμαϊκή εποχή και τις ποιητικές προσθήκες του Βιργιλίου και να εντάσσονταν στο αντίστοιχο προπαγανδιστικό πρόγραμμα της Ρώμης, του έτερου διεκδικητή της τρωικής καταγωγής και άρα της σύνδεσης με τους Χάονες. Ωστόσο, ο Δάκαρης υποστήριξε ότι η πολυωνυμία αυτή, που υπήρχε για την Τροία του έπους, μεταφέρθηκε στην Κεστρίνη, λόγω της *Ανδρομάχης* του Ευριπίδη, όπου πολλάκις εμφανίζονται και οι τρεις ονομασίες για την τρωική πόλη¹²⁹¹.

Είναι, όμως, χαρακτηριστικό ότι στον Χάρτη του Πότινγκερ (*Tabula Peutingeriana*)¹²⁹², καταγράφονται στην εσωτερική οδό, που συνέδεε την Απολλωνία με τη Νικόπολη, οι πόλεις, Αμαντία, Αδριανούπολη και Ίλιον (χάρτ. 16)¹²⁹³. Συνεπώς, η Πέργαμος και η Τροία ή Ίλιον μπορεί να ήταν δύο διαφορετικές τοποθεσίες, ακόμη και τρεις. Ο Σεμιτέλος συσχέτισε το Ίλιον της Κεστρίνης με το σημερινό τοπωνύμιο των Φιλιατών και πρότεινε για το όνομα των κατοίκων, το *Ψιλῆται*, που με την προσθήκη του δίγαμμα, *Φιλῆται*, επιβίωσε στη σημερινή ονομασία, παρέχοντας μία ένδειξη για την τοποθέτηση της πόλης¹²⁹⁴. Ο Hammond, λόγω της γειννίας με την Αδριανούπολη επί της ρωμαϊκής οδού τοποθετεί το Ίλιον πιο εσωτερικά, στην κοιλάδα του άνω Καλαμά, στο Δεσποτικό Ιωαννίνων, μία τειχισμένη θέση, ίσως του 4^{ου} αι. π.Χ., που ήλεγχε το πέρασμα για την κοιλάδα του Δρίνου¹²⁹⁵. Η οχύρωση χρονολογείται από τον ίδιο στο διάστημα 290-272 π.Χ., λόγω της ομοιότητάς της με τις αντίστοιχες φάσεις της Φοινίκης, της Αμαντίας και της Αντιγόνης, που εντάσσονται στο οικοδομικό και οχυρωματικό πρόγραμμα του Πύρρου¹²⁹⁶.

Ο Ugolini ταύτισε την Τροία των παραδόσεων με την ακρόπολη του Βουθρωτού, αλλά δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο να πρόκειται και για μία άλλη κοντινή θέση, ίσως δύο χιλιόμετρα ανατολικά, όπου υπήρχαν ερείπια πάνω σε λόφο¹²⁹⁷. Η ίδια άποψη για την εγγύτητα της Πέργαμου με τον Βουθρωτό έχει διατυπωθεί και από άλλους μελετητές, που την τοποθέτησαν είτε στο χωριό Τσιφλίκ (Çiflik) της Κονίσπολης είτε στον λόφο του Καρά Αλή Μπέη (Kara-Ali-Bey), βορείως του Βουθρωτού¹²⁹⁸. Πράγματι, στην πεδιάδα της Βρίνας και εν γένει στα περίχωρα του Πηλώδους λιμένα υπάρχουν πολυάριθμες οχυρές θέσεις (Diaporit, Kalivo, Vrına, Shën Dimitri, Xarra, Mursi, Çuka e Aitoit), των οποίων, όμως, η χρονολόγηση, ο χαρακτήρας και η λειτουργία δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένα και μπορεί να αποτελούσαν από τειχισμένους οικισμούς, καταφύγια και φρούρια ελέγχου έως αστικά κέντρα και έδρες

¹²⁹⁰ Δάκαρης 1964, 38· Cabanes 1976, 127.

¹²⁹¹ Δάκαρης 1964, 100.

¹²⁹² Αποτελεί το μεσαιωνικό αντίγραφο ενός αρχαίου χάρτη του οδικού δικτύου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

¹²⁹³ Hammond 1967, 694-695· Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 340· Bogdani 2007, 255.

¹²⁹⁴ Σεμιτέλος 1854, 32.

¹²⁹⁵ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 340.

¹²⁹⁶ Hammond 1967, 199, 660, 669-670, 695-696.

¹²⁹⁷ Ugolini 1942, 72 εξ.· Δάκαρης 1964, 37 σημ. 3.

¹²⁹⁸ Δάκαρης 1964, 37 σημ. 3.

μικρών, τοπικών Κοινών, γεγονός που δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την ταύτισή τους.

Ο Ceka θεώρησε ότι η Τροία, όπου κατά τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά (1.51.1-2), στρατοπέδευσαν οι Τρώες, όταν έφτασαν στον Βουθρωτό, ήταν ο κοντινός λόφος του Κάλυβο (εικ. 265)¹²⁹⁹. Ωστόσο, κατά τον Hernandez, η Τροία του Βιργιλίου ήταν η ακρόπολη του Βουθρωτού και αν οι Περγάμιοι της ανωτέρω επιγραφής βρίσκονταν πράγματι στην επικράτεια του, ίσως επιχωρίαζαν στη λεγόμενη Κορυφή του Αετού (Çuka e Ajtoit), στις ανατολικές παρυφές της χώρας του, όπου υπήρχε οχυρωμένος λόφος και πόλη μιας διακριτής φυλετικής ομάδας και ίσως ενός ελάσσονος Κοινού (εικ. 262, 264)¹³⁰⁰. Ο Hammond, όμως, ταύτισε τον λόφο του Αετού με την Κεστρία, μία παραθαλάσσια πόλη, η οποία παραδίδεται από τον Πλίνιο νοτίως της Χιμάρας και βορείως των εκβολών του Θυάμιδος “*in Epiri ora castellum in Acrocerauniis Chimera, sub eo Aquae Regiae fons, oppida Maeandria, Cestria, flumen Thesprotiae Thyamis*” (Φυσ. Ιστ. 4.1.4). Σε αυτό το χωρίο καταγράφεται μία ακόμη παράλια πόλη, η Μαιανδρία, την οποία ο ιστορικός τοποθετεί στη θέση Kara-Ali-Bey, στα βόρεια του βουθρωτίου κόλπου¹³⁰¹. Για τη θέση της Κεστρίας έχει ακόμη προταθεί ο αρχαίος οικισμός στο χωριό Μουρσί (Mursi), στα νότια του Βουθρωτού, σε μισή ώρα απόσταση από τη θάλασσα¹³⁰².

Ο Bogdani, βάσει της προαναφερθείσας αναφοράς του Βάρρωνα στους βοσκούς της Περγαμίδος “*pastores a Pergamide*” (2.2.1), υποστηρίζει ότι το τοπωνύμιο της Περγάμου δεν αφορούσε μία πόλη, αλλά μία ευρύτερη περιοχή και μάλιστα ταυτισμένη με την κτηνοτροφία. Κατά τον ερευνητή, ίσως το αστικό κέντρο των Περγαμίων να μην ήταν μία ομώνυμη πόλη, αλλά αυτή της Κεστρίας στη θέση Αετός, την οχύρωση της οποίας ο ίδιος ανάγει στα τέλη του 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. και όχι νωρίτερα, ενώ θεωρεί ότι αποτελούσε περισσότερο έναν οχυρωμένο οικισμό για προστασία των κατοίκων και όχι πόλη, με την έννοια της ύπαρξης και δημοσίων

¹²⁹⁹ Η τοποθεσία φέρει, λοιπόν, μέχρι σήμερα ένα ελληνικό τοπωνύμιο από τη λέξη «καλύβι- καλύβα» (Kalivo). Ωστόσο, ο Ceka συσχέτισε ακόμη και το τοπωνύμιο Τροία του Βουθρωτού με την αλβανική λέξη “troje”, που σημαίνει ερείπια, υποστηρίζοντας ότι πιθανώς οι ντόπιοι να αποκαλούσαν έτσι τις εγκαταλελειμμένες οχυρώσεις του Κάλυβο. Η θέση βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της λίμνης Βιβάρι, απέναντι από τον Βουθρωτό. Ο λόφος περιβάλλεται από ένα αρχαϊκό τείχος, μήκους 1.300 μ., που εξυπηρετούσε την άμυνα από την πλευρά της ενδοχώρας, ενώ άφηνε ακάλυπτη αυτή, που έβλεπε προς τη λίμνη. Η οχύρωση ανάγεται στον 6^ο αι. π.Χ., αποτελείτο από ημι-λαξευμένους πολυγωνικούς λίθους (εικ. 266) και έφερε τρεις πύλες στην ανατολική πλευρά. Ο χώρος στο εσωτερικό των τειχών είναι άδειος, γεγονός που υποδεικνύει ότι ο λόφος του Κάλυβο οχυρώθηκε ως καταφύγιο του αγροτικού πληθυσμού, αλλά και για να παρέχει στήριξη στην αρχαϊκή ακρόπολη του Βουθρωτού, που ήταν υπό τον έλεγχο της Κέρκυρας, βλ. Ceka 2002, 12-13· του ιδίου 2012, 195.

¹³⁰⁰ Hernandez 2017, 211 και σημ. 24. Η αρχαιολογική θέση Κορυφή του Αετού (Çuka e Ajtoit) ή Αετός της Κονίσπολης βρίσκεται 20 χλμ. νοτίως του Βουθρωτού πάνω σε λόφο και περιβάλλεται από ελλειπτικό αμυντικό τείχος, με περίμετρο 1.100 μ., που έχει χρονολογηθεί στον 5ο - 4ο αι. π.Χ. Η οχύρωση διαθέτει τέσσερις πύλες και στη θέση των πύργων υπάρχουν επάλξεις, γεγονός που την καθιστά μοναδική μεταξύ όλων των αμυντικών περιβόλων της Ηπείρου και της Ιλλυρίας. Πολυάριθμες οικίες υπάρχουν στην ακρόπολη, στο εσωτερικό των τειχών, αλλά και στο εξωτερικό, όπου εκτεινόταν η κάτω πόλη. Η μέγιστη ακμή της θέσης τοποθετείται στο διάστημα του 5ου - 1ου αι. π.Χ. Για την κορυφή του Αετού, που φαίνεται ότι αποτελούσε το διοικητικό κέντρο της Κεστρίνης, βλ. Andrea 1983-84, 116-117· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 267· Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 341· Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 88-91.

¹³⁰¹ Hammond 1967, 677-678.

¹³⁰² Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 233.

κτηρίων¹³⁰³. Η υπόθεση αυτή βασίζεται εν πολλοίς στο γεγονός ότι η Κεστρία και η ηπειρωτική Πέργαμος παρουσιάζονται στις πηγές εν γένει όμορες και αμφοτέρως συνδεδεμένες με την κτηνοτροφία «*Κεστρινικοί βόες*» (Ησύχ.).

Τέλος, σύμφωνα με την Κοσμετάτου, η αναφορά της Χαράδρου¹³⁰⁴ στο προαναφερθέν ψήφισμα ανανέωσης φιλίας και προξενίας μεταξύ Ακραλεστών και Περγαμίων ίσως υποδηλώνει ότι οι τελευταίοι πρέπει να τοποθετηθούν νοτιότερα, βορείως του Αμβρακικού κόλπου, αλλά νοτίως της Κασσώπης και της Αμβρακίας¹³⁰⁵. Συνεπώς, αν πράγματι ευσταθεί η άποψη του Δάκαρη ότι ο μύθος του Περγάμου είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με το τοπωνύμιο και την ύπαρξη μιας ομώνυμης φυλετικής ή πολιτικής οντότητας, ότι ανάγεται στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και οφείλεται στις επεκτατικές τάσεις των Μολοσσών, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι πιο πιθανή είναι η θεωρία της Κοσμετάτου, για την παρουσία των Περγαμίων στην περιοχή της Κασσώπης και της Αμβρακίας.

Η υπόθεση αυτή θα μπορούσε να στηριχθεί στο γεγονός ότι, κατά πάσα πιθανότητα, στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. η Κεστρίνη βρισκόταν ακόμη υπό τον έλεγχο των Κερκυραίων¹³⁰⁶ και άρα οποιαδήποτε μολοσσική κτίση θα έπρεπε να τοποθετηθεί νοτίως της θεσπρωτικής Τορώνης, που ήταν το νότιο άκρο της περαιάς της¹³⁰⁷. Επίσης, την ίδια εποχή οι Μολοσσοί είχαν προσαρτήσει ένα τμήμα των παραλίων, όπως αποδεικνύει η αναφορά τους, μετά τους Κασσωπαίους, στον *Περίπλου* του Ψευδο-Σκύλακα, όπου καταγράφονταν μόνο τα παράλια έθνη «*Μετά δὲ Κασσωπίαν Μολοττοί εἰσιν ἔθνος*» (32), αλλά και η περαίωση στην Κέρκυρα των 600 πελταστών της Αθήνας, που πραγματοποίησε ο Αλκέτας το 373 π.Χ., μέσω των ηπειρωτικών παραλίων (Ξεν., *Ελλ.* 6.2.10). Επιπλέον, το α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. είχαν ενταχθεί στο μολοσσικό Κοινόν θεσπρωτικές φυλές (Ονόπερνοι, Κέλαιοι, Τριπολίτες ή Τριπόλισσοι, Ἄμμυνοι ή Ἀμύνται)¹³⁰⁸, αλλά καμία χαονική, ενώ αργότερα, περίπου το 342 π.Χ. ο Φίλιππος Β΄ παραχώρησε στον Αλέξανδρο Α΄ Μολοσσό και τις ηλειακές αποικίες στην περιοχή της Κασσώπης (Δημοσθ., *Περί Ἀλον.* 32).

Ενδεχομένως, λοιπόν, ο μύθος του Περγάμου να αφορούσε κάποια από αυτές τις κτήσεις στην περιοχή της Θεσπρωτίας ή της Κασσώπης και όχι της Χαονίας, οι οποίες έπρεπε να κατοχυρωθούν και ιδεολογικά με την εφεύρεση ενός επώνυμου ήρωα, με καταγωγή από τον Νεοπτόλεμο. Εξάλλου, στον ίδιο αυτό μύθο, που ο Πέργαμος είναι απόγονος του Αχιλλέα και άρα Μολοσσός, ο Κεστρίνος είναι γιος του Ελένου και άρα κατεξοχήν Χάων, γεγονός που υποδηλώνει ότι μάλλον οι Περγάμοι δεν βρίσκονταν στην Κεστρίνη, αλλά νοτίως των εκβολών του Θυάμιδος.

¹³⁰³ Bogdani 2007, 253-255.

¹³⁰⁴ Ευαγγελίδης 1935, 263.

¹³⁰⁵ Κοσμετάτου 1995, 137.

¹³⁰⁶ Beaumont 1952, 64· Δάκαρης 1964, 40 σημ. 1.

¹³⁰⁷ Δάκαρης 1972, 35, 104-108.

¹³⁰⁸ Ευαγγελίδης 1956, 9-12· του ίδιου 1957, 251· Δάκαρης 1957, 90-92, 98-101· Cabanes 1976, 123-124, 127, 160-162, 178· Meyer 2013, 95.

4.6.2. Βουθρωτός

Ο Βουθρωτός είναι χτισμένος πάνω σε λόφο, στην άκρη της ορεινής και επιμήκους χερσονήσου του Εξαμιλίου (αρχαίο Ποσειδίων), στα παράλια του Ιονίου, απέναντι από την Κέρκυρα (χάρτ. 18, 19, εικ. 224-226). Στα ανατολικά βρέχεται από τη λίμνη Βιβάρι, που, κατά την αρχαιότητα, καλείτο *Πηλώδες* λιμάνι, λόγω του λασπώδους πυθμένα και στα νότια, ένα φαρδύ κανάλι νερού τον συνδέει με το Ιόνιο Πέλαγος «μετὰ δὲ Ὀγγησμον Ποσειδίων καὶ Βουθρωτὸν ἐπὶ τῷ στόματι τοῦ Πηλώδους καλουμένου λιμένος ἰδρυμένον ἐν τόπῳ χερρονησίζοντι» (Στράβ. 7.7.5).

Η πρώτη γραμματειακή του καταγραφή χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. και προέρχεται από τον Εκαταίο, ο οποίος περιγράφει τα ηπειρωτικά παράλια και αποκαλεί τον Ωρικό λιμάνι και τον Βουθρωτό πόλη «*Εκαταῖος λιμένα καλεῖ Ἡπίρου τὸν Ὀρικὸν ἐν τῇ Εὐρώπῃ "μετὰ δὲ Βουθρωτὸς πόλις, μετὰ δὲ Ὀρικός λιμὴν"*» (FGrH 1 F 106/ Στέφ. Βυζ. λ. *Ὀρικός*). Ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει και έναν κόλπο, τον οποίο ονομάζει «*Κιρραῖος*» και μία πεδιάδα στο εσωτερικό, που ανήκει στη Χαονία «*Εκαταῖος Εὐρώπῃ "ὁ δὲ κόλπος Κιρραῖος καὶ τὸ πεδίον ἐν τῇ Χαονικῇ"*» (FGrH 1 F 105/ Στέφ. Βυζ. λ. *Χαονία*)¹³⁰⁹. Ο Hammond υποστήριξε ότι το χωρίο αναφέρεται στον κόλπο του Βουθρωτού και στην πεδιάδα της ενδοχώρας του, καθώς είναι η μόνη παράλια πεδινή έκταση, που θα μπορούσε, κατά την περιγραφή αυτή, να ανήκει στη Χαονία (χάρτ. 20)¹³¹⁰. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα εύφορη έκταση, με άφθονα ύδατα, που καλείτο Βούρκος¹³¹¹, λόγω του ελώδους εδάφους και σήμερα Βούργος¹³¹².

Σύμφωνα με την παράδοση, ο Έλενος, μετά από την Τροία, έπλεε στο Ιόνιο, αγκυροβόλησε στις ακτές και για την αποβίβασή του στην Ἡπειρο προέβη στις απαιτούμενες, προστατευτικές θυσίες (αποβατήρια). Η θυσιαζόμενη, όμως, αγελάδα απέδρασε πληγωμένη, πέρασε τον κόλπο και όταν βρέθηκε στην ξηρά κατέρρευσε, λόγω του τραύματος, που είχε στον λαιμό της και στη συνέχεια εξέπνευσε «*"Ἐλένω ἐκ Τροίης πλώοντι ἐπ' ἐσπέρην, θύσαντι ἀποβατήρια ἐν Ἡπίρῳ [τὸ θῦμα] ἢ βοῦς ἀποδρᾶσα ἐκ τοῦ βουπλήγος ὄχετο φεύγουσα διὰ τοῦ μεταξὺ πόντου ἐς τὸν κόλπον καὶ*

¹³⁰⁹ Είναι αξιοσημείωτο ότι *Κιρραῖος* ή *Κρῖσαιος* ονομαζόταν και ο κόλπος της Ιτέας, από μία πόλη της Φωκίδας, που καλείτο Κίρρα ή Κρίσα και ήταν το επίνειο των Δελφών (Στράβ. 9.3.1· Πaus. 10.1.2). Οι λέξεις, που θα μπορούσαν να σχετίζονται με το τοπωνύμιο είναι η *κιρρά*, ένας είδος ψαριού «*κιρρά· ἰχθὺς ποιός*», μία εὐλογία υπόθεση για την ονομασία ενός κόλπου, το *κιρρόν*, που αναφέρεται στο φλογερό, ερυθροκίτρινο χρώμα «*κιρρόν· πυρρόν. ἐρυθρόν. ξανθόν*» και *κίρρος*, που δηλώνει, μεταξύ άλλων, το αίμα και άρα αφορά εκ νέου το κόκκινο χρώμα «*κίρρος· ὄρος. καὶ αἷμα. καὶ πόμα γάλακτος. Λάκωνες*» (Hσύχ. λ. *κιρρά, κίρρόν, κίρρος*). Οι τελευταίες αυτές έννοιες παραπέμπουν στη Δύση και τον κόσμο των νεκρών και ίσως, κατ' αυτόν τον τρόπο, η ονομασία σχετίζεται με τον Βουθρωτό, που βρισκόταν στις δυτικές παρυφές της Ελλάδας. Ωστόσο, το γεγονός ότι η ονομασία αυτή δεν αναφέρεται πουθενά αλλού σε σχέση με τα χαονικά παράλια και εν γένει με την Ἡπειρο, καθιστά, όπως προειπώθηκε, πιθανό να πρόκειται για μία παραφθαρμένη μορφή του τοπωνυμίου, που, κατά τον Müller, πρέπει να διορθωθεί σε «*Κι(χ)υραῖος*» και να τοποθετηθεί στη θεσπρωτική Εφύρα, βλ. του ίδιου 1925, 110-112. Βέβαια, βάσει και της σύνδεσης με τους Δελφούς, το τοπωνύμιο μπορεί να ενέχει και κάποιο ιερό χαρακτήρα. Είναι άξιο αναφοράς ότι *κίρ(ρ)ις* λεγόταν ο Άδωνις στους Κυπρίους, των οποίων οι λατρευτικές παραδόσεις ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με την Ανατολή και κυρίως τους Φοίνικες «*κίρις· λύχνος, Λάκωνες. ὄρνεον. ἢ Ἄδωνις. (Κύπριοι)*» (Hσύχ. λ. *κίρις*), «*Κίρρις, ὁ ἰχθὺς... λέγεται παρὰ Κυπρίοις κίρρις ὁ Ἄδωνις, παρὰ Λάκωνι δὲ ὁ λύχνος*» (Ετυμ. Μέγα λ. *Κίρρις*). Για τη σύνδεση του κόλπου με τον Άδωνη, βλ. και παρακάτω για τη λατρεία του Πάνα στον Βουθρωτό.

¹³¹⁰ Hammond 1967, 451, 474, 478.

¹³¹¹ Ευαγγελίδης 1919, 18.

¹³¹² Hammond 1997a, 21-22, 51, 54.

ἐς τὴν χέρσον ἐμβᾶσα (καὶ γὰρ τρῶμα ἐν τῇ δειρῇ εἶχεν) αὐτοῦ ἤριπε καὶ ἔθανε». Ο Τρώας μάντης εξέλαβε το γεγονός ως οἰωνό και ονόμασε το μέρος *Βουθρωτόν*, από το περιστατικό και την *τρωτὴν βοῦν*, ενώ με την πάροδο του χρόνου το τοπωνύμιο εξελίχθηκε σε Βουθρωτόν «καὶ κληθῶνι ὁ Ἑλενος χρέεται, ἵνα ἔθηκε Βουθρωτόν οὖνομα" ὡς φησι Τεῦκρος ὁ Κυζικηνός. τὸ ἐθνικὸν Βουθρωτίος. Λέπιδος δέ φησι διὰ τοῦ 'τ' Βουτρώτιος» (Τεύκρος *FGrH 274 F 1/ Στέφ. Βυζ. λ. Βουθρωτός*)¹³¹³, “*Helenus filius Priami, cum Epirum sacrificaturus applicasset, bos vulneratus manus ministrantis evasit. Et in eo loco ubi bos cecidit urbem ex responso constituit, quam a vulnere bovis Buthrotum appellavit*” (Σέρβ., *Βιργ. Αιν. 3.293*)¹³¹⁴.

Ο Ρωμαῖος ποιητής, Οβίδιος, παραθέτει ότι ο Αινείας, όταν έφτασε στο λιμάνι, αντίκρισε μία πόλη, πιστό αντίγραφο της Τροίας, την οποία κυβερνούσε ο Έλενος “*Epiros ab his regnataque vati Buthrotos Phrygio simulataque Troia tenetur*” (Μετ. 13.720-721). Η ίδια εκδοχή ανευρίσκεται και στον Βιργίλιο, στον οποίο ο Αινείας και ο Αγχίσης αποβιβάζονται στη χαονική αυτή ακτή και βρίσκουν ήδη εκεί τον Έλενο και τη σύζυγό του, Ανδρομάχη “*Epiri legimus portuque subimus Chaonio, et celsam Buthroti accedimus urbem. Hic incredibilis rerum fama occupat auris, Priamiden Helenum Graias regnare per urbes, coniugio Aeacidiae Pyrrhi sceptrisque potitum, et patrio Andromachen iterum cecisise marito*” (Αιν. 3.292-297). Κατά τις περιγραφές του ποιητή, έξω από τα τείχη της πόλης υπήρχε ένα άλσος, που διαρρεόταν από τον ψευδο-Σιμόεντα ποταμό¹³¹⁵, όπου η Τρωαδίτισσα προσέφερε χοές στους νεκρούς και ιδιαίτερα στον σύζυγό της, Έκτορα, καθώς εκεί βρισκόταν το κενοτάφιό του, καλυμμένο με τύμβο από χλόη και πλησίον αυτού υπήρχαν δύο βωμοί “*ante urbem in luco falsi Simoentis ad undam libabat cineri Andromache, Manisque vocabat Hectoreum ad tumulum, viridi quem caespite inanem et geminas, causam lacrimis, sacraverat aras*” (3.302-305).

Ο Βιργίλιος εμπλουτίζει περαιτέρω την τοπογραφία του Βουθρωτού, τοποθετώντας τον Αινεία να αντικρίζει, όπως προαναφέρθηκε, μία πόλη, που την χαρακτηρίζει μικρή Τροία, μία ακρόπολη, την Πέργαμο, έναν ποταμό, που έρρεε κοντά, με το όνομα Ξάνθος, καθώς και τις Σκαιές Πύλες “*Procedo, et parvam Troiam simulataque magnis Pergama, et arentem Xanthi cognomine rivum adgnosco, Scaeaque amplector limina portae*” (3.349-351). Η πόλη, λοιπόν, αυτή χτίστηκε κατ’ εικόνα της χαμένης πατρίδας από τον Έλενο, ο οποίος της προσέδωσε και τις ονομασίες της

¹³¹³ Βλ. και Ετυμ. Μέγα λ. *Βουτρωτός*.

¹³¹⁴ Ωστόσο, ο Cecka θεωρεί ότι το τοπωνύμιο δεν προέρχεται από τις ανωτέρω λέξεις, αλλά συνδέεται και με την ονομασία της αρχαίας Βουθόης (σημερινή Budva του Μαυροβουνίου), την οποία και ετυμολογεί από την αλβανική λέξη, *buzë*, που δηλώνει την άκρη, την όχθη και κατά συνέπεια την ακτή για τα παραθαλάσσια μέρη, βλ. του ίδιου 2002, 7-8. Η ερμηνεία αυτή, όμως, δεν μπορεί να ευσταθεί, δεδομένου ότι το τοπωνύμιο μαρτυρείται από τον 6^ο αι. π.Χ., ενώ ακόμη και για τη Βουθόη, οι πηγές παραδίδουν ως πιθανή την ετυμολόγησή της και πάλι, μεταξύ άλλων, από τη λέξη *βους* «*Βουθόη, πόλις Ἰλλυρίδος. εἴρηται ὅτι Κάδμος ἐπὶ βοῶν ζεύγους ἐκ Θηβῶν ταχέως εἰς Ἰλλυρικὸν παραγενόμενος ἔκτισε πόλιν· καὶ ἀπὸ τῶν βοῶν καὶ τοῦ θεῶς φυγεῖν, Βουθόην αὐτὴν ὀνόμασεν*» (Ετυμ. Μέγα λ. *Βουθόη*). Για το τοπωνύμιο της Βουθόης βλ. Šašel Kos 1993, 121.

¹³¹⁵ Ο Σιμόεις ήταν μικρός ποταμός της Μ. Ασίας, που χυνόταν στον Σκάμανδρο (Ομ., *Ιλ. Ε 773-774*) και φαίνεται ότι στον Βουθρωτό μία παρεμφερής υδάτινη ροή έφερε την ίδια ονομασία, αλλά αποκαλείτο από τον ποιητή ψευδο-Σιμόεις (*falsi Simoentis*). Ο ποταμός αυτός ταυτίζεται κατά πάσα πιθανότητα με τον Πάβλα, που έφερε και την ονομασία Ξάνθος, βλ. Cabanes 2011b, 49.

μητρόπολης “*Effigiem Xanthi Troiamque videtis quam vestrae fecere manus*” (3.497-498)¹³¹⁶.

Βάσει της αρχαιολογικής έρευνας, τα πρώτα ίχνη κατοίκησης του λόφου στην άκρη της χερσονήσου του Εξαμιλίου ανάγονται στη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού¹³¹⁷. Η πλήρης απουσία εισαγωγών από την προϊστορική περίοδο

¹³¹⁶ Σύμφωνα με τον Paschalis, το επεισόδιο αυτό της Αινειάδας φέρει στενές ομοιότητες με τη Νέκυια της Οδύσσειας και αποτελεί στην πραγματικότητα μία μεταφορική κατάβαση, αν όχι στον Κάτω Κόσμο, σίγουρα στο τρωικό παρελθόν του Αινεία, πριν την εγκατάσταση και τη νέα ζωή στην ιταλική χερσόνησο. Ο Αινείας, όπως εκτέθηκε παραπάνω, αγκυροβόλησε στη χαονική ακτή και προχώρησε σε ένα άλσος, όπου βρήκε την Ανδρομάχη να προσφέρει χοές στους νεκρούς. Κατά παρόμοιο τρόπο, η Κίρκη προέτρεψε τον Οδυσσέα να αποβιβαστεί στην άκρη του Ωκεανού, να κατευθυνθεί στα άλση της Περσεφόνης (κ 508-509) και έπειτα στη συμβολή του Αχέροντα με τον Κωκυτό και τον Πυριφλεγέθοντα και εκεί να σκάψει έναν βόθρο, δηλαδή τελετουργικό λάκκο στο έδαφος και να προβεί σε χοές, καλώντας τους νεκρούς «*βόθρον όρύξει όσον τε πυγούσιον ένθα και ένθα, άμφ' αύτῶ δέ χόην χείσθαι πᾶσιν νεκέεσι*» (Ομ., *Οδ.* κ 513-518). Ο Οδυσσέας σκάβει έναν λάκκο (βόθρο) κοντά στη συμβολή των ποταμών του Κάτω Κόσμου, ενώ η Ανδρομάχη ρίχνει τις χοές κοντά στον Σιδόντα. Είναι χαρακτηριστικό ότι πιθανότατα ο ίδιος ποταμός του Βουθρωτού, ο Πάβλας, αποκαλείται στον Βιργίλιο ταυτόχρονα και Σιμόεις και Ξάνθος. Ωστόσο, ο Paschalis επισημαίνει τη σημασία της λέξης «σιμός» ως κοίλος, βαθουλωτός και μπορεί σ' αυτή την περίπτωση το υδρονύμιο να σχετίζεται και πάλι με τον λάκκο χοών και τον κόσμο των νεκρών. Ο ίδιος μελετητής επιστά την προσοχή στη βυζαντινή ορθογραφία του Βουθρωτού, στην οποία ανευρίσκεται ως «*Βοθρευτόν*» και «*Βοθρωτόν*», γεγονός που θα μπορούσε να υποδηλώνει την προέλευση του όρου από το «βοθρεύω» ή «βοθρώω», δηλαδή σκάβω έναν βόθρο, συχνά για χοές, από τη στιγμή, μάλιστα, που το τοπωνύμιο συνδέεται άρρηκτα, κατά τη μυθολογία, με τελετουργικές πράξεις και με τη θυσία βοδιού., βλ. του ίδιου 1997, 131-132. Επίσης, το «*Βοθρευτόν*» θα μπορούσε ακόμη να είναι μία αλλοιωμένη μορφή του «*Βοθρεφτόν*» και να υπονοεί τον τόπο που θρέφει καλά βόδια, ενώ έχει προταθεί και μία προελληνική, αγιακή προέλευση του τοπωνυμίου, βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 136 σημ. 96.

¹³¹⁷ Οι πρώτες αρχαιολογικές μαρτυρίες για τον Βουθρωτό προέρχονται από τον Κυριακό Αγκωνίτη, ο οποίος, κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού του το 1436, αντέγραψε λατινικές επιγραφές και περιέγραψε κάποια μνημεία, που ήταν ορατά πάνω από το έδαφος. Τον 19^ο αιώνα τα αρχαία ερείπια του Βουθρωτού περιγράφηκαν από τον Rouqueville, τον Leake και τον Isambert. Οι πρώτες αρχαιολογικές ανασκαφές ξεκίνησαν το 1928 υπό τη διεύθυνση του L. Ugolini, ο οποίος αποκάλυψε σχεδόν όλο το δυτικό τμήμα της αγοράς και προχώρησε σε εργασίες στο βαπτιστήριο, στην παλαιοχριστιανική βασιλική και σε διάφορα σημεία των τειχών, διακρίνοντας τις κυριότερες πύλες της αρχαίας πόλης. Μετά το 1936 οι αρχαιολόγοι, P. Marconi και D. Mustilli, έφεραν στο φως το γυμνάσιο και την Πύλη των Πύργων, ενώ πραγματοποίησαν κάποιες περιορισμένες έρευνες στην ακρόπολη, έως το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου το 1940. Τη δεκαετία του 1970 ο Dh. Budina ολοκλήρωσε τις ανασκαφές στο δυτικό τμήμα της αγοράς, αποκαλύπτοντας το πρυτανείο. Οι αρχαιολογικές έρευνες συνεχίστηκαν στο ανατολικό της τμήμα το 1981 από τον S. Islami και μετέπειτα από τον Dh. Çondi, ολοκληρώνοντας την αποκάλυψη μιας οικίας, που είχε ξεκινήσει από τον Ugolini, μιας μνημειακής κρήνης και ενός ιερού, ενώ μία άλλη ανασκαφή διενεργήθηκε, υπό τη διεύθυνση του S. Anamali, στο βόρειο τμήμα του βαπτιστηρίου. Τα χρόνια 1975-1976, στον τομέα της ύστερης αρχαιότητας και των μεσαιωνικών χρόνων, πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικές έρευνες, υπό τον K. Lako, σε ένα μεσαιωνικό συγκρότημα του 9^{ου} - 10^{ου} αι. μ.Χ. κοντά στην Πύλη των Πύργων, ενώ μετά το 1989, σε ένα μνημειακό οικοδόμημα, γνωστό ως τρίκογχο. Από το 1991 ξεκίνησαν οι έρευνες στην ακρόπολη, με μία μικτή ελληνοαλβανική αποστολή, με επικεφαλής τους N. Ceka, K. Hatzis, A. Nanaj και σκοπό τη διερεύνηση των αρχαιότερων στρωμάτων της θέσης. Το 1992 ο αρχαιολογικός χώρος του Βουθρωτού εντάχθηκε στον κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO, ενώ τον Ιανουάριο του 1993 ιδρύθηκε το *Butrint Foundation*, με σκοπό την έρευνα, την αποκατάσταση, την προώθηση και την προστασία των μνημείων του Βουθρωτού και του φυσικού του περιβάλλοντος (<https://www.butrintfoundation.co.uk/>). Το 1994 μία αποστολή Αλβανών και Άγγλων αρχαιολόγων, υπό τους, R. Hodges, K. Lako, Gj. Saraçi και I. Gjipali, επικεντρώθηκε στη βυζαντινή περίοδο της θέσης. Στα κατοπινά χρόνια οι έρευνες στράφηκαν στα ανατολικά του καναλιού, όπου αναπτύχθηκε η ρωμαϊκή αποικία του 1^{ου} - 2^{ου} αι. μ.Χ., αποκαλύπτοντας ένα ιερό του 1^{ου} αι. μ.Χ., μία μεγάλη ρωμαϊκή έπαυλη (villa) του 2^{ου} - 4^{ου} αι. μ.Χ. και μία παλαιοχριστιανική βασιλική. Στο Diaporit, στην ανατολική όχθη της λίμνης του Βουθρωτού (χάρτ. 19), αποκαλύφθηκε, επίσης, μία μεγάλη ρωμαϊκή έπαυλη του 1^{ου} - 4^{ου} αι. π.Χ. και μία παλαιοχριστιανική βασιλική. Το 2004-2007 ξεκίνησε το πρόγραμμα

καταδεικνύει ότι δεν υπήρχαν επαφές με τον μυκηναϊκό κόσμο και άρα ο οικισμός δεν ήταν προσανατολισμένος προς το Ιόνιο, αλλά προς την ενδοχώρα και οικονομικά εξαρτημένος από την Ήπειρο¹³¹⁸. Το διάστημα 1300 - 650 π.Χ., ο Βουθρωτός παρουσιάζει περιόδους περιορισμένης δραστηριότητας έως πλήρους εγκατάλειψης¹³¹⁹. Στην κορυφή του λόφου τα πρώτα σημαντικά ευρήματα ανάγονται στο β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ., οπότε και σηματοδοτείται η αρχή μιας μόνιμης εγκατάστασης¹³²⁰. Την πρώιμη αυτή περίοδο μία μικρή οχύρωση στην κορυφή του λόφου περιέκλειε μία έκταση 0,7 εκταρίων¹³²¹. Στο αρχαιολογικό στρώμα, που χρονολογείται μετά το 650 π.Χ. βρέθηκε μεγάλη ποσότητα πρωτοκορινθιακών αγγείων, πόσης, μεταφοράς και αποθήκευσης κρασιού και λαδιού, που ήταν όλα εισαγωγές και συνδέονταν με το κορινθιακό και κερκυραϊκό εμπόριο¹³²². Από το ίδιο στρώμα προέρχονται και πινάκια τοπικής παραγωγής¹³²³.

Σύμφωνα με ορισμένους Αλβανούς αρχαιολόγους η τοποθεσία αποτελούσε τον 7^ο - 6^ο αι. π.Χ. ένα «πρωτο-αστικό» κέντρο¹³²⁴, ενώ ο Hodges χρονολογεί μεταξύ 8^{ου} - 6^{ου} π.Χ. την ανακατάληψη της ακρόπολης από έναν εγχώριο πληθυσμό, που είχε στενές επαφές με τους Κορινθίους αποίκους της Κέρκυρας¹³²⁵. Ωστόσο, κατά τον Hernandez, η σχεδόν πλήρης απουσία τοπικής κεραμικής, οι πολυάριθμες εισαγωγές και η θέση του Βουθρωτού ακριβώς απέναντι από το κερκυραϊκό νησί υποδεικνύουν αναμφισβήτητα ότι η ακρόπολη αποικίστηκε πρώτη φορά την εποχή αυτή από τους Κερκυραίους, οι οποίοι κατέλαβαν το β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. έναν εντελώς ακατοίκητο χώρο, χωρίς κατά συνέπεια να συναντήσουν ιδιαίτερη αντίσταση. Ωστόσο, δεν είναι ξεκάθαρο εάν αρχικά επρόκειτο μόνο για έναν εμπορικό σταθμό, που εξελίχθηκε στη συνέχεια ραγδαία ή αν εξαρχής αποτελούσε μία επίσημη αποικιακή ίδρυση¹³²⁶. Ο Ceka, πάντως, υποστηρίζει ότι μεταξύ 7^{ου} - 5^{ου} αι. π.Χ., ο Βουθρωτός ήταν ένα *εμπορείον* υπό τον έλεγχο της Κέρκυρας, που συνδιαλεγόταν εμπορικά με τους Χάονες και παράλληλα εκμεταλλευόταν τον πλούσιο ιχθυότοπο της λίμνης¹³²⁷.

Η ανακάλυψη ενός ανάγλυφου υπέρθυρου στη μεταγενέστερη, επονομαζόμενη «Πύλη του Λέοντος» είναι το πιο σημαντικό και εντυπωσιακό εύρημα, που προέρχεται από τον αρχαϊκό Βουθρωτό. Πρόκειται για έναν ασβεστολιθικό

ανασκαφών του ρωμαϊκού *forum* (RFE), υπό τους D. Hernandez και Dh. Condi, που επέτρεψε και έναν νέο προσδιορισμό της χρονολογίας, τοπογραφίας και ιστορικής ανάπτυξης του αστικού κέντρου του Βουθρωτού την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Από το 2011 το ίδιο πρόγραμμα προχώρησε σε μία νέα σειρά ερευνών, που επικεντρώθηκαν στη μελέτη των πρωιμότερων αστικών φάσεων του Βουθρωτού.

¹³¹⁸ Σε αντίθεση, λοιπόν, με τις μυθικές παραδόσεις, τον 12^ο αι. π.Χ., οπότε και τοποθετείται η έξοδος των επικών ηρώων από την Τροία, ο Βουθρωτός δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένας απομονωμένος, μικρός οικισμός ψαράδων, που δεν είχε επικοινωνία με τον μυκηναϊκό κόσμο, βλ. Ceka 2002, 20· Hodges 2012, 54, 64-65.

¹³¹⁹ Hernandez 2017, 230.

¹³²⁰ Andrea 1991-92, 88· Korkuti - Petruso 1993, 729-730.

¹³²¹ Ceka 2002, 20-21.

¹³²² Hodges 2012, 54, 65· Hernandez 2017, 247.

¹³²³ Andrea 1991-92, 88· Korkuti - Petruso 1993, 729-730.

¹³²⁴ Andrea 1983-84, 117· του ίδιου 1991-92, 88· Korkuti - Petruso 1993, 730.

¹³²⁵ Hodges 2012, 54, 65.

¹³²⁶ Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 72· Walker - Wilkes 2010, 211· Hernandez 2017, 260.

¹³²⁷ Ceka 2002, 21-22.

ορθογώνιο ογκόλιθο, που φέρει πρόστυπο ανάγλυφο και απεικονίζει λέοντα να κατασπαράσσει ταύρο¹³²⁸. Ο λίθος αυτός επαναχρησιμοποιήθηκε στη ρωμαϊκή και ύστερη αρχαιότητα ως υπέρθυρο για την κόσμηση της ψευδο-πρόσοψης στην είσοδο της ελληνιστικής πύλης, η οποία και μετονομάστηκε «Πύλη του Λέοντος» από την εν λόγω παράσταση (εικ. 229-231)¹³²⁹. Η χρονολόγηση έγινε με βάση εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία και έχει υποστηριχθεί ότι το ανάγλυφο αποτελούσε τμήμα του επιστυλίου ενός δωρικού, αρχαϊκού ναού.

Το ογκολιθικό επιστύλιο του Βουθρωτού φέρει μεγάλες ομοιότητες με το αντίστοιχο από τον αρχαϊκό Ναό του Καρδακίου στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας (εικ. 231)¹³³⁰, καθώς και με εκείνο από τον Ναό της Αθηνάς στην Άσσο της Τρωάδας του 540 π.Χ., στον οποίο απεικονιζόταν και πάλι το μοτίβο των λεόντων, που επιτίθονταν σε ταύρους και ελάφια (εικ. 232). Σύμφωνα με τον Hernandez, οι αρχαϊκοί ναοί, του Καρδακίου και της Άσσου, είναι τα πλησιέστερα παράλληλα εκείνου της ακροπόλεως του Βουθρωτού, που πρέπει να ήταν, επίσης, εξάστυλος¹³³¹. Η εκτεταμένη, όμως, ρωμαϊκή ανοικοδόμηση του 1^{ου} - 2^{ου} αι. μ.Χ. κατέστρεψε σχεδόν όλα τα ίχνη των προγενέστερων κτηρίων¹³³². Παρόλα αυτά, στην ακρόπολη ανακαλύφθηκε ένας αρχαϊκός βόθρος για τελετουργικές προσφορές, που περιείχε ολόκληρα κορινθιακά αγγεία, όπως αρυβάλλους, αλάβαστρα, σκύφους, κοτύλες, κρατήρες κλπ. και κάποιες μικρογραφικές μελανόμορφες κύλικες (Kleinmeisterschalen), εισηγμένες από την Αθήνα. Βάσει αυτών των ευρημάτων ο βόθρος χρονολογήθηκε το 550-525 π.Χ., διάστημα στο οποίο τοποθετείται και η ανέγερση του ναού¹³³³. Επίσης, ορισμένα κορινθιακά όστρακα από την ακρόπολη έφεραν την επιγραφή «ΑΘΑ», που έχει συμπληρωθεί ως «ΑΘΑΝΑΣ», γεγονός που υποδεικνύει ότι κατά πάσα πιθανότητα ο αρχαϊκός ναός του Βουθρωτού ήταν αφιερωμένος στην Αθηνά¹³³⁴. Η ανακάλυψη του βόθρου ενισχύει την προαναφερθείσα ετυμολόγηση του τοπωνυμίου από τον τελετουργικό αυτό λάκκο¹³³⁵ και συνδέει άρρηκτα τον ναό με την ίδρυση της πόλης¹³³⁶, η οποία δεν αποκλείεται να διαμορφώθηκε πολύ αργότερα από την ανέγερση του ιερού.

Αξιοσημείωτο είναι ότι στην εικονογραφία των αρχαϊκών ιερών ο λέων αποτελούσε σύμβολο της θεϊκής ισχύος και μοτίβο αποτροπαϊκό, ενώ το θέμα του λέοντος, που κατασπαράσσει ταύρο, ήταν ιδιαίτερα συνδεδεμένο με τη λατρεία της Αθηνάς και με την πόλη της Αθήνας¹³³⁷. Επίσης, ο προαναφερθείς ναός της θεάς στην Άσσο απεικόνιζε στο επιστύλιο μία παρόμοια παράσταση, που υπήρχε και σ' αυτόν της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς, όπως και στην Αθήνα, στο Εκατόμπεδον και στον ναό της Αθηνάς Πολιάδος (αρχαίος νεώς, εικ. 237)¹³³⁸. Εξάλλου, στο β' μισό

¹³²⁸ Για το μοτίβο αυτό στην τέχνη, την αρχιτεκτονική και τα νομίσματα, βλ. Markoe 1989, 86-115.

¹³²⁹ Η ονομασία αυτή στην Πύλη δόθηκε από τον Ugolini.

¹³³⁰ Hernandez 2017, 233.

¹³³¹ Hernandez 2017, 237.

¹³³² Andrea 1983-84, 117.

¹³³³ Hernandez 2017, 207, 230.

¹³³⁴ Hammond 1967, 110· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 11· της ίδιας 1993, 72· Hernandez 2017, 207.

¹³³⁵ Βλ. παραπάνω σημ. 1316.

¹³³⁶ Hernandez 2017, 211 σημ. 25.

¹³³⁷ Hernandez 2017, 262.

¹³³⁸ Hernandez 2017, 242, 244, 262.

του 7^{ου} αι. π.Χ., οπότε και αποικίσθηκε ο Βουθρωτός, η Κέρκυρα βρισκόταν ήδη σε σφοδρό ανταγωνισμό με την Κόρινθο και είχε, μάλιστα, προηγηθεί η σύγκρουση των δύο δυνάμεων στη ναυμαχία του 665/4 π.Χ. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που η κατασκευή του ιερού τον επόμενο αιώνα συμπίπτει χρονικά με τις πρώτες εισαγωγές αττικών αγγείων και σταδιακά την αισθητή μείωση των κορινθιακών¹³³⁹, ενώ δεν αποκλείεται η έμπνευση για το μοτίβο του επιτιθέμενου λέοντα σε ταύρο να προήλθε από το αντίστοιχο αθηναϊκό αέτωμα της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη, που χρονολογείται την ίδια περίπου εποχή (εικ. 237)¹³⁴⁰.

Συνεπώς, η ανέγερση ενός ναού, αφιερωμένου στην Αθηνά Πολιάδα, στην κορυφή του βουθρωτίου λόφου, σε ένα άκρως κομβικό σημείο των θαλάσσιων μετακινήσεων θα αποτελούσε ένα πασιφανές και τηλεφανές σύμβολο της σύνδεσης της Κέρκυρας και της αποικιακής της επικράτειας με την Αθήνα, που προέβαλλε ταυτόχρονα την πλήρη ανεξαρτησία της από τη μητρόπολή της. Από την αρχαϊκή εποχή, λοιπόν, ο Βουθρωτός ήταν ένα αναπόσπαστο κομμάτι της κερκυραϊκής περαίας. Πιθανότατα αρχικά να ιδρύθηκε ως εμπορικός σταθμός, για την άμεση πρόσβαση στα αγαθά της ηπειρωτικής ενδοχώρας και τη διακίνησή τους, σε συνεργασία με τα εγχώρια φύλα¹³⁴¹.

Η ανάπτυξη του αστικού κέντρου χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., οπότε, κατά τον Hernandez, τοποθετείται η ανέγερση των πρώτων τειχών, που περιέβαλλαν την ακρόπολη, αλλά και η μαρτυρία του Εκαταίου, που αποκαλεί τον Βουθρωτό πόλιν «"μετὰ δὲ Βουθρωτὸς πόλις, μετὰ δὲ Ὠρικός λιμὴν"» (FGrH 1 F 106/ Στέφ. Βυζ. λ. Ὠρικός). Γύρω στο 500 π.Χ., λοιπόν, η τοποθεσία διέθετε ακρόπολη, ιερό,

¹³³⁹ Andrea 1991-92, 88· Korkuti - Petruso 1993, 730.

¹³⁴⁰ Hernandez 2017, 244. Είναι αξιοσημείωτο ότι το μοτίβο του λέοντα, που κατασπαράσσει ταύρο έχει ανατολική προέλευση και αποτελούσε σύμβολο της δυναστικής εξουσίας στο λυδικό και αχαιμενιδικό βασίλειο (εικ. 235-236). Δίχως αμφιβολία, οι εμπορικές και διπλωματικές επαφές και σχέσεις, που είχε αναπτύξει η Αθήνα τον 6^ο αι. π.Χ. με τις ακτές της Ιωνίας και την Εγγύς Ανατολή επέφερε τις ανάλογες πολιτιστικές επιδράσεις και οδήγησε στην υιοθέτηση, μεταξύ άλλων, του εν λόγω μοτίβου, ως συμβόλου, βέβαια, όχι βασιλικής υπεροχής, αλλά μιας ανερχόμενης οικονομικής και πολιτικής δύναμης. Χρησιμοποιήθηκε, λοιπόν, τόσο στην αρχιτεκτονική και δη στην Ακρόπολη, όσο και στην τέχνη, όπου κοσμούσε και τα αττικά μελανόμορφα αγγεία, που είχαν ευρύτατη διάδοση (εικ. 10, 11, 238). Επίσης, ακόμη και στον Όμηρο, ο λέοντας, που κατασπαράσσει ταύρο, αποτελεί ένα συχνό μοτίβο, που συμβολίζει τον ηρωικό θρίαμβο σε μάχες, που υποκινήθηκαν από τους θεούς και περιβλήθηκαν με την προστασία τους, γεγονός που αποκαλύπτει και τη λατρευτική διάσταση του θέματος, βλ. Markoe 1989, 86-115. Φαίνεται εύλογη, λοιπόν, η υπόθεση ότι η Κέρκυρα, που είχε στενές επαφές με την Αθήνα, οικοδόμησε στον Βουθρωτό έναν ναό, που έφερε ανάγλυφο διάκοσμο με το θέμα του επιτιθέμενου λέοντα σε ταύρο, το οποίο εν προκειμένω μπορεί να συμβόλιζε και τη νίκη των Αχαιών, με προστάτιδα, μάλιστα, την Αθηνά, έναντι των Τρώων, που, όπως εκτέθηκε παραπάνω, ήδη την αρχαϊκή εποχή είχαν παγιωθεί ως οι μυθικοί πρόγονοι των Χαόνων. Στο πλαίσιο αυτό, δεν αποκλείεται η απόληξη της χερσονήσου του Εξαμιλίου, όπου δέσποζε πια ένας μεγαλοπρεπής ναός, να ονομάστηκε *Βουθρωτός*, ακριβώς από τον *πρωτόν βοῶν*, που απεικονίζονταν στον ανάγλυφο διάκοσμο του ναού, ο οποίος επλήγη, όχι από τον Έλενο, κατά τη θυσία, αλλά από την επίθεση του λέοντα (Αχαιοί), υπόθεση, που ενισχύεται από το γεγονός ότι το τοπωνύμιο μαρτυρείται με αυτή τη μορφή ήδη από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. (Εκατ. FGrH 1 F 106).

¹³⁴¹ Ceka 2002, 20-22· Hernandez 2017, 261. Σύμφωνα με τον Hodges, ο Βουθρωτός δεν υπήρξε ποτέ ελληνική αποικία, αλλά μόνο ένα μικρό ιερό την αρχαϊκή εποχή, που εξελίχθηκε την ελληνιστική σε πόλη, αποτελώντας το διοικητικό κέντρο ενός τοπικού Κοινού, του οποίου η επικράτεια εκτεινόταν έως τον οχυρό λόφο του Αετού (Çuka e Ajtoit) και την Κονίσπολη. Επίσης, ο ίδιος απέδωσε τον εν λόγω ναό στον Δία Σωτήρα, λατρεία του οποίου παραδίδεται από τις μεταγενέστερες επιγραφές, βλ. του ίδιου 2012, 56, 65-66.

οχύρωση και μία εξαρτώμενη *χώρα*, την πεδιάδα της Βρίνας, γεγονός που δικαιολογεί απόλυτα τον εν λόγω χαρακτηρισμό της από τον Εκαταίο¹³⁴². Η Melfi, όμως, υποστηρίζει ότι τα πρώτα τείχη οικοδομήθηκαν μετά το 500 π.Χ. και οριοθετούσαν το τέμενος του ναού, καθώς καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαϊκής και κλασικής εποχής ο Βουθρωτός δεν αποτελούσε μία πόλη, αλλά έναν ιερό τόπο, μία δορυφορική εγκατάσταση της Κέρκυρας και άρα απολύτως εξαρτημένη από αυτή, όπως υποδεικνύει και η πλήρης απουσία δημοσίων κτηρίων¹³⁴³.

Κατά τον Hernandez, ο αρχαϊκός οικισμός του Βουθρωτού δεν βρισκόταν στην κορυφή της ακρόπολης, αλλά είτε στις βόρειες κλιτύες του λόφου, είτε απέναντι στην πεδιάδα της Βρίνας, όπου υπήρχε και αρόσιμη γη ή το πιο πιθανό στο χαμηλότερο οροπέδιο, στα δυτικά της ακρόπολης και ίσως έως τον ισθμό¹³⁴⁴. Σύμφωνα με τον ίδιο, στο διάστημα 525-475 π.Χ. η θέση ίσως αποτελούσε μία μικρή ελληνική πόλη, που ήλεγχε τη *χώρα* της Βρίνας, αλλά ήταν πλήρως εξαρτώμενη από την Κέρκυρα. Ωστόσο, μετά τον Εκαταίο, η τοποθεσία δεν αναφέρεται σε κανέναν άλλο *Περίπλουν* ή γεωγραφικό, ιστορικό και ποιητικό έργο, μέχρι τον 1^ο αι. π.Χ., ούτε σε κάποιο χρηστήριο έλασμα ή κατάλογο θεαροδόκων, μέχρι τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην ολοκληρωτική εγκατάλειψη του τόπου μεταξύ 475-350 π.Χ., όπως αποδεικνύει η παντελής απουσία κεραμικής από τα στρώματα αυτής της περιόδου. Φαίνεται ότι η αρχαϊκή ανοικοδόμηση του λόφου, που συνεπάγετο την αποψίλωση των δασών, την ισοπέδωση του εδάφους και την απομάκρυνση χώματος, σε συνδυασμό με την επίδραση της βαρύτητας, των ανέμων και της βροχής, οδήγησαν σε εκτεταμένη διάβρωση, που είχε ως αποτέλεσμα τον βίαιο τερματισμό της κατοίκησής του περίπου το 475 π.Χ.¹³⁴⁵. Παρόλα αυτά, η Κέρκυρα ενίσχυσε με οχυρωματικά έργα και διατήρησε τον έλεγχο της απέναντι ακτής, καθ' όλη τη διάρκεια του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως υποδεικνύουν οι προαναφερθείσες αρχαίες μαρτυρίες για την κερκυραϊκή περαία¹³⁴⁶.

Σύμφωνα με τον Δάκαρη, η περαία της Κέρκυρας βρισκόταν στην περιοχή του Πύργου Θεσπρωτίας, δηλαδή της αρχαίας Τορώνης, στη χερσόνησο της Λυγιάς, κοντά στις εκβολές του Καλαμά¹³⁴⁷. Χωρίς αμφιβολία, όμως, το βόρειο άκρο της ήταν η χερσόνησος του Εξαμιλίου, στην αρχή της οποίας τον 5^ο αι. π.Χ. υψώθηκε ισχυρό τείχος, που διαχώριζε τη χερσόνησο από τη Χαονία και την προστάτευε από

¹³⁴² Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 343. Η Βρίνα και εν γένει η Κεστρίνη τροφοδοτούσε τον Βουθρωτό, αλλά και τη μητρόπολή του με γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, ενώ η λιμνοθάλασσα Βιβάρτι, με όλων των ειδών τους υδρόβιους οργανισμούς.

¹³⁴³ Melfi 2012, 23. Είναι ακόμη άξιο επισημάνσης ότι στον ναό της Αρτέμιδας στην Κέρκυρα, που χρονολογείται τον 6ο αι. π.Χ., υπήρχε στο αέτωμα γλυπτή παράσταση με τον φόνο του Πριάμου από τον Νεοπτόλεμο, ένα θέμα από τις τρωικές παραδόσεις, οι οποίες εν γένει υιοθετούνταν εικονογραφικά για να προβάλλουν τον θρίαμβο του ελληνικού πολιτισμού έναντι του βαρβαρικού κόσμου, αλλά δεν αποκλείεται να αφορούσε ως ένα βαθμό και την αναγωγή της καταγωγής των Χαόνων στον Τρώα βασιλιά, η ήττα του οποίου θα αποτελούσε το μυθολογικό παράλληλο της κερκυραϊκής επιβολής και προσάρτησης μέρους των χαονικών εδαφών, από τη στιγμή, μάλιστα, που ο ναός φαίνεται να έχει προσανατολισμό προς την Ήπειρο και όχι προς το Ιόνιο, βλ. Hernandez 2017, 219-220.

¹³⁴⁴ Hernandez 2017, 260.

¹³⁴⁵ Hernandez 2017, 229-230.

¹³⁴⁶ Θουκ. 3.85.2· Διόδ. Σικ. 13.48.3-8.

¹³⁴⁷ Δάκαρης 1972, 35, 104-108· Πρέκα-Αλεξανδρή *et al.* 2018, 319-320.

τυχόν επιθέσεις, καθιστώντας την ουσιαστικά νησί¹³⁴⁸. Τουλάχιστον από την εποχή των ανασκαφών του Ugolini το τείχος αυτό είχε την ονομασία «Δέμα» (Dema) από την ομώνυμη περίφημη οχύρωση της Αττικής (εικ. 239)¹³⁴⁹. Στη χερσόνησο του Εξαμιλίου βρέθηκε, επίσης, μία ταφή, που περιείχε άθικτα κεραμικά κτερίσματα, αλλά κανένα ίχνος ανθρώπινων λειψάνων. Το κενοτάφιο αυτό χρονολογείται τον 5^ο αι. π.Χ. και αποτελεί την αρχαιότερη ταφή, που βρέθηκε στην περιφέρεια του Βουθρωτού (εικ. 240). Τα ευρήματα υπέδειξαν ότι η ταφή έγινε σύμφωνα με τα δωρικά έθιμα των αποίκων, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι την περίοδο αυτή το Εξαμίλι ανήκε στην Κέρκυρα. Η δεσπόζουσα θέση του πάνω σε λόφο με θέα το Ιόνιο παραπέμπει σε θάνατο, που έγινε στη θάλασσα, όπως στην περίπτωση ενός άλλου κενοταφίου από την Κέρκυρα, αυτού του Μενεκράτη του 625-600 π.Χ., του οποίου η επιτάφια επιγραφή αποτελεί παράλληλα και την παλαιότερη μνεία για τον θεσμό της «προξενίας»¹³⁵⁰. Κατά τον Hernandez, η καταστροφή και εγκατάλειψη του Βουθρωτού και η ύπαρξη μόνο οχυρών στην περιοχή διαφαίνεται και από την έκφραση του Θουκυδίδη, ότι στην περαιά υπήρχαν «τείχη... ἃ ἦν ἐν τῇ ἡπείρῳ», αντί για «πόλεις» ή «άστεα»¹³⁵¹.

Τα γεγονότα, που ακολούθησαν τη λήξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, με την κατάληψη της Κέρκυρας από τον Τιμόθεο το 375 π.Χ. και τον ναυτικό αποκλεισμό της από τη Σπάρτη το 373 π.Χ., που οδήγησε σε ερήμωση της χώρας και σε λιμό, είχαν ως αποτέλεσμα την παρακμή του νησιού και τον τερματισμό του ελέγχου, που ασκούσε στα απέναντι ηπειρωτικά εδάφη, σε μία εποχή που τα έθνη της Ηπείρου εισέρχονταν σε μία νέα φάση, οικιστικής και πολιτικής ανασυγκρότησης. Η Κεστρίνη, λοιπόν και ο Βουθρωτός περιήλθαν εκ νέου στους Χάονες τον 4^ο αι. π.Χ.¹³⁵². Από την εποχή αυτή ξεκινά και πάλι η κατοίκηση και η ανοικοδόμηση του Βουθρωτού. Μία δεύτερη οχύρωση συμπεριέλαβε την παλαιά και ίσως μία ζώνη οικιών, γύρω από αυτή¹³⁵³. Διάφορα οχυρωματικά έργα έλαβαν χώρα μεταξύ 4^{ου} - 2^{ου} αι. π.Χ. για να περιβάλλουν την επέκταση της πόλης νοτιότερα, χωρίς να είναι, όμως, δυνατή η διακριτή και ακριβή τους χρονολόγηση (εικ. 241-247). Ωστόσο, μία οχυρωματική φάση τοποθετείται περίπου στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και ίσως να ανήκει στο οικοδομικό πρόγραμμα του Πύρρου, που εφαρμόστηκε σε όλη την ηπειρωτική επικράτεια, ενώ μία άλλη, γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., θα αφορούσε την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος της πόλης, που ανακηρύχθηκε ανεξάρτητη και κατέστη η έδρα του αυτόνομου Κοινού των Πρασαιβών. Πάντως, η ελληνιστική αμυντική περίμετρος του Βουθρωτού ήταν ιδιαίτερα ενισχυμένη και περιείχε τουλάχιστον έξι πύλες¹³⁵⁴.

¹³⁴⁸ Hammond 1967, 499-500, 552· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 208· Carusi 2011, 100· Hernandez 2017, 251-253.

¹³⁴⁹ Hernandez 2017, 252.

¹³⁵⁰ Hernandez 2017, 254-256.

¹³⁵¹ Hernandez 2017, 221.

¹³⁵² Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008, 72. Βέβαια, ένα μεγάλο μέρος της Κεστρίνης πέρασε πιθανότατα στους Θεσπρωτούς και ίσως στους Μολοσσούς, βλ. παραπάνω.

¹³⁵³ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 208.

¹³⁵⁴ Hernandez 2017, 250-251.

Η προσάρτηση, λοιπόν, του Βουθρωτού από τους Χάονες και τα πρώτα κατασκευαστικά έργα τοποθετούνται το 350-300 π.Χ. Την ίδια περίοδο χρονολογείται, όπως εκτέθηκε και παραπάνω, ένα χρηστήριο έλασμα από τη Δωδώνη, στο οποίο τίθεται ένα δημόσιο ερώτημα από το χαονικό έθνος¹³⁵⁵:

Ἀγαθᾶ τύχα — Αἰτεῖται ἅ πόλις ἅ τῶν Χαόνων
τὸν Δία τὸν Νάον καὶ τὰν Διώναν ἀνελεῖν εἰ λῶι-
ον καὶ ἄμεινον καὶ συμφορώτερόν ἐστι τὸν ναὸν
τὸν τᾶς Ἀθάνας τᾶς Πολιάδος ἀγχωρίζαντας
ποεῖν

Η πόλη των Χαόνων ρωτά τον Δία Νάιο και τη Διώνη αν θα ήταν καλύτερο και πιο συμφέρον να μετατοπίσει και να ανοικοδομήσει τον ναό της Αθηνάς Πολιάδος. Το έλασμα χρονολογείται το γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.¹³⁵⁶ ή το 330-320 π.Χ.¹³⁵⁷. Σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη, η «πόλις» ήταν η Φοινίκη, η πρωτεύουσα του έθνους και με βάση το ανωτέρω ερώτημα, υπήρχε εκεί λατρεία της θεάς και ναός της¹³⁵⁸. Ωστόσο, όπως προειπώθηκε, χαρακτηριστικό του αιώνα ήταν η γενική και βραχύβια τάση να αποκαλείται με τον όρο «πόλις» κάθε κρατική οντότητα, ακόμη και φυλετική ή ομοσπονδιακή¹³⁵⁹. Κατά μία άλλη άποψη, λοιπόν, το ανωτέρω ερώτημα τέθηκε εν γένει από το κράτος των Χαόνων και δεν αφορά μόνο τη Φοινίκη¹³⁶⁰. Επίσης, το γεγονός ότι δεν υπάρχει κανένα άλλο ίχνος λατρείας της θεάς στη χαονική πρωτεύουσα και δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά ο ναός της, καταδεικνύει, κατά τον Hernandez, ότι η θεϊκή παραίνεση ζητήθηκε για την ανακατασκευή του ναού της Αθηνάς στον Βουθρωτό και όχι στη Φοινίκη, γεγονός που ταιριάζει απόλυτα στη χρονολόγηση, αλλά και στη διάβρωση, που υπέστη η ακρόπολη, η οποία σίγουρα έχρηζε επισκευής και ανοικοδόμησης¹³⁶¹.

Πράγματι, η Φοινίκη οργανώθηκε ως αστικό κέντρο από το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και εξής, αλλά το έλασμα χρονολογείται την ίδια περίοδο και αναφέρει μία ανακατασκευή ναού, που κατά συνέπεια προϋπήρχε και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μόνη αρμόζουσα τοποθεσία, που ήταν ήδη ένα σημαντικό κέντρο και περιείχε και ιερό της Αθηνάς ήταν ο Βουθρωτός, όπου τιμάτο, λοιπόν, η θεά ως Πολιάδα¹³⁶². Εξάλλου, η λατρεία της στην Ήπειρο ήταν κορινθιακής προέλευσης και μαρτυρείται ακόμη στην Κέρκυρα, την Αμβρακία, την Απολλωνία, την Επίδαμο και το Τρεπόρτι¹³⁶³. Σύμφωνα με τον Hernandez, ο ναός της Αθηνάς στην κορυφή του λόφου ήταν πιθανότατα ο λόγος, που χαρακτηρίστηκε εμφαιτικά η πόλη από τους Ρωμαίους συγγραφείς ως αντίγραφο της Τροίας (Οβίδ., *Μετ.* 13.721, Βιργ., *Αιν.*

¹³⁵⁵ Ευαγγελίδης 1953-54, 100.

¹³⁵⁶ Ευαγγελίδης 1953-54, 102· Hammond 1967, 539.

¹³⁵⁷ Hernandez 2017, 243.

¹³⁵⁸ Ευαγγελίδης 1953-54, 101-103· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 12· της ίδιας 1997, 439.

¹³⁵⁹ Larsen 1968, 280 σημ. 3.

¹³⁶⁰ Hammond 1967, 539 και σημ. 3· Larsen 1968, 280 σημ. 3.

¹³⁶¹ Hernandez 2017, 243.

¹³⁶² Hernandez 2017, 244.

¹³⁶³ Τζουβάρα-Σούλη 1993, 71-72.

3.349), διότι ναός της θεάς βρισκόταν, επίσης, στην τρωική πρωτεύουσα της Μ. Ασίας από τον 6^ο αι. π.Χ.¹³⁶⁴. Είναι αξιοσημείωτο ότι τον ναό αυτό είχε επισκεφτεί ο Ξέρξης, που προσέφερε ως θυσία δέκα ολόκληρες εκατόμβες, ενώ οι Μάγοι του τέλεσαν τις χοές προς τιμήν των επικών ηρώων «ἐπὶ τοῦτον δὴ τὸν ποταμὸν ὡς ἀπίκετο Ξέρξης, ἐς τὸ Πριάμου Πέργαμον ἀνέβη ἕμερον ἔχων θεήσασθαι: θεησάμενος δὲ καὶ πυθόμενος ἐκείνων ἕκαστα τῆ Ἀθηναίῃ τῆ Ἰλιάδι ἔθυσσε βοῦς χιλίας, χοὰς δὲ οἱ Μάγοι τοῖσι ἥρωσι ἐχέαντο» (Ηρόδ. 7.43.1-2).

Επίσης, εάν πράγματι οι Κερκυραίοι είχαν χρησιμοποιήσει για τον Βουθρωτό ως πρότυπο τον αθηναϊκό ναό της Αθηνάς Πολιάδος¹³⁶⁵, δεν αποκλείεται να είχαν υιοθετήσει αυτούσια τη λατρεία και να εφάρμοζαν εκεί τις ίδιες τελετουργικές πρακτικές. Είναι γνωστό ότι στα Μικρά Παναθήναια τελείτο, κατά τις επιγραφές, μία θυσία στον «παλαιό ναό» και στον βωμό της Αθηνάς Πολιάδος αφιερωνόταν τουλάχιστον μία εκατόμβη¹³⁶⁶. Η ίδια θυσιαστική προσφορά μαρτυρείται, όπως προειπώθηκε, για τον Ξέρξη, για τον αντίστοιχο ναό στην Τροία, γεγονός που ενισχύει την αρχαία παράδοση ότι το τοπωνύμιο προήλθε από τη θυσία βοδιού. Συνεπώς, είναι πιθανό, την αρχαϊκή τουλάχιστον εποχή, η ακρόπολη του Βουθρωτού να αποτελούσε αποκλειστικά έναν τόπο λατρείας, στον οποίο η τελετουργική αφιέρωση πολλών βοδιών αποτυπώθηκε στην ονομασία και τον μύθο.

Παρόλο που η αρχαϊκή ακρόπολη ήταν μία αποικιακή εγκατάσταση, η οργάνωση της κάτω πόλης έγινε μετά τον 4^ο αι. π.Χ., πιθανότατα από τους Χάονες και έφερε, κατά μία άποψη, όλα τα χαρακτηριστικά της ηπειρωτικής αστικοποίησης των ελληνιστικών χρόνων και ιδιαίτερα της εποχής του Πύρρου¹³⁶⁷. Στα τέλη του 4^{ου} αι. ή στον 3^ο αι. π.Χ. κατασκευάστηκε μία δεύτερη οχύρωση, που συμπεριέλαβε την προηγούμενη και η πόλη άρχισε να αναπτύσσεται ραγδαία, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, που αποδίδουν στο διάστημα αυτό την ίδρυση αγοράς, πρυτανείου, στοάς, θεάτρου και κυρίως ενός τεμένους, αφιερωμένου στον θεό της υγείας, τον Ασκληπιό (εικ. 248-251)¹³⁶⁸.

Πράγματι, τα πρωιμότερα στοιχεία λατρευτικών πρακτικών προέρχονται από αυτή ακριβώς την περίοδο (τέλη 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.) και πρόκειται για αγγεία πόσης και τελετουργικά σκεύη, που αποκαλύπτουν μία νέα οργάνωση του θρησκευτικού βίου¹³⁶⁹. Λατρεία του Ασκληπιού ανευρίσκεται στις κορινθιακές αποικίες, την Αμβρακία, την Απολλωνία, την Επίδαμνο και την Κέρκυρα, γεγονός που ίσως υποδεικνύει ότι η παρουσία του ήταν, επίσης, αποικιακής προέλευσης και προγενέστερη του 4^{ου} αι. π.Χ.¹³⁷⁰, οπότε και η θέση είχε περιέλθει στους Χάονες. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι πρώτες μαρτυρίες λατρείας του θεού στην Κέρκυρα προέρχονται από δύο επιγραφές, που αναφέρονται στην εγκατάσταση ιερού και

¹³⁶⁴ Hernandez 2017, 240 και σημ. 138. Βέβαια, ο ναός της Αθηνάς στην ακρόπολη της Τροίας αναφέρεται και στην Ιλιάδα «νηὸν Ἀθηναίης γλαυκῶπιδος ἐν πόλει ἄκρῃ» (Ζ 88), βλ. σποραδικά ραψωδία Ζ.

¹³⁶⁵ Hernandez 2017, 244.

¹³⁶⁶ Garland 1984, 118.

¹³⁶⁷ Funke - Moustakis - Hochschulz 2004, 343· Walker - Wilkes 2010, 211.

¹³⁶⁸ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 209-210· Walker - Wilkes 2010, 211· Hernandez - Condi 2008, 275-276· των ιδίων 2011, 244, 249.

¹³⁶⁹ Melfi 2007, 26.

¹³⁷⁰ Tzouvara-Souli 1993, 76.

βωμού, χρονολογούνται στα τέλη 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. και άρα είναι περίπου σύγχρονες με την εισαγωγή του στον Βουθρωτό. Εάν πράγματι, λοιπόν, η διάχυση της λατρείας έγινε από την Κέρκυρα ίσως τα ηπειρωτικά παράλια βρίσκονταν ακόμη υπό τον έλεγχο των Κερκυραίων στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. ή έστω συνέχιζαν να υπόκεινται στην πολιτιστική τους σφαίρα¹³⁷¹.

Ωστόσο, πιθανότερη είναι η εισαγωγή και οργάνωση της λατρείας στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., στα χρόνια του Πύρρου, στον έλεγχο του οποίου είχε περιέλθει και η Κέρκυρα το 295 π.Χ., όπως και ο Βουθρωτός, μέσω της προσχώρησης των Χαόνων στην Ηπειρωτική Συμμαχία. Στον Ηπειρώτη βασιλιά, όμως, μπορεί να οφείλεται μόνο η μνημειακή οικοδόμηση του λατρευτικού χώρου, ενώ η ίδια η λατρεία ίσως ήταν εγγενής και οφειλόταν στον γεωφυσικό πλούτο της τοποθεσίας και στις κοινές ελληνικές πεποιθήσεις. Κατά τις ανασκαφές βρέθηκαν κοιτάσματα υδρογονανθράκων και θειικό αέριο, ένα από τα κυριότερα συστατικά των ιαματικών πηγών, των οποίων η κατεξοχήν θεότητα ήταν ο Ασκληπιός¹³⁷².

Μεταλλικά νερά ανάβλυζαν, λοιπόν, από τα πετρώματα της περιοχής και συνδέθηκαν με τον θεό της ίασης, υπαγορεύοντας την ίδρυση ιερού του, όπου το ύδωρ θα προσφερόταν στους προσκυνητές για πόση και πλύσεις, όπως και ορισμένες αναθυμιάσεις για εισπνοή, πρακτικές, που λάμβαναν χώρα στα Ασκληπιεία και βοηθούσαν σε πολλαπλές παθήσεις. Ενδεικτική των ευεργετικών ιδιοτήτων των βουθρωτίων πηγών είναι και η κατασκευή των δημοσίων λουτρών τη ρωμαϊκή περίοδο. Το τέμενος του Ασκληπιού οργανώθηκε, λοιπόν, κατά πάσα πιθανότητα, στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., επί βασιλείας του Πύρρου, μεταξύ δύο ιαματικών και συνάμα ιερών πηγών.

Στα τέλη 4^{ου} ή στον 3^ο αι. π.Χ. χρονολογείται το ιερό του Ασκληπιού, που έχει τη μορφή ναού εν παραστάσι, με πρόναο και σηκό, ενώ στο εσωτερικό του βρέθηκαν αγαλματίδια, τράπεζα και βωμός (εικ. 252-254)¹³⁷³. Στο πίσω μέρος του ανακαλύφθηκε από τον Ugolini, η *favissa*, ένας θάλαμος, χτισμένος στον βράχο, γύρω από ένα μικρό φυσικό σπήλαιο, το οποίο ήταν γεμάτο με αναθήματα του θεού¹³⁷⁴. Η ύπαρξη αυτού του άντρου, από το οποίο ανάβλυζε μεταλλικό νερό φαίνεται ότι υπέδειξε τη θεότητα και την τοποθεσία ανέγερσης του ιερού της, το οποίο τροφοδοτούσε με το ιαματικό αυτό ύδωρ¹³⁷⁵. Ωστόσο, η Melfi υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για ιερό, αλλά για τον «θησαυρό» του τεμένου, ένα σύνηθες κτίσμα στα Ασκληπιεία, όπου φυλασσόταν ο «πλούτος» του θεού, δηλαδή τα πολύτιμα αναθήματα και τελετουργικά σκεύη, οι δωρεές, καθώς και τα χρήματα των προσκυνητών ή ασθενών, μιας και η θεραπεία ήταν φυσικά επί πληρωμή¹³⁷⁶. Η άποψη αυτή δεν έχει γίνει αποδεκτή από άλλους ερευνητές, λόγω του αρχιτεκτονικού σχεδίου, που παραπέμπει σε ιερό ή ναό και κυρίως της ύπαρξης, στο πίσω μέρος, της κρήνης, με την οποία το οικοδόμημα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο¹³⁷⁷.

¹³⁷¹ Melfi 2012, 25.

¹³⁷² Hernandez 2017, 221 σημ. 101.

¹³⁷³ Melfi 2007, 17-20· Hernandez - Çondi 2011, 245.

¹³⁷⁴ Hernandez - Çondi 2011, 245.

¹³⁷⁵ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 213.

¹³⁷⁶ Melfi 2007, 20-21.

¹³⁷⁷ Hernandez - Çondi 2011, 245 σημ. 11.

Στα τέλη 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. τοποθετείται και η ανέγερση στα ανατολικά μιας μακράς στοάς, που οδηγούσε στη δεύτερη ιερή πηγή, η οποία ενσωματώθηκε οικοδομικά σε αυτή και άρα ήταν σε χρήση τουλάχιστον από τον 3^ο αι. π.Χ., αν και σήμερα είναι ορατή μόνο η ρωμαϊκή κατασκευή της, οπότε και τοποθετήθηκε ένα μαρμάρινο στηθαίο (εικ. 255)¹³⁷⁸. Η στοά αυτή θα αποτελούσε το *άβατο* ή εγκοιμητήριο, δηλαδή τον χώρο κατακλίσεως των προσκυνητών ή των ασθενών, με σκοπό την επίσκεψη του θεού, εν είδει ενυπνίου, για την αποκάλυψη του τρόπου ιάσεως ή άλλων προφητειών¹³⁷⁹. Απαραίτητη, βέβαια, προϋπόθεση για την ιερή κατάκλιση ήταν ο καθαρισμός του σώματος και συμβολικά του πνεύματος, τον οποίο εξυπηρετούσε αδιαμφισβήτητα η κρήνη, καθώς και η τέλεση θυσιών και άλλων παρασκευαστικών τελετουργιών σε παρακείμενους χώρους.

Την ίδια περίοδο οικοδομήθηκε πιθανότατα και το πρυτανείο της πόλης στα νοτιοδυτικά του ιερού¹³⁸⁰. Το πρυτανείο, στην πρωιμότερη φάση του, αποτελείτο από μία περιστυλή αυλή με τρεις ιωνικούς κίονες σε κάθε πλευρά και δύο δωμάτια στα δυτικά. Τον 1^ο αι. π.Χ. έγιναν σημαντικές αλλαγές στο κτήριο, με αύξηση των δωματίων γύρω από την αυλή και νέο δάπεδο¹³⁸¹. Στην ελληνιστική περίοδο χρονολογείται, επίσης, το γυμνάσιο της πόλης, που περιείχε τρία δωμάτια, εκ των οποίων το ένα καλύφθηκε με μωσαϊκό τη ρωμαϊκή εποχή και αποτελούσαν χώρους προετοιμασίας, τουλάχιστον κατά τον 1^ο - 3^ο αι. μ.Χ.¹³⁸².

Στον 4^ο¹³⁸³ ή στον 3^ο αι. π.Χ. είχε χρονολογηθεί και ο ναός, με πρόναο και σηκό, που δεσπόζει πάνω από το θέατρο και βρίσκεται σε άρρηκτη τοπογραφική σύνδεση μαζί του (εικ. 250-251)¹³⁸⁴. Το κοίλο του θεάτρου επικαλύπτεται και περιορίζεται στα δυτικά από το τέμενος του ναού, γεγονός που υποδεικνύει ότι τα δύο οικοδομήματα είτε ήταν σύγχρονα είτε το θέατρο ήταν σχετικά μεταγενέστερο¹³⁸⁵. Σύμφωνα με τον Ugolini, ο ναός έφερε ομοιότητες στο σχέδιο με το ιερό του Δία στη Δωδώνη¹³⁸⁶ και η κατασκευή του ανάγεται στην κλασική εποχή, κυρίως στον 4^ο αι. π.Χ. Ο αρχαιολόγος τον απέδωσε αρχικά στον Διόνυσο, λόγω της γειννίας με το θέατρο, αλλά έπειτα τον ταύτισε με την Αφροδίτη, εξαιτίας της σύνδεσης του τόπου με τον γιο της, Αινεία¹³⁸⁷. Δεν υπάρχει κάποια αρχαιολογική ένδειξη για την απόδοση του ναού σε συγκεκριμένη θεότητα και έχει προταθεί ότι ενδεχομένως ήταν αφιερωμένος στην άλλη σημαντική και επιγραφικά μαρτυρημένη λατρεία του Βουθρωτού, αυτή του Δία Σωτήρα¹³⁸⁸.

¹³⁷⁸ Andrea 1983-84, 117· Melfi 2007, 23· Hernandez - Çondi 2011, 247, 249.

¹³⁷⁹ Melfi 2007, 23-24· Hernandez - Çondi 2011, 245-246.

¹³⁸⁰ Hernandez - Çondi 2011, 249.

¹³⁸¹ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 212-213.

¹³⁸² Andrea 1991-92, 88· Korkuti - Petruso 1993, 730.

¹³⁸³ Hodges 2012, 55·

¹³⁸⁴ Hernandez - Çondi 2011, 244.

¹³⁸⁵ Hernandez - Çondi 2011, 244.

¹³⁸⁶ Ugolini 1937, 122-123.

¹³⁸⁷ Ugolini 1937, 122-123· Hernandez - Çondi 2011, 244-245 σημ. 5-6.

¹³⁸⁸ Hernandez - Çondi 2011, 245 σημ. 6.

Το θέατρο, λοιπόν, είχε χρονολογηθεί μαζί με τον ναό στα τέλη 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.¹³⁸⁹. Στη δεύτερη, όμως, σειρά των θεατρικών εδωλίων βρίσκεται χαραγμένη η αφιερωματική επιγραφή της κατασκευής του¹³⁹⁰:

Ἀπὸ τῶν ποθόδων τοῦ θεοῦ,
[ἐ]πι προστάτα τῶν Χαόνων Βα[— — — —],
[ἐπὶ ἱερέος] τοῦ Ἀσ[κ]λαπιοῦ [Α]νδρον[ίκου]
τοῦ Φιλί[ππου] Μυων[οῦ]

Ἡ λέξις «πόθοδος» εἶναι ὁ δωρικός τύπος τοῦ «πρόσοδος»¹³⁹¹. Ἡ ἐπιγραφή ἀνάγεται στο διάστημα 232-168 π.Χ., ὅποτε ὁ Βουθρωτός υπήγετο ἀκόμη στους Χάονες καὶ τὸ *Κοινόν* τῶν Ἡπειρωτῶν. Ὡστόσο, ἡ καταγραφή μόνο τοῦ προστάτη τῶν Χαόνων καὶ ὄχι τοῦ στρατηγοῦ τῆς ἠπειρωτικῆς ὀμοσπονδίας καταδεικνύει, ὅπως ἐκτέθηκε παραπάνω, ὅτι στους κόλπους τῆς το χαονικό *Κοινόν* μπορούσε, χωρὶς καμία παρέμβαση, νὰ λάβει ἀποφάσεις γιὰ τὰ ἐσωτερικά τοῦ ζητήματα, στα ὁποῖα συγκαταλέγονταν καὶ τὰ οἰκοδομικά προγράμματα¹³⁹². Σύμφωνα με τὴν ἐπιγραφή, τὸ θέατρο χτίστηκε ἀπὸ τὰ ἐσοδα τοῦ θεοῦ, χωρὶς ἀμφιβολία τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως ἐπιβεβαιώνει ἡ καταγραφή τοῦ ἱερέως καὶ ἡ ἐγγύτητά του με τὸ ἱερό στα δυτικά¹³⁹³. Συνεπῶς, γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ θεάτρου συνεισέφεραν οἱ πιστοὶ καὶ προσκυνητῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹³⁹⁴. Ἡ Melfi χρονολογεῖ τὴν ἀνέγερσι τοῦ θεάτρου στα μέσα τοῦ 3^{ου} αι. π.Χ.¹³⁹⁵. Πιθανότατα, ὁ χώρος ἀνάμεσα στο ἱερό τοῦ θεοῦ καὶ τὴ στοά νὰ χρησιμοποιεῖτο καὶ πρωτύτερα, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, γιὰ θεατρικὲς παραστάσεις καὶ εορταστικά δρώμενα¹³⁹⁶ ἢ ἀκόμη νὰ εἶχε οἰκοδομηθεῖ ἐπὶ Πύρρου ἓνα μικρὸ θέατρο¹³⁹⁷ ὡς ἀναπόσπαστο ἐν γένει τμήμα ὅλων τῶν Ἀσκληπιείων, διότι ἡ παρακολούθησι τέτοιους εἰδους ἐκδηλώσεων ἐπέφερε τὴν πνευματικὴ ἀνάτασι καὶ ψυχαγωγία, ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ ὁποιαδήποτε θεραπεία. Ἡ λατρεία, λοιπόν, τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τὸ θέατρο ἦταν ἀλληλένδετα. Σύμφωνα με τὴν Melfi, στο τέμενος τοῦ θεοῦ ἀνῆκε τὴν πραγματικότητα ὅλο τὸ συγκρότημα, που περιελάμβανε τὸ ἱερό/θησαυρό, τὸ θέατρο, τὸν ναό, τὴ στοά καὶ τὴν ἱερὴ κρήνη, ὅπως καὶ στα ἀντίστοιχα ἱερά ἄλλων περιοχῶν¹³⁹⁸.

Στὴ δυτικὴ πάροδο καὶ τὸ διάζωμα τοῦ θεάτρου ἦταν χαραγμένες στὴν πέτρα ἀπελευθερωτικὲς πράξεις τοῦ 2^{ου} - 1^{ου} αι. π.Χ. (εἰκ. 259), που στὴν πλειονότητά τους ἦταν ἀφιερωμένες στὸν Ἀσκληπιό, ἐνῶ εἶναι ἐξαιρετικά σημαντικὸ ὅτι σε αὐτὲς μεταξύ τῶν ἀξιοματούχων καταγράφεται καὶ ὁ ἱερέας τοῦ θεοῦ ὡς ἐπώνυμος¹³⁹⁹. Ἡ δημοσίευσσι τῶν ἀπελευθερώσεων στο τέμενος δὲν εἶναι ἴδιον μόνο τοῦ Βουθρωτοῦ,

¹³⁸⁹ Hernandez - Çondi 2011, 244.

¹³⁹⁰ Cabanes - Drini 2007, ἀρ. 7· Melfi 2007, 22.

¹³⁹¹ Liddell - Scott 2007, λ. *πόθοδος*.

¹³⁹² Cabanes 1997b, 89.

¹³⁹³ Hernandez - Çondi 2011, 245.

¹³⁹⁴ Σουέρεφ 2012, 16.

¹³⁹⁵ Melfi 2007, 22.

¹³⁹⁶ Melfi 2007, 26.

¹³⁹⁷ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 209· Hodges 2012, 65.

¹³⁹⁸ Melfi 2007, 23, 26.

¹³⁹⁹ Hernandez - Çondi 2011, 245.

αλλά και των άλλων Ασκληπιείων, της Ναυπάκτου, του Ορχομενού, της Χαιρώνειας, της Επιδαύρου κλπ.¹⁴⁰⁰. Ωστόσο, το γεγονός ότι όσες βρίσκονταν στον θεατρικό χώρο χρονολογούνται αποκλειστικά από τον 2^ο αι. π.Χ., όπως κατά πάσα πιθανότητα και η ανωτέρω επιγραφή από τα εδώλια, που αφορά την κατασκευή του, υποδεικνύει ότι στην πραγματικότητα το θέατρο ανηγέρθη στις αρχές του 2^{ου} αι. και όχι στον 3^ο αι. π.Χ.¹⁴⁰¹. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι και το θέατρο της πρωτεύουσας των Χαόνων, της Φοινίκης, οικοδομήθηκε τέλη 3^{ου} - αρχές 2^{ου} αι. π.Χ., παρόλο που δεν αποκλείεται να υπήρχε και προγενέστερο της εποχής του Πύρρου¹⁴⁰².

Από τα παραπάνω συνάγεται, λοιπόν, ότι η λατρεία του Ασκληπιού ήταν απόλυτα συνυφασμένη και με τις δημόσιες λειτουργίες της πόλης, όπως διαφαίνεται από τον ρόλο της στα απελευθερωτικά ψηφίσματα. Σύμφωνα με τη Melfi, τα έσοδα για την οικοδόμηση του θεάτρου «ἀπὸ τῶν ποθόδων τοῦ θεοῦ» πρέπει να προήλθαν, εκτός από τις λατρευτικές και ιαματικές δραστηριότητες του τεμένου και από την πολυετή απελευθέρωση δούλων, η οποία προϋπέθετε, επίσης, την καταβολή κάποιου ποσού, αν όχι την ίδια την «πώληση» του σώματος του δούλου στον θεό, για την αποσύνδεσή του από τον ιδιώτη¹⁴⁰³. Το θέατρο είχε χωρητικότητα 2.000 θεατών και τιμητικές πρώτες θέσεις, που ξεχώριζαν από εγχάρακτη σφραγίδα σε σχήμα πέλματος λιονταριού¹⁴⁰⁴. Συνεπώς, ο ναός, που βρισκόταν πάνω από το θέατρο και ήταν τοπογραφικά, λειτουργικά και χρονολογικά συνδεδεμένος μαζί του πρέπει να αποδοθεί αναμφισβήτητα στον Ασκληπιό και η ανέγερσή του στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁰⁵.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αρχαιότερες επιγραφές, που έχουν βρεθεί στον Βουθρωτό είναι τέσσερις απελευθερωτικές πράξεις, που προέρχονται από τον μεταγενέστερο ρωμαϊκό πύργο, όπου είχαν τεθεί ως *spolia*¹⁴⁰⁶. Χρονολογούνται όλες επί Κοινού των Ηπειρωτών, καθώς αναφέρεται ο στρατηγός των Ηπειρωτών και ο προστάτης των Χαόνων. Μία εξ αυτών είναι η εξής¹⁴⁰⁷:

Στρατα[γοῦντος τῶν Ἀπε]ρωτᾶ[ν — — — c.16 — — —]ωνοῦ, προστατο[ῶν]τος δὲ Χαόνω[ν — — —]ου Μυωνοῦ, [μηνὸς ἐμβολίμ]ου, ἀμέραι ιζ΄, ἀνέθη[κ]ε Ἀριστοτέλης Ἀρχία Μυρτίδα ἱερὰν τῷ Ἀσκλαπιῶι τῷ ἐμ Βουθρωτῶι, ἀνέφαπτον· παραγενέσθω δὲ Μυρτίς παρὰ Ἀρισ[το]τέλη ἄς [κ]α ζ[ῶ]ι Ἀριστοτέλης· μάρτυρες Λύκων Φ[ιλ]ωνίδα, Νικίας Διονυσοδώρου, Λ[υκίσκος Νικάνορος], Ἀρχίας Γλαυκία, Σωκλῆς Γλαυκία.

Η πρώτη, λοιπόν, επιγραφική μαρτυρία του τοπωνυμίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη λατρεία του Ασκληπιού, όπως υποδεικνύει η φράση «τῷ Ἀσκλαπιῶι τῷ ἐμ Βουθρωτῶι». Συνεπώς, είναι πιθανό ο Βουθρωτός να λειτουργούσε

¹⁴⁰⁰ Melfi 2007, 23.

¹⁴⁰¹ Hernandez - Çondi 2011, 248.

¹⁴⁰² Hernandez - Çondi 2011, 249 και σημ. 24.

¹⁴⁰³ Melfi 2007, 22.

¹⁴⁰⁴ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 211-212.

¹⁴⁰⁵ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 212· Hernandez - Çondi 2011, 245, 248-249.

¹⁴⁰⁶ Cabanes - Drini 2007, αρ. 1, 2, 3, 4.

¹⁴⁰⁷ Cabanes - Drini 2007, αρ. 4.

τον 4^ο και 3^ο αι. π.Χ. σχεδόν αποκλειστικά ως λατρευτικός τόπος του Ασκληπιού, όπως ακριβώς την αρχαϊκή εποχή, που ήταν αφιερωμένος στην Αθηνά. Πιθανότατα να είχε καταστεί, κυρίως από τα χρόνια του Πύρρου, ένα περιφερειακό κέντρο λατρείας και ιάσεως, που βρισκόταν στην επικράτεια των φυλών της Κεστρίνης και ίσως αποτελούσε τη λατρευτική, αλλά και διοικητική έδρα, λόγω των δημοσίων κτηρίων (πρυτανείο), του τοπικού τους Κοινού, οι οικισμοί του οποίου θα εκτεινόταν στην πεδιάδα της Βρίνας, έως την Κονίσπολη¹⁴⁰⁸. Ωστόσο, στα τέλη του 3^{ου} - αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. καταγράφεται και ως τόπος προέλευσης των μαρτύρων μιας απελευθερωτικής πράξης¹⁴⁰⁹, γεγονός που υποδεικνύει ότι πιθανότατα μετά την πτώση της βασιλείας και την αναδιοργάνωση της πολιτικής και παράλληλα της κοινωνικής και οικιστικής ζωής, ο Βουθρωτός κατέστη τόπος κατοικίας¹⁴¹⁰, μία κανονική πόλη με ενεργό δημόσιο βίο, όπως καταδεικνύει η επίσημη καταγραφή του εθνικού των πολιτών, *Βουθρώτιοι*:

Ἀγαθαὶ τύχαι· **στραταγο[ῦ]ν[τος] Ἀ]πειρωτᾶν**
 Εὐάλκου Μολοσσοῦ, **προστα[τοῦντ]ος**
δὲ Χαόνων Λυκίδα Ἐλιννοῦ, **[ιέρε]ος δὲ**
Ἀσκληπιῶ Σαώτα Πρασαιβοῦ, μη[νὸ]ς Κρανεί-
 ου, ἀφῆκε Ἀρχὴν Ἀρχ[ι]άδα Σωτηρίδ[α] ἐλευθέ-
 ραν ναε. καὶ ἀνέθηκε **τῶι Ἀσκληπιῶι τῶ[ι] ἐ[μ] Βο[υ]-**
θρω[τῶι] ἰερὰν ἀνέφαπτον, παραμ[ε]νέτω
 δὲ Σωτηρὶς παρὰ Ἀρχῆνα <ᾶ>ς κα ζοῖ Ἀρχῆν· [μ]άρτυ-
 ρες Ἀγήσανδρος Λαμίσκου, Λαμίσκος Ἀγησάν-
 δρου, Ἀρχέδαμος Ἀπολλοδώρου **Βουθρώτιοι**.

Στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. σηματοδοτεῖται μία ραγδαία αστικοποίηση, με την ανοικοδόμηση νέου τείχους και την επέκταση της πόλης προς τα ανατολικά¹⁴¹¹. Πέρα από την κατασκευή του ναού του Ασκληπιού και του θεάτρου, την ίδια περίοδο οικοδομήθηκαν στα νοτιοανατολικά της μακράς στοάς και της ιερῆς πηγῆς, τα κτήρια 3.Α, 1.Α και 2.Α, με τα δύο τελευταία να αποκαλούνται βόρεια και νότια στοά αντίστοιχα και να βρίσκονται αντικριστά, οριοθετώντας έναν ανοιχτό χώρο, που φιλοξενούσε την αγορά της πόλης, όπως επιβεβαιώνει και η μετέπειτα ίδρυση στο ίδιο σημείο του ρωμαϊκού *forum* (εικ. 257)¹⁴¹². Τον 2^ο αι. π.Χ. χρονολογείται και η κατασκευή των δημοτικών λουτρών, που είχαν τέσσερα θερμαινόμενα δωμάτια με υποδαπέδιους σωλήνες και άλλα βοηθητικά κτήρια¹⁴¹³.

Με την ανάπτυξη, λοιπόν, του αστικού κέντρου η λατρεία του Ασκληπιού πρέπει να έγινε πολιάδα και να παραγκώνισε εντελώς την προγενέστερη της Αθηνάς, που δεν

¹⁴⁰⁸ Hodges 2012, 56.

¹⁴⁰⁹ Cabanes - Drini 2007, 67-68 αρ. 1· Φίλος 2015, 54 αρ. 4.

¹⁴¹⁰ Melfi 2012, 24.

¹⁴¹¹ Hodges 2012, 56, 65· Hernandez - Çondi 2008, 281.

¹⁴¹² Hernandez - Çondi 2011, 247, 249.

¹⁴¹³ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 213.

μαρτυρείται σε καμία επιγραφή. Ενδεικτική του δημόσιου ρόλου της είναι, όπως προειπώθηκε, η παρουσία των ιερέων του θεού ως επώνυμων αρχόντων στα απελευθερωτικά ψηφίσματα, τα οποία είναι εξαιρετικά σημαντικά και για την κοινωνική ιστορία της Ηπείρου. Το ακόλουθο χρονολογείται επί διακυβέρνησης των Χαόνων, πριν την παρέμβαση των Ρωμαίων και την ανεξαρτητοποίηση της πόλης:

**Προστατούντος Χα-
όνων Βοΐσκου Με-
σσανέου, ιερέον[τ]-
ος δὲ τοῦ Ἀσκληπι-
οῦ Νικάδα** Καρτωνο-
ῦ, μηνὸς Ἀγριανίου, ἀ-
νέθηκε **Τειμαγόρα** Ν-
ικολάου Ὀφυλλίς **Σωτί-
αν καὶ Ἰερῶ** τὰν Σωτία-
ς θυγατέρα τοῦ Ἀσκλη-
πιοῦ **ἀνε[φά]πτους· παραμ-
εινάντω** δὲ Σωτία καὶ Ἰερ-
ῶ παρὰ Τειμαγόραν **ᾗς κα-
ζῶι** Τειμαγόρα. Μάρτ-
υρες: Ἀνάξανδρος Κε-
φάλου, Φιλόξενος Νικά-
δα, Σαώτας Νικάνδρου.

Η ανωτέρω επιγραφή προέρχεται από ασβεστολιθική στήλη από το ιερό του Ασκληπιού¹⁴¹⁴. Αναγράφεται πρώτα ο επώνυμος άρχων, ο προστάτης των Χαόνων, Βοΐσκος, από τη χαονική φυλή των Μεσσανέων και ακολουθεί ο ιερέας του Ασκληπιού, Νικάδας, από τη φυλή των Καρτωνών. Η Τειμαγόρα, με το εθνικό Οφυλλίς, κόρη του Νικολάου, απελευθέρωσε τη Σωτία και την κόρη της, Ιερῶ, εξασφαλίζοντας, όμως, τις υπηρεσίες τους για όλη τη διάρκεια της ζωής της¹⁴¹⁵. Είναι εμφανές ότι η πράξη δεν ανήκει στην κατηγορία των πολιτικών απελευθερώσεων, αλλά των θρησκευτικών, με ανάθεση¹⁴¹⁶, καθώς χρησιμοποιείται η φράση «ἀνέθηκε τοῦ Ἀσκληπιοῦ». Πέρα, λοιπόν, από τη νομική υπόσταση και ισχύ του εγγράφου, ο θεός είναι ο σημαντικότερος εγγυητής της απόφασης, ο θείος μάρτυρας και φύλακας της, που εξασφαλίζει ότι οποιαδήποτε παραβίαση ή ασέβεια προς αυτή συνιστά αυτόματα όχι μόνο παράνομο, αλλά και ανόσιο έργο. Η χρήση της λέξης «ἀνεφάπτους» (δηλαδή ανέπαφος/ανέγγιχτος) αντί για απλώς «ελεύθερους», προσδίδει μεγαλύτερη βαρύτητα στην πράξη, ίσως διασφαλίζοντας και επισημαίνοντας περαιτέρω ότι κανείς δεν είχε το δικαίωμα πλέον να επιβάλλει σε εκείνες το καθεστώς της δουλείας.

Η επιγραφή αποκαλύπτει διάφορες πτυχές της ηπειρωτικής κοινωνίας. Καθίσταται έκδηλο ότι οι γυναίκες είχαν δικαιώματα επί της οικογενειακής ιδιοκτησίας, της

¹⁴¹⁴ Ugolini 1942, 115-117· Cabanes 1976, 567 αρ. 44.

¹⁴¹⁵ Cabanes 1983, 202-203.

¹⁴¹⁶ Cabanes 1997f, 123.

οποίας μέρος ήταν και οι δούλοι και μπορούσαν να την διαχειριστούν, να την πωλήσουν, ακόμη και να την απαρνηθούν, όπως σε αυτή την περίπτωση, χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου άρρενος κηδεμόνα. Επίσης, ο όρος να παραμείνουν οι δούλες και μετά την απελευθέρωση στο πλευρό της κυρίας τους, για όσο καιρό εκείνη βρισκόταν εν ζωή «*παραμεινάντω δὲ Σωτία καὶ Τερῶ παρὰ Τειμαγόραν ἄς κα ζῶι Τειμαγόρα*», είναι ιδιαίτερα συχνή στις απελευθερώσεις του Βουθρωτού και αποκαλύπτει τους στενούς δεσμούς των δούλων με τους ιδιοκτήτες τους. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ηπειρωτικής κοινωνίας, που οφείλεται πιθανότατα στη μεταγενέστερη και πιο περιορισμένη, σε σχέση με τη νοτιότερη Ελλάδα, υιοθέτηση του θεσμού της δουλείας και στη διατήρηση των φυλετικών δεσμών, των οποίων πυρήνας ήταν ο οίκος και άρα όλα τα μέλη, που προσδένονταν σε αυτόν ήταν εν πολλοίς αναπόσπαστα. Είναι αξιοσημείωτο ότι τον 2^ο αι. π.Χ. ο αριθμός των δούλων και μετέπειτα οι απελευθερώσεις αυξήθηκαν ραγδαία στον Βουθρωτό, με αποτέλεσμα οι πρώην δούλοι ή οι απόγονοί τους να είναι ελεύθεροι, αλλά χωρίς γη και πόρους, στερημένοι ακόμη και από την εργασία τους. Αποκτώντας, λοιπόν, συνείδηση της κατώτερης θέσης τους, αναδύθηκε μία κατάσταση, που περιείχε τα σπέρματα εξάρσης του κοινωνικού ανταγωνισμού¹⁴¹⁷.

Τον 2^ο αι. μ.Χ., στα ανατολικά του θεάτρου οικοδομήθηκε ένα περίστυλο κτήριο, με οκτώ δωμάτια γύρω από μία κεντρική αυλή, με δώδεκα λίθινους κίονες¹⁴¹⁸, που παρά την ομοιότητα με ιδιωτική οικία, αποτελούσε, κατά τη Melfi, το «καταγώγιον» του Ασκληπιείου, δηλαδή έναν χώρο αναμονής πριν τις διάφορες τελετουργίες, αλλά και κατάλυμα για τους συγγενείς των ασθενών, τους ιερείς-φύλακες και επιμελητές του ναού (νεωκόρους/ναοκόρους) και για όσους προσκυνητές έπρεπε να διανυκτερεύσουν εκεί (εικ. 261). Δεν αποκλείεται να υπήρχε πρωτύτερα και ένα ελληνιστικό παράλληλό του, γεγονός που θα καθιστούσε το βουθρώτειο Ασκληπιείο ίδιο, τοπογραφικά και λειτουργικά, με τα υπόλοιπα του ελληνικού κόσμου, όπως της Αθήνας, της Επιδαύρου, της Δήλου και της Αρκαδίας¹⁴¹⁹.

Μία ακόμη κύρια θεότητα του Βουθρωτού, που μαρτυρείται στις επιγραφές από τον 2^ο αι. π.Χ. είναι, όπως προειπώθηκε, ο Δίας Σωτήρ¹⁴²⁰, στον οποίο, επίσης, είναι αφιερωμένες κάποιες απελευθερώσεις, αλλά μόνο από την εποχή ανεξαρτητοποίησης από τους Χάονες¹⁴²¹:

«Ἀγαθαὶ τύχαι· στραταγοῦντ[ος]
τῶν Πρασαιβῶν Λυκόφρονος Ὀπάτα, πρ[ο]-
στατοῦντος δὲ Ἄριστομάχου Αἰξωνίου, [ιε]-
ρεύοντος δὲ τοῦ Διὸς τοῦ Σωτήρος Νικομ[ά]-
χου Θαρρίου, μηνὸς Εὐκλείου, ἀφίεντι ἐλευθ[έ]-
ραν καὶ ἀνατίθεντι τοῖ Διὶ τοῖ Σωτήρι Ἡρακλίδα[ς]...»

¹⁴¹⁷ Cabanes 1981, 79.

¹⁴¹⁸ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 211.

¹⁴¹⁹ Melfi 2007, 24.

¹⁴²⁰ Tzouvara-Souli 1993, 74· της ίδιας 1997, 445.

¹⁴²¹ Cabanes - Drini 2007, αρ. 117.

Πρόκειται για μία δημόσια λατρεία, που ανευρίσκεται ακόμη στην Αμβρακία και την Κασσώπη¹⁴²². Η επίκληση του «Σωτήρος», την οποία, μεταξύ άλλων θεοτήτων, έφεραν και οι Διόσκουροι, παραπέμπει στον προστάτη των ναυτικών, μία λατρεία, που αρμόζει απολύτως στο πολυσύχναστο Πηλώδες λιμάνι. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην Επίδαυρο Λιμηρά της Λακωνίας, λίγο βορειότερα από τη Μονεμβασιά, υπήρχε στην ακρόπολη ιερό της Αφροδίτης, του Ασκληπιού και της Αθηνάς και στο λιμάνι, ναός του Δία Σωτήρα «ή πόλις δὲ ἀπέχουσα οὐ πολὺ ἀπὸ θαλάσσης ἐπὶ μετεώρῳ μὲν ὄκισται, θεάς δὲ αὐτόθι ἄζια τὸ μὲν Αφροδίτης ἐστὶν ἱερόν, τὸ δὲ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἄγαλμα ὀρθὸν λίθου, καὶ Ἀθηνᾶς ἐν τῇ ἀκροπόλει ναός, πρὸ δὲ τοῦ λιμένος Διὸς ἐπίκλησιν Σωτήρος» (Παυσ. 3.23.10). Επίσης, στην Ακρόπολη των Αθηνών βρισκόταν ο ναός της θεάς και του Ασκληπιού (Παυσ. 1.21.4) και στον Πειραιά, του Ασκληπιού (Σχόλ. εις *Αριστοφ. Πλούτος* 621), της Αθηνάς Σωτείας και του Δία Σωτήρα, στον ναό του οποίου κάθε πλοίο, που αγκυροβολούσε στο λιμάνι, κατέβαλλε τέλη μιας δραχμής «πρὸς τὴν ναῦν προσέπλευσε καὶ ὄχετο φεύγων... τὸ ἱερόν τοῦ Διὸς τοῦ σωτήρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς σωτείας... οὗς αὐτίκα σώσσοντας ἑαυτὸν ἐκ τῶν κινδύνων ἐπικαλεῖται» (Λυκ., *Κατὰ Λεωκράτους* 17)¹⁴²³. Οι ναυτικοί του Πειραιά λάτρευαν, λοιπόν, τους θεούς με αυτή την επίκληση για ασφαλή πλεύση¹⁴²⁴.

Αρα οι τρεις θεότητες, η Αθηνά, ο Ασκληπιός και ο Δίας Σωτήρ συνδέονταν στα παραθαλάσσια μέρη και ίσως εντάσσονταν σε κάποια λατρευτική «κοινή», στην οποία είχε περιέλθει και ο Βουθρωτός ως αναπόσπαστο και πολυσύχναστο λιμάνι του ελληνικού κόσμου. Σύμφωνα με τον Hodges, ο ελληνιστικός ναός του Ασκληπιού φαίνεται να συμπλήρωνε τον αρχαϊκό της ακρόπολης¹⁴²⁵, που, όπως εκτέθηκε παραπάνω, ίσως να ανήκε στην Αθηνά Πολιάδα, ενώ κατά τη Melfi, είναι χαρακτηριστική η τοπογραφική ομοιότητα ανάμεσα στο Ασκληπιείο του Βουθρωτού και αυτό της Αθήνας, καθώς αμφότερα ήταν τοποθετημένα στον βράχο, στη νότια πλαγιά του λόφου της ακρόπολης¹⁴²⁶.

Στον Βουθρωτό ο Δίας λατρεύτηκε και με την επίκληση Κάσσιος, σύμφωνα με αναθηματική επιγραφή πάνω σε κιονίσκο του 2^{ου} αι. π.Χ., στον οποίο απεικονίζονταν ένα πλοίο¹⁴²⁷:

Μέζονά τοι προτέρης, Ζεῦ Κάσσιε, νῆα τίθησιν
Βάρβαρος, εὐπλοίης κρέσσοнос ἀντιτυχῶν·
κεῖνται δ' ἀλλήλησιν ἐναντίαι, εἰ δὲ καὶ ὄλβον
νεύσειας, χρυσέην πᾶσαν ἀνακρεμάσε[ι].

Από την ανωτέρω αφιέρωση προκύπτει ότι ο θεός ήταν προστάτης της ναυσιπλοΐας. Ο αναθέτης προβαίνει σ' αυτή την αφιερωματική πράξη για να έχει καλό πλουν και δεσμεύεται γι' αυτό να προσφέρει στον θεό τον κιονίσκο ολόκληρο

¹⁴²² Tzouvara-Souli 1993, 74.

¹⁴²³ Garland 1987, 104, 136-137, 239.

¹⁴²⁴ Farnell 2010, 60-61.

¹⁴²⁵ Hodges 2012, 55.

¹⁴²⁶ Melfi 2007, 24.

¹⁴²⁷ Τζουβάρα-Σούλη 1999, 462-463· της ίδιας 2008, 177.

σε χρυσό¹⁴²⁸. Έχει υποστηριχθεί ότι το επίθετο «Κάσσιος» σχετίζεται με τη λατρεία του Δία στην Κασσώπη, όπου αποτελεί το δηλωτικό του φύλου. Ωστόσο, για την προέλευση της βουθρώτιας λατρείας θεωρείται πιο πιθανή η Κασσιόπη της Κέρκυρας, η οποία ιδρύθηκε από Ηπειρώτες αποίκους στα χρόνια του Πύρρου κι εκεί υπήρχε λατρεία, ναός και βωμός της συγκεκριμένης θεότητας, σύμφωνα με τις φιλολογικές πηγές (Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 4.57· Σουητ., *Νέρων* 22)¹⁴²⁹.

Επίσης, διαπιστώνεται και λατρεία του Ηρακλή, βάσει της προαναφερθείσας αναφοράς στο πέραςμα του ήρωα με τα βόδια του Γηρυόνη και της σύνδεσής του με τις πηγές του αλατιού. Έχει βρεθεί, όμως, και επιγραφή, που περιέχει τη λέξη «Ήρακ», η οποία έχει συμπληρωθεί ως «Ήρακλείους» και έχει εκληφθεί ως αναφορά σε εορτή προς τιμήν του ήρωα¹⁴³⁰: «*Στραταγοῦντι[ος] τῶν Πρασαιβῶν Σα...ου..., πρ[ο]στατοῦντος δ[ὲ] Παρμενίσκου Ὁρ...ου, μηνὸς Κρανείου Ἁρακ[λείους]...*». Πρόκειται για ψήφισμα προξενίας, που απονεμήθηκε, λοιπόν, την ημέρα της εορτής των Ηρακλείων, κατά τον μήνα Κρανείο. Ο μήνας αυτός αναφέρεται σε διάφορες επιγραφές του Βουθρωτού και είναι άγνωστος στην υπόλοιπη Ήπειρο, αλλά στην Αμβρακία υπήρχε το όρος Κράνεια, που, επίσης, συνδεόταν με την ηράκλεια λατρεία¹⁴³¹.

Δεν αποκλείεται ο Βουθρωτός να είχε προσλάβει και μία χθόνια διάσταση, ειδικά την περίοδο εγκατάλειψής του. Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά μία παράδοση, σε αυτόν τον τόπο ετάφη η Μήδεια από τον Ιάσωνα “*Medeam ab Iasone Buthroti sepultam*” (Cn. Gellius *Fr.* 9/ Solin. 2.30¹⁴³²)¹⁴³³. Επίσης, η περιγραφή του Βιργιλίου για τις χοές της Ανδρομάχης στους νεκρούς, καθώς και την επίσκεψη του Αινεία θυμίζει, όπως προειπώθηκε, τη *Νέκνια* της Οδύσσειας, ενώ και η ίδια η αφήγηση της άφιξης του ήρωα στο χαονικό λιμάνι παραπέμπει στη μετάβαση σε έναν άλλο κόσμο¹⁴³⁴.

¹⁴²⁸ Τζουβάρα-Σούλη 1999, 462-463.

¹⁴²⁹ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 177-178 και σημ. 435.

¹⁴³⁰ Τζουβάρα-Σούλη 2000, 129.

¹⁴³¹ Τζουβάρα-Σούλη 2000, 114, 129-130.

¹⁴³² P. Hermann, *Historicorum Romanorum Fragmenta*, Lipsiae: C. Iulii Solini, *Collectanea rerum Memorabilium* (ή *Polyhistor*), Berolini.

¹⁴³³ Ωστόσο, ο Ceka θεωρεί ότι στο χωρίο αυτό ο Βουθρωτός συγγέται με τη Βουθόη (Budva) του Μαυροβουνίου, βλ. του ίδιου 2002, 20.

¹⁴³⁴ Κατά τον ποιητή, τα υψηλά οχυρά της Φαιακίας σύντομα χάθηκαν και τότε οι Τρώες προσέγγισαν τη βραχώδη ηπειρωτική ακτή και το λιμάνι της Χαονίας “*Phaeacum abscondimus arces, litoraque Epiri legimus portuque subimus Chaonio, et celsam Buthroti accedimus urbem*” (Αιν. 3.291-293). Σύμφωνα με τον Paschalis, ειδικά στο συγκεκριμένο χωρίο η Φαιακία σχετίζεται με το «φάος», «φαίνω», «φαεινός», που δηλώνει τον φανερό και φωτεινό και η Χαονία, με το «Χάος», που επίσης, προέρχεται από τη λέξη «χαίνω» ή «χάσκω», η οποία ήδη από τον Αριστοφάνη είχε συνδεθεί περιπαιχτικά με το χαονικό εθνωνύμιο. Το Χάος ήταν ένα αρχέγονο στοιχείο, το χάσμα της γης και κάλλιστα θα μπορούσε να υιοθετηθεί ως δηλωτικό του Κάτω Κόσμου. Συνεπώς, η έκφραση του ποιητή ότι η Φαιακία χάθηκε, όταν έφτασαν στο λιμάνι της Χαονίας “*Phaeacum abscondimus arces... portuque subimus Chaonio*” θα μπορούσε να υπονοεί το πέραςμα από τον κόσμο του φωτός σε αυτό του σκότους. Παρόλο που το έργο είναι ποιητικό και τέτοιου είδους αλληγορικά στοιχεία είναι συνήθη σε παντός είδους μυθικές αφηγήσεις, κάλλιστα θα μπορούσε ο Βουθρωτός να αποτελεί μία τοποθεσία με χθόνιες καταβολές ως εύφορος τόπος, βορείως του Αχέροντα, στην άκρη του Ωκεανού και στις παρυφές της Ελλάδας, όπως εξάλλου εν γένει και όλη η Χαονία.

Στον Βουθρωτό υπήρχε, επίσης, λατρεία του Πάνα¹⁴³⁵, του κατεξοχὴν βουκόλου θεού, καθώς και των Νυμφών, βάσει των επιγραφών και ενός Νυμφαίου, των προχωρημένων, όμως, ρωμαϊκῶν χρόνων (εικ. 260). Σε ένα σπήλαιο απ' όπου ανάβλυζε νερό βρέθηκε μία σχετική, αλλά αρκετά μεταγενέστερη, επιγραφή του α' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ., που ήταν χαραγμένη σε κρηναίο οικοδόμημα: «Ίουνία · Ρουφεΐνα · Νυμφῶν · φίλη» (εικ. 258)¹⁴³⁶. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν και τις παλαιότερες οικοδομικές φάσεις, που ανάγονται στον 4^ο με 3^ο αι. π.Χ. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ugolini, στο σπήλαιο, όπου βρισκόταν η πηγή, διαπιστώνεται λατρεία ήδη από την προϊστορική περίοδο. Το νερό της κρήνης ήταν μεταλλικό και

¹⁴³⁵ Για τη λατρεία του Πάνα στον Βουθρωτό (το Πηλώδες λιμάνι) εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι μία αιγιματική ιστορία, που αφηγείται ο Πλουτάρχος (*Περὶ τῶν ἐκλελοιπότην χρηστηρίων* 17). Σύμφωνα με αυτή, όταν ένα πλοίο με αρκετούς επιβάτες και φορτίο κατευθυνόταν προς την Ιταλία και έπλεε στο Ιόνιο κοντά στις Εχινάδες Νήσους, ο άνεμος το παρέσυρε προς τους Παξούς. Από το νησί ακούστηκε τότε μία δυνατή φωνή, που καλούσε τον Αιγύπτιο καπετάνιο του πλοίου, που ονομαζόταν Θαμούς. Ο καπετάνιος απάντησε στο τρίτο κάλεσμα και η φωνή τον πρόσταξε, όταν φτάσει στο Παλώδες, να αναγγείλει ότι ο μέγας Παν πέθανε «*ἐξάιφνης δὲ φωνὴν ἀπὸ τῆς νήσου τῶν Παξῶν ἀκουσθῆναι, Θαμοῦν τινος βοῆ καλοῦντος, ὥστε θαυμάζειν. ὁ δὲ Θαμοῦς Αἰγύπτιος ἦν κυβερνήτης... δις μὲν οὖν κληθέντα σιωπῆσαι, τὸ δὲ τρίτον ὑπακοῦσαι τῷ καλοῦντι· κάκεινον ἐπιτείνοντα τὴν φωνὴν εἰπεῖν 'ὅποταν γένη κατὰ τὸ Παλώδες, ἀπάγγειλον ὅτι Πᾶν ὁ μέγας τέθνηκε*». Στο άκουσμα του θανάτου του Πάνα ακούστηκε μεγάλος, αλλά απροσδιόριστος θρήνος «*ενέσθαι μέγαν οὐχ ἑνὸς ἀλλὰ πολλῶν στεναγμῶν ἅμα θαυμασμῶ μεμιγμένον*». Καθώς ήταν πολλοί οι επιβάτες και άρα οι μάρτυρες του γεγονότος, τα νέα ταξίδεψαν γρήγορα στη Ρώμη και στην αυλή του αυτοκράτορα Τιβερίου, ο οποίος περιέργως και θορυβημένος, κάλεσε τον κυβερνήτη του πλοίου και όταν πείστηκε για το αληθές της ιστορίας, ρώτησε τους φιλολόγους του γι' αυτόν τον θεό και εκείνοι του αποκρίθηκαν ότι επρόκειτο για τον γιο του Ερμή και της Πηνελόπης «*οἷα δὲ πολλῶν ἀνθρώπων παρόντων ταχὺ τὸν λόγον ἐν Ρώμῃ σκεδασθῆναι, καὶ τὸν Θαμοῦν γενέσθαι μετὰπεμπτον ὑπὸ Τιβερίου Καίσαρος. οὕτω δὲ πιστεῦσαι τῷ λόγῳ τὸν Τιβέριον, ὥστε διαπυθάνεσθαι καὶ ζητεῖν περὶ τοῦ Πανός· εἰκάζειν δὲ τοὺς περὶ αὐτὸν φιλολόγους συγχυδὸς ὄντας τὸν ἐξ Ἑρμοῦ καὶ Πηνελόπης γεγεννημένον*». Η ιστορία αυτή δεν αναφέρεται πουθενά αλλού και έχει εγείρει πολλές υποθέσεις και διαφορετικές ερμηνείες ήδη από τη βυζαντινή εποχή. Το γεγονός ότι το περιστατικό φέρεται να έλαβε χώρα επί αυτοκράτορα Τιβερίου έχει συνδεθεί ιδιαίτερα με τη σταύρωση του Ιησού Χριστού. Στο πλαίσιο αυτό, ο Πάνας, κατά μία ερμηνεία, εκλαμβάνεται ως εκπρόσωπος του παγανισμού, που καταβαρῆθώθηκε εκείνη την περίοδο με την έλευση του χριστιανισμού, ενώ κατά μία άλλη, εξομοιώνεται με τον ίδιο τον Χριστό και τον θάνατό του, βάσει κυρίως της ετυμολογίας του θεωνυμίου, υπό την έννοια ότι ο «Παν» είναι αυτός, που αντιπροσώπευε «τα πάντα», αλλά ίσως, ως ένα βαθμό και λόγω της αλληγορικής ιδιότητας του χριστιανικού θεού ως «Καλού Ποιμένα», ενός χαρακτηρισμού και συμβολισμού, που έφερε ενίοτε και ο Πάνας. Για την ερμηνεία της ιστορίας του Πλουτάρχου βλ. Borgeaud 1983, 254-283· Cabanes 1988b, 386· Quantin 2005, 69 και σημ. 17, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο αρκαδικός αυτός θεός φέρεται στην παρούσα αφήγηση ως γιος του Ερμή και της Νύμφης Πηνελόπης, της μετέπειτα συζύγου του Οδυσσέα, μία εκδοχή της καταγωγής του, που είναι γνωστή και από άλλες πηγές «*Πανὶ δὲ τῷ ἐκ Πηνελόπης (ἐκ ταύτης γὰρ καὶ Ἑρμέω λέγεται γενέσθαι ὑπὸ Ἑλλήνων ὁ Πᾶν)*» (Ηρόδ. 2.145). Είναι πολύ πιθανόν, λοιπόν, η παρουσία και σύνδεση του Πάνα με αυτό το τμήμα του Ιονίου να ήταν πολύ παλαιά, καθώς είχε, μέσω της μητέρας του, προγονικές ρίζες, βλ. Cabanes 1988b, 387. Σε έναν άλλο μύθο, μάλιστα, ο θεός φέρεται ως γιος της Πηνελόπης και όλων των μνηστήρων, με την ονομασία του να οφείλεται σε αυτήν ακριβώς την πολλαπλή επαφή της μητέρας του «*τὸν δὲ Πᾶνα οἱ μὲν φασιν υἱὸν Πηνελόπης καὶ πάντων τῶν μνηστήρων, καὶ διὰ τοῦτο λέγεσθαι καὶ Πᾶνα*» (Σχόλ. εις Θεοκρ. Ειδύλ. 1.3). Οι παραδόσεις αυτές οδήγησαν κάποιους στην πεποίθηση ότι ο Παν ήταν στην πραγματικότητα ένας θεός της Ιθάκης και ότι επικράτησε η αρκαδική του προέλευση, λόγω της κυρίαρχης άποψης ότι πατέρας του ήταν ο Ερμής, ο οποίος είχε γεννηθεῖ στην Αρκαδία (Σέρβ. εις Βιργ. Γεωργ. 1.16). Τέλος, ο μύθος του Πλουτάρχου επιβεβαιώνει ότι ναυτικοί διαφόρων εθνικότητων έπλεαν στο Ιόνιο και είναι αξιοσημείωτο ότι το όνομα του Αιγύπτιου καπετάνιου, Θαμούς, παραπέμπει στον συριακό θεό Tamuz, που ταυτίζεται με τον Άδωνη (βλ. Borgeaud 1983, 271), γεγονός που θυμίζει την αρχαϊκή ονομασία του βουθρωτίου κόλπου, «Κιρραίος», που ίσως, όπως προειπώθηκε, έχει κάποια σύνδεση με τον εν λόγω θεό «*Κίρρις, ὁ ἰχθῦς... λέγεται παρὰ Κυπρίους κίρρις ὁ Ἄδωνις, παρὰ Λάκωσι δὲ ὁ λύχνος*» (Ετυμ. Μέγα λ. Κίρρις), βλ. και παραπάνω για τον «Κιρραῖο Κόλπο».

¹⁴³⁶ Ugolini 1942, 69-75, εικ. 73· Τζουβάρα-Σούλη 1988/9, 49.

άρα είχε για τους ντόπιους ιαματική αξία, γεγονός που θα πυροδότησε αρχικά τη λατρεία των Νυμφών, που ήταν εξίσου γνωστές για τις προφητικές και θεραπευτικές τους ικανότητες.

Υπήρχε, όμως, λατρεία και ενός ζεύγους θεοτήτων, όπως συνάγεται από μία αναθηματική επιγραφή, που χρονολογείται τον 2^ο με αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.¹⁴³⁷:

Πανί τελε-
τάρχη Κασι-
ανός.

Πάσαι
Κασια-
νός.

Πρόκειται για μία αφιέρωση, που έκανε το ίδιο πρόσωπο, ο Κασιανός¹⁴³⁸, στον θεό Πάνα, που φέρει την επίκληση «τελετάρχης»¹⁴³⁹ και στη θεά Πάσα. Λατρεία του Πάνα διαπιστώνεται στην περιοχή και από την ανεύρεση στην Κορυφή του Αετού (Çuka e Ajtoit)¹⁴⁴⁰ ενός χάλκινου ειδωλίου (εικ. 263), που απεικονίζει τον θεό, γενειοφόρο και τραγόποδα, με έντονα ζωνηρή έκφραση στο πρόσωπο, να κρατά μία ανεστραμμένη ράβδο ή λαγωβόλον στο αριστερό του χέρι και ρυτό στο ανυψωμένο του δεξί. Πρόκειται για μία απεικόνιση, που φέρει τα χαρακτηριστικά ενός μεθυσμένου χορευτή και φαίνεται ότι ανταποκρίνεται απόλυτα στις τοπικές ιδιότητες του θεού ως προστάτη τόσο των ποιμένων και των κοπαδιών, όσο και των εορτών, πιθανότατα με την επίκληση του «τελετάρχης», υπόθεση αρκετά ελκυστική, ιδιαίτερα αν το ειδώλιο χρονολογείται το β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. και είναι σύγχρονο με την ανωτέρω επιγραφή¹⁴⁴¹.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι το όνομα σε δοτική «Πάσαι» είναι η θηλυκή μορφή του θεού Πάνα (πᾶν-πᾶσα), κατά παρόμοιο τρόπο με το λατρευτικό δίπτυχο του Δία και της Διώνης. Από την επιγραφή του Βουθρωτού, λοιπόν, αποκαλύπτεται το όνομα της θηλυκής αυτής θεότητας, της οποίας ήταν γνωστή μόνο η εικονογραφία¹⁴⁴². Δεν αποκλείεται, μάλιστα, το επίγραμμα να βρισκόταν στη βάση ενός αγάλματος, που απεικόνιζε τη θεά¹⁴⁴³. Ωστόσο, στην αρχαιοελληνική θρησκεία δεν είναι συνήθης αυτή η ταύτιση στην ονοματοδοσία και τη λατρεία ενός θείου ζεύγους, που φανερώνει ότι τα δύο μέλη ήταν ίσα στη δύναμη και την προσφορά, αλλά ανήκαν σε διαφορετικό φύλο και γι' αυτό γινόταν η επίκληση του ίδιου ονόματος σε αρσενικό

¹⁴³⁷ Ugolini 1942, 209 εικ. 213· Cabanes 1988b, 386-388.

¹⁴³⁸ Μεταγραφή του λατινικού "Cassianus". Για τις επιγραφές αυτές βλ. Cabanes 1988b, 385-388· Quantin 2005, 67-79.

¹⁴³⁹ «Τελετάρχης» αποκαλείται το πρόσωπο, που είναι επικεφαλής των τελετών, κυρίως μύσεως, δηλαδή των μυστηρίων και πιθανότατα ο Πάνας συνδέεται εδώ με αντίστοιχες εορτές άλλων θεοτήτων, όπως του Διονύσου, βλ. Cabanes 1988b, 386· Quantin 2005, 68-69.

¹⁴⁴⁰ Έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω ότι ο Βουθρωτός διέθετε πολυάριθμα οχυρά στην επικράτειά του, όπως το Κάλυβο, ο Αετός κλπ., που λειτουργούσαν ως παρατηρητήρια, φρούρια και καταφύγια για τον πληθυσμό και τα κοπάδια. Η ανεύρεση, λοιπόν, λατρευτικών ειδωλίων σε αυτά, όπως του Πάνα, γεννά το ερώτημα, αν αποτελούσαν ενίοτε και κέντρα άσκησης ποιμενικής λατρείας, βλ. Quantin 2005, 70 σημ. 25.

¹⁴⁴¹ Ο Marquardt το χρονολόγησε στο β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., αλλά ο Ceka, στον 3^ο αι. π.Χ., βλ. Quantin 2005, 70-71· Ceka 2012, 198. Ο Πάνας αποτελούσε ενίοτε και τον προστάτη των αλιέων, ιδιότητα, που τον συνδέει, επίσης, με τον Βουθρωτό, βλ. Quantin 2005, 78.

¹⁴⁴² Quantin 1999, 88 σημ. 129· του ίδιου 2005, 73-74 εικ. 1, 2.

¹⁴⁴³ Quantin 1999, 88 σημ. 129.

και θηλυκό γένος. Ανάλογα παραδείγματα, με ταυτόνομα ζευγάρια θεοτήτων προέρχονται κυρίως από τη ρωμαϊκή θρησκεία και μπορεί να αποτελούσε εισαγωγή από την απέναντι ιταλική ακτή¹⁴⁴⁴, ίσως στο πλαίσιο και μιας πολιτιστικής και λατρευτικής προπαγάνδας. Ωστόσο, κατά μία άλλη άποψη, η θεά Πάσα ήταν μία τοπική ιδιαιτερότητα της λατρείας του Πάνα στον Βουθρωτό και αποτελούσε ταυτόχρονα τη σύζυγο και πάρεδρό του, τουλάχιστον από τον 2^ο αι. π.Χ., οπότε και χρονολογείται η ανωτέρω επιγραφή¹⁴⁴⁵.

4.7. Το Κοινόν των Πρασαίβων

Το Κοινό των Πρασαίβων ήταν ένα ανεξάρτητο ομοσπονδιακό κράτος, που δημιουργήθηκε στους κόλπους του χαονικού έθνους τον 2^ο αι. π.Χ., οπότε και χρονολογούνται οι επιγραφικές μαρτυρίες από τον Βουθρωτό, που είχε καταστεί η έδρα του. Ωστόσο, οι συνθήκες σύστασής του δεν παραδίδονται από τις πηγές, ούτε η ακριβής χρονολόγηση της ίδρυσης. Κατά τη διάρκεια του Γ' Μακεδονικού Πολέμου, όμως και συγκεκριμένα το 170 π.Χ. το Ηπειρωτικό Κοινόν διασπάστηκε και η Χαονία πέρασε στην επικυριαρχία των Ρωμαίων με επικεφαλής τον Χάροπα τον νεώτερο, του οποίου οι ειδεχθείς πράξεις, οι βιαιοπραγίες και οι διώξεις εναντίον των συμπατριωτών του, κυρίως μετά την ήττα του Περσέα στην Πύδνα το 168 π.Χ., προκάλεσαν αναμφισβήτητα έντονη δυσφορία και έκαναν ανυπόφορη την κηδεμονία του. Ο Πολύβιος αναφέρει ένα ακόμη περιστατικό, που προκάλεσε πένθος σε όλη την Ελλάδα και αφορούσε την αρνητική απάντηση της Συγκλήτου στην πρεσβεία των Αχαιών για την απελευθέρωση των ομήρων το 165 π.Χ. *«ταύτης δὲ τῆς ἀποκρίσεως ἐκπεσούσης, οὐ μόνον περὶ τοὺς ἀνακεκλημένους ἐγένετό τις ὀλοσχερῆς ἀθυμία καὶ παράλυσις τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ καὶ περὶ τοὺς Ἕλληνας ὡσανεὶ κοινόν τι πένθος, ἅτε δοκούσης τῆς ἀποκρίσεως ὀλοσχερῶς ἀφαιρεῖσθαι τὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας τῶν ἀκληρούντων. κατὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα διαγγελθείσης τῆς ἀποκρίσεως τῆς τοῖς Ἀχαιοῖς δεδομένης ὑπὲρ τῶν καταιτιαθέντων, τὰ μὲν πλήθη συνετρίβη ταῖς διανοίαις, καὶ τις οἶον ἀπελπισμὸς ὑπέδραμεν τοὺς ἀνθρώπους»* (Πολ. 30.32.10-11). Σύμφωνα με τον ιστορικό, όμως, η απόκριση αυτή της Συγκλήτου χαροποίησε ιδιαίτερα, μεταξύ άλλων, τον Χάροπα της Χαονίας *«οἱ δὲ περὶ τὸν Χάροπα καὶ Καλλικράτην καὶ πάντες οἱ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως προεστῶτες μετέωροι πάλιν ἐγενήθησαν»* (30.32.12).

Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, ο Πολύβιος παραδίδει ότι ο Τιβέριος Σεμπρόνιος Γράκχος ο πρεσβύτερος κατάφερε εν μέρει με τη βία και εν μέρει με τη διπλωματία να καταστήσει τους Καμμανούς υπηκόους των Ρωμαίων *«ὅτι Τεβέριος τοὺς Καμμανοὺς τὰ μὲν βιασάμενος, τὰ δὲ παραλογισάμενος ὑπηκόους ἐποίησε Ῥωμαίοις»*

¹⁴⁴⁴ Quantin 1999, 88 σημ. 131· του ιδίου 2005, 76-78.

¹⁴⁴⁵ Cabanes 1988b, 387. Σύμφωνα με τον Quantin, μία ελληνική θεά Πάσα ίσως υπήρχε τουλάχιστον από την κλασική εποχή (στα μυκηναϊκά κείμενα αναφέρεται και μία θεότητα "Pasaja"), οπότε και η παρουσία της στη λατρεία φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα διακριτική και ανεξάρτητη από αυτή του Πάνα. Παρόλα αυτά, αυτή η δυαδικότητα της βουθρωτίας λατρείας, που φανερώνουν οι ανωτέρω αφιερώσεις, αρμόζει περισσότερο στις λατινικές θεότητες. Κατά τον ίδιο, λοιπόν, η Πάσα του Βουθρωτού αντανακλά την αρμονική συνάντηση μιας ελάσσονος ελληνικής θεότητας με τη ρωμαϊκή λατρεία, σε έναν τόπο, οικονομικών και κατά συνέπεια πολιτιστικών ανταλλαγών, ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, βλ. του ιδίου 2005, 76-79.

(Πολ. 31.1.1). Η τοποθεσία αυτών των Καμμανών είχε αναζητηθεί από τους μελετητές στη Σαρδηνία, την Κορσική, τη Ναρβωνική Γαλατία, τη Μ. Ασία και την Καππαδοκία¹⁴⁴⁶. Ο Cabanes ήταν ο πρώτος, που συνέδεσε τους Καμμανούς αυτούς με την Κεστρίνη της Χαονίας. Σύμφωνα με τον ιστορικό, ο Γράκχος ήταν ύπατος στην Κορσική το 163 π.Χ., αλλά στις αρχές του έτους βρισκόταν ακόμη στη Ρώμη, απ' όπου κάλλιστα θα μπορούσε να περάσει στον Βουθρωτό για να διευθετήσει τις αντιδράσεις, που είχαν ξεσπάσει εναντίον του Χάροπος και των οπαδών του και κατά συνέπεια εναντίον των Ρωμαίων. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την αναφορά της επέμβασης του Γράκχου, αμέσως μετά το επεισόδιο της αχαϊκής πρεσβείας και τη δυσαρέσκεια, που είχε ξεσπάσει στην Ελλάδα.

Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, ο Ρωμαίος πολιτικός πραγματοποίησε το 163 π.Χ. ένα σύντομο ταξίδι στη βορειοδυτική Ήπειρο και κατάφερε, με βία και πειθώ, να αποσπάσει από την κυριαρχία του Χάροπα τα φύλα της Κεστρίνης, στρέφοντας ενδεχομένως την εξέγερση αποκλειστικά προς εκείνον και παροτρύνοντάς τα να ενωθούν πολιτικά σε ένα ανεξάρτητο ομοσπονδιακό σχήμα, υπό τη ρωμαϊκή προστασία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επεξηγείται η διατήρηση των καλών σχέσεων του νεοσυσταθέντος Κοινού με τη Ρώμη, παρά την αποκοπή του από τη φιλορωμαϊκή μερίδα της Χαονίας, ενώ οι Ρωμαίοι αποστασιοποιούνταν έτσι από τις εγκληματικές πράξεις του Χάροπα, που δεν έφερναν πια κανένα θετικό αποτέλεσμα και ταυτόχρονα διατηρούσαν τον έλεγχο σε μία από τις πιο κομβικές και άρα άκρως σημαντικές περιοχές της επικράτειά τους, όπως διαφαίνεται και από την αποστολή του Γράκχου, ενός ιδιαίτερα επιφανούς Ρωμαίου πολιτικού¹⁴⁴⁷.

Συνεπώς, η ανεξαρτητοποίηση του Βουθρωτού έλαβε χώρα πιθανότατα το 163 π.Χ. ή λίγο αργότερα. Σύμφωνα με τον Drini, η ίδρυση μιας αυτόνομης ομοσπονδίας στο εσωτερικό της Χαονίας θα ήταν εφικτή μόνο μετά τον θάνατο του Χάροπα και άρα πρέπει να τοποθετηθεί στο 157 π.Χ., περίοδο κατά την οποία οι Ρωμαίοι επέλεξαν να τοποθετήσουν την παράκτια περιοχή του Βουθρωτού υπό την κυριαρχία ενός αυτόνομου ελάσσονος φύλου, που μπορούσαν ευκολότερα να ελέγξουν¹⁴⁴⁸. Στον νέο πολιτικό οργανισμό προσχώρησαν φυλές και από τα τρία μείζονα ηπειρωτικά έθνη, Χάονες από τα περίχωρα του Βουθρωτού, Θεσπρωτοί από τη νοτιότερη Κεστρίνη και Μολοσσοί από την κοιλάδα του άνω Καλαμά¹⁴⁴⁹. Οι επιγραφές διασώζουν περίπου 100 εθνικά ονόματα¹⁴⁵⁰, γεγονός που αποδεικνύει για άλλη μία φορά την ύπαρξη πολλαπλών ελάσσονων φυλών στους κόλπους των ευρύτερων εθνών, τη διατήρηση των αρχέγονων δεσμών και δομών και την τάση των Ηπειρωτών να ενώνονται πολιτικά σε ομοσπονδίες, που εξέφραζαν και εξυπηρετούσαν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο όλα τα παραπάνω.

Το επίσημο όνομα της νέας κρατικής οντότητας ήταν «Κοινόν των Πρασαίβων». Οι Πράσ(σ)αίβοι / Πρασ(σ)αίβοι / Πρασ(σ)αίβοι είναι ένα ελάχιστο μαρτυρημένο εθνώνυμιο, που πρώτη φορά γίνεται γνωστό από απελευθερωτική πράξη του

¹⁴⁴⁶ Cabanes 1987a, 51-52.

¹⁴⁴⁷ Cabanes 1987a, 52-56.

¹⁴⁴⁸ Drini 1987, 153-157.

¹⁴⁴⁹ Cabanes 1997a, 99-101· Melfi 2012, 25.

¹⁴⁵⁰ Melfi 2012, 25.

Βουθρωτού των τελών του 3^{ου} - αρχών 2^{ου} αι. π.Χ., στο οποίο, όπως προειπώθηκε, αναφέρονταν και οι Χάονες Ελινοί¹⁴⁵¹:

Αγαθαί τύχαι· στραταγο[ῦ]ν[τος Ἀ]πειρωτῶν
Εὐάλκου Μολοσσοῦ, προστα[τοῦντ]ος
δὲ Χαόνων Λυκίδα Ἐλιννοῦ, [ιερέο]ς δὲ
Ἀσκληπιοῦ Σαώτα **Πρασαιβοῦ**, μη[νὸ]ς Κρανεΐ-
ου, ἀφῆκε Ἀρχὴν Ἀρχ[ι]άδα Σωτηρίδ[α] ἐλευθέ-
ραν vac. καὶ ἀνέθηκε τῶι Ἀσκληπιῶι τῶ[ι ἐ]μ Βο[υ]-
θρω[τῶι] ἱερὰν ἀνέφαπτον, παραμ[ε]νέτω
δὲ Σωτηρὶς παρὰ Ἀρχῆνα <ᾶ>ς κα ζδι Ἀρχῆν· [μ]άρτυ-
ρες Ἀγήσανδρος Λαμίσκου, Λαμίσκος Ἀγησάν-
δρου, Ἀρχέδαμος Ἀπολλοδώρου Βουθρώτιοι.

Το γεγονός ότι καταγράφεται ήδη επί Κοινού των Ηπειρωτῶν καταδεικνύει ότι επιχωρίαζε στην άμεση επικράτεια του Βουθρωτού και ίσως ήταν η ευρύτερη τοπική ομάδα, που περιείχε και άλλες ελάσσονες φυλές και γι' αυτό προσεδόθη η ονομασία του στην ομοσπονδία. Οι Πρασαιβοί πρέπει να ήταν, λοιπόν, το κυριότερο φύλο της περιοχής, όπως επιβεβαιώνεται και από την καταγραφή του εθνωνυμίου τους για τον φυλετικό προσδιορισμό του Σαώτα, του ιερέα του Ασκληπιού, δηλαδή της κατεξοχὴν λατρείας του Βουθρωτού. Η μόνη γραμματειακή αναφορά προέρχεται από τον Στέφανο Βυζάντιο, ο οποίος κατατάσσει το φύλο στους Θεσπρωτούς «*Πράσσαιβοι, ἔθνος Θεσπρωτικόν*» (Εθν. λ. *Πράσσαιβοι*), πιθανώς διότι χρησιμοποιεί ως πηγή του τον Ριανό¹⁴⁵².

Δεν είναι γνωστή η προέλευση του εθνωνυμίου. Η λέξη «πρασσαιός/πρασαιός» δηλώνει το πράσινο χρώμα¹⁴⁵³ και άρα ίσως υπάρχει κάποια συσχέτιση με την πλούσια βλάστηση της περιοχής ή τη γεωργική παραγωγή¹⁴⁵⁴. Έχει προταθεί από τους μελετητές η σύνδεσή του με τον προαναφερθέντα ήρωα Πράκα, τον εγγονό του Περγάμου, που φέρεται ως επώνυμος γενάρχης του έθνους των Πρακών «*Πρακίαι, καὶ Πρᾶκες, ἔθνος, ἀπὸ Πρακὸς τοῦ ἐξ Ἡλείρου μὲν ὀρμήσαντος, οἰκήσαντος δὲ ἐν τῇ Λακωνικῇ. τὸ ἔθνικόν Πρᾶκες καὶ Πρακηνοί*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Πρακίαι*)¹⁴⁵⁵. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η επινόηση του ήρωα αυτού, απογόνου του Αχιλλέα, έγινε, κατά πάσα πιθανότητα, επί βασιλείας του Πύρρου, όπως υποδηλώνει και η μετοίκηση του ήρωα στη Λακωνία, όπου είχε εκστρατεύσει ο Μολοσσός βασιλιάς «*ποιῆσαι δὲ σφισι τὸ ἱερὸν Σπαρτιᾶται λέγουσι Πράκα ἀπόγονον τρίτον Περγάμου τοῦ Νεοπτολέμου*» (Παυσ. 3.20.8).

Είναι αξιοσημείωτο ότι, κατά τον Στέφανο Βυζάντιο, Πρασιές καλεῖτο ένας αθηναϊκός δήμος, αλλά και μία πόλη στη Λακωνία «*Πρασιαί, δῆμος Ἀθήνησι Πανδιονίδος φυλῆς... ἔστι καὶ Λακωνικὸν πολίχνιον, οὗ ὁ πολίτης ὁμοίως Πρασιεύς*»

¹⁴⁵¹ Cabanes - Drini 2007, 67-68 αρ. 1· Φίλος 2015, 54 αρ. 4.

¹⁴⁵² Δάκαρης 1964, 145 σημ. 1.

¹⁴⁵³ Liddell - Scott 2007, λ. *Πρασσαιός*.

¹⁴⁵⁴ Βλ. Ησύχ. λ. *πρασαιί*· Liddell - Scott 2007, λ. *πρᾶσι*.

¹⁴⁵⁵ Δάκαρης 1964, 145 σημ. 1.

(Εθν. λ. Πρασιαί). Η τοποθεσία μαρτυρείται, όμως, ήδη από τον Ψευδο-Σκύλακα ως παραθαλάσσια «Πρασία πόλις καὶ λιμὴν» (Περίπλ. 46), αλλά ακόμη και από τον Θουκυδίδη, κατά τα γεγονότα του 430 π.Χ. και 414 π.Χ., όταν οι Αθηναίοι επέδραμαν και δῆωσαν τις ακτές της Λακωνίας «ἄραντες δὲ ἀπ' αὐτῶν ἀφίκοντο ἐς Πρασιάς τῆς Λακωνικῆς πόλισμα ἐπιθαλάσσιον, καὶ τῆς τε γῆς ἔτεμον καὶ αὐτὸ τὸ πόλισμα εἶλον καὶ ἐπόρθησαν» (2.56.6), «ἀποβάντες ἐς Ἐπίδαυρον τὴν Λιμηρὰν καὶ Πρασιάς καὶ ὅσα ἄλλα ἐδήωσαν τῆς γῆς» (6.105.2).

Ο Πausanίας παραδίδει ότι η ίδια πόλη καλεῖτο πρωτύτερα *Ορειάται* και έπειτα ονομάστηκε *Βρασιαί* από ένα περιστατικό, στο οποίο εμπλεκόταν ο Κάδμος. Κατά την παράδοση, ο Φοίνικας ήρωας είχε κλείσει τη Σεμέλη και τον Διόνυσο σε μία λάρνακα, την οποία τα κύματα έφεραν στην περιοχή και επειδή ακριβώς αυτή «ξεβράστηκε» στην ακτή (βράσσω), αποκλήθηκε η πόλη Βρασιαί «ἐπὶ τούτῳ δὲ αὐτοῖς καὶ τὴν πόλιν, Ὀρειάτας ἐς ἐκεῖνο ὀνομαζομένην, μετονομασθῆναι Βρασιάς ἐπὶ τῇ ἐκβολῇ τῇ ἐς τὴν γῆν τῆς λάρνακος: ὡσαύτως δὲ καὶ ἐφ' ἡμῶν τὰ ὑπὸ τοῦ κλύδωνος ἀπωθούμενα ἐς τὴν γῆν ἐκβεβράσθαι καλοῦσιν οἱ πολλοί» (3.24.4). Σύμφωνα με τον περιηγητή, λοιπόν, το τοπωνύμιο ήταν αρχικά *Βρασιαί* και με την πάροδο του χρόνου μετατράπηκε σε *Πρασιαί*, ενώ ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τη θάλασσα και άρα θα μπορούσε να συσχετιστεί με κάθε παραθαλάσσιο μέρος, όπως και με τον Βουθρωτό.

Οι ντόπιοι διηγούνταν, επίσης, ότι, κατά τις περιπλανήσεις της, η Ινώ, κόρη του Κάδμου, έφτασε εκεί και έγινε τροφός του Διονύσου, ονομάζοντας προς τιμήν του την πεδιάδα «Βρασιᾶται δὲ καὶ τάδε ἐπιλέγουσιν, Ἰνώ σφισιν ἐς τὴν χώραν ἀφικέσθαι πλανωμένην, ἐλθοῦσαν δὲ ἐθελῆσαι τοῦ Διονύσου γενέσθαι τροφόν: καὶ ἀποφαινοῦσι μὲν τὸ ἄντρον ἔνθα τὸν Διόνυσον ἔθρεψεν Ἰνώ, καλοῦσι δὲ καὶ τὸ πεδίον Διονύσου κῆπον» (Πaus. 3.24.4)¹⁴⁵⁶. Η σύνδεση της λακωνικής πόλης με τον Κάδμο και τους απογόνους του θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι το τοπωνύμιο (Πρασιές) δεν είναι ελληνικό και ίσως έχει ανατολική προέλευση. Την ίδια ονομασία έφερε και μία λίμνη κοντά στον Στρυμονικό κόλπο και το Παγγαίο, γεγονός που και πάλι τη συσχετίζει τόσο με τον Κάδμο όσο και με το υγρό στοιχείο «οἱ δὲ περὶ τε Πάγγαιον ὄρος καὶ Δόβηρας καὶ Ἀγριᾶνας καὶ Ὀδομάντους καὶ αὐτὴν τὴν λίμνην τὴν Πρασιάδα» (Ηρόδ. 5.16.1).

Είναι άξιο επισήμανσης ότι στις Πρασιές της Λακωνίας υπήρχε ιερό του Ασκληπιού και του Αχιλλέα «ἰερά δὲ αὐτόθι τὸ μὲν ἔστιν Ἀσκληπιοῦ, τὸ δὲ Ἀχιλλέως, καὶ ἑορτὴν κατὰ ἔτος ἄγουσιν Ἀχιλλεῖ» (Πaus. 3.24.5). Ο Hammond συνδέει, επίσης, το όνομα με τον ήρωα Πράκα και τη διάχυση της λατρείας του Αχιλλέα και θεωρεῖ ότι αποτελούν αρχαιότατα ίχνη της Καθόδου των Δωριέων, των οποίων ορμητήριο ήταν η Ήπειρος «ἀπὸ Πρακὸς τοῦ ἐξ Ἠπείρου μὲν ὀρμήσαντος» (Στέφ. Βυζ. λ. Πρακία)¹⁴⁵⁷. Αντίθετα, ο Δάκαρης υποστηρίζει ότι τα τοπωνύμια αυτά οφείλονται στην παρουσία του Πύρρου και στη διάδοση των μολοσσικών μύθων στην περιοχή, σύμφωνα και με την ύπαρξη των ορωνυμίων, Ασία και Ίλιον (Πaus. 3.24.6)¹⁴⁵⁸.

¹⁴⁵⁶ Ο κήπος του Διονύσου παραπέμπει και πάλι στη γεωργία ή και πιο συγκεκριμένα στην αμπελοκομία και τις λέξεις, «πράμνη· δίκελλα· ἄμπελος», «Πράμνιος οἶνος· ὁ ἀπὸ τῆς Πραμνίας ἀμπέλου, ἔστι δὲ ἐγκόμιον οἴνου. καὶ σκληρὸς οἶνος» (Ησύχ. λ. πράμνη, Πράμνιος οἶνος).

¹⁴⁵⁷ Hammond 1931/32, 160 και σημ. 3.

¹⁴⁵⁸ Δάκαρης 1964, 147.

Δεδομένου ότι οι τρωικοί μύθοι αφορούσαν στον ελλαδικό χώρο κυρίως την Ήπειρο, μία ακόμη συσχέτιση έχει προταθεί μεταξύ των Πρασαιβών, με επώνυμο των Πράκα και μιας πόλης της Τροίας (Ομ., *Ιλ.* Β 835) «*Πράκτιον· πόλις Τροίας*» (Ησύχ. λ. *Πράκτιον*)¹⁴⁵⁹. Η ονομασία μοιάζει, όπως εκτέθηκε παραπάνω, με την Πράκτιν της Χαονίας, στην οποία, κατά τον μύθο, ήρθε ο Ευβοεύς Ελεφήνωρ και εγκαταστάθηκε σε έναν απόκρημνο λόφο, κοντά στον ποταμό Πολύανθο (Σιουσίτσα) «*Πράκτιν παρ' αὐτὴν αἰπὸν νάσσειται λέπας, τοῦ Χαονίτου νᾶμα Πολυάνθους δρέπων*» (Λυκ., *Αλεξ.* 1045-1046)¹⁴⁶⁰. Στον βορρά βρισκόταν μία ακόμη πόλη με παρεμφερή ονομασία «*Πρᾶκνος, πόλις Ἰλλυρίας. τὸ ἐθνικὸν Πράκνιοι*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Πρᾶκνος*), που, επίσης, παραπέμπει στον ήρωα Πράκα, ενώ ως λέξη καταγράφεται στον Ησύχιο και δηλώνει το μαύρο χρώμα «*πρακνόν· μέλανα*»¹⁴⁶¹.

Συνεπώς, οι Πρασιές της Λακωνίας ήταν μία παραθαλάσσια πόλη και λιμάνι, που συνδεόταν μυθολογικά με τη θεά της θάλασσας Ινώ / Λευκοθέα, ενώ η άλλη μορφή του τοπωνυμίου, *Βρασίαι*, προερχόταν από το ρήμα «βράσσω» και σχετιζόταν με τα κύματα. Επίσης, Πρασιάδα καλείτο μία λίμνη και μάλιστα κοντά σε κόλπο, ενώ Πράκτις πιθανώς ήταν η περιοχή του Αυλώνα ή έστω μία θέση κοντά στον χαόνιο ποταμό Σιουσίτσα. Κοινό σημείο όλων των ανωτέρω τοπωνυμίων, που παρουσιάζουν κάποια ομοιότητα με το όνομα «Πραξ, Πρακός», είναι το υγρό στοιχείο, το οποίο κάλλιστα θα μπορούσε να βρίσκεται και στο εθνωνύμιο των Πρασαιβών, που επιχωρίαζαν στον Βουθρωτό.

Το δεύτερο, όμως, συνθετικό της λέξης «-αιβοι» είναι ίδιο με αυτό των Περραιβών της ΒΔ Θεσσαλίας, που, κατά τον Hammond, ενέχει το υδρωνύμιο του Αώου ή Αίαντα και χαρακτηρίζει τον πληθυσμό, που βρισκόταν «πέρα» από το υδάτινο αυτό σύνορο¹⁴⁶². Πιθανώς, τα δύο φύλα βρίσκονταν αρχικά αντικριστά, στις δύο όχθες του Αώου¹⁴⁶³, ενώ υπάρχουν αρκετά κοινά στοιχεία μεταξύ τους. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι στην Περραιβία βρισκόταν μία πόλη, που καλείτο *Πρας* (Ξεν., *Ελλ.* 4.3.9) «*Πρᾶς, ὄνομα πόλεως Περραιβικῆς. περισπᾶται καὶ περιττοσυλλάβως κλίνεται. τὸ ἐθνικὸν Πράντες*» (Στέφ. Βυζ. λ. *Πρᾶς*)¹⁴⁶⁴. Επιπλέον, μετά τον Β΄ Μακεδονικό Πόλεμο οι Περραιβοί και η πρωτεύουσά τους, Γόννοι, ανακηρύχθηκαν ανεξάρτητοι και μετά το 196 π.Χ. σχημάτισαν αυτόνομο *Κοινόν*, που περιέλαβε μεγάλο μέρος της βορείου Θεσσαλίας¹⁴⁶⁵. Επίσης, ο Ασκληπιός ήταν μία κατεξοχήν θεσσαλική λατρεία «*ἔστι δ' ἡ μὲν Τρίκκη (Τρίκαλα), ὅπου τὸ ἱερόν τοῦ Ασκληπιοῦ τὸ ἀρχαιότατον καὶ ἐπιφανέστατον*» (Στράβ. 9.5.17) και στους Γόννους βρέθηκαν τουλάχιστον πέντε απελευθερωτικά ψηφίσματα, που ήταν αφιερωμένα στον θεό, όπως και στον Βουθρωτό.

Η ώθηση για την ένωση σε ένα ανεξάρτητο περραιβικό *Κοινόν* πρέπει να προήλθε και πάλι από τους Ρωμαίους, ενώ οι ιερείς του Ασκληπιού καταγράφονται μαζί με

¹⁴⁵⁹ Δάκαρης 1964, 143 σημ. 3.

¹⁴⁶⁰ Ο Hammond ταύτισε, όπως εκτέθηκε παραπάνω, την Πράκτιν με την παράκτια περιοχή του Αυλώνα, βλ. του ιδίου 1967, 523· και στην παρούσα μελέτη, παραπάνω για «Αβαντες-Αμαντες».

¹⁴⁶¹ Hammond 1931/32, 160 σημ. 3.

¹⁴⁶² Hammond 1967, 373.

¹⁴⁶³ Melfi 2012, 25.

¹⁴⁶⁴ Ευαγγελίδης 1962, 47.

¹⁴⁶⁵ Melfi 2012, 25.

τους στρατηγούς της ομοσπονδίας στις επίσημες πράξεις. Έχει, βέβαια, υποστηριχθεί ότι ο πολιτικός ρόλος των εν λόγω ιερέων οφείλεται στην προηγηθείσα επιρροή της Μακεδονίας, στην οποία ανευρίσκονται, επίσης, ως επώνυμοι άρχοντες¹⁴⁶⁶. Πάντως, μετά την ίδρυση του αυτόνομου Κοινού των Περραιβών φαίνεται ότι ο Ασκληπιός κατέστη ο εγγυητής της πολιτικής δραστηριότητας της συνομοσπονδίας¹⁴⁶⁷. Ο Ασκληπιός ήταν μία βαθιά ριζωμένη θεότητα στη Θεσσαλία, που άρα μπορούσε να περιβάλλει λατρευτικά τη νεοϊδρυθείσα πολιτική κοινότητα και να της παρέχει και μία θρησκευτική και πολιτιστική νομιμοποίηση. Παράλληλα, ο θεός ήταν γνωστός και σεβαστός στους Ρωμαίους ήδη από το 293 π.Χ., αρχικά κυρίως στην τάξη των απελεύθερων και στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα¹⁴⁶⁸. Συνεπώς, τα δύο φύλα, οι Πρασαίβοι και οι Περραιβοί, συμπτύχθηκαν σε ανεξάρτητες ομοσπονδιακές οντότητες, σχεδόν ταυτόχρονα, στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., με ρωμαϊκή πρωτοβουλία και υπό τη θεϊκή προστασία του Ασκληπιού.

Επίσης, η Ήπειρος και η Θεσσαλία είχαν πανάρχαιους δεσμούς, που επιβίωσαν έως τη ρωμαϊκή εποχή. Η πρώτη μαρτυρία, που υπάρχει για τους Περραιβούς, αφορά την παρουσία τους γύρω από τη Δωδώνη (Ομ., *Ιλ.* Β 748-750). Μολοσσοί και Θεσσαλοί είχαν κοινό πρόγονο τον Αχιλλέα και τον γιο του, Νεοπτόλεμο, ενώ οι τελευταίοι ανήκαν αρχικά στη θεσπρωτική ομοεθνία (Ηρόδ. 7.176.4). Πολυάριθμα τοπωνύμια είναι κοινά στις δύο πλευρές της Πίνδου και οι ίδιες φυλές χαρακτηρίζονται άλλοτε ηπειρωτικές και άλλοτε θεσσαλικές. Επίσης, οι Θεσσαλοί συνέχιζαν να συμβουλευόταν το μαντείο της Δωδώνης, ενώ λάμβαναν από τους Μολοσσούς πολιτικά δικαιώματα και προνόμια, βάσει των επιγραφών, στοιχεία, που αντανακλούν τις ισχυρές πολιτικές, πολιτιστικές και διπλωματικές σχέσεις των δύο περιοχών¹⁴⁶⁹.

Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι οι Μολοσσοί και οι Θεσσαλοί είχαν κάποια κοινά θεσμικά όργανα. Στην αρχαιότερη ηπειρωτική επιγραφή (370-368 π.Χ.), στην οποία απονέμεται πολιτεία στη Φιλίστα και τη Φιντώ από την Άρρωνο, αναφέρονται οι *δαμοργοί*, οι οποίοι μαρτυρούνται στη θεσσαλική Λάρισα από τον 5^ο αι. π.Χ., να παρέχουν το δικαίωμα της πολιτείας σε μη πολίτες (Αριστ., *Πολ.* 3.1275b)¹⁴⁷⁰. Επίσης, σε μολοσσικό ψήφισμα προξενίας στον Θεσσαλό Λαγέτα από τις Φερές καταγράφονται οι *ιερομνάμονες*, που στη Θεσσαλία ήταν επώνυμοι άρχοντες «*ἀγαθῆ τύχη· ιερομνημονεύοντος Δημοκράτου τοῦ Ἀσάνδρου· ταγευόντων δὲ Θεοφάνου[υ] τοῦ Ἀρμέου*»¹⁴⁷¹. Το γεγονός ότι τα δύο αυτά σώματα των αξιωματούχων αναφέρονται άπαξ στις επιγραφές της Δωδώνης εγείρει ερωτήματα για την εισαγωγή και τον ρόλο τους, χωρίς, βέβαια, να αποκλείεται και η μη επιβίωση άλλων μαρτυριών, αλλά είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι τον ίδιο αιώνα ο Ξενοφών είχε χαρακτηρίσει τον βασιλιά Αλκέτα, ύπαρχο του Ταγού Ιάσονα στην Ήπειρο «*Ἀλκέτας ὁ ἐν τῇ Ἠείρῳ ὕπαρχος*» (Ξεν., *Ελλ.* 6.1.7). Πιθανότατα, λοιπόν, οι εν λόγω αξιωματούχοι ή ίσως η ορολογία εισήχθησαν από τη Θεσσαλία, η οποία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη Δωδώνη,

¹⁴⁶⁶ Hatzopoulos 1996, 153-154· Melfi 2012, 26 και σημ. 41.

¹⁴⁶⁷ Melfi 2012, 25.

¹⁴⁶⁸ Melfi 2012, 26.

¹⁴⁶⁹ Για τις σχέσεις Ηπείρου - Θεσσαλίας, βλ. Ευαγγελίδης 1962, 39-48.

¹⁴⁷⁰ Murakawa 1957, 391.

¹⁴⁷¹ Helly 1973, αρ. 74· ΑΕ 1911, 129, 64.

στο βαθμό, που θεωρείτο ότι υπήρχε και ένα δεύτερο ομώνυμο μαντείο σε θεσσαλικό έδαφος «διτταὶ δ' εἰσὶ Δωδῶναι, αὕτη καὶ ἡ ἐν Θεσσαλίᾳ» (Στέφ. Βυζ. λ. Δωδώνη). Είναι ενδιαφέρον ότι οι *ἱερομνάμονες* εμφανίζονται μία και μοναδική φορά σε απονομή προξενίας σε έναν Θεσσαλό, ενώ οι γυναίκες, που έλαβαν τιμητικά την πολιτεία προέρχονται από την Ἄρρωνο, μία, κατά τα άλλα, άγνωστη τοποθεσία, που θα μπορούσε να βρίσκεται, επίσης, στη Θεσσαλία.

Επιπλέον, σε ένα επίγραμμα από το Πολυάνδριο της Αμβρακίας του 6^{ου} αι. π.Χ. αναφέρεται ένα ακόμη εθνικό με κατάληξη σε «-αιβοί»: «ἄνδρας [τ]ούσδ' [ἐ]σλοὺς ὀλοφύρομαι, ἠοῖσι **Πυραιβῶν** | παῖδες ἐμετίσαντ' α[ῖ]κισθέντα φόνον...»¹⁴⁷². Πρόκειται για τη δολοφονία μιας πρεσβείας Κορινθίων και των Αμβρακιωτῶν συνοδῶν τους, που διέπραξαν «τα παιδιά των Πυραιβῶν», ένας πληθυσμός, που δεν μαρτυρείται πουθενά αλλού και για τη θέση του έχει προταθεί η περιοχή της Αμβρακίας¹⁴⁷³, αλλά και η Αμφιλοχία, η Ακαρνανία και η Αιτωλία¹⁴⁷⁴. Ωστόσο, μία άλλη ερμηνεία θέτει τους Πυραιβούς, που ήταν νομάδες κτηνοτρόφοι, να μην επιτέθηκαν σε πρεσβεία, αλλά εν γένει στους Κορινθίους αποίκους, που έφτασαν στην Αμβρακία για να εγκατασταθούν¹⁴⁷⁵. Οι Πυραιβοὶ έχουν ταυτιστεῖ με τους Περραιβούς της Θεσσαλίας¹⁴⁷⁶, που μαρτυρούνται ακόμη και στην άνω κοιλάδα του Ινάχου, παραπόταμου του Αχελώου «καὶ τῶ περι τοῦ Ἰνάχου μύθῳ παραπλήσια: “ῥεῖ γὰρ ἀπ' ἄκρας Πίνδου” φησὶν ὁ Σοφοκλῆς “Λάκμου τ' ἀπὸ Περραιβῶν εἰς Ἀμφιλόχους καὶ Ἀκαρνανᾶνας, μίσει δ' ὕδασιν τοῖς Αχελώου» (Στράβ. 6.2.4). Ο Στράβων αποκαλύπτει, ὅπως εκτέθηκε και παραπάνω, τον νομαδικό τους βίον, με την παρουσία τους σε διαφορετικά μέρη «αὐτοὶ δὲ Περραιβοὶ μετανάσται τινές» (1.3.21).

Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ένα τμήμα των Περραιβῶν να είχε εγκατασταθεῖ στην Αμβρακία, ὅπως και στην Κεστρίνη, κοντὰ στον Βουθρωτό. Είναι χαρακτηριστικό ότι Πυραία καλεῖτο μία περιοχή της Θεσσαλίας «Πυραία, μοῖρα Θεσσαλίας, ὠνομασμένη ἀπὸ Πύρας. ὁ οἰκῆτωρ Πυραῖος» (Στέφ. Βυζ. λ. Πυραία), τοπωνύμιο, που αντιστοιχεῖ στους Πυραιβούς, κατά τον ἴδιο τρόπο, που η Πρας, ὄνομα περραιβικῆς πόλης (Στέφ. Βυζ. λ. Πρᾶς), παραπέμπει στους Πρασαίβους. Πιθανότατα, λοιπόν, οι Πυραιβοὶ και οι Πρασ(σ)αιβοὶ να ήταν φυλετικές υποδιαιρέσεις της περραιβικῆς ομοεθνίας, της οποίας, ὅπως φαίνεται, τα εθωνύμια ἔφεραν την ἴδια κατάληξη «-αιβοί». Η λήγουσα αυτή, αν δεν σχετίζεται με τον ποταμό Αἴαντα (Αῶος), ὅπως αναμφισβήτητα των Παραναίων «καλοῦνται δὲ ἀπὸ τοῦ παρὰ τὸν Αὔον ποταμὸν οἰκεῖσθαι» (Στέφ. Βυζ. λ. Παραναῖοι), θα μπορούσε να προέρχεται και ἀπὸ το προαναφερθέν ἰνδοευρωπαϊκό θέμα “ab-”, που δηλώνει το νερό και το ποτάμι¹⁴⁷⁷. Εξάλλου, ὅλες οι ανωτέρω φυλές, ἔχουν ιδιαίτερη τοπογραφική σχέση με το υγρὸ στοιχεῖο «ταύτην τὴν χώραν πρότερον μὲν ᾗκουν Περραιβοὶ, τὸ πρὸς θάλαττη μέρος νεμόμενοι καὶ τῶ Πηνειῷ μέχρι τῆς ἐκβολῆς αὐτοῦ» (Στράβ. 9.5.19).

¹⁴⁷² Bousquet 1992, 599.

¹⁴⁷³ Bousquet 1992, 596-606.

¹⁴⁷⁴ Cabanes 1997a, 101.

¹⁴⁷⁵ Randone 2013, 33-52.

¹⁴⁷⁶ Bousquet 1992, 600-601 · Randone 2013, 36-41.

¹⁴⁷⁷ Σακελλαρίου 1970, 373.

Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, η λατρεία του Ασκληπιού, που ανήκε στο κοινό ελληνικό πάνθεο, το οποίο συμμεριζόταν και η Ήπειρος, όχι λόγω αποικιακής επίδρασης, αλλά όμοιας πολιτιστικής καταγωγής, εισήχθη στον Βουθρωτό, λόγω των ιαματικών πηγών και του επικρατούντος λατρευτικού συρμού της εποχής. Επί βασιλείας του Πύρρου, όμως, έλαβε ίσως την πρώτη μνημειακή του υπόσταση, που επεκτάθηκε με την πτώση της βασιλείας, οπότε τα ελάσσονα Κοινά απέκτησαν, στο εσωτερικό πλέον ενός καθόλα δημοκρατικού οργανισμού, μεγαλύτερη τοπική σημασία και λειτουργία. Αναμφισβήτητα, βέβαια, μετά την ανεξαρτητοποίηση του Κοινού, το 163 π.Χ., έπρεπε να εξευρεθούν και τα απαραίτητα ιδεολογικά ερείσματα για την αποκοπή από τους Μολοσσούς και τους Χάονες και πιθανότατα αυτά αναζητήθηκαν στο απώτερο παρελθόν και αφορούσαν την τοποθέτηση της ομοσπονδίας υπό την προστασία του Ασκληπιού, όπως είχε γίνει λίγα χρόνια νωρίτερα και στο άλλο αυτόνομο Κοινόν, υπό την αιγίδα των Ρωμαίων, αυτό των «συγγενών» Περραιβών.

Αν υποθεθεί, λοιπόν, ότι η άλλοτε ενιαία φυλετική ταυτότητα «*ἐπεὶ Θεσσαλοὶ ἦλθον ἐκ Θεσπρωτῶν*» (Ηρόδ. 7.176.4) είχε επιβιώσει και παρέμενε ιδιαίτερα ισχυρή στη συλλογική μνήμη, η επιλογή του Ασκληπιού, έναντι άλλων θεοτήτων της περιοχής, ως προστάτη και ιερού εγγυητή του νέου κράτους, μπορεί να έγινε και για την ανάκτηση της πολιτιστικής ενότητας μεταξύ των λαών στις δύο πλευρές της Πίνδου¹⁴⁷⁸, τώρα, που εξέλιπταν πια οι κυριότεροι παράγοντες αποστασιοποίησής τους, οι βασιλικές δυναστείες και η πολιτική εξάρτηση από διευρυμένες εθνικά ομοσπονδίες. Δεν αποκλείεται, βέβαια, η προσπάθεια πολιτιστικής επανένωσης των εθνών εκατέρωθεν του ορεινού όγκου να είχε ξεκινήσει από την πρώτη οικοδόμηση του Ασκληπιείου στον Βουθρωτό και την εποχή της Μεγάλης Ηπείρου του Αιακίδη Πύρρου¹⁴⁷⁹, ο οποίος είχε θέσει υπό τον έλεγχό του και τη Θεσσαλία, για ένα βραχύβιο, βέβαια, χρονικό διάστημα, αλλά σαφώς πάντοτε την εποφθαλμιούσε¹⁴⁸⁰.

Επί Κοινού των Πρασαίβων ο Βουθρωτός δεν αποτελούσε πλέον μόνο θρησκευτικό, ιαματικό και διοικητικό κέντρο, αλλά και τόπο κατοικίας, μία πραγματική πόλη, όπως γίνεται ξεκάθαρο στις επιγραφές¹⁴⁸¹:

«[Ἀγαθαὶ τύχαι· σ]τραταγ[οῦ]ντος
[τῶν] Πρασ[αιβῶ]ν Νέστορος Τεμούου, προ-
[στ]ατοῦντος [δὲ] Ἀρχία Ἐσσυρίου, ἱερέον-
[τ]ος δὲ τῶι [Ἀσκλ]απιῶι Νικάν[ορος Χε]ρρίου,
μηνὸς Εὐκ[λείου, ἀ]φίεντι ἐλευθέραν καὶ
ἀνατίθεντ[ι ἱερά]ν τῶι Ἀσκληπιῶι ἀνέ-
φαπ[τον — — —]ραν Ἀντιφῶν Βοΐσκου **κα-**
τοικῶν [ἐν Βουθ]ρωτῶι καὶ [Κ]λήτις Ἀντι-
[φ]ῶντος καὶ [Σατ]ύρα Εὐδάμου...».

¹⁴⁷⁸ Melfi 2012, 26-27.

¹⁴⁷⁹ Melfi 2012, 27.

¹⁴⁸⁰ Lénêque 1997a, 75.

¹⁴⁸¹ Cabanes - Drini 2007, ap. 58· Melfi 2012, 24.

Οι θεσμοί του νεοσύστατου κράτους αντιγράφουν αυτούς του Κοινού των Ηπειρωτών, γεγονός που αποδεικνύει ότι, πριν την ανεξαρτητοποίησή του, ήταν μέλος του¹⁴⁸². Ο ανώτατος επώνυμος αξιωματούχος είναι ο στρατηγός και έπεται ο προστάτης. Στις απελευθερωτικές πράξεις ακολουθεί και ο ιερέας του Ασκληπιού ή του Δία Σωτήρα ως επώνυμος¹⁴⁸³. Έχει υποθεθεί ότι οι ιερείς του Δία Σωτήρα προέρχονται από το μολοσσικό τμήμα του Κοινού, που παραδοσιακά ετίθετο υπό την προστασία του Δωδωναίου Δία¹⁴⁸⁴. Η καταγραφή των ιερέων ως επωνύμων αρχόντων στα απελευθερωτικά ψηφίσματα καταδεικνύει ότι καλούνταν να επιτελέσουν και καθήκοντα νομικής φύσης. Πιθανότατα υποκαθιστούσαν ως ένα βαθμό τον ρόλο του γραμματέα, που απουσιάζει παντελώς από τις επιγραφές¹⁴⁸⁵. Οι ιερείς, λοιπόν, θα είχαν αρμοδιότητες αρχαιακές, αλλά και οικονομικές, έχοντας υπό τον έλεγχό τους τον «θησαυρό» του ιερού και ρυθμίζοντας τις οφειλές για τις απελευθερώσεις και τις δαπάνες, όπως για την ανωτέρω οικοδόμηση του θεάτρου, που ανήκε στο τέμενος του θεού. Οι ιερείς του Ασκληπιού προέρχονταν από την τοπική άρχουσα τάξη, από τις ίδιες οικογένειες, που παρείχαν στο Κοινόν τούς λοιπούς αξιωματούχους, καθώς από τις επιγραφές συνάγεται ότι ορισμένα άτομα είχαν διατελέσει στρατηγοί, αλλά και ιερείς του θεού¹⁴⁸⁶.

Θα μπορούσε, λοιπόν, να ειπωθεί ότι το Ασκληπιείο αποτελούσε το κέντρο της πολιτικής ζωής και δραστηριότητας, όχι, όμως, μιας πόλης, που θα παρέπεμπε σε τύπο κράτους, αλλά ενός ομοσπονδιακού οργανισμού, με κέντρο τον Βουθρωτό¹⁴⁸⁷. Παρόλα αυτά, στα ψηφίσματα απονομής τιμητικών προνομίων δεν καταγράφεται ο ιερέας, παρά μόνο ο στρατηγός και ο προστάτης, καθώς και η βουλή και η εκκλησία του Κοινού των Πρασαιβών¹⁴⁸⁸:

**Στραταγοῦντος Πρασαιβῶν Ταυρίσκου Χερρινο . . . , προ-
στατοῦντος δὲ Σωσάνδρου Δρυμίου, διαλεγέντος Διογένε-
ος τοῦ Φιλῶτα Βουθρωτίου, περὶ προξεν<ι>ας Λασθένει Εὐνόμου Κνω-
σίωι καὶ ἀπολογιζαμένου ὅσα εὐχρηστα πεποιήκει αὐτῶι τε
καὶ τοῖς παραγινομένοις εἰς Κνωσόν, ἔδοξε τῶι βουλῶι καὶ τῶι ἐ[κ]-
κλησίαι τῶν Πρασαιβῶν εἶμεν πρόξενον Λασθένη Εὐνόμου**

¹⁴⁸² Cabanes 1976, 387· Drini 1986, 71.

¹⁴⁸³ Drini 1986, 72.

¹⁴⁸⁴ Cabanes - Drini 2007, 248· Melfi 2012, 25.

¹⁴⁸⁵ Melfi 2012, 24 και σημ. 23.

¹⁴⁸⁶ Cabanes 1981, 80· Drini 1986, 72· Cabanes - Drini 2007, 247-248 αρ. 68, 72, 74· Melfi 2012, 24 και σημ. 24.

¹⁴⁸⁷ Melfi 2012, 25.

¹⁴⁸⁸ Cabanes 1974, 130-131, αρ. 10. Cabanes - Drini 2007, αρ. 8. Η απόδοση του ψηφίσματος έχει ως εξής: Όταν ήταν στρατηγός των Πρασαιβών ο Ταυρίσκος «Χερρινο..» και προστάτης ο Σώσανδρος Δρύμιος, αφού επιχειρηματολόγησε ο Διογένης, γιος του Φιλῶτα από τον Βουθρωτό, για την απονομή προξενίας στον Λασθένη, γιο του Ευνόμου από την Κνωσό και αφού εξέθεσε όλες τις υπηρεσίες, που παρείχε σε εκείνον και σε όσους έρχονταν από την Κνωσό, αποφάσισαν η Βουλή και η συνέλευση των Πρασαιβών να είναι πρόξενος ο Λασθένης, ο γιος του Ευνόμου και ο ίδιος και οι απόγονοί του και να έχει και αυτός και οι απόγονοί του το δικαίωμα να αποκτήσουν γη και κατοικία στην Πρασαιβία και απαλλαγή από φόρους και όλα τα δικαιώματα της ασφάλειας γι' αυτούς και για την περιουσία τους, εν καιρώ πολέμου και ειρήνης και όλες τις υπόλοιπες τιμές, που αποδίδονται στους άλλους πρόξενους και ευεργέτες.

καὶ αὐτὸν καὶ ἐγγόνους, ὑπάρχειν τε αὐτῶι καὶ ἐκ<γόν>νοισ
καὶ γᾶς καὶ οἰκίας ἐγκτασιν ἐμ Πρασαιβίαι, καὶ ἀτέ-
λειαν καὶ ἐντέλειαν καὶ ἀσφάλειαν καὶ αὐτοῖς καὶ
χρήμασιν, καὶ πολέμου καὶ εἰράνας, καὶ τὰ λοι[πὰ]
τίμια πάντα ὅσα καὶ τοῖς ἄλλοις προξένοις καὶ
εὐεργέταις γέγραπται.

Η απουσία του ιερέα καταδεικνύει ότι στην πραγματικότητα δεν ήταν επώνυμος άρχων του πολιτικού σώματος και άρα η καταγραφή του στις απελευθερώσεις οφείλεται στον θρησκευτικό χαρακτήρα τους, ότι γίνονταν με ανάθεση στον Ασκληπιό ή στον Δία Σωτήρα, ενώ εξυπηρετούσε παράλληλα την ακριβέστερη χρονολόγηση¹⁴⁸⁹. Η Βουλή και η εκκλησία, λοιπόν, επικυρώνουν τα ψηφίσματα απονομής προνομίων σε ξένους, στην ανωτέρω περίπτωση σε Κνωσίους, ενώ σε δύο άλλες, σε Τηίους (Τέως Ιωνίας)¹⁴⁹⁰ και Κερκυραίους¹⁴⁹¹. Επρόκειτο, λοιπόν, για ένα ανοιχτό, αλλά αυτόνομο, απόλυτα οργανωμένο και συμπαγές ομοσπονδιακό έθνος-κράτος, όπως υποδεικνύει τόσο η δυνατότητα απονομής σε ξένους μιας σειράς δικαιωμάτων, που εκτεινόταν από την οικονομική έως την πολιτική σφαίρα, όσο και η εγγύηση γι' αυτά, καθώς και η καταγραφή των εθνικών για τους αξιωματούχους και τους μάρτυρες των επίσημων πράξεων. Ένας ακόμη εξαιρετικά ενδιαφέρον θεσμός είναι αυτός της διπλής στρατηγίας και προστασίας¹⁴⁹²:

Στραταγούν[των] τ[ῶ]ν [Πρασαι]βῶν Φιλίππου Καρτωνοῦ [καὶ — — —]-
νου Λοιγυφίου, **προστατούν[των δὲ]** Νικάνδρου Σ[ω]μιτοῦ καὶ [— — — —]
Αἰρώμου, ἱερεῦοντος δὲ τῶι Ἀσκληπιῶι Πολέμωνος Μ[ε]σσανέου, μη[νὸς] Ψυ[δρέ]-
ος ἀμέραι κδ', ἀφίεντι ἐλευθέραν καὶ ἀνατίθεντι ἱεράν τῶι Ἀσκληπιῶι
ἀνέφαπτον Φιλουμένην Πύρρος Δήλιος καὶ ὁ [ὑδὸς] Ἄλκιμος· μάρτυρες [— — — —]
[— — —]ενος, Καλλικράτης Φιλώτα, Φιλώτας Καλλικράτεος, Βοΐσκος Φαλακρίωνος,
Φιλόστρατος Φιλοποίνου Ὑποππαῖος.

Ο Drini θεωρεί ότι η δυαρχία δεν ήταν γενικός κανόνας και ότι εξαρτάτο από τις περιστάσεις, για τις οποίες, όμως, δεν υπάρχουν πληροφορίες¹⁴⁹³. Έχει, επίσης, υποστηριχθεί ότι ίσως πρόκειται για επιβίωση μιας πρώιμης νομής της εξουσίας μεταξύ δύο ευρύτερων εθνικών ομάδων¹⁴⁹⁴, γεγονός που ανακαλεί στη μνήμη τη διπλή προστατεία των Χαόνων την εποχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, κατά τον οποίο το έθνος ηγείτο, στρατιωτικά τουλάχιστον και των Θεσπρωτών «Χάονες χίλιοι ἀβασίλευτοι, ὧν ἡγοῦντο ἐπετησίῳ προστατεία ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ γένους... ξυνεστρατεύοντο δὲ μετὰ Χαόνων καὶ Θεσπρωτοῖ ἀβασίλευτοι» (Θουκ. 2.80.5)¹⁴⁹⁵. Δεδομένης της ενιαυσίας αρχής του Κοινού των Ηπειρωτών, οι αξιωματούχοι των

¹⁴⁸⁹ Sherk 1990, 234-235.

¹⁴⁹⁰ Cabanes 1974, 164 αρ. 32· Cabanes - Drini 2007, αρ. 9.

¹⁴⁹¹ Cabanes 1976, 565-567 αρ. 43· Drini 1986, 71-72· Cabanes - Drini 2007, αρ. 10.

¹⁴⁹² Cabanes - Drini 2007, αρ. 67.

¹⁴⁹³ Drini 1986, 72.

¹⁴⁹⁴ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 211.

¹⁴⁹⁵ Drini 1986, 73.

Πρασαίβων πρέπει να ήταν, επίσης, ετήσιοι, αλλά σύμφωνα με τον Drini, ίσως η θητεία τους εξαρτάτο από ένα χρονοδιάγραμμα, κατά το οποίο, όταν ο ένας ανώτατος άρχων συμπλήρωνε το έτος του, ο άλλος παρέμενε για το μισό του υπόλοιπου χρόνου και ίσως σε αυτό το πλαίσιο να εντασσόταν η δυαρχία¹⁴⁹⁶.

Τέλος, αξιοσημείωτη είναι και η προαναφερθείσα καταγραφή ενός σώματος, που καλείτο *συνάρχοντες*, σε ιερή απελευθερωτική πράξη, αφιερωμένη στον Δία Σωτήρα¹⁴⁹⁷:

Ἀγαθαὶ τύχαι· στραταγοῦντος Πρασαι-
βῶν Νικάνδρου Ὀπορρωνίου, προσ-
τατοῦντος δὲ Ἀδμάτου Λυκτενοῦ,
ιερέοντος δὲ τῷ Σωτήρι Μυρτίλου Ἀνεμο-
τίου, ἀφίητι Γέλων ὁ Φιλίππου καὶ **ἀνατίθη-**
τι ἱερὸν τῷ Διὶ τῷ Σωτήρι Ἡρακλείδαν· παραμε-
νέτω δὲ Ἡρακλείδαν παρὰ Γέλωνα ἄς κα-
ζῶι Γέλων, ἐπεὶ δὲ κα τελευταῖοι Γέλων ἴ-
μεν Ἡρακλείδαν ὅπαι κα θέλη· **μάρτυρες ὃ**
[τε] προστάτας Ἄδματος Νικαίου Λυκτεννός
καὶ **τῶν συναρχόντων** Ἀλέξανδρος Ἀνε-
ροῖτα Πυλλίεο[ς(?)] καὶ **τῶν ἄλλων πολιτῶν**
Μυρτίλος Σαῶτα Ἀνεμώτιος, Λυκίσκος
Λύκου vacat Ὀφύλλιος, Ἀντιφῶν Βοΐσκου
vacat Βουθρώτιος.

Οι συνάρχοντες ως μάρτυρες της απελευθέρωσης έπονται του προστάτη και ταυτόχρονα διακρίνονται από άλλους πολίτες, γεγονός που καταδεικνύει ότι μοιράζονταν την «αρχή», με τους άλλους αξιωματούχους του Κοινού. Πιθανότατα να πρόκειται για άλλους στρατιωτικούς ηγέτες, όπως ο ναύαρχος και για δημόσιους λειτουργούς, όπως οι γραμματεῖς, με διοικητικά, οικονομικά και δικαστικά καθήκοντα, που ασφαλώς θα υπήρχαν για την εύρυθμη λειτουργία ενός ανεξάρτητου κράτους¹⁴⁹⁸. Αν ληφθεῖ υπόψη και η άποψη ότι ο Δίας Σωτήρ λατρευόταν κυρίως από τη μολοσσική μερίδα του Κοινού, φαίνεται πιο εύλογη η επιλογή της εν λόγω ορολογίας, που ανευρίσκεται σε επιγραφή της Δωδώνης από τον 4^ο αι. π.Χ., αν και σε διαφορετικό πλαίσιο.

Ο μοναδικός κατάλογος θεαροδόκων, που καταγράφει τον Βουθρωτό είναι αυτός των Δελφών, των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ. «ἐν Βουθρώτω[ι] Ἀπποΐτας Ἀν[τι]γόνου» (στ. 11-13)¹⁴⁹⁹. Συνεπώς, ήταν μία ελληνική πόλη και μόνο επί Κοινού των Πρασαίβων, ανεξάρτητη, παρά τη ρωμαϊκή προστασία¹⁵⁰⁰. Η αυξημένη ευημερία, που παρατηρεῖται στον Βουθρωτό τον 2^ο αι. π.Χ., η οποία οδήγησε και σε εκτεταμένα

¹⁴⁹⁶ Drini 1986, 72.

¹⁴⁹⁷ Cabanes - Drini 2007, αρ. 115.

¹⁴⁹⁸ Drini 2007-8, 195-196.

¹⁴⁹⁹ Daux 1949, 28.

¹⁵⁰⁰ Cabanes 1997f, 122.

οικοδομικά προγράμματα, όπως η επέκταση του Ασκληπιείου και η ίδρυση Αγοράς, οφείλεται στη διάσπαση του Κοινού των Ηπειρωτών και στη μετέπειτα καταστροφή των Μολοσσών το 168 π.Χ. Μέχρι το 170 π.Χ. το εμπόριο υπόκειται κυρίως στον μολοσσικό έλεγχο, ενώ τα κυριότερα λιμάνια διακίνησης των προϊόντων ήταν αυτά της νοτιότερης Ηπείρου, όπως της Αμβρακίας¹⁵⁰¹. Ωστόσο, ειδικά μετά την σφοδρή και τρομερά εκτεταμένη ληστρική επιχείρηση στη Μολοσσία, της οποίας επικεφαλής πρέπει να ήταν ο Χάρωψ ο νεότερος, το διαμετακομιστικό κέντρο μετατοπίστηκε βορειότερα και όλο το εμπόριο από το Αιγαίο στην Ιταλία περνούσε από τα λιμάνια της βορείου Ηπείρου, επιφέροντας μεγάλη οικονομική άνοδο στη Χαονία.

Επίσης, στον Βουθρωτό οι πιο πρώιμες απελευθερωτικές επιγραφές χρονολογούνται στο α' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ., αλλά η συντριπτική πλειονότητα προέρχεται από το διάστημα 160-100 π.Χ., γεγονός που δείχνει μία ραγδαία αύξηση του αριθμού των δούλων¹⁵⁰². Μετά την ήττα των Μακεδόνων στην Πύδνα, η Σύγκλητος εξέδωσε δόγμα, "*senatus consultum*", με το οποίο διέταξε τον Αιμίλιο Παύλο να λεηλατήσει τη Μολοσσία. Το αποτέλεσμα ήταν να εξανδραποδιστούν 150.000 Μολοσσοί και να καταστραφούν ολοσχερώς 70 πόλεις. Σύμφωνα με τους μελετητές, το πρωταρχικό κίνητρο των Ρωμαίων ήταν η απόκτηση δούλων και η ενέργεια αυτή έχει χαρακτηριστεί ως η μεγαλύτερη επιχείρηση υποδούλωσης στην ιστορία της Ρώμης¹⁵⁰³. Χωρίς αμφιβολία, ως σύμμαχοι των Ρωμαίων, τα Κοινά της Β. Ηπείρου, όπως και αυτό των Πρασαίων, θα είχαν αποκτήσει Μολοσσούς δούλους, είτε με αγορά είτε ως μερίδιο από τη λεία¹⁵⁰⁴.

Το Κοινόν των Πρασαίων πρέπει να επιβίωσε έως τη ρωμαϊκή εποίκηση του Βουθρωτού το 44 π.Χ.¹⁵⁰⁵. Η περιοχή ήταν εξαιρετικής στρατηγικής και οικονομικής σημασίας για τη Ρώμη. Η πρόσβαση από την Ιταλία ήταν εύκολη και βρισκόταν στο κέντρο των θαλασσιών οδών Ιονίου-Αδριατικής, ακριβώς απέναντι από τον έτερο σημαντικό, διεθνή σταθμό, την Κέρκυρα, αλλά περνούσε από κει και η ρωμαϊκή χερσαία οδός, που οδηγούσε από την Απολλωνία στη Νικόπολη (χάρτ. 16). Επίσης, διέθετε ένα οργανωμένο Ασκληπιείο, που προσείλκυε προσκυνητές και περαιτέρω έσοδα. Η πρώτη παρουσία Ιταλών εμπόρων στον Βουθρωτό μαρτυρείται το 231 π.Χ., ενώ από τον 2^ο αι. π.Χ. υπάρχουν στις επιγραφές εξελληνισμένα λατινικά ονόματα. Τον 1^ο αι. π.Χ. ξεκινά η απόκτηση εκτάσεων από Ρωμαίους για επιχειρηματική δραστηριοποίηση στην περιοχή, με τον Αττικό να βρίσκεται εκεί από το 68 π.Χ. (Κικ., *Αττ.* 1.5.7· 2.6.2). Οι Ρωμαίοι αυτοί γαιοκτήμονες ενσωματώθηκαν πλήρως στην τοπική κοινωνία και αποκλήθηκαν, μάλιστα, «συνηπειρώτες» (Βαρ., *Περί Γεωργίας* 2.5.1)¹⁵⁰⁶.

¹⁵⁰¹ Hernandez - Çondi 2008, 231.

¹⁵⁰² Hernandez - Çondi 2008, 282.

¹⁵⁰³ Hernandez - Çondi 2008, 281 σημ. 33.

¹⁵⁰⁴ Hernandez - Çondi 2008, 282.

¹⁵⁰⁵ Cabanes 1997f, 122· Melfi 2007, 27.

¹⁵⁰⁶ Σαδικάκης 1964, 113· Melfi 2007, 27· της ίδιας 2012, 27.

Συμπεράσματα

Η μελέτη αυτή κατέστησε εμφανή τα ακανθώδη και πολλάκις ανυπέβλητα, ζητήματα, που εγείρει η εξέταση ενός αρχαίου, ακριτικού έθνους και της μεθόριας επικράτειάς του. Στόχος της παρούσας εργασίας ήταν η παρουσίαση των κυριότερων γραμματειακών, επιγραφικών και νομισματικών πηγών, με σκοπό την ανίχνευση των καταβολών και της εθνικής ταυτότητας των Χαόνων και των περίοικων κρατών, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά την ιστορική περίοδο. Η γενική αυτή παρουσίαση της πλειονότητας των πηγών, που αφορούσαν την οικονομική, φυλετική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ταυτότητα του χαονικού έθνους και των όμορων πληθυσμών, κατέστησε σαφές ότι οι Χάονες ήταν ένα διακριτό, αρχαιότατο ηπειρωτικό έθνος, που διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορίας, όχι μόνον των Ηπειρωτών, αλλά και όλων των όμορων κρατών, καθώς και της νοτιότερης Ελλάδας και της Ρώμης. Είναι αλήθεια ότι μία σχετική αφάνεια χαρακτηρίζει τους Χάονες, όσον αφορά τις φιλολογικές μαρτυρίες, σε σύγκριση ακόμη και με τα συγγενή τους έθνη, αλλά είναι πλέον φανερό ότι αυτό δεν οφείλεται σε κανέναν πρωτόγονο και «βαρβαρικό» τρόπο ζωής, παρά μόνο στη μεθοριακή τους θέση και ίσως στο γεγονός ότι από αρκετά πρόωμα είχαν καταλύσει το κατεξοχήν επιφανές πολίτευμα, τη βασιλεία, το οποίο κατά κανόνα απασχολούσε τους νοτιότερους Έλληνες συγγραφείς, λόγω των επεκτατικών βλέψεων και των μεγαλεπήβολων σχεδίων των μελών των βόρειων δυναστικών οίκων.

Η μεγάλη ανάπτυξη και σημασία του έθνους οφειλόταν αδιαμφισβήτητα τόσο στην κομβική του θέση επί των χερσαίων, αλλά κυρίως επί των θαλασσιών οδών, γεγονός που αποτυπώνεται στους μύθους, που συνδέουν τα χαονικά παράλια με τους Φαίακες, τους Αργοναύτες, τους Κόλχους, τους Αχαιούς, τους Τρώες και τους Ευβοείς, όσο και στα εύφορα εδάφη της ενδοχώρας και τους φυσικούς τους πόρους, που προσείλκυσαν αποίκους, αλλά και τη ληστρική συμπεριφορά και επιθετική εξάπλωση των όμορων λαών. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι το χαονικό έθνος ήταν οργανωμένο, με βάση τις ομοσπονδιακές αρχές. Οι τελευταίες υπαγορεύτηκαν, ήδη ακόμη από την περίοδο εγκατάστασης των φυλών, από το κατακερματισμένο και ορεινό γεωφυσικό ανάγλυφο, που έκανε εξαρχής αναγκαία, τη διατήρηση δεσμών αλληλεγγύης και συνεργασίας, καθώς και τη συνεχή ανανέωσή τους με λατρευτικές εορτές και συμφωνίες, έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα ελεύθερης διακίνησης και εκμετάλλευσης εκτεταμένων εδαφών, που ανήκαν σε διαφορετικές φυλετικές ενότητες, με σκοπό να εξασφαλιστεί η αυτάρκεια, η ευημερία, αλλά και η προστασία από τις αλλότριες, γειτονικές και μη, πληθυσμιακές ομάδες.

Από την περίοδο της αποδυνάμωσης και της εδαφικής του συρρίκνωσης το χαονικό έθνος παρουσιάζεται έμμεσα πιο εσωστρεφές από τους Μολοσσούς, αλλά συνάμα αρκετά συμπαγές, αυτόνομο και πολιτικά συγκροτημένο, ιδίως σε σχέση με τους Θεσπρωτούς, οι οποίοι είχαν σταδιακά αρχίσει να προσχωρούν στο μολοσσικό Κοινόν, ίσως, μάλιστα, μετά από τον έλεγχο των Χαόνων. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι παρά την κατάργηση της βασιλείας, τη διοίκηση από δημοκρατικές αρχές και τον εδαφικό περιορισμό τους, οι Χάονες συνέχιζαν να αποτελούν μία υπολογίσιμη δύναμη, την οποία επιθυμούσαν να προσεταιριστούν οι νοτιοελληνικές

πόλεις. Επίσης, δεν απορροφήθηκαν ποτέ από το ισχυρό κράτος των Αιακιδών, όπως αποδεικνύει η μετέπειτα ισότιμη, με τους Μολοσσούς, συμμετοχή τους στην Ηπειρωτική Συμμαχία, πιθανότατα ακόμη και στην ίδρυσή της, γεγονός αξιοθαύμαστο, αν ληφθεί υπόψη ότι ηγεμονεύουσα δύναμη σε αυτή ήταν κραταιοί βασιλείς, όπως ο Πύρρος. Επίσης, ο τελευταίος προσπάθησε να προσεγγίσει και διπλωματικά το χαονικό έθνος, με την επινόηση νέων μυθικών παραδόσεων, που προέβαλλαν τη συνεργασία Ελένου και Νεοπτολέμου και τους δεσμούς των απογόνων τους, του Κεστρίνου και του Μολοσσού, γεγονός που φανερώνει την αναγνώρισή τους ως το έτερο και εξίσου σημαντικό μέλος της ομοσπονδίας, τη συνεργασία και τα εδάφη του οποίου έπρεπε ο Αιακίδης να κατοχυρώσει και ιδεολογικά.

Δίχως αμφιβολία τα όρια της χαονικής κυριαρχίας ήταν στη διάρκεια των αιώνων ρευστά και μεταθετά. Σε μία πρώιμη περίοδο οι Χάονες είχαν υπό τον έλεγχό τους περιοχές, οι οποίες μεταγενέστερα ανήκαν στους Ιλλυριούς, τους Απολλωνιάτες, τους Δασσαρήτες, τους Βυλλίονες, τους Άμαντες, τους Κερκυραίους, τους Θεσπρωτούς, τους Μολοσσούς, τους Μακεδόνες και τους Ρωμαίους. Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των Χαόνων ήταν η προσαρμοστικότητα τους στις εκάστοτε συνθήκες και σε παντός είδους εξωτερικές επιδράσεις (λατρεία, τέχνη, αρχιτεκτονική), γεγονός που προϋποθέτει και μία αρκετά ανεπτυγμένη πολιτική και πολιτιστική αντίληψη, που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη θεωρία περί αντίστοιχης «καθυστερήσεως» των ηπειρωτικών εθνών σε σχέση με τη νοτιότερη Ελλάδα. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί και η υιοθέτηση, όταν απαιτήθηκε από τις συγκυρίες, της οικιστικής, κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης στο πλαίσιο της πόλης, η οποία στη Χαονία λειτουργούσε, με όλα τα νοτιοελληνικά της στοιχεία, στους κόλπους, όμως, του έθνους, ως το διοικητικό, οικονομικό και λατρευτικό του κέντρο και δεν ανεξαρτητοποιήθηκε ποτέ από αυτό, αλλά ενσωματώθηκε στις αρχέγονες και εγγενείς, φυλετικές δομές του, για να τις εξυπηρετήσει καλύτερα.

Η εικόνα, που εξάγεται από την παρουσίαση των αρχαίων πληθυσμών της ελληνοαλβανικής μεθορίου είναι ότι επιδείκνυαν τα ίδια χαρακτηριστικά με τους νοτιότερους Έλληνες, αδιαπραγμάτευτη επιθυμία για αυτάρκεια και πολιτική ανεξαρτησία, ενώ έβριθαν από δημοκρατικούς θεσμούς και είχαν έντονο δημόσιο βίο και αυτόνομη, τοπική, πολιτική οργάνωση, ακόμη και στις ελάχιστον κοινότητες. Μέχρι στιγμής από τη Χαονία είναι γνωστό, το Κοινόν, η Βουλή, ο προστάτης και στα πλαίσια της ηπειρωτικής ομοσπονδίας, ο στρατηγός, ο γραμματεύς και άλλοι αξιωματούχοι, όπως ο *ίπαρχος*. Το Κοινό των Βαλαϊτών αποτελείτο από τον *πρύτανη*, τον *ταμία*, το συμβούλιο των *πρεσβυτέρων* και την *εκκλησία*, ενώ των Βυλλίωνων διέθετε *πρύτανη*, *στρατηγό*, *ίπαρχο* και το σώμα των *δαμιουργών*. Στους Άμαντες μαρτυρείται και πάλι ο *πρύτανης*, καθώς και ο *γραμματέας* και οι *βουλευτές*, ενώ σε όλη τη μεθόρια ζώνη απαντά ο *περιπόλαρχος* και το σώμα των *(συμ)περιπόλων* για τη φύλαξη των συνόρων. Οι αξιωματούχοι της Ολύμπης ήταν ο *πολιτάρχης*, οι *συνάρχοντες* και ο *γραμματεύς* και το Κοινό των Πρασαίβων ήταν μία μικρογραφία αυτού των Ηπειρωτών.

Όλες οι πολιτικές αρχές και οι θεσμοί των ανωτέρω κέντρων είναι, χωρίς αμφιβολία, ελληνικές. Επίσης, όλες οι πόλεις της χαονικής μεθορίου, η Βύλλιδα, η Νίκαια, η Αμαντία, η Ολύμπη, ο Ωρικός κλπ., όπως και οι δορυφορικές τους

εγκαταστάσεις είχαν τα ελληνικά ως επίσημη γλώσσα, ελληνικές λατρείες, ιδρυτικούς μύθους, όπως και παιδεία (γυμνάσια, στάδια, θέατρα, εφηβική εκπαίδευση περιπόλων, θεαροδόκοι), αρχιτεκτονική, τέχνη, ανθρωπωνύμια, καθώς και αντίστοιχα υδρωνύμια και ορωνύμια στην ευρύτερη περιοχή. Αδιαμφισβήτητη, η γειννίαση των κέντρων αυτών με τους Ηπειρώτες, όπως και η ενσωμάτωσή τους στο βασίλειο των Αιακιδών από την εποχή του Πύρρου, θα επέδρασαν στην πολιτική και πολιτιστική ζωή των πληθυσμών τους, αλλά είναι εξαιρετικά δύσκολο, όπως εκτέθηκε παραπάνω, να εξακριβωθεί η εθνική τους προέλευση, ιλλυρική, ηπειρωτική ή νοτιοελληνική και η αρχική πολιτική τους ιδιοσυγκρασία. Πάντως, σύμφωνα με όσα παρουσιάστηκαν, σε αντίθεση με τις πόλεις της Χαονίας, τα βορειότερα αυτά κέντρα είχαν μία αστική και όχι φυλετική αντίληψη της κοινότητας. Επίσης, παρόλο που κάποιοι θεσμοί παραπέμπουν στην Ήπειρο, όπως ο *στρατηγός*, ο *ίππαρχος* και το *Κοινόν*, απουσιάζει παντελώς το κατεξοχήν ηπειρωτικό αξίωμα, του *προστάτη*, σε αντίθεση με αυτό του *πρύτανη*, γεγονός, που κατατάσσει τις κοινότητες αυτές πλησιέστερα στις κορινθιακές αποικίες απ' ό,τι στα φυλετικά κέντρα της Ηπείρου και των ιλλυρικών βασιλείων.

Φιλολογικές Πηγές

- Αιλιανός, *Περὶ ζώων ιδιότητος* / Claudii Aeliani, *De Natura Animalium* (On the Characteristics of Animals, Loeb).
- Απολλόδωρος (Ψευδο-Απολλόδωρος), *Βιβλιοθήκη/ Έπιτομή* (Loeb).
- Απολλώνιος Ρόδιος, *Άργοναυτικά* (Loeb).
- Αππιανός, *Ρωμαϊκά: Ίλλυρική* (Loeb).
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά* (Loeb).
- Βακχυλίδης ο Κείος, *Διθύραμβοι* (Cambridge).
- Βάρρων, *Περὶ Γεωργίας ἢ Άγροτικών ζτημάτων* (Marcus Terentius Varro, *De Re Rustica / Rerum Rusticarum*, Loeb: Cato and Varro, On Agriculture)
- Βιργίλιος, *Αινειάδα / Γεωργικά* (P. Vergilius Maro, *Aeneis / Georgicon*, Loeb).
- Γάιος Ιούλιος Καίσαρ, *Απομνημονεύματα περὶ του Εμφυλίου Πολέμου* (Gaius Julius Caesar, *Commentarii de Bello Civili*, Loeb).
- Διόδωρος ο Σικελιώτης, *Ίστορική Βιβλιοθήκη* (Loeb).
- Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή Άρχαιολογία* (Teubner).
- Διονύσιος ο Περιηγητής, *Οίκουμένης Περιήγησις* / Ευστάθιος, *Ύπομνήματα εἰς Διονύσιον τὸν Περιηγητὴν / Σχόλια εἰς Διονύσιον Περιηγητὴν* (Geographi Graeci Minores: Dionysius Periegetes cum vetustis commentariis et interpretationibus ex recensione et cum annotatione Godofredi Bernhardy, Lipsiae).
- Εκαταίος ο Μιλήσιος, *Περίοδος Γῆς* (FGrH 1).
- Ελλάνικος ο Λέσβιος, *Βοιωτικά/ Τέρειαι τῆς Ἑρας αἰ ἐν Άργει* (FGrH 4).
- *Ετυμολογικόν το Μέγα ἡγουν η Μεγάλη Γραμματική* (Etymologicon Magnum seu magnum grammaticae penu / opera Friderici Sylburgii, Lipsiae).
- Έφορος ο Κυμαίος, *Ίστορίαι* (FGrH 70).
- *Geponica sive Cassiani Bassi scholastici: De Re Rustica eclogae*, recensuit Henricus Beckh, Lipsiae (Κασσιανού Βάσσου σχολιαστού: Περὶ Γεωργίας Εκλογαί).
- Ηρόδοτος, *Ίστορίαι* (Loeb).
- Ησίοδος, *Θεογονία / Αποσπάσματα* (Loeb, Oxonii).
- Ησύχιος ο Αλεξανδρεύς, *Λεξικόν* (Berlin: Walter de Gruyter).
- Θεόγνωστος ο Γραμματικός, *Κανόνες* (Anecdota Graeca e codd. manuscriptis Bibliothecarum Oxoniensium descripsit J. A. Cramer).
- Θεόπομπος ο Χίος, *Φιλιππικά* (FGrH 115).
- Θουκυδίδης, *Ίστορίαι ἢ Συγγραφή* (Loeb).
- Κλαύδιος Πτολεμαίος, *Γεωγραφική Ύφήγησις* (Hildesheim: G. Olms).
- Κόιντος ο Σμυρναίος, *Τὰ μεθ' Ὀμηρον* (Quintus Smyrnaeus' Posthomeric: engaging Homer in late antiquity / by Calum Alasdair Maciver, Leiden).
- Λίβιος, *Από την κτίση της πόλης* / T. Livii *Ab Urbe Condita* (Loeb).
- Λουκανός, *Φαρσάλια ἢ Εμφύλιος Πόλεμος* / Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia ἢ Bellum Civile* (Loeb).

- Λυκόφρων ο Χαλκιδεύς, *Αλεξάνδρα* ή *Κασσάνδρα* (Bell and Sons: G.W. Mooney / Leipzig: Dr. Carl von Holzinger).
- Μάρκος Τ(ο)ύλλιος Κικέρων, *Φιλιππικοί Λόγοι* (Marcus Tullius Cicero, *Philippicae*, Loeb)
- Νίκανδρος ο Κολοφώνιος, *Θηριακά* / *Σχόλια εις Θηριακά* (Nicandri Colophonii *Theriaca: id est de bestiarum venenis eorumque remediis carmen: cum scholiis Graecis auctioribus eutecnii metaphrasi Graeca editoris Latina et carminum perditorum fragmentis* / Johann Gottlob Schneider, Lipsiae).
- Νόννος ο Πανοπολίτης, *Διονυσιακά* (Loeb).
- Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις* (P. Ovidius Naso, *Metamorphōseōn Librī*. Loeb).
- Όμηρος, *Ιλιάδα*/ *Όδύσσεια* (Oxford).
- Παρθένιος ο Νικαεύς, *Περὶ ἐρωτικῶν παθημάτων* (Loeb).
- Πausανίας, *Ἑλλάδος Περιήγησις* (Loeb).
- Πίνδαρος, *Πυθιονικοί, Νεμεόνικοί* (Cambridge).
- Πλίνιος, *Φυσική Ἱστορία* / *Plinii Naturalis Historia* (Loeb).
- Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς, *Βίοι Παράλληλοι: Αλέξανδρος* / *Θησέας* / *Λυκούργος* / *Πύρρος* (Loeb).
Ἠθικά: Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς / *Αἴτια Ἑλληνικά* / *Περὶ τῶν ἐκλελοιπῶτων χρηστηρίων* (Moralia: De Alexandri magni fortuna aut virtute / Quaestiones Graecae / De Defectu Oraculorum, Loeb).
- Πολύβιος ο Μεγαλοπολίτης, *Ἱστορίαι* (Teubner).
- Προκόπιος Καισαρείας, *Υπὲρ τῶν πολέμων λόγοι* (Loeb).
- Πρόξενος, *Ἡπειρωτικά* (FGrH 703)
- Ριανός ο Κρης, *Θεσσαλικά* (FGrH 265).
- Σέρβιος, *Σχόλια εἰς Βιργιλίου Αἰνεΐάδα* (Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii Aeneidos libros I-III commentarii, recensuit Georgius Thilo, Lipsiae).
- Στέφανος Βυζάντιος, *Ἐθνικά* (Graz: Akademische Druck U. Verlagsanstalt).
- Στράβων ο Αμάσειος, *Γεωγραφικά* (Loeb).
- *Σχόλια εις Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου Ἀργοναυτικά* (Apollonii Rhodii *Argonautica ex recensione et cum notis Rich. Fr. Phil. Brunckii, editio nova*, Lipsiae).
- *Σχόλια εἰς Εὐριπίδην* (Scholia in Euripidem, Berlin: Reimer).
- *Σχόλια εἰς Ἡσίοδον* (Poetae Minores Graeci: Hesiodi Carmina: praecipua lectionis varietate et indicibus locupletissimis instruxit, Thomas Gaisford, Lipsiae).
- *Σχόλια εἰς τὰ Θεοκρίτου εἰδύλλια* (Scholia in Theocritum. Scholia et paraphrases in Nicandrum et Oppianum, ed. Ambrosio Firmin Didot, Parisiis).
- *Σχόλια εἰς Λυκόφρονα* (Ἰσαακίου και Ἰωάννου του Τζέτζου *Σχόλια εις Λυκόφρονα*, M. Christ. Gottfried Müller, Lipsiae).
- *Σχόλια Παλαιά εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα* (Scholia Graeca in Homeri Iliadem: ex codicibus aucta et emendata, ed. Gulielmus Dindorfius, Oxonii).

- *Σχόλια Παλαιά εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα* (Scholia in Homeri Iliadem ex recensione Immanuelis Bekkeri, Berolini).
- Τεύκος ο Κυζικηνός (*FGrH* 274).
- Φώτιος ο Πατριάρχης,
Λέξεων Συναγωγή (Photii Lexicon e codice Galeano / descripsit Ricardus Porsonus, Lipsiae).
Βιβλιοθήκη ἢ Μυριόβιβλος (Photii Bibliotheca ex recensione Immanuelis Bekkeri, Berolini).
- *Χρηστομάθειαι ἐκ τῶν Στράβωνος Γεωγραφικῶν* (Στράβωνος Γεωγραφικῶν βιβλία επτακαίδεκα, Εκδιδόντος και διορθούντος Α. Κοραή, Παρίσι 1815-1819).
- Ψευδο-Αριστοτέλης, *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* / *De mirabilibus auscultationibus* (Loeb).
- Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* (C. Müller, Geographi Graeci Minores I, Parisiis. / Rudolf Heinrich Klausen, Hecataei Milesii Fragmenta; Scylacis Caryandensis Periplus, Berolini).
- Ψευδο-Σκύμνος, *Περίοδος του Νικομήδη* (Teubner).

Επιγραφικές πηγές

CIGIME: Corpus des inscriptions grecques d' Illyrie méridionale et d' Épire.

CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum

IG: Inscriptiones Graecae.

SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum.

SGDI: Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften.

Νομισματικές πηγές

SNG: Sylloge Nummorum Graecorum.

Βιβλιογραφία

- Anamali 1972:** S. Anamali, “Amantie”, *Iliria* 2, 67-148.
- Anamali 1976:** S. Anamali, “Të dhënat mbishkrimore në disa qytete të Ilirisë së Jugut / Données épigraphiques sur quelques cités de l’ Illyrie du Sud”, *Iliria* 6, 125-137.
- Anamali 1984:** S. Anamali, “Një figurë bronzë nga Nivica e Kurveleshit / Une figurine de bronze trouvée à Nivica de Kurveleshi”, *Iliria* 14, 129-130.
- Αναστασίου 1986:** Γ. Αναστασίου, «Οι δώδεκα άθλοι: Τα βόδια του Γηρυόνη», στο Ι. Θ. Κακριδής (επιμ.), *Ελληνική Μυθολογία. Ηρακλής - Πανελλήνιες Εκστρατείες*, Αθήνα, 55-63.
- Andrea 1976:** Zh. Andrea, “La civilisation tumulaire du bassin de Korçë et sa place dans le Balkans du Sud-Est”, *Iliria* IV, 133-155.
- Andrea 1983-84:** Zh. Andrea, “Archaeology in Albania, 1973-83”, *AR* 30, 102-119.
- Andrea 1991-92:** Zh. Andrea, “Archaeology in Albania, 1984-90”, *AR* 38, 71-88.
- Ανδρέου 1997:** Ι. Ανδρέου, «Οικιστική οργάνωση», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 94-104.
- Ανδρέου 2000:** Η. Ανδρέου, «Χάλκινα αγγεία από τάφους της Μερόπης Πωγωνίου», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *ΜΥΡΤΟΣ. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 9-22.
- Anson 1992:** E.M. Anson, “Craterus and the Prostasia”, *CP* 87, 38-43.
- Αραβαντινός 1984:** Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις τρία μέρη*, μέρος Α, Ιωάννινα.
- Baçe 1975:** A. Baçe, “Qendrat e fortifikuara të Gjirit të Vlorës në antikitet / Les centres fortifiés de la baie de Vlora dans l'antiquité”, *Monumentet* 10, 5-20.
- Baçe et al. 2012:** A. Baçe - N. Ceka - S. Gjongecaj - S. De Maria, *Tesori del patrimonio culturale albanese*, Ρώμη.
- Barron 1961:** J.P. Barron, “The son of Hyllis”, *CR* 11.3, 185-187.
- Βασιλικού 1995:** Ν. Βασιλικού, Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός, Αθήνα.
- Baunack 1985:** J. Baunack, “Zu den Inschriften aus Epidauros”, *Philol.* 54, 16-63.
- Beaumont 1936:** R.L. Beaumont, “Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B.C.”, *JHS* 56. 2, 159-204.
- Beaumont 1952:** R.L. Beaumont, “Corinth, Ambracia, Apollonia”, *JHS* 72, 61-73.
- Beck 2003:** Η. Beck, «New Approaches to Federalism in Ancient Greece», στο Κ. Buraselis - Κ. Zoumboulakis (επιμ.), *The Idea of European Community in History. Conference Proceedings vol. II. Aspects of Connecting Poleis and Ethne in Ancient Greece*, Αθήνα, 177-190.
- Beck - Funke 2015:** Η. Beck - Ρ. Funke, «An Introduction to Federalism in Greek Antiquity», στο Η. Beck - Ρ. Funke (επιμ.), *Federalism in Greek Antiquity*, Cambridge, 1-29.
- Beekes 2004:** R.S.P. Beekes, “Kadmos and Europa, and the Phoenicians”, *Kadmos* 43, 167-184.
- Bereti 1977-78:** V. Bereti, “Gërmime në Triport / Les fouilles à Triport”, *Iliria* 7-8, 285-292.

- Bereti 1985:** V. Bereti, “Vendbanimi ilir në Triport të Vlorës / Une agglomération illyrienne à Triport de Vlorë”, *Iliria* 15.2, 313-320.
- Bereti 1988:** V. Bereti, “Kupat antike në vendbanimin e Triportit / Coupes antiques découvertes dans le site de Triport”, *Iliria* 18.2, 105-119.
- Bereti 1993:** V. Bereti, “Gjurmë të fortifikimeve në vendbanimin në Treport / Traces de fortifications dans l'habitat à Treport”, *Iliria* 23, 143-159.
- Bereti - Quantin - Cabanes 2011:** V. Bereti - F. Quantin - P. Cabanes, “Histoire et épigraphie dans la région de Vlora (Albanie)”, *RÉA* 113, 7-46.
- Bereti et al. 2011:** V. Bereti - G. Consagra - J.-P. Descœudres - S. Shpuza - Chr. Zindel, “Orikos - Première colonie grecque en Adriatique? La première campagne de fouille Albano-Suisse”, στο J.-L. Lamboley - M.P. Castiglioni (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' Antiquité V. Actes du Ve colloque international de Grenoble (8-11 Octobre 2008)*, Παρίσι, 419-429.
- Bereti et al. 2013:** V. Bereti - G. Consagra - J.-P. Descœudres - S. Shpuza - Chr. Zindel, “Orikos - Oricum: Final Report on the Albano-Swiss Excavations, 2007-2010”, *Meditarch* 26, 95-185.
- Bereti 2018:** V. Bereti, “Types et particularités des tombes dans les nécropoles des Amantes”, στο J.-L. Lamboley - L. Përzhita - A. Skenderaj (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité VI (20-23 mai 2015)*, Παρίσι, 483-496.
- Βικέλα 2010:** Ε. Βικέλα, «Η Ιθάκη και το άλλο Ιόνιο από την προϊστορία έως τον 5^ο αι. π.Χ. Συγκλίσεις και αποκλίσεις», στο Ε. Walter-Καρύδη (επιμ.), *Μύθοι, Κείμενα, Εικόνες. Ομηρικά έπη και αρχαία ελληνική τέχνη, Πρακτικά ΙΑ' Διεθνούς Συνεδρίου για την Οδύσσεια, Ιθάκη 15-19 Σεπτεμβρίου 2009*, Ιθάκη, 25-64.
- Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003:** Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου. Νομοί Ιωαννίνων - Θεσπρωτίας και Νότια Αλβανία*, Ιωάννινα.
- Bogdani 2007:** J. Bogdani, “Çuka e Ajtoit: një kontribut i ri / Çuka e Ajtoit: A New Assessment”, *Iliria* 33, 233-258.
- Bogdani 2012:** J. Bogdani, “Genesi urbana e organizzazione del territorio nella Caonia di età classica ed ellenistica”, στο Ε. Giorgi - J. Bogdani (επιμ.), *Scavi di Phoinike serie monografica. Il territorio di Phoinike in Caonia. Archaeologia del Paesaggio in Albania Meridionale*, Μπολόνια, 355-395.
- Βοκοτοπούλου 1982:** Ι. Βοκοτοπούλου, «Η Ήπειρος στον 8^ο και 7^ο αιώνα π.Χ.», στο *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, LX (N.S. XLIV), Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII sec. a.C., Atene 15-20 Ottobre 1979*, 77-100.
- Bonfante 1941:** G. Bonfante, “The Name of the Phoenicians”, *CP* 36, 1-20.
- Bonfante 1946:** G. Bonfante, “Who were the Philistines”, *AJA* 50.2, 251-262.
- Borgeaud 1983:** P. Borgeaud, “The Death of the Great Pan: The Problem of Interpretation”, *History of Religions* 22, 3, 254-283.
- Bousquet 1992:** J. Bousquet, “Deux épigrammes grecques (Delphes, Ambracie)”, *BCH* 116.2, 585-606.
- Braccesi - Rossignoli 2001:** L. Braccesi - B. Rossignoli, *Hellenikòs Kolpos. Supplemento a Grecità adriatica. Hesperia* 13, Ρώμη.

- Braccesi 2014:** L. Braccesi, *Ionios Poros. La Porta dell' Occidente. Secondo supplemento a Grecità adriatica (Hesperia 31: Studi sulla Grecità di Occidente)*, Ρώμη.
- Budina 1964:** Dh. Budina, “Gërmime në teatrin antik të Orikut”, *Studime historike* 1, 155-177.
- Budina 1965:** Dh. Budina, “Le théâtre antique d' Orik (Orikon)”, *Studia Albanica* 1, 70-81.
- Budina 1972:** Dh. Budina, “Antigonée”, *Iliria* 2, 269-378.
- Budina 1976:** Dh. Budina, “Oricum à la lumière des données archéologiques”, στο Μ. Suić (επιμ.), *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnicki problemi. Proceedings of the Symposium of Dubrovnik, 19-23 Oct. 1972*, 255-263.
- Budina 1985:** Dh. Budina, “Vendi dhe roli i Antigonesë në luginën e Drinosit / La place et le rôle d'Antigonée dans la vallée du Drinos”, *Iliria* 15, 151-165.
- Buraselis 2003:** K. Buraselis, “Considerations on Symmachia and Sympoliteia in the Hellenistic Period”, στο Κ. Buraselis - Κ. Zoumboulakis (επιμ.), *The Idea of European Community in History. Conference Proceedings vol. II. Aspects of Connecting Poleis and Ethne in Ancient Greece*, Αθήνα, 39-50.
- Bürchner 1899:** L. Bürchner, “Chaones”, *RE* III-2, 2111.
- Buzo - Hobdari 2018:** J. Buzo - E. Hobdari, “La nécropole d' Amantia”, στο J.-L. Lamboley - L. Përzhita - A. Skenderaj (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité VI (20-23 mai 2015)*, Παρίσι, 497-506.
- Cabanes 1974:** P. Cabanes, “Les inscriptions du théâtre de Bouthrôtos”, στο *Actes du colloque 1972 sur l' esclavage, Besançon 2-3 mai 1972*, Παρίσι, 105-209.
- Cabanes 1976:** P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167)*, Παρίσι.
- Cabanes 1980:** P. Cabanes, «Société et Institutions dans les Monarchies de Grèce Septentrionale au IVe siècle», *RÉG* 93, 324-351.
- Cabanes 1981:** P. Cabanes, “Société et institutions en Épire et en Macédoine à l' époque classique et hellénistique”, *Iliria* 11.2, 55-94.
- Cabanes 1983:** P. Cabanes, “La place de la femme dans l' Epire antique”, *Iliria* 13, n. 2, 201-209.
- Cabanes 1984:** P. Cabanes, “L' organisation de l' espace dans la région septentrionale de l' Épire antique (Spatial organization in the northern part of the ancient Epirus)”, *Bull. Assoc. Géogr. Franç.* 499, Παρίσι, 25-31.
- Cabanes - Andréou 1985:** P. Cabanes - I. Andréou, “Le règlement frontalier entre les cités d' Ambracie et de Charadros”, *BCH* 109, 499-544.
- Cabanes 1986:** P. Cabanes, “Nouvelles inscriptions d' Albanie Meridionale (Bouthrotos et Apollonia)”, *ZPE* 63, 137-155.
- Cabanes 1987a:** P. Cabanes, “A propos des Kammanoi”, *RevPhil* 61, 1987, 49-56.
- Cabanes 1987b:** P. Cabanes, “Bulletin épigraphique”, *RÉG* 100, 416-421.
- Cabanes 1987c:** P. Cabanes, “Réflexions sur quelques problèmes historiques des confins illyro-épirotes (IVe - Ier siècles avant J.-C.)”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité: Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984)*, Κλερμόν-Φεράν, 17-27.

- Cabanes 1988a:** P. Cabanes, “Les Politarques en Epire et en Illyrie méridionale”, *Historia* 37.4, 480-487.
- Cabanes 1988b:** P. Cabanes, “Le culte de Pan à Bouthrotos”, *REA* 90, 385-388.
- Cabanes 1990:** P. Cabanes, “Le développement des villes en Illyrie méridionale à partir du IVe siècle avant J.-C”, *BSAF*, 198-221.
- Cabanes 1991:** P. Cabanes, “Recherches épigraphiques en Albanie: péripolarques et periplois en Grèce du Nord-Ouest et en Illyrie à la période hellénistique”, *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 135, 197-221.
- Cabanes 1993:** P. Cabanes, “Apollonie et Épidamne-Dyrrhachion”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ Antiquité - II. Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990)*, Παρίσι, 145-153.
- Cabanes 1997a:** P. Cabanes, “Remarques sur la Géographie historique des villes épirotes et sur la notion politique d’ Épire”, *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 95-104.
- Cabanes 1997b:** P. Cabanes, «Πολιτικοί Θεσμοί», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 81-90.
- Cabanes 1997c:** P. Cabanes, «Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ηπείρου», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 90-94.
- Cabanes 1997d:** P. Cabanes, «Πολιτικές εξελίξεις», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 115-117.
- Cabanes 1997e:** P. Cabanes, «Η Ήπειρος κατά την ρωμαϊκή περίοδο (146 π.Χ. - 250 μ.Χ.)», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 117-120.
- Cabanes 1997f:** P. Cabanes, «Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 122-127.
- Cabanes 1999:** P. Cabanes, “États fédéraux et koina en Grèce du Nord et en Illyrie Méridionale”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ antiquité III: Actes du IIIe colloque international de Chantilly (16-19 octobre 1996)*, Παρίσι, 373-382.
- Cabanes 2000:** P. Cabanes, “Une famille épirote à travers les inscriptions de Bouthrôtos (IIe siècle avant J.-C.)”, στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *ΜΥΡΤΟΣ. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 59-69.
- Cabanes 2007a:** P. Cabanes, “Apollonia d’ Illyrie: Chronique Épigraphique”, *BCH* 131.2, 1093-1097.
- Cabanes 2007b:** P. Cabanes, “Les Chaones et l’ Épire, de l’ indépendance à l’ association (V^e-IIe siècles avant J.-C.)”, στο S. De Maria - S. Gjongecaj (επιμ.), *Phoinike IV: Rapporto preliminare sulla campagna di scavi e ricerca 2004-2006*, Μπολόνια, 227-238.
- Cabanes - Drini 2007:** P. Cabanes - F. Drini, *Corpus des inscriptions Grecques d’ Illyrie méridionale et d’ Épire 2.2. Inscriptions de Bouthrôtos (CIGIME II)*, Αθήνα.

- Cabanes 2008:** P. Cabanes, “Greek Colonisation in the Adriatic”, στο G.R. Tsetschladze (επιμ.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, vol. 2, Leiden, 155-185.
- Cabanes - Korkuti - Baçe - Ceka 2008:** P. Cabanes - M. Korkuti - A. Baçe - N. Ceka, *Carte Archéologique de l’ Albanie*, Τίρανα.
- Cabanes 2011a:** P. Cabanes, “Disa çështje mbi Amantët / Interrogations sur les Amantes”, *Iliria* 35, 75-98.
- Cabanes 2011b:** P. Cabanes, «Η Αδριατική στην αρχαιότητα», στο P. Cabanes (επιμ.), *Ιστορία της Αδριατικής*, Αθήνα, 35-142.
- Cabanes - Drini - Hatzopoulos 2016:** P. Cabanes - F. Drini - M. Hatzopoulos, *Corpus des inscriptions grecques d’ Illyrie méridionale et d’ Épire 3: Inscriptions d’ Albanie : en dehors des sites d’ Épidamne-Dyrrhachion, Apollonia et Bouthrôtos (CIGIME III)*, Αθήνα.
- Cabanes 2018:** P. Cabanes, “Les Enchéléens, les Dassarètes, Cadmos et Harmonie”, στο J.-L. Lamboley - L. Përzhita - A. Skenderaj (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ antiquité VI (20-23 mai 2015)*, Παρίσι, 109-126.
- Calligas 1971:** P. Calligas, “An Inscribed Lead Plaque from Korkyra”, *ABSA* 66, 79-93.
- Carapanos 1878:** C. Carapanos, *Dodone et ses ruines*, Παρίσι.
- Carusi 2011:** Cr. Carusi, “La Grecia nord-occidentale e il problema storico del rapporto fra isole e peree”, στο L. Breglia - A. Moleti - M.L. Napolitano (επιμ.), *Ethne, identità e tradizioni: La “terza” Grezia e l’ Occidente*, Πίζα, 89-112.
- Castiglioni 2010:** M.P. Castiglioni, *Cadmos-serpent en Illyrie: itinéraire d’ un héros civilisateur*, Πίζα.
- Ceka 1972:** H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, Τίρανα.
- Ceka 1975:** N. Ceka, “Ndërtime sepulkrale të qyteteve ilire/ Les constructions sépulcrales des cités illyriennes”, *Monumentet* 9, 35-53.
- Ceka 1982a:** N. Ceka, “Vula antike mbi tjegulla në trevën ndërmjet Aosit dhe Genusit / Timbres antiques trouvés dans la contrée entre Aaos et Genusus”, *Iliria* 12.1, 103-130.
- Ceka 1982b:** H. Ceka, “Mendime rreth mbishkrimit të Rabies / Observations sur l’ inscription de Rabie”, *Iliria* 12.2, 71-89.
- Ceka 1983:** N. Ceka, “Lindja e jetës qytetare tek Ilirët e jugut / La naissance de la vie urbaine chez les Illyriens du sud”, *Iliria* 13.2, 135-192.
- Ceka 1984a:** N. Ceka, “Koinoni I Bylinëve / Le Koinon des Bylliones”, *Iliria* 14.2, 61-89.
- Ceka 1984b:** H. Ceka, “Shënime nga geografia historike e Ilirisë së Jugut / Réflexions sur la géographie historique de l’ Illyrie Méridionale”, *Iliria* 14, 15-26.
- Ceka 1986:** N. Ceka, “Amfora antike nga Margëlliçi / Amphores antiques provenant de Margëlliç”, *Iliria* 16.2., 71-98.
- Ceka 1987:** N. Ceka, “Mbishkrime byline / Inscriptions bylliones”, *Iliria* 17.2, 49-121.
- Ceka 1988:** N. Ceka, “Katalog”, στο Ph. von Zabern (επιμ.), *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*, Mainz, 274-277.

- Ceka 1990:** N. Ceka, “Fortifikimet antike të bashkësisë byline /Les fortifications antiques du koinon des Bylliones”, *Iliria* 20, 99-146.
- Ceka 1992:** N. Ceka, “Santuari dell’ area Illirico-Epirotica”, στο A. Stazio - S. Ceccoli (επιμ.), *La Magna Grecia e i grandi santuari della madrepatria. Atti del trentunesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 4-8 ottobre 1991*, Τάραντας, 123-126.
- Ceka 1993:** N. Ceka, “Le Koinè Illyro-Epirote dans le domaine de l’ architecture”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ antiquité II: Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, Παρίσι, 123-133.
- Ceka 2002:** N. Ceka, *Buthrotum. Its History and Monuments*, Τίρανα.
- Ceka 2009a:** N. Ceka, “Atintanët: një rivështrim mbi territorin dhe historinë e tyre / Les Atintanes, un nouvel aperçu de leur territoire et de leur histoire”, *Iliria* 34, 5-23.
- Ceka 2009b:** N. Ceka, *Byllis. Histoire et Monuments*, Τίρανα.
- Ceka 2012:** N. Ceka, *Archaeological Treasures from Albania II*, Τίρανα.
- Ceka - Ceka 2017:** N. Ceka - O. Ceka, “A Peripolarchos Inscription from the Castle of Matohasanaj”, στο L. Përzhita et al. (επιμ.), *New Archaeological Discoveries in the Albanian Regions I: Proceedings of the International Conference, 30-31 January 2017*, Τίρανα, 489-508.
- Ceka 2018:** O. Ceka, “Prytaneu I Bylisit/The Prytaneion of Byllis”, *Candavia* 7, 185-202.
- Ceka - Ceka 2018:** N. Ceka - O. Ceka, “The Treatment of Public Space in the Preroman Cities of Southern Illyria and Epirus (Vth - Ist Centuries B.C.)”, στο J.-L. Lamboley - L. Përzhita - A. Skenderaj (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ antiquité VI (20-23 mai 2015)*, Παρίσι, 977-990.
- Chaniotis 2008:** A. Chaniotis, “Policing the Hellenistic countryside” στο C. Brelaz - P. Ducrey (επιμ.), *Sécurité collective et ordre public dans les sociétés anciennes. Entretiens sur l’antiquité classique* 54, Γενεύη, 103-145.
- Charneux 1966:** P. Charneux, «Liste Argienne de Théarodoques», *BCH* 90, 156-239.
- Γιαννόπουλος 2014:** Θ. Γιαννόπουλος, *Πόθεν και πότε οι Έλληνες;*, Ηράκλειο.
- Çondi 2013:** Dh. Çondi, «Η νομισματική κυκλοφορία στις οχυρωμένες επαύλεις της Χαονίας», στο Κ. Λιάμπη - Κλ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου - Κ. Ζάχος (επιμ.), *ΚΕΡΜΑ III: Νομισματική και οικονομική ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα. Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 3-7 Οκτωβρίου 2007*, Αθήνα, 411-420.
- Çondi 2014:** Dh. Çondi, “Gërmimet arkeologjike Antigone 2014”, *Iliria* 38, 239-250.
- Çondi 2017:** Dh. Çondi, «Οι ανασκαφές στην πόλη της Αντιγόμειας», στο Κ. Σουέρεφ et al. (επιμ.), *ΣΠΕΙΡΑ. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης προς τιμήν της Αγγελίκας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, Ιωάννινα 1-3 Νοεμβρίου 2012*, 381-396.
- Consagra 2011:** G. Consagra, “Alla scoperta del sito di Orikos - Oricum in Albania”, *Bollettino dell’ Associazione archeologica ticinese* 23, 8-15.
- Consagra - Descœudres 2012:** G. Consagra - J-P. Descœudres, “Alcuni risultati preliminari degli scavi albano-svizzeri 2007 - 2010 sul sito di Orikos - Oricum”, στο

S. De Maria (επιμ.), *Le ricerche delle missioni archeologiche in Albania nella ricorrenza dei dieci anni di scavi dell' Università di Bologna a Phoinike (2000-2010)*, *Atti della giornata di studi, Università di Bologna, 10 novembre 2010*, Μπολόνια, 131-138.

Cosmopoulos 1999: M.B. Cosmopoulos, "From Artifacts to People: Pelasgoi, Indo-Europeans and the Arrival of the Greeks" στο R. Blench - M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language III: Artefacts, languages and texts, One World Archaeology 34*, Λονδίνο, 249-256.

Cramer 1963: J.A. Cramer, *Anecdota Graeca e codd. manuscriptis Bibliothecarum Oxoniensium*, Άμστερνταμ.

Δάκαρης 1956: Σ. Δάκαρης, «Προϊστορικοί Τάφοι παρά το Καλμπάκι-Ιωαννίνων», *AE 95*, 114-153.

Δάκαρης 1957: Σ. Δάκαρης, «Συμβολή εις την Τοπογραφίαν της Αρχαίας Ηπείρου», *AE 96*, 88-113.

Δάκαρης 1964: Σ. Δάκαρης, *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, Αθήνα.

Δάκαρης 1965: Σ. Δάκαρης, «Ανασκαφή του ιερού της Δωδώνης», *ΠΑΕ 120*, 53-65.

Δάκαρης 1967-68: Σ. Δάκαρης, «Επιτύμβιος στήλη (ή περί δρυολατρείας)», στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τ. Δ', Αθήνα, 386-405.

Dakaris 1971: S. Dakaris, *Cassopaia and the Elean Colonies*, Αθήνα.

Δάκαρης 1972: Σ. Δάκαρης, «Θεσπρωτία», *Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 15*, Αθήνα.

Δάκαρης 1980a: Σ. Δάκαρης, «Οι αρχές της νομισματοκοπίας στην αρχαία Ήπειρο», *ΗπειρΧρον 22*, 21-26.

Δάκαρης 1980b: Σ. Δάκαρης, «Ωκύπτερα», *ΗπειρΧρον 22*, 27-34.

Dakaris 1985: S. Dakaris, "Epiro e Magna Grecia fino all' età arcaica", στο At. Stazio - M. L. Napolitano (επιμ.), *Magna Grecia Epiro e Macedonia. Atti del ventiquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 5-10 ottobre 1984*, Τάραντας, 103-131.

Δάκαρης 1986: Σ. Δάκαρης, «Οδύσσεια και Ήπειρος», στο Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου (επιμ.), *Ιλιάδα και Οδύσσεια. Μύθος και ιστορία. Πρακτικά Δ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια, 9-15 Σεπτεμβρίου 1984*, Ιθάκη, 141-167.

Dakaris 1987: S. Dakaris, "Organisation politique et urbanistique de la ville dans l' Épire antique", στο P. Cabanes (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité: Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984)*, Κλερμόν-Φεράν, 71-80.

Dakaris-Christidis-Vokotopoulou 1993: S. Dakaris - A. Ph. Christidis - J. Vokotopoulou, "Les lamelles oraculaires de Dodone et les villes de l' Épire du Nord", στο P. Cabanes (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité II: Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, Παρίσι, 55-60.

Δάκαρης 1997: Σ. Δάκαρης, «Ηπειρος και Μακεδονία. Το μήλον της Έριδος», *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 105-124.

Δάκαρης - Βοκοτοπούλου - Χριστιδής 2013: Σ. Δάκαρης - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστιδής, *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη, Σ. Τσέλικας* (επιμ.), τ. I-II, Αθήνα.

- Dautaj 1981:** B. Dautaj, “Kalaja e Mavrovës dhe identifikimi i saj me qytetin ilir Olympe / La forteresse de Mavrovë et son identification avec la cité illyrienne Olympe”, *Iliria* 11, 57-91.
- Daux 1949:** G. Daux, “Listes delphiques de théarodoques (Planches I et II)”, *RÉG* 62, 1-30.
- Daux 1959:** G. Daux, “Chronique des Fouilles”, *BCH* 83, 567-793.
- Debiasi 2004:** A. Debiasi, *L' Epica perduta: Eumelo, il Ciclo, l' Occidente*, Ρώμη.
- De Maria - Curci - Lepore 2005:** S. De Maria - A. Curci - G. Lepore, “A Hellenistic tomb with a small equid burial in the Phoinike necropolis (Northern Epirus)”, στο A. Gardeisen (επιμ.), *Les Équidés dans le monde méditerranéen antique. Actes du colloque organisé par l' École française d' Athènes, Athènes, 26-28 Novembre 2003*, Torino, 153-160.
- De Maria - Mercuri 2007:** S. De Maria - L. Mercuri, “Testimonianze e riflessioni sul culto di Artemide a Phoinike”, στο D. Berranger-Auserve (επιμ.), *Épire, Illyrie, Macédoine... Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes*, Κλερμόν-Φεράν, 147-174.
- De Maria 2011:** S. De Maria, “Genesi e sviluppo della città nella Caonia antica. Nuovi dati dagli scavi di Phoinike”, στο G. De Sensi Sestito - M. Intrieri (επιμ.), *Sulla Rota per la Sicilia: L' Epiro, Corcira e L' Occidente*, Πίζα.
- Derks 1995:** H. Derks, “A Note in ὈΜΟΓΑΛΑΚΤΕΣ in Aristotle's ΠΟΛΙΤΙΚΑ”, *Dialogues d' Histoire Ancienne* 21, no. 2, 27-40.
- DeSiena 2003:** A. DeSiena, «Η ευρύτερη περιοχή του Μεταποντίου και της Σίριδος», στο N. Σταμπολίδης (επιμ.), *ΠΛΟΕΣ... Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16^{ος}- 6^{ος} αι. π.Χ.*, Αθήνα, 123-130.
- De Simone 1985:** C. De Simone, «La posizione linguistica dell' Epiro e della Macedonia», στο At. Stazio - M. L. Napolitano (επιμ.), *Magna Grecia Epiro e Macedonia: Atti del ventiquattresimo Convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 5-10 ottobre 1984*, Τάραντας, 45-79.
- De Simone 1993:** C. De Simone, “Il santuario di Dodona e la mantica greca più antica: Considerazioni linguistico-culturali”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' Antiquité II, Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990)*, Παρίσι, 51-54.
- Despini 2009:** A. Despini, “Gold Funerary Masks”, *AntK* 52, 20-65.
- Domić-Kunić 2006:** A. Domić Kunić, “Cadmus and Heracles in Search for Ores”, *ŽAnt* 56, 81-111.
- Domínguez 2014:** A. Domínguez, “Eubeos y locrios entre el Jónico y el Adriático”, στο L. Breglia - A. Moleti (επιμ.), *Hesperia. Tradizioni, rotte, Paesaggi*, Paestum, 189-210.
- Domínguez 2015:** A. Domínguez, ““Phantom Eleans" in Southern Epirus”, *AWE* 14, 111-143.
- Dow 1942:** S. Dow, “Corinthiaca: The Month Phoinikaios”, *AJA* 46, 69-72.
- Drini 1986:** F. Drini, “Mbi institucionet politike të koinonit të prasaibëve / À propos des institutions politiques du Koinon des Prasaiboi”, *Iliria* 16, 67-73.

- Drini 1987:** F. Drini, “A propos de la chronologie et des limites du Koinon autonome des Prasaiboi a la lumière des données des nouvelles inscriptions”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ antiquité: Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984)*, Κλερμόν-Φεράν, 151-158.
- Drini 1993:** F. Drini, “Remise en question du caractère de la propriété chez les Prasaiboi aux IIIe-Ier siècles avant notre ère, sur la base des nouvelles données fournies par les actes d’ affranchissement de Bouthrôtos”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ antiquité II: Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, Παρίσι, 219-224.
- Drini 2007-8:** F. Drini, “Arkontë dhe synarkontë në Epir dhe në Pllirinë e Jugut: Karakteri i funksioneve dhe përbërja e tyre/Archontes et synarchontes en Epire et en Illyrie du Sud: leurs fonctions et leur composition”, *Iliria* 33, Τίρανα, 187-197.
- Dzino 2014:** D. Dzino, “Illyrians' in Ancient Ethnographic Discourse”, *DHA* 40.2, 45-65.
- Dzino 2017:** D. Dzino, ““Liburni Gens Asiatica ”: Anatomy of Classical Stereotype”, *Arheol. rad. raspr.* 18, 63-77.
- Elderkin 1939:** G.W. Elderkin, “The Bee of Artemis”, *AJP* 60, 2, 203-213.
- Ευαγγελίδης 1914:** Δ. Ευαγγελίδης, «Επιγραφαί εξ Ηπείρου», *ΑΕ*, 232-241.
- Ευαγγελίδης 1919:** Δ. Ευαγγελίδης, *Η Βόρειος Ήπειρος*, Αθήνα.
- Ευαγγελίδης 1935:** Δ. Ευαγγελίδης, «Ηπειρωτικά έρευνα», *ΗπειρΧρον* 10, 192-264.
- Ευαγγελίδης 1947:** Δ. Ευαγγελίδης, *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου*, Ιωάννινα.
- Ευαγγελίδης 1953-4:** Δ. Ευαγγελίδης, «Επιγραφή εκ Δωδώνης», *ΑΕ*, 99-103.
- Ευαγγελίδης 1955:** Δ. Ευαγγελίδης, «Ανασκαφή εν Δωδώνη», *ΠΑΕ*, 169-173.
- Ευαγγελίδης 1956:** Δ. Ευαγγελίδης, «Ψήφισμα του Βασιλέως Νεοπτολέμου εκ Δωδώνης», *ΑΕ* 95, 1-13.
- Ευαγγελίδης 1957:** Δ. Ευαγγελίδης, «Τιμητικόν Ψήφισμα των Μολοσσών εκ Δωδώνης», *Ελληνικά* 15, 248-255.
- Ευαγγελίδης 1958:** Δ. Ευαγγελίδης, «Η ανασκαφή της Δωδώνης», *ΠΑΕ*, 103-106.
- Ευαγγελίδης 1962:** Δ. Ευαγγελίδης, *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου και άλλα μελετήματα*, Ιωάννινα.
- Ευαγγελίδης 2004:** Δ. Ευαγγελίδης, *Λεξικό των αρχαίων ελληνικών και περιελλαδικών φύλων*, Θεσσαλονίκη.
- Evans 1928:** Sir A. Evans, *The Palace of Minos II*, Λονδίνο.
- Ζάχος 1997:** Κ. Ζάχος, «Τοπογραφικά Ελλοπίας: Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 153-167.
- Fabre 1972:** P. Fabre, “Réflexions sur les argonautiques du Pseudo-Orphée”, *ABret*, 79.2, 269-313.
- Farnell 1970:** L.R. Farnell, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*, Οξφόρδη.
- Farnell 2010:** L.R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, vol. 1, Νέα Υόρκη.
- Fennell 1883:** C.A.M. Fennell, *Pindar: The Nemean and Isthmian Odes*, Cambridge.
- Franke 1955:** P.R. Franke, *Alt-Epirus und das Königtum der Molosser*, Erlangen.
- Franke 1961:** P.R. Franke, *Die Antiken Münzen von Epirus*, Βισμπάντεν.
- Franke 1983:** P.R. Franke, “Albanien im Altertum”, *AW* 14, 11-65.

- Franke 1989:** P.R. Franke, "Pyrrhus", *CAH* VII.2, Cambridge, 456-485.
- Fränkel 1895:** M. Fränkel, *Altertümer von Pergamon: Die Inschriften von Pergamon* VIII. 2, Βερολίνο.
- Funke - Moustakis - Hochschulz 2004:** P. Funke - N. Moustakis - B. Hochschulz, "Epeiros", στο M.H. Hansen - Th.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Οξφόρδη, 338-350.
- Gamberini 2009:** A. Gamberini, «Hellenistic Fine Ware Finds in Phoinike (Καονία): Local Production and Imports», στο *Ελληνιστική Κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια νησιά*, Αθήνα, 111-115.
- Gardner 1883:** P. Gardner, *Catalogue of Greek Coins: Thessaly to Aetolia (BMC)*, Λονδίνο.
- Garland 1984:** R.S.J. Garland, "Religious Authority in Archaic and Classical Athens", *ABSA* 79, 75-123.
- Garland 1987:** R.S.J. Garland, *The Piraeus: From the Fifth to the First Century B.C.*, Λονδίνο.
- Gjongecaj 1977-78:** S. Gjongecaj, "Prerjet monetare të Amantisë / Le monnayage d' Amantie", *Iliria* 7-8, 83-112.
- Gjongecaj 2002:** S. Gjongecaj, "Dati numismatici da Phoinike", στο S. De Maria - S. Gjongecaj (επιμ.), *Phoinike I. Rapporto preliminare sulla campagna di scavi e ricerche 2000*, Φλωρεντία, 133-139.
- Gjongecaj - Picard 2005:** S. Gjongecaj - O. Picard, «Le trésor de Senitsa et le monnayage des Chaones en Épire», *RN* 161, 51-58.
- Gjongecaj 2010:** S. Gjongecaj, "Le monnayage de Phoinikè sous l' empire romain", *RN* 166, 383-396.
- Gjongecaj 2013:** S. Gjongecaj, «Le monnayage des Chaones», στο Κ. Λιάμπη *et al.* (επιμ.), *Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου. Νομισματική και Οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 3-7 Οκτωβρίου 2007, Ιωάννινα (KERMA III)*, Αθήνα, 9-17.
- Glottz 2010:** G. Glottz, *Η ελληνική «πόλις»*, Αθήνα.
- Griffith 2001:** R. Drew Griffith, "Sailing to Elysium: Menelaus' Afterlife (Odyssey 4.561-569) and Egyptian Religion", *Phoenix* 55, 213-243.
- Hadzis 1993:** C. Hadzis, "Les Amphineis à Corcyre et la dédicace du péripolarque à l'Ashmolean Museum", στο P. Cabanes (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité II, Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990)*, Παρίσι, 201-210.
- Hajdari et al. 2007:** A. Hajdari - J. Reboton - S. Shpuza - P. Cabanes, "Les inscriptions de Grammata (Albanie)", *RÉG* 120.2, 353-394.
- Hall 2015:** J.M. Hall, «Federalism and Ethnicity», στο H. Beck - P. Funke (επιμ.), *Federalism in Greek Antiquity*, Cambridge, 30-48.
- Halstead 1996:** P. Halstead, «Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο: Μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν», στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο: Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο, Κόνιτσα 12-14 Μαΐου 1995*, Κόνιτσα, 63-73.

- Hammond 1931/32:** N.G.L. Hammond, "Prehistoric Epirus and the Dorian Invasion", *ABSA* 32, 131-179.
- Hammond 1966a:** N.G.L. Hammond, "The Kingdoms in Illyria circa 400-167 B.C.", *ABSA* 61, 239-253.
- Hammond 1966b:** N.G.L. Hammond, "The Opening Campaigns and the Battle of the Aoi Stena in the Second Macedonian War", *JRS* 56, 39-54.
- Hammond 1967:** N.G.L. Hammond, *Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Οξφόρδη.
- Hammond 1968:** N.G.L. Hammond, "Illyris, Rome and Macedonia in 229-205 B.C.", *JRS* 58, 1-21.
- Hammond 1971:** N.G.L. Hammond, "Antigonea in Epirus", *JRS* 61, 112-115.
- Hammond 1972:** N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia I*, Οξφόρδη.
- Hammond 1976:** N.G.L. Hammond, "Tumulus-burial in Albania and Problems of Ethnogenesis", *Iliria* 4, 127-132.
- Hammond 1980a:** N.G.L. Hammond, "The Hosts of Sacred Envoys Travelling through Epirus", *ΗπειρΧρον* 22, 9-20.
- Hammond 1980b:** N.G.L. Hammond, "Some Passages in Arrian concerning Alexander", *CQ* 30, no. 2, 455-476.
- Hammond 1982a:** N.G.L. Hammond, "Illyris, Epirus and Macedonia in the Early Iron Age", *CAH* III.1, 619-656.
- Hammond 1982b:** N.G.L. Hammond, "Illyris, Epirus and Macedonia", *CAH* III.3, Cambridge, 261-285.
- Hammond 1985a:** N.G.L. Hammond, "The scene in the Iliad 18.497-508 and the Albanian blood-feud", *BASP* 22, 79-86.
- Hammond 1985b:** N.G.L. Hammond, "Some Macedonian offices c. 336-309 BC", *JHS* 105, 156-160.
- Hammond 1989a:** N.G.L. Hammond, "The Illyrian Atintani, the Epirotic Atintanes and the Roman Protectorate", *JRS* 79, 11-25.
- Hammond 1989b:** N.G.L. Hammond, *The Macedonian State: Origins, Institutions and History*, Οξφόρδη.
- Hammond 1991:** N.G.L. Hammond, "The Koina of Epirus and Macedonia", *Illinois Classical Studies* 16, 183-192.
- Hammond 1997a:** N.G.L. Hammond, «Γεωφυσικοί χαρακτήρες και ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 12-31.
- Hammond 1997b:** N.G.L. Hammond, «Ελληνες ήρωες και ελληνικές αποικίες», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 46-54.
- Hammond 1997c:** N.G.L. Hammond, «Φυλετικές οργανώσεις στην Ήπειρο και τις γειτονικές περιοχές ως το 400 π.Χ.», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 54-58.
- Hammond 1997d:** N.G.L. Hammond, «Η είσοδος της Ηπείρου στον ελληνικό κόσμο (400-330 π.Χ.)», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 59-62.

- Hammond 2000:** N.G.L. Hammond, “The Ethne in Epirus and Upper Macedonia”, *ABSA* 95, 345-352.
- Hammond 2005:** N.G.L. Hammond, “Illyrians and North West Greeks”, *CAH* VI, 422-443.
- Hansen 2007:** I.L. Hansen, “The Trojan Connection: Butrint and Rome”, εις I.L. Hansen - R. Hodges (επιμ.), *Roman Butrint: An Assessment*, Οξφόρδη, 44-61.
- Harding 1976:** A. Harding, “Illyrians, Italians and Mycenaeans: Trans-Adriatic contacts during the Late Bronze Age”, *Iliria* 4, 157-162.
- Harding 1992:** A. Harding, “The Prehistoric Background of Illyrian Albania”, στο T. Winnifrith (επιμ.), *Perspectives on Albania*, Basingstoke, 14-28.
- Harvey 1969:** D. Harvey, “Those Epirote Women Again (Seg, XV, 384)”, *Classical Philology* 64, no. 4, 226-229.
- Hatzopoulos 1993:** M.B. Hatzopoulos, “Le problème des Atintanes et le peuplement de la vallée de l’ Aaos”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ Antiquité II, Actes du IIe Colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990)*, Παρίσι, 183-190.
- Hatzopoulos 1996:** M. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings I, Μελετήματα* 22, Αθήνα.
- Hatzopoulos 2003:** M. Hatzopoulos “Polis, Ethnos and Kingship in Northern Greece”, στο K. Buraselis - K. Zoumboulakis (επιμ.), *The Idea of European Community in History. Conference Proceedings vol. II. Aspects of Connecting Poleis and Ethne in Ancient Greece*, Αθήνα, 51-64.
- Head 1884:** B.V. Head, *BMC: Central Greece (Locris, Phocis, Boeotia and Euboea)*, Λονδίνο.
- Head 1911:** B.V. Head, *Historia Numorum*, Οξφόρδη.
- Hell 1973:** B. Hell, *Gonnoi II*, Άμστερνταμ.
- Hernandez - Çondi 2008:** D.R. Hernandez - D. Çondi, “The Roman Forum at Butrint (Epirus) and its development from Hellenistic to medieval times”, *JRA* 21, 275-292.
- Hernandez - Çondi 2011:** D.R. Hernandez - D. Çondi, “The Roman Forum at Butrint and the Development of the Ancient Urban Center”, στο J.-L. Lamboley - M.P. Castiglioni (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ antiquité V. Actes du Ve colloque international de Grenoble, 8-11 octobre 2008*, Παρίσι, 243-257.
- Hernandez 2017:** D.R. Hernandez, “Bouthrotos (Butrint) in the Archaic and Classical Periods: The Acropolis and Temple of Athena Polias”, *Hesperia* 86.2, 205-271.
- Heurtley 1926-7:** W.A. Heurtley, “A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorian Invasion”, *ABSA* 28, 158-194.
- Heurtley 1939:** W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia. An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages*, Cambridge.
- Hodges 2012:** R. Hodges “A new topographic history of Butrint, ancient Buthrotum”, στο *Le Ricerche delle Missioni Archeologiche nella ricorrenza dei dieci anni di scavi a Phoinike (2000-2010)*, Μπολόνια.

- Holland 1815:** H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia: during the years 1812-1813*, Λονδίνο.
- Holzinger 1895:** C. von Holzinger, *Lykophron's Alexandra*, Λειψία.
- Θέμελης 2007-8:** Π. Θέμελης, «Ιουδαίοι, Σπαρτιάτες, Κάδμος», *AAA* 40-41, 177-186.
- Θεσπρωτός - Ψαλίδας 1964:** Κ. Θεσπρωτός - Α. Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου: εξ ανεκδότου χειρογράφου του Κοσμά Θεσπρωτού με τοπογραφικά σχεδιογραφήματα και γεωγραφικούς χάρτες του ιδίου*, Ιωάννινα.
- Isambert 1873:** E. Isambert, *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l' Orient*, Παρίσι.
- Islami 1972:** S. Islami, “Naissance et développement de la vie urbaine en Illyrie”, *Illiria* 2, 7-23.
- Jones 1987:** N.F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study*, Φιλαδέλφεια.
- Kahil 1991:** L. Kahil, “Artémis, Dionysos et Pan à Athènes”, *Hesperia* 60.4., 511-523.
- Kalléris 1954:** J. Kalléris, *Les Anciens Macédoniens*, τ. 1, Αθήνα.
- Καλλιγιάς 1982:** Π.Γ. Καλλιγιάς, «Κέρκυρα, Αποικισμός και Έπος», *ASAtene* 60-44, 57-68.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1999:** Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, *Βόιον - Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη.
- Κατσαδήμα 2008:** Ι. Κατσαδήμα, «Τρόποι μαντείας», στο Κ. Ζάχος (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, 160-170.
- Κατσαδήμα 2012:** Ι. Κατσαδήμα, «Η Δωδώνη στους αιώνες», στο Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Ηπείρου*, Αθήνα, 49-61.
- Κατσαδήμα 2016:** Ι. Κατσαδήμα, «Απελευθερωτικές πράξεις», στο Στ. Ελευθεράτου - Κ. Ι. Σουέρεφ (επιμ.), *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, Αθήνα, 78-79.
- Κατσαδήμα 2017:** Ι. Κατσαδήμα, «Μαρτυρίες για την παρουσία των Κερκυραίων στο ιερό της Δωδώνης», στο Δ. Κονιδάρης (επιμ.), *Κερκυραϊκά Χρονικά ΙΑ'. Τα Πρακτικά ΙV. Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα 30 Απριλίου - 4 Μαΐου 2014*, Κέρκυρα, 495-511.
- Κατσικούδης 1997:** Ν. Κατσικούδης, «Μαρτυρίες για την ηγεμονική προβολή του Πύρρου στο ιερό της Δωδώνης», *Δωδώνη* 26, 255-286.
- Κατσικούδης 2005:** Ν. Κατσικούδης, *Δωδώνη. Οι τιμητικοί ανδριάντες*, Ιωάννινα.
- Κατσικούδης 2012:** Ν. Κατσικούδης, «Η αγορά και το θέατρο στην αρχαία Ήπειρο», στο Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Ηπείρου*, Αθήνα, 21-48.
- Κεραμόπουλλος 1953:** «Περί των τάφων της Τρεμπένιστας και περί των κατά την Λυχνιδόν λαών», *Μακεδονικά* 2 (1941-52), 488-555.
- Κερένυι 1981:** C. Kerényi, *The Heroes of the Greeks*, Λονδίνο.
- Kern 1900:** O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Βερολίνο.
- Κλείτσας 2014:** Χρ. Κλείτσας, «Προϊστορική λατρεία στη Δωδώνη. Μύθος ή πραγματικότητα;», στο Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Δωδώνη Διαχρονική: Παρελθόν, παρόν και μέλλον του αρχαίου θεάτρου και του αρχαιολογικού χώρου, 1^η Ενημερωτική Ημερίδα, Ιωάννινα 8 Μαρτίου 2014*, Ιωάννινα, 71-80.

- Klotzsch 1911:** C. Klotzsch, *Epirotische Geschichte bis zum Jahre 280 v. Chr.*, Βερολίνο.
- Koçi 1977:** J. Koçi, “Qyteti antik i Borshit / La cité antique à Borsh”, *Iliria* 7-8, 269-273.
- Koçi 1987:** J. Koçi, “Varreza e qytetit antik në Borsh / La nécropole de la cité antique à Borsh”, *Iliria* 17, 135-151.
- Komata 1979-80:** D. Komata, “Sistemi fortifikues i Kështjellës së Kaninës / La forteresse de Kaninë”, *Iliria* 9-10, 259-278.
- Komata 1989:** D. Komata, “Një mbishkrim votiv nga Dushkaraku (rr. i Vlorës) / Une inscription votive à Dushkarak, district de Vlora”, *Iliria* 19, 267-268.
- Κοντορίνη 1987:** Β. Κοντορίνη, «Δημοσιευμένες ελληνικές επιγραφές του Μουσείου Ιωαννίνων», *Δωδώνη* 16, 611-632.
- Korkuti - Petruso 1993:** M. Korkuti - K. M. Petruso, “Archaeology in Albania”, *AJA* 97.4, 703-743.
- Korkuti 2001:** M. Korkuti, «Η νεολιθική εποχή και η εποχή του χαλκού στην Αλβανία», Δ. Κομμάτας (μτφρ.), στο Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Τα Βαλκάνια στην προϊστορία*, ΕΙΕ, Αθήνα, 101-128.
- Kosmetatou 1995:** Ε. Kosmetatou, “The Legend of the Hero Pergamus”, *AncSoc* 26, 133-144.
- Λάζαρη - Τζωρτζάτου 2008:** Κ. Λάζαρη - Α. Τζωρτζάτου, «Περιήγηση στον αρχαιολογικό χώρο του Δυμοκάστρου. Ιστορική αναδρομή του οικισμού και εργασίες ανάδειξης», *Ο αρχαιολογικός χώρος του Δυμοκάστρου και οι εργασίες ανάδειξής του. Πρακτικά ημερίδας: Εργασίες ανάδειξης στους αρχαιολογικούς χώρους της Θεσπρωτίας. Ελέα, Ντόλιανη, Δυμόκαστρο, Ηγουμενίτσα 14 Δεκεμβρίου 2007*, Αθήνα, 7-18.
- Λάζαρη - Τζωρτζάτου - Κουντούρη 2008:** Κ. Λάζαρη - Α. Τζωρτζάτου - Κ. Κουντούρη, *Δυμόκαστρο Θεσπρωτίας: Αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα.
- Λάζαρη 2012:** Κ. Λάζαρη, «Η Θεσπρωτία του Ιονίου και το Κοινό των Θεσπρωτών», στο Κ. Σουρέφ (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Ηπείρου*, Αθήνα, 101-108.
- Λάζαρη - Τζωρτζάτου - Κουντούρη 2018:** Κ. Λάζαρη - Α. Τζωρτζάτου - Κ. Κουντούρη, «Ελέγχοντας τα Θεσπρωτικά παράλια: Ο παραλιακός οικισμός του Δυμοκάστρου και η ευρύτερη περιοχή», στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Το αρχαιολογικό έργο στη βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου. Πρακτικά, Ιωάννινα 10-13 Δεκεμβρίου 2014*, Αθήνα, 285-296.
- Lafe 2004-5:** O. Lafe, “Archaeology in Albania, 2000-2004”, *AR* 51, 119-137.
- Lamboleyle-Castiglioni 2011:** Jean-Luc Lamboleyle - M. P. Castiglioni, “Nostoi Troiani in Epiro e in Magna Grecia”, στο G. De Sensi Sestito - M. Intrieri (επιμ.), *Sulla rotta per la Sicilia: L' Epiro, Corcira e l' Occidente*, Πίζα, 3-18.
- Λάμπρου 1915:** Σπ. Λάμπρου, «Γράμματα. Το βορειοδυτικώτατον σύνορον του βασιλείου της Ελλάδας», *Νέος Ελληνομνήμων* 12.1, 25-35.
- Larson 2001:** J. Larson, *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*, Οξφόρδη.
- Larsen 1945:** J.A.O Larsen, “Representation and Democracy in Hellenistic Federalism”, *CP* 40.2, 65-97.
- Larsen 1968:** J.A.O. Larsen, *Greek Federal States*, Οξφόρδη.

- Leake 1967:** W.M. Leake, *Travels in Northern Greece I*, Άμστερνταμ.
- Leake 1968:** W.M. Leake, *Travels in the Morea: with a map and plans II*, Άμστερνταμ.
- Lera - Oikonomidis - Papayiannis -Tsonos 2009:** P. Lera - St. Oikonomidis - A. Papayiannis - A. Tsonos, “Settlement Organisation and Social Context in the SW Balkan Peninsula (Epirotic and Albanian Coasts) and Northern Italy during the Transitional Period between the Late Bronze Age and the Early Iron Age (C. 13th - 9th B.C.)”, στο E. Borgna - P. Càssola Guida (επιμ.), *Dall’ Egeo all’ Adriatico: Organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età postpalaziale (XII-XI sec. a.C.)*. *Atti del Seminario internazionale, Udine 1-2 dicembre 2006. Studie ricerche di protostoria mediterranea* 8, Ρώμη, 325-343.
- Lénêque 1957:** P. Lénêque, *Pyrrhos*, Παρίσι.
- Lénêque 1997a:** P. Lénêque, «Η βασιλεία του Πύρρου», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 74-76.
- Lénêque 1997b:** P. Lénêque, «Η βασιλεία του Αλεξάνδρου Β΄», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 79-80.
- Lénêque 1997c:** P. Lénêque, «Το Κοινόν των Ηπειρωτών», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 80-81.
- Lénêque 1997d:** P. Lénêque, «Η πολιτιστική άνθηση της Ηπείρου» στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 105-112.
- Λεονάρδος 1925-26:** Β. Λεονάρδος, «Αμφιαρείου Επιγραφαί (127-155)», *AE*, 9-45.
- Lewis 2011:** D. Lewis, “Near Eastern Slaves in Classical Attica and the Slave Trade with Persian Territories”, *CQ* 61, 91-113.
- Lhôte 2006:** É. Lhôte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, Γενεύη.
- Liampi 1990:** K. Liampi, “Der makedonische Schild als propagandistisches Mittel in der hellenistischen Zeit”, εις *ΠΟΙΚΙΛΑ (Μελετήματα 10)*, Αθήνα, 157-172.
- Liampi 1998:** K. Liampi, *Der makedonische Schild*, Βόννη.
- Liampi 2005:** K. Liampi, “Iolkos and Pagasai: Two New Thessalian Mints”, *NC* 165, 23-40.
- Λιάμπη 2008:** Κ. Λιάμπη, «Τα νομίσματα της Ηπειρωτών», στο Κ. Α. Ζάχος (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Αθήνα, 50-61.
- Liampi 2013:** Κ. Liampi, «Αλεξάνδρου τοῦ Νεοπτολέμου», στο Κ. Λιάμπη - Κλ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου - Κ. Ζάχος (επιμ.), *ΚΕΡΜΑ III: Νομισματική και οικονομική ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα. Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 3-7 Οκτωβρίου 2007*, Αθήνα, 19-39.
- Liampi 2017:** Κ. Λιάμπη, «Άπειρος», στο Κ. Σουέρεφ *et al.* (επιμ.), *ΣΠΕΙΡΑ. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, Ιωάννινα 1-3 Νοεμβρίου 2012*, 279-294.
- Liddell-Scott 2007:** H.G. Liddell-R. Scott, *Επιτομή του μεγάλου λεξικού της ελληνικής γλώσσας*, Ξ.Π. Μόσχος (μτφρ), Αθήνα.
- Lobel et al. 1948:** E. Lobel *et al.*, “*The Oxyrhynchus Papyri, Part XIX*”, Λονδίνο.

- Macan 1908:** R. W. Macan, *Herodotus. The Seventh, Eighth and Ninth Books*, 1.2 (VIII - IX), Λονδίνο.
- Μαζαράκης-Αιτιάν 2000:** Α. Μαζαράκης-Αιτιάν, *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα.
- Malkin 2001:** I. Malkin, *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Cambridge.
- Mano - Dautaj 1984:** A. Mano - B. Dautaj, “Një mbishkrim nga Olympe e Ilirisë / Une inscription d’ Olympe de l’ Illyrie”, *Iliria* 14.2, 109-118.
- Markoe 1989:** G.E. Markoe, “The "Lion Attack" in Archaic Greek Art: Heroic Triumph”, *CA* 8, 86-115.
- Marziali et al. 2012:** A. Marziali - R. Perna - Vl. Qirjaqi - M. Tadolti, “La valle del Drino in età ellenistica”, στο R. Perna - Dh. Çondi (επιμ.), *HADRIANOPOLIS II. Risultati delle indagini Archeologiche 2005-2010*, Μπάρι, 67-102.
- Masson 1973:** O. Masson, “Les noms des esclaves dans la Grèce antique”, στο *Actes du colloque 1971 sur l’esclavage (Besançon 10-11 mai 1971)*, Παρίσι, 9-23.
- Matijašić 2011:** I. Matijašić, “"Shrieking like Illyrians" Historical geography and the Greek perspective of the Illyrian world in the 5th century BC”, *Arheološki vestnik* 62, 289-316.
- May 1939:** J.M.F. May, *The Coinage of Damastion and the lesser Coinages of the Illyro-Paeonian Region*, Λονδίνο.
- McNeal 1985:** R.A. McNeal, “How did Pelasgians become Hellenes? Herodotus I.56-58”, *Illinois Classical Studies* 10, no. 1, 11-21.
- Melfi 2007:** M. Melfi, “The Sanctuary of Asclepius”, στο I.L. Hansen - R. Hodges (επιμ.), *Roman Butrint: an assessment*, Οξφόρδη, 17-32.
- Melfi 2012:** M. Melfi, “Butrinto: da santuario di Asclepio a centro federale”, στο G. de Marinis et al. (επιμ.), *I processi formativi ed evolutivi della città in area Adriatica*, Οξφόρδη, 23-30.
- Meta 2014:** A. Meta: “La production et la circulation monétaire en Illyrie Méridionale à partir des années 230 av. J.-C. jusqu’ au milieu du Ier siècle”, στο L. Përzhita et al. (επιμ.), *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies, 65th anniversary of Albanian Archaeology (21–22 November, Tirana 2013)*, 325-333.
- Meyer 2012:** E. Meyer, “Two Grants of Politeia and the Molossians at Dodona”, *ZPE* 180, 205-216.
- Meyer 2013:** E. Meyer, *The Inscriptions of Dodona and a New History of Molossia* (Habes 54), Στουτγάρδη.
- Mitchell 2001:** L.G. Mitchell, “Euboean Io”, *CQ* 51.2, 339-352.
- Mlekuž 2007:** D. Mlekuž, “'Sheep are your mother': rhyta and the interspecies politics in the Neolithic of the eastern Adriatic”, *Documenta Praehistorica* 34, 267-280.
- Mooney 1921:** G.W. Mooney, *The Alexandra of Lycophron*, Λονδίνο.
- Morris - Papadopoulos 1998:** S.P. Morris - J.K. Papadopoulos, “Phoenicians and the Corinthian Pottery Industry”, στο R. Rolle - K. Schmidt - R. Docter (επιμ.), *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Αμβούργο, 251-263.
- Μπαμπινιώτης 2002:** Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα.
- Müller 1925:** B.A. Müller, “ΚΙ(ΧΥ)ΡΑΙΟΣ ΚΟΛΠΟΣ”, *Hermes* 60, 110-112.

- Murakawa 1957:** K. Murakawa, “Demiurgos”, *Historia* 6, 385-415.
- Ντούζουγλη 1996:** Α. Ντούζουγλη, «Η κοιλάδα του Αώου: Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την προϊστορική εποχή ως την ύστερη αρχαιότητα», στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο: Εισηγήσεις στο Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο, Κόνιτσα 12-14 Μαΐου 1995*, Κόνιτσα, 11-61.
- Oberhammer 1897:** E. Oberhammer, “Bulis”, *RE* III-1, 1046-1047.
- Οικονομίδης - Παπαγιάννης - Τσώνος 2018:** Σ. Οικονομίδης - Α. Παπαγιάννης - Α. Τσώνος, «Το ταφικό έθιμο της ανέγερσης τύμβου κατά μήκος της Ιονίας και Αδριατικής ακτής ως πολιτιστικό και κοινωνικό φαινόμενο», *AURA* 1, 25-59.
- Οικονομίδου-Καραμεσίνη 1984:** Μ. Οικονομίδου - Καραμεσίνη, «Χάλκινο νόμισμα των Ηπειρωτών από τις ανασκαφές της αρχαίας Κασσώπης», *Ηπειρωχρον* 26, 39-42.
- Pace 1920:** B. Pace, “Frustuli illirici”, *Annuario* 3, 286-290.
- Papadopoulos - Bejko - Morris 2007:** J. Papadopoulos - L. Bejko - S. Morris, “Excavations at the Prehistoric Burial Tumulus of Lofkënd in Albania: A Preliminary Report for the 2004-2005 Seasons”, *AJA* 111, 105-147.
- Papadopoulos 2016:** J. K. Papadopoulos, “Komai, Colonies and Cities in Epirus and Southern Albania: The Failure of the Polis and the Rise of Urbanism on the Fringes of the Greek World”, στο P.C. Molloy (επιμ.), *Of Odysseys and Oddities. Scales and Modes of Interaction between Prehistoric Aegean Societies and their Neighbours*, Οξφόρδη, 435-460.
- Papajani 1976a:** L. Papajani, “La cité illyrienne de Klos” *Iliria* 4, 411-422.
- Papajani 1976b:** L. Papajani, “Klos”, στο *Gërmime arkeologjike të vitit 1974-1975 / Fouilles archéologiques 1974-1975*, *Iliria* 6, 346-348.
- Παπαχατζής 1991:** Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, Αθήνα.
- Papazoglou 1986:** F. Papazoglou, “Politarques en Illyrie”, *Historia* 35.4, 438-448.
- Papazoglou 1988:** F. Papazoglou, *Les Villes: Les Villes de Macédoine à l' époque Romaine*, *BCH Suppl. XIV*, Αθήνα.
- Papazoglou 1989:** F. Papazoglou, “L' organisation politique de l' Illyrie méridionale. À propos du livre de P. Cabanes sur "Les Illyriens de Bardylis à Genthios"”, *ZA* 39, 31-53.
- Parke 1967:** H. Parke, *The Oracles of Zeus. Dodona, Olympia, Ammon*, Οξφόρδη.
- Paschalis 1997:** M. Paschalis, *Virgil's Aeneid: Semantic Relations and Proper Names*, Οξφόρδη.
- Patsch 1904:** C. Patsch, *Sandschak Berat in Albanien*, Βιέννη.
- Pause-Dreyer - Ceka 1988:** U. Pause-Dreyer - N. Ceka, “Münzprägung in Illyrien”, στο Ph. von Zabern (επιμ.), *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*, Mainz, 85-90.
- Perdrizet 1896-97:** P.F. Perdrizet, “Archaistic Reliefs”, *BSA* 3, 156-169.
- Perna-Çondi 2017:** R. Perna - D. Çondi, “Urban Formation Progresses in the Drino Valley in the Late Classical and Hellenistic Period”, στο L. Përzhita *et al.* (επιμ.), *New Archaeological Discoveries in the Albanian Regions I. Proceedings of the International Conference, 30-31 January 2017*, Τίρανα, 353-375.

- Petridou 2015:** G. Petridou, *Divine Epiphany and Greek Literature and Culture*, Οξφόρδη.
- Philippson 1958:** A. Philippson, “Damastion”, *RE* IV-2 (1901), 2051-2052.
- Piccinini 2013:** J. Piccinini, “Beyond Prophecy. The Oracular Tablets of Dodona as Memories of Consultation”, *Incidenza dell’ Antico* 11, 63-76.
- Plassart 1921:** A. Plassart, “Inscriptions de Delphes, la liste des Théorodoques”, *BCH* 45, 1-85.
- Πλιάκου 2007:** Γ. Πλιάκου, *Το λεκανοπέδιο Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην κεντρική Ήπειρο. Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία* (ιδ. Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη.
- Pouqueville 1820:** Fr. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Παρίσι.
- Praschniker - Schober 1919:** C. Praschniker - A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Βιέννη.
- Praschniker 1920:** C. Praschniker, *Muzakhia und Malakstra. Archäologische Untersuchungen in Mittelalbanien*, Βιέννη.
- Preka-Alexandri - Stoyas 2011:** K. Preka-Alexandri - Y. Stoyas, “Economic and Socio-Political Glimpses from Gitana in Thesprotia: The Testimony of Stamped Amphora Handles, Coins and Clay Sealings”, στο J-L. Lamboley - M.P. Castiglioni (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ Antiquité V. Actes du Ve colloque international de Grenoble (8-11 Octobre 2008)*, Παρίσι, 663-683.
- Πρέκα-Αλεξανδρή 2012:** Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Το θέατρο των Γιτάνων», στο Κ. Σουρέφ (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Ηπείρου*, Αθήνα, 109-115.
- Πρέκα-Αλεξανδρή 2013:** Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομισματικοί τύποι σε σφραγίσματα από τα Γίτανα της Θεσπρωτίας», στο Κ. Λιάμπη - Κλ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου - Κ. Ζάχος (επιμ.), *ΚΕΡΜΑ III: Νομισματική και οικονομική ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα. Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 3-7 Οκτωβρίου 2007*, Αθήνα, 221-233.
- Πρέκα-Αλεξανδρή et al. 2018:** Κ. Πρέκα Αλεξανδρή - Α. Ανδρέου - Στ. Αργυρού, «Η έπαυλη στη Μασκληνίτσα», στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Το αρχαιολογικό έργο στη βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου. Πρακτικά, Ιωάννινα 10-13 Δεκεμβρίου 2014*, Αθήνα, 319-330.
- Prendi 1976:** F. Prendi, “L’ urbanization de l’ Illyrie du Sud à la lumière des données archéologiques (V-IIe siècles avant notre ère)”, *Iliria* 4, 89-100.
- Prestianni-Giallombardo 2000:** A. M. Prestianni-Giallombardo, “Dodona e la Sicilia: Frammenti di un dialogo”, στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *ΜΥΡΤΟΣ. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 91-107.
- Proeva 2006:** N. Proeva, «The Engelan/ Encheleis and the Golden Mask from the Trebenište Culture», στο N. Tasić - Cv. Grozdanov (επιμ.), *Homage to Milutin Garašanin*, Βελιγράδι.
- Quantin 1999:** Fr. Quantin, “Aspects épirotes de la vie religieuse antique”, *RÉG* 112, 61-98.
- Quantin 2004:** Fr. Quantin, “Poséidon en Chaonie et en Illyrie méridionale”, στο G. Labarre (επιμ.), *Les cultes locaux dans les mondes grec et romain. Actes du Colloque de Lyon, 7-8 Juin 2001*, Λυών, 153-178.

- Quantin 2005:** Fr. Quantin, “Le dieu Pan au féminin à Bouthrôtos: une influence italienne?”, στο E. Deniaux (επιμ.), *Le canal d’ Otrante et la Méditerranée antique et médiévale. Colloque organisé à l’ Université de Paris X - Nanterre (20-21 novembre 2000)*, Μπάρι, 67-79.
- Quantin 2010:** Fr. Quantin, “Artémis en Épire, en Illyrie méridionale et dans les colonies Nord-occidentales”, *BCH* 134.2, 432-440.
- Quantin - Dhimo 2011:** Fr. Quantin - A. Dhimo, “Nga Amantia në Apoloni: Kërkime mbi një hyjni të Ilirisë Antike / D’ Amantia à Apollonia: Enquête sur une divinité dans le sud de l’ Illyrie antique”, *Iliria* 35, 123-153.
- Quantin 2017:** Fr. Quantin, “Divinités d’ Orikos et de sa region: État des lieux documentaire et perspectives de recherché”, *SLSA Jahresbericht*, 93-108.
- Randone 2013:** G.F. Randone, “I distici del polyandron di Ambracia: un dibattito interrotto”, *Acme* 66, 33-52.
- Reckford 1987:** K.J. Reckford, *Aristophanes’ Old-and-New Comedy, Vol. 1: Six Essays in Perspective*, Β. Καρολίνα.
- Robert 1928:** L. Robert, “Notes d’ épigraphie hellénistique” *BCH* 52, 426-443.
- Robert 1940:** L. Robert, “Pergame d’ Epire”, *Hellenica* I, 95-105.
- Robert - Robert 1956:** J. Robert - L. Robert, “Bulletin épigraphique”, *REG* 69, 104-191.
- Robert - Robert 1973:** J. Robert - L. Robert, “Bulletin épigraphique”, *REG* 86, 48-211.
- Robert - Robert 1980:** J. Robert - L. Robert, “Bulletin épigraphique”, *REG* 93, 368-485.
- Roesch 1987:** P. Roesch, “Yeut-il des rapports entre les Béotiens, les Épirotes et les Illyriens?”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ antiquité: Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984)*, Κλερμόν-Φεράν, 179-183.
- Rose 1954:** H. J. Rose, “Chthonian Cattle”, *Numen* 1, fasc. 3, 213-227.
- Ρωμαίος 1917:** Κ.Α. Ρωμαίος, «Παράρτημα αρχαιολογικού δελτίου 1916: Η Αρχαιολογική Περιφέρεια», *ΑΔ* 2, 44-55.
- Σακελλαρίου 1970:** Μ.Β. Σακελλαρίου, «Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους Α΄: Προϊστορία και Πρωτοϊστορία*, Αθήνα, 356-379.
- Salmon 1987:** P. Salmon, “Les magistrats fédéraux du Koinon des Épirotes (232-167)”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ antiquité: Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984)*, Κλερμόν-Φεράν, 125-134.
- Σαδικάκης 1964:** Θ.Χ. Σαδικάκης, «Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπειρου κατά τους χρόνους της ρωμαϊκής κυριαρχίας (167-31 π.Χ.)», *ΑΕ* 103, 105-119.
- Šašel Kos 1991:** M. Šašel Kos, “Draco and the Survival of the Serpent Cult in the Central Balkans”, *Tyche* 6, 183-192.
- Šašel Kos 1993:** M. Šašel Kos, “Cadmus and Harmonia in Illyria”, *Arch. vest.* 44, 113-136.

- Šašel Kos 2004:** M. Šašel Kos, “Mythological Stories Concerning Illyria and its Name”, στο P. Cabanes - J.-L. Lamboley (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ antiquité IV: Actes du IVe colloque international de Grenoble (10-12 octobre 2002)*, Παρίσι, 493-504.
- Schliemann 1976:** H. Schliemann, *Tiryns: the prehistoric palace of the kings of Tiryns*, Νέα Υόρκη.
- Schwarz 2010:** H. Schwarz, “Damastion in Illyrien – Zu Lage und Geschichte einer griechischen Gründung im 5. Jh. v. Chr.”, *Gephyra* 7, 7-69.
- Σεμιτέλος 1854:** Δ. Σεμιτέλος, *Ηπειρωτικών βιβλίων πρώτον*, Βερολίνο.
- Sestieri 1942:** P.C. Sestieri, “Esplorazioni archeologiche in Albania nel 1941-42”, *Rivista d’ Albania* 3, 152-165.
- Sestieri 1976:** P.C. Sestieri, “I popoli ed i centri illirici dell’ antica Albania”, *Iliria* 4, 381-384.
- Schuler 1960:** C. Schuler, “The Macedonian Politarchs”, *CP* 55.2, 90-100.
- Shaw 1982/83:** B.D. Shaw, ““Eaters of Flesh, Drinkers of Milk”: The Ancient Mediterranean Ideology of the Pastoral Nomad”, *AncSoc* 13/14, 5-31.
- Sherk 1990:** R. Sherk, “The Eponymous Officials of Greek Cities: Mainland Greece and the Adjacent Islands”, *ZPE* 84, 231-295.
- Shewan 1918:** A. Shewan, “Scheria-Corcyra”, *CP* 13.4, 321-334.
- Shewan 1919a:** A. Shewan, “The Scheria of the Odyssey”, *CQ* 13, 4-11.
- Shewan 1919b:** A. Shewan, “Scheria-Corcyra II”, *CP* 14.2, 97-107.
- Shewan 1929:** A. Shewan, “Ithakan Origins”, *CP* 24.4, 335-345.
- Shpuza 2014:** S. Shpuza, “Le monoptère carré d’ Orikos (Albanie)”, *Revue archéologique* 1, 57-69.
- Shpuza - Descœudres 2014:** S. Shpuza - J-P. Descœudres, “Nouvelles données archéologiques du site d’ Orikos. Le projet Albano-Suisse”, στο L. Përzhita *et al.* (επιμ.), *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies. 65th Anniversary of Albanian Archaeology (21-22 November, Tirana 2013)*, Τίρανα, 229-240.
- Shpuza - Consagra 2018:** S. Shpuza - G. Consagra, “Notes préliminaires sur la topographie et l’urbanisme d’Orikos durant la période hellénistique”, *SLSA Jahresbericht*, 71-80.
- Skutsch 1987:** O. Skutsch, “Helen, Her Name and Nature”, *JHS* 107, 188-193.
- Σουέρεφ 2012:** Κ. Σουέρεφ, «Μεταξύ Πίνδου και Ιονίου», στο Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Ηπείρου*, Αθήνα, 9-20.
- Sourvinou-Inwood 1985:** C. Sourvinou-Inwood, “Altars with Palm-Trees and Parthenoi”, *BICS* 32, 125-146.
- Theodossiev 2000:** N. Theodossiev, “The Dead with the Golden Faces. II Other Evidence and Connections”, *OJA* 19.2, 175-209.
- Τζουβάρα-Σούλη 1979:** Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ηπειρον*, Ιωάννινα.
- Τζουβάρα-Σούλη 1988/89:** Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, «Λατρεία των Νυμφών στην Ήπειρο», *Ηπειροχρον* 29, 9-65.

- Τζουβάρα-Σούλη 1991:** Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, «Λατρείες και ιερά στην Ήπειρο, στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία», *Δωδώνη* 20, 151-216.
- Tzouvara-Souli 1992:** Chr. Tzouvara-Souli, «Cults and Temples in Epirus, Magna Grecia and in Sicily», στο A. Stazio - St. Ceccoli (επιμ.), *La Magna Grecia e i grandi santuari della madrepatria. Atti del trentunesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 4-8 Ottobre 1991*, Τάραντας, 91-122.
- Tzouvara-Souli 1993:** Chr. Tzouvara-Souli, “Common Cults in Epirus and Albania”, στο P. Cabanes (επιμ.), *L’ Illyrie méridionale et l’ Épire dans l’ Antiquité - II. Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990)*, Παρίσι, 65-82.
- Τζουβάρα-Σούλη 1997:** Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις ως προς τα ιερά της αρχαίας Ηπείρου», *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 429-447.
- Τζουβάρα-Σούλη 1999:** Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, «Λατρεία του Ποσειδώνα στην Ήπειρο», στο Η. Tzalas (επιμ.), *ΤΡΟΠΙΣ V. Proceedings of the 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Nauplia 26-28 August 1993*, Αθήνα, 455-475.
- Τζουβάρα-Σούλη 2000:** Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, «Λατρεία του Ηρακλή στην Ήπειρο», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *ΜΥΡΤΟΣ. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 109-138.
- Τζουβάρα-Σούλη 2008:** Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, *Η λατρεία του Δία στην αρχαία Ήπειρο*, Ιωάννινα.
- Τζουβάρα-Σούλη 2013:** Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, «Θεότητες, ήρωες, λατρευτικά σύμβολα στα ηπειρωτικά νομίσματα των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων και στα νομίσματα των αποικιών της Ηπείρου», στο Κ. Λιάμπη - Κλ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου - Κ. Ζάχος (επιμ.), *ΚΕΡΜΑ III: Νομισματική και οικονομική ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα. Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 3-7 Οκτωβρίου 2007*, Αθήνα, 185-199.
- Tomaschek 1894:** W. Tomaschek, “Amantia”, *RE* I-2, 1724-1725.
- Tomaschek 1895:** W. Tomaschek, “Argyas”, *RE* II-1, 799.
- Tomaschek 1897:** W. Tomaschek, “Byllis”, *RE* III-1, 1105-1106.
- Tréheux 1975:** J. Tréheux, “Tite-Live, XXIX, 12, 11 et les institutions de l’ Épire républicaine”, *RÉG* 88, 156-167.
- Tribulato 2013:** O. Tribulato, «Of Chaos, Nobility, and Double Entendres: The Etymology of χαῖος and βαθυχαῖος (Ar. Lys. 90-91, 1157; Aesch. Supp. 858; Theocr. 7.5)», *Harvard Studies in Classical Philology* 107, 155-194.
- Ugolini 1932:** L.M. Ugolini, *Albania Antica II: L’ Acropoli di Fenice*, Ρώμη.
- Ugolini 1937:** L.M. Ugolini, *Butrinto, il mito di Enea. Gli Scavi*, Ρώμη.
- Ugolini 1942:** L.M. Ugolini, *Albania Antica III: L’ Acropoli di Butrinto*, Ρώμη.
- Ujes 2002:** D. Ujes, “Recherche sur la localisation de Damastion et ses mines”, *Revue numismatique* 158, 103-129.
- Ujes-Morgan 2011:** D. Ujes-Morgan, “The Pattern of Findspots of Coins of Damastion: A Clue to its Location”, στο Ν. Holmes (επιμ.), *Proceedings of the XIV International Numismatic Congress, Glasgow 2009*, 487-496.

Ujes-Morgan 2018: D. Ujes-Morgan, “Damastion - its Foundation and the Beginning of its Coinage”, *Numizmatičke vijesti* 71, 22-39.

Vian 1987: Fr. Vian, *Les Argonautiques orphiques*, Παρίσι.

Φίλος 2015: Π. Φίλος, «Ο γλωσσικός χαρακτήρας της αρχαίας Ηπείρου», στο Γ. Γιαννάκης (επιμ.), *Ο γλωσσικός χάρτης της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη, 37-60.

Χαντέλη (υπό δημοσίευση): Β. Χαντέλη, «Οι αρχαίες ονομασίες του Ιονίου πελάγους και οι μυθικές παραδόσεις».

Χαρίσης 2014: Χ.Β. Χαρίσης, «Μία παρανοημένη ομηρική μαρτυρία για τους νομάδες κτηνοτρόφους της Ηπείρου», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 33, 1-36.

Χαρίσης 2017: Χ.Β. Χαρίσης, «Ένας χάλκινος τροχίσκος από τη Δωδώνη. Η ύγξ, ο λέβης και η μουσική των θεών», στο Κ. Σουέρεφ *et al.* (επιμ.), *ΣΠΕΙΡΑ. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, Ιωάννινα 1-3 Νοεμβρίου 2012*, Αθήνα, 365-380.

Χατζόπουλος 1997: Μ.Β. Χατζόπουλος, «Τα όρια του ελληνισμού στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 140-145.

Χρυσοστόμου 1994: Π. Χρυσοστόμου, «Οι θεσσαλομακεδονικοί θεοί των καθαρμών και η μακεδονική γιορτή Ξανδικά», *Μακεδονικά* 29, 175-208.

Wagenvoort 1971: H. Wagenvoort, “The Journey of the Souls of the Dead to the Isles of the Blessed”, *Mnemosyne* 24, 113-161.

Walker-Wilkes 2010: S. Walker - J. Wilkes, “Becoming Roman and Staying Greek in the Southern Adriatic”, *BICS* 104, 197-212.

Wilkes 1992: J. Wilkes, *The Illyrians*, Cambridge.

Wilkes - Fischer-Hansen 2004: J. Wilkes – T. Fischer-Hansen, “The Adriatic”, στο Μ.Η. Hansen - Th.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Οξφόρδη, 321-337.

Williams 1972: R.D. Williams, *The Aeneid of Virgil*, Λονδίνο.

Woodbury 1979: L. Woodbury, “Neoptolemus at Delphi: Pindar, “Nem.” 7.30 ff.”, *Phoenix* 33.2, 95-133.

Zachos et al. 2006: K. Zachos - Dh. Çondi - A. Dousougli - G. Pliakou - V. Karatzeni, “The Antigoneia Project: Preliminary report on the first season”, στο L. Bejko - R. Hodges (επιμ.), *New Directions in Albanian Archaeology*, Τίρανα, 379-443.

Ιστοσελίδες:

<https://www.academia.edu/>

<https://anemi.lib.uoc.gr/>

<http://archeoparks-albania.com/>

<https://archive.org/>

<https://www.butrintfoundation.co.uk/>

<http://www.cambridge.org/>

<https://books.google.gr/>

<https://inscriptions.packhum.org/>

<https://ir.lib.uth.gr/>

<http://www.laskaridisfoundation.org/>

<https://octopusfoundation.org/>

<https://en.wikipedia.org/>